

ISTORIE

O carte care are toate ingredientele
pentru a deveni cea mai cunoscută
dintre câte s-au scris despre istoria Rusiei.

— *The Times Literary Supplement* —

MARTIN SIXSMITH

RUSIA

UN MILENIU DE ISTORIE

e
book

HUMANITAS

Martin Sixsmith (n. 1954) a studiat limba și literatura rusă la Oxford, Harvard, Sorbona și Leningrad. Între 1980 și 1997 a fost corespondent BBC la Moscova, apoi la Washington, Bruxelles, Geneva; în anii Solidarității a transmis de la Varșovia. A relatat importante evenimente petrecute în Rusia în timpul lui Mihail Gorbaciov și Boris Elțin și a fost un martor direct al loviturii de stat de la Moscova din august 1991 și al disoluției Uniunii Sovietice în lunile care au urmat; această experiență va sta la baza cărții sale *Moscow Coup: The Death of the Soviet System* (1991), un titlu de referință în bibliografia subiectului. În 1997 a devenit director de comunicare în guvernul Blair, apoi a ocupat diverse alte funcții în departamentele de comunicare ale guvernului britanic. Între lucrările sale se numără volume documentare și de investigație, toate dedicate Rusiei, printre care *The Litvinenko File: The True Story of a Death Foretold* (2007) și *Putin's Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia* (2010). Este de asemenea autorul mai multor romane: *Spin* (2004), *I Heard Lenin Laugh* (2005) și *The Lost Child of Philomena Lee* (2009), cel din urmă ecranizat în 2013. Este unul dintre cei mai prolifici și apreciați realizatori de seriale documentare pentru Radio BBC – despre literatura și arta rusă, despre moștenirea KGB-ului în Rusia contemporană sau despre scriitorii și artiștii evadați din blocul sovietic. Serialul documentar în 50 de părți *The Wild East* (2011) stă la baza volumului de față.

Martin Sixsmith

Russia. A 1000 Year Chronicle of the Wild East

© Martin Sixsmith 2011

Published in 2011 by BBC Books, an imprint of Ebury Publishing.

Ebury Publishing is a part of Random House Group of companies.

| Ilustrația copertei: Alexander Vasilyevich Chantsev, *The Power* (1990) © Heritage
Image Partnership Ltd / Alamy

© HUMANITAS, 2016, pentru prezenta versiune românească (ediția digitală)

ISBN: 978-973-50-5555-4 (epub)

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194

MARTIN SIXSMITH
RUSIA
UN MILENIU DE ISTORIE

Traducere din engleză de Eugen Popa și Justina Bandol

Cuprins

RUSIA. UN MILENIU DE ISTORIE

Prefață și mulțumiri

Introducere

Partea I. Kievul și protodemocrația

Capitolul 1. Novgorodul

Capitolul 2. Cronica lui Nestor

Capitolul 3. Cântec despre oastea lui Igor

Capitolul 4. Tătarii

Capitolul 5. Marele Cnezat al Moscovei

Partea a II-a. Expansiune și imperiu

Capitolul 6. Ivan cel Groaznic, primul țar al Rusiei

Capitolul 7. Vremurile Tulburi

Capitolul 8. Siberia

Capitolul 9. Petru cel Mare. Modernizarea Rusiei

Capitolul 10. Ecaterina cea Mare. Rusia, putere europeană

Capitolul 11. Invazia napoleoniană și urmările ei

Partea a III-a. Zorii revoluției

Capitolul 12. Războaiele din Caucaz

Capitolul 13. Alexandru II. Desființarea iobăgiei

Capitolul 14. „Voința Poporului“

Capitolul 15. Reacțiunea autocrată și narodnicismul

Capitolul 16. Anul 1905

Capitolul 17. Nicolae II. Încercări de reformă

Capitolul 18. Primul Război Mondial

Capitolul 19. Prăbușirea monarhiei. Revoluția din Februarie

Capitolul 20. Lenin la Petrograd

Capitolul 21. Revoluția din Octombrie

Partea a IV-a. Dictatura (poporului?)

Capitolul 22. Primele măsuri ale guvernului provizoriu

Capitolul 23. Războiul Civil

Capitolul 24. Comunismul de război

Capitolul 25. Noua Politică Economică

Capitolul 26. Stalin la putere

Capitolul 27. Colectivizarea forțată și foametea din Ucraina

Capitolul 28. Industrializarea forțată

Capitolul 29. Avangarda în primii ani ai URSS

Capitolul 30. Marea Teroare

Capitolul 31. Invazia Germaniei naziste

Capitolul 32. Marele Război pentru Apărarea Patriei

Capitolul 33. Primii ani de după război

Capitolul 34. Începutul Războiului Rece. Moartea lui Stalin

Capitolul 35. Moștenirea lui Stalin

Partea a V-a. Democrați cu picioare de lut

Capitolul 36. Nikita Hrușciiov. Dezghețul

Capitolul 37. Leonid Brejnev. Perioada stagnării

Capitolul 38. Mihail Gorbaciov. Perestroika și glasnost

Capitolul 39. Puciul din august 1991. Sfârșitul Uniunii Sovietice

Capitolul 40. Boris Elțin. Eșecul reformelor

Capitolul 41. Vladimir Putin. Revenirea la autocrație

Cronologia istoriei ruse

Bibliografie

Coliță foto

Prefață și mulțumiri

„Rusia nu mai trebuie privită ca un astru îndepărtat, strălucind slab – scria George Macartney în 1767 –, ci ca o mare planetă care s-a impus în sistemul nostru și ale cărei mișcări afectează mișcările planetelor aflate pe alte orbite.“ Rusia are, într-adevăr, un asemenea efect. Studiind, lucrând și scriind despre această mare planetă o viață întreagă, am sfârșit prin a fi atras în orbita ei.

Le sunt recunoscător membrilor echipei cu care am lucrat la producerea serialului *BBC Rusia: Estul sălbatic* – Adam și Anna Fowler, Richard Bannermann și Neil Gardner. Doresc să-i mulțumesc lui Geoffrey Hosking pentru lectura manuscrisului și lui Don Murray pentru că mi-a strunit exprimările nefericite. Îi rămân îndatorat neobositului și strălucitului cercetător care m-a sprijinit, și care se întâmplă să fie chiar fiul meu, Daniel Sixsmith. Și îi mulțumesc soției mele, Mary, care s-a împăcat cu ideea unui soț absent mai tot timpul (de obicei în secolul al XV-lea).

Se cuvin adresate mulțumiri editurii Continuum pentru permisiunea de a cita din cartea mea *Putin's Oil*, editurii Macmillan pentru utilizarea materialului din *Litvinenko File* și editurii Simon & Schuster pentru pasajele din *Moscow Coup*.

Londra, martie 2011

Introducere

În urma uneia dintre cele mai turbulente convulsii ale Rusiei, revolta decembriștilor din 1825, poetul Feodor Tiutcev scria:

Ferice-i cine pe-astă lume
În vremi de cumpănă-a trecut!
Căci, spre a-și face-ospățul cunoscut,
Preabunii l-au chemat anume.

La ale lor isprăvi aparte
Și la-al lor tainic gând părtaș –
El bea cerescul aldămaș
Din cupa vieții fără' de moarte.¹

Am simțit că înțeleg la ce se referă în dimineața zilei de luni 19 august 1991.

Fiind corespondent la Moscova al Televiziunii BBC, presimțisem că urma să se petreacă ceva, dar știrile care m-au trezit în acea dimineață mi-au tăiat respirația. Televiziunea și radioul de stat transmiteau propagandă comunistă de cel mai jos nivel, care nu se mai auzise de câțiva ani la Moscova și care acuza regimul reformist al președintelui sovietic Mihail Gorbaciov de subminarea Uniunii Sovietice și de exercitarea puterii în slujba unor „interese ostile poporului sovietic”². Venise vremea, spunea crainicul, „de a restabili mândria și puterea URSS”. Emisiunea conchidea: „Din motive de sănătate, Mihail Gorbaciov este incapabil să-și mai îndeplinească sarcinile [...]”; conducerea a fost preluată de un Comitet de Stat pentru Starea de Urgență.“

Avea loc un puci conservator împotriva președintelui sovietic Gorbaciov. În timp ce alergam pe stradă, îmi amintesc că am văzut coloane de tancuri coborând pe largile bulevarde către Kremlin. Fuseseră trimise de cei care-l puseseră pe Gorbaciov sub arest și care conduceau acum țara. Scena era tulburătoare.

În zilele care au urmat însă, rușii obișnuiți s-au așezat în fața tancurilor; unii dintre ei au fost împușcați sau striviți pentru hotărârea lor de a apăra democrația. Eram acolo atunci când președintele Rusiei, Boris Elțin, ultimul campion al liberalismului după arestarea lui Gorbaciov, a urcat pe un tanc pentru a da un aer dramatic sfidării față de puci. Timp de două zile și două nopți, Elțin a așteptat atacul la Casa Albă a Rusiei. Dramaticele evenimente ale acelor zile de august au decis rezultatul confruntării dintre forțele reformiste și cele ale autocrației dure din Uniunea Sovietică. Conservatorii și-au pierdut cumpătul în fața gălăgioasei opoziții publice, puciul s-a prăbușit, iar conducătorii lui au fost arestați.

Eram convins – și am spus-o în relatările mele – că prăbușirea dinozaurilor comuniști care organizaseră lovitura, împreună cu dizolvarea Partidului Comunist, ce deținuse puterea vreme de 70 de ani, însemnau moartea autocrației în Rusia, secole întregi de

repreziune alungate și înlocuite cu libertatea și cu democrația. Dar mă înșelam. În deceniul următor, Rusia a încercat să se transforme într-o democrație de piață de tip occidental, dar a alunecat pe calea inflației galopante, a violenței interetnice și a haosului. În anii care au urmat, după 2000, procesul s-a inversat în mare măsură. Țara este stabilă și relativ prosperă, însă democrația și libertatea au trecut din nou pe plan secund între prioritățile statului. Spectrul autocrației bântuie din nou Rusia.

Ar fi trebuit să-mi dau seama atunci, în 1991. Prins de euforia Moscovei, uitasem însă lecția istoriei care ne învață că, în Rusia, tentativele de reformă sunt urmate de întoarcerea la autocrație – putere necontrolată concentrată în mâinile unei singure autorități care nu răspunde în fața nimănui. Se întâmplase de atâtea ori în trecut, încât era improbabil ca de data aceasta lucrurile să se petreacă altfel.

Dacă m-aș fi înșelat doar eu, n-ar fi fost mare lucru, însă – fapt mult mai serios – liderii Europei și Americii s-au înșelat și ei: au trimis economiști învățați de la Harvard care să supravegheze tranziția Rusiei la economia de piață, s-au bucurat de înfrângerea comunismului și au considerat problema rezolvată, declarând triumfător că de-aici înainte Rusia va fi ca noi. Dacă Vestul ar fi învățat lecțiile istoriei, ar fi putut evita o parte din teribilele greșeli pe care se pregătea să le facă, greșeli care au întunecat relațiile dintre Est și Vest, au irosit miliarde de dolari și au contribuit indirect la eșecul experimentului liberal al Rusiei.

Dacă vrem să înțelegem procesele care au acționat în ultimele două decenii, trebuie să cunoaștem bine istoria de o mie de ani a Rusiei. Rusia n-a fost niciodată cu adevărat „ca noi“, dacă prin asta înțelegem o democrație liberală, orientată spre economia de piață, în care cei care exercită puterea reprezintă voința poporului și pot fi înlocuiți printr-un proces guvernat de legi.³ Modelul rusesc, exceptând unele scurte perioade recurente de experimente radicale, a fost întotdeauna unul opus: autocrația îi plasează pe deținătorii puterii deasupra legii; ei conduc prin drept divin sau prin „dictatura poporului“, dar aproape întotdeauna cu ajutorul forței brute.

Celor care socotesc Rusia o națiune protoeuropeană le scapă esențialul. Rusia privește în două direcții: către tradițiile democratice, guvernate de legi, ale Occidentului, dar în același timp – și cu un plus de ADN de acest tip moștenit în organismul ei – către formele de guvernare asiatice din care s-a nutrit la începuturile istoriei sale, ceea ce rușii numesc *silnaia ruka*, pumnul de fier al puterii centralizate.⁴

Există în Rusia o școală de istorie, bazată pe determinism, care susține că Rusia este de-a pururi sortită să fie condusă de pumnul autocrației; că asta face parte din natura ei, iar democrația de tip occidental nu va funcționa niciodată pentru ea. Această viziune a fost întreținută în general de conservatorii britanici și americani în anii Războiului Rece și s-a bucurat recent de un reviriment. E poate un diagnostic prea categoric, evocând prea tare discreditata „inevitabilitate istorică“ a lui Hegel și Marx. Dar nu pot să nu observ cât de des a fost pronunțat de-a lungul istoriei Rusiei. Încă de la primii conducători, Rurik și Oleg, până la Ivan cel Groaznic și Petru cel Mare, s-a spus că Rusia era prea mare și prea neorânduită pentru a putea fi vreodată condusă de o putere descentralizată; doar *silnaia ruka* a unei autocrații centralizate putea ține laolaltă imperiul și putea menține ordinea între diversele sale popoare. Aceeași motivație a fost folosită de țării din secolele al

XVIII-lea și al XIX-lea, de regimul comunist în secolul XX și – *mutatis mutandis* – de Vladimir Putin în secolul XXI.

Gluma exasperată a lui Winston Churchill cu „ghicitoarea învelită într-un mister aflat într-o enigmă“ a dat tonul comodei presupunerii a Occidentului că rușii sunt prea complicați pentru a putea fi înțeleși. Dar, dacă reușim să pătrundem istoria Rusiei, putem descoperi rădăcinile comportamentului ei, care pare adeseori enigmatic. Rusia este o combinație frapantă de Est și Vest, fapt tulburător de-a lungul secolelor pentru artiștii, scriitorii și gânditorii ei.

Chinuitoarele întrebări ale poetului Aleksandr Blok „Suntem sciți? – Suntem asiatici?“ vorbesc despre o Rusie străduindu-se să apere valorile culturale ale Occidentului, dar respinsă de Europa din pricina naturii ei estice, barbare:

Da, suntem neamul asiatic, scit,
Ducând în ochii oblici lăcomia!
[...]
Dar scutu-n mâini l-am dus ca robii,
Și neclintiți de strajă am rămas,
Între mongoli și vrajba Europei!
[...]
E Sfinxul rus, sever, triumfător,
Vărsându-și sângele-n câmpie
Spre tine ațintind scormonitor
Priviri de ură și prietenie.
[...]
Știm zarva din foburgul parizian,
Și briza răcoroaselor Veneții,
Și portocalii sub cerul diafan
Și Kölnul sub învăluirea ceții.
[...]
Ne-om da în lături, vom intra-n păduri
Din fața Europei cumsecade,
De-acolo-i vom zvârli, cu ochii duri
Săgețile privirilor nomade.⁵

Îmbinarea istorică dintre Est și Vest prinde chip în figurile eurasiatice ale multor ruși. (Priviți, de exemplu, la o fotografie a lui Lenin și veți vedea ceva răsăritean în ochii lui înguști.) Se pune acut întrebarea dacă Rusia ar trebui să fie „europeană“, sau ar trebui să-și îmbrățișeze moștenirea „asiatică“, inclusiv sistemul de guvernare autocratic primit de la mongoli. Iar sentimentul că Rusia se află în Europa fără a face parte din ea stăruie și astăzi. Kremlinul oscilează între represiunea autoritară a opoziției politice și o dorință șovăielnică de a convinge Occidentul că respectă drepturile omului.

Scopul meu a fost de a așeza în această carte evenimentele la care am fost martor în 1991 în contextul lor istoric, de a sublinia momentele de răscruce din istoria Rusiei, acele „momente nestăpânite ale destinului“, în care ar fi putut să apuce calea reformei ce-ar fi transformat-o într-o democrație liberală, sau să urmeze mai departe calea autocrației – uneori totalitară, represivă și dictatorială.

N-am urmărit să fac o judecată de valoare. N-am presupus că o cale e de la sine mai bună sau mai adecvată condițiilor Rusiei. Am vrut însă să aflu de ce a fost urmată o cale, și nu alta, să evaluez ce anume ar fi fost necesar pentru a propulsa această puternică națiune pe un drum complet diferit și să stabilesc cât de aproape s-a aflat ea de această direcție. Ar fi putut Rusia, în locul autoritarismului renăscut de astăzi, să devină o democrație occidentală, cu o economie de piață ca a noastră?

Note

1. Feodor Tiutcev (1803–1873), *Țițeron* (Cicero, 1830), F.I. Tiutcev, *Stihotvorenia*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1972.
2. Transmisiune la posturile de radio și televiziune sovietice (ORT), 19 august 1991. Știre a agenției TASS din aceeași dată; redată în întregime pe prima pagină a ziarului *Pravda* din 20 august 1991.
3. Consider, bineînțeles, că nu se poate spune că democrația, în forma definită aici, a existat undeva în lume între declinul Atenei după anul 146 a.Chr. și reapariția ei timidă în Europa secolului al XVII-lea.
4. Dacă e nevoie de dovezi în privința identificării rușilor cu modelul autocratic, Centrul „Levada” de Analiză a Opiniei Publice din Moscova a efectuat în ultimii douăzeci de ani un sondaj anual. La întrebarea „Trebuie ca Rusia să fie condusă de o *silnaia ruka*?”, media răspunsurilor pozitive a fost între 40 și 45%, la care se adaugă 20-30% care au fost de acord că „există vremuri în care Rusia are nevoie să-și concentreze toată puterea într-o singură mână”. V. *Opinia publică în Rusia*, 2009 (Moscova, 2010), Centrul de Analiză „Iuri Levada”, www.levada.ru.
5. Aleksandr Blok (1880– 1921), Skifi (1918), A.A. Blok, *Izbrannîe Proizvedenia*, Biblioteka Klassiki, Moskva, 1988 [A. Blok, „Sciții”, în *Versuri*, trad. rom. Victor Tulbure, Univers, București, 1973, pp. 314– 315 – n.t.].

Partea I
Kievul și protodemocrația

Rusia Kieveană, 1054

Capitolul 1

Novgorodul

Am ajuns la Novgorod înainte de răsăritul soarelui. Dormisem primele cinci ore ale călătoriei cu trenul de noapte, spre nord, pe linia rapidă a căii ferate principale Moscova–Petersburg. Dar după ce trenul a cotit către Novgorod, m-am trezit în zgâlțâielile de pe linia secundară prost întreținută. Mă îmbrăcasem cu mult înainte ca *dejurnaia* să vină cu ceașca de ceai negru rusesc. La șase dimineața am ieșit din stația Novgorod în aerul rece al dimineții.

Orașul dormea, așa că i-am cerut unui taximetrist să mă ducă pe malul celălalt al râului Volhov. Vechiul cartier comercial al orașului, Iaroslavovo Dvorișce, în care generații de negustori se târguiseră și se adunaseră apoi la rugăciune în biserica cu ziduri albe și turlă albastră, era tăcut și rece. În întuneric mi se vedea aburul răsuflării. Pe malul celălalt, luna plină plutea peste zidurile kremlinului din Novgorod, într-una dintre cele mai perfecte și nealterate priveliști din Europa – fortificațiile roșii medievale așezate pe taluzul înverzit și, înălțându-se peste ele, înalta cupolă de aur a Catedralei Sfânta Sofia.

La mijlocul secolului al IX-lea, înainte ca numele Rusia să fi fost vreodată rostit, Novgorodul era un popas pe ruta comercială dintre Marea Baltică la nord și Imperiul Bizantin la sud. Zona era populată de triburi slave care se luptau pentru supremație. Dar în momentul în care războiul fratricid părea inevitabil căpeteniile de trib au căutat să ajungă la o înțelegere. În vremurile acelea, dominate de agresiunea militară, era un eveniment remarcabil.

„Și între ei nu se mai da dreptate și neamurile se ridicau împotriva neamurilor și erau între ei vrăjmășii și începură să se lupte între ei.”⁶ Mărturia cronicarului despre evenimentele din Novgorodul secolului al IX-lea ne oferă un indiciu timpuriu al caracterului conciliator, bazat pe lege, pe care orașul îl va dovedi în secolele ce-au urmat. În locul războiului civil, populația a decis să se unească sub conducerea unei căpetenii neutre, chemată din afară:

Și se duseră peste mare la Varegi, la Ruși, căci acești varegi se numeau *Rusi*, după cum alții se numesc Svezi, alții Norvegi și Angli, alții Goți: tot astfel și aceștia. Grăiră deci către *Rusi*, Ciuzii, Slovenii, Kricicii și Vesii: „Țara noastră este mare și bogată, totuși în ea nu este nici o rânduială; de aceea veniți la noi să ne conduceți și să ne cârmuiți”. Și s-au ales trei frați cu triburile lor și luară pe toți *Rusii* cu ei și veniră. Rurik, cel mai mare, se stabili la Novgorod [...]. Și după acești Varegi s-a numit țara Novgorod rusească [...].⁷

Povestea e grozavă, rușii o învață la școală. Dar, cum se întâmplă atât de des în istoria Rusiei, există neînțelegeri asupra detaliilor. *Cronica lui Nestor* este unica sursă asupra sosirii cneazului Rurik și, de fapt, asupra întregii perioade. Ea face parte dintr-o serie de cronici scrise mult mai târziu de un șir de călugări și care, cu toate că sunt evocatoare și poetice, nu sunt prea demne de crezare. Rurik poate fi un personaj real sau poate fi o

figură mitică, alcătuită din mai multe chipuri de prinți vikingi veniți să conducă ținuturile rusești.

Dar istoria rusă nu se bazează niciodată exclusiv pe fapte. Istoria reală se întrepătrunde cu istoria romanțată, zămisbind miturile care au modelat identitatea națională. Ca și noi ceilalți, rușii au cunoștințe destul de schematice asupra propriului trecut; am prieteni ruși foarte educați care au dificultăți în a numi multe date de referință. Însă una pe care o cunosc cu toții este 862, anul în care se spune că ar fi sosit aici Rurik pentru a forma națiunea rusă.⁸

Orologiile din Novgorod au bătut ora șapte dimineața.

Am observat kremlinul trezindu-se la viață, așa că am traversat pasarella pietonală peste râu și am hoinărit pe drumul care duce la porțile lui înalte de lemn. În incintă, un ansamblu imaculat de structuri istorice încercuiește splendida catedrală din secolul al XI-lea și, în centrul unei peluze, se află Monumentul Mileniului din Novgorod. Ridicat în 1862, în alte vremuri de mari schimbări pentru Rusia (vezi pp. 158–160), el e dominat de o statuie de bronz a unui cavaler în armură, care poartă un coif în stil nordic și anul 862 pe scut. De-a lungul secolelor, școlarii au învățat că așa arăta Rurik vikingul. Sondajul meu neștiințific printre trecători a arătat că toți cei dispuși să discute credeau că sosirea lui la Novgorod a fost momentul nașterii națiunii ruse.

„Cred că Rurik e un personaj foarte important în istoria noastră. El este fondatorul primei dinastii ruse, prima monarhie a țărilor“, mi-a spus Svetlana, studentă la Limbi Străine. „Da, bineînțeles că a fost un personaj important, pentru că el a fost cel care a unit țara, care a fost fondatorul țării noastre“, a încuviințat Aleksei. „Înainte lui erau doar niște triburi, dar după el a rămas o țară!“ Mașa merge chiar mai departe: „Rurik a creat statul nostru, Rusia noastră. El a pus bazele întregului nostru sistem... A fost primul dintr-o dinastie care a domnit multă vreme în vechea Rusie. Așa că nu e doar un domnitor, pentru noi e un simbol.“⁹

Astfel de revendicări sunt un exemplu perfect de istorie romanțată pusă înaintea faptelor. Nici un efort de imaginație nu poate asemui ținuturile conduse de Rurik (dacă a existat) și de urmașii lui cu o națiune sau un stat. Acestea au reprezentat doar ceva mai mult decât o grupare de clanuri printre multe altele și au rămas așa încă multe secole. Dar, fapt sau ficțiune, invitarea lui Rurik de a ocârmui triburile beligerante cu o *silnaia ruka* indică nevoia unei puteri centralizate care să aducă ordinea și unitatea într-o țară frământată. E o mentalitate care, peste secole, va fi înglobată în spiritul rusesc. Însuși cuvântul care înseamnă stat, *gosudarstvo*, are conotații diferite de corespondentul lui din limba engleză: nu sugerează o guvernare imparțială, reprezentativă, prin consens, cu drepturi garantate și sub domnia legii, ci este mai aproape de un regat – literalmente, o „domnie“ care depinde exclusiv de capriciile conducătorului ei autocratic. Și se poate susține că această mentalitate s-a materializat, mulți ani mai târziu, prin nașterea Rusiei.

Încă din anul 862 se deosebesc în stadiu embrionar două tendințe care vor lupta pentru dominație de-a lungul următoarelor unsprezece secole: pe de o parte aspirația spre ordine prin autocrație; de cealaltă parte consultarea și supunerea voluntară față de un conducător ales și un impuls către compromisul participativ, o adiere a spiritului

democratic care urma să-și găsească mai târziu expresia într-o formă remarcabilă la Novgorod (dar nu la Moscova).

Dat fiind că unica mărturie a vremii se păstrează în vechile *Cronici*, m-am dus la Biblioteca Națională Rusă din Sankt-Petersburg, unde se păstrează singurele copii ce au supraviețuit până azi. Locul mi s-a părut prea puțin schimbat față de prima oară când am intrat acolo, ca student, în urmă cu treizeci de ani, dar acum era prima dată când aveam acces la aceste documente prețioase, ținute în mod normal sub cheie. *Cronicile* sunt munca de o viață a unor călugări, în mare parte anonimi, care s-au canonit în chiliile lor scriind istoria țării. Un bibliotecar cu mânuși albe mi-a arătat pagini din manuscrisul ilustrat al *Cronicii Novgorodului*, prețioasă sursă de informație care, împreună cu *Cronica lui Nestor*, ne completează cunoștințele despre perioada timpurie.

Citesc despre nou-sosiții vikingi, numiți de cronicar varegi, cum s-au așezat și au domnit și s-au înrudit cu slavii. Descendenții lui Rurik au adoptat nume rusești – Oleg, Igor și Sviatoslav –, dar n-au pierdut, evident, predilecția vikingă pentru cuceririle militare. La hotarul de sud al *rusilor* se află Imperiul Bizantin, de limbă greacă și religie creștină, cu capitala la Costantinopol, Istanbulul de azi. Cronicarul spune că doi oameni de-ai lui Rurik, Askold și Dir, au condus o expediție pentru a asedia orașul și, „ajungând în strâmtoarea Bosforului, *rusii* au ucis mulți creștini”¹⁰.

Dintr-o secțiune ulterioară a manuscrisului am aflat cu precizie cum și-au câpătat *rusii* reputația de mare ferocitate. „Și dintre prizonierii pe care îi făcură – se spune aici – pe unii îi omorâră, pe alții îi schinjură sau îi uciseră cu săgețile, iar pe alții îi aruncară în mare.”¹¹ Într-o remarcă fugitivă se conchide că „*Rusii* le-au provocat multe nenorociri grecilor, după cum obișnuiau soldații lor”.

Potrivit cronicarului însă, *rusii* păgâni n-au ținut cont de unica forță care ar fi putut să le zădărnicească victoria:

Cu mare greutate pătrunse împăratul în cetate. Apoi el și patriarhul Photios se duc în grabă la biserica sfintei Maici a Domnului din Blachernae și se rugară toată noaptea; în urmă scoaseră cu cântece mantia divină a maicii Domnului și o băgară în apa mării. Și cu toate că până atunci vremea era frumoasă și marea liniștită, s-a pornit deodată o furtună; valuri puternice se ridicară în același timp, izbiră corăbiile necredincioșilor Ruși de țărm și le sfărâmă așa fel că puține mai scăpară din dezastru și se întoarseră acasă.¹²

Către sfârșitul secolului al IX-lea se iveau două dintre miturile istoriei rusești – tendința către autocrație și imboldul către expansionismul militar agresiv. Dar înfrângerea sprijinită de divinitate de la Constantinopol a introdus un al treilea mit. Încercând inițial să prade Constantinopolul, rușii s-au găsit în fața religiei sale, de care au fost intrigați, un eveniment care va avea până la urmă consecințe de amploare.

O consecință a expediției conduse de Askold și Dir de la Novgorod până în Bizanț a fost descoperirea pe parcurs a orașului care va deveni curând capitala țării *rusilor*:

Și trecură dincolo de Nipru și pe când mergeau înainte văzură pe un deal o mică fortăreață și informându-se despre ea ziseră: „A cui este această mică fortăreață?” Li s-a răspuns: „Au fost trei frați, Kii, Șcek, Choriv, cari au zidit această fortăreață mică și murind ei, noi, urmașii lor, locuim aici și plătim tribut Hazarilor.” Atunci Askold și Dir rămăseră în această cetate, își strânseseră în jurul lor un număr mare de Varegi și începură să stăpânească peste țara Polianilor...¹³

„Cetățuia“ era Kievul, numele venindu-i probabil de la sus-menționatul Kii. Și, cu toate că povestea înființării sale s-ar putea să fie la fel de mitică precum legenda pâinilor arse de regele Alfred doar câțiva ani mai târziu, poziția strategică a Kievului în centrul rutelor comerciale de pe direcția nord–sud i-a convins pe vechii *rusi* să-și stabilească acolo cartierul general. În 882, marele cneaz Oleg, urmașul lui Rurik, a ocupat orașul și a stabilit că, pe viitor, aici va fi capitala lui, fapt care i-a inspirat secole de-a rândul pe compozitori și pe scriitori. Școlarii ruși își învață clasicii pe de rost – capacitatea lor de a rosti tirade de poezie răsunătoare ne face de rușine –, iar *Cântecul lui Oleg înțeleptul* al lui Pușkin este una din lucrările pe care o recită cu o uluitoare ușurință¹⁴:

Oleg înțeleptul e gata să dea
Hazarilor, hulpavă hoardă,
Pedeapsă cu paloșul, dreaptă și grea
Și holdele lor să le ardă.
În za de Bizanț, pe-un cal drag și-ales,
Cu oastea lui cneazul la drum a purces.
[...] lupte mari tu vei da
Cu-o slavă în veci pomenită;
[...]
Oleg înțeleptul cu sfetnicii bea,
În clinchet voios de stacane,
Și albe sunt pletele lor ca o nea,
În zori pe slăvite gorgane...
Aminte-și aduc de trecut și socot
Războaiele-n care-au luptat cot la cot.¹⁵

Am urcat „gorganul“, și de acolo e ușor de înțeles de ce a ales Oleg Kievul. Dealul Berestov este acum încununat cu un impunător monument închinat soldaților din cel de-al Doilea Război Mondial, dar nu e greu de închipuit la ce se gândea Oleg în timp ce-l urca. Privind în jos către malurile împădurite ale mândrului Nipru, se observă clar avantajele geografice ale locului: o poziție ușor de apărat, cu vizibilitate bună în toate părțile, hectare fără număr de sol fertil, păduri care să asigure lemnul pentru case și ambarcațiuni și, cel mai important, acces direct la Nipru și afluenții săi, care se întind peste țară ca o rețea de autostrăzi.

În primele patru secole, Kievul, și nu Moscova a stat în centrul vechii Rusii, și aceasta a fost, în multe privințe, o epocă de aur. Cneazul Oleg și-a adus de la Novgorod curtea și întregul alai de curteni. El a întărit Kievul și a trimis expediții militare pentru a neutraliza primejdia triburilor nomade care-l înconjurau.

Apoi, în 911, Oleg a purces, potrivit relatărilor ulterioare, cu optzeci de mii de oameni și două mii de corăbii, pe Nipru în jos la un nou asediu al Constantinopolului.¹⁶ De această dată au avut mai mult succes. Îngroziți de sosirea hoardelor de *rusi*, grecii s-au oferit să negocieze. Oleg a cerut să i se plătească tribut, lui și tuturor cnejilor care-l însoțiseră, precum și tuturor urmașilor lor. Atunci când grecii, cu resemnare, au consimțit, Oleg și-a pecetluit victoria punând să-i fie bătut în cuie scutul pe zidurile de lemn ale orașului. Impertinenții *rusi* au fost de acord să plece doar în schimbul încheierii unui tratat

comercial extrem de favorabil, incluzând alocarea unei sume pentru șederea negustorilor din Kiev timp de șase luni pe an.

Comerțul mai degrabă decât cucerirea a fost de la început țelul lui Oleg, și tratatul a pus bazele viitoarei prosperități a Kievului. De atunci o vastă flotilă de bărci kievene plutea către sud în fiecare an în luna iunie, cărând blănuri și ceară, miere și sclavi, așa cum le-a imortalizat un împărat bizantin de mai târziu, cu un amestec de teamă și uimire:

Și în luna iunie punându-se în mișcare, vin pe râul Nipru în jos la Vitecevi, care este un oraș supus rușilor; și acolo adunându-se până în două, trei zile, când au fost aduse toate luntrile făcute dintr-un singur trunchi, atunci pornesc și pleacă în jos pe numitul râu Nipru. Și mai întâi vin la primul prag (cataract) [...], iar în mijlocul lui sunt colțuri de stânci înalte [...], iar apa izbindu-se de ele se umflă, ridicându-se în sus, și apoi se rostogolește cu vuiet îngrozitor în jos. [...] Ceilalți, însă, cu lucrurile ce le au în luntrile dintr-un trunchi și cu robii netrebniți în lanțuri, pleacă pe uscat șase mile, până ce trec pragul din cale. [...] Și trec la vadul numit Crarion [...], și pecenegii vin la locul acesta și se războiesc cu rușii. După ce au trecut de locul acesta, sosesc în insula ce se numește Sfântul Grigorie; în această insulă săvârșesc jertfele lor, pentru că acolo se înalță un stejar foarte mare; și jertfesc păsări vii...¹⁷

Pe drumul de întoarcere, *rusii* duceau acasă bunuri manufacturate: vinuri, mățăsuri, bijuterii și sticlărie. Pare o imagine idilică a unei nații întreprinzătoare care face comerț pașnic cu vecinii ei. Dar există și indicii ale unor aspecte mai agitate din viața lor: atacurile pecenegilor și ale altor triburi nomade erau un pericol constant pentru un stat înconjurat de stepe sălbatice, lipsit de protecție naturală împotriva incursiunilor ostile; sclavii pe care-i aduceau *rusii* de vânzare la Constantinopol erau cel mai probabil prizonieri capturați în aceste încăierări, și putem presupune că un număr egal de *rusi* erau capturați sau uciși. Păgânismul lor exotic implică la rândul lui amenințarea dezastrelor naturale și încrederea în bunăvoința naturii, de unde și venerarea copacilor sacri sau nevoia compulsivă de a-i îmbuna pe misterioșii Dajbog și Stribog, zei ai soarelui și vântului, și pe Perun, zeul tunetului. Societatea *rusilor* a trecut prin vremuri nesigure, primejdioase, dar, în chip remarcabil, a supraviețuit și a prosperat.

Cu negustorii săi călătorind prin lume și cu războinici în căutare de noi teritorii de cucerit, Kievul a constituit originea a ceea ce va deveni secole mai târziu cel mai mare imperiu terestru, întinzându-se de la Marea Baltică în vest până la Pacific în est, la oazele Asiei Centrale în sud și la Oceanul Arctic în nord. Astăzi, chiar și după prăbușirea Uniunii Sovietice, Rusia cuprinde nouă fusuri orare și o sută de naționalități, care vorbesc o sută cincizeci de limbi.

Dar în cea mai mare parte a istoriei sale Rusia a fost un uriaș greoi, amenințat din exterior de invazii și din interior de scindare. Încă din cea mai timpurie perioadă a existenței Rusiei Kievene, principalul țel întru supraviețuirea statului va fi lupta pentru unitatea ținuturilor ruse și contopirea principatelor rivale într-o nouă autoritate unică.

Note

6. Traducerea pasajelor din *Cronica lui Nestor* în Serge A. Zenkovsky (ed.), *Medieval Russia's Epics, chronicles and tales*, Dutton, New York, 1963, pp. 49– 50 [trad. rom. și comentarii G. Popa-Lisseanu, Tipografia „Bucovina“, ed. I.E. Torouțiu, București, 1935; am

preluat mai jos citatele din această traducere – *n.t.*].

7. *Ibid.*

8. Rusia s-a format prin agregarea unor principate cu centrul la Kiev. Aceste ținuturi au devenit mai târziu țările pe care le cunoaștem astăzi drept Rusia și Ucraina. Între ruși și ucrainenii există încă o dispută pentru rolul de adevărat urmaș al Rusiei timpurii. Fără îndoială că ar fi greșit să ne referim în acest stadiu timpuriu la Rusia, ruși sau identitate rusească. Adjectivul „rusesc” (engl. „*Rus-sian*”) este artificial și stângaci, dar este modul cel mai bun de a indica entitatea la care ne referim. [În traducere am redat etnonimul *rus*, care îi desemnează pe protoruși, prin formele *rus* (sg.), *rusi* (pl.), scrise cursiv (*n.t.*).]

9. Interviuri înregistrate în septembrie 2010.

10. *Novgorodskaja pervaja letopis*, ed. B.M. Kloss, Moskva, 2000. Traducerea în engleză a pasajelor din *Cronica Novgorodului* în *Zenkovski, op. cit.*, p. 52.

11. *Cronica lui Nestor*, p. 49.

12. *Ibid.*, p. 45.

13. *Ibid.*, p. 44.

14. Așa cum a făcut Vladimir Putin, stârnind o mare admirație, la o conferință de presă imediat după ce a devenit prim-ministru în 2008.

15. Aleksandr Pușkin (1799–1837), *Pesn o veščem Oleghe*, 1822 [A.S. Pușkin, „Cântecul lui Oleg înțeleptul”, în *Versuri*, trad. rom. Al. Philippide, EPL, București, 1964, pp. 115–121 – *n.t.*].

16. G. Vernadsky, *Kievan Rus*, Yale, New Haven, 1973, p. 26.

17. Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanós* [trad. rom. Vasile Grecu, Editura Academiei, București, 1971, pp. 18–19 – *n.t.*].

Capitolul 2

Cronica lui Nestor

Istoria Rusiei a fost multă vreme jucăria propagandiștilor. Tradiția rescrierii trecutului pentru a sprijini prioritățile politice curente n-a început cu Stalin, ci datează din cele mai vechi timpuri. Problema surselor cu vechime milenară constă în dificultatea verificării integrității acestora.

Singura sursă disponibilă pentru perioada timpurie a istoriei Rusiei este *Cronica lui Nestor*, iar aceasta a fost scrisă după ce trecuseră secole de la evenimentele pe care le relatează. Ea este „povestirea anilor din trecut (*Povest vremenîh let*), cum s-a format țara rusească, cine a domnit mai întâi la Kiev și de unde a început Rusia“¹⁸. Dar ca să mă încred în *Cronica lui Nestor* trebuia să aflu câte ceva despre misteriosul ei autor. Identitatea celor mai mulți cronicari din vechime s-a pierdut în negura vremii. Chiar despre cei mai de seamă dintre ei, cunoștințele noastre se limitează la un titlu, la câteva date aproximative și la locul unde au trăit...

Am ajuns la Mănăstirea Peșterilor din Kiev doar cu un nume în minte, Nestor cronicarul, dar bătrâna de la poartă n-a părut derutată. „Nestor – a zis ea –, da, este în Peșterile Apropiate, *Blijnie Peșcerî*. Treceți de catedrală, luați-o pe drumul care merge în jos și veți vedea o clădire albă. Mai întrebați când ajungeți acolo.“ Dacă ne gândim că Nestor a murit în 1114, oamenilor de pe aici părea să le fie remarcabil de familiar. Am mers prin mănăstire, pe lângă o serie de biserici cu turlă aurii, dominate de o clopotniță frumoasă împodobită din secolul al XVIII-lea, și apoi în jos pe o potecă abruptă. Mănăstirea Peșterilor a fost unul dintre cele mai sfinte lăcașe ale ortodoxiei răsăritene, încă de la înființarea ei, cu peste o mie de ani în urmă. Pe atunci era doar o peșteră, sau o serie de peșteri ocupate de călugării ortodocși bizantini, în speranța că vor aduce creștinismul vecinilor păgâni. Mănăstirea s-a extins de-a lungul secolelor, transformându-se într-un ansamblu arhitectural, declarat recent obiectiv din patrimoniul mondial al UNESCO.

Ajuns la clădirea albă ce-mi fusese indicată, am fost introdus pe o ușiță, apoi am coborât câteva trepte până într-un fel de tunel îngust. Înainte de a intra, o altă bătrână mi-a zis: „Luați asta. O să aveți nevoie“, și mi-a îndesat în mână o lumânare aprinsă. Avea dreptate. La baza treptelor m-am trezit ca într-o vizuină de iepure, alcătuită din tuneluri largi cât să mă frec cu umerii de pereți și înalte cât să simt mereu nevoia de a mă apleca. Nu era nici un fel de lumină, iar în tuneluri domnea o tăcere de moarte. M-a neliniștit gândul că lumânarea amărâtă pe care o țineam în mână era singura modalitate de a-mi găsi drumul. Am înaintat cu pași șovăitori. Am dat din când în când de tuneluri laterale prin care, ținute de mâini invizibile, înaintau și se retrăgeau alte lumânări pâlpâitoare. Observasem în pereți nișe săpate în stâncă, așa că m-am aplecat să mă uit într-una din ele. Într-un sicriu acoperit cu sticlă se afla trupul unui călugăr înfășurat într-o bucată de satin verde din care ieșea o mână mumificată. La fiecare câțiva metri, altă nișă găzduia alt sicriu

cu capac de sticlă, alt călugăr mort. Începeam să mă obișnuiesc cu straniețea locului, când o licărire a ajuns până la mine, luminând pereții peșterii. O voce joasă murmura la nesfârșit de undeva din spatele luminii: „*Gospodi pomilui, gospodi pomilui! Gospodi i vladîca jivota moevo...*“ (Doamne miluiește, Doamne miluiește! Doamne și stăpân al vieții mele...), și am putut desluși silueta unei bătrâne, încovoiată de tot, dar făcând mătăanii din ce în ce mai adânci. În mână avea o cârpă cu care se repezea de la o nișă la alta și ștergea capacele sicriilor, sărutând apoi cu venerație sticla ce acoperea sfintele moaște. A dispărut pe coridor la fel de repede cum a apărut. La fel de brusc, a apărut încă o lumină, încă o rugăciune bolborosită cu febrilitate, altă bătrână încovoiindu-se, plecându-se, sărutând. Spectacolul acestei fervente adorații creștine era șocant de nefamiliar ochilor mei blazați de anglican. Era ceva medieval, un soi de relicvă vie a vremurilor în care aceste peșteri au fost ocupate pentru prima oară.

La intersecția a patru tuneluri am găsit un preot ortodox și l-am întrebat unde îl pot găsi pe Nestor cronicarul. Mi-a făcut semn spre unul din coridoare: „Nestor e în capăt, pe stânga.“

L-am găsit pe cel pe care venisem să-l văd și am privit în sicriul lui. Rămășițele nu erau prea diferite de ale celorlalți călugări – 123 în total –, păstrate în beznă eternă a Peșterilor Apropiate. Dar era ceva să-l văd cu ochii mei pe cel căruia îi datorăm cunoașterea celei mai misterioase perioade din istoria Rusiei. Fără mărturia lui, deși fragmentară și tendențioasă, ne-am fi aflat chiar în întuneric. Nu vom ști niciodată istoria personală a lui Nestor, experiențele, emoțiile și motivațiile lui. Am avut însă senzația că această vizită mă apropiase de spiritul lui și de cel al vremurilor în care a trăit. Într-un mod extrem de dramatic, el m-a pus în contact cu fanatismul intens, înfricoșat care a marcat creștinismul acelor secole, pe vremea când rugăciunile potrivite, pocăința și mătăniile erau chestiuni de viață și de moarte – vremuri în care cuvintele sau plecăciunile necuvenite puteau aduce osânda veșnică.

Grăbindu-mă prea tare, am reușit să-mi sting lumânarea. Cu un vag sentiment de panică, m-am luat după una dintre femeile murmurânde, pe care am urmărit-o îndeaproape, în speranța că se îndrepta către ieșire. Așa s-a și întâmplat, din fericire.

În această atmosferă de pietate creștină, de spaimă apocaliptică și de claustrofobie națională a scris, sau cel puțin a pus laolaltă, Nestor textul *Cronicii*. Scria la două sute de ani de la sosirea lui Rurik, într-o vreme în care Rusia Kieveană se extinsese considerabil. Prin comerț și prin agresiune militară, teritoriile ei se întindeau acum de la Marea Neagră în sud la Volga în est și la regatele Poloniei și Lituaniei în vest. Dar ținuturile *rusilor* erau încă o confederație zbuciumată de triburi slave, ținute superficial laolaltă de către descendenții primilor stăpânitori vikingi. Supraviețuirea acestei confederații era departe de a fi certă. Pentru a exista, trebuia să se unească.

Aici se strecoară elementul propagandei în *Cronica lui Nestor*. El și ceilalți călugări care au lucrat la ea știau că interesele lor erau inextricabil legate de interesele cnejilor *rusi*. Creștinismul încă lupta cu vechii zei păgâni – cu stejarii sacri și spiritele pământului, vântului și tunetului. Astfel capătă un sens modelarea istoriei redată de *Cronică* pentru a susține cârmuirea marilor cneji ai Kievului și pentru a prezenta creștinismul ca pe o forță stabilizatoare, unificatoare.

Mărturia lui Nestor despre apariția creștinismului în anul 988, cu doar șaptezeci de ani înainte de nașterea cronicarului, îi atribuie marelui cneaz Vladimir primii pași cruciali pe calea creării unei națiuni unificate și a unui stat suveran. Adoptarea ortodoxiei grecești ca religie oficială a îndreptat Rusia Kieveană pe o traiectorie care a modelat identitatea națională a Rusiei până în zilele noastre. Dar, potrivit *Cronicii lui Nestor*, lucrurile ar fi putut să stea altfel.

Vladimir, care era un om pragmatic, a văzut avantajele politice ale adoptării unei noi religii de stat. El pare să fi stârnit un război al ofertelor, trimițând soli, pentru a examina oferte, la populațiile islamice, la kazarii iudaici, la germanii bisericii creștine apusene, precum și la biserica răsăriteană a grecilor. *Cronica* explică alegerea lui Vladimir ca pe o deșteptare spirituală:

Când ajunseră în țara lor [...] ei ziseră: „Am fost mai întâi la Bulgari și am văzut cum se închină ei în templele lor, anume în moschee. Ei stau în picioare neîncinși; se apleacă, se așază, privesc în dreapta și în stânga ca nebunii; nici o veselie nu e la ei, ci tristețe și un miros nesuferit. [...] Și ne-am dus la Germani și am văzut de mai multe ori celebrându-și serviciul lor divin în biserică și n-am văzut nimic frumos. Și ne-am dus la Greci și ne-au condus acolo unde se închină la Dumnezeu lor și nu mai știam dacă ne găsim în cer ori pe pământ; căci pe pământ nu se află nici o atare priveliște, nici o atare frumusețe. [...] Acolo Dumnezeu locuiește în mijlocul oamenilor; și slujba lor este mai minunată decât în oricare altă țară.”¹⁹

Povestirea lui Nestor este, fără îndoială, romanțată și părtinitoare. Lăsând la o parte frumusețea religiei lor, ceea ce l-a convins pe Vladimir să aleagă creștinismul a fost oferta de daruri și privilegii comerciale a grecilor. A respins islamul din cauza interzicerii alcoolului, declarând, s-ar putea spune, profetic: „Pentru ruși băutura este o plăcere, fără ea nu putem fi.”²⁰

Astfel că vechea Rusie a devenit bastionul cel mai estic al ortodoxiei, pe linia frontului cu forțele islamului, și acest fapt va avea consecințe pe termen lung asupra viitorului ei. Dacă Vladimir ar fi ales altfel, putem presupune că Rusia ar fi făcut astăzi parte din lumea islamică. Dar creștinismul s-a dovedit a fi un liant puternic și a adus cu sine și un alt lucru care a ajutat la unificarea nației.

În centrul Kievului, lângă Mănăstirea Sfântul Mihail, un monument de marmură albă îi comemorează pe cei doi călugări greci canonizați ulterior ca sfinții Chiril și Metodiu. Cei doi erau frați, s-au născut în orașul grecesc Salonic în prima jumătate a secolului al IX-lea și au venit la vârsta maturității în Europa de est ca misionari ai creștinismului. Dar, pe lângă religie, Chiril și Metodiu au adus cu ei un alfabet. Ei știau că, dacă doreau să le prezinte slavilor Biblia, trebuiau să creeze un limbaj scris standardizat pentru diversele dialecte cărora la vremea aceea le lipsea o tradiție scrisă. Chiar și în prezent, dacă privești scrierea rusească – cunoscută sub numele de chirilică, după inventatorul ei – te frapază asemănarea cu literele grecești după care a fost alcătuită de Chiril și Metodiu. Noul alfabet a fost inițial folosit în slavona veche, limbajul bisericii și științelor. A fost adaptat ulterior rusei vernaculare, limba poporului și – din vremea lui Pușkin, de la începutul secolului al XIX-lea – a marii literaturi ruse.

E greu de exagerat importanța limbii ruse în dezvoltarea unei identități naționale unitare. De-a lungul secolelor, rușii au ajuns să-și considere limba – dar și literatura pe

care aceasta a produs-o – drept însăși esența Rusiei. Când bolșevicii au mânat milioane de oameni în exil după 1917, mulți dintre ei, deși lipsiți de țara natală, se consolau cu păstrarea limbii. Poetul Vladislav Hodasevici scria la plecarea sa din Rusia, în 1922, că lua cu sine opera completă a lui Pușkin în opt volume. „Tot ce am sunt opt tomuri subțiri, dar în ele se află țara mea natală.”²¹

Cu noua religie și noua limbă scrisă, Rusia Kieveană și-a găsit un loc în lume și credința că s-a alăturat comunității regatelor creștine evlavioase. În 988, Vladimir s-a însurat cu o domniță bizantină pentru a pecetlui sacra uniune, dar a insistat ca Biserica Rusă să-și păstreze în mare independența față de biserica-mamă de la Constantinopol. Această situație va dăinui peste secole și va inspira Rusiei sentimentul propriei misiuni creștine. Zelul cruciat a devenit un element important al caracterului națiunii. El se va intensifica după căderea Bizanțului în 1453, și va lua multe forme de-a lungul timpului. Dar toate manifestările sale își au rădăcina în convingerea că Rusia este urmașul spiritual al unui lucru unic – fie el creștinismul, colectivismul sau comunismul: că destinul a desemnat-o să fie învățătorul altor nații.

În 988, întoarcerea către creștinătate însemna desprinderea, cel puțin temporară, de influențele asiatice care se adunau la granițele estice ale Rusiei Kievenne. După cum vom observa, încercările Rusiei de a se alătura Occidentului vor decurge rareori cu ușurință, dar, pentru o vreme, Vladimir a reușit să întărească legăturile cu Europa și să introducă noi valori societale. *Cronica* face, indiscutabil, caz de influența lui civilizatoare:

Astfel grăi și dete ordin să se clădească biserici și să fie ridicate chiar în locurile unde stătuseră idolii. [...] Și era o mare bucurie în cer și pe pământ de a vedea atâtea suflete mântuite. Iar diavolul gemând zicea: „Nenorocitul de mine, iată-mă gonit de aci!” [...] El porunci tuturor săracilor și tuturor celor lipsiți să vie la palatul principelui și să ia tot de ceea ce ar avea nevoie: să bea, să mănânce și să ia bani din tezaurul principelui. Și mai dădu încă următorul ordin, zicând: „Cei slabi și cei suferinzi nu pot veni până la palatul meu.” Porunci deci să se aducă mai multe căruțe și să puie în ele pâine, carne, pește, fructe diferite, apoi butoaie de mied și altele cu cvas, dând ordin să fie purtate prin oraș...²²

Cu toată exagerarea cronicarului, se pare că Kievul creștin a îmbrăcat o formă mai umană de guvernare – dacă nu democratică, cel puțin mai deschisă și nepărtinitoare. Comerțul cu Occidentul a înflorit. Negustorii călătoreau peste granițe; soseau comercianți din Germania, Danemarca, Armenia și Grecia. Vladimir a redus agresiunile militare față de vecini, și în țară se așeza domnia legii:

Vladimir trăia în teama de Dumnezeu; totuși numărul tâlharilor sporea, de aceea episcopii ziseră lui Vladimir: [...] „Tu ești orânduitor de Dumnezeu de a pedepsi pe cei răi și de a avea milă cu cei buni.” [...] Vladimir [...] începu să pedepsească pe hoți. Dar mereu a stăruit să urmeze calea dreaptă a legii.²³

Referirea la „calea dreaptă a legii” este ispititoare. Ea face aluzie la o probabilă slăbire a puterii absolute a monarhului, o recunoaștere a principiilor legale pe care chiar și cei mai mari principii sunt obligați să le respecte.

Secolul al X-lea a fost o vreme a autocraților și a despoților, în care conducătorii cârmuiau prin constrângere și putere militară. Niciunde, nici la cele mai avansate popoare, nu era nici pe departe probabil să apară ceva apropiat de ceea ce numim democrație. Rusia Kieveană oferă însă o licărire în faza embrionară a autorității princiare bazate pe

„principiile „căii dreptă a legii“. Astfel de episoade vor constitui mai degrabă excepția, iar nu regula în istoria ulterioară a guvernării Rusiei.

Venerat în legendele populare precum *Krasnoe Solnîsko* (*Frumosul Soare*), Vladimir a fost canonizat după moartea sa în 1015. În chip mai degrabă nechibzuit însă, el a hotărât ca cei doisprezece fii ai săi să stăpânească orașele-state ce alcătuiau vechea Rusie ca egali, iar certurile privind întâietatea la succesiune și regulile acesteia au provocat conflicte violente. Doi dintre fiii lui Vladimir, Boris și Gleb, au fost în 1019 victimele acestei lupte pentru putere. Ei sunt de multă vreme cei mai venerați dintre primii martiri ruși, pentru că n-au opus nici o rezistență în fața ucigașilor. Conform mărturiei cronicarului Nestor, Boris și Gleb au aflat că fratele lor Sviatopolk trimisese soldați ca să-i ucidă, dar au refuzat să răspundă cu violență, pentru a evita războiul civil:

Apoi Sviatopolk [...] chemă în taină pe Pușca și pe alți boieri și le spuse [...]: „Nu spuneți nimic nimănui; duceți-vă și omorâți pe fratele meu Boris.“ [...] Fericitul Boris cânta cântecele dimineții; căci îi sosise vestea că-l vor omorî. El se ridică și începu să cânte zicând: „Doamne, [...] fă-mă să suport și eu această patimă a mea. Eu o primesc nu de la dușmanii mei, ci de la fratele meu [...].“ Apoi, după ce s-a rugat, s-a aruncat pe patul său; și atunci ucigașii se repeziră ca fiarele sălbatice în jurul cortului lui și străpunseră pe Boris cu lăncile lor [...]. Astfel muri prea fericitul Boris. El [...] a intrat în corurile de martiri și odihnește în sânul lui Abraham, privind la bucuria neștearsă, căutând cu îngerii și bucurându-se cu cetele sfinților. [...] Gleb se dădu (și el) jertfă lui Dumnezeu [...]. El primi cununa și intrând în cer văzu pe fratele său atât de dorit și se bucură împreună cu el de o bucurie neștearsă în dragostea lor frățească. O, ce frumos este ce bine este când frații trăiesc împreună.²⁴

Jertfa fraților Boris și Gleb a fost un act de smerenie creștinească și – lucru mai important pentru Nestor – un simbol al nobleței în suferința pentru cauza unității Rusiei. „Acum fie ca prinții noștri să trăiască în înțelegere, spune el, fie ca ei să învețe de la Boris și Gleb“ să pună binele Rusiei înaintea propriilor interese. Morala poveștii era folosită de propaganda lui Nestor, pentru că el scria la aproape 70 de ani de la moartea lui Boris și a lui Gleb, într-o vreme în care Rusia se afunda într-un conflict intern. Pe ea s-a întemeiat ideea că binele statului justifică sacrificiul suprem, o concepție care, într-o formă sau alta, va dăinui pe întreg parcursul istoriei Rusiei.

În relatarea lui, Nestor ascultă de interese personale și politice. El a răspândit, ba poate chiar a creat legenda lui Boris și Gleb pentru a plasa moartea lor în tradiția tipic rusească a mântuirii prin suferință, cu scopul de a așeza unitatea dinastiei conducătoare a *rusilor* în rolul de bine suprem. Legenda lor a servit unui scop mai larg – de a da noului stat o istorie proprie și de a-l impune ca unul orânduit de Dumnezeu.

Pe termen scurt însă, sacrificiul lor a fost zadarnic: războiul fratricid pe care au încercat să-l evite a devenit în curând realitate. Va fi un război dezbinător și distructiv și va duce în cele din urmă la prăbușirea statului kievean.

Note

18. *Cronica lui Nestor*, ed. cit., p. 31.

19. *Ibid.*, ed. cit., pp. 97–98.

20. *Ibid.*, ed. cit., p. 84.

21. Vladislav Hodasevici, „Ia rodilsia v Moskve“ („M-am născut la Moscova“), din *Eghipețkaia noci* (*Noapte egipteană*), *Stihotvorenia*, Sovețki Pisatel, Leningrad, 1989, pp. 294–295.

22. *Cronica lui Nestor*, ed. cit., pp. 104, 108.

23. *Ibid.*, p. 109.

24. *Ibid.*, pp. 113–116.

Capitolul 3

Cântec despre oastea lui Igor

Atunci când „scaunul“ sau capitala vechii Rusii a fost transferată de la Novgorod la Kiev, în 882, puterea s-a mutat de la nord la sud. Conducătorul Kievului și-a luat titlul de mare cneaz, pentru a se deosebi de cnejii mai mici din orașele-state. El era îndreptățit să primească tribut, ca o recunoaștere formală a supremației sale, de la cnejii de Riazan, Suzdal, Rostov, Iaroslavl, Murom, Cernigov, Pskov, Vladimir, Poloțk, Halici, Belgorod și Novgorod. Era un aranjament fragil, căci era de ajuns un singur cneaz pizmaș, nedrept sau prea ambițios pentru a se declanșa conflicte precum cel care le-a făcut felul bieților Boris și Gleb. Consecințele unor astfel de crize recurente și dezbinarea internă vor slăbi și în cele din urmă vor distruge Rusia Kieveană în secolul al XIII-lea. Dar în cele două secole care au urmat morții lui Vladimir Aducătorul Creștinismului, cu aproximație secolele XI–XII, s-a dezvoltat o societate impregnată de cultură și, conform standardelor vremii, liberală.

În ciuda fragmentării politice incipiente, anii de mijloc ai Rusiei Kievene au reprezentat una dintre acele remarcabile perioade din istoria Rusiei în care autocrația a fost temperată de o anumită participare democratică. În special în orașul-stat Novgorod se dezvoltaseră proceduri de guvernare atât de avansate față de restul Europei, încât am pornit în căutarea unor mărturii.

În interiorul kremlinului din Novgorod, am găsit locul de lângă catedrala Sfânta Sofia în care cetățenii erau convocați să discute bunul mers al treburilor orașului în cadrul unor consultații publice. Iar peste râu, în cartierul comercial Iaroslavovo Dvorișce, am reperat locul de lângă biserica Sfântul Nicolae în care se țineau adunările clasei negustorilor. Ambele adunări se numeau *vece*, de la vechiul verb rusesc „a (se) exprima“, și erau anunțate de clopotul *vecei* orașului, care avea un sunet distinct și o bătaie folosită doar în acest scop.

Eram curios să văd acest clopot, și am prins curaj atunci când a izbucnit un zvon de clopote din clopotnița Sfintei Sofia. Uitându-mă în sus, am văzut cum nenumăratele clopote mai mici și mai mari erau acționate în combinații tot mai complexe de un clopotar care se mișca încolo și înapoi între arcadele deschise ale clopotniței, trăgând de frânghii și smucind limbile cu o dexteritate uluitoare. Clopotele erau în mod cert o parte importantă a culturii Novgorodului, și am reușit să găsesc un funcționar al kremlinului care părea capabil să-mi explice ce și cum. Ghidul meu m-a dus pe o parte a clopotniței, unde un șir de clopote străvechi, mai înalte de-un stat de om, stăteau în tăcere, așteptând – zicea el – să fie ridicate și atârinate la loc. Am întrebat de când stăteau acolo. „Din 1437“, a zămbit el, și m-a condus înapoi ca să văd vechiul Clopot al Ciumei, acum scos și el din uz (din fericire, ultima alarmă de ciumă a fost pe vremea lui Ivan cel Groaznic).

Dar clopotul *vecei* nu era de găsit. Ghidul meu părea serios: „Știți ce s-a întâmplat?”

Moscova a venit și ne-a furat clopotul. Nu le-a plăcut democrația pe care o aveam aici. Voiau să conducă cu *silnaia ruka* și au crezut că clopotul era simbolul libertății. L-au luat. Așa au făcut mereu.“

Am zâmbit, dar el părea extrem de serios.

„Știți de ce drepturi se bucurau pe vremuri [înainte de conducerea Moscovei] cetățenii? m-a întrebat. Puteau hotărî singuri cum era condus Novgorodul și de către cine! Poporul avea puterea de a alege reprezentanții orașului și avea chiar puterea de a-l alege și demite pe cneaz!“

Am încercat să-i spun că singurii care puteau face asta erau bărbații proprietari, așa că nu aveai drepturi dacă erai femeie sau nu aveai proprietăți, dar nu i-a păsat.

„Dacă citiți hrisoavele – a zis el –, veți vedea că multe din adunările *vecei* numărau reprezentanți din toate clasele sociale. Avem documente care arată că luau parte arhiepiscopul, *posadnicii* (magistrații), *tîsiațki* (reprezentanți aleși câte unul la mii de cetățeni), *boiarii* (nobilii), *jiti liudi* (cetățeni din clasa de mijloc), chiar și *ciornîie liudi* (literal „oamenii negri“, adică cetățenii din clasa de jos, plătitori de taxe). Nu credeți că era o realizare fantastică? Eram, în acea vreme, cu mult înaintea oricui. Eram un model de democrație. *Vecea* ratifica tratate, declara războiul și pacea, stabilea taxe, dirija relațiile externe și slujea drept tribunal pentru judecarea disputelor publice. Alegea, de asemenea, funcționarii de stat și-l invita pe cneaz [la guvernare]. Știați că atunci când cetățenii noștri s-au săturat de cneazul Vsevolod Mstislavici, în 1136, s-au adunat și au hotărât să-i dea papucii? Ce ziceți de asta? Iar după aceea au fost parteneri egali în exercitarea puterii. De atunci, ei îl alegeau pe cneaz și ei i-au spus că nu poate locui între zidurile orașului. El trebuia să locuiască la Rurikovo Gorodișce, în sudul orașului, ca semn că era subordonat dorinței poporului!“²⁵

Am încuviințat. Ghidul meu exagera, fără îndoială, gradul de democrație din Novgorod, dar ceea ce spunea el era în esență adevărat. Instituții similare au existat la Kiev și la Pskov.

„Și dacă tot veni vorba – îmi propuse el la despărțire –, ar trebui să mergeți la Muzeul de Stat să vedeți scoarțele noastre de mesteacăn.“

La începutul anilor '50, în timpul săpăturilor la fundația unui bloc de locuințe, muncitorii au făcut o descoperire fascinantă. Un tezaur de documente scrise pe fâșii din scoarță de mesteacăn, datând din secolul al XI-lea, impecabil păstrate în pământul turbos al Câmpiei Europei de Est. Arheologii au preluat situl și, în cele din urmă, au excavat sute de coji de mesteacăn datând dintr-un interval de patru sute de ani.

La Muzeul de Stat am văzut o selecție a acestor documente. Ele variază de la înștiințări oficiale la chitanțe negustorești și la simple mărturii ale vieții cotidiene din Novgorod între secolele al XI-lea și al XV-lea. Și constituie dovada surprinzătoare a răspândirii educației și a unei impresionante dezvoltări culturale. Citesc scrisori de dragoste între adolescenți și fițiuci pregătite pentru examene școlare. „Te iubesc și mă iubești, scrie o femeie. Atunci de ce să nu ne căsătorim?“²⁶ „Îmi datorezi bani – trimite-i, te rog, prin servitorul tău...“, înștiințează altul. Și preferatul meu: un desen de prin 1240 al unui băiat, reprezentând un om cu mâinile ridicate – ambele au câte șase degete, și textul din jurul desenului e plin de greșeli de ortografie. Numele autorului de șapte ani este

Onfim și, din ce au putut descria experienții, pare să-i ceară un împrumut prietenului său Dmitri.

Vizitatorii Novgorodului din secolul al XI-lea povestesc că femeile erau egale cu bărbații și se distingeau în treburile cetății. Orașul avea sistem de scurgere și pavaj de lemn pe străzi – cu două sute de ani înaintea pavajelor din Paris, mi-a spus cu mândrie ghidul meu, și cu cinci sute de ani înaintea Londrei.

Scoarțele de mesteacăn ne dezvăluie existența unui sistem judiciar bine pus la punct, cu jurați și proceduri de mediere. Tribunalele se bazau mai degrabă pe amenzi decât pe pedepse corporale, și unele fragmente păstrate din practica legală kieveană sună remarcabil de modern. Dacă, de exemplu, un negustor angaja un muncitor și apoi se răzgândea, contractul era considerat obligatoriu și angajatorul era obligat să plătească; dacă-l angaja printr-un intermediar care nu-i plătea omului salariul, angajatorul era obligat să plătească. Desigur, nu era nici pe departe concepția noastră despre democrația modernă, dar Novgorodul ne oferă o licărire senzațională de *pravovoe gosudarstvo*, statul guvernat de lege care ar fi putut să fie Rusia.

Perioada Rusiei Kievenne a fost un punct de cotitură, primul din cele câteva pe care le-a cunoscut istoria Rusiei, când țara ar fi putut să ia altă cale. Dacă modelul Kievului ar fi fost lăsat să se dezvolte, dacă forțele autocrației n-ar fi câștigat în final, Rusia de astăzi ar fi putut arăta altfel. Dar Rusiei Kievenne nu i s-a oferit șansa de a-și perpetua modelul de societate. Chiar când se afla în culmea succesului, Rusia era dezbinată în interior și amenințată din afară.

Cu toate că marele cneaz al Kievului era oficial conducătorul suprem al țării, orașele-staate – printre care și Novgorodul – erau conduse de cneji care aveau propriile armate. Puterea lor nu era absolută și lipsea coordonarea, civilă sau militară, dintre diversele cnezate. Lipsa guvernării centralizate făcea Rusia vulnerabilă. Fiefurile semi-independente care o alcătuiau erau înglodate de decenii în conflicte și disensiuni, iar potențialii inamici îi cunoșteau foarte bine slăbiciunea.

În 1241, cavalerii teutoni – un ordin militar de cruciați prusieni – au lansat un război fulger la granița de nord-vest a Rusiei Kievenne. A fost un șoc de proporții, care a marcat timp de secole conștiința rușilor. Cavalerii teutoni erau temuți peste tot pentru hotărârea lor nestrămutată de a răspândi credința catolică, iar rușii ortodocși se temeau atât de dominația politică, cât și de cea religioasă. Conduși de principele-episcop Hermann de Dorpat, cavalerii au înaintat rapid și au cucerit orașul Pskov. La începutul anului 1242, ei au învins o armată novgorodeană în bătălia de la Tartu și și-au început marșul către Novgorod. Cneazul orașului, Aleksandr Nevski, pe atunci în vârstă de 20 de ani, a ieșit în întâmpinarea invadatorilor în apropierea unei salbe de lacuri din vestul Novgorodului. Soarta civilizației novgorodene atârna în balanță.

Secole mai târziu, filmul lui Serghei Eisenstein *Aleksandr Nevski* (1938) va immortaliza eroarea și groaza stărnite de invazie: rândurile compacte de soldați ruși sunt înfățișate suferind pierderi îngrozitoare, dar rezistând ferm forțelor copleșitoare ale germanilor. Îl vedem pe tânărul Nevski mobilizându-și trupele și împingând înapoi hoardele vrăjmașe, apoi atrăgându-le pe gheața subțire a lacului Ciudskoe. Eisenstein înfățișează succesul tacticilor lui Nevski, care i-a scufundat în apele înghețate pe cavaleri, trași în adâncuri de

căi și de armurile grele – un eveniment, poate, legendar, pe care regizorul l-a preluat direct din relatarea *Cronicii lui Nestor*:

Și oamenii cneazului Alexandru erau dornici de bătălie, căci aveau inimi de lei și spuneau „O, mărite Cneaz, astăzi ne vom da viețile pentru tine!“ Și când soarele răsări, armii se izbiră și nemții își croiră drum în rândurile noastre. Lacul Ciudskoe fu acoperit de mulțimile lor. În toiul aprigei lupte se auzi trosnetul lăncilor sfărâmate și săbiile zăngăniră, până ce gheața se roși de sângele de om, și apoi lacul înghețat păru că se rupe [...] și pe cer se iviră oștile cerești ale Domnului, venind întru ajutorul Cneazului nostru [...]. Știi că e adevărat, căci așa mi-a spus un om care a văzut...²⁷

Încântătoarea convingere a cronicarului că Dumnezeu a fost de partea rușilor pentru că „așa mi-a spus un om care a văzut“ arată cum s-a folosit Rusia de istoria ei și de miturile asociate pentru a-și modela prezentul și viitorul, o practică folosită și în vremurile noastre.²⁸

Totuși, departe de a asigura supraviețuirea Rusiei, faptele de vitejie din 1242 ale lui Nevski au fost, în realitate, o victorie minoră, gloriosul cântec de lebedă al Rusiei Kievene înaintea de a fi copleșită din sud de un inamic și mai mare.

În jurul secolului al XI-lea, triburile nomade din stepele de la frontiera de sud a Rusiei crescuseră în putere și ambiție. Incursiunile sporadice de la graniță amenințau acum însăși inima Rusiei. În rândul populației domnea groaza de sălbaticii pecenegi și cumani (polovți), triburi păgâne care tăbărau asupra orașelor și așezărilor de graniță, prădând, ucigând și răpind oameni pe care-i țineau ostatici sau îi vindeau ca sclavi. Ucraina, cea de azi, înseamnă literalmente „țara de margine“, și statul rusesc a fost blestemat să aibă frontiere deschise, fără nici o protecție naturală. *Dikoe pole*, stepa sălbatică și primejdioasă, cu forțele care pândesc în ea, a devenit un mit înconjurat de spaimă în conștiința națională.

Cnejii *rusilor* știau că trebuie să pună capăt dezbinării și să-și unească forțele împotriva unui dușman comun, dar deceniile de rivalitate săpaseră adânc. Cu cincizeci de ani înainte de Bătălia pe Gheață a lui Nevski, cneazul Igor Sviatoslavici, al cărui teritoriu de la Novgorod-Seversk²⁹, pe granița sudică, fusese prădat de năvălitorii din stepă, nu reușise să obțină ajutor pentru o expediție împotriva cumanilor. Exasperat de lipsa de unitate a cnejilor, Igor a pornit singur cu un pâlț de luptători. Misiunea lui – curajoasă, dar sortită eșecului – a intrat în conștiința Rusiei așa cum s-au întipărit în conștiința noastră eroismul lui Scott în Antarctica sau Atacul Cavaleriei Ușoare. A fost imortalizată în epopeea lirică *Cântec despre oastea lui Igor*:

Și zice Igor cneazul către oaste:

„Măi fraților și măi oșteni!

Mai bine să ne taie

Decât s-ajungem robi!

Hai, fraților, să-ncălecăm pe caii noștri repezi

Și-apoi să privim albastrul Don“ [...].

„Ori am să-mi rup, grăi, măi fraților, sulita

la celălalt capăt al câmpiei polovețe,

și capul să mi-l dau, măi rușii mei,

cu voi alături,

Cântec despre oastea lui Igor este prima capodoperă a literaturii ruse. Orice școlar îi cunoaște imaginile stranii, tulburătoare și versul ritmat și puternic. A fost un pilon al tradiției orale rusești, conceput pentru a fi memorat și recitat ca propagandă patriotică. Dar, departe de a fi o celebrare a victoriei, *Cântec despre oastea lui Igor* este, de fapt, un cumplit avertisment asupra pericolelor dezbinării naționale:

Se semăna și răsărea gălceava;
 își prăpădeau avutu-n certuri
 nepoții lui Dajdbog;
 și-n uneltiri iscate printre cneji [...].
 Obida copleși dârzia-n nepoții lui Dajdbog,
 ea se-abătu
 fecioară-naripată, peste Țara lui Troian,
 dădu din aripi ca o lebădă
 la marea cea albastră, lângă Don;
 și plescăind,
 a pus pe goană vremea-mbelșugată.
 S-a curmat și lupta
 cnejilor contra păgânilor
 căci frate către frate îmi grăia:
 „Ăsta-i al meu și ăsta-i tot al meu“ [...],
 iar păgânul năpădea biruitor,
 de pretutindenea,
 în Țara rusească.

Vechimea *Cântecului despre oastea lui Igor* și chiar autenticitatea sa sunt disputate – manuscrisul a fost descoperit în 1795 și s-a afirmat că ar fi un fals din secolul al XVIII-lea. Dar, dată fiind vivacitatea descrierilor nemijlocite și detaliile referințelor istorice, eu cred că poemul este o mărturie directă, probabil a unui combatant. Forța poeziei insuflă un mesaj care a fost asimilat de memoria colectivă: acela că patria este vulnerabilă și înconjurată de vrăjmași necruțători; că granițele Rusiei sunt deschise și permeabile, având nevoie de apărători vigilenți. Lecția *Cântecului despre oastea lui Igor* este unirea tuturor în slujba unui stat centralizat puternic, care altfel va fi lovit de aceeași soartă nemiloasă. Poemul ne ajută să explicăm un comportament care nouă, occidentalilor, ne poate părea ciudat – disponibilitatea de a sacrifica individul (așa cum am văzut în povestea lui Boris și Gleb), subjugarea intereselor personale binelui comun și spiritul colectivist care consacră statul ca prioritate supremă a națiunii. Acestea se pot vedea în risipa fără șovăială de vieți rusești în bătălie, din agresivitatea unei atitudini beligerante care izvorăște din certitudinea slăbiciunii naționale și din acceptarea generală a dreptului absolut al statului de a-și asasina presupușii inamici politici, cum ar fi Leon Troțki sau Aleksandr Litvinenko (vezi pp. 328 și 542).

Literatura, muzica, arta și filmul au servit multă vreme ca mijloc de validare: un loc comun de întâlnire, un depozitar al valorilor comune. În vremuri de cenzură și represiune, artele au fost singurul forum de dezbatere publică. Și vor juca, de asemenea, un rol

important în încercările noastre de a-i explica istoria – căci tema centrală a culturii ruse este însăși Rusia, oglindindu-i identitatea națională și ajutând la formarea ei.

În mod tragic pentru Rusia Kieveană, strălucirea poetică a *Cântecului despre oastea lui Igor* a fost doar lucirea unei flăcări în întuneric, după care lumina avea să se stingă pentru mulți ani. Prăbușirea statului dezbinat și dominația străină de care se temea povestitorul faptelor lui Igor au devenit în curând realitate. În cele două secole care au urmat, cultura locală decade, iar spiritul Rusiei se păstrează în *Cântecul lui Igor* și rămâne doar în amintiri povestite în taină. Hoardele mongole se adunau la orizont.

Note

25. Interviu înregistrat de autor, Novgorod, septembrie 2010.

26. Documente pe coajă de mesteacăn expuse la Muzeul de Stat din Novgorod. Site-ul muzeului conține facsimile ale documentelor: [http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date\[\]=all&city\[\]=all%excav\[\]=all&safety\[\]=all&cath\[\]=all](http://gramoty.ru/index.php?key=bb&date[]=all&city[]=all%excav[]=all&safety[]=all&cath[]=all)

27. *Povest vremenîh let* (Biblioteka literaturî drevnei Rus, Sankt Petersburg, 1997). Traducerea în engleză a pasajelor din *Cronica lui Nestor* în S.A. Zenkovsky, *op. cit.*, pp. 162–164.

28. *Aleksandr Nevski* este un bun exemplu. Filmul a fost făcut în 1938, pe când Moscova nu semnase încă pactul de neagresiune cu Germania nazistă, iar Hitler era încă privit ca un posibil inamic. De aceea, este plin de sentimente antigermane și de patriotism rusesc mobilizator. Eisenstein – și Serghei Prokofiev, care a compus minunata coloană sonoră – au fost zoriți de Stalin să-l termine, și rolele de film au luat calea cinematografelor. După o pauză de doi ani, *Aleksandr Nevski* a fost lansat din nou, odată cu invazia germană, în 1941, devenind un puternic simbol al rezistenței.

29. A nu se confunda cu orașul-stat nordic al „Marelui” Novgorod.

30. *Cântec despre oastea lui Igor* [trad. rom. M. Beniuc, Cartea Rusă, București, 1951 – *n.t.*].

Capitolul 4

Tătarii

Suita pentru pian *Tablouri dintr-o expoziție* de Modest Mussorgski atinge apogeul muzical într-o mișcare intitulată „Porțile Eroilor din Kiev“ (tradusă de obicei drept „Marea Poartă a Kievului“ și orchestrată de diverși artiști, de la Maurice Ravel la trupa de rock progresiv Emerson Lake & Palmer). În realitate, Porțile lui Mussorgski n-au fost construite niciodată altfel decât sub forma unui studiu arhitectural într-o pictură a prietenului său Viktor Hartmann, care murise de curând, dar asta nu-i împiedică pe ghizii din Kiev să-i ducă pe turiști să le vadă. Ceea ce văd cu adevărat turiștii sunt Zoloti Vorota (Porțile de Aur), o structură impozantă de cărămidă și lemn, construită în secolul al XI-lea ca parte a zidului de apărare al orașului.

Zidurile s-au dus între timp și porțile sunt acum doar un ornament într-un parc plin de iarbă aflat în spatele Operei. Dar în 1240 locuitorii Kievului se bizuiau disperați pe apărarea lor în fața unui inamic foarte real. Batu-Han era nepotul lui Ginghis-Han și căpetenia hoardelor de mongoli – numiți de ruși „tătari“ – care au cucerit aproape toată Rusia Kieveană între 1237 și 1240. Potrivit cronicarului care a consemnat cucerirea orașului Riazan de către Batu, metodele lui erau, ca să zicem așa, lipsite de compromisuri:

Blestematul de Batu [...] a asediat orașul cu focuri grecești, berbeci și scări. În catedrala Adormirii Maicii Domnului, tătarii au pus mâna pe domnița Agripina și au tăiat-o în bucăți laolaltă cu celelalte domnițe. Episcopii și preoții au fost arși de vii și [tătarii] au dat foc bisericilor, omorând bărbați, femei și copii cu săbiile, pe alții înecându-i în râu. Tătarii au ars orașul nostru sfânt cu tot cu frumusețea și bogăția lui și ne-au vărsat sângele pe sfintele lui altare. N-a rămas nimeni în viață. Părinții nu mai puteau să-și jelească copiii, nici copiii pe părinți, căci muriseră cu toții. Băuseră toți până la fund din amarul aceleiași cupe.³¹

După Riazan, Batu a mășăluit asupra cnezatelor Suzdal, Vladimir, Kolomna, Cernigov și asupra unui oraș mic pe atunci, Moscova. La 1240, mongolii se apropiau de capitala ținuturilor rusești, marele oraș Kiev. Din vârful Porții de Aur, din vechiul post de pază (reconstruit recent de autorități), se vede unde și-au instalat mongolii tabăra, împresurând orașul. Pentru cei vreo mie de apărători ai Kievului trebuie să fi fost o priveliște îngrozitoare, căci asediatorii aveau multe mii de ostași, iar corturile lor se întindeau cât vedeai cu ochii. În mod neobișnuit, comandantul mongol a trimis soli, oferindu-le șansa de a se preda, dar kieveenii au refuzat. După o săptămână de asediu, mongolii au spart zidurile orașului și au năvălit înăuntru, răspândind moartea și distrugerea.

Oamenii îngroziți au căutat adăpost în Desiatina Țerkva (Biserica Zeciuiei) din zona Orașului Vechi. Biserica era o structură de piatră care adăpostea rămășițele marelui cneaz Vladimir Aducătorul Creștinismului, ale soției și familiei acestuia, dar nu fusese construită pentru a susține greutatea atâtor persoane, și etajul superior s-a prăbușit. Astfel au murit

sute de oameni, iar tălăși au fost arși de vii de asediați.³² Au murit circa 48000 din cei 50000 de locuitori, iar civilizația pe care o reprezenta Rusia Kieveană, cultura și frumusețea, democrația embrionară, respectul față de legalitate și valorile civice – toate au fost distruse pentru totdeauna. Un legat papal care a călătorit în 1245 în ținuturile kievene ne-a lăsat o imagine grăitoare a ferocității distructive a mongolilor:

Când am trecut prin această regiune, pe câmp zăceau nenumărate țeste și oase de om. [...] Păgânii au făcut un mare masacru în ținuturile rusești și au distrus orașe și fortărețe. Kievul fusese mare și populat, însă acum era una cu pământul – au rămas abia două sute de sălașe cu locuitori trăind în cea mai cruntă sclavie.³³

Această sălbăticie le permisesse mongolilor să cucerească vaste porțiuni din Asia și să avenge să aducă în curând majoritatea Europei de Est sub controlul lor. Metoda lor era războiul total, războiul fulger, cu tacticile lui, viteza și surpriza. Toate resursele statului mongol erau permanent și exclusiv destinate campaniilor militare. Mai mult decât o societate, acesta era o perpetuă mașină de război.

Mongolii nu aveau însă oamenii capabili să administreze teritoriile cucerite. În Rusia au ales conducători-marionetă dintre cnejii locali, supunându-i la plata unui tribut și umilindu-i ca pe niște slugi. Niști și demiși după bunul-plac al mongolilor, cnejii erau siliți să se supună hanului în ritualuri batjocoritoare și degradante. Cine refuza era executat pe loc.

Jugul mongol va dura 240 de ani, din 1240 până în 1480, oprind populația, distrugând economia și întârziind evoluția Rusiei ca stat european. În scrierile sale din anii 1820, Nikolai Karamzin, primul mare istoric rus, identifică stăpânirea mongolă cu momentul în care Rusia a fost despărțită de Occident, în care legăturile comerciale și culturale ce înfloriseră în vremea Kievului au fost întrerupte, iar Rusia s-a afundat în întuneric și izolare:

În vremurile dinainte, am avut o societate civilă care egala marile puteri europene, cu același caracter, aceleași legi, obiceiuri și structuri statale. [...] Să vedem acum consecințele celor două secole de sclavie: [...] progresul Rusiei a fost oprit: am stat pe loc în timp ce Europa grăbea înainte pe calea luminării [...], iar conducătorii ei acordau de bunăvoie drepturi civile cetățenilor ei. Temnița barbariei ne-a separat de Europa chiar atunci când Europa primea beneficiile cunoașterii, libertății și civilizației.³⁴

Izolată de Europa, Rusia a ratat Renașterea; progresul ei național s-a întrerupt timp de peste două sute de ani. În anumite privințe, ea nu va mai recupera niciodată valorile culturale și sociale ale Europei occidentale. Filozoful politic radical Piotr Ceaadaev, contemporan al lui Karamzin, identifică ocupația mongolă cu perpetuul eșec al Rusiei de a se dezvolta ca stat european:

La început – o barbarie sălbatică, apoi o superstiție grosolană, mai departe – o stăpânire străină, feroce și degradantă, al cărei spirit l-a moștenit mai târziu puterea națională – iată trista istorie a tinereții noastre. [...] Izolați de mișcarea universală a umanității, noi n-am cules nimic din ideile mai târzii ale speciei umane [...], ideile datoriei, dreptății, dreptului, ordinii. Ce ați putea pune la noi în locul acestor lucruri?³⁵

În schimb, ca o versiune bizară a sindromului Stockholm (unde victimele răpirii

îmbrățișează răpitorilor), rușii au început să adopte trăsături ale sistemului mongol. Siliți să se ploconească în fața hanului, cnejii au început să le ceară același lucru propriilor supuși. Practica numită *celobitie* (a da efectiv cu fruntea de pământ) a fost adoptată în cadrul etichetei rusești de curte și va rămâne în uz timp de patru secole. Cnejii se întreceau în a-și dovedi devotamentul față de cauza mongolă, devenind colaboratori zeloși și dornici de a colecta tributul. Unii dintre ei au adoptat limba tătară. Și, extrem de semnificativ pentru evoluția viitoare a Rusiei, în conștiința rusească s-a înfiripat o admirație profundă pentru modelul mongol de stat autocratic, militarizat. Karamzin a descris asimilarea valorilor mongole:

Cnejii s-au târât în genunchi la Hoarda de Aur și, reveniți cu aprobarea hanului tătar, au început să domnească cu mai mare îndrăzneală decât în zilele când eram liberi din punct de vedere politic. [...] Astfel, dezrădăcinând puțin câte puțin tradițiile vechii ordini sociale, au introdus în locul lor răsadurile autocrației autentice.³⁶

Karamzin privește moștenirea perioadei mongole ca pe o trecere decisivă de la democrația fragilă, embrionară, la autocrația înfloritoare și durabilă. Căpeteniile mongole și clienții lor, cnejii, au desființat adunările consultative ale Rusiei Kievene – remarcabilele *vece* din Novgorod, Pskov și Kiev –, arogându-și autoritatea nelimitată de a hotărî în probleme de pace și război, de impozite, de recrutare și numire a funcționarilor de stat. Justiția a devenit jucăria despoților; s-au introdus noi pedepse crude și tortura judiciară. Participarea civică și respectul față de lege, întrezărite în codul juridic de la Novgorod și din alte părți, au fost înlocuite cu dictatul absolut, categoric al unui stat atotputernic.

Istoricii ruși au dezbătut asupra valorii pozitive sau negative a apariției autocrației. Punctul de vedere cel mai răspândit este cel afirmat de liberalul Ceaadaev – acela că perioada stăpânirii mongole a fost o catastrofă națională și că modelul de stat absolutist implantat în Rusia a fost marea nenorocire pe care a adus-o. Însă câțiva naționaliști ruși nu sunt de acord. Karamzin, de exemplu, este un apărător convins al autocrației și sugerează că puterea și unitatea politică pe care aceasta le-a adus statelor rusești, odinioară învrăjbite, compensează toate efectele negative:

Invia lui Batu a adus în Rusia distrugerea, moartea și sclavia; a fost, desigur, una dintre cele mai mari tragedii ale națiunii noastre [...], dar consecințele ei au fost fără îndoială o binecuvântare, căci distrugerea a adus cu ea darul unității. Ar fi fost mai bine dacă cnejii înșiși ar fi putut să instaureze unitatea și autocrația, însă, timp de două secole, ei n-au reușit s-o facă. Dacă ar fi trecut încă un secol de răfuieți între cneji, care ar fi fost rezultatul? Aproape sigur, prăbușirea țării noastre. Credința noastră creștină și însăși supraviețuirea noastră ar fi fost pierdute. Se poate spune, în consecință, că marea viitoare a Moscovei a fost creată de hani mongoli.³⁷

E adevărat că nevoia de unitate în fața opresiunii mongole îi va obliga pe cnejii rivali să creeze o alianță națională (vezi pp. 52–53). De asemenea, e adevărat că puterea centralizată, autocratică, pe care au asimilat-o de la ocupanți, va rezista în Rusia mult timp după plecarea mongolilor. Forța unificatoare a autocrației părea necesară unui stat amenințat în mod constant cu anihilarea. În secolele care au urmat perioadei mongole, aceasta va fi poziția implicită a guvernării din Rusia.

Perioada Rusiei Kievene a fost primul dintre „momentele de zbuciumat destin“,

primul moment crucial în care ea ar fi putut să apuce pe oricare din cele două căi – pe cea a societății civile și a guvernării participative, sau pe cea a autocrației centralizate, *silnaia ruksa* a despotismului asiatic.

Într-o zi de toamnă, pe un câmp noroios de pe malul Donului, aflat la sud-est de orașul Tula, așteptam împreună cu un regiment de ruși feroși înzăuați. Cavaleria inamică putea să apară în orice moment. Oștenii ruși aveau motive de neliniște. Purtau săbii și lănci, iar unii dintre ei își legănau amenințător buzduganele ghintuite. Se dusesse însă vestea că erau copleșiți numeric și că mongolii aveau poruncă să nu ia prizonieri.

Lunca nămolosă se numea Kulikovo Pole (Câmpia Fluierarului), și mă afluam acolo pentru reconstituirea anuală a bătăliei decisive din vremea ocupației mongole, când rușii au prins pentru prima dată curaj să se unească și să se ridice împotriva cuceritorilor lor stăpânitori. În 1380, câteva cnezate, printre care și Moscova, refuzaseră să-și plătească tributul, iar mongolii au răspuns organizând o puternică expediție de pedeapsă, ca să le dea o lecție. În trecut, cnejii dezbrăcați ar fi dat fuga să-și apere propriile ținuturi, dar acum – pentru prima oară – douăzeci dintre ei au hotărât să lupte împreună. Sub conducerea cneazului în vârstă de 29 de ani Dmitri Ivanovici al Moscovei, ale cărui forțe se ciocniseră deja cu mongolii cu doi ani înainte, aceștia au trecut Donul și au ocupat poziții pe câmpurile și în pădurile de care mă afluam înconjurat acum.

Mongolii atacau dinspre sud. Se auzea deja tropotul copitelor, din ce în ce mai puternic. Oștenii îmbrăcați în zale își aruncau priviri neliniștite. Mulți dintre ei erau cam bătrâni și puțin cam durdulii pentru niște ostași din linia întâi. Dar cneazul Dmitri stăpânea tactica aidoma unui vrăjitor. El alesese lupta în teren împădurit, care încetinea cavaleria inamică și-i răpea din mobilitate.

În fine, mongolii au apărut în galop și au dat ocol câmpului de vreo două ori, într-o reprezentație de bravadă de hipodrom. Tovarășii mei și-au vânturat ghioagele prin aer și au avut loc o ușoară ciocnire politicoasă între săbiile rusești și scuturile mongole, apoi s-a căzut de acord ca totul să se încheie, și toată lumea s-a dus să bea o bere și să mănânce șașlîc.

În mod cert, pe 8 septembrie 1380, adevărata bătălie de la Kulikovo Pole a fost mai lungă și mai sângeroasă. Timp de peste patru ore, 60000 de ruși și 100000 de mongoli s-au tăiat și s-au ciopârțit cu săbiile și lăncile. Potrivit Cronicii, trupurile creștinilor se adunau precum clăile de fân și apele Donului erau roșii de sânge:

Dar cneazul Dmitri zise: „Luptați! Nu vă dați necredincioșilor care ne distrug țara.“ Lupii suri urlă la porți [...]. Cneazul Dmitri galopă până la Don [...] și cnejii merseră cu toții în marș. Săbiile rusești cad precum grindina peste coifurile tătarilor; negru e pământul sub copitele lor, însă ei seamănă câmpul cu oase de tatar. Puternice armii calcă în picioare dealuri și câmpii, scoțând strigăte puternice. Trăsnet ce fulgeră, tunet ce bubuie; armurile noastre lucesc aurii, flămuri flutură în vânt. Zgomotul e îngrozitor. [...] Dar necredincioșii fug din fața cnejilor și rușii își vestesc victoria pe câmp. Trâmbelele sună; bat tobele; slava se ridică în țară. Dmitri i-a bîruiet pe păgâni [...] în numele țării rusești și al credinței creștine!³⁸

Kulikovo Pole este privit îndeosebi ca un triumf creștin asupra forțelor islamului (mongolii adoptaseră credința musulmană la începutul secolului al XIV-lea), și locul

bătăliei este acum marcat de o cruce ortodoxă aurită, înaltă de 27 de metri. (Am observat, de asemenea, că mulți dintre actorii pe care i-am văzut în reconstituirea luptei au îmbrăcat apoi tricourile unor grupuri extrem naționaliste ruse – unii ar spune rasiste.) În 1380 însă, creștinismul și naționalismul abia se cristalizau ca forțe ce aveau să influențeze formarea identității rusești. În memoria poporului rus, Kulikovo Pole este locul în care rușii au venit dezbinați, dar de unde au plecat ca o națiune (cu toate că cel puțin un cneaz rus s-a oferit să lupte pentru mongoli). Victoria de pe Don i-a adus cneazului Dmitri trainica poreclă Donskoi, adică „cel de la Don“, și a dat naștere ideii sfintei vocații a Rusiei de portdrapel al creștinismului împotriva forțelor păgâne. Aleksandr Blok, marele poet simbolist, scriind cinci sute de ani mai târziu, o privea ca pe semnalul începerii unei încheștări milenare de valori antagone, care va defini identitatea istorică a Rusiei:

Rusia mea, soția mea, ne arde
Un drum și lung și drept.
El ca săgeata tătareștii hoarde
Pătrunde-n piept.
Și drumul tău de jale-l vom străbate [...].
E frig? E beznă? Flacăra fierbinte
Ne va-ncălzi de-alean,
Străluminând și steagurile sfinte,
Și paloșul de han. [...]
Și nu-i sfârșit. Rămân în urmă verste [...]
Și timpi îndepărtați
Însângerat e-amurgul fără veste...³⁹

Cele întâmplate la Kulikovo Pole au avut trei consecințe cruciale: mândria națională pentru neașteptata victorie asupra ocupanților; confirmarea faptului că, acționând împreună, rușii ar putea obține lucruri mai mari decât dezbinați; în fine, înțelegerea importanței credinței creștine ca valoare națională unificatoare.

Victoria din 1380 a risipit aura invincibilității mongole, dar n-a pus capăt jugului. Timp de încă un secol, Rusia a continuat să plătească tribut Hoardei de Aur și să fiarbă de necaz. În schimb, țara era acum unită de ceea ce va deveni în curând un mit național religios, precum și de o conștiință panrusească: o națiune unită împotriva inamicilor externi. Conducătorul acestei Rusii nou-născute nu va mai fi Kievul, ci Moscova.

Note

31. *Povest o razorennii Riazani Batem (Povestea distrugerii Riazanului de Batu)*, Biblioteka literaturî drevnei Rus, Nauka, Sankt Petersburg, 1997; trad. parțială în engl. în S. Zenkovsky (ed.), op. cit., pp. 175–185.

32. La Kiev se mai păstrează ruinele bisericii Desiatina Ţerkva, aproape uitate în spatele unui gard ruginit

33. Giovanni de Plano Carpini, legat al papei Inocențiu IV, *Ystoria Mongalorum*, ed. E. Hildinger, Branden Books, Boston, 1996, p. 48.

34. N.M. Karamzin, *Istoria gossudarstva rosiiskovo (Istoria statului rus)*, Rostovskoe

Knijnoe Isdatelstvo, Rostov, 1990, p. 178.

35. *Lettres philosophiques adressées à une dame* în P.I. Ceaadaev, *Polnoe sobranie socinenii*, Nauka, Moskva, 1991, p. 121 [P.I. Ceaadaev, *Scrisori filozofice*, trad. rom. Janina Ianoși, Humanitas, București, 1993, pp. 26–28 – *n.t.*].

36. Karamzin, *op. cit.*, p. 179.

37. *Ibid.*, p.180.

38. *Zadoņcina (Dincolo de Don)*, Biblioteka literaturî drevnei Rus, Nauka, Sankt Petersburg, 1997. Trad. parțială în engleză în Zenkovsky, *op. cit.*, pp. 191–192.

39. A. Blok, „Na Pole Kulikovom“ (1908), în *Izbrannîe proizvedenia*, Biblioteka Klassiki, Moskva, 1988 [„Pe câmpia Kulikovo“, în trad. rom. cit., pp. 220–221 –*n.t.*].

Capitolul 5

Marele Cnezat al Moscovei

Originile Kremlinului Moscovei se găsesc în piața lui centrală, departe de zidurile incintei, acolo unde se ridică șase minunate catedrale, cu turlle strălucitoare și fațade orbitor de albe. Fundațiile lor au fost așezate în prima jumătate a secolului al XIV-lea, atunci când a fost folosit pentru prima dată cuvântul „kremlin“ (care înseamnă „fortăreață“ sau „citadelă“), iar bisericile sunt o dovadă grăitoare a bogăției Moscovei. Cel care a poruncit construcția acestor prime catedrale și care a lansat Moscova pe calea ascensiunii de la un mic cnezat până în poziția de capitală a Marelui Cnezat al Moscovei, aflat în expansiune, a fost cneazul Ivan I., poreclit Kalita, sau „Pungă-de-Bani“. Întreaga domnie a lui Ivan (1325–1340) s-a desfășurat sub dominație mongolă, dar, cu dibăcia lui de negustor, a dobândit bogății și putere pentru oraș și pentru el însuși.

Am găsit mormântul lui Ivan Kalita în Catedrala Arhanghelului Mihail din inima Kremlinului citorit chiar de el. Executat din piatră cu aplicații de alamă, așezat chiar la începutul lungului șir de țari, mormântul este splendid. Lui Ivan i-ar fi plăcut, probabil, ostentația monumentului. În mod sigur îi plăceau banii, și a acumulat o grămadă dându-se bine pe lângă hanii mongoli, aruncându-li-se la picioare și oferindu-se să supravegheze în numele lor colectarea taxelor din Rusia. Ivan Kalita a fost, fără îndoială, un lingușitor. El le-a oferit chiar ajutor mongolilor pentru înăbușirea unei revolte rusești conduse de un cneaz rival. Dar astfel a ajuns la putere, și spre patruzeci de ani îi convinsese pe mongoli să-l numească mare cneaz, cel mai de seamă conducător din țările rusești.

Ieșind din catedrală, am poposit pe înălțimile zidului Kremlinului ca să admir impresiionanta priveliște a Moscovei. E greu de imaginat că acest oraș întins, cu blocurile lui, cu străzile blocate de trafic și înțesat de coșuri fumegânde, n-a fost până în secolul al XIV-lea decât un satelit în constelația orașelor rusești, eclipsat de Kiev, Novgorod, Smolensk și chiar Poloțk. Rapiditatea și amploarea evoluției Moscovei spre înfăietate fac ca realizarea lui Ivan Kalita – și a urmașilor săi – să fie cu atât mai remarcabilă.

Tipică pentru dibăcia lui Kalita de a profita de șansa cea mare a fost atragerea sprijinului Bisericii Ortodoxe. După cum consemnează cronicile, în 1325 l-a convins pe capul Bisericii, mitropolitul Piotr, să-și mute reședința de la Kiev la Moscova trecând prin Vladimir. Fapt ce a conferit orașului lui Ivan o aură de autoritate pe care n-ar fi reușit să o câștige acționând doar pe cale politică:

Căci Kalita a câștigat bunăvoința mitropolitului Piotr, iar Piotr l-a îndemnat să construiască o catedrală de piatră, spunându-i: „Fiule, de te supui la porunca mea de a dura acest altar pentru sfânta Maică a Domnului și îmi dai locul de odihnă veșnică în el, de multă cinste ai să te bucuri – mai mare decât alți cneji –, iar fiii și nepoții tăi vor fi acoperiți de glorie. Orașul tău va fi slăvit, căci aici va fi casa părinților Bisericii și toate celelalte orașe i se vor închina.“⁴⁰

Filmul *Andrei Rubliov*, realizat în 1969 de Andrei Tarkovski, ilustrează strălucit

autoritatea pe care o exercita – și încă o exercită – creștinismul ortodox asupra conștiinței rusești. Eroul filmului, pictorul de icoane moscovit din secolul al XIV-lea, născut la scurtă vreme după ce Ivan Kalita începuse să ridice Moscova la rangul de capitală a Rusiei, se străduiește să rămână fidel artei sale în mijlocul ororilor ocupației mongole. Imaginile splendide ale operei lui Rubliov, atunci când filmul erupe în culori vibrante, poartă mărturia credinței lui Tarkovski în puterea transcendentă a religiei și sugerează de ce sprijinul Bisericii este vital pentru cei care pretind autoritatea lumească. Conceptul de țară ca reprezentant credincios al Domnului va deveni extrem de important, și cnejii Moscovei care au domnit după moartea lui Kalita s-au grăbit să-l exploateze. Credința creștină ortodoxă a Rusiei va rămâne de-a lungul secolelor un sprijin esențial pentru conducătorii ei autocrați.

Într-o tulburătoare scenă din film, Tarkovski îi prezintă pe mongoli schingiind preoți ruși și jefuindu-le bisericile. După invazia inițială însă, hărțuirea organizată a religiei pare să se fi potolit. Ortodoxia a devenit o importantă forță unificatoare a poporului supus, un prim semn al identității panrusești care va ieși la iveală în perioada mongolă, avându-l în centru pe Marele Cneaz și apoi pe țar. Îmi amintesc, din perioada studenției pe care am petrecut-o în Rusia în anii '70, cum respectul pentru religie căpăta un rol similar în anii din urmă ai URSS; se răspândea convingerea că religia era depozitarul spiritului rusesc, în ciuda ocupației comuniste, străină de acesta. Filmul lui Tarkovski îndemna în 1969 la același spirit al opoziției stoice și, deloc surprinzător, a fost interzis.

În secolul al XV-lea, ridicarea Moscovei le-a dat un avânt deosebit pragmaticilor descendenți ai lui Ivan Kalita. Aceștia erau dispuși să lupte cu mongolii – deschizând drumul în 1380 la Kulikovo Pole (vezi pp. 45–48) –, pentru ca apoi să schimbe tabăra și să lupte de partea mongolilor, obținând astfel recompense bogate sub formă de noi teritorii. Moscova era mulțumită cu orice servea intereselor Moscovei.

În 1453, distrugerea Bizanțului creștin de către turci a pus Moscova în rolul de unic bastion al credinței ortodoxe; era acum expusă direct expansiunii imperiului islamului. Tânăra națiune a îmbrățișat vocația misiunii divine de a proteja lumea civilizată împotriva necredincioșilor. Au fost vremuri de teamă, dar și de mândrie și oportunitate, iar Moscova a folosit criza pentru a-și cimenta pretenția la supremația religioasă și politică.

A circulat un text mistic profetic cunoscut ca „Legenda potcapului alb“, care provoca o mare însuflețire în rândurile populației. Așa-zisa profeție era, probabil, o plămuire creată în scopuri politice. Se urmărea, în spiritul simbiozei tot mai strânse dintre Biserica Ortodoxă și statul moscovit, consfințirea Moscovei ca „a treia Romă“ (după Constantinopol, care era „a doua Romă“), apărătoare loială a puterii divine:

Căci vechiul oraș al Romei s-a depărtat de la adevărata credință a lui Hristos [...], și a doua Romă, care a fost orașul Constantinopol, a pierit prin violența fiilor musulmani ai lui Hagar. Dar în a treia Romă, care va fi țara Rusiei, harul Sfântului Duh va străluci, [...] toți creștinii se vor uni într-un regat ortodox rus și coroana orașului imperial va fi dată țarului rus. Țara rusească va fi ridicată de Dumnezeu peste toate popoarele și sub domnia ei vor fi mulți regi păgâni. Țara rusească se va numi cea Luminoasă și va fi slăvită cu binecuvântări. Va fi mai măreață decât cele două Rome care au fost înaintea ei.⁴¹

Astfel înarmată cu autoritatea Bisericii și cu vasta bogăție materială acumulată în

secolul muncii de la Ivan Punga-de-bani, Moscova s-a ivit ca o mare putere în 1480, atunci când jugul mongol a fost, în cele din urmă, scuturat. În câteva decenii, conducătorii ei au adoptat titlul de „țar“, derivat de la romanul „Caesar“, în locul vechii denumiri de mare cneaz. Ei s-au numit *samoderjeț* (autocrat) și „suveran al tuturor Rusiilor“.

Pretenția era însă prematură. Plecarea mongolilor a lăsat un gol de putere și mulți rivali care se întreceau să-l umple. În vest, Lituania se unise cu Polonia catolică, și puternicul lor imperiu se extindea în ținuturile apusene ale Rusiei. În nord, Novgorodul evitase ocupația directă a mongolilor, devenind un stat comercial bogat și păstrând multe dintre valorile cvasidemocratice ale Rusiei Kievene. Dacă Moscova dorea să-și consolideze aspirația la supremația asupra slavilor, trebuia să se ocupe de fiecare în parte.

La Novgorod, veștile de la Moscova erau tot mai neliniștitoare. Zilnic se iscau noi zvonuri amenințătoare despre iminența unei acțiuni militare, și în vara lui 1470 clopotul *vecei* convoca în pripă o adunare pentru a examina situația de criză. Adunării i s-a spus că trebuie să aleagă între supunerea față de conducerea Moscovei și o campanie de rezistență, îndelungată și primejdioasă. Novgorodul se obișnuise cu existența ca stat comercial pașnic, și armata îi era slăbită. Fără ajutor, forțele Novgorodului n-ar fi avut nici o șansă împotriva armatei marelui cneaz moscovit Ivan III. Singura modalitate de apărare a orașului ar fi fost un acord militar și politic cu alți inamici potențiali ai lui Ivan, și anume cu lituanienii.

Dezbaterea *vecei* a fost aprigă. Uniunea cu Lituania ar fi însemnat sacrificarea independenței Novgorodului și – poate mai important – compromiterea credinței sale ortodoxe. După unirea cu Polonia, din 1385, lituanienii adoptaseră catolicismul roman, iar prețul cerut de ei pentru a ajuta Novgorodul împotriva Moscovei ar fi fost, cel mai probabil, convertirea. Problema „credinței latine“, cum era poreclită disprețuitor de adversarii ei ortodocși, a iscat discuții aprinse în *vece*. S-au creat două tabere distincte, una care sprijinea acceptarea conducerii Moscovei și alta care îndemna la rezistență de partea polonezilor și lituanienilor. Al doilea grup a câștigat cu o majoritate strânsă: poporul din Novgorod a decis să-l invite pe regele Cazimir IV al Poloniei și Lituaniei să preia puterea în oraș. A fost o mișcare radicală și, dacă planul s-ar fi îndeplinit, s-ar fi format un bloc puternic antimoscovit. O alianță între Novgorod și Lituania l-ar fi putut îndepărta pe Ivan și ar fi putut să dobândească ulterior dominația asupra țărilor rusești. Și ar fi putut să dea un alt curs istoriei Rusiei, cu Novgorodul sau Vilniusul asumându-și rolul de capitală și cu ortodoxia înlocuită de catolicism ca religie de stat.

Dar înainte de încheierea alianței vestea a ajuns la Moscova și l-a înfuriat pe Ivan III. Trupele moscovite au ajuns la Novgorod în iulie 1471 și au învins armata novgorodeană, lipsită de experiență, în bătălia de pe râul Șelon.

La început, Ivan a încercat să ajungă la un acord pașnic cu mai-marii orașului, dar sfidarea neconținută a acestora – și probabil și menținerea contactelor cu lituanienii – l-au silit să ia măsuri punitive. A trimis o armată puternică pentru a ocupa Novgorodul și a impune stăpânirea Moscovei. Începutul guvernării moscovite va avea implicații profunde asupra viitorului orașului și instituțiilor democratice embrionare pe care acesta le dezvoltase.

Cronica Novgorodului exista încă din 1016, consemnând cu un ochi critic

întâmplările timp de patru secole și jumătate, indicând eșecuri ale guvernării orașului și defecte ale funcționarilor, fiind însă întotdeauna de partea Novgorodului atunci când interesele orașului erau amenințate de forțe externe. Cu toate acestea, după 1471, schimbarea din tonul *Cronicii* este izbitoare. Se observă imediat că acum este scrisă de noul șef moscovit. Oamenii lui Ivan preluaseră conducerea orașului și evenimentele dramatice din vară au fost modelate și denaturate conform celor mai bune tradiții ale demagogiei, pentru a obține o imagine cât mai bună:

A.D. 1471. Marele cneaz Ivan Vasilievici a pornit cu oaste împotriva Novgorodului din cauza fărâdelegilor lui și căderii în latinism [romano-catolicism lituanian]. [...] Marele Cneaz Ivan Vasilievici a fost iubit pentru faptele lui de dreptate, totuși poporul făgarnic nu vrea să i se supună. Îndemnați de o mândrie neîmblânzită, oamenii Novgorodului n-au vrut să asculte de suveranul lor. [...] Chipurile li s-au acoperit de rușine, căci au părăsit lumina și s-au dat, în mândria lor, întunericului ignoranței, spunând că se retrag și se alătură regelui latin, [...] făcând rău întregii ortodoxii. Marele cneaz Ivan Vasilievici le-a trimis adesea solie, cerându-le să trăiască după obiceiurile vechi. Dar a suferit mult pentru jignirile lor. [...] Astfel că și-a abătut mânia asupra lor, asupra Marelui Novgorod...

42

Scrisă la porunca lui Ivan și a succesorilor săi, *Cronica* insistă asupra îndelungatelor eforturi ale Moscovei de a-i convinge pe nesupușii novgorodeni. Dar în cele din urmă, spune cronicarul pro-moscovit, răbdarea lui Ivan a luat sfârșit, și s-a văzut obligat să le dea trădătorilor o lecție:

Așa că marele cneaz Ivan a pornit cu toată oastea lui împotriva ținutului său de la Novgorod din cauza răzvrătirii poporului său, a trufiei sale și a convertirii la latinism. Cu o mare și copleșitoare forță a ocupat el întregul pământ al Novgorodului de la un hotar la altul, abătând în toate părțile temutele puteri ale focului și sabiei sale. Precum în vremurile biblice profeția a spus: „De vuietul și de tunetul carelor lui și de nechezatul cailor lui se va cutremura pământul“, tot astfel, în vremurile noastre, s-a îndeplinit aceeași profeție asupra păcătoșilor din Novgorod pentru lepădarea adevăratei credințe și pentru faptele lor cele rele...43

Descrierea continuă pe pagini în șir, și e lesne de observat că Ivan se plânge prea mult. Cronica sună ca o încercare mai degrabă exagerat de insistentă de a justifica un act de agresiune expansionistă. Dar, după cum știm, cărțile de istorie sunt scrise de învingători.44

După supunerea Novgorodului, Ivan a început să-i impună legea moscovită și formele de guvernare moscovite. Într-un act care semnală intențiile lui de viitor, desființa clopotul *vecei*, vechiul simbol al guvernării participative, al societății civile și al drepturilor legale. Țările rusești se aflau într-un alt punct de răscruce din istoria lor: de acum încolo, Ivan spunea clar că vor fi conduși după principii foarte diferite.

Sub Ivan III și succesorul lui, Vasili III, au început să apară primele semne ale statului rusesc modern – fostele cnezate beligerante erau cumpărate sau cucerite de Moscova și ocârmuirea autocratică a lui Ivan impunea o fragilă unitate națională. Cnezatul Moscovei, Moscovia, începea, de asemenea, să joace un rol pe scena internațională, stabilind relații diplomatice cu o serie de puteri străine.

Autocrația i-a dat lui Ivan tăria de care avea nevoie ca să pornească într-o campanie viguroasă de expansiune teritorială. Sub conducerea lui, Moscovia și-a triplat

dimensiunile. A fost glorificat ca Unificator al Țărilor Rusești; el a început acel proces de construcție a imperiului care va continua neabătut până în secolul XX. Iaroslavl, Rostov, Tver și Riazan au fost înghițite; Pskov, cu propria-i tradiție a *vecelor* și a democrației locale, a supraviețuit până în 1510, când a căzut și el în fața puterii moscovite. În vest, lituanienii au fost goniți pe rând din ținuturile pe care le ocupaseră în secolul precedent.

Însă expansiunea către est a fost cea care avea să facă din Rusia cel mai mare imperiu continental; și, începând cu secolul al XV-lea, imboldul către Asia o va aduce față în față cu întrebări importante despre propria-i identitate. În contrast cu Novgorodul, majoritatea structurilor de stat ale Moscoviei erau asiatice – centralizate, militarizate și moștenite în mare parte de la mongoli. Dar moștenirea cvasieuropeană a democrației kievene se regăsea în felul în care rușii se priveau pe ei înșiși. Chiar în vremea când autocrația prindea rădăcini, Kievul rămânea în conștiința rușilor ca un soi de vârstă de aur romanțată. A fost începutul unei falii adânci în sufletul național, o înfruntare între valorile Răsăritului și cele ale Apusului, care va continua de-a lungul multor secole.

Note

40. Apud S.M. Soloviev, *Istoria Rosii s drevneișih vremen* (Golos, Moskva, 1993). Trad. parțială în engl. în Zenkovsky, *op. cit.*, p. 213.

41. *Povest o belom klobuke*, Biblioteka literaturî drevnei Rus, Nauka, Sankt Petersburg, 1997. Trad. parțială în engl. în Zenkovsky, *op. cit.*, pp. 270–271.

42. *The Novgorod Chronicles*, trad. engl. R. Mitchell, N. Forbes, Camden, London, 1914, apud W. Walsh, *Readings in Russian History*, Syracuse Univ. Press, New York, 1948, p. 241.

43. *Ibid.*, p. 242.

44. Am auzit o versiune foarte diferită de la un istoric al Muzeului de Stat din Novgorod, unde m-am dus să văd remarcabilele documente pe coajă de mesteacăn ale orașului. Aceasta susținea că nu existase niciodată vreun complot cu lituanienii și că Novgorodul nu se gândise niciodată cu seriozitate la o agresiune militară față de Moscova. Acuzațiile lui Ivan de a se fi unit cu Lituania erau o justificare a invaziei care urma oricum să aibă loc.

Partea a II-a
Expansiune și imperiu

Capitolul 6

Ivan cel Groaznic, primul țar al Rusiei

Ivan cel Groaznic (Ivan IV) este unul dintre acele nume din istoria Rusiei pe care le știm cu toții și care sunt de-a pururi evocatoare de ferocitate și cruzime. Ivan Groznîi (numele lui înseamnă mai degrabă „formidabil” sau „grozav” decât „groaznic” în sensul modern) s-a născut în 1530, fiind nepotul de fiu al lui Ivan III, și a fost proclamat mare cneaz al Moscovei la vârsta de trei ani, după moartea tatălui său. Timp de paisprezece ani a privit și s-a pregătit, în timp ce rudele și boierii cârmuiau în numele lui. Mai târziu s-a plâns că s-a simțit disprețuit și umilit de aceia care îndrăzneau să acționeze în numele lui. A devenit introvertit și resentimentar, înclinat spre răbufniri sălbatice de furie și răutate. Această predilecție pentru brutalitate a marcat moștenirea istorică a lui Ivan, și nu încapem nici o îndoială că se oglindea în felul în care își trata inamicii și rivalii.

Poate că nu trebuie să ne surprindă faptul că Ivan Groznîi a fost personajul istoric favorit al lui Stalin (vezi p. 329). Către finalul celui de-al Doilea Război Mondial, atunci când a început lucrul la filmul despre Ivan, regizorul Serghei Eisenstein a fost chemat la Kremlin de Stalin, care dorea să-l încurajeze. Dat fiind că orice cuvânt rostit de Stalin era privit ca o perlă de înțelepciune și înregistrat pentru posteritate, avem o stenogramă a conversației lor.

Unele părți sunt amuzante. Stalin își asumă sarcina de a-l sfătui pe Eisenstein în chestiuni de actorie și regie. El se plânge că regizorul i-a făcut barba lui Ivan prea lungă și ascuțită: „S.M. Eisenstein a promis să-i scurteze pe viitor barba lui Ivan cel Groaznic”, consemnează fidel transcrierea. Dar la alte critici nu era atât de ușor de răspuns, și e lesne de imaginat panica lui Eisenstein, care creștea pe măsură ce era interogat în Kremlinul întunecos la oră de noapte de către Viaceslav Molotov, Andrei Jdanov și însuși Marele Conducător:

Stalin: Ai studiat istoria?

Eisenstein: Mai mult sau mai puțin...

Stalin: Mai mult sau mai puțin! Păi eu știu câte ceva despre istorie! [...] L-ai făcut pe țar prea slab și nehotărât. Amintește de Hamlet. Toată lumea îi spune ce să facă [...]. Ivan cel Groaznic a fost un conducător mare și înțelept: avea întotdeauna la inimă interesul național. Nu îngăduia să-i intre străinii în țară [...]. A fost un țar naționalist și prevăzător [...]. Prezintăndu-l pe Ivan cel Groaznic așa, ai comis o abatere și o greșeală.

Jdanov: Ivan cel Groaznic al tău pare psihopat.

Stalin: Trebuie să-l prezinți corect din punct de vedere istoric. Nu e corect faptul că Ivan cel Groaznic își săruta soția așa de des. Pe vremea aceea nu era permis [...].

Molotov: Se pot arăta conversații, represii, dar nu asta [...].

Stalin: E adevărat că Ivan cel Groaznic a fost foarte crud. Dar trebuie să prezinți motivele pentru care trebuia să fie atât de crud.

Molotov: Trebuie să arăți de ce era necesară represiunea. Prezintă nevoile generale ale statului

[...].

Stalin: Una dintre marile greșeli ale lui Ivan a fost că nu și-a lichidat inamicii, marile familii feudale. Dacă i-ar fi distrus, n-ar mai fi existat Vremurile Tulburi. Când execută pe cineva, Ivan cel Groaznic se căiește și se roagă multă vreme. Dumnezeu îl încurcă în treburile astea [...]. Ar fi trebuit să fie și mai hotărât...⁴⁵

Filmul lui Eisenstein îl portretizează în mod evident pe Stalin în figura lui Ivan, iar din înregistrarea conversației pare că Stalin este conștient de acest lucru. Versiunea finală a filmului prezintă un Ivan viclean și hotărât, nedându-se înapoi de la represiune și crimă – o scenă dintre cele mai dramatice îl arată poruncind să fie înjunghiat în Kremlin propriul lui văr –, dar acționând mereu în interesul Rusiei, unificând țara prin puterea conducerii sale autocratice. Stalin era de părere că filmul ar fi trebuit să-l arate pe Ivan și mai dur, dar îi cunoștea ampla valoare propagandistică pentru națiunea rusă prinsă într-o luptă pe viață și pe moarte cu Germania nazistă.

Cu un scenariu bazat în linii mari pe documente istorice și pe scrierile unuia dintre sfetnicii lui Ivan cel Groaznic, Ivan Peresvetov, Eisenstein transformă cuvântarea rostită de noul țar la încoronarea lui, din 1547, într-o viziune a modului în care trebuie guvernată Rusia. Doar un cârmuitor cu putere nelimitată, spune Ivan, poate garanta supraviețuirea Rusiei:

Pentru întâia dată, un cneaz al Moscovei revendică titlul de țar al tuturor Rusiilor și pune capăt dezbinărilor trecutului, când boierii se luptau între ei. De astăzi, pământurile rusești vor fi unite. Vom înființa o armată a întregului popor și toți – toți! – vor fi în slujba statului. Doar un conducător puternic poate salva Rusia. Doar ocârmuirea puternică și un stat unit pot să respingă dușmanii de la hotarele noastre.⁴⁶

Bineînțeles, nu putem fi siguri că acestea au fost exact cuvintele rostite de Ivan, dar ele conțin principiile absolutiste ce-i vor caracteriza domnia, atât a lui cât și a tuturor celor care i-au urmat. Într-o secvență extrem de pătrunzătoare referitoare atât la Rusia din secolul al XVI-lea, cât și la Uniunea Sovietică aflată sub ocupație nazistă, Eisenstein îl pune pe Ivan să se adreseze direct camerei:

Căci ce este țara noastră acum? Un trup cu membrele retezate! Noi stăpânim izvoarele marilor noastre fluvii – Volga, Dvina, Volkov –, dar gurile prin care se varsă în mare sunt în mâini dușmane. Ni s-au furat pământurile, dar le vom câștiga înapoi! De azi înainte am să fiu cârmuitor unic și absolut, căci o împărăție nu poate fi cârmuită decât cu mână de fier. O împărăție fără o mână de fier e ca un cal fără hățuri. Întinse și darnice sunt pământurile noastre, dar fără rânduială. Doar puterea absolută poate apăra Rusia de dușmanii ei – tătarii, polonii și livonii: rugați-vă pentru unitatea patriei noastre ruse!⁴⁷

Rusia lui Ivan era asaltată de inamici puternici – Lituania și Polonia catolice în vest; Suedia în nord; puterile musulmane în sud și est. La începutul domniei, el ar fi încercat să domnească împreună cu un consiliu național consultativ și cu adunările locale. Dar în condițiile unui război neconținut pumnul autocrației părea singura speranță de supraviețuire a Moscoviei.

Pe la 1550, singurul aliat străin al lui Ivan era Anglia. El i s-a adresat Elisabetei I prin epistole care sună aproape ca niște scrisori de dragoste; i-a oferit generoase privilegii comerciale, cerând în schimb artilerie și muniție, și a construit în incinta Kremlinului o

luxoasă ambasadă a Angliei pentru negustorii și diplomații englezi. În tratatul lui *Despre comunitatea rusă*, un ambasador, Giles Fletcher, scria despre surprinzătoarea putere nelimitată a țarului rus:

Forma lor de guvernământ este de-a dreptul tiranică! Toți i se supun prințului în maniera cea mai barbară. În toate treburile statului – promulgarea și anularea legilor publice, numirea de magistrați, puterea de a osândi sau de a dăruia viața – toate îi aparțin în întregime și în mod absolut împăratului, ca și cum ar fi comandantul și călăul tuturor.⁴⁸

Baronul von Herberstein, călător și scriitor german, era și mai sever în ale sale *Note asupra treburilor de stat moscovite*, minunându-se cât de mult s-a îndepărtat Rusia de formele de guvernare cu care era familiarizat din Occident:

În puterea pe care o are asupra poporului său, cârmuitorul Moscoviei îi depășește pe toți monarhii din lume. [...] El deține autoritatea nelimitată asupra vieții și proprietății tuturor supușilor lui: nici unul dintre sfetnicii lui nu are suficientă autoritate pentru a îndrăzni să i se opună sau să-l contrazică în vreun subiect – pe scurt, el este executorul voinței divine.⁴⁹

Dar Herberstein nu avea *completă* dreptate. Am văzut cum, sub Ivan III, Moscovia unificase în secolul al XV-lea ținuturile ruse, însă unii dintre nobili – familiile de boieri care conduseseră înainte principate independente – continuau să respingă asumarea de către Ivan a puterii absolute. Filmul lui Eisenstein dramatizează complotul acestora împotriva lui și, ascultând din nou de indicațiile lui Stalin, zugrăvește o imagine pozitivă a obsesiei țarului pentru eliminarea trădătorilor dintre supușii săi:

Vom tăia capete fără milă! Vom zdrobi revolta și vom lichida trădarea!... Sunt singur – nu pot să mă încred în nimeni [...]. Am să-i strivesc pe boieri – am să le iau moșiile și am să dăruiesc pământ doar celor care vor sluji statul cu credință...⁵⁰

Ivan a făcut mișcarea decisivă împotriva oponenților. A lichidat marile moșii ereditare care fuseseră sprijinul a generații întregi de cneji: de acum înainte, pământul va fi acordat – și luat din nou înapoi – după bunul-plac al țarului, iar proprietatea va depinde de serviciile aduse statului de către cel care o primea. Boierii nu mai erau consultați în problemele guvernării. Toți bărbații din afara Bisericii, inclusiv nobilimea, erau siliți să fie toată viața în slujba statului; serviciul militar era obligatoriu, iar autoritatea țarului în toate chestiunile era absolută.

Dar Ivan era torturat de o suspiciune la limita paranoiei. Și-a ucis propriul fiu într-un acces de furie; i-a acuzat pe boieri de moartea soției sale Anastasia și a întemeiat prima poliție secretă din Rusia – *opricinikii* –, cu puteri nelimitate de a strivi opoziția, de a recruta informatori și de a aplica o justiție sumară. La ordinele lui Ivan, *opricinikii* au omorât mai multe mii de oameni din Novgorod pentru că țarul îi suspecta că vorbiseră cu dușmanii lui din Lituania.⁵¹

La un moment dat, paranoia și ura lui Ivan împotriva familiilor boierești care-i sfidau dreptul de a conduce cu puteri dictatoriale l-au determinat să-și alcătuiască în secret propriul stat în stat, cunoscut ca *Opricina*, care stârnea groaza în inimile oponenților. Prin ferocitatea și capriciile sale, domnia teribilă a lui Ivan a anticipat-o pe cea a lui Stalin, care aproba cu entuziasm metodele acestuia (vezi p. 329). În interogatoriul lui Eisenstein

de la Kremlin, Stalin îi reproșează regizorulul crearea unei imagini critice a poliției secrete: a lui Ivan, insistând că aceștia erau o „armată progresistă“, iar liderul lor, Maliuta Skuratov – „un erou“.⁵²

De fapt, represiunea lui Ivan i-a înstrăinat pe mulți dintre aliații lui inițiali. Cel mai apropiat prieten al lui și cel mai mare general – cneazul Andrei Kurbski – a fugit în Lituania, de unde, la fel cum va face ulterior exilatul Troțki cu Stalin, îl lua la rost pe fostul lui tovarăș în epistole de peste hotare:

Țarului, slăvit de Dumnezeu, care părea *cândva* atât de măreț, dar care s-a dovedit apoi a fi pe dos! Fie să înțelegi, o, Țarule, cu ticăloasa-ți conștiință [...], cât de amarnic m-ai asuprit; ți-ai înlăturat toți slujitorii credincioși și ai vărsat sânge de martiri nevinovați [...]. Iubirii mele i-ai răspuns cu ură, binelui cu rău, iar sângele meu – vărsat pentru tine – strigă împotriva-ți până la Domnul Dumnezeu.⁵³

Spre deosebire de Stalin însă, Ivan răspundea, iar corespondența celor doi foști prieteni este fascinantă. Aflat în siguranța exilului, Kurbski acuză barbaria regimului totalitar al lui Ivan, laudând superioritatea societății civile europene în care trăiește acum. Ivan răspunde cu dispreț că un astfel de sistem de guvernare prin consimțământ n-are funcționa niciodată într-o țară atât de vastă și de frământată ca Rusia:

Celui care se face vinovat de crime în fața sfintei cruci a Domnului nostru, care a călcat în picioare toate sfintele porunci [...] și care a trădat ca un câine năvălit! Prin puterea dată mie de Dumnezeu, e oare dovadă de „conștiință ticăloasă“ a-mi fi ținut regatul în mână și a nu-mi fi lăsat slujitorii să conducă? [...] Cărmuirea acestui mare regat al Rusiei mi-a fost dată prin voința lui Dumnezeu [...], și cărmuitorul rus este acela care și-a condus de la bun început toate pământurile – nu boierii, și nici nobilii! [...] Căci cărmuirea celor mulți este precum nebunia femeilor; căci dacă bărbații nu se află sub o singură cărmuire, chiar de sunt puternici, chiar de sunt neînfricați, va fi tot ca nebunia femeiască! Țara rusească e condusă de noi, cărmuitorul ei, și noi suntem liberi să-i răsplătim pe slujitorii noștri și suntem liberi să-i pedepsim! [...] iar cărmuirea unui țar are nevoie de frică și de groază și de asuprirea fără margini.⁵⁴

Ivan cel Groaznic rămâne în amintire ca o figură răvășită, cu ochi sălbatici. În anii săi de pe urmă, se pare că a oscilat între accese vulcanice de beție și depravare și episoade de căință înfricoșată, când se ruga să i se îngăduie să se retragă la mănăstire. Cu puțin timp înainte de moarte, o hărțuia pe regina Elisabeta cu propuneri de căsătorie și cereri de azil la Londra. Atunci când ea l-a ignorat, s-a înfuriat și i s-a adresat în cel mai nediplomatic limbaj: „Scurp pe tine și pe palatul tău!“ Mânia lui Ivan, provocată de o minoră dispută comercială, s-a revărsat într-un atac personal la adresa Reginei Fecioare:

Credeam că tu ești cea care conduce țara. De aceea am început să-ți scriu. Dar se pare că țara o conduc alți oameni de pe lângă tine [...]. Tu stai acolo în fecioria ta ca orice fată bătrână [...]. Moscova se poate descurca și fără mărfuri englezești.⁵⁵

Cu toate defectele lui, Ivan IV a adus o contribuție pozitivă la cristalizarea națiunii ruse, unificând un stat dezbinat și extinzându-i granițele în mod spectaculos. Sub conducerea lui Ivan, Rusia s-a întins dincolo de ținuturile ocupate de etnicii ruși ortodocși. A cucerit hanatul tătar al Kazanului, punând bazele viitorului imperiu: în următoarele trei secole Rusia va crește uluitor, în medie cu 70 de kilometri pătrați pe zi, ajungând în 1914 să ocupe 15 milioane de kilometri pătrați – un stat multiethnic și multilingv întins pe mai

mult de o șeptime din glob.

Până la moartea lui, în 1584, Ivan îi neutralizase pe boieri și așezase Rusia pe calea autocrației centralizate. În Anglia, Magna Carta a îngrădit drepturile monarhiei și a deschis drumul către un viitor al guvernării constituționale, dar în Rusia puterea suveranului va rămâne neștirbită.

Atât de adânc s-a impregnat în conștiința rușilor teama de dezbinare și de năvălirea străină, încât conceptul cârmuitorului suprem dispunând de puterea absolută a fost acceptat în mare parte de bunăvoie. Bogăția și resursele societății au fost rechiziționate pentru nevoile statului; țăranii au fost legați de glie ca un prim pas pe calea deplinei șerbii; comunitățile satelor și orașelor au devenit solidar responsabile de garantarea plății taxelor, de furnizarea de recruți pentru armată și de păstrarea legii și ordinii. După cum vom vedea, această doctrină a responsabilității colective – care subjugă individul bunăstării comune – va deveni o trăsătură permanentă a modului de exercitare a puterii în Rusia. Disponibilitatea de a sacrifica interesele personale pentru binele statului a contribuit la stabilirea temeliilor unei etici colectiviste care a rămas dominantă.

„Statul moscovit“, scrie istoricul din secolul al XIX-lea Vasili Kliucevski, „a preluat, în numele bunăstării comune, controlul deplin asupra energiilor și resurselor societății, nelăsând nimic în voia intereselor private ale indivizilor sau claselor“⁴⁶. Impunerea necesității naționale – nevoia de autoapărare, de supraviețuire în fața sorții copleșitoare – a pus bazele unui stat care va deveni treptat omnipotent. În *Istoria statului rus* (1816–1826), Karamzin, partizan mărturisit al conducerii autocratice, conchide că „Rusia își datorează mântuirea și măreția autorității nelimitate a conducătorilor ei“⁴⁷. Iar Sir George Macartney, ambasador în Rusia în secolul al XVIII-lea – va comenta, cu un amestec de admirație și reproș, în cartea sa *O descriere a Rusiei*: „Rusia își datorează măreția și posesiunile despotismului, astfel încât, dacă monarhia va fi mai limitată, ea își va pierde puterea și tăria pe măsură ce avansează pe calea virtuții și a progresului civil.“⁴⁸

Prin înlăturarea aristocrației în vremea lui Ivan cel Groaznic, au rămas doar autocratul și poporul subordonat lui. Nici o structură sau instituție independentă nu mijlocea puterea între ei. Biserica și-a văzut proprietățile confiscate și și-a pierdut influența. Nu s-a permis formarea unei infrastructuri de legi și drepturi, nici a unei societăți civile – a unei clase de mijloc. Acest model de societate va deveni un obstacol major în calea reformării Rusiei, despărțind-o tot mai mult de evoluția din Europa occidentală și definind caracterul statului rus timp de multe secole.

Note

45. I.V. Stalin, *Collected Works*, apud G. Mariamov, *Kremlevski Tenzor*, Konfederatia Soiuzov Kinematografistov „Kinoțentr“, Moskva, 1992, pp. 84– 91.

46. Monologul lui Ivan cel Groaznic din filmul omonim (1933– 1934), regia S. Eisenstein.

47. *Ibid.*

48. G. Fletcher (1591), retipărită în facsimil, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1966, p. 20.

49. *Rerum Muscovitarum Comentariorum*, trad. R.H. Major ca *Notes upon Russia*, London Hakluyt Society, London, 1851.

50. Eisenstein, *op. cit.*
51. G. Hosking, *Russia and the Russians: A history*, Penguin, London, 2001, p. 124.
52. Mariamov, *op. cit.*, p. 87.
53. J.L. Fennell (ed.), *The correspondence between A.M. Kurbsky and Ivan IV, 1564–1579*, Cambridge University Press, Cambridge, 1955, p. 2.
54. *Ibid.*, p. 180.
55. *Poslanie Angliiskoi Koroleve Elizavete (Scrisoare către regina Elisabeta a Angliei)* (1570), *apud Ivan IV Socinenia*, Azbuka Klassika, Sankt Petersburg, 2000, pp. 101 și urm.
56. V. Kliucevski, *Kurs russkoi istorii*, Moskva, 1937, iv, p. 352.
57. N.M. Karamzin, *op. cit.*, p. 182.
58. G. Macartney, *An Account of Russia, MDCCLXVII*, retipărit în facsimil (Elibron Classics, 2005), p. 63.

Capitolul 7

Vremurile Tulburi

Povestea lui Boris Godunov, cel care a condus Rusia după moartea lui Ivan cel Groaznic, e cunoscută publicului modern datorită magnificei opere a lui Modest Mussorgski. Atât aceasta, cât și piesa lui Pușkin pe care se bazează redau istoria Vremurilor Tulburi din Rusia, cele două decenii frământate de la începutul secolului al XVII-lea – aproximativ de la moartea lui Feodor, urmașul arierat mintal al lui Ivan cel Groaznic, până la apariția Romanovilor, în 1613 –, când foametea, răzcoalele, prăbușirea economică și invaziile străine au dus statul rus în pragul distrugerii definitive. Libretul lui Mussorgski îl parafrizează pe Pușkin, dar atât piesa, cât și opera invocă tragedia shakespeariană a conștiinței chinuite a lui Godunov:

Uneltiri, boieri răzvâriți, urzeli în Lituania... foamete, ciumă, frică și prăpăd. Poporul rătăcește ca fiarele sălbatice, apăsător de boli. Rusia geme de foamete și de sărăcie. Urgia asta trimisă e de Dumnezeu spre a pedepsi cumplitu-mi păcat. Toți mă-nvinovătesc pentru năpasta asta. Pretutindeni blestemat e numele lui Boris [...]. Pretutindeni văd pruncul omorât!⁵⁹

Atât Mussorgski, cât și Pușkin pornesc de la premisa că Godunov a ajuns la putere ucigându-l pe adevăratul țar, fiul nevârstnic al lui Ivan cel Groaznic, punând astfel capăt liniei dinastice a lui Rurik, întemeietorul vechii Rusii, și producând un vid de putere catastrofal și destabilizator. În realitate, se pare că Godunov era nevinovat, iar copilul – Dmitri – a murit din cauze naturale, însă poporul rus dorea cu disperare să găsească o explicație pentru soarta apocaliptică abătută asupra-i de la moartea lui Ivan. Trei ani succesivi de recolte distruse, temperaturi negative chiar și în lunile de vară, răzcoale țărănești și catastrofale epidemii de ciumă îngroziseră poporul; apăruseră profeții despre sfârșitul lumii. Mulțimile flămânde s-au îndreptat către Moscova, acuzându-l pe Godunov de uzurparea coroanei și de provocarea urgiei lui Dumnezeu:

Și dacă Dmitri, țareviciul ucis, s-ar ridica deodată din mormânt și ar da strigăt: „Unde sunteți voi, copilași, slujbași cu credință să-mi fiți împotriva lui Boris, cel ce m-a ucis! Prindeți-l pe dușman și aduceți-l aici!”⁶⁰

Fără știința lui, coșmarul lui Godunov era pe cale să devină realitate. În toiul agitației publice, s-au ivit o serie de șarlatani ingenioși, fiecare pretinzând că el este țareviciul și adevăratul urmaș la tron. Nici unul nu putea explica prin ce miracol se ridicase din mormânt, dar nemulțumirea febrilă din acea vreme era atât de mare, încât au câștigat o largă susținere. Falșii Dmitri se bazau pe credința populară că adevăratul țar era unsul lui Dumnezeu și n-ar fi permis niciodată ca Rusia să fie în primejdie – astfel că Godunov trebuia prin definiție să fie un uzurpator.

Dușmanii apusei ai Rusiei au folosit prilejul. Polonezii și lituanienii au ales să-l sprijine pe unul dintre pretendenți, un călugăr tânăr pe nume Grigori Otrepev, căruia i-au

trimis trei mii de soldați. În 1604, el a atacat Moscova, adunând mii de susținători înfuriați de ocârmuirea opresivă, care-l socoteau pe Godunov un impostor. Au sosit chiar în momentul când Godunov era pe moarte, în urma unui atac de cord; falsul Dmitri a intrat triumfător în Kremlin și a fost proclamat țar în 1605. S-a însurat cu o prințesă polonă, a instalat în Kremlin forțe polono-lituaniene și și-a anunțat planurile de a converti Rusia la catolicism.

Domnia lui Dmitri avea să fie scurtă și violentă, dar după moartea lui, în 1606, au apărut alți pretendenți, și soarta națiunii a stat în cumpănă timp de șapte ani tumultuoși. Coroana rusă i-a fost oferită regelui Poloniei, și se părea că urma să înceapă o altă perioadă de ocupație străină ostilă.

Dar în 1612 au apărut doi eroi care au salvat Rusia de dușmani. Moscoviții de astăzi abia dacă aruncă o privire când trec pe lângă monumentul lor de lângă Catedrala Sfântului Vasile, în umbra zidurilor Kremlinului. Dar fără intervenția lor Rusia ar fi putut să fie astăzi o provincie romano-catolică a Poloniei și Lituaniei. Numele eroilor sunt Minin și Pojarski. Al doilea era un prinț rus care luptase în bătălii mai vechi împotriva polonilor, dar Kuzma Minin era arhetipul omului din popor, un negustor – de meserie măcelar – din orașul Nijni Novgorod.

După Vremurile Tulburi, 1618

Auzind că Moscova căzuse în mâinile polonilor, pe Minin l-a cuprins furia patriotică. A lansat o campanie pentru colectarea de fonduri publice în sprijinul unei armate de eliberare națională și a jurat să-i alunge pe ocupanți din Rusia. Minin și-a asigurat sprijinul patriarhului ortodox al Rusiei, Ermoghen, care a făcut apel la conducătorii câtorva orașe: „Să lucrăm cu toții în bună înțelegere [...], creștini ortodocși în dragoste și unitate. Să luptăm până la moarte pentru a elibera Moscova de vrăjmașii noștri, polonii și lituanienii.”⁶¹ Ermoghen a dat binecuvântarea oficială armatei de rezistență națională, blestemându-i pe polonii romano-catolici pentru amenințarea la adresa ortodoxiei. Pentru curajul lui, a fost bătut de ocupanți și lăsat să moară de foame.

Prin zăpezile din noiembrie 1612, Minin și Pojarski au ajuns la periferia Moscovei în fruntea unei armate aflate mai degrabă în dezordine. Dând neașteptate dovezi de geniu tactic, ei și-au manevrat miliția improvizată așa încât să prindă forțele polone în interiorul Kremlinului. Rusia era salvată. Încercuiți și aproape morți de foame – s-a spus că au mâncat câini și s-a vorbit chiar și despre canibalism –, polonii s-au oferit în cele din urmă

să se predea, cu condiția retragerii în siguranță în Polonia.

Rușii au acceptat, iar polonii, slăbiți și epuizați, au ieșit înșiruți pe poarta Kremlinului în Piața Roșie. Dar, odată ieșiți, rușii s-au năpustit asupra lor și i-au măcelărit până la unul. Așa erau acele vremuri barbare; așa se manifesta patima sentimentului național. Succesul obținut în 1612 de Minin și Pojarski sugerează că deja exista o nație rusă ortodoxă capabilă să acționeze independent de țar. Credința religioasă și o comunitate împărtășindu-și responsabilitatea în fața unui inamic comun au fost liantul care i-a legat încă o dată pe ruși.

Dar prima faptă a poporului victorios a fost aceea de a restabili legitimitatea monarhiei.

Ivan cel Groaznic și Feodor, fiul redus mintal care-i servise drept marionetă boierului Boris Godunov, au fost ultimii conducători din dinastia lui Rurik. Rusia era acum în căutarea unei noi dinastii. În 1613, absența unei puteri legitime a dat loc disputei pentru tron. Vremurile Tulburi, mai întâi cu frământatul Godunov și apoi cu polonii uzurpatori, subminaseră autoritatea statului. Acum, simțind nevoia unui conducător puternic care să unească țara împotriva dușmanilor, boierii au convocat un sfat național (*Zemski Sobor*) al nobilimii, clerului și negustorilor pentru alegerea unui țar.

Romanovii erau unul dintre multele clanuri aristocratice de la curtea rusească. Aveau o anumită legătură cu Coroana – Anastasia, soția lui Ivan cel Groaznic, făcea parte dintr-o ramură a familiei. Dar aveau să se dovedească de departe cei mai capabili să exploateze vidul de putere lăsat de contestata perioadă a stăpânirii boierilor din Vremurile Tulburi. Pe atunci n-o bănuia nimeni, dar familia Romanov avea să domnească timp de trei sute de ani, până la cataclismul din 1917. Sfatul boierilor a propus o serie de candidați, printre care și pe prințul suedez Carl Filip, însă Romanovii i-au luat pe toți prin surprindere promovându-și propriul prinț, pe tânărul Mihail. Acesta avea abia șaptesprezece ani, dar era – lucru de o importanță crucială – nepot al lui Ivan cel Groaznic și, în consecință, reprezenta o legătură indirectă cu vremurile fericite ale puterii militare și ordinii economice.

Începutul unei noi dinastii ar fi putut fi prilejul pentru instaurarea unui nou tip de guvernare în Rusia. Nobilimea din *Zemski Sobor* ar fi putut folosi ocazia pentru a-și impune un rol în conducerea țării. Iar dacă ar fi făcut-o Rusia ar fi putut încă o dată s-o apuce pe o altă cale.

Nobilii au rezolvat însă ceea ce au considerat cu toții că era obiectivul prioritar: necesitatea unui conducător absolut, neîncătușat de restricții în autoritatea sa și învestit cu puterea monolitică necesară pentru salvagardarea securității naționale. Încă o ocazie de a tempera autocrația care va marca Rusia de-a lungul secolelor se irosise fără a se schimba ceva. În conștiința boierilor, și mai mult ca sigur și în cea a poporului rus, necesitatea unității și securității naționale era prioritatea supremă, mai importantă decât guvernarea participativă și drepturile individuale. *Silnaia ruka* era poziția implicită a Rusiei și, după cum urma să se dovedească, în 1613 era și poziția corectă.

Mihail Romanov s-a urcat pe tron în vremuri primejdioase. Ocupanții poloni fuseseră alungați din Moscova, dar, împreună cu bande de cazaci, mercenari și tâlhari, continuau să bântuie prin satele Rusiei. La încoronare, țarul Mihail I a avut nevoie de o escortă puternică

inarmată.

Dar, spre deosebire de Godunov, noul țar părea să se bucure de sprijinul țării. În jurul lui se nășteau legende populare, încurajate probabil de Romanovi. Cea mai cunoscută, „Povestea lui Ivan Susanin“, sublinia apropierea lui Mihail de popor, precum și solidaritatea poporului în slujba statului. Imortalizat în opera lui Mihail Glinka *O viață pentru țar* (1836), Susanin află despre un complot inamic: polonii au trimis trupe ca să-l omoare pe țarul Mihail, iar eroul nostru este unica speranță de a-l salva. Susanin își trimite nepotul să dea alarma, în timp ce el însuși le promite polonilor să-i conducă la țar. Dar îi atrage departe de drum, în adâncul pădurii ruse, unde pier cu toții, inclusiv el, de frig. Mesajul poveștii este clar – și poporul rus l-a înțeles atunci, ca și două secole mai târziu din opera lui Glinka –, anume că individul trebuie să se sacrifice pentru binele suprem; statul este necesar pentru supraviețuirea poporului și individul e dator să-l slujească.

Legenda lui Susanin întruchipează același etos colectivist pe care l-am văzut în sacrificiul de sine al lui Boris și Gleb, care au renunțat la tron și la viață pentru stabilitatea Kievului în secolul al XI-lea (vezi pp. 31–32). Și va reapărea în secolul XX, anume în legenda lui Matvei Kuzmin, partizanul sovietic care, cu prețul vieții, atrage o patrulă nazistă într-o ambuscadă. Venerarea binelui comun ca ideal suprem al societății scoate simultan la iveală laturile cele mai rele și cele mai bune ale poporului și națiunii. Pe de o parte, în ea se manifestă idealismul timpuriu al comunismului din secolul XX și continua solidaritate a poporului rus. Pe de altă parte, ea stă la baza unor fenomene cum ar fi sacrificiul uman nechibzuit din cel de-al Doilea Război Mondial și, după război, jefuirea economiei civile pentru nevoile armatei.

Bolșevicii n-au știut ce să facă cu legenda lui Susanin. Mai întâi au interzis opera lui Glinka pentru că-l glorifica pe țar, dar când au priceput puterea mesajului ei colectivist s-au înduplecat. Mișcătorul ei cor final „*Slavsia tî, Rus moia!*“, devenit ulterior pentru scurt timp imnul național rus, este astăzi nelipsit din repertoriul Armatei Roșii:

Pământ natal, veșnic slăvit!
Puternic în veci de veci fie!
Zdrobește cu pumn de granit
Dușmanii ce-ți mușcă din glie!⁶²

În 2005, președintele Vladimir Putin a declarat ziua de 4 noiembrie – ziua în care Minin și Pojarski au unit națiunea și i-au gonit pe poloni din Moscova – sărbătoare națională. Ea înlocuia ziua de 7 noiembrie, ziua Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, identificată prea îndeaproape cu vechiul regim comunist. Noua sărbătoare a fost botezată Ziua Unității Naționale a Rusiei și a fost confiscată – inevitabil, așa spune – de naționaliștii ruși purtători de cămăși negre, cu salutul lor hitlerist, care interpretează unitatea rusă ca unitate slavă. Partidul Rus al Unității Naționale a salutat Ziua Unității Naționale cu noul ei șovinism slav. „În 1612 – anunța acesta – dușmanii noștri erau polonezii și lituanienii; astăzi ei sunt NATO și grupurile etnice care emit pretenții în țara noastră rusească.“⁶³

Dar această viziune interpretează greșit istoria, căci în 1612 multe „grupuri etnice“ fuseseră deja asimilate de Rusia și luptau de partea ei. Rusia era de pe atunci un imperiu multietnic, care pusese stăpânire pe teritorii vaste, mult dincolo de ținuturile slavilor. Și,

ca o ironie, tocmai bogăția acestui imperiu – pădurile din nord, agricultura sudului asiatic, zăcămintele minerale din Siberia – a dat Moscoviei puterea de a supraviețui atâtor crize. După cum vom vedea, relația dintre statul rus și imperiul rus – dintre populația inițială slavă și cea multietnică aflată în expansiune – urma să fie un factor tot mai important în modelarea identității viitoare a țării.

Note

59. M. Mussorgski, libretul operei *Boris Godunov*, după Pușkin. Din aria *Dostig ia vîșșei vlasti...* (*Am atins culmea puterii...*).

60. *Ibid.*

61. *Apud* S.M. Soloviev, *op. cit.*, viii, cap. 8, p. 143.

62. Glinka, *Jizn za țaria* (*O viață pentru țar*). Cor: *Slavsia, slavsia, sviataia Rus!*

63. Relatare a lui Viktor Iasmann la Radio Libertatea, 4 noiembrie 2005: „În spatele noii sărbători a Rusiei se află mai mult decât Unitatea Națională.“

Capitolul 8

Siberia

Siberia m-a luat prin surprindere. Întinderea ei este uluitoare, aproape de neînțeles. Înainte de a ajunge acolo, niște prieteni siberieni au încercat să-mi explice natura ținuturilor lor natale, dar cuvintele n-au cum s-o surprindă. Rușii îi privesc pe siberieni ca pe o rasă aparte – deși etnic, lingvistic și cultural sunt ruși, siberienii au o ținută care-i evidențiază. E vorba de calm, statornicie și sinceritate. Am stat cu pianistul Denis Matsuev în momentele dinainte să intre pe scenă pentru a cânta în fața a trei mii de oameni și n-am citit nici o clipă neliniștea în ochii lui adânci de siberian. Mare cât un urs, mâinile lui colosale se aruncau asupra clapelor cu o putere nestăvilită – colegii îl numesc cu afecțiune „spărgătorul de pian” –, dar pe fața-i imperturbabilă nu s-a ivit nici o urmă de efort. Siberienii sunt stoici, răbdători și calmi, calități născute și nutrite într-un loc cu geografie gigantică, în care frumusețea și suferința împinse la extrem fac parte din viața cotidiană.

De pe coasta estică a Munților Ural, distanțele îmi par greu de cuprins cu privirea. În nuanțe de verde și galben, stepa se întinde în toate direcțiile până la orizontul fără capăt, care abia se zărește. La iarnă, totul va fi acoperit de albul zăpezii cât vezi cu ochii. Deloc surprinzător faptul că aici s-au născut legendele despre spațiu, și gol, și libertate. Deloc surprinzător faptul că poporul din Moscovia secolului al XVI-lea – oprimat de Ivan cel Groaznic, terorizat și depozat în Vremurile Tulburi – va căuta să evadeze către est, să găsească izbăvire, și aer, și libertate aici, pe pământul neîncătușat al Siberiei. În limba rusă există cuvântul *volia*. El înseamnă „libertate”, dar mai înseamnă și „voință” sau „independență”; și, devenind tot mai legat de estul neîmblânzit, a început să capete conotații noi: sălbăcie, nesiguranță și necunoscut. În anii din urmă, Siberia va dobândi reputația de spațiu al deportărilor, al exilului și al lagărelor de muncă silnică. Siberia ca rai; Siberia ca iad – Siberia n-a fost niciodată un loc pentru cei slabi de înger.

Goana către Siberia de la sfârșitul secolului al XVI-lea a fost condusă de îndrăznețul cazac Ermak Timofeevici, a cărui memorie a fost imortalizată în poezia populară rusă și în balade populare:

Pe Volga și pe Kama,
Trăiesc cazacii slobod!
Iar căpetenia lor – Ermak pe nume –
Șoptește spre viteji:
„Cazaci, fărtații mei!
Când vara e pe ducă și iarna stă să vină,
Au unde oare, unde trăi-vom noi atunci?
Pe Volga oare, ca hoții vom trăi?
Să atacăm Kazanul și să dăm ochi cu țarul
Ce oamenii-și trimise,
Cu miile, s-atace pe cei câțiva ca noi?”

Nu, frații mei, nîcîcînd!

Hai și-om porni-mpreună... Siberia s-o luăm!"⁶⁴

Ca mulți alții care veneau în Siberia în acele vremuri, Ermak era fugăr. Cazacii nu recunoșteau nici un stăpîn – însuși numele lor înseamnă „oameni liberi”; regatul lor era *dikoe pole*, stepa sălbatică – și Ermak era învrăjbit cu țarul pentru că jefuise convoaie de negustori ruși.

Siberia era refugiul preferat al surghiuniților și răufăcătorilor din Rusia. Pămînturile ei virgine trebuiau populate, și Moscovei nu-i prea păsa cine o făcea. Ivan cel Groaznic a dat pămînt pentru douăzeci de ani unor familii nobile precum Stroganov, pentru a înființa colonii, dar ceea ce pretindea el că sunt „pămînturi pustii” erau, de fapt, domeniile hanilor islamici, urmașii mongolilor și ai Hoardei de Aur.

Coloniștii aveau nevoie de luptători pentru a-i alunga pe mongoli, astfel că Ermak a fost primit imediat. În 1582, el a condus o ceată de cazaci adînc în teritoriul siberian, terorizînd populația locală cu bubuituri de pușcă și masacrînd oștile hanului siberian Kucium. La căderea iernii însă, Ermak a rămas izolat, departe de casă și lipsit de hrană și de gloanțe. Cu o trufie care-i va scrie numele în cărțile de istorie, el a trimis soli înapoi peste Ural cu un mesaj care anunța „cucerirea Siberiei”. Ermak și-a cerut iertare pentru nelegiuirile făptuite împotriva țarului și i-a spus lui Ivan că era chiar gata să fie spînzurat pentru ele, dar dacă era iertat, avea „să aducă regatul Sibirului” coroanei moscovite.

Ivan cel Groaznic l-a iertat pe Ermak, conferindu-i titlul de cneaz al Siberiei și trimițîndu-i întăriri și o superbă armură de argint. La scurt timp, într-o încăierare cu forțele hanului, Ermak a fost fugărit peste un afluent al fluviului Irțiș, iar greutatea splendidei armuri l-a târât la moarte:

Lângă Kamîșinka, prieteni,
Colo lângă pârâu,
Trăia, mîndru și slobod, un popor.
În fruntea lui, Ermak, al lui Timofei fiu.
Și-i vai de acest fiu... Vai, vai!⁶⁵

Deși Ermak n-a apucat să vadă cucerirea Siberiei, ea se va înfăptui cu o rapiditate uimitoare, deschizînd vaste izvoare de bogăție care au transformat Moscova dintr-un stat aflat în pragul prăbușirii într-o țară de o bogăție nemaivăzută. În anii care au urmat, aurul, cărbunele, lemnul și fierul Siberiei – și, în zilele noastre, enormele ei rezerve de petrol și gaz – vor face din Rusia o superputere. Însă, așa cum scria ambasadorul Elisabetei I, Giles Fletcher, cel mai de preț dar al Siberiei erau blănurile:

Produsele indigene ale țării (cu care își satisfac nevoile și din care trimit mult peste hotare, spre marea bogăție a împăratului și a poporului său) sunt multe și substanțiale. Mai întîi, blănuri de toate felurile. De unde se remarcă providența Domnului, care s-a îngrijit de un remediu natural pentru ei, ajutîndu-i împotriva greutăților naturale din țara lor, cauzate de răceala climei (căci tare frig i-ar fi omului de s-ar stabili în acel loc). Cele mai importante blănuri sunt: vulpi negre, zibeline, genete negre, vulpi cenușii, jderi, hermine, hermine albe, biber, și iar jderi, pielea unui șobolan mare de apă care miroase a mosc, veverița sură, veverița roșie, vulpea roșie și cea albă. Pe lângă marile cantități folosite în țară (oamenii stînd toată iarna înveșmîntați în blănuri), sunt transportate în afara țării de negustorii

din Turcia, Persia, Buharia, Georgia, Armenia și din câteva țări ale creștinătății blănuri în valoare de patru sau cinci sute de mii de ruble, din câte am auzit.⁶⁶

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, blănurile aveau să fie un etalon internațional asemenea aurului, fiind vândute sau schimbate în natură și aducând averi uriașe. Febra blănurilor din Siberia a funcționat cam ca febra aurului din Alaska în America secolului al XIX-lea, atrăgând coloniști temerari, care, până în 1648, au stabilit o prezență rusească în toată regiunea, până la Oceanul Pacific. Ca și Vestul Sălbatic american, frontiera ținuturilor neocupate, împinsă tot mai departe, a devenit un puternic și statornic El Dorado al oamenilor întreprinzători din Rusia. Pământurile virgine ale Siberiei inspiră și azi, în imaginația populară, povești despre aventuri îndrăznețe și romantism.

Dar, pe lângă câștigurile materiale, expansionismul Moscoviei avea un alt scop – securitatea. Experiența agresiunii străine și a invaziilor repetate a inculcat în mentalitatea rușilor o dorință obsesivă de protecție: frontierele erau lungi și vulnerabile, fără bariere naturale cum sunt mările sau munții, așa că au împins pericolul tot mai departe de inima țării, prin colonizare energetică în toate direcțiile. Rusia simțea că nu poate fi în siguranță decât prin controlul asupra hinterlandului său, a vastelor întinderi eurasiatice – la est și la vest –, iar obsesia Uniunii Sovietice pentru „statele-tampon” din estul Europei sugerează că aceste temeri au supraviețuit până în vremurile noastre.

La est de Ural, Rusia nu și-a putut coloniza la început noile pământuri din cauza întinderii vaste a Siberiei. Dar a făcut tot ce a putut pentru asimilarea sau supunerea populațiilor băștinașe. Prin forță militară, legături comerciale, plata unui tribut și exploatarea resurselor naturale, Rusia a pus bazele imperiului multiethnic și multilingv care-i va determina viitorul.

Există însă și o față întunecată a Siberiei. Opera lui Șostakovici *Lady Macbeth din Mțensk* (1934), cu tânguirea deținutului ce călătorește către est, evocă pătrunzător drumul condamnaților, bătut de atâția ruși de-a lungul celor patru secole care au urmat:

Verstele se-nșiră în marșul fără capăt.
Căldura zilei s-a sfârșit,
Soarele stepei este la apus.
O, drum de lanțuri târșăite,
de oase ale morților zăcând,
de sânge și sudoare-n val curgând,
cum mai răsuni de gemete de muribund!⁶⁷

Tabloul lui Isaak Levitan *Drumul spre Vladimírka* (1892) surprinde emoții similare. Într-un peisaj dezolant a fost bătătorit un drum prin stepă. Se întinde până la orizontul îndepărtat, unde pare să nu aibă capăt. Pe pânza lui Levitan nu sunt chipuri omenești, însă forța operei stă în prezența nerostită a generațiilor de tălpi care au bătătorit calea, mărșăluind spre est pe drumul condamnaților la exil.

Siberia ca țărâm plin de oportunități a coexistat întotdeauna cu Siberia ca țărâm al suferinței și captivității. Ele s-au dezvoltat alături, începând din secolul al XVII-lea. Mai întâi țării, apoi liderii sovietici au privit Siberia ca pe o groapă a celor care le amenințau puterea. Dostoievski, Lenin, Stalin, Osip Mandelștam și Aleksandr Soljenițin s-au aflat

printrade aceia care i-au călcat potecile înghețate, cu toții fiind exilați pentru tulburarea autocrațiilor de la Kremlin. Primii Romanovi trimiteau criminali condamnați și prizonieri de război în serviciu militar forțat la batalioanele de apărare a frontierei; în vremea țarismului, exilul se ispășea în general în sate și orașe, unde infractorii erau supravegheați până la sfârșitul pedepsei (lui Lenin i s-a permis să-și ia acolo puștile de vânătoare și jumătate din voluminoasa-i bibliotecă). Prin anii '30, însă, Siberia era acoperită de o rețea de lagăre de muncă, și majoritatea prizonierilor erau deținuți politici. Chiar dacă vreunul reușea să scape, îl aștepta moartea prin înfometare prin păduri și mlaștini.

Am văzut locurile unde atâția oameni au suferit în Gulagul lui Stalin. Urmele celor mai multe dintre lagăre au fost șterse, dar nu se pot șterge toate. La vreo sută cincizeci de kilometri de orașul siberian Tiumen, în mijlocul pădurilor nesfârșite de mesteacăn, am găsit rămășițele lagărului de muncă Bajenov, acoperite de buruieni și arbuști. Chiar lângă el însă, o gaură uriașă în pământ – largă de un kilometru și jumătate și părând la fel de adâncă – era mărturia de neșters a muncii miilor de deținuți care au fost obligați să sape aici după azbest. Exploatarea continuă astăzi cu metode miniere moderne, dar rata deceselor din cauza bolilor pulmonare este enormă în zonă. Stând la marginea carierei, mă simt neliniștit în privința aerului pe care îl respir. Dar în anii '40 și '50 deținuții lagărului erau obligați să spargă azbestul cu târnăcoape și lopeți, fără nici o protecție. Registrele lagărului sunt o lectură tulburătoare. Aici au fost închiși cel puțin 7 000 de bărbați și 600 de femei, iar documentele enumeră sarcinile la care erau obligați: „muncă manuală în cariera de azbest; săparea de galerii de mină; explorări geologice; munca în unitățile de procesare; procesul de îmbogățire a azbestului; construcția de amenajări pentru transportul rutier și feroviar; construcția de clădiri și anexe în lagăr.“⁶⁸

În arhivă se află lista cu numele comandanților lagărului de-a lungul existenței sale – colonelii Afanasiev și Trofimov; maiorul Gorbunov – și se consemnează că lagărul Bajenov a fost închis definitiv pe 29 aprilie 1953⁶⁹, la mai puțin de două luni după moartea lui Stalin. Conform registrelor, colonelul Trofimov a fost „eliberat din sarcinile sale pe caz de boală“, cu toate că boala nu e specificată. Nu există informații despre starea de sănătate a deținuților, nici în timpul petrecut în lagăr, nici ulterior.

Bajenov era unul dintre cele cinci sute de ITL – lagăre corecționale de muncă – care alcătuiau Gulagul lui Stalin, o vastă rețea de așezăminte situate în special aici, în Siberia, dar care se întindea în aproape toate zonele Uniunii Sovietice și în care, între anii 1929 și 1953, au fost internați un număr estimat de 14 milioane de oameni. Condițiile erau îngreunate în mod deliberat. Deținuții politici – *politzeiki* – erau tratați cel mai rău, și se presupune că un milion și jumătate dintre ei au murit de foame, boli, frig și epuizare. Populația lagărelor era o sursă valoroasă de mână de lucru gratuită pentru Uniunea Sovietică în goana construirii unei baze industriale. Toate marile construcții din Siberia – căile ferate, canalele, electrocentralele și giganticele furnale care au devenit mândria economiei sovietice – au fost făcute de deținuți. Când planificatorii de la centru rămâneau fără forță de muncă, N.K.V.D.-ul (Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne, poliția secretă) îi aproviziona întotdeauna cu alți „dușmani ai poporului“ proaspăt arestați. Ca și Bajenov, majoritatea ITL-urilor au fost închise după moartea lui Stalin, dar unele au continuat să funcționeze până în anii '80.

Anii '90, când arhivele au fost desecretizate, au reprezentat o perioadă de deschidere în privința lagărelor, dar astăzi statul rus hărțuiește organizațiile de tipul Memorialului care continuă să expună crimele epocii sovietice. Siberienii trăiesc azi cu moștenirea trecutului lor, nu doar cel din secolul XX, ci și vremurile timpurii ale exilului. Poetul siberian Evgheni Evtușenko, el însuși descendent al unor exilați, surprinde natura ambivalentă a locului – libertatea sau izgonirea – în obsedantul lui poem narativ autobiografic *Stanția Zima* (literalmente „Halta Iarnă“, în fapt, numele orașului său):

Țăranii se-așezau fără de voie
în acel sterp, neprimitor ținut,
asta e soarta,-au spus, și anevoie
măhnirea-adânc în piept și-au reținut.
Și, după cum se spune, cu o mare
durere-ascunsă-n suflet l-au primit:
doar maștera, oricât de bună pare,
nu-i niciodată mamă de iubit.
Și frământând în mână aspra glie,
și apa-i dând copiilor s-o bea,
o au iubit și tresărit:
e născătoarea!
Și au simțit,
cu ei, cum sângera
și se unea...
Apoi, din nou, în jugul sărăciei
intra grumazul, și-n amarul vieții.
E oare cuiul vinovat
că intră în perete?
Doar ei îl bat acolo, cu toporul.
Și ziua nu cocoșul le-o vestea –
cocoșul chiar în piept avea sălaș.
Și oricât își încovoiau spinarea,
nu pâinea-i ținea-n viață, ci pâinea-i ucidea.⁷⁰

Vor trece mulți ani de la colonizarea inițială din secolul al XVI-lea până când Moscova va putea să-și extindă controlul centralizat în colțurile cele mai îndepărtate ale imperiului. În vremurile de început, când strămoșii lui Evtușenko au sosit aici, Siberia era dincolo de graniță. Mulți exilați dispăreau pur și simplu în peisajul ei nesfârșit. Taigaua siberiană a devenit refugiu pentru norodul nemulțumit, jefuit și disprețuit al Rusiei europene – un soi de supapă de siguranță pentru cei care nutreau resentimente față de țar și oamenii lui. Un astfel de grup va deveni în cele din urmă o forță majoră a istoriei Rusiei, atrăgând milioane de adepți.

Într-o zi cu ploaie diluviană, mă bălăceam prin fâgașele pline cu apă ale unui drum de zgură de la marginea Ekaterinburgului, oraș cu circa un milion de locuitori de pe versantul estic al Munților Ural. Căutam o biserică, Altarul Nașterii Domnului, pe care am găsit-o pitită după un teren sportiv, în spatele dispensarului. Am bătut la ușa de lemn din dosul bisericii; mi-a deschis un preot înalt și serios, cu barbă neagră peste sutana neagră și cu

pletele legate strâns la spate. Părintele Pavel a refuzat să dea mâna cu mine, spunând că preoția nu i-o permite. Arăta cam de cincizeci de ani, dar mi-a zis că are treizeci și nouă. I-am spus că venisem în căutarea credincioșilor de rit vechi, și el a clătinat din cap cu gravitate: „Nu încurajăm acest nume. Noi suntem adevărata Biserică, unica Biserică.“

Credincioșii de rit vechi – *staroveri* sau *staroobriadți* – sunt moștenitorii nemulțumirii istorice. Strămoșii lor au fost disidenți religioși, s-au refugiat în Siberia și au înfruntat timp de secole persecuția pentru a-și păstra în viață forma de cult. Ca și primii coloniști americani, ei au ales mai degrabă exilul decât să-și trădeze credințele. Însă, atât numeric, cât și politic, *staroverii* erau mult mai importanți. Multe milioane de ruși s-au lepădat de biserica oficială printr-o schismă care a început ca un protest împotriva reformei, sprijinite de stat, a ritualurilor liturgice – cum se face semnul crucii, cum se închină, cum se fac mățăniile, de câte ori se zice aleluia –, dar s-a transformat într-o luptă de putere privitoare la rolul Bisericii și al statului.

Credincioșii de rit vechi s-au opus deturnării credinței religioase de către o ierarhie centralizată sprijinită de stat și s-au cramponat de autonomia democratică în numirea preoților și în administrarea parohiilor. Atât de îndârjită le era credința, încât, ca să nu se supună, mii de *staroveri* au murit dându-și foc.

Atunci când au fost declarați eretici și excomunicați în masă, mânia și resentimentul i-a împins aproape la revoluție. Și și-au găsit un exponent remarcabil într-un preot înflăcărat din Nijni Novgorod, pe nume Avvakum Petrov:

Trebuie să scuipăm pe toate aceste ritualuri și cărți noi, apoi are să fie totul bine [...]. Cât despre excomunicarea mea, ea a venit de la eretici, așa că în numele lui Hristos o calc în picioare. Iar blestemul pe care l-au aruncat asupra mea? N-am să-mi potrivesc cuvintele – mă șterg la cur cu el!⁷¹

În studenție tuturor le plăcea autobiografia lui Avvakum, pentru că era plină cu astfel de verdicte concise și viguroase – găsești o grămadă de referiri directe la sex și descrieri ale oponentilor săi drept „farisei cu fețe de scârnă“ care-și șterg dosul cu focul iadului –, totul fiind exprimat într-o veche limbă rusească laconică și populară. Dar, recitind-o acum, îmi dau seama ce document minunat este *Viața lui Avvakum* și ce om remarcabil a fost el. Când țarul Aleksei a început reprimarea schismaticilor, cu cooperarea Bisericii oficiale conduse de patriarhul Nikon, Avvakum și familia lui au fost surghiuniți în Siberia. În *Viața* lui, Avvakum relatează cum au fost întemnițați timp de paisprezece ani într-o groapă săpată în pământul înghețat. Confruntat cu moartea iminentă – a fost, în cele din urmă, ars pe rug în 1682 –, el meditează asupra naturii credinței spirituale și autorității pământești, într-o serie de pasaje tulburătoare, frământate de îndoieli, dar în cele din urmă triumfătoare:

În timp ce mă băteau, n-am simțit nici o durere, prin ajutorul rugăciunilor pe care le rosteam. Dar acum, zăcând aici, îmi vine un gând: O, Fiu al Domnului, de ce i-ai lăsat să mă bată așa de rău? Când trăiam ca un păcătos, Tu nu m-ai pedepsit, dar acum nu știu cu ce am păcătuț [...]. Vai de sufletul meu păcătos! Fiicele mele trăiesc în sărăcie, iar mama și frații lor zac îngropați într-o temniță în pământ. Dar ce pot eu să fac? Fiecare trebuie să îndure chinuri pentru credința creștină, și cu ajutorul lui Dumnezeu sunt împăcat cu tot ce-mi este hărăzit și are să vie [...]. Mulți au fost arși și pârjoliți. I-au ars pe Isaia și pe Avraam și pe alți apărători ai Bisericii. Dumnezeu o să le știe numărul [...]. Așadar, te temi de pârjol? Fă-ți curaj, scuipă pe el și nu te teme! S-ar putea să fii înfricoșat, dar odată intrat în foc

oate se termină într-o clipită [...]. Când vom fi morți cu toții, aceste cuvinte ale mele vor fi citite și nu vom rămâne uitați în fața lui Dumnezeu [...]. În adevăr, nu știu cum voi putea să îndur până la capăt: dar l-am slăvit pe Dumnezeu și El știe asta. Acum sunt în mâinile Lui...⁷²

Cred că, pășind în biserica credincioșilor de rit vechi din Ekaterinburg, mă așteptam oarecum ca părintele Pavel să fie o variantă din zilele noastre a bătrânului și aprigului Avvakum. Mi-a vorbit cu convingere despre propriile-i experiențe – despre cum sprijinise revendicarea clădirii bisericii de la stat, după ce comuniștii o transformaseră în muzeu, despre cum, împreună cu alți doi preoți, au reînsuflețit congregația și au tocmnit pictori din icoane locale pentru restaurarea iconostasului. Când am întrebat însă dacă relațiile cu Biserica Ortodoxă s-au îmbunătățit acum, părintele Pavel s-a încruntat: „Cum putem avea relații bune cu ei? Au trădat adevărul lui Hristos“. Probabil că l-am privit cu nedumerire, căci părintele Pavel s-a lansat într-o tiradă. „Noi suntem singura Biserică statornică. Și cei statornici vor fi mântuiți. Cum poate cineva să creadă că semnul crucii trebuie făcut cu trei degete, cum fac ei? Bineînțeles că trebuie făcut cu două degete, cum ne-a învățat Domnul...“

În timp ce preotul vorbea, m-am gândit la secolele de moarte și suferință, la sinuciderile în masă zăgăvite cu atâta violență în opera *Hovanșcina* de Mussorgski și nu reușeam să înțeleg. Cum se poate ca diferența dintre două degete și trei degete, sau a rostit aleluia de trei ori în loc de două, să-i facă pe oameni să ucidă și să moară cu atâta râvnă? Răspunsul, fără îndoială, este că oamenii au fost învățați și au ajuns să creadă că aceste lucruri duc nemijlocit la veșnica mântuire sau la flăcările iadului. Mi-am amintit de femeile fanatice pe care le întâlнисem agitându-se prin catacombele Mănăstirii Peșterilor din Kiev. Din secolul al XVII-lea până astăzi, îndârjirea care i-a dus pe oameni la moarte pentru asemenea convingeri a incitat la un resentiment uriaș față de statul moscovit, care era privit ca încurajând erezia.

La două luni după moartea lui Avvakum, s-a suit pe tron un nou țar, și furia crescândă a credincioșilor de rit vechi avea să se numere printre problemele spinoase la care acesta trebuia să facă față: o Biserică semisubterană, aflată într-o opoziție înverșunată față de stat, și o prăpastie căscată între un țar autocratic și un popor asuprit; un imperiu întins în Siberia și în sudul tot mai problematic. Noul țar avea de făcut schimbări, și trebuia să le facă repede dacă dorea să evite criza care se întrevedea.

Note

64. *Kak prohodit, brafi, leto teploe...* (Cum se mai duce, fraților, vara cea caldă...), cântec al cazacilor de pe Don, cules de Piotr Krasnov, *Kartinî bîlogo tihogo Dona* (Scene din trecutul liniștitului Don), 1909.

65. *Ibid.*

66. G. Fletcher, *op. cit.*, p. 7.

67. Șostakovici, libretul operei *Lady Macbeth din Mțensk*, după nuvela lui Nikolai Leskov.

68. Dosar din arhiva Ministerului de Interne sovietic, ref. Pr.0361MVD, datat 25.5.50, stocat în baza de date a organizației Memorial, www.memo.ru.

69. Dosar din arhiva Ministerului de Interne sovietic, ref. Pr.00329MGB, datat 23.5.52, stocat

în baza de date a organizației Memorial, www.memo.ru.

70. E. Evtușenko, „*Stanțiia Zima*“ în *Izbrannoe: Stihotvorenia i Poemî*, Vsemirnaia Biblioteka Poeta, Rostov, 1997.

71. Avvakum Petrov, *Jitie protopopa Avvakum im samîm napisannoe (Viața protopopului Avvakum, scrisă de el însuși)*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1960, p. 173.

72. *Ibid.*, p. 185.

Capitolul 9

Petru cel Mare. Modernizarea Rusiei

Cititorii dintr-o anumită generație s-ar putea să-și amintească un cântec pop numit „The Carnival Is Over“ („Carnavalul s-a sfârșit“). În 1965 a fost pe locul întâi în topul din Marea Britanie, între Rolling Stones și Beatles; textul cântecului vorbea despre inimi care bat „ca tobele“ și făgăduieli de „iubire până la moarte“. Obsedanta melodie era însă copiată după un cântec popular tradițional rusesc, ale cărui versuri erau mult mai puțin anemice. „Stenka Razin“ este povestea violentă și sângeroasă a unui cazac de pe Don care trece Marea Caspică într-o luntre prădând, jefuind și răpind o prințesă persană. Când îi propune să-i fie mireasă, Razin este luat în răs de tovarășii lui pentru că se dovedește atât de sentimental. Astfel că, „dintr-o singură lovitură cu brațul lui vânjos“⁷³, el își dovedește bărbăția azvârlind-o pe sârmana femeie peste bord.

Crima este, probabil, o legendă, dar Razin a fost un personaj istoric real. În 1670 a condus o revoltă împotriva țarului și statului moscovit. Pornind din inima țării cazacilor de pe Don, el a adunat mii de adepți în drumul lui către nord – de la țărani persecutați la membri ai triburilor nomade și rebeli religioși – într-o mare alianță a nemulțumiților. Razin s-a autoproclamat adevăratul țar și a promis sfârșitul exploatării, cu libertate și egalitate pentru toți oamenii. Surprinsă de puterea revoltei, Moscova a privit neajutorată în timp ce forțele lui cucereau o serie de orașe mari, printre care Saratov, Samara și Astrahan, dedându-se la execuții în rândul aristocraților și slujbașilor și dând populației proviziile înapoi. Făgăduiala lui Razin că-l va izbăvi de opresiunea țarismului și că va abolii privilegiile de clasă a stârnit poporul. Armata lui număra în toamnă 200000 de soldați, și a fost nevoie de o adevărată campanie militară înainte ca Kremlinul să-l poată supune.⁷⁴

Populismul democratic al lui Stenka Razin a atins coarda sensibilă a claselor de jos oprimate și a minorităților ne-ruse, scoțând la iveală resentimentele din societatea rusă și prăpastia dintre conducători și supuși. Când a fost spânzurat și sfârtecat în bucăți în Piața Roșie, mulțimea a refuzat cu încăpățănare să se supună poruncii de a-și manifesta bucuria – întâmplare comemorată după trei sute de ani în poemul lui Evgheni Evtușenko „Execuția lui Stenka Razin“:

„Ce-i, oameni buni, nu prăznuiți, ați amuțit?
Sus căciula – încingeți hora!“
Dar Piața Roșie a-ncremenit,
ușor tremură doar securea.
Însă-n tăcerea de mormânt [...]
piața ceva tot pricepuse,
piața căciulile își smulse,
iar clopotele,
clocotind,

cu furie bătură de trei ori.
De sânge și de păr îngreunată,
se mai rostogolește căpățâna,
 încă vie.
Și din al execuției jilav loc,
spre piață,
 unde șade sărăcimea,
priviri
furișe, cu subînțeleș,
 azvârle căpățâna:
„Nu în zadar mi-e moartea!“ [...]
Și, crunt,
 izbânda fără să-și ascundă,
spre țar
 în hohot izbucnește
 căpățâna!⁷⁵

După unsprezece ani de la execuția lui Razin – ani de tulburări –, a fost încoronat un nou țar. Petru I – Petru cel Mare – avea în 1682 abia nouă ani și, timp de un deceniu și jumătate, avea să fie manipulat fără rușine de rudele și regenții angrenați într-o luptă violentă pentru putere. Petru a fost obligat inițial să împartă domnia cu fratele lui vitreg, debilul Ivan, în mijlocul unor lupte aprige pentru putere. Unii dintre prietenii lui cei mai apropiați au fost uciși sub ochii săi, și Petru a rămas cu arzătoarea convingere că Rusia trebuie să se schimbe. În 1696, când și-a asumat deplina autoritate, moștenise o sumedenie de probleme urgente care sfâșiau țara – răzvrătirea lui Razin, ruptura dintre Biserică și credincioșii de rit vechi, dezbinarea tot mai adâncă dintre Kremlin și popor, precum și blestemul șerbiei. A luat titlul oficial „Petru Întâiul, Împărat și Autocrat al tuturor Rusiilor“. Era limpede că avea să fie un conducător de seamă.

Petru cel Mare era un uriaș, atât fizic (era înalt de doi metri), cât și intelectual. Inepuizabila energie și înverșunata lui hotărâre aveau să facă din el cel mai influent conducător din istoria Rusiei; doar Lenin se va apropia de el din punctul de vedere al impactului asupra societății și puterii. Petru a reformat modul în care era guvernată Rusia, alcătuiind primul ei serviciu civil, construind o nouă capitală și aliniind calendarul rusesc la restul lumii. A creat o armată modernă și o flotă care a salvat Rusia de pericolul foarte real al invaziei străine. Și a transformat o nație aflată în pericol de autodistrugere într-o mare putere europeană, cu un imperiu vast și stabil, capabil să-i sprijine ambițiile internaționale. Pe când Anglia, Spania și Portugalia întemeiau colonii în Lumea Nouă, Rusia se străduia să ajungă din urmă marile imperii ale lumii.

Conform tradiției, lui Petru cel Mare i se atribuie europenizarea Rusiei; el este văzut ca marele reformator care „a deschis o fereastră către Occident“ și a îndepărtat țara de tendințele ei asiatice. Lucru care, în realitate, este doar parțial adevărat. Dar este limpede că anii lui de formare au fost dominați de influențe progresiste, în linii mari civilizatoare. Mărturia despre aplecarea spre Occident a lui Petru se găsește în memoriile lui Patrick Gordon, un soldat scoțian care l-a salvat dintr-o tentativă de lovitură de stat și care a fost numit ulterior general în armata țarului. Gordon descrie un tânăr care „aprecia foarte mult

învățătura și se străduia s-o introduce în țară. Se trezea devreme; dimineața o închina lucrului, până la ora zece sau unsprezece“⁷⁶. Dar el subliniază, de asemenea, că marelui apetit pentru muncă al lui Petru era însoțit de un mare apetit pentru alte lucruri:

Era iubitor de companie și un om de mare umor și veselie, deosebit de glumeț și de o mare naturalețe [...]. Nu ținea niciodată gârzi în jurul lui [...]. Niciodată nu a putut suporta ceremonia, ci îi plăcea să i se vorbească cinstit și fără rezerve [...]. În tot restul zilei și o mare parte din noapte [se dăruia] distracției și plăcerii. Se îndeletnicea cu paharul din toată inima și tot așa trebuiau să facă toți cei de față; căci atunci când era voios îi plăcea să vadă pe toată lumea voioasă.

La chefurile lui Petru lua parte și ginerele lui Patrick Gordon, Alexander, unul dintre numeroșii apuseni care l-au instruit pe tânărul monarh și care au continuat să-i insuflă idei occidentale de-a lungul vieții sale. Alexander laudă „marele și unicul geniu“ al lui Petru și spune că a fost „de-a lungul întregii sale vieți un bun prieten al intereselor Marii Britanii“. „Cine a cunoscut starea civilă și militară a Rusiei din vremea când țarul Petru era minor – conchide el – și a fost martor al reformei aproape incredibile pe care a înfăptuit-o nu se poate gândi cu nepărtinire la el sau la marea schimbare pe care a produs-o asupra unui popor barbar și necivilizat.“⁷⁷

Dar, în ciuda înaltelor sale idealuri, Petru nu s-a dezbărat niciodată de latura vulgară a caracterului său. De altfel, Alexander Gordon și-a asigurat prietenia țarului prin intermediul preferinței comune pentru păhărel a rușilor și scoțienilor:

Curând după sosirea lui în Rusia, [Alexander] fu invitat la o nuntă unde erau prezenți o sumedenie de tineri gentlemen care aparțineau celor mai bune familii din țară [...]. Încinși de băutură, unii dintre ei vorbiră foarte nerespectuos despre străini în general și despre scoțieni în particular. Domnul Gordon, care nutrea o puternică dragoste pentru propria țară [...], îi dădu celui de lângă el o lovitură în tâmplă care-l trânti la podea. Într-o clipă, acesta și încă cinci săriră pe domnul Gordon, părând hotărâți să-l facă să cadă victimă prejudecății lor naționale. Însă pumnii domnului Gordon erau atât de grei și erau împărțiți cu atâta mărinimie, încât adversarii lui le-au purtat semnele câteva săptămâni [...], și el a obținut o victorie glorioasă în această luptă foarte inegală. A doua zi, țarul lui Petru i-a fost înmănată o plângere, în care domnul Gordon era zugrăvit în cea mai proastă lumină. Maiestatea Sa porunci imediat să fie adus domnul Gordon, [care a] mărturisit că mesajul îl făcuse să tremure. Adoptând o figură aspră, țarul îl întrebă cum a ajuns să fie atât de turbulent și dacă acuzația care i se aducea era justă. Dar domnul Gordon vorbi atât de modest despre propria lui purtare și păru atât de îndurerat de a fi provocat supărarea țarului, încât afacerea s-a terminat într-un chip total diferit de așteptările inamicilor săi. După ce-l ascultă foarte răbdător, țarul spuse: „Domnule, acuzatorii dumneavoastră v-au făcut dreptate îngăduindu-vă să bateți șase bărbați: și am să vă fac și eu dreptate“ [...], și zicând aceasta se întoarse cu un brevet de maior pe care-l înmână personal domnului Gordon.⁷⁸

Petru cel Mare avea să fie toată viața băutor și dezmățat. Împletea inteligența și spiritul cu o înclinație constantă pentru destrăbălare. Împreună cu o bandă de apropiați, a înființat Sinodul Nebunilor și Bufonilor Glumeți și Bețivi, un soi de club Hellfire, cu ritualuri extravagante de chefulă, beție și ridiculizare barbară a Bisericii. Ca și Prințul Hal al lui Shakespeare, Petru ținea pasul cu cei mai tari dintre ei. Dar, ca și Hal, el și-a păstrat neabătut seriozitatea intențiilor și și-a urmărit destinul.

Apartamentele private ale lui Petru cel Mare sunt în curs de restaurare la Ermitajul din Sankt-Petersburg. Când le-am vizitat, primul lucru care m-a izbit a fost dimensiunea

reducă a camerelor. Un om de statură lui ar fi trebuit să le găsească fizic foarte apăsătoare, și s-au avansat teorii precum că suferea de un tip de agorafobie care-l făcea să se refugieze în locuri intime. Este un fapt că Petru avea o aversiune față de mulțimi; o afecțiune nervoasă îl făcea să smucească din cap în mod necontrolat și era doborât uneori de atacuri bruște. Dar Petru iubea marea, și petrecea pe apă cât mai mult timp posibil, astfel că mai plauzibilă ar fi explicația că a poruncit să se construiască camere atât de mici ca să-i amintească de o suită de cabine. Petru a studiat artele militare cu o pasiune obsesivă; a învățat dulgheria și marinăria atât de temeinic, încât ar fi putut să construiască un vas cu mâinile lui. Printre globurile terestre și hărțile maritime din camerele lui particulare se află un atelier complet echipat cu 162 de dălți aranjate în suporturi de-a lungul pereților.

Mare parte din mobila aflată în camera de zi și în dormitor este englezească, iar povestea cumpărării ei spune ceva despre curiozitatea intelectuală, hotărârea și spiritul întreprinzător cu care Petru va aborda politica internă și externă. În 1697, probabil îndemnat de Patrick Gordon și de ceilalți consilieri străini ai săi, Petru, în vârstă de 24 de ani, și-a anunțat intenția de a călători incognito prin Europa Apuseană, deghizat în matroz. Deghizarea va fi fost destul de subțire – a luat cu el o sumedenie de gărzi regale –, dar i-a permis lui Petru să vadă nemijlocit cum își conduc țările avansate guvernul și armata. A lucrat timp de patru luni la un șantier naval din Olanda. În Anglia a călătorit la Londra; a devastat casa particulară în care era găzduit și a vizitat Oxford și Manchester. Se pare că locuitorii din Manchester nu i-au plăcut foarte mult, dar a învățat multe de la ei despre construirea orașelor, fapt care i-a folosit din plin șase ani mai târziu, când s-a angajat în construcția orașului Sankt-Petersburg.

Petru a locuit lângă Docurile Regale din Greenwich, unde s-a angajat ca simplu dulgher, dornic să afle cât mai multe despre priceperea constructorilor de nave britanici, vestită în întreaga lume. Unul dintre ei, căpitanul John Perry, căruia Petru i-a plăcut în mod deosebit, observa că țarul „a discutat cu marangozii noștri englezi, care i-au arătat planurile lor și metoda de a stabili proporțiile oricărei nave sau corăbii, de orice formă dorită, cu regulile de fasonare și construcție a unei corăbii după un astfel de desen, lucruri care l-au interesat și bucurat foarte tare pe Maiestatea Sa și pe care le-a văzut folosite peste tot, atât în șantierele comerciale, cât și în cele regale”⁷⁹. Un alt marangoz din Greenwich relatează că „țarul Moscoviei a muncit cu propriile-i mâini ca orice om de pe șantier”⁸⁰. Iar Perry conchide pe un ton aprobator:

Și-a petrecut majoritatea timpului cu de-ale războiului și navigației, dar și pe apă. Lua adesea în mână scule de dulgherie și muncea pe șantierul Deptford, așa cum făcuse înainte în Olanda. Îl găseai la fierărie sau la turnătoria de tunuri, și nu cred că există vreun meșteșug pe care să nu-l fi încercat, de la ceasornicar la tâmplar de coșciuge.⁸¹

După ce s-a întors acasă, Petru și-a folosit cunoștințele pentru a începe un frenetic program de construcție a flotei ruse. Luase cu el din Anglia o cohortă de ingineri britanici, cărora le-a dat sarcina de a-i revoluționa șantierele navale. Unul dintre ei era John Perry, vorbea cu mândrie națională despre planurile țarului:

Acum i-a făcut maiștri-constructori pe toți acei englezi pe care-i adusese cu el și i-a slobozit pe toți [foștii] constructori, în afară de cei care aveau de terminat corăbiile la care lucrau și de cei care se

aflau la ordinele englezilor; și a stabilit că pe viitor nu se vor construi decât corăbii după modelul englezesc.⁸²

Cu ajutorul lui Perry și al colegilor lui constructori, flota rusă s-a transformat dintr-o mână de vase depășite moral într-o flotă cu trei sute de nave de război de ultimă generație. A fost o realizare remarcabilă, ce-i va asigura lui Petru succesul în două obiective strategice – dominația în nord, în Marea Baltică, după un război istovitor cu Suedia, și, în premieră, accesul la Marea Neagră în sud. Dintr-o țară fără ieșire la mare, Rusia se va transforma în cele din urmă într-un imperiu deschis către lume.⁸³

Lecția pe care a învățat-o Petru în timpul șederii în Occident a fost aceea că, pentru a izbândi, Rusia trebuia să se schimbe. Iar dacă Rusia dorea să rămână puternică peste granițe trebuia să-și rezolve problemele interne care o subminau. Adoptarea experienței europene funcționase bine în cazul armatei, și Petru a hotărât că societatea civilă avea nevoie de aceleași metode de modernizare.

În 1703, atunci când Petru cel Mare și-a întemeiat noua capitală (pe care a numit-o după Sfântul Petru apostolul, nu după el însuși), el făcea o declarație îndrăzneată. Patrick Gordon, generalul lui scoțian, și mulți dintre aristocrații ruși au fost îngroziți de amplasarea ei – o mlaștină pustie departe în nord-vest, la vărsarea Nevei în Golful Finlandei. Dar în îndrăzneala alegerii sale răsunau emblematic înnoirea și aventura, care inspira generațiile viitoare, printre care și pe cel mai mare scriitor rus, Aleksandr Pușkin. Poemul lui epic *Călărețul de aramă*, scris o sută de ani mai târziu, începe cu o eleganță scrisoare de dragoste adresată orașului european Sankt-Petersburg, „a nordului minunăție“, a cărui splendoare va elimina Moscova, cu deprinderile ei asiatice:

[...] Mi-i opera lui Petru dragă.
Severitatea ei întreagă,
Și armonia i-o iubesc.
Al Nevei curs împărătesc,
Granitul țarmurilor trepte [...].
Trecu un veac în zbor abraș;
Și iată tânărul oraș,
A nordului minunăție.
Din întuneric de păduri,
Din smârcuri reci, cu aburi suri
Se-nalță-n mândra-i măreție [...].
Și-n fața tinerei cetăți
Pălit-a Moscova bătrână,
Precum o văduvă țarină,
Se adumbrea în alte dăți,
În fața unei noi țarine.⁸⁴

Locuitorii Petersburgului cred și astăzi cu patimă că orașul lor este aparte – diferit de toate celelalte –, și îi înțeleg. Când am venit aici la studii, la mijlocul anilor 1970, proporțiile imperiale ale locului mi s-au părut aproape ireale: bulevardele nesfârșite și piețele încă și mai vaste; nopțile albe în care orașul își îmbracă aura magică de o

frumusețe eterică – poți înțelege de ce era Petru obsedat de oraș. Și poți înțelege de ce deschiderea unei „ferestre către Europa“ a devenit metafora definitorie a domniei sale. După eliberarea de jugul mongol, Moscovia se închisese în sine. Străinii erau cu toții priviți ca inamici potențiali; Kremlinul respingea ideile europene.

Însă Petru părea să renunțe la toate acestea. Vechea și înghesuita Moscovă, „văduva țarină“, făcea loc deschiderii și modernității noii capitale. Moscova întruchipa vechea eră a despotismului asiatic, pe Ivan cel Groaznic și Vremurile Tulburi. Sankt-Petersburgul însă era viitorul. Petru vorbea de „un mare salt din întuneric la lumină“. Au fost tocmiți arhitecți italieni și francezi pentru construcția splendidelor palate de piatră, iar nobililor li s-a poruncit să se mute cu toții în noua capitală.

Nimic mai limpede – Rusia devenea stat european, cu tot ce însemna asta pentru modul de guvernare și pentru modul în care era tratat poporul. Avea să vină sfârșitul autocrației și represiei; în sfârșit, dacă nu democrație, măcar justiție și stat de drept. Așa să fi stat lucrurile?

Primele semne că reformele lui Petru n-ar fi fost tocmai cum păreau s-au văzut chiar din felul în care a început construcția noii sale capitale. În timp ce orașul se înălța, strălucitor și splendid, temeliile lui – așezate pe lăzi gigantice umplute cu pietre și scufundate în mlaștină de oameni aduși la muncă silnică – erau literalmente pline cu morți. Petru știa că muncitorii săi piereau cu zecile, poate chiar cu sutele de mii. Știa că munca forțată în mlaștinile înșelătoare, apa înghețată, foamea și boala provocau suferință umană pe scară largă. Dar a pus interesele statului mai presus de interesele oamenilor. Nu există imagine mai clară a supraviețuirii despotismului, chiar pe când țarul spunea că făurește o Rusie nouă, modernă și civilizată. Democratul și liberalul Pușkin este atât de conștient de aceasta, încât, la sfârșitul *Călărețului de aramă*, omagiul adus la început lui Petru este umbrat de oroare:

Și pe acel ce-n înălțime
Stând neclintit și drept în șea
Prin așternuta-ntunecime
Cu-arama frunții priveghea.
Din voia cărui lângă mare
Acest oraș a fost durat [...].
Ce gând, ce gând pe a sa frunte!
Ce forță-n el ascunsă vezi!
Ce foc în calul cât un munte! [...]
Cal mândru, unde galopezi,
Și unde-ai să-ți cobori copita?
O, tu, stăpân peste destin!
Nu tot astfel, în chip deplin,
Cutezător, creând ursita,
Trecând prin beznă către cer,
Spre înălțimi ametoitoare,
Cu braț puternic, frâu de fier,
Ai pus Rusia pe picioare?⁸⁵

În aceste versuri amare, învățate pe de rost de generații întregi de ruși, Pușkin se

adresează, emblematicei statui a lui Petru cel Mare – țarul fiind călărețul de aramă din Piața Senatului, în centrul orașului. Ridicându-se spectaculos dintr-un bloc colosal de granit, copitele din față ale calului amenință capetele trecătorilor. Petru ține mâna întinsă, ca și cum ar fi gata să galopeze în sus, spre cer. Călărețul de aramă a devenit simbolul Sankt-Petersburgului, al întemeietorului orașului și a tot ce a însemnat el.

Felul în care Pușkin îl privește pe Petru și în general pe autocrați este, evident, ambiguu. Eroul poemului, Evgheni, este un reprezentant al poporului simplu – *malenkii celovek* (om mărunț) – care suportă greul megalomaniei lui Petru, înnebunește de mânie și disperare și, cu un gest îndrăzneț de revoltă, îl amenință cu pumnul pe țarul de pe cal:

Și idolul l-a ocolit
Smintitul, cu pași rari, molatic.
În loc pe urmă s-a oprit,
Și ochii și-i ținti, sălbatici,
Pe chipul celui ce era
Monarh pe-a lumii jumătate;
Se strânse pieptu-i. Fruntea sa
Spre recele grilaj s-abate,
Pe ochi o ceață i s-a pus,
Prin inimă văpăi și ură,
În sânge-i clocot nesupus;
Se mohorî peste măsură
Stând lângă idolul semeț;
Cu dinții strânși, cu mâna strânsă,
Cuprins, în nesfârșit dispreț,
De-o forță neagră și nenvinsă,
„Halal constructor de minuni!“ [...]
Fugi năuc. I s-a părut
Că fața țarului temut,
O clipă-aprinsă de mânie,
S-a-ntors încet spre el...⁸⁶

În febrilul, disperatul lui delir, Evgheni aude cum statuia de bronz a țarului îl urmărește prin Sankt-Petersburg; cumpletele copite ale calului răsună pe străzile și prin piețele pietruite. Imaginea de tiran răzbunător care strivește cu brutalitate speranțele poporului, pe care Pușkin i-o creează lui Petru, este remarcabilă și tulburătoare. Dar este compensată de admirația nedisimulată a poetului pentru tot ce a realizat Petru – neîntrecuta frumusețe care este Sankt-Petersburgul și transformarea Rusiei într-o putere modernă, orientată către lumea occidentală. Este adevărat că Petru a fost un despot. Dar, dacă nu ar fi fost neînduplecat, nu ar fi reușit să-și impună programul drastic și urgent de modernizare în fața rezistenței hotărâte a unei societăți neobișnuite cu schimbarea și suspicioasă față de aceasta.

La Muzeul Ermitaj din Sankt-Petersburg, în secțiunea de costume, am găsit dovada uneia dintre cele mai semnificative schimbări aduse de Petru. Într-o rece zi de septembrie, un custode mi-a prezentat colecția de îmbrăcăminte din secolul al XVIII-lea, o multitudine de uniforme ornamentate și individualizate minuțios, unele cu epoleți, altele cu galoane,

...toate funcționarele și satinuri de diferite culori și fiecare corespunzând unui anumit rang, dar nu din armată, ci din vasta birocratie civilă creată de Petru. Erau uniforme de miniștri de stat, consilieri civili, secretari provinciali, intendenți, șambelani, registratori de stat și registratori de colegiu. Și nu numai; fiecare rang avea drepturi și privilegii proprii; fiecăruia îi erau atribuite un anumit titlu și o formă de adresare („Excelența voastră“, „Înălțimea Voastră“ și tot așa) care trebuiau respectate riguros.⁸⁷ S-a calculat că existau 262 de grade de noblete. Formalizare și codificare la scară mare.

Dar nu era vorba pur și simplu de organizare de dragul organizării. Petru avea un motiv foarte real pentru a introduce noul sistem de serviciu civil: nevoia disperată a țării de ordine și responsabilitate. Rusia fusese timp de multe secole condusă ca o autocrație capricioasă – țarul în vârf, poporul la bază și puține instituții civile pentru a mijloci puterea între aceștia. Ariviștii corupți, adesea inculti, numiți prin relații și mită, exercitau o autoritate supremă asupra justiției, taxelor și vieții cotidiene. Își luau partea din banii pe care-i strâneau de la popor, și abuzurile lor stârneau resentimente și tulburări. Perniciosul sistem al *kormlenie* – literalmente „alimentare“ – cunoscuse o lungă succesiune de țari care dădeau prietenilor și favoriților lor responsabilitatea supremă pentru administrarea unei regiuni geografice sau a unui sector al economiei. Potentatul nu primea salariu, dar avea dreptul de a se îmbogăți din banii pe care-i generau activitățile lui. Era o autorizație neîngrădită de jefuire a poporului.⁸⁸

Petru cel Mare a fost primul țar care a recunoscut problema. Într-un fel, a fost obligat să-o facă. Sistemul de guvernare din Rusia nu se mai bucura de încrederea poporului. Împotrivirea celor ocârmuiți ieșise la iveală prin revolte precum cea a lui Stenka Razin sau răzvrătirea credincioșilor de rit vechi. Răspunsul lui Petru a fost reconstrucția sistemului din cap până-n picioare. S-a angajat în crearea mașinăriei a ceea ce el numea „stat regulamentar“, în care totul ar fi mers după anumite reguli, unde voința suveranului ar fi fost mediată de instituții respectate, iar colectarea taxelor – înlocuită de impozite echitabile. Țelul lui prioritar era de a implica populația în interesele statului, de a-i câștiga sprijinul prin participare socială, iar nu prin constrângere; de a înlocui nemulțumirea cu patriotismul și conștiința civică.

Petru a abolit vechiul sistem clientelar, posturile ereditare și privilegiile aristocrației și a instituit o nouă structură de administrație civilă, bazată pe merit.

Uniformele, gradele și titlurile din Muzeul Ermitaj erau manifestarea emblematică a faimosului Tabel al Rangurilor al lui Petru, 14 trepte riguros definite ale slujbelor de stat, pe care slujbașii le puteau parcurge prin promovări bazate exclusiv pe realizări personale. De acum înainte, se sfârșea cu trasul sforilor și cu nepotismul. Nobilii trebuiau să se instruiască, să treacă examene și să servească în noul serviciu civil, în care înțâietatea urma să depindă de performanțele și de probitatea lor.

Viziunea de „stat regulamentar“ a lui Petru însemna eliminarea abuzurilor și a corupției. Regulamentul avea să înlocuiască acum cârmuirea capricioasă a micilor potentati. Dorea să întărească statul și să se asigure că funcționa corect.⁸⁹

Demn de remarcat e faptul că li se permitea și oamenilor simpli să intre în meritocrație. Ei trebuiau să înceapă de la rangul cel mai de jos dintre cele 14 ale tabelului, dar oamenii obișnuiți puteau să aspire pentru prima dată la avansare și la un statut social

mai înalt. Sub Petru, recunoașterea și recompensarea vor fi determinate mai puțin de naștere și mai mult de efort și de serviciile aduse țarului.

Trebuie subliniat însă că nu era vorba de democrație. Poporul nu putea să influențeze în nici un sens politica statului sau alegerea funcționarilor lui. Aceste decizii aparțineau în continuare țarului. Dar Petru hotărâse că era în interesul tuturor ca politica statului să fie înfăptuită într-un mod privit drept corect față de toți. Cu siguranță că era în propriul lui interes, deoarece corupția și abuzurile aduseseră statul într-o situație de criză.

Se poate spune astfel că Petru revizua lucrurile în așa fel încât să nu se schimbe nimic. Țelul lui era de a întări sistemul autocratic țarist și de a-i asigura supraviețuirea. Dar pentru asta știa că trebuie să reformeze acele elemente ale sistemului care-i discreditau autoritatea și-i amenințau perspectivele pe termen lung. Este un paradox fascinant, pe care-l vom întâlni din nou, în special în cazul reformelor instituite de Alexandru II, Nicolae II și Mihail Gorbaciov.

Așa cum era de așteptat, Petru a întâmpinat o opoziție vehementă din partea celor care prosperaseră în vechiul sistem. Unul dintre cele mai importante motive de dezacord a fost programul de occidentalizare. Când a poruncit ca nobilii să se îmbrace în strai apusean, să învețe franceza și să-și taie bărbile, mulți au refuzat pur și simplu. Răspunsul a fost o „taxă pe barbă” pentru oricine refuza să devină european tuns și proaspăt bărbierit. Cei care se cramponau de hainele de modă veche aveau să fie obligați să se schimbe. Scriitorul francez Jean Rousset de Missy ne-a lăsat o descriere a înclăștării care a urmat:

Rușii purtaseră dintotdeauna bărbi lungi, pe care le admirau și de care aveau mare grijă, lăsându-le să atârne pe piept, fără să-și scurteze măcar mustața [...]. Țarul a poruncit ca toți cei ce voiau să-și păstreze bărbile, cu excepția preoților și a țăranilor, să plătească o sută de ruble pe an, iar oamenii simpli să plătească fiecare câte o copeică. La porțile orașelor au fost postați agenți pentru colectarea taxei. Rușii priveau [campania împotriva bărbii] drept un păcat îngrozitor din partea țarului, pentru că era ca un atac asupra religiei lor [...]. Cât despre reforma îmbrăcămintii, hainele rușilor, ca și cele orientale, erau foarte lungi, ajungând până la pământ. Țarul a emis o ordonanță prin care interzicea aceste haine și poruncea ca toți nobilii să se îmbrace după moda franțuzească [...]. La poarta fiecărui oraș a fost agățat câte un costum de haine croit după noua modă, cu un decret care stabilea ca toată lumea, cu excepția țăranilor, să-și facă haine după acest model, sub pedeapsa de a fi obligați să îngenuncheze în fața gărzilor orașului și de a li se tăia toate hainele care atârnau mai jos de genunchi [...]. Hainele femeilor au fost și ele schimbate. Coafura englezească trebuia să înlocuiască tichiile și bonetele; corsajele și fustele luau locul vechilor lenjerii [...]. Maiestatea Sa a dat exemplu în toate aceste schimbări.⁹⁰

Atacul împotriva bărbilor și caftanelor simboliza o schimbare de mentalitate, dar au avut loc schimbări și mai substanțiale. Petru a introdus învățământul obligatoriu, punându-i pe copiii nobililor, slujbașilor și funcționarilor să studieze matematica și geometria. Și a trimis tineri nobili la învățătură în Vest, așa cum învățase el însuși. A deschis misiuni diplomatice în marile capitale europene și a invitat specialiști străini să vină să lucreze în Rusia. Invidia față de intruși s-a transformat de multe ori în violență, dar țarul s-a ținut tare. Deschisese fereastra, și lumina Europei se revărsa înăuntru.

Prin mișcarea pesemne cea mai îndrăzneță, Petru a purces la slăbirea puterii Bisericii. A abolit postul de patriarh și a încredințat conducerea ortodoxiei ruse unui sinod pe care el însuși îl controla în bună parte.⁹¹ Educația seculară era favorizată în fața

înstructive religioase, bărbății sub cincizeci de ani nu se mai puteau călugări și finanțele Bisericii au fost reformată cu iscusință pentru a o face tributară statului.

Ca om, Petru s-a încununat cu autoritate, autoproclamându-se împărat – *Imperator Russorum* –, oglindire a hotărârii sale de a obține recunoașterea Rusiei ca mare putere cu un mare imperiu, o aspirație care rezonază și în prezent. A reușit să facă din Rusia un imperiu eurasiatic și o mare putere europeană, dar numai în detrimentul Bisericii Ortodoxe și al specificului națiunii ruse.

Atunci când reformele lui Petru au întâmpinat rezistență, el a zdrobit-o rapid și cu cruzime. După o răsccoală a gărzilor de elită, *strelți*, Petru a pus ca o mie dintre ei să fie torturați și executați, participând personal la măcelărirea și atârarea corpurilor la răspântii. A poruncit ca propriul fiu să fie torturat și condamnat la moarte; și-a închis soția, sora și amanta în mânăstire.

Nemulțumirea față de occidentalizarea inițiată de Petru și față de disprețul arătat Bisericii a atins apogeul în 1708. Încă o răsccoală țărănească, ce aducea aminte de aventura lui Stenka Razin, avea să dovedească limpede că poporul se agăța de imaginea mai veche și mai conservatoare a Rusiei, bazată pe creștinismul ortodox și pe natura divină a monarhiei, pe care Petru le trădase. Conducătorul răscolei, un cazac pe nume Kondrati Bulavin, a proclamat că țarul este Anticristul și i-a îndemnat pe țărani să pornească la luptă împotriva lui. Petru i-a masacrat pe răsculați. În loc să se aplece asupra frământărilor legitime ale țăranilor le-a îngreunat și mai mult condiția, legându-i de glie și făcând din ei, practic, proprietatea stăpânilor. Serbia va fi o piatră de moară la gâtul Rusiei timp de încă un secol și jumătate.

A fost Petru un despot, sau un reformator? În multe privințe, ambele. A introdus moravurile europene, dar în acest scop a folosit metode foarte neeuropene. A ținut la mare preț valorile europene, dar se crampona de metodele de guvernare asiatice. A respins noțiunile de participare parlamentară (noțiune care se dezvoltă în Anglia, de exemplu, în urma Revoluției Glorioase și a Declarației Drepturilor din 1688) și a urmărit eficiența, iar nu democrația. Știa că schimbarea era vitală pentru aplanarea tensiunilor din societate – răscobilele țărănești erau simptomul unui sistem care plesnea la cusături –, dar voia să controleze acea schimbare și, în mod cert, nu voia reforme care ar fi slăbit puterea autocratică pe care o exercita el însuși.

În fapt, sub domnia lui Petru au fost formulate unele dintre cele mai puternice justificări ale autocrației ca sistem de guvernare. „Regulamentul ecleziastic“ scris în 1721 de către arhiepiscopul reformator al lui Petru, Feofan Prokopovici, afirmă fără echivoc că ființele omenești sunt prin firea lor egoiste și gâlcevitore. Mâna puternică a autocrației este, prin urmare, necesară pentru a stăvili înclinarea lor înăscută către conflict și anarhie. Argumentul, spune Feofan, se potrivește cu atât mai mult Rusiei, pentru că „poporul rus este de așa natură, încât țara poate fi apărută doar prin cârmuire autocratică. Dacă se adoptă un alt principiu de guvernare, va fi cu neputință să se mențină unitatea și bunăstarea ei”⁹². Un alt gânditor în slujba lui Petru, Vasili Tatișcev, este de aceeași părere. El prezintă problema⁹³ exprimată pentru prima oară în timpul Rusiei Kievene – și anume că granițele Rusiei sunt lungi și poroase, că țara este amenințată de dușmani din afară și că, de aceea, Rusia are nevoie de forța unificatoare a autocrației pentru ca dezbinarea să nu

ducă la o slăbire a apărării naționale. Acestea sunt argumente care vor alcătui justificarea ideologică a autocrației de-a lungul generațiilor următoare.

Note

73. În poemul *Volga, Volga, mat rodnaia (Volga, mamă roditoare)* de Dmitri Sadovnikov (1883).

74. N. Riasanovski, *A History of Russia*, Oxford University Press, New York, 1963, p. 197.

75. E. Evtușenko, „Kazn Stenki Razina“ („Execuția lui Stenka Razin“), în *Izbrannoe: Stihotvorenia i poemî*, Vsemirnaia Biblioteka Poeta, Rostov, 1997. Aceste versuri din poemul lui Evtușenko au fost puse pe muzică în anii '60 de Dmitri Șostakovici, în cantata „Execuția lui Stepan Razin“. Atât poemul, cât și cantata celebrează, evident, versiunea oficială sovietică a lui Razin ca protosocialist răsculat împotriva autocrației țariste. Dar, ca și în cazul întregii lor opere, Evtușenko și Șostakovici știau că rezonanța era mai adâncă: autocrații se aflau încă la Kremlin; schimbaseră doar coroana țaristă pe o stea roșie sovietică.

76. P. Gordon, *Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries*, The Spalding Club, Aberdeen, 1859, p. 168.

77. A. Gordon, *The History of Peter the Great, Emperor of Russia*, Aberdeen, 1755, i, p. xxiii.

78. *Ibid.*, pp. vii–viii.

79. J. Perry, *The State of Russia under the Present Czar*, London, 1716, p. 164.

80. *Apud* I. Grey, „Peter the Great in England“, în *History Today*, 6, 1956, p. 229.

81. J. Perry, *op. cit.*, p. 166.

82. *Ibid.*, p. 186.

83. Unul dintre comandanții lui Petru, danezul Vitus Bering, a primit misiunea de a explora coasta de est a Siberiei, acostând în cele din urmă în Alaska, la doar 50 de mile peste strâmtoarea care îi poartă acum numele. Pentru prima dată, două grupuri de pionieri europeni, unul de la extremitatea vestică a continentului, celălalt de la cea estică, se întâlneau pe partea cealaltă a lumii față de punctul lor de pornire. Blănurile fiind încă un bun comercial vital, calitatea pieilor de vidră de mare din Alaska a convins Moscova să colonizeze noile teritorii, care aveau să rămână în mâinile rușilor până când au fost vândute Americii – pentru suma derizorie de 7 milioane de dolari – în 1867.

84. A.S. Pușkin, „Mednî Vsadnik“, *Polnoe Sobranie Socinenii*, v 10 tomah, Leningrad, 1979, pp. 372–373 [„Călărețul de aramă“, în *Antologie de poezie rusă. Perioada clasică*, trad. rom. George Lesnea, vol. 1, Mi nerva, București, 1987, pp. 119–120 – n.t.].

85. *Ibid.*, p. 382 [trad. rom. cit., p. 135 – n.t.].

86. *Ibid.*, p. 383 [trad. rom. cit., pp. 135–136 – n.t.].

87. Waliszewski, *Peter the Great: His Life and Work*, William Heinemann, London, 1898, p. 454.

88. Întru câtva, moștenirea *kormlenie* trăiește mai departe pe pământul Rusiei. Stăpânii de azi de la Kremlin își răsplătesc acoliții cu conducerea marilor industrii naționale, de la gaz la petrol sau transporturi. Ei nu sunt proprietarii industriei, dar îi controlează veniturile, iar poveștile despre conturi umflate la băncile din Elveția sunt nenumărate. Magnatul petrolului Mihail Hodorkovski, de exemplu, a îndrăznit să înfrunte Kremlinul și s-a trezit cu compania confiscată și aruncat într-o închisoare din Siberia.

89. Politicile sale ar putea fi numite etatiste, în același sens în care Vladimir Putin – un alt petersburghez autocrat – pune accent pe supremația statului.

90. Jean Rousset de Missy, *apud* J. Robinson, C. Beard (eds.), *Readings in Modern European History*, Ginn and Co, Boston, 1908, pp. 61–63.

91. Sinodul era condus de un laic, a cărui numire era hotărâtă de însuși Petru.

92. Feofan Prokopovici, *The Spiritual Regulation*, *apud* T. Szamuely, *The Russian Tradition*, Mc Graw-Hill, London, 1974, p. 106.

93. *Ibid.*

Capitolul 10

Ecaterina cea Mare. Rusia, putere europeană

Petru cel Mare a murit pe 8 februarie 1725. Zăcuse în agonie timp de mai multe săptămâni, iar când doctorii i-au deschis tractul urinar blocate a eliminat aproape doi litri de urină infectată. Gangrena ce-i cuprinsese vezica urinară l-a ucis la scurt timp. Avea 52 de ani, din care domnise peste 40, transformând Rusia dintr-un stat frământat, fără ieșire la mare, într-un mare imperiu, aflat în plină expansiune. Dar, deși era un om atât de dedicat eficienței, Petru a lăsat țara în încurcătură. După ce decretase că monarhul trebuie să-și numească succesorul, nu a reușit s-o facă.

Rezultatul a fost că, timp de peste trei decenii, descendenții lui Petru cel Mare au fost angajați în lupte pentru putere și lovituri de palat. Atunci când nepoata lui, Anna, s-a urcat pe tron, în 1730, un grup mic, dar influent de nobili i-a cerut să semneze o serie de „condiții“ care o obligau să consulte un consiliu al aristocrației înainte de a mări taxele, de a fixa cheltuielile statului, de a porni acțiuni militare sau de a numi dregători. Ideea era în concordanță cu schimbările din anumite părți ale Europei Occidentale, inclusiv din Anglia, unde Declarația Drepturilor stabilise limite puterii regelui. În cazul în care Anna s-ar fi învoit cu „condițiile“, Rusiei i s-ar fi putut deschide calea spre a deveni o monarhie constituțională, poate chiar o democrație parlamentară după modelul occidental.

Dar Anna a refuzat. Și-a asigurat susținerea Gărzii Imperiale și a luptat pentru menținerea vechiului sistem al autocrației nelimitate. Și-a petrecut cea mai mare parte a domniei exilându-i, umilindu-i și executându-i pe cei care i se opuneau.

Zece ani mai târziu, în 1741, a venit rândul fiicei lui Petru, Elisabeta, să acapareze puterea, și tot cu ajutorul armatei. Legenda spune că și-a făcut apariția în cazarma Regimentului Preobrajenski din Sankt-Petersburg îmbrăcată în armură, fluturând un crucifix de argint și cerând să știe pe cine avea armata de gând să sprijine.⁹⁴ „Ascultați, voinicilor! se spune că ar fi zis. Voi știți a cui fiică sunt. Cum l-ați slujit pe tatăl meu, Petru cel Mare, tot așa trebuie să mă slujiți acum pe mine [...]. Trebuie să alegeți între suveranul vostru firesc și acești ticăloși care mi-au furat dreptul dobândit prin naștere!“ Comandanții regimentului au fost atât de impresionați de bravada Elisabetei, încât au fost de acord să mășăluiască împreună cu ea către Palatul de Iarnă, unde i-au arestat pe copilul Ivan, țarul-surogat, și pe cei care pretindeau să conducă în numele lui, și au instalat-o pe tron pe Elisabeta.

Deși Elisabeta a ajuns la putere prin mijloace neconstituționale, guvernarea ei a fost foarte diferită de cea a asprei și neînduplecatei Anna. S-a slujit de compromis și conciliere. S-a angajat să nu execute pe nimeni pe tot timpul domniei și s-a ținut de cuvânt. La îndemnul sfetnicilor ei, Ivan și Piotr Șuvalov, Elisabeta a reconsiderat posibilitatea unor „legi permanente, fundamentale“ care să constrângă conduita monarhului și care să-l facă măcar într-o măsură răspunzător față de nobilime. S-a înființat

o comisie pentru a înainta propuneri: garanții privind dreptul de proprietate, promisiunea că nobilii vor fi judecați *inter pares* și prevederi privind consultarea în chestiunile esențiale ale politicii statului. Dar, până la urmă, Elisabeta s-a ferit să împartă puterea. A trebuit să apară o altă femeie remarcabilă până ce ideea de reformă liberală să fie luată în seamă cu seriozitate.

Femeia care va rămâne în istorie ca Ecaterina cea Mare și-a început viața ca prințesă germană, Sophia Auguste von Anhalt-Zerbst, născută pe 2 mai 1729 în orașul Stettin (Szczecin) de la Marea Baltică. La îndemnul lui Frederic II al Prusiei, tânăra Sophia a plecat în 1743 cu mama ei la Petersburg. Avea 14 ani și nici o experiență de viață în afara orașului ei natal. Frederic știa însă că Elisabeta a Rusiei, care n-avea copii, era în căutarea unei mirese pentru nepotul și urmașul ei, viitorul Petru III, iar Frederic spera ca Elisabeta să câștige favoarea acestuia. Scopul lui era, fără îndoială, un aranjament favorabil pentru poziția și influența Prusiei la Curtea Rusiei.

În orice caz, Sophia și Elisabeta s-au potrivit din prima clipă. Tânăra prințesă luterană s-a convertit la ortodoxia rusă în 1744 și a luat numele de Ecaterina. Și-a dedicat timpul învățării limbii ruse, cu toate că n-a scăpat niciodată de accentul german. În memoriile sale, Ecaterina recunoștea mult mai târziu că ar fi făcut „orice era necesar [...] și ar fi practicat orice i s-ar fi cerut pentru a câștiga coroana Rusiei”⁹⁵.

Căsătoria s-a hotărât rapid și nunta a avut loc în luna august a anului 1745. Ecaterina avea abia 16 ani, și mariajul avea să fie un chin pentru ea. Petru era respingător fizic, imatur mental, paranoic și probabil impotent. (Portretul pe care i l-a făcut Douglas Fairbanks Jr., într-un memorabil epos hollywoodian, sub chipul unui sinistru și ucigaș prinț Hamlet, oscilând între izbucniri maniacale de energie și perioade de umbră depresie, pare remarcabil de aproape de adevăr.) Jurnalul Ecaterinei redă chinurile prin care a trecut, în timp ce Petru se uita chiorâș la curteni, vărsa vin în capul demnitarilor veniți în audiență și își biciuia câinii cu un sadism obsesiv. „Am înțeles foarte limpede că marele duce nu mă iubea, scrie ea. La doar cincisprezece zile de la nunta noastră, mi-a spus că e îndrăgostit de mademoiselle Karr, domnișoara de onoare a împărătesei [...]. Mi-am dat seama că viața mea cu acest om va fi foarte nefericită dacă îmi voi permite să-i arăt sentimente sortite să fie atât de rău răsplătite. Am hotărât că n-ar fi fost de folos nimănui dacă muream de gelozie...”⁹⁶

Logica este remarcabilă pentru o fată de 16 ani. Respinsă și umilită de soțul ei debil, a hotărât să-și trăiască viața fără el. Ca răspuns la cruzimea și disprețul lui, nu e de mirare că frumoasa, senzuala, inteligenta Ecaterina s-a îndreptat spre alte zări, iar poveștile despre activitățile ei extraconjugale abundă. Nobilii conți Saltîkov, Poniatovski, Orlov, Vasilcikov, Zavadovski, Zorici, Lanskoi, Ermolov și Zubov reprezintă doar o mică parte dintre cei care s-au bucurat de favorurile ei, chiar dacă cifra frecvent invocată de trei sute de amanți n-a fost niciodată confirmată. Ecaterina sugerează în memoriile ei că mariajul cu Petru nu s-a consumat; cu toate acestea, a născut trei copii, dintre care unul era sortit să devină țar.

E regretabil că amintirea Ecaterinei cea Mare dăinuie datorită interesului ei pentru sex. Cu siguranță că nu se sfia să aducă amanți virili printre favoriții Curții, dar cele mai

multe dintre poveștile bizare – inclusiv cea despre armăsarul sălbatic și leagănul din curele – au fost mai mult ca sigur născocite de dușmani. Frederic II al Prusiei, un misogin înrăit, răspândea cu deliberată rea-voință bârfe scandaloase pentru a pune în umbră perspicacitatea politică a Ecaterinei. („În guvernarea femeilor, vaginul are întotdeauna mai multă influență decât o politică rațională ghidată de lumina rațiunii“⁹⁷ – iată una dintre afirmațiile lui revoltătoare ceva mai publicabile.)

Jignirile lui Frederic erau răspunsul la susținerea curajoasă și rațională de către Ecaterina a unor relații mai apropiate cu Anglia și Austria, în detrimentul Prusiei natale. Atunci când Frederic o ajutase pe Ecaterina să ajungă la putere, el sperase că îl va răsplăti, devenindu-i un aliat loial. Ea a avut această ocazie în ianuarie 1762, la moartea Elisabetei, când soțul Ecaterinei a devenit țarul Petru III al Rusiei. Petru fusese de multă vreme un susținător al intereselor Prusiei, și una dintre primele lui fapte după urcarea pe tron a fost retragerea din Războiul de Șapte Ani, încheind cu Frederic un tratat de pace care ceda aproape toate cuceririle Rusiei. Mișcarea a provocat furie în rândurile nobilimii ruse și – mereu pragmatică – Ecaterina a profitat de ocazie. Împreună cu amantul ei Grigori Orlov, a încurajat în iulie 1762 o lovitură de palat care l-a detronat pe Petru. Acesta domnise doar șase luni; o săptămână mai târziu a fost ucis de gărzile loiale Ecaterinei.

Din acest moment a cârmuit singură, luându-și titlul de Ecaterina II, Împărăteasă a tuturor Rusiilor. Ca și Elisabeta, Ecaterina ajunsese la tron prin putere armată, fapt care nu i-a umbrat totuși domnia. A cârmuit cu devotament neabătut, dovedind tact și pricepere în politica internă și alegându-și aliați internaționali care răspundeau nevoilor țării. Petru cel Mare pusese bazele ridicării Rusiei ca putere europeană, dar cea care le-a fructificat a fost Ecaterina. George Macartney, în 1765 ambasador britanic la curtea Ecaterinei, a fost printre primii care i-au recunoscut realizările:

Niciodată în viață n-am văzut persoană a cărei ținută, ale cărei maniere și purtare să corespundă atât de bine ideii pe care mi-o formasem despre ea [...]. Rusia nu mai trebuie privită ca o stea îndepărtată și pâlpâitoare, ci ca o mare planetă care s-a impus în sistemul nostru, al cărei loc nu este încă hotărât, dar ale cărei mișcări trebuie să afecteze cu putere mișcarea celorlalte sfere.⁹⁸

Imperiul Otoman era în declin, și Macartney nu se îndoia că locul acestuia urma să fie luat de o altă putere semiasiatică, Imperiul Rus. Observatorilor occidentali precum Macartney, Rusia le apărea vastă și amenințătoare. Dar perspectiva Rusiei era într-o măsură diferită: ca întotdeauna, aparența ei de putere era legată de vechea temere a vulnerabilității, care o bântuia din vremea tătarilor.

Ecaterina a lansat o expansiune rapidă spre sud, care urmărea să asigure un tampon împotriva forțelor ostile de la granițe, dar care va sădi de fapt sămânța tensiunilor interetnice care au durat până în vremurile noastre. La vest, ea a folosit forța militară a Rusiei și priceperea de a construi alianțe pentru a provoca împărțirea Poloniei, anexând fără scrupule teritoriul polonez, printr-o înțelegere cu prusacii și austriecii, o înspăimântătoare anticipare a pactului din 1939 dintre naziști și sovietici. Spre sfârșitul domniei Ecaterinei, Polonia încetase să existe ca entitate fizică, supraviețuind doar în inima poporului ei și în fierbinta lui hotărâre de a-și vedea țara renăscută.⁹⁹ Prin negociere și intimidare, Ecaterina cea Mare a pus Rusia în rolul celei mai temute superputeri a Europei continentale. Dar în țară domnia ei se afla pe teren nesigur. Ca intrus

fără drept ereditar la tron, prusacă și luterană convertită, și-ar fi putut atrage lesne disprețul populației. Faptul că și-a câștigat respectul celor mulți reprezintă tributul adus tactului neabătut și energiei de care a dat dovadă. Atunci când foametea a aprins răscoale în mai multe provincii ale Rusiei, a refuzat cererile guvernatorilor provinciali de a le înăbuși prin forță militară și a trimis provizii din rezervele statului, cu mesajul că acestea trebuie să ajungă la cei care au cea mai mare nevoie de ele. Acolo unde Petru cel Mare ar fi schingiuit și osândit, Ecaterina a negociat și a făcut compromisuri. În anii de început ai domniei sale, a fost privită ca un reformator progresist în rezonanță cu tendințele democratice ale Iluminismului european.

O vizită în depozitele și sălile Bibliotecii Naționale Ruse de pe Nevski Prospekt din Sankt-Petersburg este ca o călătorie în trecut. Elegantele interioare neoclasiche s-au schimbat prea puțin din vremurile când, în 1795, Ecaterina a pus să fie construită biblioteca imperială. Catalogul care conține cele 35 de milioane de intrări se păstrează încă pe fișe de carton aflate în sertare de lemn, și poate dura zile întregi până să fie aduse cărțile aflate în catacombe care se întind cale de mulți kilometri pe sub străzile orașului. Cunoșteam de multă vreme biblioteca, dar am descoperit recent o serie de încăperi noi, mirosind a lac proaspăt și mult mai elegante decât restul. O bibliotecară mi-a spus cu mândrie că fuseseră renovate de curând cu ajutorul unei donații din partea guvernului francez. Era vorba, mi-a explicat ea, de o reconstituire a bibliotecii lui Voltaire, care găzduia acum cele 7 000 de cărți, manuscrise, caiete și ciorne pe care acesta le deținea la moartea sa.

Povestea despre cum au ajuns bunurile lumești ale lui Voltaire în Rusia este uimitoare. După ce și-a asigurat tronul Rusiei, Ecaterina părea hotărâtă să pună în acțiune principiile Iluminismului, pe care le învățase în tinerețe din scrierile filozofilor liberali francezi, germani și britanici. Muzeul Ermitaj a fost înființat la porunca ei în 1764, pentru a-i găzdui colecția de tablouri și cărți occidentale. Petrecea acolo zile întregi, citind și copiind cu scriere cursivă operele filozofilor francezi, acei campioni revoluționari ai rațiunii, democrației și libertății. Ecaterina a învățat pe de rost pasaje lungi din *Spiritul legilor* (1752) al lui Montesquieu, manifestul constituționalismului, separării puterilor, libertății civile și statului de drept. Atunci când autoritățile franceze au interzis revoluționara *Enciclopedie* (1751–1772) a lui Diderot, ea l-a invitat la Petersburg ca să-și desăvârșească opera. Neobișnuiți și primejdioși tovarăși, s-ar spune, pentru cârmuitorul unei țări în care forma de conducere consacrată era autocrația!

Dar Ecaterina era o femeie aparte. A încurajat investițiile străine, a relaxat cenzura și a încurajat răspândirea educației. În 1763, anul încoronării, s-a angajat într-o corespondență îndelungată și profundă cu Voltaire, cel mai cunoscut scriitor al epocii și principalul exponent al liberalismului politic. „Lucrările domniei voastre mi-au căzut din întâmplare în mână – îi scria Ecaterina în prima ei scrisoare – și de atunci n-am încetat să le citesc. N-am mai dorit să am nimic de-a face cu cărți care nu erau scrise la fel de bine ca ale domniei voastre și din care nu se desprinde același folos.”¹⁰⁰

Voltaire n-a putut rezista măgulirii și a răspuns în termeni la fel de entuziaști. Corespondența lor a continuat timp de peste un deceniu, în decursul căruia a ajuns să

privească Rusia sub conducerea Ecaterinei drept cea mai bună speranță de întruchipare a idealurilor Iluminismului. Ecaterina l-a angrenat pe Voltaire în alcătuirea unei istorii a lui Petru cel Mare, ca semn că ea va onora și va duce mai departe politica de europenizare a predecesorului său. Iar Voltaire i-a devenit responsabilul cu relațiile publice. „Sunteți mai măreață decât Aurora Boreală – exclama el –, sunteți steaua cea mai luminoasă a Nordului; nicicând n-a existat un astru atât de binefăcător [...]. Diderot și cu mine suntem misionarii laici care predică cultul Sfintei Ecaterina și putem să ne fălim că Biserica noastră este aproape universală.”¹⁰¹

Ecaterina era privită, după cum ea însăși se considera, ca o apărătoare a culturii, a filozofiei și a schimbărilor sociale, o „*philosophe* pe tron”¹⁰². Era o postură curajoasă din partea unei femei curajoase, și era sortită controversei.

Ecaterina s-a grăbit să cumpere efectele lui Voltaire după moartea acestuia, însă nu din admirație. Cei doi se certaseră între timp în chip dramatic, după ce viziunea politică a împărătesei suferise o schimbare la față. De fapt, Ecaterina a fost interesată de achiziționarea bibliotecii pentru că se temea că scrisorile ei vor ajunge în mâna publicului, iar ea va fi condamnată pentru sentimentele liberale pe care le așternuse pe hârtie. Oare cum s-a transformat reformatoarea liberală care jura să lumineze Rusia într-o conservatoare înrăită, pentru care fostele idealuri erau acum proscrise?

Primii ei pași fuseseră îndrăzneți. În 1767, tânăra Ecaterina se grăbea să întrupeze principiile abstracte ale Iluminismului în practica legislativă. A convocat o Comisie Legislativă a Tuturor Rusiilor, cu delegați ai nobilimii, negustorilor, cazacilor și țăranilor (liberi). Împărăteasa a prezentat Comisiei un *Nakaz* – un îndreptar pentru elaborarea unui nou cod de legi care urma să pună capăt opresiunii și nedreptăților suferite de poporul rus:

Căci este dorința tuturor membrilor onorabili ai societății [...] de a vedea fiecare cetățean așezat sub protecția legilor, care – fără a-l leza – îl vor apăra împotriva oricărui atac asupra bunăstării sale, [...] de a-i împiedica pe bogați să-i suprească pe săraci și să folosească slujbele încredințate lor ca angajați ai statului în scopul propriului profit particular. [...] Căci libertatea poate exista doar în posibilitatea fiecăruia de a face ce dorește, și nu de a fi obligat să facă ce nu dorește.¹⁰³

Nakazul Ecaterinei proclama egalitatea tuturor în fața legii. Abolea pedeapsa capitală și tortura. O mare parte din el era copiată cuvânt cu cuvânt din Montesquieu. Părea că, în sfârșit, se încerca crearea unui stat guvernat de legi, ceea ce Ecaterina numea „societate civilă”. Era plin de idealuri și aspirații înalte, dar alți monarhi europeni l-au considerat de-a dreptul instigator. Francezii au interzis imediat publicarea *Nakazului*, socotindu-l primejdios de revoluționar, iar Diderot l-a comentat cu încântare într-o frază care a dat tonul pentru retorica revoluțiilor ce aveau să vină în America și chiar în Franța. „Singurul suveran adevărat este națiunea, a proclamat el. În afară de popor, nu poate să existe legiuitor adevărat.”¹⁰⁴

Părea că Rusia se pregătea să se îndrepte cu îndrăzneală spre o direcție în care puținii alții îndrăzniseră să pășească. Cândva cea mai înapoiată dintre puterile europene, ea părea să fie acum călăuză pe drumul viitorului luminat. Dar pașii Rusiei pe drumul reformei au fost dintotdeauna presărați cu piedici și poticneli. După ce a înaintat scurtă vreme pe acest drum, Ecaterina va grăbi în curând înapoi.

Palatul Taurida din Sankt-Petersburg este unul dintre acei monștri pe jumătate uitați

care pătează moștenirea imperială a orașului. Dacă-i întrebi pe ruși ce știu despre Tavriceskii Dvoreț (numele îi vine de la Taurida, așa cum era cunoscută în antichitatea greacă Crimeea actuală), probabil că vor aminti rolul pe care acesta l-a jucat în revoluția din 1917. Palatul este astăzi un loc mort, găzduind Adunarea Interparlamentară a Națiunilor Membre ale Comunității Statelor Independente – un loc de discuții cu puține puteri reale și slabă influență politică. Dar clădirea este minunată, o alcătuire simetrică de coloane și domuri, cu două aripi, cu o mare intrare centrală de proporții uluitoare. Coridorul principal duce într-o enormă sală de bal poleită cu aur și în fosta Grădină de Iarnă, convertită acum în sală de dezbateri, cândva considerată o minune. Poetul Gavrill Derjavin a descris festivitățile de inaugurare a palatului din aprilie 1791, când trei mii de oameni, crema elitei nobiliare a Rusiei, au privit uluiți jocurile de artificii, acrobații, orchestrele și iluminările:

La început, nu-ți vine a crede ochilor și te gândești că este opera vreunui magician. Peste tot e viață – înfloreasc plante și copaci, iar operele de artă sunt la tot pasul. Pretutindeni domnește primăvara, și cele mai de seamă realizări ale artei se întrec cu desfătărilor naturii [...]. În rotundă, se înalță o statuie a Ecaterinei Legiuitoarea.¹⁰⁵

Zoia, istoricul palatului, mi-a arătat unde a stat Ecaterina în timpul festivităților, pe o grandioasă platformă înălțată la capătul vestic al sălii de bal. Pe podiumul imperial nu era așezat unul, ci două tronuri, iar persoana care stătea alături de împărăteasă în acea noapte era bărbatul pentru care Ecaterina pusese să fie construit Palatul Taurida. Din momentul în care se întâlniseră, cu un deceniu și jumătate înainte, Grigori Potemkin fusese dragostea vieții ei:

Dragul meu prieten, te iubesc! Ești atât de frumos, de deștept, de spiritual; când sunt cu tine, uit de tot ce este în lume [...]. Te iubesc atât de mult! [...] Vino repede în dormitorul meu și arată-mi dragostea ta!¹⁰⁶

Ecaterina cea Mare își adusese mulți amanți printre favoriții curții, dar atunci când l-a invitat pentru prima dată în patul ei pe prințul Potemkin, în februarie 1774, a simțit că acesta va fi altceva. Într-un vâlmășag de scrisori pătimașe, el își mărturisește dragostea eternă pentru ea, iar ea îi răspunde cu dorință nestăpânită:

O, Monsieur Potemkin, ce vrajă ai aruncat pentru a zăpăci o minte care se număra înainte printre cele mai bune din Europa? [...] Ce scandal pentru Ecaterina a Doua, să fie victima acestei pasiuni nebune! [...] Cât de mare e puterea pe care o ai asupra mea! [...] Destul! Am mângălit destul – du-te, scrisoare nebună, smintită, în acel loc în care sălășluiește eroul meu, [...] colosul meu, cocoșelul meu de aur, tigrul meu! [...] vino să mă vezi, ca să te împlânzesc cu nesfârșitele mele mângâieri [...]. Inima mea nu mai poate nici măcar un ceas fără dragoste.¹⁰⁷

Relația a început pe când Ecaterina trecuse de 40 de ani, se afla pe tron de peste un deceniu și era unul dintre cei mai puternici conducători pe care-i cunoscuse Rusia. Ea dorea mai mult decât o simplă aventură; voia dragoste în viața privată, iar ca împărăteasă – un sfetnic. Viața ei sexuală era subiectul de bârfă al curții, dar ea nu se obosea s-o ascundă. Ambasadorul britanic, sir Robert Gunning, trimitea o depeșă diplomatică mai-marilor săi de la Londra:

S-a petrecut o nouă scenă care merită probabil mai multă atenție decât tot ce s-a întâmplat de la începutul acestei domnii [...] [Precedentul] favorit, a cărui înțelegere era prea limitată pentru a socoti că poate avea vreo influență în afacerile de stat sau pentru a se bucura de încrederea amantei sale, este înlocuit de un om care promite să le posedă pe amândouă în gradul cel mai înalt. Figura lui Potemkin este gigantică și disproporționată, iar fizionomia lui este departe de a fi fascinantă, însă pare a poseda o profundă cunoaștere a lumii [...] și la fel de multă iscusință și suplețe în rolul lui. [...] Cu toate că destrăbălarea purtării sale e notorie [...], este firește posibil să se lege cu speranța de a se ridica la acea înălțime la care aspiră nemăsurata lui ambiție. [...] Se pare că împărăteasa îi va preda lui Potemkin frâiele guvernării.¹⁰⁸

Grigori Potemkin era înalt și foarte bine clădit (se spune că, Ecaterina păstra un mularj din ipsos al unei părți din anatomia lui pentru a se consola, atunci când el era plecat). De asemenea, luptase cu eroism în campaniile din sud împotriva turcilor; avea un intelect ager, avea carismă și era foarte hotărât. În puțină vreme, cei doi trăiau ca soț și soție – este aproape sigur că a avut loc și o ceremonie secretă de căsătorie –, și reiese clar din corespondența lor că Gunning nu exagera prea mult: Ecaterina i-a încredințat într-adevăr afaceri de stat lui Potemkin. Dar parteneriatul lor la cârmuire era pe cale de a fi pus la încercare de cea mai serioasă criză cu care se confruntase Rusia pe parcursul unei generații.

În primăvara anului 1744, cetățenii de treabă din Orenburg – capitală de provincie și avanpost strategic din sudul Munților Ural – intraseră în panică. Se dusesse vestea că forțele revoluționare conduse de cazacul Emelian Pugaciov avansau dinspre sud pentru a jefui și distruge orașul. Răzvrățiții luaseră deja Kazanul și Samara; vaste întinderi de la Volga până la Ural se aflau sub controlul lui Pugaciov. Ceea ce începuse ca o revoltă a cazacilor după modelul lui Stenka Razin din secolul trecut se transformase aproape într-o revoluție națională. Sute de mii de țărani, muncitori din manufacturi, credincioși de rituri vechi și șerbi se întorseseră împotriva stăpânilor lor; moșierii erau masacrați, iar moșiile jefuite. Era o anticipare a terorii care urma să-l spulbere pe Ludovic XVI în Revoluția Franceză din 1789. Totuși, spre deosebire de revoluțiile din Franța sau America, unde poporul cerea schimbări și mai radicale ale societății, revolta din Rusia a fost provocată, în mod paradoxal, de o reacție împotriva reformei. Pugaciov convinsese poporul că Ecaterina era o falsă țarină, care trebuie detronată și executată: ea dăduse Rusia pe mâna germanilor, iar oamenii trebuiau să se ridice și să-și ia țara înapoi. Oricine nu purta costumul tradițional rus – caftanul și barba – trebuie să fi fost german, drept care avea să fie măcelărit fără milă. Povestirea clasică a lui Aleksandr Pușkin *Fata căpitanului* (1836) surprinde atmosfera apocaliptică a vremurilor. Pugaciov nu era o amenințare doar pentru Orenburg, ci și pentru Nijni Novgorod și chiar pentru Moscova. Nimeni nu era în siguranță; revoluția violentă era iminentă, iar căderea monarhiei părea doar o chestiune de timp:

Atunci, de după o înălțime aflată la o jumătate de verstă de fortăreață, s-au ivit alte cârduri de călăreți, și curând toată stepa s-a umplut de o mulțime de oameni înarmați cu lănci și saidakuri. Printre ei, pe un cal alb, călărea un om îmbrăcat într-un caftan roșu și cu sabia în mână: era Pugaciov. [...] În clipa aceea, răsculații au năvălit asupra fortăreței, cu răcnete și strigăte înspăimântătoare. [...] Tâlharii forfoteau prin toată fortăreața și prădau casele ofițerilor. Pretutindeni s-auzeau strigătele răsculaților beți. [...] Spânzurătoarea cu victimele ei se zărea neagră, înfiorătoare. [...] La masa așternută,

încărcată cu pahare și sticle, sta Pugaciov, împreună cu vreo zece căpetenii de-ale cazacilor, toți cu căciulile pe cap, îmbrăcați cu cămăși colorate și înfierbântați de băutură, cu mutrele roșii și ochii aprinși. [...] N-am putut să nu mă mir de înlănțuirea ciudată a evenimentelor: [...] bețivul care umbla de la han la han împresura acum fortărețe, zguduind întreaga împărăție.¹⁰⁹

Din fericire pentru Ecaterina, noul ei amant și partener la cârmuire era croit dintr-o stofă trainică. Potemkin a învins opoziția curții din Petersburg și a insistat ca împărăteasa să călătorească la Moscova ca o figură vizibilă a rezistenței. El i-a înlocuit pe comandanții militari gâlcevitori și a numit alți generali mai îndrăzneți, care să lupte cu răsculații. În august, Pugaciov a fost învins la Țarișin, care va fi mai târziu scena unei alte bătălii istorice, sub numele de Stalingrad (pp. 359–362). Spre mijlocul lui septembrie, revoluția era înfrântă, iar conducătorii ei – trădați și predați autorităților. Pugaciov a fost decapitat în public în ianuarie 1775 în Piața Roșie. Amenințarea imediată la adresa monarhiei era îndepărtată, dar cauzele ei fundamentale au rămas.

Directorul Muzeului de Istorie din Ekaterinburg – un oraș care a fost aproape de a împărtăși cumplita soartă a Orenburgului, dar a scăpat odată cu înfrângerea lui Pugaciov la Țarișin – mi-a arătat specimene din manifestele rudimentare pe care rebelii le distribuiseră în regiune. Ele făceau cunoscut că Pugaciov era în realitate țarul Petru III, care supraviețuise în mod miraculos încercării uzurpatoarei Ecaterina de a-l detrona și care se întorcea acum pentru a-și revendica tronul:

Cei care mi se alătură mie, Petru III, adevăratul țar, vor fi răsplătiți cu bani, pâine și slujbe. Ei și urmașii lor vor avea un loc în împărăția mea și vor săvârși fapte glorioase. Dar cei care nu se îngrijesc de datoria lor de a-și sprijini adevăratul cârmuitor și nu se alătură oștilor credincioase mie cu arma în mână vor afla pedeapsa cea mai aspră...¹¹⁰

Manifestele răzvrătiților îi reproșau Ecaterinei secularizarea societății și-l propuneau pe „țarul Petru“ (Pugaciov) ca adevărat purtător de stindard al vechiului mit național al Sfintei Rusii, apărător și campion al creștinătății. Era un mesaj la care țăranii și oamenii simpli au răspuns pe loc. Încă din vremea mongolilor, ortodoxia fusese liantul care unise Rusia împotriva dușmanilor ei, și acum o străină – o nemțoaică! o luterană! – lua pământurile Bisericii și făcea din preoții ei slujitori ai statului. Însuși Pugaciov era credincios de rit vechi – unul dintre milioanele înstrăinate de autoritatea țaristă, și cauza lui era cauza lor.

Țăranii nu puteau, desigur, să citească manifestele răsculaților (chiar Pugaciov și cei mai mulți dintre tovarășii lui erau analfabeți), dar cei dornici să poarte mesajul nu lipseau. Preoții nemulțumiți citeau de la amvoanele din întreaga țară manifestele lui Pugaciov, care o acuzau pe Ecaterina de a fi „fiica diavolului“.

Paradoxul răscoalei lui Pugaciov constă în faptul că țăranii și oamenii simpli se arătasera mai conservatori decât reformatorii care porniseră să le îmbunătățească soarta. Ei nu doreau, pur și simplu, ideile originale, „occidentale“ ale Ecaterinei. Astfel că, după ce-și petrecuse primii ani de domnie câștigând sprijinul poporului rus, Ecaterina se afla acum în primejdia de a pierde acest sprijin. Trebuia să găsească un răspuns dezastrului creat de Pugaciov – și neîncrederii poporului față de schimbare –, și a făcut-o prin constrângere. Măreața ei Comisie Legislativă, inițial inspirată de idealurile iluministe ale libertății,

egalității și statului de drept, a fost dizolvată. În loc să dea putere poporului, așa cum speraseră Voltaire și Diderot, documentul final al Ecaterinei era o confirmare răspăcată a vechiului sistem al autocrației: autoritate deplină în mâinile unui singur om – în mâinile ei!

Pe glob, posesiunile Imperiului Rus se întind pe 32 de grade latitudine și 165 de grade longitudine. Suveranul este absolut, căci nici o altă autoritate în afara puterii concentrate în unica sa persoană nu poate acționa cu vigoarea pe care o cere întinderea unui domeniu atât de vast. Întinderea teritoriului cere ca puterea absolută să-i fie acordată celui care singur domnește asupra lui. E prielnic să fie așa, căci rezolvarea rapidă a treburilor [interne] din ținuturi îndepărtate ar putea cere mari schimbări, dată fiind întârzierea pricinuită de distanțele mari. Orice altă formă de guvernare n-ar fi numai dăunătoare Rusiei, ci i-ar putea provoca ruina.¹¹¹

Cum s-ar fi putut afirma mai clar factorul determinant de bază, fundamental, al modului în care trebuia guvernată Rusia? Rusia este prea mare și prea frământată pentru a fi vreodată potrivită democrației, se spune; doar mâna fermă a autocrației centralizate poate să țină laolaltă un astfel de imperiu dispart, centrifug, și să mențină ordinea în rândul poporului său. Era aceeași doctrină enunțată de Rurik și de Oleg, de Ivan cel Groaznic și de Petru cel Mare, de arhiepiscopul Feofan Prokopovici și de Vasili Tatișcev.

Totuși, dacă Ecaterina era hotărâtă să rămână conducător suprem și autocrat, de ce începuse reforma? Ca și Petru cel Mare, Ecaterina a fost obligată să facă schimbări pentru că de acestea depindea supraviețuirea ei. Dreptul ei la tron nu era foarte limpede, și rășcoala lui Pugaciov a convins-o că nu putea continua să se bazeze pe forța militară pentru a-l păstra. Astfel că ea a urmărit crearea unui sistem de legi și de administrare care să impună autoritatea monarhului în rândurile populației, făcând imposibilă dezrădăcinarea ei.

Prin însăși natura lucrurilor, suveranul este sursa întregii puteri civile și imperiale. Puterile intermediare, subordonate puterii supreme a monarhului și depinzând de aceasta, trebuie să alcătuiască o parte esențială a guvernării monarhice. Prin ele, ca prin niște pâraie mai mici, se scurge și difuzează puterea guvernului. [...] Aceste legi constituie fără îndoială temelia fermă și neclintită a statului.¹¹²

Pentru a se asigura de ceea ce numea „propagarea eficientă a autorității monarhului“, Ecaterina a mobilizat nobilimea funciară. În 1785 i-a acordat o Cartă care-i garanta proprietatea și libertatea personală; o proteja împotriva abuzului judiciar și pedepsei corporale; o scutea de taxe și-i oferea dreptul de a forma adunări regionale pentru a guverna local. În schimb, ea datora loialitate eternă tronului și împărătesei:

Onorabilul titlu de nobil este obținut prin servicii și eforturi în beneficiul imperiului și tronului [...]; de aceea, oricând este necesar autocrației ruse, fiecare nobil este obligat să răspundă imediat primei chemări din partea puterii autocratice și să nu-și precupețească nici eforturile, nici viața în slujirea statului...¹¹³

Libertățile acordate prin Carta Ecaterinei au fost percepute ca un soi de emancipare a nobilimii. Dar n-a existat și o emancipare a țărilor – aceasta va mai avea de așteptat încă 76 de ani. Țăranii știau de noile privilegii ale stăpânilor și erau nemulțumiți de ele. Ei nu primeau astfel de drepturi legale, și soarta lor se înrăutățea pe măsură ce se îmbunătățea cea a nobililor. Prăpastia dintre vârful și baza societății se adâncea, urmând să conducă, în

secolul următor, la confruntări violente.

Atunci când Aleksandr Radișcev, liberal rus cu conștiință socială, a expus racilele șerbiei și inegalității sociale în polemicul său *Jurnal de la Petersburg la Moscova* din 1790, Ecaterina mângălea replici furioase pe marginile exemplarului ei, poruncind apoi ca Radișcev să fie arestat și exilat. Acum, în ultimii ani de domnie, ea nega pur și simplu realitatea sărăciei și suferinței din imperiu, astfel încât se dusese vorba că Potemkin trebuia să construiască de-a lungul drumului false fațade de clădiri prospere atunci când împărăteasa călătorea prin țară – așa-zisele „sate ale lui Potemkin“, care au devenit un sinonim al amăgirii de sine.

După ce cochetase cu valorile liberale ale Iluminismului european, Ecaterina s-a îngrozit de forțele revoluționare pe care acestea le dezlanțuiau. Spectacolul oferit de un alt monarh european, Ludovic XVI, târât la ghilotină în 1793 de o gloată furioasă de revoluționari „luminați“, i-a provocat coșmaruri. A renunțat la admirația față de Voltaire și Diderot și s-a oferit să trimită trupe rusești pentru a zdrobi idealurile Iluminismului pe care le îmbrățișase cândva. Marea reformatoare se transformase într-o mare reacționară.

Note

94. B. Antonov, *Russian Tsars: The Rurikids, the Romanovs*, Fedorov, Moskva, 2005, p. 106.

95. *Zapiski Imperatriți Ekaterinî II (Scrierile Împărătesei Ecaterina II)*, A.S. Suvotin (ed.), Sankt Petersburg, 1907, p. 57.

96. M. Cruse, H. Hoogenboom (eds.), *The Memoirs of Catherine the Great*, New York, 2006, p. 36.

97. Frederic II, apud S. Sebag-Montefiore, Potemkin, Prince of Princes, Phoenix, London, 2000, p. 118

98. Apud S. Dixon, *The Modernisation of Russia, 1676–1825*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, p. 45.

99. Versurile imnului național polonez comemorează și astăzi coșmarul opresiunii ruso-germane – „Polonia nu a murit cât timp suntem în viață!“ Îmi amintesc bine cât de pătrunzător sunau aceste versuri la demonstrațiile opoziției poloneze din timpul îndelungatei dominații sovietice.

100. Scrisoare către Voltaire, în Cruse și Hogenboom, *op. cit.*, p. 48.

101. Scrisoare a lui Voltaire către Ecaterina, în Reddaway, *Documents of Catherine the Great*, Russell&Russell, New York, 1971.

102. N. Pușkareva, *Women in Russian History*, trad. engl. E. Levin, Sharpe, New York, 1997, p. 142.

103. *Nakaz Ekaterinî II*, text complet în *Imperatrița Ekaterina II*, „O Velikii Rossii“, Eksmo, Moskva, 2003.

104. D. Diderot, apud Paul Hyland (ed.), *The Enlightenment: A Source Book and Reader*, Routledge, London, 2003, p. 153.

105. G. Derjavin, *Opisanie Torjestva... (O descriere a serbării de la reședința feldmareșalului Potemkin în prezența Maiestății Sale Împărăteasa Ecaterina II)*, Sankt Petersburg, 1808.

106. Ecaterina către Potemkin, apud Sebag-Montefiore, *op. cit.*, p. 102.

107. *Ibid.*, p.127.

108. Raport al lui Robert Gunning, *apud ibid.*, pp. 117–122.

109. A.S. Pușkin, *Kapitanskaia docika i drughie rasskazî* (*Fata căpitanului și alte povestiri*), AsT, Moskva, 2000 [A.S. Pușkin, *Fata căpitanului*, trad. rom. Eusebiu Camilar, ESPLA, București, 1959, *passim* – *n.t.*].

110. Manifest al lui Emelian Pugaciov. Original din Muzeul de Istorie din Ekaterinburg.

111. *Nakaz Ekaterinî II*, ed. cit., p. 77.

112. *Ibid.*, p. 80.

113. Carta nobilimii, *ibid.*, p.127.

Capitolul 11

Invazia napoleoniană și urmările ei

Uvertura 1812 de Ceaikovski este marea preferată a publicului larg, atunci când e interpretată la festivalurile de vară și la spectacolele de la Albert Hall, unde toată lumea se bucură de bubuiturile de la sfârșit. Iar muzicienii vor atesta că este o piesă muzicală bine calibrată. Temele ei alternante sunt dezvoltate cu o dibăcie de maestru: o confruntare muzicală care atinge o rezolvare culminantă de o purificatoare intensitate.

Recunoaștem cu toții prima temă: prin orchestrația lui Ceaikovski, imnul național francez se transformă într-o amenințătoare imagine sonoră a armatelor lui Napoleon în marșul lor către est, aducând în Rusia mesajul revoluției. Anii care au urmat Revoluției Franceze din 1789 au fost o perioadă de frământare pe ambele maluri ale Atlanticului. Vechea ordine se schimba, atât în Europa, cât și în America. Pentru monarhii unor țări precum Anglia, Italia, Prusia, Austria și Rusia a fost o vreme de mari temeri. Încercările inițiale de a zdrobi noua Republică Franceză dăduseră greș, iar ascensiunea la putere a lui Napoleon Bonaparte a făcut ca forțele republicane franceze să avanseze în mai multe țări europene și nord-africane. În 1812, succesul lui Bonaparte se afla la apogeu, iar el căuta noi cuceriri în est.

În muzica lui Ceaikovski se ridică însă o nouă temă, de această dată liniștită și măsurată. La început se aude încet imnul țarist, care capătă apoi încredere, pe măsură ce uvertura erupe într-o feroare patriotică. Climaxul paroxistic, cu bubuituri de tunuri, arată unde se situează simpatia lui Ceaikovski: înfrângerea francezilor este motivul bucuriei naționale...

Muzica poate fi o puternică armă politică. Napoleon stârnise ceva visceral și atavic în sufletul rus. Teroarea jugului mongol, veche de cinci secole, nu se ștersese complet din memoria colectivă a poporului, și teama de invazie era un coșmar mereu prezent și mereu amenințător.

Iluminismul francez avusese în Rusia și susținători, și adversari. Însăși Ecaterina cea Mare fusese atrasă de idealurile lui liberale. În timp ce Revoluția Franceză din 1789 schimbase radical mentalitatea împărătesei, mulți radicali ruși au salutat-o ca pe un model al eliberării propriei țări. Dar atunci când Napoleon și-a întors privirea către Moscova amenințarea la adresa patriei i-a făcut să lase deoparte neînțelegerile, să uite de nemulțumiri și să se unească. Imperativul era acum salvarea nației, așa cum fusese în 1380 la Kulikovo Pole, așa cum avea să fie în 1942 la Stalingrad.

Dar cum ajunsese Rusia în această situație disperată?

Răspunsul se găsește în perioada dinaintea invaziei franceze din 1812, când se rataseră mai multe ocazii de a preveni amenințarea care se contura. Timp de două decenii, Rusia urmărise neputincioasă cum peste granițele Franței se răspândeau germeii revoluției, imobilizată în acel soi de indecizie în reacție care va provoca crize similare

până în secolul XX.

Ecaterina cea Mare murise în 1796 (își dăduse sufletul la toaletă, motiv de mare veselie obscenă din partea dușmanilor ei), lăsându-i tronul nepopularului ei fiu, Pavel I. Mărginitul Pavel nu acceptase niciodată Iluminismul sau reforma. Nutrea un dispreț visceral față de mama lui. A întors multe dintre reformele pe care aceasta se învoise să le introducă. A poruncit ca rămășițele pământești ale amantului ei, Potemkin, să fie deshumate și aruncate la câini, a anulat libertățile civile oferite aristocrației, a întărit șerbia și a reintrodus pedepsele corporale, inclusiv biciuirea, arderea cu fierul roșu și creșterea nărilor. Era o întoarcere la răzbunătorul stat autocratic.

Se pare că Pavel I a dus o viață de paranoic; vedea peste tot amenințări. La 50 de kilometri spre sud de Sankt-Petersburg se ridică și astăzi fostul palat regal Gatchina, ca un trist monument al domniei sale. Croindu-mi drum prin încăperile și coridoarele lui labirintice, pe cele mai multe dintre ele le-am găsit în ruină, cu tavanele prăbușite și cu zidurile năruindu-se, așteptând încă să fie renovate în urma distrugerilor naziștilor. Dar proporțiile și grandoarea de altădată sunt neîndoielnice. Pavel a fost obsedat de Gatchina; a cheltuit mari sume de bani și multă energie pentru reconstruirea și extinderea palatului, împodobindu-i interioarele cu lucrări de artă și mobile somptuoase și înșesându-i hectarele de parcuri cu ruine, poduri și grote. Gatchina a devenit ascunzătoarea lui, un liman departe de pericolele realității politice. Își petrecea zilele privind la soldații din garda imperială cum mășăluiau în stil prusac prin curte. Culmea este că, atunci când am ieșit din întinericul palatului, i-am văzut și eu în marș, aduși la viață de niște entuziaști ai reconstituirilor istorice. Tot în secolul al XIX-lea, dar mai târziu, Gatchina va fi refugiul unui alt monarh conservator, Alexandru III; moștenirea celor doi țari reacționari a dat și sinistra poreclă a palatului: „Citadela Autocrației“.

Pavel I¹¹⁴ și-a dedicat domnia combaterii radicalilor. El a numit în fiecare regiune demnitari aleși de el și a mărit efectivul poliției secrete – *tainaia ekspediciia* – pentru a depista și lichida opoziția politică. A încercat să închidă granițele Rusiei în fața ideilor franceze, interzicând cărțile și ziarele străine și oprindu-și supușii să călătorească în străinătate. Era o tehnică ce avea să funcționeze pentru liderii Uniunii Sovietice, dar pentru Pavel I sfârșitul a fost sângeros. Pe 23 martie 1801, țarul a fost prins în camera lui de un grup de ofițeri din gardă, care i-au cerut să semneze abdicarea. Atunci când a refuzat, a fost înjunghiat, strangulat și lovit până a murit. Alexandru, fiul de 23 de ani al lui Pavel – care aștepta nu departe, în dormitorul lui, știind aproape sigur despre complot –, a fost convocat, spunându-i-se că a sosit vremea „să crească și să înceapă să conducă“.

Alexandru crescuse mai mult pe lângă bunica lui, Ecaterina, și fusese fără îndoială în apropierea ei în anii formării, când aceasta era încă îndrăgostită de liberalismul voltairian. Dar moartea violentă a tatălui – ucis cu complicitatea sa tacită – trebuie să fi avut un impact psihologic major. Contemporanii spun că și-a ascuns adevăratele gânduri și opinii, și este posibil să fi nutrit sentimentul acut că nu trebuie să trădeze moștenirea tatălui său. În sufletul lui Alexandru se va înfiripa conflictul dintre convingerile liberale din tinerețea Ecaterinei și conservatorismul reacționar al lui Pavel I. Iar acest conflict îi va caracteriza întreaga domnie. A fost, după cum vom vedea, un exemplu clasic de domnie cu două jumătăți distincte.

În ciuda împrejurărilor brutale ale urcării sale pe tron, Alexandru I și-a început domnia în spiritul concilierii. Se părea că absorbise retorica Iluminismului de la bunică și respingea militarismul în stil prusac al tatălui. Vorbea fluent engleză și franceză și era familiarizat cu progresul democrației din aceste țări. Tânărul Alexandru a reluat misiunea pe care o începuse Ecaterina – pentru a o abandona ulterior – de a construi un „stat regulamentar” în care corectitudinea și legalitatea să ia locul corupției și constrângerii. Prăpastia dintre conducătorul Rusiei și poporul rus se adâncise periculos de mult, și, în lipsa unei soluții, Alexandru se temea de revoluție.

Ca și Ecaterina, el a înființat o comisie pentru discutarea reformelor politice, asigurându-și astfel sprijinul uneia dintre cele mai remarcabile minți ale secolului. Mihail Speranski era un liberal devotat, poreclit „Voltaire al Rusiei”. Diagnosticul său confidențial privitor la sistemul de guvernare al Rusiei, comunicat doar lui Alexandru, este o demascare incendiară a autocrației:

Principiul fundamental al guvernării Rusiei a fost dintotdeauna conducătorul autocratic, care deține toate puterile legislative și executive și dispune de toate resursele națiunii. Acest principiu nu cunoaște limite. Când puterile autorității suverane sunt nelimitate – în așa măsură încât supușilor nu le mai rămân nici un fel de drepturi –, avem de-a face cu un stat sclavagist, și guvernul lui este despot.¹¹⁵

Însăși apropierea Ecaterinei de valorile liberale a fost o înșelătorie, spune Speranski – o spoială a despotismului asiatic care dăinuia în Rusia încă de la prăbușirea Rusiei Kievene:

Sub Ecaterina, guvernarea a vrut să profite de gloria idealurilor filozofice, menținând însă toate avantajele despotismului. Legile noastre sună ca și cum ar fi fost scrise în Anglia, dar sistemul nostru de guvernare e turcesc.¹¹⁶

Speranski conchide că autocrația a supraviețuit fiecărei încercări de reformă. Modelul asiatic al stăpânirii de fier, deprins sub mongoli („guvernarea Turciei”, cum afirmă caustic Speranski), se înrădăcinase atât de bine în mintea rușilor, încât orice încercare de a introduce ideile occidentale ale democrației constituționale dăduse greș. Absența justiției, a legii și a protecției față de capriciile autorității înăbușiseră inițiativa și progresul, lăsând Rusia împotmolită într-o înapoiere primitivă:

Sub conducerea autocratică nu poate exista un cod de legi, căci acolo unde nu există drepturi nu poate exista un echilibru imparțial între ele [...], nu există decât deciziile arbitrar ale suveranului, care stabilesc îndatoririle impuse cetățenilor, până când vine vremea ca autocratul să le schimbe. Legea este dependentă cu totul de voința autocratului, care o creează, stabilește tribunalele, numește judecătorii și le impune reguli [...] după bunul său plac.¹¹⁷

Speranski i-a spus lui Alexandru că numai terapia de șoc poate alunga povara trecutului – un salt făcut peste noapte la democrație și la împărțirea puterii. El a plănuit crearea unor consilii locale alese liber, a unui parlament național și a elaborat un remarcabil proiect de constituție care garanta drepturile civile și separarea puterilor, sfârșitul statului polițienesc și libertatea presei.

Alexandru l-a ascultat cu simpatie. La un moment dat, el a părut să încline spre

adoptarea unei monarhii constituționale în stil britanic, spunându-i unui consilier: „Atunci aş putea să mă retrag la țară și să privesc cum prosperă poporul.”¹¹⁸ Dar la urechea lui, pe lângă voci liberale, șopteau și alte voci, conservatoare, precum aceea a formidabilului ministru de război, Aleksei Arakceev. Acesta servise sub Pavel I și continuase să lupte pentru cauza dictaturii militare. A fost creat chiar cuvântul „*arakceevișcina*” (arakceevism), pentru a ilustra cele mai grave excese ale unui stat militar polițienesc, iar Alexandru a ascultat de preceptele lui cu întreaga atenție a unui fiu care-și ascultă tatăl.

După cum spunea Pușkin, Speranski și Arakceev au fost geniul bun și geniul rău al țarului. Din nefericire pentru Rusia, Alexandru era impresionabil și vanitos, fiind ușor influențat de ultima persoană cu care vorbise. Încurcat, probabil, de conflictul pe care-l simțea între moștenirea bunicii și cea a tatălui, el a oscilat atât de mult între cei doi sfetnici, încât a sfârșit prin a nu face nimic.

Proiectele lui de reformă s-au împotmolit în indecizie; atitudinea lui față de republicanismul noului regim din Franța a pendulat între admirație și amenințare furioasă. În 1805 a trimis trupe împotriva lui Napoleon, dar apoi a căzut la pace cu el, la Tilsit. Bonaparte își petrecuse anii de la preluarea puterii într-un elan susținut de a extinde dominația franceză în Europa. Mai multe coaliții încercaseră în zadar să-l oprească, iar consilierii lui Alexandru vorbeau despre pericolul pe care-l reprezenta pentru monarhia rusă. Cu toate astea, Alexandru a insistat în încercarea de a negocia cu el. După îndelungate negocieri la Tilsit și apoi, un an mai târziu, la Erfurt, a conchis că Napoleon era un om fermecător și – cuprins de entuziasm – a anunțat că e gata să încheie o alianță globală cu fostul lui inamic.

La fel ca pactul de neagresiune încheiat între Stalin și Hitler mai bine de un secol mai târziu, alianța lui Alexandru cu Napoleon a împărțit în secret Europa în sfere de influență ce urmau a fi dominate de ei. Și această alianță era sortită eșecului. După cinci ani de disimulare, Napoleon – la fel ca Hitler, ulterior –, a încălcat înțelegerea și a pornit către Rusia. Paranoicul Pavel I slăbise grav forțele de apărare ale țării, epurând șapte feldmareșali și 333 de generali, într-un acces de suspiciune față de loialitatea acestora. Cei 500000 de soldați francezi erau mult superiori apărătorilor ruși și au avansat rapid, prădând și devastând, până când, în data de 7 septembrie 1812, au ajuns în satul Borodino, la 120 de kilometri vest de Moscova. Bătălia care a urmat se află în centrul uneia dintre marile scene descrise de Lev Tolstoi în *Război și pace* (1869):

O ghiulea scormoni pământul la doi pași de Pierre. El, scuturându-și țărâna azvârlită de ghiulea pe haine, se uita zâmbind în jurul său. [...] Era adâncit cu totul în contemplarea acestui foc, care se întetea mereu și pe care-l simțea arzând întocmai și în sufletul său. [...] O ghiulea lovi chiar muchia parapelului în fața căruia sta Pierre, scormoni pământul și, chiar sub ochii lui, zbură asemenea unei mici mingi negre. [...] Dar el nu reușise să priceapă că fusese ucis colonelul, că soldatul care striga „fraților!” era luat prizonier și că sub ochii lui un alt soldat fusese străpuns cu baioneta. [...] Abia pătrunse în șant că și văzu repezindu-se spre el un om slăbuț, galben, cu fața asudată și îmbrăcat în uniformă albastră, care, cu sabia în mână, îi striga ceva. Ferindu-se instinctiv de o izbitoră, pentru că, nevăzându-se unul pe altul, fugeau unul spre celălalt, Pierre întinse mâinile și apucă pe acest om (era un ofițer francez) cu o mână de umăr și cu alta de gât. Ofițerul, scăpând sabia din mână, îl apucă pe Pierre de guler.¹¹⁹

Locul în care Pierre Bezuhov privea tulburat la ororile bătăliei este acum o luncă liniștită. Am mers cu mașina într-o zi însorită de sfârșit de vară până la Borodino și am văzut țărani arătând la fel ca cei descriși de Tolstoi care-și culegeau recoltele, deși acum o făceau cu combine, în locul cailor și al boilor. Păsărelele cântau în copaci; pe câmp, vitele pășteau. Câteva însemne memoriale marchează punctele culminante ale bătăliei, iar într-un modest muzeu sunt expuse uniforme însângerate și stindardele unor regimente. Totul e foarte departe de violența și tragedia din 1812, dar aici a avut loc bătălia decisivă a războaielor napoleoniene, pe care însuși Napoleon o socotea drept cea mai teribilă în care a luptat. Aici descrie Tolstoi mormanele nesfârșite de cadavre, morții și mutilații, spitalele de campanie care amputau membre fără anestezie. Și acesta este pământul despre care scrie că mustea de atâta sânge, încât a fost gras și fertil timp de mulți ani după aceea.

În termeni numerici, Borodino a fost pentru ruși o înfrângere; au pierdut 45000 de oameni și au trebuit să se retragă către Moscova. Dar, după luni de zile de fugă din fața invadatorilor, națiunea se ridicase și luptase. După ce fusese amenințat și terorizat, poporul își recăpătase speranța. Aici, la Borodino, a preluat comanda un militar priceput, pe nume Mihail Kutuzov, și o zicătoare rimată răspândea încrederea în mijlocul trupe: „*Priehal Kutozov pobit Franțuzov*“, spuneau soldații – „A venit Kutozov să-i bată pe franțuji“. După cum spunea Tolstoi, Borodino a însemnat momentul de răscruce dintre înfrângerea certă și începutul victoriei:

Nu numai Napoleon [...], ci toți generalii și toți soldații francezi [...] încercau același sentiment de groază în fața unui inamic care, după ce-și pierduse *jumătate* din armată, rămăsese tot atât de amenințător pe poziție acum la sfârșit ca și la începutul luptei. Forța morală a armatei franceze, cea care atacase, se irosise. Nu o victorie din acelea care se stabilește după numărul bucăților de pânză atârinate pe bețe, așa-numitele drapele smulse de la inamic, sau după terenul pe care l-au ocupat sau îl ocupă trupele, ci o victorie morală, o victorie din acelea care-l conving pe inamic de superioritatea morală a adversarului său, a fost victoria rușilor la Borodino. Armata franceză, asemenea unei fiare înfuriate care a primit în goana ei o rană mortală, își simțea pieirea [...]. Printr-o ultimă efortare, armata franceză s-a mai putut târî până la Moscova, acolo însă, fără alte efortări din partea armatei ruse, a trebuit să piară de atâta sânge cât pierduse datorită răniilor mortale de la Borodino!¹²⁰

În termeni politici, bătălia de la Borodino va asigura Rusiei șansa răgăsirii mândriei naționale, a unirii unui imperiu învrăjbit și a netezirii catastrofalei prăpăstii dintre conducători și popor, poate chiar a reducerii pe viitor a potențialului discordiei și revoluției. Dar asemenea șanse se întâlnesc rar în Rusia și nu sunt folosite prea des.

Tolstoi a privit consecințele campaniilor napoleoniene drept un moment de răscruce în destinul omenirii și a dezvoltat o întreagă teorie a istoriei. El își expune teza în cel de-al doilea epilog la *Război și pace*, care prezintă explicația lui asupra evenimentelor cruciale cuprinse în narațiunea cărții.

Astfel că armata franceză se scurge spre Moscova; în spatele ei – sute de mile de țară devastată și ostilă. Cu cât se retrag mai mult rușii, cu atât crește sentimentul lor de furie împotriva inamicului – fiecare pas înapoi întetește flăcările mâniei. Armata rusă se retrage în partea cealaltă a Moscovei și invadatorii pătrund în oraș. Ca o fiară rănită de moarte, timp de cinci săptămâni zac ei sângărând și lingându-și rănilile. Apoi brusc, fără nici un motiv, întorc spatele și o apucă spre vest, pe unde veniseră...¹²¹

Decizia francezilor de a se retrage din Moscova la doar o lună după cucerirea ei este aparent „fără motiv“. Dar *Război și pace* vorbește despre forțele misterioase care schimbă istoria. După Tolstoi, nu generalii și politicienii sunt cei care împing istoria înainte – aceștia își asumă meritele *post factum* –, ci oamenii obișnuiți, neînsemnații soldați, muncitori și țărani care mișună în paginile romanului și a căror voință colectivă se încheagă până la urmă, devenind motorul care duce înainte evenimentele mondiale. Tolstoi are o viziune populară asupra istoriei – nu socialistă, dar în mod cert colectivistă. Ea îl conduce la o teorie a necesității istorice, în care omul înțelept, precum generalul rus Kutuzov, ține pasul cu legile istoriei, în timp ce omul nechibzuit încearcă să le schimbe. Observăm la Napoleon rezultatele dezastruoase ale unei asemenea ambiții trufașe: Marea Armată se pomenește înghețată, înfometată, la mare distanță de casă atunci când poporul rus („în mod spontan“, după Tolstoi) abandonează Moscova, lăsând-o în flăcări. Conform mărturiei oculare a unuia dintre generalii lui Napoleon, contele de Ségur, rușii înșiși au fost cei care alergau pe străzi cu făclii, punând foc. O asemenea decizie cumplită, scrie contele în memoriile sale, putea să izvorască doar din cel mai mareț patriotism; nici măcar Napoleon n-a putut să-și ascundă admirația față de această expresie supremă a voinței colective a poporului:

În timp ce soldații noștri încă se mai luptau cu flăcările, Napoleon, al cărui somn nu îndrăznea nimeni să-l tulbure în timpul nopții, a fost trezit de îndoita lumină a zilei și a focului. [...] Era într-o stare de agitație extremă, pesemne încins de flăcările care ne înconjurau. Surprins, după ce lovise inima unui imperiu, să vadă că acesta dă dovadă de orice alt sentiment în afară de cel al supunerii, s-a văzut cucerit și întrecut în ce privește voința. Sărea tot timpul de pe scaun [...] și dând fuga la fereastră, urmărea răspândirea incendiului, exclamând tot timpul: „Ce groaznic! Să-și facă așa ceva! Toate palatele în flăcări! Ce tărie de caracter! Ce popor! Chiar că sunt sciți!“¹²²

Cât de bine a priceput Napoleon instinctul de supraviețuire tipic Asiei, „scitic“, al neîndurării și hotărârii, care iese la iveală în caracterul rușilor în vremuri de amenințare și de criză! Acesta este reversul naturii „europene“ civilizate, portretizate (și uneori ironizate) de Tolstoi în nobilii vorbitori de franceză ai Sankt-Petersburgului. De acest caracter „scitic“ vor avea parte Napoleon și trupele sale după retragerea de la Moscova.

Rămășițele armatei franceze se salvau din teritoriul rusesc lăsând în urmă peste 300.000 de soldați căzuți în luptă sau morți de foame, frig și tifos. Înzăpeziți în timpul iernii, soldații își mâncau caii și se ghemuiau în pânțele animalelor moarte, în căutarea unui strop de căldură. Erau hărțuiți de trupele regulate rusești, de cazaci și, din ce în ce mai des, de detașamentele de partizani civili. Acesta era, de fapt, războiul poporului – furios, patriotic și în cele din urmă victorios – pentru apărarea patriei comune.

Rusia în Europa, 1815

Spre îngrijorarea autorităților însă, succesul pe câmpul de luptă le-a trezit sentimente neobișnuite, de încredere și ambiție, celor care luaseră parte la bătălie. S-a produs un suvoi de rășcoale atunci când poporul și-a cerut răsplată pentru serviciile aduse statului: șerbii cereau libertate; țăranii cereau pământ. Mânia lor nu era îndreptată împotriva lui Alexandru I – țarul era încă venerat ca „tătucul nostru“, divin și atotputernic –, dar acum poporul aștepta ca acesta să-și folosească puterea pentru a le aduce dreptate și libertate. Aspirații similare aveau să ia naștere în rândul soldaților din armata regulată care-l urmăriseră pe Napoleon peste graniță până la Paris.

Trupele rusești au luptat în bătălia decisivă de la Leipzig, din 1813, și au condus, un an mai târziu, parada victoriei aliaților pe Champs Elysées. Scurta, dar triumfătoare ocupație a teritoriilor franceze le-a deschis ochii unor oameni care nu mai ieșiseră niciodată dintre granițele țării natale. Se pare că infanteria și-a lăsat amprenta prin apariția unei noi denumiri a cafenelei franțuzești – bistro (*bîstro*, în rusește, înseamnă „repede – grăbește-te cu berea aia!“), dar ofițerii nu s-au îmbibat doar cu alcool. Ca și trupele Armatei Roșii care aveau să ocupe Germania în 1945, aceștia au văzut o lume pe care conducătorii lor ar fi preferat să n-o vadă. Experiența libertății și prosperității din Franța le-a rămas vie și după ce s-au întors acasă și i-a făcut pe mulți dintre ei să se întrebe de ce nu s-ar putea bucura și țara lor de aceleași beneficii. Sămânța nemulțumirii și a dorinței de schimbare cuprinsese o clasă importantă a societății ruse; în curând, ea va încolți și se va răspândi, pentru a înflori apoi în circumstanțele cele mai dramatice.

O vreme semințele revoltei zac în adormire. Rolul lui Alexandru, de conducător al coaliției împotriva lui Napoleon, îi întărise brațul, făcând din Rusia țara cea mai influentă

și mai temută din Europa. După impulsurile liberale ale tinereții, Alexandru fusese împins de panica în fața invaziei franceze și a răspândirii opoziției de acasă către un conservatorism aspru, aproape paranoid. A consultat oracole¹²³ și profeți religioși. Probabil apăsător de ucidera tatălui său, a adoptat un creștinism fervent, evanghelic, care l-a determinat să formeze o Sfântă Alianță a statelor europene pentru stabilirea ordinii, stoparea răspândirii revoluției și apărarea a ceea ce socotea drept „înaltele idealuri creștine“.

Hotărârea lui Alexandru de a-și impune ideologia în lumea întreagă i-a câștigat reputația de tiran, înclinat către intervenția militară atunci când un stat nu-i respecta valorile. O domnie care începuse cu speranțe de reformă se termina în chinurile urâte ale autocrației punitive. Două încercări diletante ale grupurilor din opoziție de a-l asasina sau răpi l-au convins pe țar că represiunea și reacțiunea inflexibilă constituiau singurul mod de salvare a Rusiei. Alexandru pregătea noi măsuri de represiune când, în 1825, a murit pe neașteptate de tifos în sud, în orașul Taganrog.

Rusia pe care l-a lăsat-o în urmă Alexandru I era înapoiată și conservatoare. În perioada lui târzie, reacționară, el construisese un stat polițienesc bazat pe spioni și pe denunțuri; războaiele subminaseră economia civilă, iar promisiunile neîndeplinite de reformă stârniseră o antipatie populară care se va amplifica pe parcursul secolului. Frământarea care se acumulase în timpul vieții țarului Alexandru a explodat spectaculos la scurt timp după moartea sa, la sfârșitul anului 1825. Poemul epic al lui Nikolai Nekrasov *Femeile ruse* surprinde tragedia care s-a petrecut în ziua de 14 decembrie în largile spații ale Pieței Senatului din Sankt-Petersburg:

Întreg orașul la picioare,
 Îi freamătă de viață.
Dau toți năvală spre senat,
 În cete și răzleți,
Mulțime de nenumărat
 Slujbași și târgoveți [...].

Sosesc și oști imperiale
 În rânduri fără număr,
Tot trec mereu strigând urale
 Cu puștile pe umăr [...].
Poporul strigă, urlă, cascade,
 Unu-ntr-o sută doară
Poate va ști să dovedească
 La ce se adună [...].

Noi regimente au ajuns.
 Un ordin: „Vă predați!“
Cu săbii, gloanțe au răspuns
 Cei mulți și răsculați.
Borțos, un falnic general,
 S-a repezit spre gloată;
Jos îl dădură de pe cal,

Un altul se arată:

„Iertare-i dă slăvitul țar

Cui vrea a se supune!“

Mulțimea se repede iar

Și-ndată îl răpune.

Un arhiereu s-a arătat

Cu prapori și icoane:

„Voi fraților – le-a cuvântat –

Sfințitele canoane

Ne dau poruncă: ascultați,

Toți întru pocăință

Noi să jurăm credință!“

Se-nchină șirul de soldați,

Iar gloatele răspund:

„Închină-te pentru-ai tăi frați!

Și pleacă mai curând!“ [...]

Acu-i țintește tunul greu,

Comandă țarul: „Foc!“¹²⁴

În zilele noastre, Piața Senatului este un loc cu grădini ornamentale și statui, care se întinde de la Catedrala Sfântul Isaac până la râul Neva, dar la începutul secolului al XIX-lea aici aveau loc paradele militare. În acea dimineață rece de luni din decembrie 1825, trei mii de soldați răzvrățiți s-au adunat cu noaptea în cap pentru a-și face publice revendicările. Conducătorii lor erau veterani din campaniile împotriva Franței, care reușiseră să alcătuiască în interiorul armatei o rețea secretă de celule liberale. Aceștia vor rămâne în istoria Rusiei sub numele de decembriști, lăsând o moștenire care va inspira generațiile viitoare în lupta lor împotriva autocrației și represiunii.

Pretextul loviturii militare a decembriștilor l-a constituit confuzia asupra succesiunii țarului. În mod normal, la tron ar fi urmat Constantin, fratele lui Alexandru, dar acesta se retrăsese în secret în favoarea unui al treilea frate, Nicolae. Adevăratele scopuri ale răsculaților erau însă mult mai radicale. Cererile lor minime erau introducerea unei monarhii constituționale și abolirea șerbiei. Mulți dintre ei doreau mai mult decât atât. Inspirați în parte de revolta coloniilor americane împotriva Coroanei britanice, aceștia erau hotărâți să militeze pentru sfârșitul țarismului, pentru republică și împărțirea pământului către popor.

Confruntarea a durat aproape toată ziua. Soldații răzvrățiți se așteptau să li se alăture restul garnizoanei din Petersburg, dar comunicațiile lor erau slabe, iar conducerea – prost organizată. Printre împușcături sporadice, soldații au rămas câteva ore în piață, așezați în formație de luptă. În jurul lor s-au adunat cete de civili¹²⁵, în parte din curiozitate, în parte sprijinind revendicările lor¹²⁶, punându-l pe noul împărat Nicolae în impas în privința abordării situației. El a trimis un mesager, care a fost împușcat pe loc, și apoi a trimis o șarjă șovăielnică de cavalerie, care a eșuat pe pavajul înghețat. În fine, spre mijlocul după-amiezii, Nicolae a ordonat artileriei să zdrobească rândurile răzvrătiților. În bombardament au murit cu sutele, iar cei care au scăpat au fost arestați și judecați. Zeci de conspiratori au fost trimiși în Siberia și cinci au fost condamnați la execuție publică prin

spânzurare.

Locul în care au fost executați decembriștii se află pe bastionul estic al fortăreței Petru și Pavel din Petersburg. Folosită multă vreme ca închisoare, citadela ocupă o insulă mare pe Neva, și bastioanele ei sunt acum o destinație turistică, un loc plăcut pentru o plimbare de duminică după-amiază. Dar locul are un trecut sinistru, găzduind generații de deținuți politici. Pe 13 iulie 1826, după luni de interogatorii, cei cinci conducători ai mișcării decembriștilor au fost aduși din celulele lor pentru a se confrunta cu imaginea spânzurătorilor improvizate din lemn, înconjurată de o mulțime de spectatori agitați. O coloană memorială marchează acum locul în care tinerii ofițeri Pavel Pestel, Serghei Muraviov-Apostol, Mihail Bestujev-Riumin și Piotr Kahovski, având toți sub treizeci de ani, precum și poetul radical Kondrati Rîleev au fost conduși pe trepte și li s-au pus lațurile de gât. Mulțimea a amuțit în momentul în care primul condamnat, Muraviov-Apostol, a căzut prin trapa spânzurătorii, dar a suspinat când funia a plesnit și acesta a căzut nevătămat la pământ. Conform tradiției rusești, cine supraviețuia execuției nu putea fi spânzurat din nou, și gloata a cerut comutarea pedepsei. Între timp, trapa s-a deschis sub picioarele lui Kahovski și, uimitor, s-a petrecut același lucru. Spectatorii au izbucnit în urale. Acestea s-au transformat într-o rumoare cumplită atunci când Rîleev a fost spânzurat la rândul lui și a fost salvat de ruperea frânghiei. Cum mulțimea cerea iertarea tuturor condamnaților, autoritățile au suspendat execuțiile. Rîleev s-a întors către călăi, șuierând: „Nefericită țară, Rusia, unde nu sunt în stare nici măcar să spânzure un om!”¹²⁷

Nicolae se confrunta cu prima lui mare dilemă ca țar, o opțiune care avea să dea tonul domniei sale, și este posibil ca rânjelul disprețuitor al lui Rîleev să-i fi influențat decizia. Țarul a poruncit ca floarea Rusiei liberale să fie spânzurată din nou, și de această dată n-a supraviețuit nici unul.

Ca și în 1916 în Irlanda, în cazul Rebeliunii de Paști, revolta decembristă – desigur, eroică –, părea la acea vreme doar un eșec. Dar a fost un moment de cotitură. Pentru Nicolae, a fost un avertisment demn de luat în seamă cu privire la starea imperiului. Iar represiunea revoltei a adus opinia publică de partea acesteia. Răzvrățiții executați aveau să fie o sursă de inspirație pentru generațiile viitoare de revoluționari. Într-o țară în care poeții erau de multă vreme venerați drept conștiință a națiunii, versurile lui Aleksandr Pușkin care-i priveau cu simpatie pe decembriști au contribuit la consacrarea lor ca purtători de standard ai dorinței de libertate:

În greu surghiun siberian
Răbdați osânda cu mândrie,
Căci truda voastră nu-i în van,
Gândirea voastră-i veșnic vie.
Nădejdea, soră cu urgia,
În hruba neagră de blesteme
În voi trezi-va voioșia,
Căci va veni dorita vreme:
Iubiri, prietenii profunde
Vor trece porți cu lacăt greu,
Așa cum pân' la voi pătrunde
În ocnă, liber, glasul meu.¹²⁸

Nicolae I a răspuns revolvei decembrie retrăgându-se în cele mai adânci și mai represive tradiții ale autocrației rusești. A consolidat poliția secretă sub conducerea temutului conte Benkendorff, a reprimat protestele și a introdus măsuri draconice pentru suprimarea opoziției politice. Disciplina militară și frica erau instrumentele lui de guvernare. Scriitorul satiric Saltîkov-Șcedrin a descris Rusia lui Nicolae drept „un peisaj deșertic cu o închisoare în mijloc; deasupra ei – în loc de cer – o manta soldățească cenușie”¹²⁹. Scriitorul poporanist Gleb Uspenski a lăsat o imagine la fel de grăitoare a terorii care guverna viețile cetățenilor Rusiei:

Să nu te emoționezi [...], să nu arăți niciodată că ai vreun gând [...], să arăți întotdeauna că îți este frică, groază – acestea erau obiceiurile născute de acele vremuri. Teama era regula de bază a vieții. Ea gătuia capacitatea poporului de a gândi. Nimeni nu credea că omul are dreptul să trăiască. [...] Atmosfera era încărcată de teroare: „Ești condamnat!” strigau cerul și pământul, aerul și apa...¹³⁰

Nicolae a trimis trupe pentru a înăbuși revoluțiile populare din Polonia și Ungaria. Acasă, a proclamat doctrina oficială de stat: *Pravoslavie, Samoderjavie, Narodnost* – Ortodoxie, Autocrație și Națiune – un agregat de valori reacționare și o respingere deliberată a triadei revoluționare *Liberté, Egalité, Fraternité*.

Presa – cenzurată la sânge și controlată de stat – și-a oferit cu fermitate sprijinul, așa cum au făcut și scriitorii de seamă, inclusiv Nikolai Gogol și Feodor Tiutcev. Liberalul Pușkin a fost exilat la moșia lui de la țară, iar Nicolae și-a asumat rolul de cenzor personal al poetului, atrăgându-l în discuții despre literatură și viață, cum va proceda și Stalin mai târziu cu Boris Pasternak și Mihail Bulgakov. („Călărețul de aramă” al lui Pușkin, precum și alte poezii denunțau latura despotică a demult dispărutului Petru cel Mare, dar – și este cazul unei părți importante din marea literatură a Rusiei – cititorii n-aveau cum să nu recunoască relevanța lor contemporană.)

Domnia lui Nicolae a stârnit resentimentul față de Occident, a favorizat rusificarea forțată a minorităților etnice din imperiu și a stimulat nașterea mișcării slavofile, care va deveni o forță importantă în disputa de secole dintre reacțiune și reformă.

Lăsându-i deoparte exagerările, domnia țarului Nicolae n-a fost până la urmă altceva decât o reinstaurare a vechii tradiții moscovite a autocrației absolute și a întâietății statului. Nicolae I a renunțat la experimentele liberale ale unor cârmuitori ca Ecaterina și Alexandru și i-a învinuit pe predecesorii lui de a fi dat poporului speranțe de reformă, alimentând flăcările nemulțumirii populare, care izbucnea atunci când nu urma o liberalizare sau când măsurile adoptate nu erau suficiente de radicale pentru a satisface așteptările.

Principiul este expus succint în tratatul de referință al secolului al XIX-lea asupra autocrației și revoluției *L’ancien régime et la révolution* de Alexis de Tocqueville:

Regimul pe care o revoluție îl distruge este aproape întotdeauna mai bun decât cel care l-a precedat, și experiența ne învață că momentul cel mai periculos pentru o proastă guvernare este cel în care începe să se reformeze. Numai un talent ieșit din comun poate salva un principe care se apucă să-și ușureze supușii după o lungă opresiune. Răul îndurat cu stoicism pentru că era inevitabil devine insuportabil de cum apare ideea că poți să i te sustragi. Toate abuzurile care sunt înlăturate par să le pună mai bine în evidență pe cele care se mențin, făcându-le să pară mai aspre: răul a devenit mai mic, într-adevăr, însă sensibilitatea este mult mai mare.¹³¹

Tocqueville vorbea despre Franța anului 1789, dar concluzia lui este în chip remarcabil aplicabilă Rusiei: *pentru un regim autocratic, momentul cel mai periculos este cel în care începe să se reformeze*.¹³²

Note

114. Pavel I, v. N. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford University Press, Oxford, 1963.

pp. 302 și urm.

115. M.M. Speranski, *Proektî i zapiski (Proiecte și note)*, Moskva–Leningrad, 1961, pp. 43–44.

116. *Ibid.*, p. 65.

117. *Ibid.*, p. 118. E demn de remarcat cât din diagnosticul lui Mihail Speranski privitor la statul atotputernic, care exercită o autoritate arbitrară, e valabil încă în zilele noastre, cum era și în vremea lui Ivan cel Groaznic. Afirmatia lui Speranski potrivit căreia Rusia n-a fost niciodată un stat guvernat de lege („legea este dependentă cu totul de voința autocratică...”) este încă parțial adevărată astăzi, când Kremlinul continuă să dicteze verdictele în pro cesele importante, cum ar fi cel al oligarhului Mihail Hodorkovski și ale altora. Lamentația lui Speranski cu privire la lipsa dreptului de proprietate într-un stat prădal nic, hapsân, este împărtășită de mulți dintre cei afectați de aceasta în secolul XXI: „Ce rost au niște legi care atribuie proprietăți indivizilor, când proprietatea însăși nu are nici o bază stabilă, în nici un sens? Ce folos au legile civile, când tablele lor pot fi oricând sfărâmate de prima piatră a judecății arbitrare? Cum pot fi puse la punct finanțele într-o țară fără încredere publică în lege [...] și fără legi care să guverneze sistemul financiar? În Rusia nu există oameni cu adevărat liberi, în afară de cerșetori și de filozofi!” (*Ibid.*, pp. 140–142). Acest citat este frapant îndeosebi pentru că ar putea aparține la fel de bine corporațiilor și oamenilor de afaceri din secolul XXI – BP, Shell, Lukos, Hermitage –, oligarhilor ruși depozedați, tuturor celor care au suferit de pe urma noii versiuni de autocrație statală a lui Vladimir Putin, în care Kremlinul poate sechestra după voie bunurile private ori de câte ori proprietarii lor intră în conflict cu „piatra judecății arbitrare”. În Rusia de astăzi, „încrederea publică în lege” rămâne un articol deficitar.

118. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 247.

119. L. Tolstoi, *War and Peace*, trad. engl. R. Edmonds, Penguin, London, 1957, pp. 943–947 [L. Tolstoi, *Război și pace*, trad. rom. Ion Frunzetti și N. Parocescu, ELU, București, 1969, vol. 2 pp. 262–267 – n.t.]

120. *Ibid* [trad. rom. cit., pp. 297– 298 – n.t.].

121. Comte de Ségur, *Histoire de Napoléon et de la Grande Armée pendant l’année 1812* (*Istoria lui Napoleon și a Marii Armate în anul 1812*), E. Houdaille libraire-éditeur, Paris, 1839, pp. 47– 48.

122. *Ibid.*, pp. 48– 49. Pentru pierderile armatei franceze, v. Riasanovski, op. cit., pp. 345 și urm.

123. F. Gribble, *Emperor and Mystic: The Life of Alexander I of Russia*, Kessinger, Montana, 2007.

124. N. Nekrasov, *Russkie Jenșcinî, Russkaia Klassika*, Mos kva, 2009, p. 28 [*Femeile ruse*, trad. rom. M.R. Paraschivescu, Cartea Rusă, București, 1956, pp. 34–35 – n.t.].

125. A. Mazour, *Russia’s First Revolution, 1825*, Stanford University Press, Stanford, 1937, p. 67.

126. Exact același lucru s-a întâmplat în timpul puciului din 1991 de la Moscova și în 1993, când a fost bombardată Casa Albă a Rusiei.
127. C. de Grunwald, *Tsar Nicholas I*, Macmillan, New York, 1955, p. 69.
128. A.S. Pușkin, *Socinenia v 3 tomah*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1987 [A.S. Pușkin, „În greu sughium siberian...”, trad. rom. Al. Philippide, ed. rom. cit., pp. 98–99 – *n.t.*].
129. Saltîkov-Șcedrin, *apud* T. Szamuely, *The Russian Tradition*, McGraw-Hill, London, 1974, p. 134.
130. Uspenski, *apud ibid.* Rândurile lui Uspenski sunt o stranie prefigurare a poemului scris de Osip Mandelștam despre aceeași atmosferă de teroare care a cuprins Rusia în timpul lui Stalin: „Viețuim, dar sub noi țara tace mormânt. / Când vorbim, nu se-aude măcar un cuvânt. / Iar când vorbele par să se-nchege puțin, / Pomenesc de plăieșul urcat în Kremlin“ [trad. rom. Emil Iordache – *n.t.*]. Cuvintele lui Mandelștam aveau să-l ducă în lagăr și, în cele din urmă, la moarte, dar Uspenski a fost mai norocos.
131. A. de Tocqueville, *L’ancien régime et la révolution*, Adamant, Paris, 2002, p. 259 [Vechiul regim și revoluția, trad. rom. Cristian Preda și Constantin Davidescu, Nemira, București, 2000, pp. 192–194 – *n.t.*].
132. Teama că atunci când un lider reformator al unui stat autocratic îi întinde poporului un deget acesta îi va cere în mod inevitabil toată mâna rea pare de multe ori în istoria rusă și sovietică a secolelor al XIX-lea și al XX-lea. După cum vom vedea, această teamă a dus de obicei la abandonarea exasperată a încercărilor de reformă ale unei guvernări moderate, urmată de întoarcerea grabnică la poziția implicită a Rusiei, de autocrație centralizată.

Partea a III-a

Zorii revoluției

Capitolul 12

Războaiele din Caucaz

Trupurile militarilor uciși în luptă sunt înapoiate familiilor, vieți sacrificate din cauza stângăciei politicilor lui Boris Elțin în Cecenia. Aceste imagini sunt un potențial dezastru politic pentru președinte...

Însuși Boris Elțin spune că stilul lui de guvernare este managementul crizelor; în cazul Ceceniei, el este cel care a permis apariția crizei, ignorând nemulțumirea crescândă a republicii, până când conflictul a devenit inevitabil...

Războiul dus de Boris Elțin împotriva dezintegrării țării a lăsat Cecenia în ruine, confruntând Moscova cu prețul cumplit al reconstrucției și cu perspectiva altor războaie pe care ar trebui să le poarte în alte republici pentru a ține Rusia laolaltă...

Moscova e acum o țintă a terorismului – o explozie într-o garnitură de metrou aglomerată care a lăsat în urmă patru morți și mulți răniți...¹³³

Pe când lucram la această carte, am scos la iveală benzile video cu reportajele mele din Rusia, realizate pentru BBC între 1987 și 1997. M-am îngrozit amintindu-mi câte erau dedicate tulburărilor etnice și naționaliste din republicile periferice ale URSS. Am relatat despre conflictele care escaladau în sudul URSS; armenii, azerii, ucrainenii, georgienii, moldovenii și alții se ridicaseră împotriva guvernării sovietice. Am relatat despre încercările, uneori brutale, ale Kremlinului de a ține Uniunea Sovietică laolaltă. În anii '90, mânia și revolta au cuprins un alt grup etnic. Revoltele precedente avuseseră loc în republici sovietice din afara Rusiei, însă Cecenia făcea parte din Rusia, și imboldul ei de a se elibera de detestatul jug rusesc avea să fie cea mai mare provocare internă pentru Boris Elțin și succesorii lui.

Sudul a fost întotdeauna o problemă pentru Rusia – în multe privințe, o problemă pe care ea însăși a provocat-o. Conflictele etnice din anii '80 și '90 și bombele care explodează și astăzi la Moscova au răsărit din semințele sădite cu multe secole în urmă. Sudul Rusiei este o frontieră primejdioasă – zbugiumată și brutală, dar bogată în resurse, frumoasă ca geografie și vitală din punct de vedere strategic. Din cele mai vechi timpuri, rușii au privit cu suspiciune și frică la firoaasele-i triburi nomade, iar experiența cuceririi mongole le-a insuflat o statornică dorință de a proteja granițele țării (vezi pp. 42–46). Timp de câteva secole, o succesiune de țări au încercat să alunge potențialii inamici ai Rusiei tot mai departe de inima ei, prin extinderea imperiului rus în toate direcțiile. În est, această politică a avut în linii mari succes, Siberia devenind o parte loială a Rusiei (vezi pp. 75–76). În nord și vest s-au creat state-tampon care nu au reușit, însă, să prevină invazii ale suedezilor, prusienilor, lituanienilor, francezilor, polonezilor și germanilor. Sudul a fost totuși cel care a opus ambițiilor expansioniste ale Rusiei rezistența cea mai îndârjită și care a dat naștere celor mai persistente probleme.

În secolul al XVI-lea, când Ivan cel Groaznic s-a lansat într-o campanie de anexare a ținuturilor din sud, el a început un conflict care avea să urmărească Rusia timp de patru

secole. Ivan a cucerit hanatele musulmane ale Kazanului și Astrahanului, dar a pierdut teritoriul în fața tătarilor din Crimeea, care, în 1571, au împresurat și au ocupat pentru scurt timp Moscova și au dus mulți locuitori în robie. Căpeteniile musulmane erau sinonime cu groaza în mentalul rus; sudul era o sursă de amenințare, teroare și moarte.

În 1654, Aleksei I a semnat cu atamanul cazac Bogdan Hmelnițki un tratat care-i permitea Rusiei să încorporeze Ucraina în imperiul ei. În ochii Moscovei, aceasta era o bine-venită reunificare a vechilor pământuri ale Rusiei Kievene, vechiul leagăn al civilizației ruse. Dar, pentru mulți ucraineni, unirea forțată a devenit o sursă latentă de mânia și resentiment, care avea să mocnească timp de sute de ani. Atât Ucraina, cât și Rusia își atribuiau rolul de adevărat moștenitor al vârstei de aur a Kievului și fiecare o privea pe cealaltă cu suspiciune și uneori cu ostilitate.

În anii 1680, Petru cel Mare și-a trimis oștile împotriva hanului din Crimeea, dar tactica de pârjolire a pământului folosită de dușmani i-a obligat pe ruși să se retragă. În timpul generațiilor următoare, frontiera de sud a Rusiei avea să tot avanseze și să se tot retragă.

Secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea s-au scurs în războaie cu turcii otomani pentru controlul pământurilor fertile din nordul Mării Negre. Ecaterina cea Mare a adus restul Ucrainei, Crimeea și porturile de la Marea Azov și Marea Neagră sub control rusesc. Posesiunea acestor teritorii a accelerat ascensiunea Rusiei la statutul de mare putere și a contribuit la apariția unui sentiment de mândrie națională care a ajutat la mobilizarea unui imperiu neomogen.

Regiunea Caucazului însă, în care munții impresionanți și văile luxuriante erau locuite de ceceni, georgieni, inguși și felurite alte etnii, s-a transformat într-un cumplit câmp deătălie. Rezistența față de stăpânirea rusească a dus, la începutul secolului al XIX-lea, la 50 de ani de război de gherilă care a curmat mii de vieți și le-a inspirat scriitorilor și poeților Rusiei povești pline de cruzime, patimă și mândrie. Poemul epic al lui Pușkin „Prizonierul din Caucaz“ (1822) a dat tonul mai multor generații de scriitori:

De tine, cântul – brav viteaz,
O Kotlearovski! – o să spună
Ce bici ai fost peste Caucaz!
Oriunde năvăleai, furtună,
Ca neagra ciumă-a ta sosire
În triburi aducea pieire [...].
Ruseștii spade-i tot supus
Mândrii Caucazului feciori,
Luptând cumplit pierit-ați voi!
Salvare tot nu v-a adus
Nici sângele vărsat de noi,
Nici scut, nici zale fermecate,
Nici munți și-ai voștri mari eroi,
Nici asprul dor de libertate!¹³⁴

Pușkin era un liberal și un apărător al libertății; cu toate acestea, finalul patriotard al acestui poem ne arată că până și el a fost luat de valul isprăvilor imperialismului rus, aflate

în plină desfășurare chiar în timp ce scria.

Campania de supunere a sudului purtată în secolul al XIX-lea sub Alexandru I a fost condusă de generalul Aleksei Ermolov, veteran care se distinsese în campaniile napoleoniene și comandant al artileriei ruse. Sosit în Caucaz în 1816, el și-a creat curând o reputație prin lipsa de scrupule și prin cruzime. Campania lui deliberată de teroare includea execuția fără judecată a insurgenților inamici, masacrarea familiilor lor, răpirea și violarea localnicilor. El a justificat distrugerea a milioane de acri de pădure – așa cum aveau să justifice americanii în secolul următor folosirea defoliantelor în Vietnam – prin distrugerea unor potențiale ascunzători ale gherilelor inamice. Ermolov spunea că voia să facă „din teroarea răspândită de numele meu o apărare mai puternică a frontierelor noastre decât orice lanțuri sau fortărețe“¹³⁵:

Doresc ca pentru localnici cuvântul meu să fie o lege mai de temut decât moartea. [...] În ochii asiaticilor, îndurarea nu este decât un semn de slăbiciune. Și motivul severității mele este unul profund umanitar: eu consider că o execuție evită pierderea a sute de vieți rusești și oprește mii de musulmani să trădeze statul...¹³⁶

Ermolov a înființat orașul fortificat Groznîi, capitala de astăzi a Ceceniei. De acolo, lansa expediții de pedeapsă împotriva satelor cecene, ordonând soldaților să „distrugă așezările, să spânzure ostaticii și să măcelărească femeile și copiii“. Cecenii au fost deportați și exilați din patria lor cu miile. Satele au fost rase de pe fața pământului de mai multe ori. Un astfel de raid asupra satului Dadi, din septembrie 1819, s-a întipărit în memoria colectivă. Populația locală, inspirată de legendarul conducător cecen Șamil, a opus rușilor o rezistență eroică, iar faptele lor sunt celebrate în baladele populare cecene. După ce gloanțele inamice au ucis toți bărbații din sat, apărarea a fost preluată de femei, care mănuiau pumnale ceremoniale; ca să nu cadă în mâinile rușilor, își tăiau beregata:

Sus, voi, viteji!
Sculăți familia și nevasta!
Rostiți degrabă rugăciunea!
Căci satul vă e-ncercuit.
Trei rânduri de oțel sclipind în soare,
Sunt baionete, zori pătați de sânge.
În mii de morți o să se sfărâme ziua.
Căci Ermolov a poruncit
Să nu se cruțe nici muiera, nici copiii!
Deschideți, dar, Coranul
Și rugăciunea morților rostiți.
Viteji, chiar astăzi sufletele voastre
Vor zbura. Păgânii însă
Nici când nu vă vedea-vor dosul.
Războiul Sfânt Allah va prinde
În strânsă îmbățișare...
Iarba și stânca deopotrivă
Aminte-aduc durerea și mânia
Pământului din moși strămoși.
Ei moartea împărțit-au cu dușmanii

Sosiți cu sabia în mână.
Ferice de viteazul ce n-a văzut
Și nici n-a plâns de jale
Lângă-un copil cecen în lacrimi
Bocind pe trupul mamei lui ucise.¹³⁷

Pentru poporul cecen, generalul Ermolov a rămas până în zilele noastre obiect al urii și repulsiei, un simbol al genocidului întreprins de ruși și o justificare a teribilelor atrocități la care luptătorii ceceni i-au supus pe recruții ruși capturați în războaiele ultimilor douăzeci de ani.¹³⁸

Chiar și în vremurile expansiunii spre sud a Moscovei, sprijinul patriotic față de campaniile lui Ermolov, exprimat de Aleksandr Pușkin, nu era unanim. În 1837, Mihail Lermontov, tânăr ofițer din gardă cu înclinații liberale, a scris un poem înflăcărat, plin de mânie împotriva ipocriziei țariste și a „călăilor care ucid libertatea, spiritul și gloria, [...] îngrădindu-se în jurul tronului ca o ceată lacomă”. La scurt timp, a fost transferat la un regiment de dragoni din Caucaz, un fel de exil sub pretextul serviciului militar. Cu toate acestea, Lermontov insinuează în romanul său de referință *Un erou al timpului nostru* că Rusia reprezintă pentru el închisoarea, în vreme ce sălbaticul și rebelul Caucaz oferă libertatea:

Am sosit ieri la Piatigorsk. [...] Când se va dezlănțui o furtună, norii vor coborî până pe acoperișul meu. [...] La apus se înalță albastru, cu cele cinci piscuri ale lui, muntele Beștu. Din toată furtuna, o, nour stingher, doar tu ai rămas. La nord muntele Mașuk, ca o căciulă persană miștoasă, astupă toată zarea. [...] Mai încolo, departe, se înalță ca un amfiteatru munții, tot mai albaștri, tot mai înnegurați, iar în zare se întinde lanțul de argint al culmilor înzăpezite, începând cu vârful Kazbek și isprăvindu-se cu cele două piscuri ale Elbrusului. [...] E veselă viața într-o țară ca asta!¹³⁹

Un erou al timpului nostru abundă în asemenea descrieri minunate și evocatoare ale magnificului Caucaz și ale aprigilor și mândrilor săi locuitori care luptau pentru apărarea ținuturilor natale. Rușii îngâmfaiți, complicați și obsedați de sine ai lui Lermontov par, prin contrast, meschini. Titlul cărții este evident ironic: eroii nu pot fi decât sălbatici cei nobili, cecenii și muntenii din Daghestan, în timp ce rușii sunt niște ticăloși sterili și cinici. Romanul lui Lermontov este un rechizitoriu indirect al „civilizației” care aduce sclavia și represiunea.

Peste câteva decenii, Lev Tolstoi va fi și mai critic. El și-a făcut serviciul militar în Caucaz ca tânăr ofițer în armata rusă și caracteriza în jurnalul lui campania ca „urâtă și nedreaptă”. Din ultima lui operă, nuvela *Hagi Murad*, se desprinde repulsia morală față de rușii care-și croiesc drum prin Cecenia înșelând și măcelărind:

De ura împotriva rușilor nu pomenea nimeni. Căci sentimentul care îi stăpânea acum pe toți cecenii, de la cei mai mici până la cei bătrâni, era mai puternic decât ura. De fapt nu era ură, ci neputința de a-i socoti oameni pe acești câini; și simțeau o scârbă și o nedumerire atât de mare față de purtarea plină de cruzime și sălbăcie de prisos a acestor făpturi, încât dorința de a-i nimici, așa cum stărpești sobolanii, păianjenii veninoși sau lupii, era tot atât de firească la ei ca și instinctul de conservare.¹⁴⁰

Represiunea brutală a naționalismului din regiunile periferice ale imperiului a lăsat

Rusiei moștenire problemă care vine din timp de secole. În ultimii ani, cea mai vizibilă dintre acestea a fost Cecenia, dar și alte grupuri etnice continuă să nutrească deziderate similare, care provin tot din vremurile țariste. Perioadele de criză și slăbiciune a regimului aflat la guvernare au stârnit întotdeauna agitația naționalistă în rândul minorităților imperiului, înălțând spectrul dezintegrării catastrofale. În timpul crizei revoluționare de la începutul secolului XX, prim-ministrul liberal Serghei Witte avertiza în *Memoriile sale* (1921, postum) în legătură cu faliile care amenință unitatea Rusiei:

Această revărsare [de presiune revoluționară] este și mai periculoasă în Rusia, pentru că 35 la sută din populația ei nu sunt ruși, ci naționalități cucerite. Oricine a citit cu pătrundere istoria recentă știe ce dificultăți a pus dezvoltarea din secolul trecut a naționalismului în calea dezideratului de a obține un corp uniform sudând laolaltă elemente naționale eterogene. [În 1905] provinciile de la graniță profitau în mod evident de slăbirea Rusiei centrale pentru a-și arăta colții. Aceste provincii au început să-și ia revanșa pentru îndelungata nedreptate la care fuseseră supuse [...]. Așteptau cu ardoare ceea ce părea a fi eliberarea lor de jugul rusesc. Noi suntem singurii vinovați pentru această situație. N-am reușit să pricepem că, încă din vremea lui Petru cel Mare și, în special, a domniei Ecaterinei II, nu trăim în Rusia, ci în Imperiul Rus [...]. Provinciile noastre de graniță nu vor accepta niciodată politica de rusificare fără scrupule. Georgienii, armenii, tătarii [...] voiau autonomie; toți doreau anihilarea sistemului opresiunii deliberate care le făcea viața un calvar.¹⁴¹

Lupta îndelungată pentru supunerea teritoriilor din sud avea să fie dăunătoare chiar pentru Rusia. Imaginea țării în pericol, într-o cvasicontinuu stare de război sau de pregătire de război, pătrunsese în sufletul rusesc încă din vremea Rusiei Kievene. Ocupația mongolă inspirase modelul unui stat militarizat care-și închină resursele naționale, materiale și umane preponderent purtării de războaie. Iar secolele de conflict epuizant în Caucaz și maiuarea au consolidat credința că Rusia trebuie să rămână vigilentă, mereu mobilizată pentru autoapărare. Efortul presupus de permanenta stare de mobilizare militară a deformat economia Rusiei și structurile statului și a stat în calea reformei sociale. Nevoia de recruți a armatei va întârzia în mod fatal eforturile de abolire a servituții. În cele din urmă, va submina eforturile țărilor reformatori din secolul al XIX-lea și va da avânt

forțelor revoluției.

În parte, Rusia era dispusă să plătească un preț atât de greu pentru dominația Caucazului ca să-și apere frontiera vulnerabilă din sud, unde persanii, turcii și, din ce în ce mai mult, englezii presau în căutare de teritorii. Declinul Imperiului Otoman a lăsat Rusia și Anglia să se înfrunte în lupta pentru umplerea golului de putere lăsat de otomanii retrași. Așa-numitul Mare Joc – *Great Game*, *Bolșaiia Igra* – se va derula pe o perioadă de 90 de ani, fără încetare, până la Convenția Anglo-Rusă din 1907. Până să se ajungă aici, lupta pentru supremația în Asia Centrală se va întinde până pe teritoriul Rusiei. Frica de o pătrundere a rușilor la Mediterana i-a împins pe britanici și pe francezi să debarce trupe în 1854 în Crimeea pentru a distruge, la Sevastopol, flota din Marea Neagră a țarului. Nicolae I, a cărui agresivitate contribuisese mult la provocarea Războiului Crimeii, a murit de pneumonie în momentul culminant al războiului, lăsând Rusia pradă unei devastatoare înfrângeri. Un tratat de pace punitiv a forțat Rusia, în 1856, să-și desființeze toate bazele navale din Marea Neagră, zădărniciind truda seculară de a stabili în sud un port fără îngheț și zdrobind speranțele de acces la Mediterana.

Scara dezastrului, erorile de tactică și umilirea autorității țariste au marcat începutul sfârșitului Rusiei ca putere europeană dominantă. Și, fapt de importanță crucială, au provocat o asemenea nemulțumire publică, încât au oferit un nou imbold forțelor opoziției revoluționare care luau naștere în epocă. Nemulțumirea avea să crească pe parcursul secolului și să culmineze cu evenimentele explozive din 1917.

Note

133. Reportaje ale autorului pentru BBC News, 1995– 1997.

134. A.S. Pușkin, *Kavkazskii Plennik*, op. cit., p. 109 [„Prizonierul din Caucaz“, în A.S. Pușkin, Poeme, trad. rom. M.R. Paraschivescu, Cartea Rusă, București, 1957, pp. 147–148 – n.t.].

135. G. Hosking, op. cit., p. 239.

136. *Ibid.*

137. Cântec popular cecen, *apud* M. Gammer, *The Lone Wolf and the Bear: Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*, Hurst & Company, London, 2006, pp. 36–37.

138. În secolul XXI, Rusia continuă să urmeze exemplul lui Ermolov. Satele, orașele și chiar – cazul cel mai cunoscut – capitala cecenă, Groznîi, au fost bombardate și rase din temelie. Tactica lui Ermolov de a dezbină și a stăpâni, precum și mituirea și șantajarea unor conducători de paie pentru a exercita puterea în numele Moscovei au adus un simulacru de stabilitate, însă doar prin represiune, crimă și teroare sprijinită de stat. Istoria ne învață însă că vor trece multe generații până ce vulcanul resentimentului cecenilor va fi stins.

139. M. Lermontov, *A Hero of Our Time*, trad. engl. P. Longworth, Signet, New York, 1982, p. 85 [*Un erou al timpului nostru*, trad. rom Al. Philippide, EPLU, București, 1969, pp. 87– 88 – n.t.].

140. L. Tolstoi, *Hadji Murat*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1969, p. 89 [*Hagi Murad*, trad. rom. Ștefana Velisar Teodoreanu și Mihail Calmîcu, Minerva, București, 1971, p. 321 – n.t.].

141. S. Witte, *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, New York, 1921, p. 210.

Capitolul 13

Alexandru II. Desființarea iobăgiei

În romanul lui Gogol *Suflete moarte*, personajul principal, Cicikov, este un escroc care cumpără iobagi decedați ale căror nume apar încă în recensământ și apoi face avere garantând cu ei la banca de stat.

„Spune-mi: ți-au murit țărani? [...] Trece-mi-i mie, Nastasia Petrovna!“ „Pe cine, tăicuțule?“ [zise bătrâna]. „Păi pe toți ăștia care au murit.“ „Păi cum să ți-i trec?“ „Păi așa, cum se trece. Mi-i cedezi. Sau, poate, mi-i vinzi. Îți dau bani pe ei.“ „Dar ce-ai să faci cu ei? întrebă holbând ochii bătrâna. [...] Zău, maică, nu mi s-a mai întâmplat să vând morți. [...] Poate că dumneata, maică, mă păcălești și – nu știu – poate că fac mai mult...“ „Aoleu, ce căpătâna de lemn“, își zise Cicikov. [...] „Ce tot îndrugi dumneata? Gândește-te! Cine-o să-i cumpere?! Cine are nevoie de ei? Ce-ar face cu dânșii? De altfel, oasele și mormintele îți rămân dumitale.“ [...] „S-ar putea întâmpla totuși să fie nevoie de ei în gospodărie“, începu bătrâna, dar nu isprăvi.¹⁴²

Proza lui Gogol e simplă în aparență: pe măsură ce citești, îi descoperi tot mai mult ciudata, deconcertanta densitate. *Suflete moarte* nu este doar o critică socială: Gogol oscilează între umorul absurd – marca lui unică – și o cruciadă bizară, mistică, pentru regenerarea națiunii ruse. Subiectul romanului – cumpărarea și vânzarea de ființe umane, chiar și după moartea lor, cruzimea și incompetența birocrăției țariste – se încheagă într-o imagine virulentă a practicii iobăgiei.

Romanul *Suflete moarte* a fost încheiat în 1852, când abolirea sclaviei se discuta în mod serios, atât în Rusia, cât și în Statele Unite. Iobăgia fusese un stâlp atât de puternic al economiei rusești, asigurând națiunii rezerva de forță de muncă și de recruți pentru armată și susținând structura societății, încât țarii de până atunci se opuseseră ideii de a interveni asupra ei.

Robii erau un bun valoros încă din vremurile Rusiei Kievene, în secolele XI–XII, când vasele comerciale ale lui Oleg vor fi transportat prizonieri pe Nipru în jos pentru a-i vinde în Bizanț. Istoricii presupun că era vorba de prizonieri capturați în incursiuni de jaf și vânduți ca sclavi pe viață. Dar mai târziu, în secolele XIII–XIV, s-a dovedit că unii țărani liberi fuseseră forțați de povara datoriilor pe care le făcuseră să devină robi. Până în secolul al XV-lea, regulile care stabileau achiziția de sclavi fuseseră codificate în lege. *Russkaia pravda*, prima culegere de documente juridice din istoria Rusiei, stabilește că „au să fie trei feluri de robi“:

Se poate cumpăra un rob înaintea martorilor și plăti un judecător pentru înregistrare. Bărbatul care se însoară cu o roabă fără învoirea stăpânului ei va deveni la rândul lui rob. Dacă un om se învoiește să ia asupra lui însărcinările date de stăpân, atunci el va fi robul acestuia. Și pentru datoria în grâne care nu este plătită la timp, datornicul va ajunge rob.¹⁴³

În fapt, mulți țărani s-au oferit de bunăvoie ca robi. Potrivit unei instituții pur rusești, *krugovaia poruka* (răspunderea comună), comunitățile locale erau responsabile în mod

colectiv de plata taxelor, de impunerea disciplinelor publice și de furnizarea recruțiilor către armată. În perioadele de recolte slabe sau de criză economică, astfel de responsabilități erau greu de îndeplinit și, adeseori, singura soluție era ca întregul sat să se învoiască a deveni proprietatea puternicilor moșieri.

La mijlocul secolului al XVI-lea, robii au început să fie socotiți șerbi, legați de moșia stăpânilor, dar având acum garanția anumitor drepturi de a arenda pământul, inclusiv transmiterea acestuia fiilor lor. Unii plăteau dări moșierului pentru folosința pământului (cunoscute ca *obrok*), în timp ce alții prestau muncă (*barșcina*). Robia a fost în multe privințe benefică tuturor celor implicați; moșierul obținea o forță de muncă permanentă, iar țăranilor li se ofereau securitate și protecție. Mulți stăpâni erau destul de luminați ca să-și dea seama că era în interesul lor să nu-și trateze rău șerbii și, în consecință, sistemul s-a răspândit cu rapiditate. Dar șerbia a cimentat o mentalitate colectivă care avea să domine Rusia de-a lungul secolelor. Înclinația moștenită de a se regropa în fața problemelor comune a ajutat națiunea să devină imperiu și să se apere de dușmani. Pe de altă parte, a împiedicat dezvoltarea proprietății private, a libertăților politice și a instituțiilor guvernate de lege, care începeau treptat să se dezvolte în Europa Occidentală.

În vremurile vechi, în secolele XIII–XV, familiile de țărani își conduceau propriile comunități, munceau și în beneficiu propriu și – conform obiceiului – aveau dreptul să-și părăsească stăpânul o dată pe an, în noiembrie, în săptămâna dinaintea comemorării Bisericii Sfântul Gheorghe din Kiev. Odată recolta strânsă și toate datoriile plătite, țăranii puteau să-și ia pur și simplu ziua-bună și să-și ofere serviciile în altă parte. Statul însă ajunsese să depindă de veniturile din taxe pe care le generau iobagii, iar mișcarea lor dintr-o parte în alta îngreuna colectarea lor. Așa se face că, pe la 1590, țarul Boris Godunov a suspendat dreptul de mișcare și, în decurs de câteva decenii, țăranii au ajuns să fie legați irevocabil de glie.

În următorii două sute de ani, drepturile lor s-au erodat progresiv, până când șerbii au început să fie vânduți și cumpărați ca niște bunuri personale. În timpul domniei lui Petru I (1682–1725), țăranii au devenit oficial proprietatea moșierului, legați mai degrabă de stăpân decât de pământ și pătimind după bunul-plac al acestuia. Le-au fost anulate drepturile civile ce le mai rămăseseră, iar situația lor a ajuns mai apropiată de cea a negrilor din Statele Unite decât de servitutea relativ benignă de la început.

Numeric, iobăgia a atins punctul culminant la sfârșitul secolului al XVIII-lea, sub împărăteasa, așa-zis liberală, Ecaterina II. Averele erau exprimate de obicei prin numărul de „suflete” stăpânite de un nobil. Atât Petru cel Mare, cât și Ecaterina au adoptat practica de a răsplăti serviciile aduse statului dăruind iobagi – ici o mie de „suflete”, colo zece mii. Cifrele implicate erau uluitoare. În 1796, recensământul arăta că, dintr-o populație de 36 de milioane de oameni, 17 milioane erau iobagi.¹⁴⁴ Proprietarii de pământuri aveau dreptul să-și bată iobagii și să-i trimită la muncă silnică în Siberia dacă aceștia refuzau să se supună poruncilor.

Pe măsură ce erau considerați tot mai mult o proprietate, obiecte, iar nu ființe umane, suferința iobagilor în mâinile stăpânilor sporea, și tratamentul lor era tot mai barbar. Chiar la marginea orașului Troițk, la 32 de kilometri sud de Moscova, am mers să caut fosta moșie a Dăriei Saltîkova, o aristocrată bogată din secolul al XVIII-lea. Mi-a luat ceva timp

s-o găsesc, pentru că nici un localnic nu părea dispus să mă ajute; cei mai mulți dădeau doar din cap și se îndepărtau. Am fost în cele din urmă îndrumat spre sătucul Krasnaia Pahra. Apropiindu-mă, am văzut pe vârful unui deal turla albastră a unei biserici și, alături de ea, un conac neoclasic îmbrăcat în schelărie, evident în curs de renovare („pentru un oligarh“, șopteau muncitorii). Decorul era idilic, dar locul avea o poveste macabră¹⁴⁵. Daria Saltîkova intrase în posesia moșiei în 1755 (biserica era capela ei privată) și își petrecuse următorii șapte ani torturând și ucigând peste o sută de iobagi. Ca mulți latifundiari de pe atunci, avea la moșie o temniță, care era prevăzută, în cazul ei, cu camere de tortură, unde turna lichide clocotite peste deținuți, îi lega de fiare înroșite sau îi cufunda în apă înghețată.

Se vede până astăzi că era conacul unei mari familii, iar Saltîkova avea legături foarte sus-puse. Astfel că, atunci când țărani au încercat să-i dea crimele în vileag, s-au trezit chiar ei judecați pentru calomnie. Însă doi țărani curajoși au reușit să strecoare o plângere scrisă direct împărătesei Ecaterina cea Mare. Este un document zguduitor. Unul dintre bărbați spune că a fost silit să privească cum Saltîkova a acuzat-o pe nevasta lui că n-ar fi spălat o podea cum se cuvine și, apoi, cum a bătut-o cu bâta și biciul, până la moarte. Saltîkova i-ar fi zis: „Dacă te plângi, n-ai să câștigi altceva decât că pun să te omoare și pe tine în bătaie.“ Împărăteasa a citit denunțul celor doi, și Saltîkova a fost judecată. A fost pedepsită să stea o oră în butuc și apoi a fost închisă într-o mănăstire. Pedepsă ușoară, dar pedepsirea unui moșier era de-a dreptul excepțională.

Până în secolul al XIX-lea, iobăgia se transformase în forma cea mai rea de sclavie. Dar sute de mii de mici proprietari de pământ riscuau să piardă totul în cazul abolirii ei și se opuneau cu încăpățănare reformei. Fără speranța dreptății, mulți iobagi fugeau în Siberia sau în teritoriile nelocuite din sud, unde se alăturau cazacilor răsculați în marile revolte țărănești (vezi pp. 75–77).

Ca și negrii din sudul Statelor Unite, iobagii n-aveau drepturi legale, nici mijloace de reabilitare și nici o scăpare; ei și descendenții lor erau robi pe vecie. Dar, spre deosebire de Statele Unite, unde restul societății se bucura de libertate și democrație, iobăgia din Rusia era doar expresia supremă a despotismului și a lipsei de legalitate care dominau societatea rusă în ansamblu.

Conștiința Rusiei trăia însă prin scriitorii, artiștii și poeții ei. În Galeria Tretiakov din Moscova pot fi admirate magnificele picturi cu țărani ale lui Ilia Repin. Scenele cu țărani au stat la baza artei ruse de-a lungul secolelor, dar Repin a conferit genului o mare putere emoțională și, indirect, propagandistică. Figurile muncitorilor trudiți din pictura *Edecarii de pe Volga* (1870–1873) sunt pline de demnitate umană în adâncul durerii lor. *Procesiune religioasă în gubernia Kursk* (1880–1883) este o capodoperă a expresiilor discordante: soldații țariști călări îi biciuiesc pe țărani din mulțime, în timp ce preoții cu sutane aurite le evită privirile. Acest efect, în mod intenționat șocant, avea să-l pună pe Repin în conflict cu cenzura.

Mare parte a literaturii ruse din secolul al XIX-lea pare o încercare disperată de ispășire a vinei intelighenției față de ororile iobăgiei. Nikolai Nekrasov, Ivan Goncearov și Mihail Saltîkov-Șcedrin sunt obsedați de aceasta și, în *Povestirile unui vânător* (1852), Turgheniev aduce un omagiu nobleței iobagilor, făcând în același timp aluzie la vidul

moral al aristocrației. Prin personajul autobiografic Levin din *Anna Karenina* (1873–1877), precum și în nuvele ca *Moartea lui Ivan Ilici* (1886), Tolstoi îl prezintă pe țărânul rus drept un izvor de omenie și înțelepciune. Atunci când, spre sfârșitul vieții, Thomas Edison i-a trimis lui Tolstoi un fonograf, acesta a ales să înregistreze articolul polemic „Nu pot să tac” (1908), care conține un elogiu adus țărânului rus. Cuvintele lui evocă sentimentul de rușine care apăsa asupra națiunii în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea:

Citesc azi în ziar că douăzeci de țărani au fost executați prin spânzurare în orașul Herson – douăzeci de oameni din a căror muncă trăim cu toții, țărani de a căror înjosire pe toate căile ne facem vinovați, prin votca pe care le-o băgăm pe gât, prin condițiile și legile groaznice în care-i punem să trăiască, prin recrutarea în armată și prin falsele credințe pe care li le impunem ca să-i amăgim. Erău douăzeci dintre acei oameni a căror bunătate, simplitate și trudă sunt singura temelie și garanție a traiului nostru în Rusia. [...] Felul în care-i tratăm mi se pare atât de îngrozitor, încât nu pot să tac. [...] Eu unul nu sunt de acord să trăiesc în continuare în incalificabila societate care face asemenea lucruri.¹⁴⁶

Inteligenția îi idealiza pe țărani; puțini dintre membrii ei aveau însă experiența vieții țărănilor. Tolstoi, Turgheniev, chiar și Nekrasov făceau parte din nobilimea de țară. Pentru ei și pentru reformatorii sociali care le-au urmat calea, țărăanii au rămas o cauză intelectuală pentru care trebuia luptat, nu oameni reali care puteau fi ascultați și înțeleși. Clasele superioare europenizate și masele analfabete erau două nații separate care trăiau în aceeași țară. Prăpastia de neînțelegere care se căsca între intelectuali și țărani avea să se dovedească o catastrofă mai târziu, atunci când revoluționarii vor încerca să incite masele. Dar, până atunci, a avut loc o schimbare epocală: moartea, în 1855, a tiranicului Nicolae I adusese pe tron un om nou, hotărât să facă schimbări radicale în privința inechităților strigătoare la cer a șerbiei.

Alexandru II venise la putere într-o Rusie aflată în plină criză. Războiul Crimeii înșenunchease țara, și prima sarcină a lui Alexandru a fost cea de a încheia umilitorul Tratat de la Paris, acordul de pace care a pus capăt luptelor în 1856. Se pare că noul țar s-a hotărât încă de la începutul domniei că trebuiau aduse schimbări modului în care era condusă Rusia. Alexandru a reformat armata și a introdus serviciul militar obligatoriu, dar a evitat beligeranța expansionistă a predecesorilor săi. A început să lucreze la un nou cod de legi și a acordat autorităților rurale și municipale mai multă putere. Dar reforma cea mai importantă a venit pe 3 martie 1861. Cu ocazia aniversării a șase ani de la întronare, Alexandru II a emis Edictul de emancipare a iobagilor. Acesta a adus libertate celor 23 de milioane de ruși care, timp de secole, fuseseră de fapt doar niște sclavi.

Prin voința Domnului, Noi, Alexandru II, Împărat și Autocrat al Tuturor Rusiilor, dăm veste supușilor noștri credincioși: Am căpătat convingerea că sarcina de a ușura starea iobagilor este o misiune sacră pe care Divina Providență Ne-a încredințat-o într-o împlinire [...]. Pe baza acestor noi înțelegeri, iobagii vor primi cu timpul drepturi depline de locuitori rurali liberi. Nobilii, care vor păstra drepturile de proprietate asupra pământurilor care le aparțin, vor acorda țărănilor uzul perpetuu al pământului în schimbul unei obligații specificate; și, pentru a le asigura existența, precum și pentru a le permite îndeplinirea obligațiilor față de ocârmuire, le vor ceda o porțiune de teren arabil stabilită de înțelegerile menționate, precum și alte proprietăți.¹⁴⁷

Eliberarea țăranilor a fost cea mai importantă reformă a societății ruse de după Petru cel Mare. A afectat, practic, întreaga populație, a pus o nouă bază pentru întreaga structură economică și socială și a făcut valuri care vor agita națiunea timp de decenii.

Reforma venea cu mare întârziere. Șerbia fusese abolită peste tot în Europa, iar în Statele Unite, unde propunerile aboliționiste divizaseră națiunea, războiul civil avea să izbucnească chiar în luna următoare. În Rusia, nemulțumirea țăranilor crescuse de la sfârșitul invaziei lui Napoleon, ducând la răscoale violente în timpul dezastrului militar din Războiul Crimeii și după aceea. Iobagii, care luptaseră curajos în ambele campanii, așteptau ca „tătucul“ lor, țarul, să-i răsplătească dându-le pământul pe care îl priveau din vremuri imemorabile ca pe o proprietate colectivă a poporului rus.

Cei mai mulți moșieri se opuneau însă reformei, și Alexandru a trebuit s-o impună cu forța. Era, le-a spus aristocraților, „mai bine să-i eliberezi pe țărani de sus [...] decât să aștepti până când aceștia își câștigă libertatea ridicându-se de jos“¹⁴⁸. Edictul este plin de îndemnuri la stăpânire de sine, care trădează o adevărată teamă de conflict și chiar de violență.

Ne biziim pe nobili ca să ajungă la o înțelegere amiabilă cu țăranii și să stabilească de comun acord suprafața de pământ alocată și obligațiile care decurg de aici. [...] Rusia nu va uita că nobilimea, motivată de respectul ei față de demnitatea umană și de dragostea creștinească pentru aproapele, a renunțat de bunăvoie la iobăgie și a pus bazele unui nou viitor economic pentru țărani. [...] Până atunci, țăranii și servitorii trebuie să fie ascultători față de boierii lor și să-și îndeplinească riguros vechile obligații. [...] Conștienți de dificultățile inevitabile ale acestei reforme, suntem încrezători mai întâi de toate în bunăvoința Divinei Providențe care veghează asupra Rusiei [...] și ne biziim pe bunul-simț al poporului Nostru...¹⁴⁹

La început, țăranii au întâmpinat edictul de emancipare cu bucurie, așa cum spune viitorul anarhist prințul Piotr Kropotkin în *Amintirile unui răzvrătit* (1899):

Mai eram încă în pat când Ivanov, ordonanța mea, a intrat în fugă cu tava de ceai și a exclamat: „Eliberarea, prințe! [Edictul] a fost afișat la bazar. [...] Oamenii stau în jurul lui, unul citește și ceilalți ascultă...“ În două minute am fost îmbrăcat și am ieșit în stradă. „Kropotkin, eliberarea!“ – mi-a strigat un coleg care tocmai intra în școală. [...] După liturghie au citit și au împărțit [edictul]. „Țăranii și-au dat bine seama ce însemnătate are. Când am ieșit din catedrală, în pridvor stăteau mulți țărani. Doi dintre ei mi-au spus din ușă, făcând haz: «Ce-i, boierule? Acu’ cale bătută!»“ Colegul mi-a redat prin mimică cum i-au arătat mujicii calea. În acest gest de trimitere la plimbare a boierului se reflectau anii de chinuitoare așteptare.¹⁵⁰

Kropotkin era un oponent al regimului țarist, dar a fost și el copleșit de atmosfera de bucurie:

Ne-am întors într-un suflot la școală. [...] Asemenea scene de entuziasm s-au repetat și pe străzi. Mulțimi de țărani și de intelectuali stăteau în fața Palatului de Iarnă și strigau „ura!“. Când țarul a apărut pe stradă, caleașca sa a fost urmată de poporul care jubila. [...] De ce n-ați murit în ziua aceea, Aleksandr Nikolaevici? Ați fi rămas în istorie drept un erou!¹⁵¹

Dar când țăranii au aflat care erau clauzele emancipării – și ele umpleau aproape patru sute de pagini –, bucuria a pălit. În încercarea de a-i mulțumi pe nobili, Alexandru elaborase o reformă complet viciată de compromisuri.

În umbra Catedralei Hristos Mântuitorul din Moscova am găsit dovada modului în care a fost, în cele din urmă, răsplătită încercarea de reformă a lui Alexandru. O statuie grandioasă, înaltă de zece metri și înconjurată de treizeci de lei de bronz, de fântâni și colonade albe, a fost ridicată prin subscripție publică și proclamă cu litere de-o șchioapă: „Lui Alexandru, Țarul Eliberator“. Pe pedestal stă scris: „A eliberat din robie milioane de iobagi, a introdus consilii locale independente și autoguvernarea regională, a pus capăt războiului din Caucaz“. Alexandru a extins, de asemenea, educația, a introdus un sistem judiciar mai puțin părtinitor și a relaxat cenzura; ca o ironie a soartei, Rusia a fost prima țară care a tradus și publicat *Capitalul* lui Marx (1872). Reformele lui au fost un pas real într-o crearea societății civile și a statului de drept.

Din păcate, aceasta este doar o jumătate a poveștii. Desființarea iobăgiei în 1861 n-a reușit să îndeplinească speranțele țăranilor, pentru că a stabilit o perioadă de tranziție de doi ani înainte ca măsurile să aibă efect și, mai cu seamă, nu le-a dat pământ. Pământul lucrat de țărani trebuia cumpărat de la boieri la un preț stabilit de cârmuire. Din moment ce puțini țărani aveau bani, statul le-a oferit un împrumut de 80% din suma respectivă, pe care erau obligați să-l plătească – cu o dobândă anuală de 6% – într-o perioadă de 49 de ani.¹⁵² Însemna că țăranii erau siliți să continue să muncească pentru vechii lor stăpâni, plătiind mai mult decât în trecut și având adesea mai puțin pământ de pe urma căruia să câștige. În curând, guvernul trimitea poliție și trupe pentru a-și recupera împrumutul, provocând conflicte și resentimente.

Emanciparea a dezamăgit și infuriat pe aproape toată lumea. În josul inscripției de pe statuia lui Alexandru citesc despre tristul său sfârșit: „Decedat în ziua de 1 martie 1881 [...] în urma unui act terorist“.

Acel „act terorist“ s-a petrecut la Sankt-Petersburg. Am găsit locul, pe marginea fostului canal Ekaterina, care duce de la Palatul de Iarnă spre artera principală a orașului, Nevski Prospekt. Se află pe traseul folosit în mod obișnuit de țar duminica dimineața, și într-un anumit loc de pe dig, lângă Podul Pevceski, drumul e foarte îngust, mărginit de parapetul de fier forjat și de canal. Trăsura imperială, escortată de un detașament de cazaci, a fost silită să încetinească și să-și croiască drum prin îmbulzeală.

În mijlocul mulțimii se afla Nikolai Rîsakov, un membru al organizației revoluționare radicale Narodnaia Volia („Voința Poporului“). Acesta a aruncat o bombă către procesiunea imperială, dar, tulburat sau îmbrâncit de mulțime, a ratat ținta, și bomba a explodat în mijlocul cazacilor, azvârlindu-l pe Rîsakov într-un gard. Alexandru a scăpat nevătămat. În ciuda sfatului gărzilor, el a insistat să coboare din trăsură pentru a se interesa de starea soldaților răniți. Moment în care alt terorist, Ignati Grinevițki, a aruncat o a doua bombă. Grinevițki se afla atât de aproape, încât a fost ucis pe loc de suflul exploziei, iar țarul a fost azvârlit cât colo. Comandantul poliției i-a sărit în ajutor:

Am fost asurzit de explozie, ars, rănit și aruncat la pământ. Prin fum și prin chiciură, am auzit vocea Maiestății Sale strigând slab după ajutor. Adunându-mi ultimele puteri, m-am ridicat și m-am repezit către Țar. Maiestatea Sa se afla pe jumătate întins, pe jumătate șezând, sprijinindu-se în brațul stâng. Crezând că e rănit ușor, am încercat să-l ridic, dar am văzut că picioarele îi erau strivite și din ele curgea un șuvoi de sânge. Douăzeci de oameni zăceau la pământ. Unii se târau sau încercau să iasă de sub cadavrele care căzuseră peste ei. Pe zăpada înroșită erau împrăștiate bucăți din haine, epoleți, săbii

De ce a sfârșit omul care a adus Rusiei emanciparea, pacea și posibilitatea democrației cu picioarele sfârtecate, cu fața strivită și cu abdomenul deschis și sângărând de moarte? Întrebarea este cu atât mai arzătoare cu cât, în minutele dinainte de a pleca în ultima, fatala lui plimbare cu trăsura, Alexandru își pusese semnătura pe un document care ar fi putut schimba Rusia pentru totdeauna. Proiectul de Constituție pe care îl semnase Alexandru în acea dimineață de duminică din martie 1881 era o încercare de a revigora și lărgi reforma socială pe care o începuse cu douăzeci de ani înainte prin desființarea iobăgiei.

Alexandru recunoștea implicit că reformele anterioare nu reușiseră să satisfacă revendicările liberale, ceea ce contribuise la creșterea frământărilor sociale și a violenței revoluționare. Astfel că, declara el, era din nou hotărât să caute o lărgire a democrației consultative.

Așa-numita Constituție Loris-Melikov, după numele ministrului reformatoare care o scrisese, vorbea despre dorința de „a invita societatea să ia parte la elaborarea politicii”¹⁵⁴. Se propunea o mai mare relaxare a cenzurii și o lărgire a puterii consiliilor locale alese, inclusiv dreptul de a trimite delegați la o adunare națională care ar fi jucat un rol în formularea legislației. Nu era, bineînțeles, democrația constituțională pe care o doreau revoluționarii, dar era un prim pas. Asasinarea lui Alexandru, comisă chiar de revoluționari, a pus capăt, timp de o generație, oricărei speranțe de progres.

Măsurile inițiale luate de Alexandru II în 1861 arătasera poporului rus că schimbarea era într-adevăr posibilă, fapt ce-l încuraja să solicite pași tot mai mari și mai hotărâți pe calea reformei. Dar Alexandru n-a reușit să răspundă revendicărilor poporului, iar când a fost convins de violența revoluționară să reia reforma era deja prea târziu. Vera Figner, revoluționară de frunte și activistă în Narodnaia Volia, a rezumat viziunea unei clase sociale aflate în plin avânt, care dorea libertate și democrație. Puterea țaristă, susținea ea, nu va fi niciodată capabilă să îndeplinească revendicările democratice; unica soluție era revoluția:

Politicele contelui Loris-Melikov n-au înșelat pe nimeni. Adevărata atitudine a ocârmuirii față de societate, popor și partid nu s-a schimbat nici cu o iotă. Contele era în continuare hotărât să reprime poporul; nu făcea decât să substituie metode mai blânde celor brutale de mai înainte.¹⁵⁵

Retorica este similară celei folosite de-a lungul vremurilor de toți tinerii radicali. Dar în Rusia poporul credea în retorică și acționa potrivit ei. De unde s-au ivit tinerii și tinerele care l-au asasinat pe Alexandru și au complotat împotriva statului țarist? Ce anume îi împingea la astfel de violențe? Și care era acea viziune asupra Rusiei care-i convingea să se sacrifice în numele unei cauze politice?

Note

¹⁴². N.V. Gogol, *Miortvîie Duși*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1972, p. 92 [Suflete moarte, trad. rom. Tudor Arghezi et. al., Cartea Rusă, București, 1958, passim – n.t.].

143. *Russkaia pravda*. Text complet în A.M. Kamceatnov, *Hrestomatia po istorii russkogo iazîka (Pamiatniki X– XIV vekov)*, Moskva, 2009.
144. Vezi T. Szamuely, *op. cit.*, pp. 116 și urm.
145. *Ibid.*, p. 118.
146. Tolstoi, „*Ne mogu molciat*“ („*Nu pot să tac*“), în *Sobranenie Socinenii v 20 tomah*, tom 14, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1960.
147. „Manifest de emancipare a șerbilor“. Text complet disponibil online la adresa <http://schoolart.narod.ru/1861.html>.
148. *Apud* N. Riasanovsky, *op. cit.*, p. 411.
149. V. Edictul de emancipare a iobagilor, *op. cit.*
150. Kropotkin, *Memoirs of a Revolutionist*, Houghton Mifflin, Boston, New York, 1899, Partea întâi, cap. 8, p. 142 [P.A. Kropotkin, *Amintirile unui răzvrătit*, trad. rom. D. Vacariuc și R. Vasilescu-Albu, Editura Politică, București, 1969, p. 114 – *n.t.*].
151. *Ibid.*, p. 143 [trad. rom. cit., p. 115 – *n.t.*].
152. Alexandru și consilierii lui erau conștienți de povara financiară pe care sistemul împrumutului o impunea țărănimii, dar finanțele Rusiei erau în stare precară după dezastrul din Războiul Crimeii și statul nu-și putea permite să fie mai generos.
153. *Apud* E. Radzinsky, *Alexander II: The Last Great Czar*, Freepress, New York, 2006, p. 415.
154. *Ibid.*, pp. 374 și urm.
155. Jurnalul Verei Figner, *apud* Alpern Engel (ed.), *Five Sisters: Women against the Tsar*, B. Knopf, New York, 1975, pp. 50– 51.

Capitolul 14 „Voința Poporului“

Jeliabov muri surâzând, în timp ce Rîsakov, care cedase în timpul interogatoriilor, fu târât spre eșafod pe jumătate nebun de frică. [...] La picioarele eșafodului, Sofia Petrovskaja își va îmbrățișa iubitul și pe ceilalți doi prieteni ai lui, dar îi va întoarce spatele lui Rîsakov, care va muri singur, ca un damnat al noii religii. [...] Pentru Jeliabov, moartea în mijlocul tovarășilor săi coincidea cu justificarea. [...] Moartea anulează vina și crima însăși.¹⁵⁶

Albert Camus descrie execuția revoluționarilor care-l omorâseră în 1881 pe țarul Alexandru II cu o mare doză de ambiguitate morală. Din eseul lui filozofic *Omul revoltat* (1951) rezultă că autorul înțelege și condamnă simultan asasinatul politic. Acesta este deopotrivă necesar și inadmisibil.

Fotografiile din închisoare ale lui Rîsakov, băiatul bălai de doar 19 ani care a azvârlit bomba, dar și-a trădat prietenii la interogatoriu, au aceeași ambiguitate. El privește către obiectiv cu teamă în ochi. Iar transcrierile mărturisirii sale sunt greu de citit – băiatul imploră disperat îndurarea, pentru „măcar încă un an de viață“¹⁵⁷.

Ca și ceilalți, Rîsakov devenise asasin de bunăvoie, înflăcărat de ceea ce el socotea a fi necesitatea morală a cauzei politice. În cursul deceniilor 1860 și 1870, ei au comis zeci de atacuri cu bombe, în care au ucis și schilodit nevinovați, sacrificându-și cu nepăsare propriile vieți. Remarcabilul lor imn politic, „Imnul revoluționarului“ (1865), rezumă absolutismul fanatic al activiștilor organizației Narodnaia Volia:

Pe trupul camarazilor nu plânge,
Cu arma-n mână au căzut...
Treci fără teamă printre ei,
Și înalță stindardul tot mai sus!
Sub flamura ideilor
Noi trebuie să luptăm;
Până la moarte să luptăm,
Până la sfârșitul cel amar...¹⁵⁸

Fanatismul mișcării „Voința Poporului“ este surprinzător (paralela cea mai apropiată este, probabil, fanatismul atentatorilor sinucigași islamici din zilele noastre). Ea avea să poarte un război nemilos, sângeros, până la moarte.

Pentru a înțelege sursa ferocității ei, trebuie să privim înapoi la rădăcinile opoziției violente din îndelungata istorie a Rusiei. În vremuri mai vechi, nobilii nemulțumiți au complotat împotriva lui Ivan cel Groaznic, pretendenții la tron au provocat războiul civil din Vremurile Tulburi, iar loviturile militare și crimele au ridicat și au răsturnat monarhi până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Acestea însă erau în general lupte pentru putere în cadrul autocrației, nu o provocare la adresa țarismului. Contestarea venea „de sus“, de la casta conducătoare, nu „de jos“, de la oamenii obișnuiți. Prima încercare de acest fel

venită „de jos” a fost cea a reformatorilor Aleksandr Radișev și Nikolai Novikov, care au atacat politicile sociale ale Ecaterinei cea Mare, cerând măsuri pentru închiderea prăpastiei dintre autocrat și popor, inclusiv desființarea iobăgiei; au fost pe loc aruncați în temniță.

Complotiștii din decembrie 1825 au marcat începutul unui secol de opoziție revoluționară violentă (vezi pp. 125–128). Pe parcursul deceniilor care au urmat, a început să iasă la iveală o clasă, arhetipală pentru Rusia, de tineri nemulțumiți care îmbrățișau rolul de animatori ideologici. Inteligenția provenea din rândurile studenților, funcționarilor, scriitorilor și dascălilor – având cu toții o educație relativ liberală primită de la stat, dar respingând natura acestui stat, furioși din cauza prăpastiei ce se căsca între conducători și cei conduși. E vorba de *raznociŋi*, literalmente „oameni de diferite cinuri”. În anii 1830, scriitorul Piotr Ceaadaev ataca instituția autocrației din Rusia într-un limbaj atât de mândru, încât *Scrisorile filozofice* (1831) i-au fost denunțate și interzise, circulând doar clandestin, ca manuscrise trecute din mână în mână – o formă timpurie de samizdat.

La început – o barbarie sălbatică, apoi o superstiție grosolană, mai departe – o stăpânire străină, feroce și degradantă, al cărei spirit l-a moștenit mai târziu puterea națională – iată trista istorie a tineretii noastre. [...] Izolați de mișcarea universală a umanității, noi n-am cules nimic din ideile mai târzii ale speciei umane [...], ideile datoriei, dreptății, dreptului, ordinii. Și când, eliberați de sub jugul străin [mongol], am fi putut – în cazul în care n-am fi fost despărțiți de familia comună – să profităm de ideile care înfloriseră în acest timp printre frații noștri occidentali, noi am decăzut într-o servitute și mai aspră [...]. În timp ce lumea întreagă se reconstruia, la noi nu se edifica nimic: noi rămâneam înghesuiți înocioabele noastre de bârne și paie. [...] V-am apărut, probabil, plin de amărăciune când v-am vorbit despre țara noastră: n-am spus însă decât adevărul, și nici pe acela în întregime.¹⁵⁹

Ceaadaev a fost declarat nebun și trimis în exil. Riposta lui, deopotrivă ironică și furioasă, a fost „Apologia unui nebun” (1837).

Diagnosticul dat de Ceaadaev a stârnit o aprigă dezbatere ideologică. El pleda pentru o întoarcere decisivă către valorile occidentale – constituționalism de tip european și justiție socială. Viziunea aceasta a găsit din plin sprijin în rândurile inteligenței și a pus bazele unei puternice școli a așa-numiților occidentaliști.

S-a ivit însă o mișcare la fel de viguroasă, contrastând puternic cu soluția lui Ceaadaev și propunând întoarcerea la „valorile esențiale rusești”: ortodoxia, colectivismul țărănesc și cultura națională. Erau așa-numiții slavofili, care vedeau puterea Rusiei în simțul ei istoric și în scopul comun. În ochii lor, instituții precum sfaturile țărănești tradiționale, *mir*, ofereau Rusiei un avantaj în fața Occidentului individualist: europenii se gândeau în primul rând la ei înșiși, dar rușii gândeau în termenii efortului comun și al binelui comun. Slavofilii erau conservatori și sprijineau țarismul. Erau, la rândul lor, conștienți de prăpastia tot mai adâncă dintre monarh și supușii lui și propuneau înființarea unor consilii consultative pentru restabilirea armoniei. Slavofilul Konstantin Aksakov a definit esența slavofiliei ca *sobornost* (comuniune):

Toate clasele și grupurile populației sunt inoculate cu un singur spirit, o singură credință, convingeri identice, concepte uniforme și cu același devotament pentru prosperitatea comună; [...] Rusia e un soi de cor moral în care vocea individului nu se pierde, ci se face auzită în toată gloria ei, ca parte din armonia colectivă a tuturor vocilor împreunate în cântec.¹⁶⁰

Pe un ton similar, Dostoievski scria în anii 1870 în *Jurnalul de scriitor*:

Glia noastră sărmană și neorânduită este toată ca un singur om. Toate cele optzeci de milioane de locuitori reprezintă o asemenea unitate superioară, care, desigur, nu există și nu poate exista nicăieri în Europa.¹⁶¹

Slavofiliile promovau o imagine mobilizatoare, deși puternic romanțată, a trecutului Rusiei. Erau împotriva Occidentului, respingeau valorile europene și deplâneau încercările lui Petru cel Mare de a le impune. Ideile occidentale străine, credeau ei, erau pricina înstrăinării fatale dintre monarh și popor; vechiul model al unei societăți autocratice, ortodoxe, în care fiecare își cunoștea locul, era o rețetă mai bună pentru stabilitatea socială. Ei erau în profund dezacord cu criticile lui Ceaadaev și proclamau superioritatea morală a Rusiei asupra Occidentului, reînviind vechile mituri despre „Sfânta Rusie“ și divina ei misiune de mântuire a lumii. „Bolnavă țară a poporului rus! Ochiul străin nicicând nu te-o-nțelege. [...] Dar Domnul din Cer, încovoiat sub cruce, în veșminte de rob, pe glie ți-a călcat și te-a binecuvântat“¹⁶², scria poetul Feodor Tiutcev. Prin ce are mai bun, Tiutcev este unul dintre marii poeți lirici ai Rusiei. A fost însă un naționalist xenofob și a sprijinit imperialismul rus, iar scrierile lui politice sunt de o exaltare bizară. Reprezentarea lui mistic-religioasă a Rusiei, similară în multe privințe cu cea a lui Dostoievski, reflectă viziunea slavofilă a unei națiuni călcate în picioare, dar înnobilate de o credință înăscută ce va schimba lumea.

Cu mintea nu-i afli cuprinsul,
Prăjina nu-i măsoară-ntinsul:
Rusia-și poartă mândră miezul –
Ea trebuie să-ți fie crezul.¹⁶³

Credința că destinul Rusiei era acela de a-i arăta omenirii cum să trăiască avea să caracterizeze învățăturile slavofile din secolul al XIX-lea și va ieși din nou la iveală într-o nouă înfățișare după 1917. Însă dezbaterea dintre slavofili și occidentalști provenea dintr-o dihotomie care-i bântuia pe ruși din cele mai vechi timpuri: valorile despotismului oriental – moștenirea jugului mongol – împotriva modelului occidental al guvernării participative și al garanțiilor sociale. Pe la 1840, atât occidentalștii, cât și slavofiliile erau de acord că se cerea o schimbare.

Generația anilor 1840 era alcătuită în majoritate din gânditori și teoreticieni politici care, în general, nu erau dispuși să recurgă la violență ca armă politică. Scriitori precum Aleksandr Herzen și Vissarion Belinski denunțau autocrația, iobăgia și statul polițienesc țarist. Ei pledau pentru valorile liberale europene, însă forma lor foarte rusească de socialism se datora idealului slavofil al obștii țărănești. Herzen a prezis bine că Rusia avea să ofere terenul cel mai fertil pentru revoluția socialistă:

Furtuna se apropie fără doar și poate. În această privință sunt de acord și oamenii revoluției, și oamenii reacțiunii. Toată lumea și-a pierdut capul; o problemă grea, vitală, apasă pieptul tuturor. [...] Rușii constituie un popor al cărui principiu fundamental [...] este comunismul, iar puterea acestuia se bazează pe împărțirea pământurilor. [...] La fel se petrec lucrurile și în arteluri. Artelurile sunt adesea alcătuite din câteva sute de muncitori, care se asociază pentru un timp oarecare. [...] La încheierea sorocului, lucrătorii își împart câștigul prin bună învoială, în raport cu munca depusă de fiecare. [...] Organizarea obștilor, deși foarte șubrezită, a ținut piept imixtiunii statului și a ajuns cu bine până la

Herzen a devenit cunoscut ca „părintele socialismului rus”; el a inventat formula „pământ și libertate”, care avea să devină lozincă mișcării poporaniste. Dar în fața cererii de a ieși în stradă a dat înapoi, sperând în van, până în ultima clipă, că sistemul țarist se va reforma singur. Dezamăgit și din ce în ce mai marginalizat, și-a sfârșit viața în exil, la Londra – în Paddington și Putney –, încercând în zadar să influențeze politica Rusiei prin scrieri publicate în presa emigrației.

Generația lui Herzen era bine intenționată, milita pentru introducerea pașnică a socialismului și detesta violența politică. Se opunea oricărui fel de dictatură, țaristă sau revoluționară, și credea în libertatea veritabilă și în liberul-arbitru.¹⁶⁵

Dar oamenii de la 1840 pierduseră ocazia. În câțiva ani agitați, tipul lor de liberalism idealist a fost înlăturat de o nouă generație de radicali mânioși. Oamenii de la 1860 erau mult mai puțin rezonabili, mult mai pregătiți să folosească violența pentru a-și impune vederile.

Turgheniev surprinde momentul în romanul, emblematic pentru acele vremuri, *Părinți și copii* (1862), făcând un portret îndurerat, mâhnit al noii specii de nihilisti revoluționari. Eroul – sau antieroul – romanului, Bazarov, e hotărât să înlăture vechea ordine, opunându-se cu vehemență gradualismului vechii generații. Eșuează pentru că zelul lui revoluționar e subminat de sentimentele umane ale dragostei și afecțiunii.

Dar cea care a contribuit decisiv la conturarea viitorului mișcării revoluționare a fost o altă carte, astăzi uitată de cei mai mulți. Romanul *Ce-i de făcut?* al lui Nikolai Cernîșevski apare în zilele noastre ca o carte mediocră, stângace și lipsită de umor, dar în 1863 ea a pus stăpânire pe imaginația unei întregi generații. Scris în închisoare și deghizat într-o poveste sentimentală, romanul glorifică „oamenii noi”, scârbiți de societatea țaristă și dedicați cu altruism idealurilor socialiste. Povestea de dragoste dintre cele două personaje principale nu culminează în pat, ci în înființarea unei cooperative a femeilor!

„Acum pot să vă spun pe față ce am de gând să fac. [...] Niște oameni buni și ageri la minte au scris multe cărți despre felul în care trebuie să viețuiască oamenii, pentru ca toți s-o ducă bine; și lucrul de căpetenie pentru aceasta [...] este ca atelierul să fie făcute după o nouă rânduială. [...] Aflați că am înființat atelierul pentru ca banii rămași câștig să se dea chiar croitoreșelor care eu muncit pentru ei.” [...] Ce bucură, ce fericită era Vera Pavlovna!¹⁶⁶

Ce-i de făcut? este o lectură groaznică. A prăsit un întreg gen de romane pe tema „hai cu mine la ocnă!”. Dar mesajul de eliberare socială, de emancipare a femeii și de devotament eroic pentru lupta politică a atins o coardă sensibilă. Cartea a făcut senzație și a devenit o lucrare revoluționară clasică. Glorificând „pragmatismul practicat cu sânge rece și activitatea calculată”, a dat tonul violenței din anii care au urmat, și însuși Lenin o considera un precursor de bază al bolșevismului.

Dostoievski, care cochetase în tinerețe cu socialismul și plătitese pentru asta cu ocnă și exilul, a adoptat o atitudine diferită. Extremismul „oamenilor noi” din deceniul al șaptelea îl făcuse să se împotrivescă mișcării revoluționare. În romanul *Crimă și pedeapsă* (1866), el critică decăderea lor morală prin figura lui Raskolnikov, al cărui cult pentru pragmatismul amoral – este permis orice cât timp contribuie la triumful „marii idei” – este

prezentat drept o înșelăciune nejustificată de nimic. În *Demonii* (1872), Dostoievski folosește ultimele vorbe ale unui bătrân socialist muribund, om al anilor '40, pentru a-i condamna pe noii „porci“ revoluționari care au luat ideile generației precedente și le-au pervertit cu cinism și cu o violență lipsită de discriminare:

Acești demoni, care ies din bolnav și intră în porci, sunt toate tarele, racilele, toate miasmele, toate necurătențiile, toți demonii și toți drăcușorii care s-au acumulat în marele și scumpul nostru bolnav, în Rusia noastră, în decurs de veacuri, de veacuri! [...]. Dar o idee măreață și o voință măreață o vor lumina de sus, ca pe acel demonizat, și vor ieși toți demonii, toată necurătenția, toată scârăvia care s-au încuibat purulent pe suprafața ei [...] și vor cere singure să intre în porci. [...] Și ne vom arunca, nebuni și turbați, de pe stâncă în mare și ne vom îneca cu toții, și așa se cuvine, pentru că nu suntem buni decât pentru așa ceva.¹⁶⁷

Dostoievski și-a bazat personajul principal din *Demonii* pe figura teroristului notoriu Serghei Neceaev, al cărui *Catehism al revoluționarului* (1869) este o expresie rece a imoralității absolutiste, în care scopul justifică orice mijloace:

Revoluționarul [...] a rupt toate legăturile cu lumea civilizată, cu legile, morala și tradițiile ei. El este inamicul implacabil al acestei lumi. [...] El nu cunoaște decât știința distrugerii. Scopul lui este mereu același: modul cel mai sigur și mai rapid de a distruge toată această ordine abjectă. Disprețuiește și urăște moralitatea socială existentă. În ochii lui, moralitatea este doar ceea ce contribuie la triumful revoluției. Tot ce stă în calea revoluției este imoral și criminal.¹⁶⁸

Pentru a-și dovedi disprețul față de moralitatea convențională, Neceaev – ca și Raskolnikov din *Crimă și pedeapsă* – a decis să comită un act imoral deliberat, gratuit, convingându-și tovarășii revoluționari să ucidă un camarad nevinovat. Pentru Dostoievski, „neceaevismul“ întrunea cinismul sinistru și malefic ce-i caracteriza pe oamenii anilor '60. Portretizarea lui Neceaev în personajul Piotr Verhovenski din *Demonii* este o demascare fără drept de apel a întregului mediu revoluționar.

Rămâne însă un fapt că extremiștii radicali din Narodnaia Volia, bărbați și femei precum cei care l-au ucis pe țarul Alexandru II, se bucurau de sprijin considerabil din partea poporului. În 1878, unul dintre membrii organizației, o femeie de 28 de ani pe nume Vera Zasulici, a pus la cale un complot pentru asasinarea guvernatorului de Sankt-Petersburg, Feodor Trepov.¹⁶⁹ Într-o uluitoare demonstrație de sânge rece, Zasulici s-a strecurat în reședința guvernatorului și l-a ținut cu un revolver.

Deși fusese împușcat de la mică distanță, guvernatorul Trepov a supraviețuit. Zasulici a fost arestată pe loc. Părea un caz închis de tentativă de omor, iar ocârmuirea a ordonat un proces public cu juriu. Dar, dacă scopul era de a demasca lipsa de omenie a revoluționarilor, oamenii stăpânirii aveau să fie crunt dezamăgiți. Cu ajutorul unui avocat abil, Zasulici și-a construit apărarea pe „necesitatea politică“ a faptei. În fața curții ea a denunțat nedreptățile regimului și a susținut că singura reacție rațională față de un stat represiv era violența politică. Procesul s-a transformat într-o incriminare a guvernului larg mediatizat și, cu toată greutatea covârșitoare a dovezilor împotriva ei, Zasulici a fost achitată de un juriu alcătuit din ruși obișnuiți. Țarul a poruncit rejudicarea cazului, dar sprijinitorii lui Zasulici au reușit s-o scoată din Rusia; a trăit în străinătate până când revoluția din 1905 i-a permis să se întoarcă acasă.

Mai puțin norocos a fost Aleksandr Ulianov, un tânăr din orașul meridional Simbirsk. Spânzurarea lui Ulianov în urma participării în 1887 la un complot al organizației Narodnaia Volia îi va lăsa o amintire amară fratelui său, Vladimir. Care-și va dezlănțui mai apoi mânia și resentimentul... sub numele de Lenin.

Note

156. A. Camus, *L'Homme révolté*, Gallimard, Paris, 1951, p. 86 [A. Camus, *Omul revoltat*, trad. rom. Mihaela Simion, RAO, București, 2002, p. 361 – n.t.].
157. Transcrierea interogatoriului lui Rîsakov din baza de date online: http://www.hrono.ru/biograf/bio_r/rysakov.php.
158. „Imnul revoluționarului“ (1865). Înregistrarea unei interpretări timpurii și versurile, disponibile la adresa http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=ne_plach.
159. P.I. Ceaadaev, *Lettres philosophiques adressées à une dame*, în *Polnoe sobranie socinenii*, Nauka, Moskva, 1991, p. 121 [ed. rom. cit., passim – n.t.].
160. K. Aksakov, *On the Internal State of Russia* (1855), apud N. Riasanovski, *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles*, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1952.
161. F. Dostoievski, *The Diary of a Writer*, trad. engl. B. Brasol, Scribner, New York, 1954, p. 980 [Jurnal de scriitor, trad. rom. Adriana Nicoară, Marina Vraciu, Leonte Ivanov și Emil Iordache, Polirom, Iași, 2008, p. 1131 – n.t.].
162. F.I. Tiutcev, *Stihotvorenia*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1972, p. 208.
163. *Ibid.*, p. 259.
164. A. Herzen, „The Russian People and Socialism: A Letter to Michelet“ (1851), în *The Memoirs of Alexander Herzen*, Chatto & Windus, London, 1968, iv, p. 1649 [A. Herzen, „Poporul rus și socialismul“, în *Opere filosofice alese*, trad. rom. Ovidiu Constantinescu, Cartea Rusă, București, 1954, vol. 2, pp. 145–157 – n.t.].
165. Îmi amintesc că marele filozof social Isaiah Berlin – născut în Sankt-Petersburg la mai puțin de 40 de ani după moartea lui Herzen și trecut deja de 70 de ani atunci când l-am cunoscut, în primul an de studii – îmi spunea că oamenii din anii 1840 erau ca niște chihuahua foarte inteligenți, în comparație cu ferocii rottweileri apăruiți o generație mai târziu. Berlin nu suporta noua specie de teroriști revoluționari. Îmi amintesc că m-a întrebat cam deconcertant: „Nu ești, sper, un revoluționar cu barbă parfumată, nu?“ Dar apoi a adăugat, cu o sclipire în ochi: „Nu te supăra, să nu uităm că Herzen era în favoarea amorului liber socialist, până când soția lui s-a hotărât să încerce și ea – apoi s-a răzgândit...“
166. N. Cernîșevski, *Șto delat?*, Klassiki Mirovoi Literaturî, Feniks, Moskva, 2002, p. 287 [Ce-i de făcut?, trad. rom. P. Comarnescu și A. Ivanovski, ELU, București, 1963, pp. 227–237 – n.t.].
167. F. Dostoievski, *Besî*, trad. engl. Constance Garnett, Heritage Press, New York, 1959, p. 563 [Demonii, trad. rom. Marin Preda și Nicolae Gane, Cartea Românească, București, 1970, p. 678 – n.t.].
168. S. Neceaev, *Catechism of a Revolutionist* (1869), apud S. Szamuely, *The Russian Tradition*, McGraw-Hill, London, 1974, p. 252. Textul complet, disponibil în arhivele site-ului Marxist.org: <http://www.marxists.org/subject/anarchism/nechayev/catechism.htm>.
169. Jurnalul Verei Zasulici e reprodus în Alpern Engel (ed.), *Five Sisters: Women against the Tsar*, B. Knopf, New York, 1975, pp. 61–94.

Capitolul 15

Reacțiunea autocrată și narodnicismul

Correspondența particulară a elitei conducătoare a Rusiei dezvăluie amploarea panicii care a cuprins monarhia după asasinarea lui Alexandru II în martie 1881. Konstantin Pobedonostev, consilierul conservator de dreapta al noului țar, Alexandru III, își bombarda stăpânul cu scrisori agitate, susținând cu pasiune că asasinatul era rezultatul direct al experimentelor liberale prostești.

Vremurile sunt cumplite, Maiestate. Dacă vreți să salvați Rusia și pe Voi înșivă, momentul este acum ori niciodată. Nu vă încredeți în cântecele de sirenă care vă cer să vă supuneți așa-zisei opinii publice! Pentru numele lui Dumnezeu, Maiestate, nu vă încredeți în ele – nu continuați cu reformele liberale!¹⁷⁰

Pobedonostev îi învinuia atât pe răposatul țar, cât și pe ministrul de interne rus, Loris-Melikov, care scrisese proiectul reformativ de constituție semnat de monarh în dimineața asasinării sale (vezi pp. 146–151):

Maiestate, dacă vă puneți încrederea în acest om [Loris-Melikov], așa cum a făcut tatăl Vostru, el vă va duce, pe Voi și țara, la ruină. Nu este interesat decât de liberalizare [...]. Voia să introducă în Rusia instituții libere, în stil european [...]. Pentru numele lui Dumnezeu, Maiestate, nu vă lăsați prins în mrejele lui!¹⁷¹

Disputa n-a durat mult. Îngrozit de sfârșitul tatălui său (fusesse de față la moartea în chinuri a acestuia), Alexandru III i-a răspuns lui Pobedonostev, acceptându-i argumentele și căzând de acord să-i demită pe liberalii rămași în guvern:

Da [...]. Ședința de astăzi m-a întristat. Loris [și ceilalți] insistau în continuare pentru aceleași politici. Categorie, ar dori să vadă în Rusia guvernarea reprezentativă. Dar nu vă îngrijorați – n-am să îngădui așa ceva! [...] Însăși ideea de guvern ales este un lucru pe care n-am să-l accept niciodată!¹⁷²

În câteva zile de la urcarea pe tron, Alexandru III denunțase planurile tatălui său de reformă cvasiliberală, mângălind pe prima pagină a proiectului: „Slavă Domnului că această propunere pripită și criminală nu s-a realizat niciodată și că tot acest proiect nebunesc a fost respins.”¹⁷³ După o lună, își împărtășea sentimentele națiunii:

Proclamație către toți supușii Noștri credincioși: Dumnezeu, în nepătrunsa-I înțelepciune, a socotit potrivit să sfârșească slăvita domnie a Iubitului Nostru Părinte printr-o moarte de martir și să așeze asupra Noastră sarcina sfântă a domniei autocratice [...]. Nobilul Nostru Tată, primind de la Dumnezeu mantia puterii autocratice spre binele poporului, a rămas credincios până la moarte [...]. Uciderea josnică și ticăloasă a unui Suveran al Rusiei de către monștri nemernici din popor este o faptă cumplită și nedemnă. A întunecat întreaga Noastră țară de măhnire și de groază. Dar, în mijlocul supărării Noastre, vocea lui Dumnezeu Ne poruncește să îmbrățișăm sarcina cărmuirii, cu credință deplină în puterea și dreptatea puterii Noastre autocratice. Suntem chemați să reafirmăm acea putere și s-o apărăm de orice uzurpare, în folosul poporului.¹⁷⁴

Proclamația lui Alexandru III era intitulată „Manifestul Țarului privind autocrația de nezdruncinat“. Ea însemna sfârșitul unei alte încercări de a explora ideea de guvernare reprezentativă în Rusia și revenirea la domnia autocratică – starea ei dintotdeauna. Limbajul amintește în mod surprinzător de discursul rostit de Ivan cel Groaznic în 1547, la încoronare („De azi înainte am să fiu cârmuitor unic și absolut cârmuitor, căci o împărăție nu poate fi cârmuită decât cu o mână de fier [...]. Întinse și darnice sunt pământurile noastre, dar fără rânduială. Doar puterea absolută poate apăra Rusia...” – vezi p. 61). În Rusia, retorica ce susține autocrația a rămas neschimbată de-a lungul secolelor.

Proclamația lui Alexandru era scrisă de Pobedonostev, care a devenit vârful de lance al unui reclus conservator ce avea să dureze două decenii. Pobedonostev fusese dascălul din copilărie al lui Alexandru. Țarul imens, cât un urs, înalt de aproape doi metri și tot cam atât de lat, și sfetnicul lui solemn și cadaveric au condus Rusia în tandem. Sub influența lui Pobedonostev s-a înăsprit cenzura, a fost consolidată poliția secretă și mii de suspecți revoluționari au fost expediați în Siberia. În toate districtele rurale au fost numiți agenți ai guvernului cunoscuți sub numele de șefi ai zemstvelor, cărora li s-au dat puteri largi pentru a stârpi revolta.

Pobedonostev a devenit sperietoarea liberalilor: când Tolstoi i-a pus la stâlpul infamiei vederile reacționare și aspectul de cioclu sinistru în figura lui Karenin, soțul Annei Karenina, Pobedonostev s-a răzbunat obținând excomunicarea lui Tolstoi. Dar conservatorii și naționaliștii îl priveau ca pe un erou. Dostoievski îi era prieten și l-a descris drept singurul om capabil să salveze Rusia de la revoluție.

În foarte polemica sa colecție de eseuri, *Reflecțiile unui om de stat rus* (1898), Pobedonostev pledează cauza autocrației în Rusia cu o convingere pătimașă. Creștin devotat, el susține că oamenii sunt predestinați păcatului și că mâna fermă a unui monarh atotputernic este unicul mijloc de a le îngrădi rapacitatea naturală:

A privi guvernarea parlamentară ca pe o garanție a libertății este o greșeală grosolană. Puterea absolută a suveranului este înlocuită de puterea absolută a parlamentului, cu singura diferență că suveranul poate întrupa o voință rațională, în timp ce în parlament totul depinde de întâmplare. [...] Dacă democrația liberală triumfă, ea aduce în societate dezordine și violență, odată cu principiile necredinței și materialismului [...]. Astfel de condiții duc inevitabil la anarhie, din care societatea poate fi salvată doar de dictatură – adică de revenirea autocrației.¹⁷⁵

Într-un raționament la fel de relevant în zilele noastre pe cât era în 1881, Pobedonostev susține că dimensiunea Rusiei și numeroasele ei minorități etnice fac ca democrația să nu poată funcționa niciodată acolo:

Aceste rezultate deplorabile [dezordinea și violența] se manifestă cu atât mai mult când populația unei țări are o compoziție eterogenă, fiind alcătuită din naționalități de rase diferite. Principiul naționalității este piatra de încercare care dezvăluie falsitatea și imposibilitatea guvernării parlamentare [...]. Diversele rase sunt animate de pătimașe sentimente de intoleranță față de instituția politică ce le unește într-un singur trup și de o aspirație la fel de pătimașă pentru guvernarea independentă conformă propriei lor culturi – în general o cultură închipuită. Fiecare rasă va trimite în parlament reprezentanți, însă nu potrivit unor interese politice comune, ci potrivit unor instincte rasiale sau de ură rasială, nu numai față de rasa dominantă, ci și față de rasele surori și față de instituția politică ce le unește pe toate [...]. Doar autocrația reușește să evite sau să împace asemenea pretenții și răbufniri. Democrația nu poate rezolva aceste probleme, iar instinctul naționalității servește astfel ca forță dezintegratoare.¹⁷⁶

Deloc surprinzător, răspunsul lui și al lui Alexandru la aspirațiile etnice din cadrul imperiului a fost o campanie brutală de rusificare forțată, de reprimare a culturilor și limbilor autohtone și de strivire a ambițiilor naționaliste. A stârnit resentimente și a pregătit terenul pentru viitoarele conflicte din regiuni cum ar fi Caucazul, Asia Centrală și țările baltice. Politica lui Alexandru față de evrei purta, de asemenea, ștampila antisemitismului feroce al lui Pobedonosțev. Așa-numitele Legi din mai le interziceau evreilor să locuiască în anumite zone și să practice anumite profesii¹⁷⁷. Au fost impuse taxe pentru accesul evreilor în învățământul superior, iar sentimentele antisemite, care nu fuseseră niciodată prea departe de suprafață în Rusia, au fost stârnite în mod deliberat. Valurile succesive de pogromuri din anii care s-au scurs de la întronarea lui Alexandru până la revoluția din 1917 au dus la uciderea a mii de evrei și au obligat un număr estimat la două milioane să emigreze, în special în Statele Unite. Se pare că Pobedonosțev ar fi spus rânjind: „O treime din evrei se vor converti, o treime vor pleca, iar ceilalți vor muri de foame.“

Alexandru III voia să unifice țara prin transformarea imperiului rus într-o națiune rusă, cu o naționalitate unică, o singură limbă și o autoritate suverană. Valorile lui reprezentau întoarcerea la vechiul triptic *Pravoslavie, Samoderjavie, Narodnost* – ortodoxie, autocrație și națiune – pe care se bazase ultimul țar reacționar, Nicolae I. Alexandru avea o teamă patologică față de opoziția politică și în curând avea să declare starea de urgență, să suspende legea și să restrângă libertățile civile introduse de tatăl lui. Pentru o vreme, activitatea revoluționară a fost împinsă în subteran, însă fără să dispară vreodată.

În deceniul care a precedat domnia lui Alexandru, intelighenția propăvăduise revolta socială în rândurile țăranilor și muncitorilor, într-o campanie care a căpătat denumirea de *Hojdenie v narod* sau „mersul în popor“. În zona rurală din apropierea Moscovei și a altor mari orașe, țăranii au fost uimiți să vadă cohorte de tineri orașeni – studenți, funcționari, fii și fiice de negustori și aristocrați – năvălind în satele lor. Nou-veniții băteau la ușile bordeielor, își lepădau hainele elegante și se ofereau să muncească în agricultură. Țăranii au fost năuciiți, apoi amuzați văzându-i pe eleganții orașeni luptându-se cu grămezi de fân, bătucindu-și mâinile gingașe cu coase și lopeți. Dar nou-veniții purtau și un mesaj. Intelighenția ajunsese la concluzia că, oricât ar fi discutat și teoretizat, oricâte bombe ar fi pus și oricâți reprezentanți ai guvernului ar fi ucis, o revoluție populară nu putea să aibă loc decât cu sprijinul poporului.

Astfel încât scopul lor era acela de a trezi conștiința revoluționară a țăranilor și de a stârni în țară revolte spontane. Ideea părea justă. Emanciparea de mântuială din 1861 lăsase majoritatea țăranilor să muncească tot pentru foștii stăpâni erau acum împovărați de datoriile impuse de stat, care stârniseră furie în toată țara. Terenul era deci fertil. Dar dacă revoluționarii se așteptau la o primire călduroasă aveau să fie deziluzionați. Din toate jurnalele și memoriile acestor tineri idealiști răzbate o notă de dezamăgire. Aleksandr Mihailov avea 21 de ani și era student în vremea când activa în preajma orașului Saratov:

Am părăsit facultatea cu manualul în geantă și cu mari speranțe în suflet [...]. M-am întâlnit cu ceilalți care mergeau în popor și ne-am îmbrăcat în haine țărănești. Am muncit toată vara la câmp, dormind sub cerul liber, ars de soare și ciuruit de țânțari. Opincile m-au ros până la sânge...¹⁷⁸

Solomon Lion, un intelectual evreu, avea doar 19 ani. El s-a lăsat repede descurajat de lipsa reacției din partea țăranilor:

Desigur că țăranii urau povara taxelor și persecuția pe care o suportau din partea moșierilor [...], desigur că ar fi fost de acord cu mine că toate astea trebuiau lepădate, dar erau atât de precauți și de neîncredători, încât n-am avut nici măcar o dată ocazia de a discuta cu ei despre o răscoală, despre țar sau despre revoluție.¹⁷⁹

Tânăra Praskovia Ivanovskaia, care avea să devină ulterior teroristă de profesie în cadrul organizației Narodnaia Volia, își amintea de începutul deloc impresionant al carierei sale revoluționare:

Țăranii reacționau la toate discuțiile radicale cu neîncredere și lipsă de înțelegere. De obicei puneau capăt discuțiilor noastre spunând: „Asta-i soarta noastră. Ne-am născut așa și așa o să murim“. Astfel că n-am făcut nici un fel de propagandă socialistă! [...] Eram un element străin într-o lume pe care de-abia o cunoșteam. De fapt, am avut rareori ocazia să vorbim: după o zi de muncă eram frânți de oboseală, trupurile noastre epuizate cereau odihnă și liniște.¹⁸⁰

Dezamăgirea încercată de Solomon Lion a fost totală. Ca toți ceilalți, s-a întors până la urmă la oraș, pierzând speranța în revoluția populară:

Masele de țărani erau atât de apatice și de neîncredătoare, încât ne luau pe noi, revoluționarii, gata să ne dăm viețile pentru ei, drept aristocrați care încercau să aducă înapoi iobăgia și să răstoarne desființarea iobăgiei proclamată de țar. Să-ți pui speranțele revoluției socialiste în încercările de a galvaniza masele este ca și cum ai încerca să zidești o casă pe nisip...¹⁸¹

Au fost multe cazuri în care țăranii bătrâni, bănuitori și conservatori, i-au dat pe întruși pe mâna poliției. Aceștia au fost arestați cu sutele și uciși cu zecile de gloatele de țărani. Experiența era de ajuns ca să-i convingă pe revoluționari că poporul n-avea să fie niciodată o bază bună pentru organizarea unei revoluții.

Această concluzie va avea un impact dramatic. Din acest moment a început să se înrădăcineze convingerea că revoluția trebuia provocată și impusă societății de o clică de profesioniști devotați. Omul care a contribuit cel mai mult la împământenirea acestei idei – și care avea să exercite o puternică influență asupra gândirii lui Lenin – a fost teoreticianul politic Piotr Tkaciov:

Poporul este incapabil de a construi o lume nouă, care să se îndrepte către idealul comunist. Aceasta o poate face numai minoritatea revoluționară [...]. Poporul nu se poate mântui niciodată singur. Poporul nu va putea să îndeplinească de unul singur revoluția socialistă, nici în prezent și nici în viitor. Doar noi, mișcarea revoluționară, putem asta – și trebuie s-o facem cât mai repede.¹⁸²

„Revoluția poporului“ n-avea să se bazeze pe voința poporului, ci pe hotărârea unui mic grup de activiști. Conceptul „dictaturii invizibile“ a frăției revoluționare, propus inițial de anarhistul Mihail Bakunin, a fost acceptat pe scară largă. După 1917, bolșevicii aveau să se pretindă „avangarda poporului“, exercitând dictatura în numele proletariatului. Dar în nici unul dintre aceste modele poporul nu avea cum să-și exprime părerea despre ceea ce se făcea în numele lui. Democrație, alegeri, guvernare reprezentativă – toate acestea erau condamnate ca occidentalism liberal, o unealtă a intereselor burgheziei. În viziunea revoluționarilor, statul de drept nu urma să fie un instrument imparțial al justiției, sub care

aveau să fie în mod egal garantate interesele fiecărui cetățean; urma să fie mai aproape de modelul juridic favorizat de Ecaterina cea Mare, o mașinărie de impunere a voinței autocrației asupra maselor subjugate.

Acest absolutism cinic a stârnit neliniște chiar printre revoluționari. Piotr Lavrov, campion al mișcării „mersului în popor“, a fost îngrozit:

Credința că un partid, odată ce a pus mâna pe putere, va renunța la ea în mod voluntar poate fi nutrită doar înainte de această confiscare [...]. Puterea de stat, indiferent de cine o exercită, este ostilă unui sistem de societate socialistă. Orice putere a minorității înseamnă exploatare, și o dictatură nu poate însemna nimic altceva. Nu putem accepta programul unei revoluții prin dictatura unei minorități. Acesta nu este programul unei adevărate revoluții socialiste.¹⁸³

Lavrov și-a dat seama că revoluționarii preluau rolul regimului împotriva căruia luptau. Tradiția rusească a cârmuirii autocratice se reafirma sub un alt nume.

Note

170. Scrisoare a lui Konstantin Pobedonostev către Alexandru III, în K.P. Pobedonostev, *Pisma Pobedonosteva k Aleksandru III*, Moskva, 1925– 1926, i, p. 331.

171. *Ibid.*, p. 332.

172. Scrisoare a lui Alexandru III către Pobedonostev, în K.P. Pobedonostev *i ego korrespondenti: Pisma i zapiski*, Moskva, 1923, i, partea I, p. 49.

173. *Ibid.*, p. 92.

174. „Manifestul Țarului privind autocrația de nezdruincat“. Text complet (lb. rus.) disponibil online la adresa <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1881.htm>.

175. *Reflections of a Russian Statesman by K.P. Pobyedonostseff*, trad. engl. C.R. Long, Grant Richards, London, 1898, p. 53.

176. *Ibid.*, p. 48. De aceasta s-au temut, desigur, și conducătorii Uniunii Sovietice și se tem și cei din Rusia zilelor noastre. În anii 1980 și 1990, reformele lui Gorbaciov au provocat o recrudescență a naționalismului în republici sovietice ca Georgia, țările baltice și Ucraina, urmată de pretenții de independență din partea minorităților etnice de pe teritoriul Rusiei înseși. Atâtea vreme cât se menținuse credința în natura permanentă, neschimbătoare a puterii sovietice, naționalitățile își acceptaseră, în general, soarta. Dar când Gorbaciov a pus în discuție posibilitatea unor concesi iluzia s-a risipit. Naționalitățile au văzut că schimbarea era, la urma urmei, posibilă și au insistat pentru o schimbare de tipul cel mai radical. Diagnosticul lui Pobedonostev repetă avertismentul lui Alexis de Tocqueville, cum că relaxarea autocrației conduce în cele din urmă la dezintegrare (vezi p. 130).

177. *Apud* L. Errera, *The Russian Jews: Extermination or Emancipation?*, trad. engl. B. Loewy, David Nutt, publisher, London, 1894, p. 18, și S. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, trad. I. Friedlaender, Philadelphia, 1916– 1920, iii, p. 10.

178. A. Mihailov, jurnale ale studenților voluntari din Arhiv „Zemli i voli“ (Arhiva „Pământ și libertate“), Moskva, 1932. Disponibil online la adresa <http://narovol.narod.ru/origin.htm>.

179. S. Lion, *ibid.*

180. P. Ivanovskaia, *ibid.*

181. S. Lion, *ibid.*

182. Piotr Tkaciov, *Zadaci revoluționnoi propagandî v Rosii (Scopurile propagandei*

revoluționare în Rusia), aprilie 1874. Text complet arhivat la adresa http://az.lib.ru/t/tkachew_p_n/text_0060oldorfo.shtml.

183. Piotr Lavrov, „Tineretului social revoluționar rus“, în *Izbrannîe Socinenia*, Moskva, 1934, iii, pp. 360– 361.

Capitolul 16

Anul 1905

Într-o zi geroasă de iarnă, am bătut cu piciorul un câmp pustiu din nord-vestul Moscovei, aflat la vreo șase kilometri de Kremlin, chiar peste drum de stadionul clubului de fotbal Dinamo Moscova. Câmpul era delimitat de blocuri de locuințe tipic sovietice și de un complex sportiv nou construit. Locul era liniștit, cu excepția câtorva vagabonzi care beau vodcă. Dar la jumătatea lunii mai 1896, câmpul Hodînka era zgomotos și plin până la refuz. Se adunaseră aici aproape patru sute de mii de moscoviți, atrași de promisiunea mâncării, băuturii și darurilor oferite cu ocazia încoronării noului țar, Nicolae II.

Mulțimea se aduna deja de două zile. Pe la chioșcuri se împărțeau bere și cârnați, plăcintă și înghețată, câni și monede memoriale. Cântăreții și corurile întrețineau mulțimea, iar la călușei era plin de copii voioși. Apoi, în ziua de 18 mai, dis-de-dimineată, s-a anunțat că recent încoronatul Nicolae și tânăra lui soție, frumoasa prințesă Alexandra de Hessa, soseau să-și salute supușii credincioși. Mulțimea a început să se agite; oamenii se grăbeau să ajungă în față. Relatând ca martor ocular ce s-a petrecut mai departe, jurnalistul Vladimir Ghiliarovski scrie despre un șanț adânc ce tăia câmpul Hodînka în două. A fost nivelat între timp, dar după descrierea lui Ghiliarovski am ghicit pe unde trebuie să fi trecut, de-a lungul unei laturi a blocului de locuințe:

Gloata împingea nebunește în față. N-aveai cum să i te împotrivești. Îmbulzeala era tot mai mare și oamenii țipau. [...] Apoi, când au început să cadă în șanț, s-a auzit un urlet de groază: malul opus era înalt și vertical, mai sus de capetele oamenilor, și cei aflați în față erau striviți. [...] Era o masă de oameni care țipau, încercând cu disperare să-și scape copiii, dar tot mai mulți se rostogoleau înăuntru, căzându-le în cap celor de jos – un al doilea strat, un al treilea, până când moartea, moartea cumplită cuprinsese totul în jurul nostru. Fețe învinețite, transpirate, oameni care vomitau, horcăind sufocați, oase trosnind și cadavre ținute în picioare de mulțime, neavând unde să cadă...¹⁸⁴

S-a estimat că 1400 de bărbați, femei și copii au pierit și mult mai mulți au fost schilodiți pe viață. Autoritățile au fost informate despre dezastru, dar au decis, după lungi discuții, să continue sărbătoarea încoronării. Peliculele filmate în acea zi de mai îi prezintă pe Nicolae și pe Alexandra trecând într-o procesiune liniștită prin Piața Roșie, înconjuți de bărbați eleganți cu fețe bărboase, precum regele George V, ruda lor din Anglia. În uniforme elegante și ample rochii albe, petrecăreții regali se văd dansând grațios sub pavilionul luminat de soare.

În oraș începeau să se răspândească zvonurile. Ziarelor li s-a interzis să scrie despre tragedia de la Hodînka, dar spre sfârșitul zilei moscoviții vorbeau despre „calamitate”, șoptind că era un blestem și că „din domnia acestui țar nu va ieși nimic bun”¹⁸⁵.

Desigur, Nicolae nu era un om insensibil; i-a vizitat pe răniți la spital și a donat nouăzeci de mii de ruble familiilor celor morți. Era însă tânăr – avea abia 26 de ani, atunci când moartea neașteptată, provocată de un blocaj renal, a tatălui său l-a propulsat la putere

– și, în general, lipsit de experiență în treburile statului. Se spune că s-ar fi întrebat: „Ce se va alege de mine și de Rusia?”

Conservatorii care-l călăuziseră pe Alexandru III n-au scăpat nici un prilej de a-l avertiza pe impresionabilul său fiu de pericolul concesiilor ce-ar slăbi monarhia. O delegație de membri ai adunărilor provinciale, venită la Moscova pentru a-i jura credință noului țar, l-a întrebat dacă ar binevoi să ia în considerare introducerea unei mărunte măsuri de descentralizare, cedând anumite puteri consiliilor locale, alese în mod democratic. Nicolae a respins ideea printr-un aspru discurs:

Înțeleg că oameni mânâți de visuri deșarte au fost auziți sugerând că li s-ar putea permite consiliilor locale să participe la guvernarea acestei țări. Să fie limpede că sunt hotărât să păstrez, spre binele națiunii, principiul autocrației absolute, la fel de ferm și de nestrămutat pe cât a făcut-o regretatul meu părinte...¹⁸⁶

Ostilitatea lui Nicolae față de democrația reprezentativă nu era rezultatul ignoranței. El observase direct sistemul parlamentar occidental în 1895, în timpul unei vizite în Camerele Parlamentului britanic, și discutasese cu regina Victoria, bunica soției lui, despre meritele monarhiei constituționale. Dar atacurile cu bombă și asasinatele puse la cale de opoziția revoluționară a Rusiei îl convinseseră că trebuia să se opună cu orice preț reformei. Conservatorul Konstantin Pobedonostev – care-l slujise pe tatăl său și era acum sfetnicul cel mai de încredere al noului țar – încuraja această poziție, dar în particular recunoștea până și el că opinia publică era nemulțumită de intransigența țarului:

Mă tem că discursul țarului a provocat tot soiul de murmure. Mi se spune că tineretul nostru și inteligenția sunt tulburate și iritate de Maiestatea Sa. [...] Cred că oamenilor obișnuiți de la țară le-a plăcut ce a avut de spus. Dar unii oameni aveau așteptări complet nerealiste – Dumnezeu știe ce doreau de la el [...], și toate acestea prevestesc lucruri rele.¹⁸⁷

Opoziția liberală moderată, care urmărea să introducă democrația prin mijloace constituționale, se temea că încăpățânarea țarului le va da apă la moară extremiștilor. Viktor Obninski era conducătorul democraților constituționali, cunoscuți după inițialele partidului drept KaDeti, sau „Cadeți”:

Când a numit speranțele noastre de reformă „visuri deșarte”, a început să se răspândească dezamăgirea în privința lui Nicolae. [...] Asta a unit forțele opoziției și le-a sporit îndrăzneala. [...] Discursul lui a fost primul pas pe o pantă alunecoasă, și Nicolae alunecă în continuare pe această pantă, în opinia supușilor săi și a întregii lumi civilizate.¹⁸⁸

În nici un an, au izbucnit tulburări în universitățile rusești, iar autoritățile au fost nevoite să folosească forța pentru a le înăbuși. Socialiștii revoluționari, sau „eserii” – moștenitorii mișcării teroriste Narodnaia Volia –, au format un „detașament combatant”, pentru a perturba guvernarea prin asasinate țintite. Au ucis personaje importante din apropierea țarului, inclusiv doi miniștri de interne consecutivi, în 1902 și 1904, precum și zeci de funcționari mai mici. După asasinarea lui Viaceslav von Plehve, cel de-al doilea ministru de interne, eserii au emis un comunicat alambicat în care explicau motivele din spatele campaniei lor de teroare. Asasinatul era unicul mijloc de a pune capăt cârmuirii autocratice represive din Rusia:

Von Plehve era stâlpu merit să proptească zidul subred al autocrației. El a făcut totul pentru a împila poporul, irosind banii poporului pe poliție, închisori și procese înscenate. La ordinele lui, s-au folosit trupe pentru apărarea autocrației împotriva poporului jefuit și oprimat. Muncitorii și țărani au fost bătuți, tăiați, împușcați și exilați în Siberia. Toate acestea s-au făcut pentru consolidarea subredului bastion al autocrației. Părea că justiția a fost alungată de pe fața pământului și că domnia întunecată a nedreptății avea să dureze veșnic în Rusia. Dar puterea poporului e mare. Înconjurat de un zid de poliție, ministrul credea că nu poate fi ajuns de judecata poporului. Dar judecata a venit. Trăsnetul mâniei poporului l-a lovit pe acest inamic demn de dispreț. Von Plehve a plătit cu viața pentru înfometarea, suferința, jefuirea, chinul, vaietele și moartea a milioane de muncitori. Von Plehve a fost unul dintre stâlpii care susțineau zidul autocrației, un zid care închidea calea poporului către libertate și fericire. Dacă dobori stâlpii, zidul va cădea.¹⁸⁹

Poliția secretă s-a infiltrat în organizațiile teroriste, însă rezultatele au fost perverse. Cei despre care se credea că lucrează ca agenți dubli își foloseau de fapt pozițiile privilegiate pentru a pune la cale noi asasinat. Cel mai infam dintre aceștia, Evno Azef¹⁹⁰, a ajutat chiar la asasinarea celor care-l angajaseră în ministerul de Interne. Cu un cinism desăvârșit, Azef a ațâțat timp de nouă ani conflictul dintre cele două părți, înainte de a fi, în cele din urmă, demasc.

Către sfârșitul anului 1904, Rusia se îndrepta spre criză. Violența politică se întetea, economia șchiopăta, recoltele slabe și creșterea bruscă a prețului alimentelor stârneau nemulțumirea în rândul populației. O grevă la atelierele mecanice Putilov din Sankt-Petersburg s-a răspândit rapid în alte fabrici și, în decurs de o lună, o sută de mii de muncitori lăsaseră lucrul. Sankt-Petersburg trecea printr-o iarnă a nemulțumirii, cu întreruperi de curent și o lipsă crescândă a produselor de bază.

Duminică 9 ianuarie 1905, o procesiune de circa douăzeci de mii de muncitori, conduși de părintele Gheorghe Gapon, preot și organizator de sindicat, a încălcat interdicția demonstrațiilor, mășăluind cu o petiție către Palatul de Iarnă din centrul Sankt-Petersburgului. Petiția îi cerea lui Nicolae II să acorde concesiuni greu încercatei clase muncitoare – pe un ton apăsător, dar încă plin de respect față de țar:

Sire! Noi, muncitorii, copiii noștri, familiile și părinții noștri bătrâni și lipsiți de apărare venim la Voi în căutarea dreptății și protecției. Ne aflăm în cea mai adâncă sărăcie și oprimați cu munci peste puterile noastre. Suntem tratați ca niște sclavi ce trebuie să sufere în tăcere. [...] Despotismul și stăpânirea arbitrară ne sufocă. Sire, puterea ne e pe sfârșite și răbdarea ni s-a terminat. Lucrurile au devenit atât de cumplite pentru noi, încât am prefera moartea chinurilor insuportabile prin care suntem siliți să trecem.¹⁹¹

Tonul ambiguu al petiției – umil, dar și amenințător – reflecta o ciudată ambiguitate a însuși părintelui Gapon. Se pare că acesta voia inițial ca țarul să fie mântuitorul poporului, să evite revoluția acordând salarii mai mari și condiții mai bune de muncă, libertăți civile și o adunare constituantă. Gapon asigurase autoritățile că marșul avea să fie pașnic – muncitorii purtau icoane și portrete ale lui Nicolae și cântau imnuri patriotice, inclusiv „Dumnezeu să-l apere pe țar“. Dar tensiunea era mare. La un moment dat, soldații, speriați, au deschis focul asupra marșului, lăsând în zăpadă mai mult de o sută de morți.

Prim-ministrul rus, contele Serghei Witte, a fost martor ocular al masacrului:

De la balconul meu, am văzut o mulțime înaintând pe Kamennostrovski Prospekt. Erau și multe

femei, și copii. N-au trecut zece minute și, din direcția podului Troițki, au răsunat împușcături [...]. Un glonț mi-a suierat pe la ureche, altul l-a ucis pe portarul de la liceul Alexandru. Am văzut cum o parte dintre răniți erau urcați în trăsură și duși de la fața locului și, apoi, o gloată care fugea în dezordine; femeile țipau. Am aflat ulterior că se hotărâse să nu se permită manifestanților accesul în Piața Palatului, dar se pare că instrucțiunile n-au ajuns la timp la autoritățile militare. La fața locului n-avea cine să le vorbească muncitorilor și să încerce să-i aducă la rațiune. [...] Trupele s-au pripit să deschidă focul, în grabă și fără motiv. Au fost sute de victime [...], și revoluționarii au triumfat: muncitorii erau complet înstrăinați de țară și de ocârmuirea lui.¹⁹²

Duminica Sângeroasă, cum a rămas cunoscută, a avut un efect profund asupra opiniei publice. Ca și manifestanții, vasta majoritate a rușilor îl privise pe țar ca pe un prieten și protector; țărani îl numeau „tătucul” și îl venerau, socotindu-l al doilea după însuși Dumnezeu. Astfel se face că masacrarea celor ce veniseră să-i ceară ajutorul a fost văzută ca o trădare.

Ca o ironie a sorții, Nicolae nu se afla la Palatul de Iarnă, pentru că fusese convins de consilieri să nu primească petiția demonstranților. (Însemnările din jurnalul lui de după incident vorbesc despre durerea provocată de masacru, dar nu condamnă armata pentru deschiderea focului.) La confuzia care domnea se adaugă posibilitatea ca părintele Gapon să fi jucat el însuși un joc dublu. Cert este că purtase tratative cu poliția secretă și raportase activitățile mișcării sindicale, la întemeierea și conducerea căreia pusese umărul. Eserii credeau că era agent provocator și circulau chiar balade populare care-l acuzau pe Gapon că i-ar fi dus pe oameni la moarte pentru a discredita opoziția politică. („S-a prefăcut că e prietenul poporului – spun versurile –, dar pe urmă a șters-o strigând *înainte spre libertate, prieteni!* în timp ce-și lua tălpășița”¹⁹³.) Gapon era privit de mulți cu suspiciune, dar, privind retrospectiv, se pare că intențiile lui nu erau atât de rele pe cât credeau eserii. Însuși contele Witte confirmă în memoriile lui că Gapon se „dăduse cu revoluționarii”:

[Guvernul] a început să organizeze societățile muncitorilor [...] pentru a încerca să țină masele proletare sub controlul poliției. Sarcina organizării i-a fost încredințată părintelui Gapon, care reușise să câștige încrederea guvernatorului din Sankt-Petersburg. Apoi, bineînțeles, s-a produs inevitabilul. Predicile socialiștilor și anarhiștilor i-au radicalizat pe muncitori, care au început să lupte pentru introducerea programului extrem al socialismului. Nu numai că Gapon n-a fost capabil să stăvilească mișcarea, dar a fost infectat și el de spiritul revoluționar.¹⁹⁴

După dezastrul din Duminica Sângeroasă, Gapon a fugit peste hotare, la Geneva și apoi la Londra. La începutul anului 1906 s-a întors în Rusia și s-a adresat conducerii Socialiștilor Revoluționari, disculpându-se¹⁹⁵. A încercat să-i convingă pe ceilalți să i se alăture în legătura pe care o întreținea cu poliția, dar eserii nu l-au crezut și, după un „proces revoluționar” l-au condamnat pe Gapon la moarte și l-au spânzurat.

Duminica Sângeroasă a fost începutul a doi ani de greve și frământări pe tot cuprinsul Imperiului Rus. Muncitorii, țărani, studenții, minoritățile etnice, soldații și marinarii au pus la cale proteste furioase, cărora guvernul le-a răspuns cu arestări și execuții. Pentru revoluționarii Rusiei, descurajați după eșecul mișcării „mersului în popor”, Duminica Sângeroasă a fost o mână de ajutor bine-venită, deși neașteptată. Mulți dintre conducătorii lor lăncezeau în exil și unul dintre ei, Vladimir Ulianov – cunoscut acum după numele lui

de revoluționar, Lenin – a salutat cu bucurie efectul ei asupra conștiinței revoluționare a poporului rus:

Armata i-a învins pe muncitorii neînarmați, pe femei și pe copii. Ea l-a răpus pe inamic, împușcând pe muncitorii culcați la pământ. „Le-am dat o lecție bună!” – spun acum, cu un cinism de nedescris, slugoi țarului și lacheii lor europeni. [...] Da, lecția a fost strașnică! [...] Răsturnarea imediată a guvernului, iată lozincă cu care au răspuns la măcelul din 9 ianuarie până și acei muncitori care avuseseră încredere în țar.¹⁹⁶

Pentru Nicolae II și guvernul lui, problemelor interne de acasă li s-a adăugat dezastrul de peste hotare.

Pe la 1890, Imperiul Rus se întindea din Polonia la vest și Afganistan la sud până la Vladivostok și Kamceatka la est. Construcția căii ferate transiberiene l-a încurajat pe Nicolae să încerce să ocupe noi teritorii în Manciuria, iar când aceasta a stârmit perspectiva conflictului cu Japonia el a respins sfatul miniștrilor săi de a încerca să negocieze o înțelegere. Refuzul lui Nicolae de a da înapoi sugerează că țarul a provocat bucurii un război despre care cei mai mulți observatori presupuneau că va fi câștigat cu ușurință de Rusia. Prim-ministrul, contele Witte, scria că țarul se aștepta la o victorie rapidă, care să abată atenția de la problemele interne:

În adâncul sufletului, Maiestatea Sa era pentru o politică agresivă, dar, ca de obicei, mintea sa era minată de nehotărâre. Își schimba politica de la o zi la alta. [...] S-a implicat în aventura Extremului Orient din cauza tinereții sale, a animozității sale naturale împotriva Japoniei [...] și, în fine, pentru că tânjea în ascuns după un război victorios. [...] E de ajuns să spunem că poartă singur vina acelei extrem de nefericite decizii.¹⁹⁷

La începutul anului 1904, un atac-surpriză al japonezilor provocase pierderi grele forțelor navale rusești staționate la Port Arthur, în Manciuria. Cuprins de panică, Nicolae a ripostat, trimițând flota Balticii într-o călătorie de 18000 de mile în jurul globului. Dar navele de război rusești abia ajunseseră în largul coastei de nord a comitatului York când s-a petrecut dezastrul. Comandantul lor a luat o flotilă de traulere britanice care pescuiau aproape de Dogger Bank drept vedete torpiloare japoneze și a ordonat flotei să deschidă focul.¹⁹⁸ În panica ce a urmat, două nave rusești au semnalizat că fuseseră lovite de torpile și nava de luptă *Borodino* a raportat că fusese abordată de infanteriștii marini japonezi. Au fost lovite patru traulere, dintre care unul s-a scufundat, trei britanici pierzându-și viața. Marea Britanie a fost cuprinsă de o revoltă națională și din opinia publică s-au auzit voci care cereau să se declare război Rusiei. O anchetă a stabilit că se evitase o nenorocire și mai mare prin simplul fapt că rușii erau atât de beți, încât au tras unii în alții.

Pe 14 mai 1905, flota rusească a intrat în Strâmtoarea Tsushima, între Coreea și Japonia. Memoriile lui Vladimir Kostenko, mecanic pe crucișătorul *Oriol*, descriu înșiruirea cumplită a evenimentelor care au urmat. O flotă demodată, slab echipată, cu țărani neinstruiți care manevrau tunurile, și o serie de erori ale ofițerilor superiori, în frunte cu amiralul Zinovi Rojestvenski, erau pe cale să provoace cea mai grea înfrângere navală din istoria Rusiei:

Navele noastre erau înghesuite într-o singură coloană, inflexibilă. La apropierea japonezilor, comandantul de pe *Oriol*, nesupunându-se ordinelor, a tras o singură lovitură de tun. Vasele inamice au

împostat imediat. Japonezii ne-au încercuit rapid. Cuiraisatul *Suvorov* a fost lovit primul [...] și curând am urmat noi. *Oслиabia* a fost lovită la prova, iar noi la pupa. *Suvorov* și *Oслиabia* au fost supuse unei salve de proiectile, suferind avarii îngrozitoare. *Oслиabia* s-a scufundat în zece minute, [...] *Suvorov* era literalmente un zid de flăcări. Apoi a fost rândul nostru. *Borodino* s-a dus la fund; apoi *Alexandru III* [...]. Am continuat să tragem cât am putut de bine, până când amiralul Nebogatov a dat semnalul de capitulare a flotei rusești.¹⁹⁹

Când s-a împrăștiat fumul, rușii pierduseră opt cuirasate și patru crucișătoare, cu 4000 de morți și 7000 luați prizonieri. Japonezii, conduși de amiralul Tōgō Heihachirō, pierduseră trei șalupe torpiloare. A fost un dezastru absolut pentru țară și statul său. Vladimir Kostenko a rezumat indignarea care a cuprins întreaga societate rusească:

Cu toate că nu există îndoială în privința curajului și devotamentului marinarilor noștri, întregul lor eroism și sacrificiul de sine au fost irosite. Cele mai bune nave ale noastre s-au dus la fund una după alta, în chinuri și flăcări. Abia acum vedem ce crimă fără precedent au comis cei care ne-au trimis cu nepăsare la moarte. Monarhia noastră țaristă decrepită și degenerată spera orbește într-un miracol și a pricinuit, în schimb, catastrofa de la Tsushima. Țarismul a fost sfărâmat de tunurile amiralului Tōgō! Țarismul este împovărat de rușinea acestei înfrângeri. Tsushima stă la granița dintre două ere ale istoriei noastre, este demonstrația finală, incontestabilă, a falimentului întregului sistem absolutist!²⁰⁰

La câteva săptămâni după dezastrul de la Tsushima, în rândurile forțelor armate a început să se răspândească revolta. În portul Odessa, marinarii din flota Mării Negre au lansat un protest împotriva condițiilor aspre și a disciplinei aspre la care erau supuși. Potrivit versiunii devenite faimoase datorită filmului din 1925 al lui Serghei Eisenstein, marinarii de pe crucișătorul *Potemkin* s-au răsculat la începutul lunii iunie. Sătui de carnea plină de viermi cu care erau hrăniți, ofițerii inferiori au protestat și au fost amenințați cu plutonul de execuție, aceasta fiind scânteia unei revolte care s-a răspândit în întreaga flotă, și chiar în rândul locuitorilor Odesei. Scena cea mai celebră a filmului prezintă trupele țariste măcelărind civili nevinovați pe treptele care duc la docuri. Drama este convingătoare, iar *Crucișătorul Potemkin* este un film puternic; a fost interzis în Marea Britanie până în 1954, pentru că ar fi putut instiga la tulburări sociale. Dar, ca în cazul atâtor legende revoluționare, este aproape sigur că evenimentele de pe *Potemkin* au fost mai puțin dramatice decât prezentarea lor ulterioară. În Rusia, istoria învingătorilor n-a dus niciodată lipsă de osanale.

Incontestabil e faptul că înfrângerea de la Tsushima a transmis unde de șoc în rândul întregii națiuni. A provocat grele pierderi financiare și teritoriale – și umilință personală țarului Nicolae II. Grupurile revoluționare au fost încurajate, și însuși poetul Konstantin Balmont, lider al eteraților poeți simbolști, reflecta cu elegie amară:

Tsushima e al nostru țară,
Și pată e de sânge,
Miros de pulbere și fum e iar,
Ce gândul parcă-l stinge...
Și pentru toți e crunt blestem,
Ocnă și cnut, osândă și pluton,
Țară-ștreang, ceva mai josnic nu avem,
Promite tot, apoi zice pardon.

E laș și-împiedicat gândește,
Dar stai, al socotelii ceas i se vestește:
Domnia cu Hođinka începută, ca nărod,
Sigur se va-ncheia pe eșafod.²⁰¹

După evenimentele din Duminica Sângeroasă și dezastrul de la Tsushima, Nicolae a fost obligat să revină asupra obsesiei sale pentru autocrația absolută. A oferit concesi, în speranța dezamorsării tensiunii revoluționare crescânde. Făcuți la începutul domniei sale, asemenea pași i-ar fi adus succesul. Dar acum concesiile lui erau percepute drept un răspuns silit la presiunea nestăvilită a poporului, și nu drept un act voluntar al unui monarh reformator. Mulți au conchis că, dacă poporul putea să forțeze guvernul să facă atâtea concesi, cu încă o opintire s-ar fi putut dărâma întregul edificiu.

Note

184. V. Ghiliarovski, *Socinenia v 4-h tomah*, Moskva, Biblioteka șkolnika, 1999, iii, pp. 24 și urm. Textul complet, disponibil la adresa <http://tululu.ru/read74996/24/>.
185. *Ibid.*, p. 27.
186. A. Mosolov, *At the Court of the Last Tsar: Being the Memoirs of A.A. Mosolov, the Head of the Court Chancellery, 1900-1916*, Methuen, London, 1935, Part One – The Tsar, p. 25.
187. Robert F. Byrnes, *Pobedonoștev: His Life and Thought*, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1968.
188. V. Obninski, *Posledni Samoderjeț, ocerk jizni Nikolaia II (Ultimul autocrat: o schiță a vieții lui Nicolae II)*, Respublika, Moskva, 1992, p. 142.
189. Manifest emis de Comitetul Central al Partidului Socialist Revoluționar, iulie 1904. Textul complet disponibil (în lb. engl.) la adresa <http://www.uea.ac.uk/his/webcours/russia/documents/plehve1.shtml>.
190. Pentru detalii ale afacerii Azef, v. R. Rubenstein, *Comrade Valentine: The True Story of Azef the Spy*, Harcourt Brace, London, 1994.
191. Textul complet al petiției către țar este disponibil la adresa http://www.hrono.info/dokum/190_dok/19050109petic.php.
192. S. Witte, *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, New York, 1921, p. 252.
193. Interpretare înregistrată și versuri disponibile la adresa <http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=peterbrg>.
194. Witte, *op. cit.*, p. 251.
195. R. Massie, *Nicholas and Alexandra*, Tess Press, New York, 2004, pp. 107–111.
196. V.I. Lenin, „The beginning of Revolution in Russia“, în *Lenin: Collected Works*, Progress Publishers, Moskva, 1997, viii, p. 98 [„Începutul revoluției în Rusia“, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 9, Editura Politică, București, 1962, pp. 203–204.
197. Witte, *op. cit.*, p. 186. V. și presupusa remarcă a lui von Plehve: „Avem nevoie de un mic război victorios pentru a stăvili valul revoluției“, *apud* Witte, *op. cit.*, p. 250.
198. Raportul Comisiei Internaționale de Anchetă: Incident în Marea Nordului (Cazul Dogger Bank), 22 Februarie 1905
199. V. Kostenko, *Na Orle v Tsushime (Pe Oriol la Tsushima: Memoriile unui participant la*

războiul ruso– japonez din 1904–1905), Sudpromgiz, Leningrad, 1955, p. 423.

200. *Ibid.*, p. 538.

201. K. Balmont, în *Polnoe Sobranie Socinenii*, Moskva, 1976, ii, p. 97.

Capitolul 17 Nicolae II. Încercări de reformă

Pe 18 octombrie 1905, un tânăr intelectual evreu cu bărbîță de țap, cu păr brunet și des și cu ochii negri, vioi, se ridica în picioare, adresându-se unei adunări de muncitori greviști de la Institutul Tehnologic din Sankt-Petersburg:

Cetățeni! Am pus clica conducătoare cu spatele la zid! Nicolae II spune că ne va promite libertate și dreptul de vot. Dar el nu face asta din bunătate sau pentru că așa vrea. O, nu! El și-a început domnia omorând muncitori [...] și călcând pe cadavrele lor, și așa a ajuns la Duminica Sângeroasă din luna ianuarie a acestui an. Omul care șade pe tron este un ucigaș, și dacă pare acum că face promisiuni este doar pentru că l-am obligat să le facă!²⁰²

Ecranele proiectoarelor și monitoarele computerelor au înlocuit astăzi pancartele revoluționare. Când am fost acolo în vizită, studenții ascultau cu seriozitate un curs de fizică nucleară în sala în care Lev Bronstein, cunoscut posterității sub numele de Leon Troțki, s-a adresat mulțimii în 1905:

Cetățeni! Dacă vreunul dintre voi crede în promisiunile țarului, s-o spună! Uitați-vă în jur! S-a schimbat ceva? S-au deschis porțile închisorilor noastre? S-au întors frații noștri din pustietățile Siberiei la casele lor? Dictatorul domnește încă asupra noastră cu ajutorul armatei. Gărzile mânjite de sângele din 9 ianuarie sunt sprijinul și puterea lui. El este cel care le ordonă să nu precupețească gloanțele trase în piepturile și capetele voastre [...]. Duminica Sângeroasă a alungat primăvara și a înlocuit-o cu o dictatură militară.²⁰³

Grupul căruia Troțki i se adresa în acești termeni incendiari era Soviet Rabocih Deputatov din Sankt-Petersburg. „Soviet“ înseamnă „sfat“ în limba rusă, așa că acesta era sfatul deputaților muncitorilor, ales direct, în fabrici, de către muncitori, și era extrem de popular în rândul maselor. Cuvântul „soviet“ a ajuns să se identifice atât de strâns cu cauza revoluționară, încât avea să reziste timp de șaptezeci de ani în denumirea celui mai mare imperiu din secolul XX, Uniunea Sovietică.

Acelui prim soviet din Sankt-Petersburg i s-a dat o aură romantică de către generații întregi de istorici revoluționari, începând cu însuși Troțki. Citindu-i memoriile, ai crede că sovietul a fost unicul responsabil pentru grevele de protest care au cuprins Rusia după Duminica Sângeroasă:

Pe măsură ce greva din octombrie se răspândea, importanța Sovietului creștea literalmente de la o oră la alta. Proletariatul industrial s-a raliat în jurul lui, și sovietul a unit revoluția în jurul său. A reușit să transforme clasa muncitoare într-o armată revoluționară. [...] Un val colosal de greve a măturat țara de la un capăt la celălalt, zguduind întregul trup al nației. Fiecare fabrică aflată în grevă a ales un reprezentant și, dându-i împuternicirile necesare, l-a trimis la soviet. Sovietul era axa tuturor evenimentelor; toate firele duceau către el, de la el emana orice îndemn la acțiune.²⁰⁴

Troțki, care abia se întorsese din exil, de la Londra, pierduse de fapt începutul

grevelor și a fost arestat abia după două luni de ședere în Rusia. Pe 3 decembrie 1905, guvernatorul orașului Sankt-Petersburg, Dmitri Trepov (al cărui tată, Feodor, fusese în 1878 ținta atentatului Verei Zasulici), a trimis trupe ca să zdrobească sovietul. Acestea au atacat clădirea. Toți cei prezenți au fost arestați și trimiși în judecată. Troțki a fost condamnat la exil în Siberia, dar condițiile nu erau stricte, și, după câteva săptămâni, a reușit să evadeze și să se întoarcă în Anglia. Lenin, care fusese din 1900 în exil, în urma unei condamnări în Rusia pentru complot împotriva țarului, se întorsese la Sankt-Petersburg mai târziu decât Troțki, în noiembrie 1905. A reușit să evite arestarea, dar a fost și el forțat să fugă atunci când valul s-a întors împotriva revoluționarilor, în 1906.

Ca rezultate imediate, realizările sovietului fuseseră modeste. Lenin și Troțki s-au întors în exil și la ciondăneala neputincioasă ce-a caracterizat în general activitatea revoluționarilor înainte de 1917. Ambii fuseseră membri ai Partidului Social Democrat al Muncii, dedicat revoluției proletare, dar PSDM se desființase la al doilea congres, ținut în 1903 la Londra. Delegații se certaseră pe tema structurii mișcării revoluționare. Un grup, cunoscut ca menșevicii (în limba rusă, cuvântul înseamnă „minoritate“, cu toate că urmașii lor constituiau de fapt majoritatea), susținea o organizație lărgită, populară. Troțki era de partea menșevicilor, dar Lenin îi conducea pe bolșevici (majoritarii), dorind ca revoluția să fie condusă de un grup mic de profesioniști lipsiți de scrupule. Aceasta era viziunea lui Lenin – conducerea rigidă exercitată de o elită revoluționară, sistem numit eufemistic „centralism democratic“ –, și ea avea să fie triumfătoare.²⁰⁵

Sovietul din 1905 a eșuat; impactul eșecului a fost însă imens. Sovietul dovedea necesitatea unei coordonări centralizate a grevelor și protestelor; el aducea experiență practică în distribuirea de arme muncitorilor și le arăta rușilor că provocarea guvernului prin insurecție violentă este posibilă.

Pentru regim, evenimentele din 1905 – de la Duminica Sângeroasă din ianuarie până la grevele și la sovietul din octombrie – erau un avertisment pe care nu-l mai putea ignora. Dacă Troțki a exagerat în relatarea sa activitățile opoziției, portretul unui țar criminal, așa cum îl înfățișase el, era de asemenea exagerat. Se făceau multe arestări, dar numărul execuțiilor era mic – cifrele oficiale îl situează la zece pentru tot anul 1905, și însuși Oskar Gruzenberg, avocatul cel mai radical al opoziției, revendica doar 26. Aceste cifre aveau să crească în mod dramatic la peste 200 în 1906, peste 600 în 1907 și mai mult de 1300 în 1908, pentru a scădea în anii următori. Cifrele sugerează că, la început, monarhia era dornică să încerce concilierea, înainte de a recurge, în cele din urmă, la represiune.

Nicolae II reacționase la tragedia Duminicii Sângeroase cu obișnuita-i șovăială. Consimțise să se întâlnească cu o delegație a muncitorilor la zece zile după masacru, iar discursul lui către aceștia – ca și jurnalul lui – nu ne dezvăluie un dictator lipsit de scrupule, ci un om slab, depășit de evenimente:

V-am chemat aici ca să auziți vorbele direct de la mine și să le spuneți prietenilor voștri ce am de zis. [...] Știu că viața voastră de oameni ai muncii nu este ușoară. Multe lucruri trebuie îmbunătățite și îndreptate. [...] V-aș ruga să aveți răbdare. [...] Dar știți că nu e bine – este, de fapt, o crimă – să veniți ca o ceată răsculată, așa cum ați făcut, să-mi spuneți despre nevoile și dorințele voastre. [...] Cu toate acestea, cred în bunele intenții ale muncitorilor – și în devotamentul vostru statornic față de mine –, astfel că sunt dispus să vă iert pentru cele întâmplate.²⁰⁶

Nicolae și Alexandra au donat 50000 de ruble familiilor celor care muriseră în Duminica Sângeroasă. Trei săptămâni mai târziu, unchiul țarului, marele duce Serghei, guvernatorul general al Moscovei, a fost ucis într-un atentat cu bombă, în timp ce-și părăsea biroul din Kremlin. Priveliștea capului rețezat al unchiului său zăcând pe pavaj, sângele și degetele împrăștiate pe zidurile Kremlinului l-au șocat pe Nicolae. Timp de opt ani n-a mai putut să apară în public. Soția lui germană, isterică, trăia în teroare. Alexandra născuse patru fiice sănătoase, dar unicul urmaș de sex masculin al țarului – țareviciul Aleksei, născut în 1904 – suferea de hemofilie, care-i punea viața în pericol. Disperată, Alexandra a recurs la ajutorul unui duhovnic din Siberia, carismatic, dar depravat, pe nume Grigori Rasputin, care a convins-o că e în stare să-i vindece fiul. Nicolae a căzut și el victimă farmecelor șarlatanului, numindu-l „un rus simplu, bun și credincios [...], vocea poporului”²⁰⁷. Trecea cu vederea destrăbălarea și bețiile lui Rasputin și le spunea consilierilor săi: „Când sunt tulburat sau asaltat de îndoieli, îmi place să stau de vorbă cu el, după care mă simt de fiecare dată împăcat cu mine însumi.”²⁰⁸ În același timp, țarul părea să fi uitat de vocile reale ale protestului popular care continua să crească. Prim-ministrul, contele Witte, scria, cuprins de disperare:

Când, în timpul discuțiilor mele oficiale cu Maiestatea Sa, mă refeream la opinia publică, sărea adesea: „Ce-mi pasă mie de opinia publică?” Considera că „opinia publică” era exclusiv aceea a intelighenției [...]. „Cât detest cuvântul intelighenția, declara el. Aș dori ca Academia Rusă să-l șteargă din dicționar.”²⁰⁹

Ca și Ludovic XVI înainte de Revoluția Franceză, Nicolae era depășit de dezastrul tot mai mare și incapabil de gânduri sau acțiuni consecvente. Witte a încercat să-l convingă pe țar că doar un program imediat de reforme – modernizare, democrație constituțională și respect față de libertățile civile – ar putea dezamorsa presiunile ce amenințau să sfâșie Rusia. În august 1905, l-a convins să accepte un parlament embrionar, cunoscut sub numele de Duma, dar a fost indignat atunci când, în ultima clipă, Nicolae a insistat pentru limitarea acestuia la un rol de consiliere:

Era un tertip tipic! Duma avea toate prerogativele unui parlament, cu excepția celei mai importante. Era un parlament, și totuși, ca instituție pur consultativă, nu era un parlament! Legea din 6 august n-a satisfăcut pe nimeni. Și n-a stăvilit câtuși de puțin valul revoluției, care a continuat să se ridice.²¹⁰

Reformele din august au fost un eșec; sovietul se formase și greva generală amenința, obligându-l pe țar la noi concesii. „Proclamația din octombrie” a lui Nicolae, compusă de liberalul Witte, admitea democrația constituțională, căreia țarul i se opusese până atunci. Proclamația acorda Dumei puteri legislative și îi deschidea porțile pentru toate clasele societății:

Noi, Nicolae II, Împărat și Autocrat al tuturor Rusiilor declarăm că [...] frământările și tulburările din imperiul Nostru Ne umplu inima de o grea mâhnire. [...] Acestea amenință să pricinuiască dezordine în rândul poporului și să submineze integritatea și unitatea statului. Prin urmare, ordonăm Guvernului să [...] acorde populației temeliile de nezdruccinat ale libertății civice bazate pe drepturi personale inviolabile, libertate de conștiință, de exprimare, adunare și asociere, [...] să permită participarea la Dumă acelor clase ale populației până în prezent private de dreptul la vot [...] să

stabilească regula de nezdruccinat că nici o lege nu poate fi dată fără sancțiunea Dumei Imperiale și că reprezentanților aleși ai poporului trebuie să li se garanteze participarea reală la supravegherea comportării legale a autorităților numite de Noi.²¹¹

Proclamația din octombrie 1905 a fost un salt înainte uluitor. După secole de autocrație, Rusia urma – peste noapte – să devină democrație parlamentară. Era, în linii mari, lucrul pe care-l dorise opoziția moderată și, oferit mai devreme și cu mai multă bunăvoință, ar fi putut să funcționeze. Acum însă, a fost privit ca fiind prea puțin și prea târziu, chiar și de către Witte:

În anii 1903–1904, în mințile oamenilor prinsese contur o idee clară – și anume că, pentru a evita suferințele unei revoluții, era necesar să se producă o serie de reforme liberale în spiritul vremurilor. [...] Atunci când poporul devine conștient de demnitatea și de nevoile sale, este imposibil să continui cu promovarea absolut nedreaptă a minorității privilegiate în detrimentul majorității. Suveranii și politicienii care nu pricep acest adevăr simplu pregătesc cu mâinile lor o revoluție. La primul semn de slăbire a puterii și prestigiului, aceasta izbucnește cu violența unei explozii de necontrolat.²¹²

Chiar și în 1905, opoziția moderată – democrații constituționali, sau „cadeții” – era pregătită să salute propunerile țarului și să accepte o ofertă de monarhie constituțională. Dar acțiunea democraților moderați fusese subminată de anii de tergiversări. Inițiativa aparținea acum revoluționarilor extremiști, oameni ca Lenin și Troțki, care urmăreau înlăturarea întregului sistem țarist. Memoriile lui Troțki ridiculizează tentativa de reformă a regimului:

Măcelărirea proletariatului revoluționar ne-a transformat pe noi, marxiștii, dintr-o așa-numită „ficțiune politică” într-o realitate plină de forță [...], și autocrația țaristă, în completa-i confuzie, a început să facă concesii. [...] Atunci când țarul și-a emis proclamația, acei liberali au strigat cu toții „Victorie!” Însă noi am zis: „Nu! E doar jumătate de victorie. Țarul e încă acolo, cu armata lui; el poate să-și ia înapoi concesiile sau promisiunile de concesii”. Proclamația țarului nu este nimic altceva decât o bucată de hârtie. Iat-o – boțită în mâna mea! Astăzi au emis-o – mâine o s-o rupă în bucăți, așa cum rup eu acum în fața voastră această „libertate de hârtie”!²¹³

Lepădarea lui Troțki de „acei liberali” reflectă despărțirea definitivă a opoziției în ramurile ei, constituțională și extremistă – „liberalii”, gata să coopereze cu viziunea țaristă a unei monarhii constituționale, au fost stigmatizați ca burghezi și lachei ai capitalismului de către social-democrații marxiști – menșevicii și bolșevicii. Aceștia din urmă cereau lichidarea totală a vechii ordini și preluarea puterii absolute de către forțele revoluției socialiste.

În 1906, când elanul revoltei s-a stins, intențiile mereu nestatornice ale lui Nicolae au trădat încă o dată opoziția moderată. Mult așteptata sa constituție, promulgată pe 23 aprilie, retrăgea multe concesii. Îi dădea țarului drept de veto asupra deciziilor Dumei și statua că împăratul păstra „autoritatea supremă autocratică”. Libertatea de exprimare era reglementată strict, și țarul deținea dreptul de a numi miniștri și de a dizolva Duma. Witte sugera că Nicolae fusese de acord în privința parlamentului și constituției doar sub presiunea evenimentelor din 1905:

Maiestatea Sa este afectată de o miopie ciudată. Simte teama doar atunci când furtuna este chiar deasupra lui, dar odată ce pericolul se îndepărtează teama i se risipește imediat. De aceea, chiar și după

acordarea constituției, Nicolae s-a considerat suveran autocratic, într-un sens care poate fi formulat după cum urmează: „Fac ce doresc și ce doresc e bine. Dacă poporul nu pricepe, se întâmplă așa pentru că sunt simpli muritori, în timp ce eu sunt unsul lui Dumnezeu“. De obicei sfârșește într-o băltoacă de noroi... sau într-o baie de sânge.²¹⁴

Atunci când alegerile din aprilie 1906 au produs o majoritate de stânga, care cerea noi reforme (inclusiv trecerea întregului teren agricol la țărani), Nicolae a poruncit dizolvarea Dumei, după doar 73 de zile. L-a demis pe Witte și a numit un prim-ministru mai dur, Piotr Stolîpin. Stolîpin a fost de acord cu aranjarea regulile alegerilor pentru a garanta o majoritate de dreapta, dar s-a opus cererii țarului de abolire completă a Dumei. Nicolae își exprima iritarea într-o scrisoare către mama sa:

Din Anglia vine o delegație stupidă pentru a-i întâlni pe membrii liberali ai Dumei. Unchiul Bertie²¹⁵ ne-a spus că regretă, dar n-a putut să-i oprească să vină. Desigur că de vină este faimoasa lor „libertate“ englezească. Pariez că ar fi destul de furioși dacă am trimite și noi irlandezilor o delegație care să le ureze succes în lupta lor împotriva guvernului [...]. N-ar fi așa de rău dacă tot ce s-a spus în Dumă ar rămâne între zidurile ei. Dar fiecare vorbă apare în ziare, pe care le citește toată lumea, și poporul devine din nou agitat. Primesc de peste tot telegrame prin care mi se cere s-o dizolv, dar se pare că e prea devreme pentru așa ceva. Dar lasă-i să facă ceva cu adevărat prostesc și harșt! s-au dus!

216

De-a lungul următorilor cinci ani, Stolîpin avea să guverneze Rusia printr-o combinație de represiune nemiloasă și tentative susținute de reformă. A introdus legislația pentru a ameliora drepturile țăranilor și a-i ajuta să obțină pământ; pe de altă parte însă, a înmulțit execuțiile oponenților regimului; ștreangul a fost rebotezat „cravata lui Stolîpin“. Pe măsură ce tulburările s-au potolit, economia Rusiei și-a revenit: industrializarea și capitalismul au început să prindă rădăcini; căile ferate aduceau poporului prosperitatea; finanțele statului s-au revigorat și standardele de trai au crescut. Perioada dintre 1905 și Primul Război Mondial a fost o scurtă epocă de aur pentru industria rusă; producția din fabrici creștea cu 5% pe an. Populația Sankt-Petersburgului a crescut, pe măsură ce orașul a devenit un centru important al metalurgiei, industriei textile și construcțiilor navale. În sud, industria fierului și oțelului a cunoscut un mare avânt. Producția de cărbune s-a dublat, iar extinderea extracției de țiței din Caucaz a adus prosperitatea la Baku și în alte orașe.

Dar eforturile lui Stolîpin n-au salvat nici monarhia, nici pe el însuși. Ultima tentativă de liberalism politic a Rusiei țariste s-a sfârșit sângeros pe 5 septembrie 1911. Prim-ministrul primise deja amenințări cu moartea și trecuse prin cel puțin o tentativă de asasinat; cu toate acestea, a ignorat sfatul gărzilor de corp de a evita evenimentele publice și a refuzat să poarte vestă antiglonț. În acea seară de marți, lua parte la o reprezentație a operei lui Rimski-Korsakov *Povestea țarului Saltan*, la Opera din Kiev. În antract, Stolîpin ședea în loja sa personală, discutând cu țarul și cu cele două fiice mai mari ale acestuia, Olga și Tatiana, care se aflau în loja alăturată. De dedesubt, din primul stal, îl urmărea un revoluționar anarhist pe nume Dmitri Bogrov. Acesta s-a îndreptat către prim-ministru și a tras două focuri rapide, lovindu-l în braț și în piept. Martorii spun că Stolîpin s-a ridicat de pe scaun, și-a descopiat mânușile și și-a scos încet haina, arătându-și cămașa albă, înroșită de sânge. Cu glonțul fatal în piept, s-a așezat la loc, a murmurat

vorbile „Mor bucuros pentru împărat“ și a făcut semnul crucii către Nicolae și grupul imperial. Stolîpin a fost dus la spitalul central din Kiev, unde a supraviețuit încă patru zile. Țarul l-a vizitat de mai multe ori și se spune că l-ar fi rugat pe Stolîpin să-l „ierte“. Aceste cuvinte, precum și faptul că Nicolae a poruncit întreruperea investigației judiciare asupra atentatului, au iscat zvonul că asasinarea prim-ministrului nu fusese ordonată de revoluționari, ci de conservatori din anturajul imperial, care voiau să pună capăt programului de reforme liberale al lui Stolîpin. A ieșit la iveală faptul că asasinul Bogrov avusese contacte cu figuri importante din poliția secretă țaristă, dar a fost executat înainte să poată fi anchetat corespunzător.

Stolîpin a fost înmormântat la Mănăstirea Peșterilor din Kiev. Moartea lui a însemnat sfârșitul reformei și revenirea la reacțiune. Cataclismele deceniului următor au arătat că toate ideile de reformă aveau să fie puse deoparte pentru multă vreme.

Note

202. L. Troțki, 1905, trad. engl. A. Bostock, Allen Lane, London, 1972, p. 116.

203. *Ibid.*

204. *Ibid.*, pp. 110–111.

205. Însăși alegerea numelui partidului reflectă pragmatismul lipsit de scrupule al lui Lenin. Ruptura de la congresul din 1903 pornise de la o neînțelegere asupra unor probleme personale înguste, iar Lenin a câștigat votul cu un rezultat foarte strâns. El și-a însușit imediat numele de bolșevic, cu toate că facțiunea lui constituia o minoritate a delegaților

206. Discursul lui Nicolae către delegații muncitorilor, în *Pravitelstvennîi Vestnik* (*Gazeta guvernului*), nr. 15, 20 ianuarie 1905. V. și S. Witte, *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, New York, 1921, pp. 252–253.

207. *Apud* R. Massie, *Nicholas and Alexandra*, Tess Press, New York, 2004, pp. 214–215.

208. *Ibid.*

209. Witte, *op. cit.*, p. 246.

210. *Ibid.*, p. 230.

211. Text complet (lb. rusă) la adresa <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/oct1905.htm>. Citat complet (engl.) în Witte, *op. cit.*, pp. 232–233.

212. Witte, *op. cit.*, p. 217.

213. Troțki, *op. cit.*, pp. 96–97.

214. Witte, *op. cit.*, p. 224.

215. Regele Eduard VII (1901–1910, n. 1841), unchi de mamă al împărătesei Alexandra (*n.t.*).

216. *Apud* Massie, *op. cit.*, p. 238.

Capitolul 18

Primul Război Mondial

Uvertura 1812 a lui Ceaikovski a fost scrisă la decenii bune după invazia napoleoniană; în 1876, o altă compoziție a lui Ceaikovski a trezit mândria și fervoarea națională, într-un conflict care se desfășura chiar atunci. Din *Marșul slav* răsună acordurile sentimentului ceaikovskian arzător, dar avea un scop foarte practic. În acel an, popoarele Balcanilor s-au ridicat împotriva Imperiului Otoman – care le stăpânise timp de patru secole –, dezlănțuind un val de naționalism panslavist. Mii de ruși s-au înrolat voluntar pentru a lupta alături de frații lor sârbi împotriva turcilor musulmani²¹⁷. Ceaikovski a scris *Marșul slav* ca o contribuție la efortul de război; prima audiție a avut loc în cadrul unei colecte de fonduri pentru soldații răniți.

Criza Balcanilor din anii 1870 a dus la un război adevărat între Rusia și Turcia, Războiul Ruso–Turc din 1877–1878, care s-a sfârșit cu eliberarea Serbiei, Bulgariei și a majorității ținuturilor slavilor sudici. Avântul panslavismului dirijat de ruși a provocat reacția Angliei și Austriei. La Congresul de la Berlin din 1878 au fost anulate multe dintre cuceririle rușilor și s-a decretat că Bosnia și Herțegovina vor fi administrate de Viena. Resentimentul pricinuit de acea decizie a culminat, după cum se știe, în iunie 1914, cu asasinarea la Sarajevo a arhiducelui Franz Ferdinand de către naționaliștii sârbi bosniaci. Viena a pus asasinatul pe seama Serbiei; Rusia i-a sprijinit pe aliații ei slavi. În decurs de câteva săptămâni, invocându-se tratate și alianțe, Europa a intrat în război.

Expansiunea Rusiei către sud, 1763–1914

Romanul lui Soljenițin *August 1914* (1971) este pentru Primul Război Mondial ceea ce *Război și pace* (1869) a fost pentru invazia lui Napoleon – o vastă frescă istorică privită prin ochii a zeci de personaje, fictive sau reale. Înfrângerile nimicitoare care au decimat armata rusă în primele săptămâni de ostilități sunt descrise prin ochii celor prinși în tumultul bătăliei:

A venit informația că Regimentul Kașir a fost decimat în satul Morken. [...] Forțele în retragere arătau mai degrabă ca o șatră de țigani în derută și fără apărare decât ca o armată. [...] Priveliștea acestei gloate mișcându-se în dezordine, fără cineva care să-i spună ce să facă sau încotro s-o apuce, era extraordinară. [...] Ce era de făcut? [...] Era prea târziu, și fără rost. [...] Minte lui încețoșată se limpezea, dar Vorofînțev tot nu putea cuprinde întreaga dimensiune a catastrofei – era nemăsurată.²¹⁸

Există aici un ecou din scena în care Pierre Bezuhov al lui Tolstoi rătăcește în stare de șoc pe câmpul de luptă de la Borodino. Dar Soljenițin intră în polemică cu Tolstoi pe tema naturii istoriei: Tolstoi crede că indivizii nu pot modela istoria, iar Soljenițin susține energic că aceștia au obligația morală să încerce. Scriind la sfârșitul anilor 1960, el privea eșecurile Primului Război Mondial ca pe o șubrezire a tăriei morale a societății ruse, care avea să deschidă calea triumfului pentru catastrofa morală a bolșevismului. Revoluția bolșevică din 1917 ar fi putut fi evitată, spune Soljenițin – o mai fermă hotărâre și o conducere mai bună ar fi obținut un rezultat diferit –, criticând fatalismul tolstoian al

generalilor ruși:

De abia acum observă Vorotînțev privirea tâmpă a generalului Samsonov; avea privirea unui miel de o sută de kile dus la tăiere. [...] Stătea acolo, cu trupul greoi prăbușit în șa, cu chipiul bălăbănindu-se în mână, cu o privire care exprima nu autoritate, ci doar tristețe și resemnare [...]. Poziția comandantului armatei era nemaivăzută. Nu le reproșa soldaților dezertarea de pe linia frontului, nu încerca să-i îndemne să meargă nicăieri, nu le cerea nimic. [...] Dezastrul care se abătuse peste Armata a II-a, ba chiar asupra întregii armate ruse, mai putea fi încă prevenit. [...] De ce ajunseseră trupele ca o șatră de țigani într-un punct bine apărat ca ăsta? De ce se dispersau în grupuri mici și inofensive?²¹⁹

Anul 1914 a oferit regimului țarist o ultimă ocazie de a se salva. Războiul era popular. Pentru scurtă vreme, resentimentele țăranilor și revendicările muncitorilor au trecut pe locul secund în fața imperativului apărării patriei. În capitală, rebotezată acum Petrograd, pentru că Petersburg suna prea german, mulțimi imense îl aclamau pe țar. În primele patru luni s-au înrolat șase milioane de oameni.

Dar sprijinul pentru unitatea națională a fost alungat curând de rivalitățile politice și de dificultățile de pe câmpul de luptă. Bătălia de la Tannenberg și luptele de la Lacurile Mazuriene au lăsat în urmă 70000 de morți. Aproape 100000 de ruși au fost luați prizonieri. Vestea a avut un efect devastator asupra încrederii publicului – un efect comparabil cu catastrofa din 1905 de la Tsushima. În loc să-i raporteze țarului retragerea armatei ruse, Samsonov s-a sinucis, împușcându-se în cap. Polonia, care făcuse parte din Imperiul Rus din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a căzut în vara anului 1915 în mâinile germanilor, iar forțele ruse au fost obligate să se retragă de-a lungul întregului front, de la nord din Letonia, până în sud, în Ucraina.

Armata rusă era formată din soldați slab instruiți, comandați de ofițeri incompetenți. Erau atât de puține arme, încât mulți recruți intrau în luptă fără pușcă. Generalul Anton Denikin, comandant pe frontul de sud-vest din Galiția, scria cu amărăciune în memoriile sale:

N-am să uit niciodată tragedia din 1915. Nu aveam nici cartușe, nici obuze. Purtam lupte înverșunate și făceam marșuri istovitoare. Eram epuizați, atât fizic, cât și psihic. De la speranțele inițiale, am fost azvârliți în adâncurile disperării. [...] Artileria germană bubuia fără încetare, spulberând literalmente șiruri de tranșee de-ale noastre, cu tot cu cei care erau în ele. Noi de-abia dacă răspundeam, căci nu aveam cu ce să răspundem. Regimentele noastre, complet epuizate, respingeau asalt după asalt, aproape doar cu baionetele. Sângele curgea fără sfârșit; rândurile noastre se răreau din ce în ce mai mult; mormintele se înmulțeau pe fiecare zi...²²⁰

Acasă domneau criza de alimente, specula și inflația. Nemulțumirea față de guvern și de țar fierbea. În august 1915, partidele de centru din Dumă au cerut înlocuirea cabinetului țarului cu un guvern numit de parlament, garantarea drepturilor muncitorilor, sindicate legale, cetățenie deplină pentru țărani și o amnistie pentru deținuți politici.

Însă Nicolae II a continuat să creadă în valorile ortodoxiei, autocrației și națiunii, care stătuseră generații întregi la baza cârmuirii țariste. A respins revendicările parlamentarilor, a suspendat Duma și a anunțat că va prelua personal comanda armatei, conducând luptele de la cartierul general. Deciziile sale dovedeau că era total rupt de realitate.

Într-un faimos discurs rostit în parlamentul rus în noiembrie 1916, Pavel Miliukov, liderul democraților constituționali, denunța regimul țarist, pe miniștrii săi și pe țarina.

capătul că denunțul venea din partea moderatelor „cadeți“, care sprijiniseră ideile de monarhie constituțională ale țarului, arăta amplexarea mâinii și deziluziei din țară:

Acest regim nu are înțelepciunea sau capacitatea de a aborda situația actuală! [...] Domnilor! Acest regim s-a afundat mai mult decât oricând! Golul dintre el și noi s-a transformat într-un hău care nu mai poate fi trecut! [...] Prin toată țara rusească circulă zvonuri despre trădare la nivelul cel mai înalt al statului [...], despre forțe întunecate care lucrează în interesul Germaniei, pregătind calea unui acord rușinos de pace cu dușmanul. [...] O mână de personalități dubioase manipulează afacerile de stat cu intenții perfide: așa-numitul „partid al Curții“ grupat în jurul împărătesei. [...] Sunt ei motivați de perfidie, sau de prostie? Alegeți Dumneavoastră – rezultatele sunt aceleași!²²¹

Atacul lui Miliukov la adresa țarinei reflecta antipatia pe care aceasta o stârnea în rândul poporului rus. Originile ei germane, zvonurile despre dorința de a capitula în fața kaiserului și apropierea de șarlatanul religios Rasputin, toate acestea erau în detrimentul monarhiei. Alexandra fusese mereu forța dominantă în cuplul regal și, cum Nicolae stătea mai mult la cartierul general de pe front, toată lumea considera că țara era condusă de ea și de Rasputin. Timp de peste un an, Rusia a suportat capriciile „cârmuirii țarinei“. Alexandra lua decizii bazate pe toane sau pe mesaje de la Dumnezeu, transmise de Rasputin. Erau numiți și concediați miniștri, ca într-un imprevizibil joc de-a v-ați ascunselea. Împărăteasa și duhovnicul ei au încercat patru prim-miniștri, cinci miniștri de interne, cinci miniștri ai agriculturii și câte trei la externe, război și transporturi. Generalul Denikin se plânga de „clica germano-rasputină“, care „îl înconjurase pe împărat, aproape că paralizase guvernul și amenința să provoace prăbușirea armatei“. Iar contele Serghei Witte deplânga „delirul ocultismului, [...] misticismul cu care Alexandra își molipsea soțul“²²².

În decembrie 1916, un grup de nobili de dreapta, condus de prințul Feliks Iusupov, l-a invitat pe Rasputin la palatul lui Iusupov de pe Canalul Moika din Sankt-Petersburg, unde l-au îmbiat cu un pahar de vin cu cianură. Doctorul care le furnizase otrava îi asigurase că era destulă pentru a omorî mai mulți oameni. Dar Iusupov scrie în memoriile sale, mult exagerate, de altfel, că Rasputin era un „personaj diabolic“ și că singurul efect al cianurii a fost de a-l toropi un pic:

Rasputin stătea nemișcat în fața mea, cu capul aplecat și cu ochii ațintiți pe crucifix. Am ridicat încet revolverul. Unde să țintesc, în tâmplă, sau în inimă? M-am cutremurat; brațul mi-a înțepenit, am țintit către inimă și am apăsât pe trăgaci. Rasputin a scos un strigăt sălbatic și s-a prăvălit pe blana de urs. [...] Doctorul a declarat că nu încăpea nici o îndoială: Rasputin era mort. [...] Inimile ni s-au umplut de speranță; eram convinși că Rusia și monarhia vor fi salvate de la ruină și dezonoare. [...] Apoi s-a întâmplat un lucru îngrozitor: cu o zvâcnire bruscă și violentă, Rasputin a sărit în picioare, cu spume la gură, repezindu-se la mine și înfigându-mi în umăr degetele, ca niște gheare de oțel...²²³

Moartea lui Rasputin, care părea desprinsă dintr-un film de groază (în cele din urmă complotiștii aveau să-l dea gata cu mai multe gloanțe, lovindu-l în cap cu un drug de fier și înecându-l în canalul înghețat) a sosit prea târziu pentru a mai salva monarhia. Știrile de pe front erau cumplite, susținerea războiului se evaporă și rumoarea revoluționară se auzea tot mai tare. Muncitorii de la o fabrică importantă de muniții, uzina Lessner din Petrograd, au emis o proclamație, declarând că nu vor lupta pentru Rusia până când regimul nu le va accepta revendicările privind drepturile civile și redistribuirea pământului. În stradă se

vorbea despre o insurecție iminentă.

Note

217. Printre ei, și iubitul Annei Karenina, Vronski, în romanul din 1877 al lui Tolstoi.

218. A. Solzhenitsyn, *August 1914*, trad. engl. H. Willets, Penguin, London, 1990, pp. 335–336.

219. *Ibid.*, p. 336.

220. A.I. Denikin, *The Russian Turmoil: Memoirs, Military, Social and Political*, Hutchinson & Co., London, 1922, p. 30.

221. *Hrestomatia po otecestvennoi istorii, 1914–1915 (Crestomație de istorie națională)*, ed. A.F. Kiselev și E.M. Șceaghin, Vlado, Moscova, 1996.

222. *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, Page & Co., Garden City, NY, 1921, p. 195.

223. F. Iusupov, *Lost Splendor: The Amazing Memoirs of the Man Who Killed Rasputin*, trad. A. Green și N. Katkov, Helen Marx Books, New York, 2003, cap. 23.

Capitolul 19

Prăbușirea monarhiei. Revoluția din Februarie

Către începutul anului 1917, țarismul se surpa din interior. Scânteia care a aprins Revoluția din Februarie a venit dintr-o sursă neașteptată. Nevski Prospekt, bulevardul principal din Sankt-Petersburg, acum presărat cu magazine de modă și restaurante scumpe, era pe atunci strada măcelarilor, butarilor și negustorilor de pește. Nemulțumirea s-a transformat în revoltă la magazinele de pâine de pe Nevski și pe străzile din apropiere. În al treilea an de război, economia civilă se prăbușise și penuria cronică de alimente le obliga pe femei să petreacă ore întregi la cozi așteptând pâinea, care, adeseori, nu venea. Unele improvizau paturi pe pavajul din fața brutăriilor. Pe 23 februarie 1917, Ziua Internațională a Femeii, mii de femei și-au părăsit locurile de muncă într-un protest spontan. Pe străzi și-au unit forțele cu cozile la pâine și cu greviștii de la uriașele ateliere mecanice Putilov. Femeile s-au organizat în grupuri care urmau să meargă pe la fabricile din întreaga capitală și să-i îndemne pe muncitori să lase lucrul. Cererile lor nu erau formulate clar, însă cuvintele pâine, libertate și încetarea războiului le rezumă destul de bine. Doctorul E.M. Herbert, un străin care vizita Petrogradul, a fost martor al explozivelor consecințe:

Revolta și dezordinea domneau pe străzi, și cred că asta e cea mai bună descriere a unei revoluții: poporul spărgea magazine, prăda brutăriile; femeile, mai ales. Răsturnau tramvaiele, construiau baricade din lemne și pietre de pavaj. Evident, urma să se întâmple ceva...

La fel ca marile răscoale țărănești ale lui Stenka Razin și Pugaciov din secolele XVII–XVIII, Revoluția din Februarie 1917 a fost o revoltă spontană împotriva unui regim detestat, provocată de o avalanșă de plângeri: țăranii cereau pământ, muncitorii erau sătui de exploatare, soldații erau dezgustați de război, minoritățile etnice se luptau pentru independență și aproape toți erau înfuriați de penuria de alimente și de creșterea vertiginoasă a prețurilor. Revolta n-a fost planificată sau coordonată, și i-a lăsat pe revoluționarii de profesie de căruță. În romanul *Lenin la Zürich* (1975), Aleksandr Soljenițin descrie batjocoritor felul în care Lenin, observând evenimentele de la adăpostul exilului său elvețian, refuză să creadă că izbucnise o revoluție. „O revoluție în Rusia?” exclamă el. Baliverne!²²⁴ și continuă să-și mănânce carnea fiartă, asigurându-se că primește o bucată bună din partea mai grasă.

Violența demonstrațiilor zilnice de pe străzile Petrogradului sporea; rușii mureau pe străzi. Poliția folosisse bâte și paturi de armă ca să respingă demonstrațiile de pe Nevski Prospekt. Pe 26 februarie, într-o duminică, spre centrul capitalei s-au îndreptat un sfert de milion de oameni: muncitori de la marile ateliere mecanice care cântau „Trăiască revoluția!”; femei care protestau împotriva penuriei de pâine; și mii de studenți care fluturau pancarte, cântând *Marseieza* pe fioroase versuri rusești:

De lumea veche azi ne lepădăm!
Și praful i-l dăm jos de pe picioare!
Idoli de aur nu ne înălțăm
Și-nspre palatul țarului chiorâș cătăm!

Sculați, sculați, voi, mase muncitoare!
Sculați, dușmanul să-nfruntăm!
Se-aude al vostru glas de răzbunare!
Tot înainte spre victorie-naintăm!

Bogații, lacomii de mult munca vă fură,
Și ultima bucată v-o iau din bățatură.
Din vine vă bea sângele țarul vampir;
Din sângele poporului bea marele vampir.

Sculați, sculați, voi, mase muncitoare!
Etc.

Sculați în fața câinilor – bogații –,
ai țarului vampir și plin de răutăți!
Ucideți criminalii, blestemații!
Să vină răsăritul unei mai bune vieți!²²⁵

După-amiaza târziu, confruntate cu dezlănțuirea haosului și lipsite de ordine de la stăpânii lor politici, trupele au deschis focul. Cazacii, dintotdeauna cele mai nemiloase forțe țariste, au trimis salve de carabină în mulțime, omorând în jur de 200 de bărbați, femei și copii. Aproape 200 000 aveau să moară până la finalul răzcoalei. Osip Ermanski, un jurnalist menșevic, a fost martor al uneia dintre ciocniri, atunci când soldații au interceptat o coloană de demonstranți lângă Canalul Moika:

În timp ce masele se apropiau, soldaților li s-a ordonat să îngenuncheze și să țintească. Gloata a văzut ce se întâmpla și s-a oprit. Dar cei din spate, neștiind, au continuat să-i împingă înainte. A urmat un moment de ezitare. Apoi trupele au tras două salve. Rândurile de manifestanți din față au căzut la pământ, mulți fiind uciși pe loc. Demonstrația s-a dispersat în panică. Oamenii fugeau, alunecând în bălți de sânge, călcând pe trupurile moarte și muribunde care zăceau contorsionate pe caldarâm. Fețele le erau pline de ură și mânie.²²⁶

Masacrul i-a dezgustat pe mulți soldați, aduși în grabă de pe front pentru a înăbuși răzcoala, mai ales pe cei din regimentele de marinari, care erau gata să se răzvrătească. Până duminică seara, sute de soldați trecuseră de partea demonstranților. În câteva zile, întreaga garnizoană din Petrograd se răzvrătise împotriva țarului, omorându-i pe ofițerii care încercau să-i împiedice. Însemnele țariste au fost date jos, deținuții au fost eliberați, iar arsenalele poliției, jefuite, armele fiind împărțite mulțimii. Până și cazacii au început să dezerteze la revoluționari.²²⁷

Mulțimea furioasă era în stradă, armata era dezbinată, iar Petrogradul se afunda în anarhie. Consiliul de Stat, camera superioară conservatoare a Dumei, i-a scris lui Nicolae II pentru a-l avertiza în privința pericolului. Nicolae părea ciudat de liniștit. Scrisorile către soția lui, Alexandra, abia dacă amintesc despre revoluție:

Cartierul General al armatei, 24 februarie. Dulcea, draga mea rază de soare! Creierul meu e aici la odihnă – fără miniștri, fără probleme încurcate care să necesite chibzuială. [...] Am primit telegrama în care îmi spuneai că Olga și Baby²²⁸ au pojar. Nu mi-am putut crede ochilor – a fost atât de neașteptat. [...] La prânz m-am întâlnit cu toți generalii străini – tuturor le-a părut foarte rău la auzul acestei vești triste. [...] Pentru toți copiii, și în special pentru Aleksei, este absolut necesară o schimbare de climă, după ce se recuperează. [...] O să ne gândim în liniște la asta, după întoarcerea mea acasă. [...] Îmi lipsește enorm jumătatea mea de oră de răbdare din fiecare seară. Am să mă apuc din nou de domino în timpul liber.

Soțiorul tău iubitor, Nicky.²²⁹

Sfetnicii țarului se dădeau de ceasul morții. Duma și ambasadorul britanic, George Buchanan, au insistat săptămâni de-a rândul să facă concesii pentru a împăca gloata. Însuși fratele țarului, Mihail, îl avertizase de apropierea cataclismului („Sistemul monarhist se clatină. Apărătorilor loiali ai ideii că Rusia nu poate exista fără un țar le fuge pământul de sub picioare.“²³⁰) Însă toate avertismentele și rugămințile erau respinse cu dispreț. Când președintele Dumei, Mihail Rodzianko, l-a avertizat că revoluția era iminentă, Nicolae a răspuns: „Informațiile mele sunt complet diferite. Iar dacă Duma permite dezbateri pe acest subiect, am să dizolv Duma.“²³¹ Iar când Rodzianko a încercat să-i explice că el avea la inimă interesele țarului, Nicolae a dat din mână și i-a spus: „Grăbește-te! Marele duce mă așteaptă la ceai.“

Pe 27 februarie, țarul fiind departe, la cartierul general al armatei, Rodzianko i-a trimis o ultimă telegramă disperată:

Situația se înrăutățește. Trebuie luate pe loc măsuri; mâine va fi prea târziu. A bătut ceasul în care se va decide soarta țării și a monarhiei. Guvernul nu are puterea de a opri tulburările. Trupele garnizoanei nu prezintă încredere. Batalioanele de rezerviști din regimentele de gardă s-au răzvrătit; ofițerii lor au fost uciși. Soldații s-au alăturat gloatei și revoltei populare; sunt pe cale să asalteze Ministerul de Interne și Duma. Maiestatea Voastră, nu întârziați! Dacă agitația cuprinde armata [...], pierzania Rusiei și a dinastiei e inevitabilă.²³²

Replica lui Nicolae a fost de a porunci dizolvarea Dumei și represiunea armată.

Stupiditatea unei astfel de decizii era atât de evidentă, încât parlamentarii au ignorat-o și au trimis o delegație de deputați, condusă de fostul președinte al Dumei, Aleksandr Gucikov, pentru a încerca să se înțeleagă cu Nicolae II. Trenul țarului fiind garat pe o linie moartă din apropierea orașului Pskov, delegația a ajuns la el abia în data de 2 martie seara. Între timp, Alexandra îi trimisese telegrame în care minimaliza gravitatea situației din capitală și-și îndemna soțul „să nu semneze nici o hârtie sau constituție sau vreo altă oroare de felul acesta“²³³. Dar deputații i-au spus lui Nicolae că n-avea încotro: doar abdicarea mai putea acum să dezamorseze furia revoluționarilor.

Străduindu-se să rămână impasibil în timp ce asculta relatările despre vărsarea de sânge și haos, țarul a acceptat până la urmă: „Nu aş precupeți nici un fel de sacrificiu pentru salvarea Maicii Rusii, le-a spus el. Sunt gata să abdic de la tron“²³⁴.

Dinastia Romanov, care începuse în 1613 și își aniversase cu mare pompă al treilea centenar cu doar patru ani înainte, și-a găsit sfârșitul pe o linie moartă de cale ferată provincială.

Anunțul abdicării a fost amânat; se purtau discuții în legătură cu succesorul lui

Nicolae. Succesorul natural ar fi fost fiul țarului, țareviciul bolnav Aleksei. Dar Nicolae se temea pentru sănătatea fiului său și a insistat ca fratele său, Mihail, să preia coroana. Decretul de abdicare a țarului a fost dactilografiat în grabă și transmis Dumei la Petrograd:

În zilele marii lupte împotriva inamicilor străini, care încearcă de aproape trei ani să ne înrobească patria, Domnul Dumnezeu s-a milostivit să trimită Rusiei o nouă și grea încercare. [...] În aceste zile hotărâtoare pentru viața Rusiei, Noi considerăm că ține de datoria Noastră să asigurăm poporului Nostru cea mai strânsă unitate cu putință și o consolidare a tuturor forțelor naționale. [...] În înțelegere cu Duma Imperială, am hotărât să renunțăm la Tronul Imperiului Rus și să depunem puterea supremă. Cum nu dorim să Ne despărțim de iubitul Nostru fiu, transmitem succesiunea fratelui Nostru, Marele Duce Mihail Aleksandrovici. [...] Îl povătuim pe fratele Nostru să conducă afacerile de stat în deplină și inviolabilă unitate cu reprezentanții poporului din corpurile legiuitoare, după acele principii care vor fi stabilite de ei. [...] Îi îndemnăm pe fiii credincioși ai patriei să-și îndeplinească datoria sfântă, să se supună [noului] țar în greul moment de restriște națională și să-L ajute ca, împreună cu reprezentanții poporului, să conducă Imperiul Rus pe calea victoriei, prosperității și gloriei. Domnul Dumnezeu să ajute Rusia!²³⁵

Dar ultimul țar Romanov n-avea să domnească niciodată. Mihail a refuzat tronul. O delegație a Dumei, condusă de Vladimir Dmitrievici Nabokov, liberal moderat și membru fondator al „cadeților“, a reușit doar să-l convingă să semneze un document prin care spunea că ar putea să accedă la tron după ce lucrurile s-ar fi calmat. Nabokov avea să deplângă ulterior ultima șansă a unei monarhii constituționale:

Mihail și-a subliniat dezaprobarea față de modul în care fratele său „i-a impus“ tronul fără să-i ceară măcar consimțământul. [...] Când a semnat documentul pe care-l pregătisem, părea oarecum rușinat și deconcertat. Probabil că nu înțelegea complet importanța pasului pe care-l făcea. [...] Acum, având în față ruinele unei Rusii știrbite, dezmembrate, pângărite, după ce am trecut prin toate ororile coșmarului bolșevic, mă întreb, oare n-am fi avut o șansă mai bună ca finalul să fie fericit dacă Mihail Aleksandrovici ar fi acceptat coroana?²³⁶

Pe 3 martie, ziarul sovietului din Petrograd, *Izvestiia*, relatează: „Nicolae II a abdicat de la tron în favoarea lui Mihail Aleksandrovici, care a abdicat la rândul lui în favoarea poporului. În Dumă au loc mari adunări și ovații. Extazul e de nedescris.“²³⁷ La Palatul Taurida din Sankt-Petersburg, portretul lui Nicolae era smuls de pe peretele sălii Dumei. Țarismul era mort. Deputații Dumei anunțau că țara va fi condusă de un „Comitet Provizoriu“.

Cei care au format guvernul provizoriu au fost liberalii și socialiștii moderați, „cadeții“ și alții care fuseseră de acord să accepte ideile țarului de monarhie constituțională. Astfel că aceștia nu se bucurau de nici un fel de încredere din partea poporului. Noul prim-ministru era un prinț – Gheorghi Lvov – care nu avea nici o priză la adunările muncitorilor, după cum avea să descopere Aleksandr Ivanovici Gucikov, ministru în noul guvern provizoriu, pe propria piele:

Gucikov tocmai se adresase unei adunări a muncitorilor feroviari, când luă cuvântul un sindicalist. „Tovarăși, ce credem noi despre acest nou guvern provizoriu? Sunt în el reprezentanți ai poporului? Slabe șanse! Uitați-vă, e condus de prințul Lvov. Vă întreb – la ce ne-am mai obosea să facem o revoluție? Am suferit cu toții în mâinile acestor prinți și conți. [...] Toți miniștrii ăștia noi sunt moșieri bogați. Tovarăși, poate că n-ar trebui să-l lăsăm pe Aleksandr Ivanovici să mai iasă de-aici!“

Mulțimea a reacționat la îndemnul vorbitorului închizând toate ușile. Situația devenea deosebit de neplăcută...²³⁸

Ieșea însă la iveală și un alt centru al puterii, nepătat de compromisul cu vechiul regim. În 1917, Palatul Taurida, fosta reședință a lui Potemkin și a Ecaterinei, fusese modificat pentru a primi două mari adunări reprezentative care, în lunile ce au urmat Revoluției din Februarie, aveau să fie sediul celor două puteri rivale din Rusia. În aripa dreaptă a palatului, în măreața cameră a Dumei, „cadeții“ încercau să construiască o democrație liberală, parlamentară. La mică distanță, dincolo de un coridor luminat de candelabre de aur și delimitat de coloane de marmură albă, sute de muncitori, soldați și țărani se adunau în aripa stângă, având cu totul alte planuri pentru viitorul Rusiei. Poporul a proclamat aici Sovietul Deputaților Muncitorilor din Petrograd, urmașul direct al acelor organe ale puterii proletare care se iviseră după Duminica Sângeroasă din 1905 (vezi pp. 173–174). Țăranii din toată Rusia aleseseră consilii locale, sau soviete, pentru a smulge pământul de la moșieri și pentru a-și conduce satele singuri, omorându-și în unele cazuri foștii stăpâni și arzându-le conacele. Muncitorii din fabrici și ateliere își numiseră și ei sovietele. Și în majoritatea unităților armatei soldații făcuseră la fel: mulți îi lăsaseră pe ofițeri să preia comanda în luptă, dar unii soldați și-au numit propriii ofițeri, uneori omorându-i pe predecesorii acestora.

Toate aceste soviete au trimis reprezentanți la Palatul Taurida: era o democrație directă prin excelență, reminiscentă a străvechilor *vece* din Rusia kieveană. Întâlnirile erau zgomotoase și anarhice; voturile erau contestate cu îndârjire, uneori cu violență. Toate grupurile revoluționare care refuzaseră să coopereze cu țarul erau reprezentate aici – menșevicii, socialiștii revoluționari și o mână de bolșevici. Cu toții erau de acord că țelul suprem trebuia să fie puterea proletariatului și o dictatură revoluționară, dar erau dezorganizați, dezbinați și surprinzător de precauți. După o serie de dezbateri, au hotărât să coopereze cu guvernul provizoriu „atâta vreme cât aceasta nu împiedica revoluția democratică“²³⁹. Conducătorii sovietului din Petrograd aveau de partea lor puterea poporului, dar păreau reticenți s-o folosească.

Această perioadă a rămas cunoscută drept *dvoevlastie* (dubla cărmuire), în care guvernul provizoriu se temea de forța brută a Sovietului Deputaților Poporului, iar sovietul părea că se teme de responsabilitatea guvernării. Guvernarea liberală era la putere, dar privea mereu peste umăr, căutând aprobarea sovietului revoluționar, care era capabil să exercite măcar un minim control asupra maselor înverșunate și a soldaților sălbatici care-i îngrozeau pe presupușii conducători ai țării.

Situația era coaptă pentru ca cineva să preia inițiativa. Neștiut de majoritatea celor care ședeau și se certau în Palatul Taurida, acest cineva era deja pe drum.

Note

²²⁴. A. Soljenițin, *Lenin in Zurich*, trad. engl. H.T. Willets, Farrar, Strauss & Giroux, New York, 1976, p. 201.

²²⁵. P. Lavrov, *Marseieza muncitorului* (1875).

226. Osip Ermanski, *apud* E. Burdjalov, *Vtoraia russkaia revoluția: vosstanie v Petrograde (A doua revoluție din Rusia: revoltă în Petrograd)*, Nauka, Moskva, 1967, p. 138.

227. După cum nota muncitorul bolșevic Ivan Gordienko, femeile din Petrograd au fost cele care au pus stăpânire pe situație: „Muncitoarele au luat inițiativa. I-au înconjurat pe cazaci cu un fel de zid zdravăn. «Bărbații și părinții și frații noștri sunt cu toții pe front! strigau ele. Și aici acasă suntem flămânzi, batjocoriți și umiliți. Gândiți-vă la mamele și la nevestele voastre, la copiii voștri! Veniți alături de noi – cerem pâine și încetarea războiului!» Ofițerii au fost alarmați în privința reacției soldaților, astfel că au ordonat deschiderea focului. Cazacii au dat pintenii cailor și oamenii se pregăteau să se apere, însă cazacii au trecut de noi fără să ne atingă [...]. Unii dintre ei ne zâmbeau și unul ne-a făcut chiar cu mâna. Din o mie de piepturi s-au ridicat strigăte de «Trăiască cazacii!».”

228. Țareviciul Aleksei Nicolaevici (1904– 1918) era alintat astfel în familie (*n.t.*).

229. N. Romanov, *Dnevnik Nikolaia II, 1913– 1918 (Jurnalele lui Nicolae II)*, Zaharov, Moskva, 2007, p. 199.

230. Burdjalov, *op. cit.*, pp. 276– 277.

231. R. Massie, *Nicholas and Alexandra*, Tess Press, New York, 2004, p. 425.

232. Burdjalov, *op. cit.*, p. 289.

233. *Ibid.*, p. 293.

234. *Id.*

235. *Ibid.*, pp. 296–297.

236. *The Memoirs of Vladimir D. Nabokov: V.D. Nabokov and the Provisional Government, 1917*, V.D. Medlin, S.L. Parsons (eds), Yale Univ. Press, New Haven, 1976, p. 49. Întors acasă după negocieri, Nabokov i-a explicat fiului său de 17 ani, pe nume Vladimir, evenimentele însemnate în care fusese implicat. Nabokov junior avea să devină unul dintre cei mai mari autori ai secolului XX, iar scrierile sale autobiografice sunt marcate de adâncă afecțiune pe care o simțea față de tatăl său. El vorbește de devotamentul tatălui său pentru valorile „umane, eroice, liberale“, despre ulterioara „lansare nestrămutată într-o politică antidespotică“ și despre promovarea libertății și democrației. Fiind invitat, în timpul studenției în Anglia, să vorbească împotriva bolșevismului la o dezbateră a societății Cambridge Union, Nabokov cel tânăr spune că a memorat pur și simplu un discurs pe care tatăl său îl rostise pe aceeași temă. După cum vom vedea, moartea prematură a tatălui avea să aibă ecouri în întreaga operă a lui Nabokov.

237. Burdjalov, *op. cit.*, p. 304.

238. Relatare a lui V.V. Șulghin (politician conservator, 1878–1976) în memoriile sale, *Dni*, Belgrad, 1925, *apud* Burdjalov, *op. cit.*, p. 302.

239. Burdjalov, *op. cit.*, pp. 239–240; N. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford Univ. Press, New York, 1963, p. 506.

Capitolul 20

Lenin la Petrograd

În primăvara anului 1957, trecând cei patruzeci de ani în care trebuiau să păstreze secretul, arhivele din Bonn ale statului german au scos la iveală o cutie cu documente. Erau copii ale unor telegrame între diplomații germani din Elveția și Ministerul Afacerilor Externe de la Berlin:

Bern, 23 März 1917. Hervorragende russische Revolutionäre hier, hätten den Wunsch über Deutschland nach Rußland heimzukehren... [Berna, 23 martie 1917. Aici revoluționari ruși de frunte doresc să revină acasă în Rusia prin Germania...]

Da wir Interesse daran haben, daß Einfluß des radikalen Flügels in Rußland Oberhand gewinnt, scheint mir eventuelle Durchreiseerlaubnis durch Deutschland angezeigt... [Fiind interesul nostru ca influența aripii radicale să capete pondere în Rusia, mi se pare recomandabilă eventuala acordare a permisului de trecere prin Germania...]

Wir müssen unbedingt jetzt suchen, in Rußland ein größtmögliches Chaos zu schaffen... [Acum trebuie neapărat să căutăm a crea în Rusia un haos cât mai mare...]²⁴⁰

Încă din 1914, agenții germani urmăreau îndeaproape grupurile de exilați ruși din Berna și Zürich. Atunci când puterea țaristă a fost detronată de forțele Revoluției din Februarie 1917, Lenin și tovarășii săi erau disperați să se întoarcă în patrie. Părea că exilații puteau să fie de folos cauzei germane. Dacă Berlinul i-ar fi ajutat să ajungă acasă, aceștia ar fi putut să stârnească asemenea tulburări, încât Rusia ar fi fost obligată să se retragă din război și să admită o pace favorabilă intereselor germane. După cum spunea Winston Churchill, scopul nemților era de a-l trimite pe Lenin în Rusia „așa cum ai arunca o fiolă cu o cultură de febră tifoidă sau de holeră în sursa de apă a unui mare oraș. Și a funcționat cu o acuratețe uimitoare...”²⁴¹

Către sfârșitul lunii februarie, Ministerul de Externe german le-a pus la dispoziție revoluționarilor bani și un tren cu un singur vagon, care să-i ducă spre est, străbătând întreaga Europă. De la Berna, Lenin, soția lui, Nadejda Krupskaja, și alți 30 de revoluționari au gonit prin Frankfurt, Berlin și Stockholm, fără să poată coborî din vagonul încuiat și sigilat de autoritățile germane – pentru a preveni răspândirea pe drum a molimei revoluției. Trenul sigilat a ajuns pe 3 aprilie 1917 în Gara Finlanda din Petrograd, aproape de miezul nopții, și se află și azi tot acolo.

Am văzut locomotiva 293, într-o cutie de sticlă, sub un acoperiș destul de ciudat, trasă la linia întâi. A fost păstrată ca obiect de venerație cea mai mare parte a secolului, dar astăzi nu mai atrage aceleași mulțimi ca în trecutul sovietic: o angajată îndatoritoare a căilor ferate și-a petrecut 20 de minute căutând cheia ca să-mi deschidă s-o văd.

În aprilie 1917, Lenin se aștepta să fie arestat imediat ce va fi coborât din vagon. Nu mai fusese în Rusia de 12 ani, și el însuși recunoștea că știa „foarte puțin” din ce se petrecuse acolo. Dar avea încrederea de nezdruccinat a unui adevărat credincios, un

fanatism revoluționar născut din angajamentul unei vieți întregi pentru cauză.

Lenin se născuse în 1870 într-o familie bogată, cu vederi liberale, din Simbirsk. Execuția fratelui său mai mare pentru implicarea într-un complot împotriva țarului i-a inoculat o ură statornică față de regim. Pentru activismul lui politic a ajuns de tânăr în închisoare și în exil în Siberia, unde s-a însurat cu o tovarășă revoluționară, Krupskaja. Între 1900 și 1917 Lenin a trăit peste hotare, revenind în Rusia pentru scurt timp în 1905. Era un revoluționar de profesie; ducea o existență ascunsă, trăind din veniturile de la moșia mamei sale. Era cu desăvârșire lipsit de experiență în ce privește munca zilnică și suferința umană; după cum spunea Maxim Gorki, Lenin „nu are habar de viețile oamenilor simpli [...]. Nu-i cunoaște. N-a trăit printre ei.“

Când a coborât din tren în Gara Finlanda, Lenin n-a fost arestat, ci întâmpinat de o ceată zgomotoasă, cam cherchelită, de soldați și muncitori care fluturau steaguri roșii și îi aplaudau fiecare vorbă. „Revoluția rusă începută de voi – a proclamat el în fața mulțimii – a deschis o nouă epocă! [...] Se ivesc zorii revoluție socialiste mondiale; capitalismul european este la un pas de prăbușire. Soldați, tovarăși! Trebuie să luptăm pentru o revoluție socialistă în Rusia! Trebuie să luptăm până la victoria finală a proletariatului! Trăiască revoluția socialistă mondială!“²⁴²

Am mers pe urmele lui Lenin și m-am trezit prins într-o demonstrație zgomotoasă procomunistă, chiar pe locul în care fusese întâmpinat cu nouă decenii în urmă. Oamenii strigau sloganuri asemănătoare cu acelea din ziua sosirii lui; acum însă, cu ajutorul megafoanelor. Statuia lui Lenin din era sovietică se află încă în fața Gării Finlanda, în stare ceva mai proastă de când bomba unui protestatar i-a făcut o gaură în spate în 2009, dar cu brațul emblematic încă întins și purtând încă pe față expresia hotărâtă a încrederii de neclintit.

Încrederea lui era, în general, o cacealma. Lenin pășea într-o țară cuprinsă de haos. Țarismul se duse, dar revoluționarii erau departe de a fi uniți, iar bolșevicii jucau un rol minor, știind ce voiau să distrugă, dar nu și ce voiau să construiască. Lenin nu avea controlul. Nimeni nu-l avea.

Guvernul provizoriu plănuia alegeri libere și corecte, precum și introducerea unei serii remarcabile de reforme liberale. A eliberat prizonierii politici și a promis libertăți civile, a pus capăt discriminării etnice și religioase și a abolit atât pedeapsa cu moartea, cât și discreditația poliției țariste. Idealismul liberal al guvernului provizoriu era impecabil; numai că în toiul unui război mondial și cu haosul revoluționar domnind în stradă, nu era momentul cel mai bun pentru introducerea democrației.

La rândul lui, sovietul din Petrograd, exploziva adunare de muncitori, țărani și soldați, își aștepta momentul. Printre conducătorii săi, eserii se ciondăneau în jurul reformei agrare, împărțiți în cei care voiau să le dea imediat pământ țăranilor și cei care voiau să aștepte până la sfârșitul războiului. Menșevicii se agățau de doctrina marxistă care spune că societatea trebuie să treacă printr-o fază de democrație capitalistă înainte ca o adevărată revoluție să introducă socialismul. Astfel că sovietul a admis posibilitatea ca guvernul provizoriu să-și continue treaba: revoluția ar mai fi avut de așteptat până când se va fi derulat faza burghezo-liberală a Rusiei.

Lenin avea alte idei. Primum lui gest din camera sovietului din Petrograd a fost de a proclama un manifest cunoscut drept „Tezele din aprilie“, care trasa un plan mult mai urgent pentru revoluție. Sovietele, a spus el, ar trebui să înceteze a aștepta istoria, să oprească cooperarea cu guvernul provizoriu și să purceadă imediat la instalarea unei dictaturi a proletariatului.

„Toată puterea – sovietelor!“ a fost, în acea zi de aprilie 1917, concluzia dramatică a lui Lenin, care a răsunat apoi de-a lungul anilor. Cerința lui era, de fapt, ciudată, pentru că bolșevicii nu erau mai mult decât o facțiune minoritară în conducerile sovietelor. Dar Lenin știa că sovietele erau lucrul cel mai apropiat de o adevărată reprezentare a voinței poporului și punea deja la cale o lovitură bolșevică pentru a prelua controlul asupra lor. „Tezele din aprilie“ abordau revendicările venite din diversele sectoare ale societății și dădeau răspunsurile pe care acestea doreau să le audă:

Prima etapă a revoluției [din februarie] [...] a predat puterea în mâinile burgheziei [...], a doua ei etapă trebuie să dea puterea în mâinile proletariatului și ale păturilor sărace ale țărănimii. [...] Nici un sprijin guvernului provizoriu; să se arate cât de mincinoase sunt toate făgăduielile lui, mai ales în ceea ce privește renunțarea la anexiuni. Demascarea în locul „revendicării“ inadmisibile – generatoare de iluzii – ca acest guvern, guvernul capitaliștilor, să înceteze de a mai fi imperialist. [...] Nu o republică parlamentară [...], ci o republică a Sovietelor de deputați ai muncitorilor, ai muncitorilor agricoli și ai țăranilor din întreaga țară de jos și până sus. [...] Desființarea poliției, a armatei, a funcționărimii. [...] Confiscarea tuturor pământurilor moșierești. Naționalizarea tuturor pământurilor din țară, care să fie puse la dispoziția Sovietelor. [...] Retribuirea tuturor funcționarilor [...] cu un salariu care să nu depășească salariul mijlociu al unui bun muncitor. [...] Contopirea imediată a tuturor băncilor din țară într-o singură bancă națională. [...] Să se ia inițiativa creării unei Internaționale revoluționare.²⁴³

Discursul din acea zi al lui Lenin arăta că el înțelesese radicalismul opiniei populare. Revoluția din Februarie îi încurajase pe muncitorii și țăranii din toată țara să-i alunge pe demnitarii țariști și să-și stabilească propriile centre de putere. Aspirația țăranilor de a fi proprietarii pământului își găsea expresia violentă în incendierea conacelor moșierilor; muncitorii preluau fabricile și creau comitete muncitorești care să le conducă; minoritățile etnice cereau independența și încetarea dominației imperiale rusești. Mai presus de toate era opoziția crescândă față de război, pe care guvernul provizoriu se angajase să-l continue; și era o furie generală provocată de penuria de alimente.

Alți revoluționari ezitau. Lenin promitea cu îndrăzneală poporului ceea ce acesta dorea să audă: Pământ, Pace, Pâine și Libertate. În practică, însemna abdicarea de la orice responsabilitate față de lege și ordine – sau față de Imperiul Rus, care se prăbușea. Dar era o lovitură de maestru al propagandei: bolșevicii deveneau purtătorii de stindard ai aspirațiilor poporului, lucru ce avea să le asigure sprijinul popular necesar pentru a avea o șansă de a lua puterea.

În iunie 1917, Lenin era pregătit să-și pună în aplicare planul. La Congresul Sovietelor Ruse, ținut în Sala Mare a Palatului Taurida, menșevicii și cei mai mulți dintre eseri dezbăteau încă dacă sosise vremea unei revoluții socialiste. „Nu există partid politic care să-i poată spune guvernului provizoriu: «Dă-ne puterea și părăsește scena – o să-ți luăm noi locul!», a spus liderul menșevic Irakli Tsereteli. Un astfel de partid nu există în Rusia.“

Lenin a folosit prilejul. S-a ridicat și a rostit fraza care avea să dea semnalul apariției bolșevismului ca forță demnă de luat în seamă: „*Est takaia partia!*“ a declarat el: „Există un asemenea partid!“

El [oratorul precedent] a spus că nu există în Rusia partid politic care să se declare gata să preia întreaga putere. Răspund: „Există un asemenea partid! Nici un partid nu poate să refuze o asemenea preluare și nici partidul nostru nu o refuză; el este oricând gata să preia întreaga putere.“²⁴⁴

Cu adevărat, strălucit teatru politic. Acele trei cuvinte – *Est takaia partia!* – au devenit parte din legenda bolșevică, repetate la nesfârșit de-a lungul următoarelor șapte decenii. Aveau să apară în manifeste și pe pancarte, în cărțile pentru copii, în literatură și în muzica sovietică.

Prin vara anului 1917, Rusia se dezmembra, și circumstanțele erau în favoarea lui Lenin. Prințul Lvov demisionase din funcția de prim-ministru, iar guvernul provizoriu avea un nou conducător. Inteligentul avocat socialist Aleksandr Kerenski era dedicat dreptății sociale, democrației și statului de drept, dar evenimentele îl depășeau. Ministrul „cadet“ Vladimir Nabokov sprijinea idealurile liberale ale guvernului, dar conchidea că Kerenski nu era la nivelul funcției:

Omul era înzestrat, însă nu era de cel mai mare calibru. Avea înfățișarea unui dandy, o față de actor și un zâmbet neplăcut care îi dezvelea dinții de sus. [...] Combina o neobișnuită vanitate cu dragostea pentru ostentație și pompă. [...] Este greu de imaginat cum au acționat asupra psihicului lui Kerenski înălțimile amețitoare la care a ajuns în primele luni ale Revoluției [din Februarie]. În sufletul lui, trebuie să-și fi dat seama că toată admirația și idolatria erau doar isterie de masă, căci el nu avea nici meritele, nici calitățile morale pentru a le primi. A fost un omuleț oarecare, căruia istoria i-a desemnat un rol în care-i era destinat să eșueze într-un mod atât de lipsit de glorie, fără să lase vreo urmă...²⁴⁵

Ca ministru de război, Kerenski ținuse promisiunea Rusiei față de Anglia și Franța de a continua să lupte împotriva germanilor. În iunie, el lansase o nouă ofensivă pentru a slăbi presiunea asupra aliaților occidentali, dar fusese respins cu pierderi grele. Lenin, dimpotrivă, pleda pentru retragerea imediată din război. Nabokov a fost deosebit de critic față de Kerenski pentru eșecul lui de a recunoaște sentimentul antirăzboinic crescând pe care mizau bolșevicii:

Mi-am exprimat opinia că una dintre cauzele de bază ale revoluției [iminerente] a fost epuizarea provocată de război, laolaltă cu reticența poporului de a-l continua. [...] Nici un om înțelept nu l-ar fi putut încheia fără daune colosale, atât materiale, cât și morale. În schimb, dacă s-ar fi acceptat că războiul era pierdut fără speranță, poate că s-ar fi evitat catastrofa. [...] Am susținut că singura concluzie era necesitatea unei păci separate cu Germania.²⁴⁶

Istoria a dovedit că Nabokov avea dreptate. La începutul lui iulie, soldații și muncitorii au ieșit furioși în stradă. O faimoasă serie de fotografii făcute pe 4 iulie 1917 pe Nevski Prospekt surprind mulțimile care protestau, culcate la pământ de armele trupelor guvernului din Petrograd. În mijlocul drumului zăceau maldăre de cadavre, într-o intersecție, sub o încrengătură de fire de tramvai, în timp ce restul mulțimii fugea să se ascundă. Nabokov a fost martor al desfășurării evenimentelor:

Pe străzi treceau în goană automobile și vehicule blindate. [...] Din diferite direcții au izbucnit împușcături. Când au început împușcăturile, mulțimea de oameni care umplea caldarâmul de pe Nevski Prospekt s-a repezit într-o parte, fugind orbește, doborându-i pe cei care-i ieșeau în cale. [...] Erau zile frumoase și calde; soarele strălucea – un contrast izbitor cu scenele îngrozitoare care se petreceau...²⁴⁷

Prin capitală rățăceau gloate radicale de soldați și muncitori. Inflamată de retorica lui Lenin, garnizoana din Petrograd refuzase să fie trimisă pe front. Marinarii din fortăreața Kronstadt se aflau în plină revoltă, iar un sfert de milion de oameni luaseră cu asalt Palatul Taurida, cerând ca sovietele să preia puterea și să oprească războiul. Terorizat și temându-se de anarhie, guvernul provizoriu ordonase trupelor care-i mai rămăseseră loiale să deschidă focul.

După ce rușii fuseseră împușcați în stradă, bolșevicii puteau să pretindă că atât Kerenski, cât și guvernul „burghezo-liberal“ erau în egală măsură cu țarul dușmani ai poporului. Părea că momentul lui Lenin sosise: se apropia altă revoluție. Apoi, în mod inexplicabil, Lenin a fugit.

Am fost întotdeauna intrigat de decizia lui Lenin de a renega revolta din iulie; după îndemnul lui înfocate la preluarea puterii, părea o schimbare uluitoare. Dar ziaristul Nikolai Valentinov, care-l cunoștea pe Lenin ca prieten, sugerează că explicația s-ar găsi într-o latură maniaco-depresivă a personalității lui Lenin:

Îl apuca o stare de furie, de pasiune feroce, o dezlănțuire de entuziasm și de energie nervoasă extremă [...], dar apoi în dispoziția lui se instala o cădere bruscă, un soi de epuizare, o toropeală și o depresie foarte evidente. [...] Privind în urmă, e limpede că aceste două stări alternante erau esența psihologică a comportamentului său.²⁴⁸

Asaltat de îndoieli, cuprins de teama de ceea ce dezlănțuise, Lenin a spus dintr-odată că revolta din iulie a fost prematură, că totul avea să se sfârșească dezastruos, precum efemera guvernare a clasei muncitoare în Comuna din Paris din 1871. În urma unui raid al guvernului la sediul bolșevic, pe 5 iulie, s-a făcut nevăzut.

În următoarele trei luni, Lenin s-a ascuns, mai întâi în Petrograd, apoi la nord de oraș, într-o colibă de paie de pe lacul Razliv. „Coliba lui Lenin“, aflată la o sută de metri de malul lacului, în mijlocul unei păduri de mesteceni, a fost conservată și transformată după 1917 într-un altar național, iar de-a lungul secolului XX, vizitată de pelerinii comuniști. Spectaculosul centru pentru vizitatori, cu muzeul, vitrinele, pergolele și restaurantul său, este astăzi văzut în decrepitudine. Căpița de fân în care s-a adăpostit Lenin, chipurile originală, pare să fi supraviețuit suspect de bine după aproape un secol în aspra climă nordică de aici. Muzeul deține actele de identitate falsificate ale lui Lenin, fără barba roșcată și cu chelia deghizată sub o perucă bogată. Se păstrează butucul pe care se presupune că ar fi stat Lenin pe când punea la cale viitorul mișcării populare în tratatul *Statul și Revoluția* (1917), înainte de a fugi, în cele din urmă, peste graniță, în Finlanda, unde a stat până în octombrie.

După fuga lui Lenin, guvernul provizoriu a sărbătorit prematur victoria. Kerenski le-a spus miniștrilor că bolșevicii își rataseră șansa și acum erau terminați. Ziarul partidului lor, *Pravda* (*Adevărul*), a fost interzis, și o comisie a guvernului a stabilit că Lenin și tovarășii lui erau agenți provocatori germani. Întoarcerea lor în Rusia cu un tren german și fondurile

primite de ei de la Berlin au fost demascate pe prima pagină din ziarele guvernamentale, sub titlul: „Lenin și compania sunt spioni!”²⁴⁹

Bolșevicii care nu se dăduseră la fund, inclusiv recent revenitul Leon Troțki, au fost arestați sub suspiciunea de trădare. Dar guvernul provizoriu era dedicat statului de drept și, când s-a văzut că nu existau destule dovezi pentru acuzarea lor, le-a dat drumul. Vladimir Nabokov spunea cu amărăciune:

Guvernul provizoriu s-ar fi putut folosi [de Zilele din Iulie] pentru a-i elimina pe Lenin și pe acoliții lui. Dar n-a făcut-o. Guvernul făcea pur și simplu concesii socialiștilor. [...] Guvernul provizoriu n-avea simțul puterii reale. Era o luptă între două forțe: pe de o parte, elementele publice raționale și moderate, dar – vai! – timide și neorganizate; de alta, imoralitatea organizată cu liderii ei fanatici, absolutiști. [...] Leninii și Troțkii sunt total indiferenți față de soarta indivizilor. „Unde se cioplește, sar și așchii“, răspund ei convenabil la orice întrebare.²⁵⁰

Desființând instrumentele puterii de stat – poliția, poliția secretă și pedeapsa cu moartea, chiar și în armată –, guvernul provizoriu renunțase deliberat la controlul coercitiv asupra societății. În lunile ce au urmat acelui iulie 1917, acesta era la mila revoluționarilor „maximaliști“, care denunțau democrația burghezo-liberală și cereau nici mai mult, nici mai puțin decât o dictatură revoluționară. Până în octombrie, presiunea pentru schimbare avea să devină de nestăvilit.

Note

240. W. Hahlweg, „Lenins Reise durch Deutschland im April 1917“, în *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, München, 1957, p. 315.

241. Churchill către Camera Comunelor, 5 noiembrie 1919, *Hansard*, fifth series (Commons), vol. 120, col. 1633.

242. *Pravda*, nr. 24, 5 aprilie 1917; în Lenin, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, xli, p. 399.

243. Vladimir Ilici Lenin, *Biograficeskaia Hronika*, tom 4, Mart-Oktiabr 1917, Izdatelstvo Politiceskoi Literaturi, Moskva, 1973, pp. 60– 61 [V.I. Lenin, „Tezele din aprilie“, în *Opere complete*, vol. 31, Editura Politică, București, 1964, pp. 115–120 – n.t.].

244. *Lenin speech to First All Russian Congress of Workers' and Soldiers' Deputies* [„Cuvântare la primul congres general al sovietelor de deputați ai muncitorilor și soldaților din Rusia, 3–24 iunie (16 iunie–7 iulie) 1917“, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 32, Editura Politică, București, 1964, p. 284 – n.t.].

245. *The Memoirs of Vladimir D. Nabokov: V.D. Nabokov and the Provisional Government*, 1917, ed. V.D. Medlin and S.L. Parsons, Yale University Press, New Haven, 1976, p. 75.

246. *Ibid.*, p. 87.

247. *Ibid.*, p. 148.

248. N. Valentinov, *Encounters with Lenin*, trad. engl. P. Rosta, B. Pearce, Oxford University Press, London, 1968, pp. 149–150.

249. Nabokov, *op. cit.*, p. 137.

250. *Ibid.*, p. 83.

Capitolul 21

Revoluția din Octombrie

Lenin nu era cine știe ce orator. Înregistrările discursurilor sale arată că avea o voce pițigăiată și nu putea să-l pronunțe pe *r*. Într-una dintre cele mai vechi înregistrări poate fi auzit explicând felul în care Primul Război Mondial și revoluția „burgheză” din februarie 1917 deschiseseră calea unei adevărate revoluții proletare:

În întreaga lume s-a înfăptuit o cotitură înspre lupta revoluționară! Războiul a arătat că capitalismul și-a trăit traiul. O nouă ordine vine să-i ia locul. [...] Socialiștii au trădat pe muncitori, au devenit dușmani ai socialismului. [...] Acum, muncitorii care au rămas credincioși cauzei răsturnării jugului capitalului își zic comuniști. [...] Nu va mai trece multă vreme și vom vedea victoria comunismului în întreaga lume.²⁵¹

Prezicerile lui Lenin erau doar în parte corecte. Lupta feroce pentru putere dintre liberalii și socialiștii din Rusia de după Revoluția din Februarie avea să decidă însă soarta națiunii, dacă nu a lumii. Cea mai vie relatare a acestei perioade este cea a ziaristului american John Reed, care a fost martor al Revoluției din Octombrie. Cartea lui Reed, *Zece zile care au zguduit lumea* (1919), era atât de fățiș pro-bolșevică, încât Lenin s-a grăbit s-o susțină ca adevăr oficial. „Recomand fără rezerve această carte muncitorilor lumii, scria el. Aș vrea s-o văd publicată în milioane de exemplare și tradusă în toate limbile.”²⁵² Ca întotdeauna, istoria este scrisă de învingători.²⁵³

Din partea revoluționarilor ne-au rămas relatări foarte diferite despre anul 1917, și încă și mai diferite de la membrii învinși ai regimului țarist și ai guvernului provizoriu. Astfel că întrebările despre adevăratele întâmplări din octombrie și despre cine a făcut revoluția au stârnit dispute crâncene, uneori mortale.

Lenin se ascundea în Finlanda de la eșecul insurecției din iulie, și influența lui se limita la bombastice „scrisori din depărtare”, care îndemneau la revoltă armată. Stalin, care fusese cel mai mult timp la Petrograd, era o figură minoră în conducerea bolșevică: împărțise și el închisoarea și exilul cu Troțki și Lenin, dar nu fusese niciodată privit decât ca un executant util și ca un furnizor de fonduri al partidului (în special prin spargeri de bănci). Grigori Zinoviev și Lev Kamenev, ceilalți doi lideri bolșevici, s-au opus activ unei noi tentative de preluare a puterii la faimoasa ședință a Comitetului Central bolșevic din 10 octombrie (au fost zece voturi pentru și două împotrivă, Lenin strecurându-se incognito pentru a putea participa).

Organizarea revoluției a fost în mare parte lăsată în seama lui Troțki. Acesta fusese arestat în iulie și schimbase tabăra în închisoare, trecând de la precauții menșevici la mai radicalii bolșevici. Când a fost eliberat, în septembrie, a fost ales președinte al sovietului din Petrograd și s-a ocupat personal de comitetele militare revoluționare, alcătuind miliții din foști soldați și polițiști. Troțki a fost geniul militar al revoluției și, la sfârșitul lui octombrie, când Lenin a ieșit din ascunzătoare pentru a prelua comanda, avea pregătită o

strategie.

Dar relatările sovietice oficiale despre 1917 spun altceva. Filmul sovietic emblematic al revoluției, *Octombrie* al lui Serghei Eisenstein (1927), este un exemplu potrivit. Eisenstein și-a bazat filmul pe cartea lui John Reed, cu Lenin și Troțki ocupând rolurile principale. Dar Stalin i-a ordonat să-l modifice și să-l prezinte pe Troțki ca pe un laș. Astfel că versiunea finală prezintă un Troțki cu aspect mai degrabă sinistru, cu trăsături evreiești exagerate, ezitând la începutul revoluției și chircindu-se în pragul unei uși, în timp ce bolșevicii mășăluiesc vajnic înainte, pentru a prelua puterea.

În realitate, multe grupuri concureau pentru influență în perioada dinainte de octombrie: liberalii guvernului provizoriu al lui Aleksandr Kerenski erau nominal la putere; sovietele revoluționare ale muncitorilor și soldaților, alese direct, aveau însă un copleșitor sprijin public. Promisiunea bolșevicilor de a pune capăt războiului le sporise susținerea populară și, cu o mică manipulare a regulilor de participare, aceștia au obținut majoritatea în sovietul din Petrograd. În septembrie, când Troțki a fost ales președinte, a început transformarea sovietului într-un instrument al partidului bolșevic.

Forțele conservatoare erau și ele active. La sfârșitul lunii august, comandantul armatei, Lavr Kornilov, a pornit către capitală cu șase regimente de soldați din cumplita Divizie Sălbatică a caucazienilor, făgăduind să restabilească ordinea prin zdrobirea sovietelor, să instituie legea marțială și să-i spânzure pe Lenin și pe acoliții lui de felinarele de pe stradă.

Kerenski a ezitat, sprijinindu-l mai întâi pe Kornilov și intrând în panică apoi, când a fost înștiințat că puciul ar putea să-l răstoarne și pe el. S-a oferit să cadă la înțelegere cu sovietul din Petrograd. În schimbul ajutorului lor pentru a-l respinge pe Kornilov, care avansa amenințător, Kerenski s-a învoit să elibereze toți bolșevicii arestați după Zilele din Iulie și să împartă sovietelor arme din arsenalele guvernului.

Bolșevicii au fost de acord. Și-au folosit influența asupra muncitorilor de la căile ferate, poșta și telegraf pentru a contracara puciul, rețezând căile de aprovizionare ale lui Kornilov și abătând din drum trenurile care-i aduceau trupele către Petrograd. Dar când puciul a fost învins și conducătorii lui arestați, bolșevicii au refuzat să înapoieze armele. După acest episod, partidul lui Lenin a rămas înarmat și cu o popularitate crescândă în rândul maselor. Spre sfârșitul lunii octombrie, erau gata de lovitură.

În centrul Sankt-Petersburgului, la malul râului Neva se află ancorată în permanență un crucișător blindat. Pe punțile lui roiesc astăzi turiștii și pe lângă el se pozează grupuri de nuntași. Când i-am vizitat cabinele cu lambriuri de stejar și sala mașinilor, pe puntea de la pupa cânta o trupă rusească zgomotoasă de muzică pop. Crucișătorul *Aurora* a fost lansat la apă în 1900 și, cinci ani mai târziu, și-a jucat rolul în nefasta bătălie de la Tsushima (vezi pp. 176–178). A reușit până astăzi să evite casarea pentru că tunurile sale au tras lovitura care a dat semnalul Revoluției Bolșevice.

Pe 25 octombrie seara, marinarii de la bordul *Aurorei* au tras o salvă de lovituri oarbe cu tunurile de 150 mm. Flota Balticii era notorie pentru fervoarea ei revoluționară, astfel că bubuiturile de tun venite dinspre port i-au îngrozit pe miniștrii guvernului provizoriu, care se găseau în Palatul de Iarnă. Povestea răspândită mai târziu de bolșevici este că salvele de pe *Aurora* au fost un semnal prestabilit care a declanșat lupte crâncene în tot

Petrogradul, pe măsurăce masele s-au ridicat ca să preia puterea. Filmul lui Eisenstein înfățișează atât de realist și cu atâtea mii de figuranți asaltul asupra Palatului de Iarnă, încât secvențele sale alb-negru sunt luate adesea drept documente reale. Fosta reședință a țarului era simbolul absolut al vechiului regim, la fel de detestat ca și Bastilia în Parisul revoluționar, astfel că se înțelege de ce, pentru propaganda bolșevică, căderea ei trebuia să fie dramatică, furtunoasă și sângeroasă.

În realitate, n-a fost deloc așa. Palatul de Iarnă era slab apărat: cu excepția unui corp pestrîț de adolescenți, elevi ai școlii de ofițeri, și femei, trupele se făcuseră toate nevăzute sau trecuseră de partea revoluționarilor. Poporul a intrat pur și simplu, s-a rătăcit prin numărul nesfârșit de camere abandonate și s-a servit din pivnița cu vinuri a țarului. John Reed era de față:

De ambele părți ale porții principale, ușile erau larg deschise, lumina se revărsa afară și din dosul enormei stive nu venea nici un zgomot. Duși de impetuosul val de oameni, am pătruns prin intrarea din dreapta, care dădea într-o încăpere mare, goală și boltită. [...] Erau acolo o mulțime de lăzi mari, asupra cărora s-au năpustit membrii Gărzilor Roșii, spărgându-le cu paturile puștilor și scofând din ele covoare, perdele, lenjerie, servicii de porțelan, cristaluri. Unul dintre ei se plimba țațos cu un mare ceas de bronz pe umăr; altul găsisese o pană de struț, pe care și-o pusese la pălărie. Cineva strigase însă de cum începuse jaful: „Tovarăși! Nu vă atingeți de nimic! Nu luați nimic! E avuția poporului!“ Între timp, am intrat în Palat fără să fim opriți de nimeni. Era încă un du-te-vino continuu, se căutau junkeri ascunși. [...] În cele din urmă, am pătruns în sala de malachit decorată cu aur și tapisată cu brocart roșu, în care miniștrii ținuseră ședință toată ziua și toată noaptea, și unde [...] fuseseră găsiți de Garda Roșie. Masa lungă, acoperită cu postav verde, rămăsese așa cum fusese în momentul arestării lor. În fața fiecăruia dintre fotoliile goale era o călimară, un toc și hârtie; hârtiile erau mîzgălite cu schițele unor planuri de acțiune, cu ciorne de proclamații și manifeste. Cele mai multe dintre acestea erau șterse, ca și cum inutilitatea lor devenise evidentă autorităților, iar restul foilor erau acoperite cu desene geometrice, făcute în neștire, în timp ce ascultau demoralizări planurile himerice propuse de diverși vorbitori. Am luat una dintre aceste foi mîzgălite, pe care se puteau citi, scrise de mîna lui Konovalov [viceprim-ministru], următoarele cuvinte: „Guvernul Provizoriu cheamă toate clasele să sprijine Guvernul Provizoriu...”²⁵⁴

Kerenski fugise, promițând să se întoarcă cu trupe proaspete pentru a înăbuși revoluția²⁵⁵. În loc de asta, s-a refugiat pentru restul vieții în exil la Paris și New York, lăsându-și în urmă miniștrii, care așteptau să fie arestați în Palatul de Iarnă. Aceștia au fost îngîrămădiți în sala imperială de mic dejun și obligați de revoluționarii analfabeți să-și scrie propriile mandate de arestare, înainte de a fi duși la închisoare fără a întâmpina vreo rezistență serioasă. De fapt, nicăieri în Petrograd n-a fost vorba de prea mult eroism sau vărsare de sânge. Poveștile bolșevice despre masele care au asaltat Palatul de Iarnă, înfruntând o rezistență aprigă, sunt mituri; în timpul turnării filmului lui Eisenstein s-au făcut la palat mai multe pagube decât în timpul asaltului propriu-zis. Spre deosebire de primele două revoluții ruse, din 1905 și din februarie 1917, care au fost, în realitate, insurecții populare sprijinite pe scară largă de populație, cea din octombrie a fost mai degrabă o lovitură de palat, un puci politic. Majoritatea poporului din Petrograd, ca să nu mai vorbim de restul Rusiei, abia dacă a știut ce se întîmplase. Puciul s-a terminat în 24 de ore, înregistrându-se doar două decese, cu mult mai puține decât în Revoluția din Februarie, în Zilele din Iulie sau chiar în 1905.

Lenin a apărut seara în fața Congresului Sovietelor Deputaților Muncitorilor și Soldaților la Institutul Smolnîi, un fost pension de fete de la marginea orașului. Fusese atâta vreme în exil, încât puțini delegați îl cunoșteau din vedere, dar îl cunoșteau cu toții după reputație. Aleksandra Kollontai, femeia cea mai puternică din conducerea bolșevică, îi descria înfățișarea într-un limbaj de hagiografie ce avea curând să devină obligatoriu atunci când se vorbea despre marele conducător:

Și iată-l pe Lenin la ușa sălii de conferințe. Un murmur a străbătut sala: „Lenin!“ Aplauzele entuziaste ale deputaților l-au împiedicat mult timp să vorbească. Lenin a ținut un discurs de o forță extraordinară, care a electrizat literalmente voința deputaților Sovietului.²⁵⁶

Discursul lui Lenin, care „i-a electrizat literalmente“ pe deputați, era o declarație de victorie și promisiunea de a acționa prompt pentru a satisface nevoile poporului:

Tovarăși! Revoluția muncitorilor și țăranilor, despre a cărei necesitate au vorbit întotdeauna bolșevicii, s-a împlinit! [...] Cauza pentru care a luptat poporul – propunerea imediată a unei păci democratice, desființarea proprietății moșierești asupra pământului, controlul muncitoresc asupra producției, crearea guvernului sovietic – această cauză este asigurată.²⁵⁷

În relatările sovietice, precum cea a Aleksandrei Kollontai, Lenin este înfățișat plin de încredere și lipsit de șovăială, dirijând neclintit revoluția, de la cartierul general bolșevic din Smolnîi. Metamorfoza lui în geniu infailibil al istoriografiei ulterioare începuse deja. Dar martorii oculari din Occident spun o altă poveste – și anume că nu a condus nimeni evenimentele haotice din octombrie și că nici măcar Lenin nu știa cum aveau să se termine. Morgan Phillips Price, ziarist care relata pentru *Manchester Guardian*, și-a înregistrat pentru BBC amintirile din zilele de după lovitura bolșevică:

Tensiunea era, desigur, enormă. Lenin apărea acolo pentru prima oară după ce stătuse la adăpost. Cred că-și răsesse mustața. Nu-mi amintesc: ori și-o răsesse, ori și-o lăsase să crească; arăta schimbat. Și a ținut un discurs în care – am fost destul de surprins – n-a arătat nici un entuziasm deosebit. Avusese de-a face cu opoziția din propriul partid în privința acestei acțiuni de preluare a puterii și mi s-a părut cam nesigur pe el. După vreo oră a sosit vestea că regimentele înconjuraseră Palatul de Iarnă și arestaseră guvernul provizoriu, iar Kerenski se deghizase și fugise cu un automobil. Și bineînțeles că atunci a izbucnit un entuziasm enorm și s-a simțit că lucrurile progresau.²⁵⁸

În ziua următoare, când Lenin s-a adresat Congresului Sovietelor din întreaga Rusie, a fost întrerupt de menșevici și de o facțiune a socialiștilor revoluționari. Aceștia s-au plâns că bolșevicii uzurpaseră controlul sovietelor, excluzându-i cu forța pe delegații opoziției, în special în provincie, în afara marilor orașe. Lenin folosisese noua autoritate a partidului său pentru a alcătui un cabinet de miniștri dominat complet de bolșevici, în fapt un guvern neales, cunoscut ca *Sovnarkom* (Consiliul Comisarilor Poporului). Acuzându-i pe bolșevici de preluarea ilegală a puterii, menșevicii au părăsit sala, protestând. În timp ce ieșeau, Troțki a mârâit faimoasele cuvinte: „Sunteți terminați, ceată jalnică de faliți. Duceți-vă unde vă e locul acum – la lada de gunoi a istoriei!“²⁵⁹

Îngrijorarea menșevicilor era bine întemeiată. Mulți susținători ai revoluției își închipuiseră că formula lui Lenin „Toată puterea Sovietelor!“ însemna guvernare printr-un fel de coaliție socialistă, care să implice toate facțiunile revoluționare, gata să le ofere pace, pâine și control muncitoresc. Bolșevicii însă începuseră să controleze conducerea

sovietelor și nu intenționau să renunțe. Una dintre primele acțiuni a Sovnarkomului a fost crearea unei noi poliții secrete, numită Comisia Extraordinară de Luptă împotriva Contrarevoluției, care a devenit cunoscută drept CeKa, după primele inițiale. Poliția secretă a primit ordin să-i prindă și să-i aresteze pe oponenții bolșevicilor, inclusiv pe foștii lor aliați din rândurile eserilor și menșevicilor. Începuse reprimarea pluralismului politic. Guvernul lui Lenin a votat și măsuri cu adevărat populare, precum Decretul de pace și Decretul de împărțire a pământului către țărani. A naționalizat băncile, a confiscat proprietățile Bisericii și a pus fabricile sub control muncitoresc. Bolșevicii și-au consolidat monopolul puterii prin pedepse și stimulente, și aveau s-o păstreze peste 70 de ani.

Evenimentele din 1917 au fost privite mult timp ca un punct de cotitură în istoria Rusiei și, într-un fel, chiar așa au fost. Revoluția din Februarie a pus capăt regimului țarist și Revoluția din Octombrie a inaugurat era socialismului proletar. Dar eu cred că adevărata șansă se ivise în scurta perioadă *dintre* revoluții. Însuși Lenin a numit, cu un rânjet cinic, Rusia dintre februarie și octombrie „cea mai liberă țară din lume“. Guvernul provizoriu era hotărât să introducă democrația parlamentară liberală, statul de drept și garantarea drepturilor civile individuale – lucruri pe care Rusia le-a cunoscut rareori.

Dimpotrivă, Lenin disprețuia astfel de libertăți „burgheze“: „Bolșevicii – îi plăcea să spună – nu fac din democrație un fetiș“. Dictatura proletariatului avea să fie impusă de un mic grup de revoluționari care înțelegeau lucrurile mai bine decât proletariatul însuși; democrația n-avea o valoare inerentă, în afară de utilitatea ei în promovarea transformării socialiste a societății. Potrivit lui Maxim Gorki, Lenin nutrea „un dispreț nemilos, demn de un aristocrat, pentru viețile indivizilor simpli“²⁶⁰. Iar Morgan Philips Price relatează că până și unii conducători revoluționari, ca Rosa Luxemburg, erau alarmați de planurile lui pentru o nouă dictatură în Rusia:

[Ei] nu-i plăcea că Partidul Comunist Rus [bolșevic] monopolizase puterea în soviete și exclusese pe oricine nu era de acord. Se temea că politica lui Lenin nu realizase dictatura clasei muncitoare asupra clasei de mijloc, pe care o aproba, ci dictatura Partidului Comunist asupra clasei muncitoare.²⁶¹

Într-un sens mai larg, anul 1917 nu a reprezentat de fapt o cotitură. Istoria de o mie de ani a autocrației din Rusia avea să continue. Se schimbaseră doar numele.

Scriind la scurt timp după moartea lui Stalin, marele autor sovietic Vasili Grossman identifică cele două efemere șanse de libertate ale Rusiei – desființarea iobăgiei din 1861 și revoluția „burgheză“ din februarie 1917 –, ambele fiind respinse în mod tragic. Povestirea lui târzie *Panta rhei* (1964) recunoaște în Revoluția din Octombrie un alt „moment de destin zdruncinat“, în care Rusia a făcut din nou cale întoarsă:

Asemenea unor logodnici, prin fața tinerei Rusii care lepădase lanțurile țarismului au trecut zeci, poate chiar sute de învățături, crezuri. [...] Avizi și împătimiți și rugători o priveau pe logodnică frunzașii progresului rusesc. [...] Fire nevăzute, deseori nici simțite de ei, îi legau pe aceștia de ideile monarhiilor constituționale și parlamentelor occidentale. [...] Măreața roabă și-a oprit privirile iscoditoare, bănuitoare, prețuitoare asupra lui Lenin. El a devenit alesul ei. [...] În februarie 1917 în fața Rusiei s-a deschis calea libertății. Rusia l-a ales pe Lenin. [...] Disputa inițiată de partizanii libertății rusești a fost în cele din urmă soluționată – robia rusească s-a dovedit de rândul acesta de neînvinș.²⁶²

Teribilul paradox al anului 1917 a făcut ca năzuința către libertate și autoguvernare să dea poporul rus pe mâna unui despotism nou și încă mai opresiv.

Note

251. The Third Communist International, 4 March 1919, în Lenin: *Collected Works*, Progress Publishers, Moskva, 1997, xxix, pp. 240–241 [„Cuvântare la primul Congres al Internaționalei Comuniste, 14 martie 1919“, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 38, Editura Politică, București, 1966, p. 229 – *n.t.*].

252. V.I. Lenin, „Introducere“ la J. Reed, *Ten Days That Shook the World*, Penguin, London, 1977, p. 7.

253. Reed a murit de tifos în 1920 și i s-au acordat funeralii de erou sub zidurile Kremlinului, dar cartea lui a avut o soartă foarte rusească: atunci când Stalin a venit la putere, a observat cu mânie că Reed omite să-l menționeze ca pe un jucător de frunte în cadrul revoluției și a tunat împotriva portretului pozitiv făcut lui Troțki, pe atunci inamicul și rivalul lui Stalin: „Nu trebuie multe dovezi că toate aceste basme de «1001 de nopți» și altele asemenea lor nu sunt în concordanță cu adevărul. [...] Dar, după ultimele declarații ale lui Troțki, nu mai putem ignora astfel de basme [...] și trebuie să contrazic aceste zvonuri absurde cu fapte reale.“ La scurtă vreme după discursul lui Stalin, cartea lui Reed a fost interzisă în Rusia și toate exemplarele au fost topite.

254. Reed, *op. cit.*, pp. 108–111 [John Reed, *Zece zile care au zguduit lumea*, EPLP, București, 1957, pp. 94–96].

255. Nabokov comenta acid: „până la sfârșit, Kerenski a eșuat complet în înțelegerea situației. [...] Cu patru sau cinci zile înainte de puciul bolșevic, l-am întrebat dacă lua în considerare posibilitatea unei rebeliuni bolșevice și el mi-a răspuns: «Mă rog pentru o rebeliune, [...] am să o zdrobesc cu totul.»“ (v. Nabokov, *op. cit.*, p. 78).

256. *Reminiscences of V.I. Lenin*, in 5 volumes, ii, p. 457.

257. *Ibid.* [V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 35, Editura Politică, București, pp. 1–2 – *n.t.*].

258. Arhiva de înregistrări Radio BBC, fără dată.

259. I. Thatcher, *Trotsky*, Routledge, London, 2002, p. 92.

260. *Apud* O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924*, Jonathan Cape, London, 1996, p. 386.

261. M. Philips Price, *My Three Revolutions*, George Allen & Unwin Ltd., London, 1969, p. 160.

262. V. Grossman, *Everything Flows*, trad. engl. R. și E. Chandler, *New York Review of Books*, 2009, pp. 177–182 [V. Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. Janina Ianoși, Humanitas, București, 1990, pp. 155–159 – *n.t.*].

Partea a IV-a
Dictatura (poporului?)

Capitolul 22

Primele măsuri ale guvernului provizoriu

Romanul lui Boris Pasternak *Doctor Jivago* (1957) surprinde cruzimea, haosul și violența vârtejului revoluționar din 1917. Prin intermediul sensibilității poetice a lui Iuri Jivago simțim schimbările viscerele care sfâșie măruntaiele țării sale natale. La început, imaginea este pozitivă și plină de speranță, anticipând un nou început:

Toată preajma dospea, creștea și răsărea din drojdia vrăjită a existenței. Ca un vânt lin, bucuria de a trăi băntuia în pale largi peste pământ și prin oraș, peste garduri și pereți, prin lemne și prin trupurile oamenilor, făcând să se înfioare totul în drumul ei. Ca să potolească tumultul acestor vântori, doctorul se duse în piață ca să asculte discuțiile de la miting. [...] „Ia gândiți-vă de ce timpuri avem parte! Și amândoi trăim în zilele astea! Numai o singură dată într-o eternitate se întâmplă asemenea lucruri nemaipomenite. [...] O libertate care a venit peste noi dintr-o întâmplare, dintr-o neînțelegere.“²⁶³

Dar Pasternak descrie rapiditatea și violența cu care au fost strivite aceste așteptări ale unei lumi noi. După speranțele inițiale de libertate și democrație, Iuri Jivago începe să fie alarmat de brutalitatea oarbă a revoluției bolșevice, de nechibzuirea ei forță distrugătoare și de megalomania utopică:

„Însă, după părerea mea, nu-i momentul potrivit pentru asemenea experimente riscante în tot haosul și toată ruina noastră, când suntem față în față cu inamicul. Trebuie să lăsăm țara să-și vină în fire, înainte de a avea curajul s-o împingem spre altă răsturnare a puterii [...].“ „E o naivitate, îi spuse Pogorevșih [...]. Aceste distrugerii sunt o parte legică. Societatea încă nu-i suficient de destrămată. Trebuie să se destrame de tot, și atunci adevărata putere revoluționară va strânge bucățelele, reîntregind-o pe cu totul alte baze.“ Lui Iuri Andreevici i se făcu lehamite. Ieși pe coridor.²⁶⁴

Ezitarea lui Jivago, care nu știe cum să întâmpine Revoluția din Octombrie – ca pe o îmbucurătoare renaștere sau ca pe o catastrofă națională –, reflecta atitudinea multor ruși. După februarie 1917, efemerul guvern provizoriu începuse să introducă democrația parlamentară în stil occidental; și chiar și după ce a pus în octombrie mâna pe putere Lenin a continuat să promită „Toată puterea Sovietelor!“, consiliile alese direct de muncitori, țărani și soldați. Spre surpriza oponenților și a mulți dintre propriii suporterii, Lenin s-a ținut de promisiunea guvernului provizoriu în privința alegerilor libere pentru o adunare națională constituantă, un organism menit să netezească calea unei constituții și a unui parlament bazat pe sufragiu universal. Vladimir Nabokov senior însă a simțit că aceasta era o manevră cinică:

Toată lumea aștepta ca bolșevicii să înceapă o campanie împotriva Adunării Constituante. Dar ei s-au dovedit mult mai vicleni. După cum foarte bine se știe, au încercat să acuze guvernul provizoriu de tergiversarea convocării adunării și au făcut mare caz de propriul lor angajament de a o convoca. Ei așteptau să ajungă să fie siguri de propria lor forță și de slăbiciunea adversarilor [...] înainte de a acționa într-un mod foarte grosolan și brutal.²⁶⁵

Milioanele de oameni care au ieșit la vot pe 25 noiembrie 1917 nu știau nimic despre planurile bolșevicilor și credeau, probabil, că zorii democrației sosiseră în sfârșit în Rusia. După un vot în general pașnic, la care s-au prezentat două treimi din populație, au fost aleși 707 bărbați și femei din întreaga Rusie pentru a reprezenta interesele poporului. Adunarea Constituantă s-a reunit în Palatul Taurida la ora patru după-amiază, pe data de 5 ianuarie 1918. Era primul parlament liber ales din istoria Rusiei, un moment cu adevărat istoric. Visurile reformiste nutrite de-a lungul vremurilor de liberali – Witte, Speranski, Ceaadaev, Loris-Melikov, decembriștii și toți ceilalți – păreau, în sfârșit, să se împlinească.

Dar, ca atâtea experimente democratice din trecut, și acesta era sortit eșecului.

Bolșevicii nu obținuseră rezultate bune în alegeri; rivalii lor, eserii, aveau majoritatea în adunare. Cu un număr de locuri mai mult decât dublu față de bolșevici, eserii ar fi trebuit să domine. Dar Lenin avea deja instalat un guvern dominat de bolșevicii săi și nu avea de gând să permită unor alegeri să-i îndeparteze de la putere.

Orice renunțare la [...] Republica sovietică cucerită de popor, în favoarea parlamentarismului burghez și a Adunării Constituante, ar însemna în prezent un pas înapoi și prăbușirea întregii revoluții muncitorești-țăărănești din Octombrie.²⁶⁶

Adunării Constituante i s-a permis să existe doar 12 ore. Bolșevicii s-au retras după ce primele voturi au fost împotriva lor. Celelalte partide au continuat până la orele patru ale dimineții de 6 ianuarie și apoi au fost evacuate de gărzile bolșevice, însuflețite de vodcă și înarmate cu puști. În ziua următoare, când deputații s-au întors, au găsit Palatul Taurida închis și înconjurat de soldați.

Bolșevicii lui Lenin deturnaseră instituțiile embrionare ale libertății și democrației. Acum erau pe cale să impună o dictatură centralizată, mai aspră decât cea pe care o răsturnaseră.

Asemenea zeloților Revoluției Franceze, bolșevicii au adoptat o politică a „anulării zero“, proclamând republica, rebotezând orașele și străzile, revizuiind alfabetul rusesc și schimbând calendarul. Capitala s-a mutat de la Petrograd la Moscova. Datoriile externe și interne ale vechiului regim au fost anulate. Religia a fost persecutată și ziarele independente – interzise; au fost îngăduite amorul liber, divorțul și avortul. Titlurile și ordinele au fost abolite. Vechile forme de etichetă socială au fost abandonate – în loc de „domn“ sau „doamnă“, oamenilor li s-a impus să-și spună *grajdanin* (cetățean), în timp ce membrii partidului se adresau unul altuia cu *tovarișci* (tovarăș).

În numele „apărării revoluției“, legalitatea și justiția au fost date deoparte. Prin declarații semnate personal de Lenin, bolșevicii i-au declarat inamici ai statului pe oponenții lor politici – „cadeții“ liberali, menșevicii și cei mai mulți eserii:

În fapt, partidul socialiștilor-revoluționari de dreapta și al menșevicilor duc, în afara zidurilor Adunării Constituante, cea mai înverșunată luptă împotriva puterii sovietice, chemând deschis, prin ziarele lor, la răsturnarea acesteia, denumind samavolniciei și ilegalității reprimarea prin forța claselor muncitoare a împotrivirii exploataților, [...] luând apărarea saboturilor, care se află în slujba capitalului, și mergând până la îndemnuri fâțișe la teroare.²⁶⁷

Erau oamenii care jucaseră un rol de seamă în lupta împotriva țarismului, dar acum

erau demonizați, arestați și uciși. Toți cei care nu se supuseseră liniei bolșevice, printre ei și unii foști camarazi de arme, au fost înfierăți ca provocatori burghezi. N-a durat mult până la interzicerea tuturor partidelor și la introducerea statului monopartit. Acesta avea să dăinuie până în 1991.

Mai mult: atunci când demonstrații au mășăluit în apărarea democrației și Adunării Constituante, au fost împușcați de Gărzile Roșii bolșevice. Au fost uciși 12 participanți la marș. Printr-o coincidență de rău augur, morții au fost îngropați pe 9 ianuarie, ziua comemorării crimelor țarismului din Duminica Sângeroasă din 1905. Chiar și bardul oficial al bolșevismului, scriitorul preferat al lui Lenin, Maxim Gorki, a fost indignat:

Timp de aproape o sută de ani, cei mai buni dintre ruși au trăit cu ideea unei adunări constituante, care ar fi permis libera exprimare a democrației în Rusia. [...] Pentru această idee s-au vărsat râuri de sânge. Dar acum așa-ziii comisari ai poporului au dat ordine să fie împușcați democrații care mășăluiesc în onoarea ei. [...] Muncitorii din Petrograd neînarmați au fost secerăți [...] de niște lași și criminali [...]. Oare „comisarii poporului“, printre care trebuie să fie oameni de treabă și sensibili, nu înțeleg [...] că vor ajunge să sugrume cu totul democrația rusă?²⁶⁸

Era exact ce încerca Lenin să facă. „Totul a ieșit cum nu se putea mai bine, scria el. Dizolvarea Adunării Constituante înseamnă repudierea completă și deschisă a democrației, în favoarea dictaturii. Va fi o lecție valoroasă.“²⁶⁹

Deși, public, Gorki a rămas loial cauzei bolșevice, scrisorile sale particulare din aceea perioadă dezvăluie atât deziluzia sa personală față de conducerea revoluționară, cât și neclintita convingere că Lenin nu era cătuși de puțin interesat să elibereze Rusia de milenara ei istorie de stăpânire autocratică:

Lenin și Troțki n-au nici cea mai vagă idee despre ce înseamnă libertatea și drepturile omului. Au fost otrăviți cu veninul spurcat al puterii, fapt arătat de atitudinea lor nerușinată față de libertatea expresiei, de libertatea individuală și de toate celelalte libertăți pentru care s-au luptat democrații [...]. Este limpede că Rusia se îndreaptă către o nouă și chiar mai sălbatică autocrație.²⁷⁰

Istoriografia rusă continuă să-l venereze pe Lenin, în timp ce pe Stalin l-a denunțat pentru crimele sistemului sovietic, dar aceste crime au început cu primul conducător bolșevic. Se pare că lui Lenin îi păsa mai mult de idei decât de oameni. El a urmărit cu dârzenie exclusiv cauza revoluției, indiferent de prețul de suferință umană plătit. El, și nu Stalin, a întemeiat statul monopartit; el a creat temuta poliție secretă și sistemul lagărelor de muncă silnică, cunoscut ulterior ca Gulag, și tot el a emis primul ordin de execuție sumară a celor suspecți de a fi oponenți politici. Scriind în anii 1960, Vasili Grossman reflecta asupra înclinației mefistofelice a lui Lenin:

Intoleranța și dârzenia lui Lenin, inflexibilitatea leninistă față de eterodocși, disprețul pentru libertate, fanatismul credinței leniniste, cruzimea față de dușmani, toate elementele care determinaseră victoria cauzei leniniste s-au născut și forjat în adâncurile milenarei vieți rusești. [...] [Rusia] l-a urmat la început cu plăcere, plină de bucurie, iar apoi poticnindu-se, privind împrejur, îngrozindu-se de calea ce se deschidea în fața ei, dar simțind din ce în ce mai vârtos mâna de fier care o conducea. [...] Dezvoltarea Occidentului era fertilizată de creșterea libertății, iar dezvoltarea Rusiei de creșterea robiei.²⁷¹

Regimul bolșevic era însă fragil, asaltat de dușmani puternici. Statul a fost paralizat

atunci când funcționarii, băncile și lucrătorii din finanțe, de la căile ferate și din comunicații au intrat cu toții în grevă, în semn de protest față de noul guvern. Salariile nu erau plătite; economia se prăbușea. Bolșevicii se bucurau de sprijin în orașe, dar provincia îi susținea pe rivalii lor, eserii. În țară, forțele antibolșevice pregăteau opoziția armată, iar peste hotare puterile occidentale erau tot mai ostile, alarmate de promisiunea bolșevicilor de a se retrage din războiul cu Germania.

Se cereau măsuri curajoase, și Lenin le-a luat. A emis un decret care desființa complet și fără compensație proprietatea privată asupra pământului; comunitățile țărănești urmau să-l împartă între ele. Bolșevicii au uitat să spună că era, de fapt, planul de reformă agrară al socialiștilor revoluționari. Dar aceasta a fost cea mai mare schimbare în dreptul funciar din istoria Rusiei, și i-a convins pe mulți țărani să lupte în Armata Roșie, de teamă că Armata Albă antirevoluționară avea să le ia pământul înapoi. (Bolșevicii, bineînțeles, aveau să facă exact acest lucru în anii 1930, când au impus colectivizarea.)

Apoi, la începutul anului 1918, Lenin l-a trimis pe comisarul său pentru afaceri externe, Leon Troțki, să negocieze un tratat de pace cu germanii, dându-și seama că încheierea războiului ar fi fost enorm de populară. Troțki a fost categoric:

Nu putem, nu vrem și nu trebuie să continuăm un război început de țari și capitaliști, în alianță cu alți monarhi și capitaliști. Nu vrem și nu trebuie să continuăm să ne războim cu muncitori și țărani asemeni nouă. Nu semnăm o pace cu moșieri și capitaliști. Să afle și soldații germani și austrieci cine îi trimite pe câmpul de bătaie și să afle pentru cine li se cere să se bată. [...] Să afle și că noi refuzăm să luptăm împotriva lor.²⁷²

Sesizând slăbiciunea bolșevicilor, germanii au insistat pentru condiții punitive, și Tratatul de la Brest-Litovsk, semnat în martie 1918, a adus Rusiei uriașe pierderi teritoriale. Noua Republică Sovietică a trebuit să cedeze Polonia, Finlanda, țările baltice, Bielorussia și mare parte din Ucraina, pierzând un sfert din populație și suprafețe largi cu zăcăminte de cărbuni, teren agricol și industrie grea. Lenin a fost criticat, dar a susținut că pacea imediată era singura cale de a salva revoluția:

Fie semnăm condițiile păcii, fie semnăm condamnarea la moarte a guvernului sovietic. [...] Sunt cu genunchii pe pieptul nostru, iar poziția noastră e lipsită de speranță. [...] Suntem siliți să ne supunem unei păci dureroase. Dar asta nu va opri viitoarea revoluție din Europa. Acum putem începe să construim o armată revoluționară, [...] o armată a poporului serioasă, puternică. Această pace trebuie acceptată ca un răgaz care să ne permită să pregătim o rezistență decisivă împotriva burgheziei și imperialiștilor. Proletariatul întregii lumi ne va veni în ajutor. Atunci vom relua lupta.²⁷³

Înainte de a se putea gândi la exportul revoluției peste hotare, bolșevicii aveau însă de-a face cu amenințarea crescândă de acasă. Sprijinitorii vechii ordini erau însetați de război. Era pe cale să erupă un violent război civil, ale cărui consecințe aveau să fie teribile.

Note

²⁶³. B. Pasternak, *Doctor Zhivago*, trad. engl. M. Hayward și M. Harari, Collins Harvill, London, 1988, p. 132 [B. Pasternak, *Doctor Jivago*, trad. rom. Emil Iordache, Polirom, Iași,

2013, pp. 170–175 – *n.t.*].

264. *Ibid.* [trad. rom. cit., p. 197 – *n.t.*]

265. *The Memoirs of Vladimir D. Nabokov, op. cit.*, p. 166.

266. V.I. Lenin, „Draft Decree on the Dissolution of the Constituent Assembly“, 6 January 1918, în *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, xxvi: 434 [„Proiect de decret de dizolvare a Adunării Constituante, 6 ianuarie 1918“, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 35, Editura Politică, București, 1965, p. 246 – *n.t.*].

267. *Ibid.*, p. 435 [trad. rom. cit., p. 247].

268. M. Gorki, articole din *Novaia Jizn*, 9 și 11 ianuarie 1918, în *Sobranie socinenii v 30 tomah*, Moskva, 1956, xxvii, p. 98.

269. H. Shukman, *The Russian Revolution*, Sutton, Stroud, 1998, p. 67. V. și L. Troțki, în *Lenin, Notes for a Biographer*, Putnam, New York, 1971, cap. 8 („Dizolvarea Adunării Constituante“), conform căruia Lenin spunea: „Dizolvarea Adunării Constituante de către puterea sovietică este o lichidare completă și publică a democrației formale, în numele dictaturii revoluționare. Va fi o lecție bună.“

270. M. Gorki, „Gânduri premature“ în *Novaia Jizn*, nr. 177, 7 noiembrie 1917. În engl. în *Untimely Thoughts: Essays on Revolution, Culture and the Bolsheviks, 1917–18*, trad. engl. H. Ermolaev, Paul Eriksson Inc., New York, 1968, pp. 85–86.

271. V. Grossman, *Everything Flows*, trad. engl. R. și E. Chandler, *New York Review of Books*, 2009, pp. 177– 183 [trad. rom. cit., pp. 157– 160 – *n.t.*].

272. L. Troțki, „Declarație de retragere a Rusiei din negocierile de pace de la Brest-Litovsk, 10 februarie 1918“, în *Source Records of the Great War*, vol. VI, ed. C. Horne, National Alumni, New York, 1923. Text integral (engl.) reprodus la adresa <http://www.marxists.org/archive/trotsky/1918/commissar/gov.htm>.

273. *Ibid.*

Capitolul 23

Războiul Civil

De la abdicarea din martie 1917, țarul Nicolae II și familia lui fuseseră ținuți prizonieri de revoluționari. Guvernul provizoriu se oferise să-i trimită la Londra, dar George V, vărul lui Nicolae, refuzase²⁷⁴, temându-se că prezența lor ar fi putut stârni revoluția într-o Anglie minată deja de conflicte. După venirea bolșevicilor la putere, familia imperială a fost ținută în casa confiscată a unui negustor din orașul siberian Ekaterinburg.

Cât timp se aflau în viață, Romanovii erau pentru noul regim o povară și un motiv de stânjeneală. Trebuia făcut ceva.

Pe 16 iulie 1918, la miezul nopții, familia imperială a fost trezită de bubuituri în ușa dormitorului. Doi membri ai poliției secrete din Ekaterinburg le-au spus că vor fi duși în pivniță, unde „aveau să fie mai în siguranță”²⁷⁵. Țarului și împărătesei li s-a permis să se spele și să se îmbrace; și-au părăsit până la urmă camerele la ora 1 a.m. Un membru de partid din oraș, adolescentul Pavel Medvedev, era unul dintre paznici și pare să fi stabilit relații cordiale cu o parte a familiei. Felul cum povestește evenimentele petrecute în dimineața zilei de 17 iulie 1918 trădează cu certitudine o anume simpatie:

Țarul îl ducea în brațe pe fiul său, micul Aleksei [...]. Erau îmbrăcați cu haine militare și purtau chipie. Împărăteasa, fiicele ei și ceilalți îl urmau pe țar, și cei din poliția secretă i-au dus jos în pivniță. Cât am fost eu de față, nimeni din familia țarului n-a întrebat nimic. [...] Nu plângea nici unul. [...] Părea că toți își bănuiau soarta, dar nici unul dintre ei nu scotea un sunet.²⁷⁶

Polițistul care conducea operația era Iakov Iurovski, un bolșevic din Ekaterinburg. Raportul lui oficial despre evenimentele care au urmat este prozaic:

Nicolae îl pusese pe Aleksei pe un scaun și stătea ca și cum l-ar fi apărat. I-am spus lui Nicolae că Sovietul Deputaților Muncitorilor hotărâse să-l împușcăm. El a spus „Ce? Ce?” și s-a întors spre Aleksei. Dar l-am împușcat și a căzut mort. Apoi au început împușcăturile. [...] Gloanțele au început să ricoșeze din pereți. Împușcăturile s-au înțetit atunci când victimele au început să țipe. Când s-au oprit, fiicele, împărăteasa și Aleksei erau încă în viață. Alexei a rămas șezând, împietrit. Eu l-am omorât. Ceilalți le-au împușcat pe fiice, dar nu le-au omorât. Au folosit o baionetă, dar nici așa n-a mers. Până la urmă le-au omorât împușcându-le în cap.²⁷⁷

Pe locul în care și-a aflat sfârșitul ultimul țar al Rusiei se află o catedrală construită recent, Altarul Mântuirii prin Sânge. Vechea casă a negustorului, în care au avut loc crimele, a fost demolată (ca o ironie, chiar de către Boris Elțin, pe când era șeful local al Partidului Comunist în anii 1970), ca să nu devină loc de pelerinaj pentru monarhiști. Dar vremurile se schimbă, și Nicolae a fost canonizat în 1981 de Biserica Ortodoxă²⁷⁸. Catedrala este împodobită cu vitrine care prezintă imagini în mărime naturală ale Romanovilor morți și îndeamnă la rugăciune pentru „sfinții martiri”.

După împuşcare, cadavrele au fost aruncate într-un camion şi azvârlite într-o galerie de mină dezafectată din afara oraşului. Potrivit lui Iurovski, au început să circule zvonuri despre locul unde se aflau cadavrele. I s-a ordonat să recupereze rămăşiţele şi să le ducă în altă parte pentru reînhumare. Pe drum camionul s-a stricat, aşa că el şi oamenii lui au decis să-i îngroape pe loc, în pădure. Aşa se face că mormântul ultimului ţar şi al familiei sale ucise a rămas necunoscut timp de peste 70 de ani. Când locul a fost în cele din urmă descoperit, cadavrele regale au fost identificate pe baza ADN-ului prelevat de la rudele lor din familia regală britanică, printre care şi prinţul Michael de Kent. Tot acolo au mai fost îngropaţi medicul curţii, Botkin, care hotărâse să rămână cu familia ţarului, precum şi o servitoare şi doi servitori.

Pe locul respectiv, la 20 de kilometri de oraş, a apărut recent o mănăstire ortodoxă semnalizată pretutindeni, cu vitrine cu fotografii, altare şi bufete pentru a-i servi pe numeroşii pelerini care vin aici în semn de omagiu. Cu veneraţie tăcută, unii cu lacrimi în ochi, oamenii îşi aduc prinosul de dragoste şi respect pentru ţarul care fusese cândva atât de ponegrit.

Identitatea celui care a ordonat execuţiile a fost îndelung dezbătută, dar cercetările recente sugerează că decizia a fost luată personal de Lenin. La început, bolşevicii au glorificat execuţia. Ziua a fost declarată sărbătoare naţională, şi demnitarii sovietici mergeau la Ekaterinburg ca să se pozeze în pivniţa pătată de sânge, cu pereţii ciuruiţi de gloanţe. Dar mai târziu versiunea oficială s-a schimbat. S-a spus că execuţiile au fost reacţia de panică a unor funcţionari inferiori la apropierea de Ekaterinburg a războiului civil, existând posibilitatea ca ţarul să fie salvat de Albii monarhişti.

Războiul civil se dezlănţuise cu câteva luni înainte de făptuirea crimelor. Revoluţia din Octombrie dezbinase ţara. Foştii ofiţeri ai Armatei Imperiale, furioşi pentru capitularea în faţa germanilor în Primul Război Mondial, conduceau opoziţia armată. Li se alăturase o oştire pestriţă, incluzând moşieri deposeaţi, anarhişti, minorităţi etnice – cazaci, finlandezi, ucraineni şi alţii –, precum şi foşti camarazi ai bolşevicilor, acum inamici, din alte facţiuni revoluţionare. Conflictul dintre Roşii bolşevici şi Albii antibolşevici a fost deosebit de sângeros, iar atrocităţile comise de ambele părţi au fost înspăimântătoare. Poeta Marina Țvetaeva, al cărei soţ a luptat alături de Albi, dar a devenit mai târziu agent roşu, a evocat un război care i-a asmuţit pe ruşi împotriva ruşilor:

Pe câmp se clatină jelind – Rusia.
Săriţi, abia se ţine pe picioare!
De-atâta sânge se-ntunecă privirea! [...]
Zac cu toţii-nşiraţi –
Între ei nu-i cărare.
Uitaţi-i: sunt soldaţi.
Al cui e fiecare?
Căci unul era Alb – roşu-i acum:
Sângele l-a-nroşit.
Iar altul era Roşu – alb e-acum:
Moartea l-a înălbit. [...]
La dreapta şi la stânga,
Din spate şi din faţă,

Și Roșii, și Albi dau strigăt:
— Mamă!²⁷⁹

Campania antibolșevică – sau, mai bine zis, seria de campanii – a început bine. Proaspăt botezatul Partid Comunist Rus (bolșevic) al lui Lenin controla Petrogradul, Moscova și majoritatea orașelor mari, dar oponenții săi controlau suprafețe vaste din țară. Sudul era în mâinile conducătorilor cazaci, naționaliștii ucraineni prindeau puteri tot mai mari, iar armatele de voluntari albi, conduse de generalii țariști Kornilov și Denikin, porneau în marș către nord. Forțele amiralului Kolceak țineau Omskul, în est, iar de la baza lor din Estonia trupele generalului Iudenici amenințau însuși Petrogradul. Bolșevicii erau împresurați.

Puterile occidentale – britanicii, francezii, americanii și cehii – îi ajutau pe Albi cu provizii și trupe. Zeci de mii de soldați străini soseau ca să lupte cu amenințarea socialismului; furia lui Lenin se revărsa într-o serie de discursuri pătimașe:

Tovarăși ostași roșii! Capitaliștii din Anglia, America și Franța duc război împotriva Rusiei. Ei se răzbuună pe Republica sovietică a muncitorilor și țăranilor, pentru că aceasta a răsturnat puterea moșierilor și a capitaliștilor, dând astfel un exemplu tuturor popoarelor lumii. Capitaliștii din Anglia, Franța și America ajută cu bani și muniții pe moșierii ruși, care trimit împotriva Puterii sovietice trupe din Siberia, din regiunea Donului, din Caucazul de nord, vrând să restaureze puterea țarului, puterea moșierilor, puterea capitaliștilor.²⁸⁰

În înregistrările care ne-au rămas se aude mânia din vocea lui Lenin atunci când cheamă la lupta de clasă pe toate planurile. Ascultându-l, putem înțelege foarte bine cum a devenit el prototipul demagogului în secolul XX. Dar, în ciuda retoricii, în particular Lenin se temea că statul bolșevic nu va supraviețui războiului civil. Efortul propagandei bolșevice era concentrat pe demonizarea Albilor și a intervenționiștilor străini, în special a englezilor. Pretutindeni se auzeau cântecele anti-britanice:

Pe venetic, foștii stăpâni l-au implorat
Și bănci, și pământuri să facă scăpate [...]
Deci, șiret, bătrânul englez niște tancuri le-a dat!
Dar burjuului drac poporu-i va spune oricând:
Decât iarăși robie, mai bine-n mormânt.²⁸¹

Cei 40 000 de soldați britanici erau sătui de război și dornici să ajungă acasă. O divizie trimisă rușilor din nordul îndepărtat fusese declarată inaptă pentru serviciul militar în Franța²⁸², dar a reușit să blocheze porturile Arhanghelsk și Murmansk, pentru a preveni trecerea proviziilor către guvernul comunist. Soldații urau clima aspră și erau revoltați de brutalitatea războiului civil, după cum își nota în jurnalul său un marinar britanic, Tom Spurgeon, în martie 1918:

Când eram acolo, am cunoscut un ofițer rus care vorbea englezește mai bine ca mine. Într-o zi, ne plimbam împreună, discutând, cum făceam întotdeauna, despre modul de viață occidental. Fără să ne dăm seama, am ajuns într-un parc, unde se aflau mai mulți soldați și disidenți, inclusiv femei și copii. Când au văzut că ne apropiem, civilii s-au aliniat cu toții. Apoi, ca și când nimic nu s-ar fi întâmplat, ofițerul cu care discutam a mers pe lângă cei aliniați și i-a împușcat pe rând în spate. Pe urmă s-a întors

pe lângă şirul lor şi, dacă vreunul mai respira, îl împuşcă în cap. Pentru el, era ca şi cum ar fi luat micul dejun. Erau acolo femei şi copii mici, dar el nu părea deloc tulburat. Îmi amintesc clar unele dintre corpuri zvârcolindu-se pe pământ. N-am să uit niciodată. Amintirea mă bântuie şi acum.²⁸³

Alte trupe britanice au petrecut săptămâni sau luni bune aşteptând să intre în acţiune.²⁸⁴ Cei trimişi la Baku, în Azerbaidjan, au învăţat să se târguiască în pieţele locale, lucru numit de ei „skolko-ing“ (*skolko* – „cât?“ – a fost singurul cuvânt învăţat de mulţi dintre ei), dar urau cu toţii „gemul de peşte“ (de fapt caviarul) care li se dădea ca raţie. Când, în cele din urmă, au intrat în luptă, britanicii s-au comportat curajos, câştigând respectul celor care luptau alături de ei şi împotriva lor.

Troţki a scris mai târziu în memoriile lui că Lenin se simţise intimidat de forţele britanice, care erau înarmate cu puşti şi echipament mult mai moderne şi mai eficiente decât ale Armatei Roşii. În octombrie 1919, în calitatea de comandant al armatei, Troţki a emis un ordin de zi ca să aţâţe flacăra urii faţă de intruşii străini:

Ostaşi ai Armatei Roşii! Întâlniţi pe toate fronturile uneltirile ostile ale englezilor. Soldaţii contrarevoluţionari vă împuşcă cu arme englezeşti. Pe fronturile de sud şi de vest, găsiţi provizii de fabricaţie englezească. Prizonierii pe care i-aţi capturat sunt îmbrăcaţi în uniforme făcute în Anglia. Femeile şi copiii din Arhanghelsk şi Astrahan sunt schilodiţi şi ucişi cu ajutorul explozibililor englezeşti. Navele englezeşti ne bombardează ţărmurile...²⁸⁵

Trupele franceze au arătat mai puţin entuziasm decât britanicii. Mulţi soldaţi s-au răzvrătit în porturile de la Marea Neagră, cerând să plece acasă. Dar cei 70 000 de cehi au luptat cu ferocitate. După cum se temuseră bolşevicii, aceştia au luat într-adevăr Ekaterinburgul, la doar nouă zile după ce ţarul fusese omorât acolo. În decurs de câteva luni, cehii au ajutat la cucerirea unei salbe de oraşe din Siberia şi au avansat până la Vladivostok. Aliaţii le-au furnizat generalului Denikin şi amiralului Kolceak un milion de puşti, 15 000 de mitraliere şi 8 milioane de cartuşe.²⁸⁶ Albii erau în plin avânt. Forţele lor au ajuns la mai puţin de 160 de kilometri de Moscova şi chiar mai aproape de Petrograd.

În octombrie 1919, generalul alb Nikolai Iudenici a ajuns cu 20 000 de soldaţi în oraşul Gacina, fief monarhist, cu un magnific palat imperial şi cu o istorie de loialitate faţă de ţarism care începea de la Ecaterina cea Mare. Aici era platforma de lansare perfectă pentru un asalt al Albilor asupra Petrogradului roşu, aflat la distanţă de doar 50 de kilometri. Puterea bolşevică se clătina; dacă regimul nu reuşea să recucerească Gacina, noul stat avea să fie lichidat.

Dar Armata Roşie era condusă de un geniu militar. Leon Troţki muncise fără încetare pentru a transforma adunătura de gărzi roşii într-o adevărată forţă de luptă. A făcut uitată dezastruoasa „democratizare“ a armatei, care le permisesese soldaţilor să discute ordinele militare şi să-şi revoce ofiţerii. Le-a impus comisarilor politici din fiecare batalion să menţină disciplina. A introdus recrutarea şi i-a împuşcat pe cei care refuzau să se supună. În prima parte a anului 1919, Armata Roşie îşi dublase efectivele la 1,6 milioane de soldaţi; până la sfârşitul anului se dublase din nou.²⁸⁷

Acum, în faţa ameninţării lui Iudenici, Troţki a ridicat noi unităţi de luptă din suburbiile revoluţionare ale Petrogradului şi a adus în grabă şi mai mulţi oameni de la Moscova, cu trenul. Apărarea Petrogradului a făcut din Troţki o figură simbolică,

înfricoșătoare, de comandant care se repezea de la o bătlie la alta în propriul tren blindat, ținând discursuri și însuflețind trupele, ordonând execuția sumară a lașilor și dezertorilor. A ordonat construirea de baricade și tranșee pentru a opri tancurile britanice care luptau de partea Albilor și a trimis mii de infanteriști către Gâtchina. După trei zile de luptă aprigă, Albii s-au retras; Petrogradul era salvat. Răsplata lui Troțki a fost Ordinul Steagul Roșu și redenumirea orașului Gâtchina în onoarea lui: avea să fie numit Troțk, până la căderea lui în dizgrație, în 1929.²⁸⁸

Gâtchina și apărarea Petrogradului au însemnat un punct de cotitură în războiul civil. Discursurile lui Lenin aveau acum un ton optimist:

Armata Roșie și-a strâns rândurile, s-a ridicat la luptă, a alungat trupele moșierești și pe ofițerii albgardiști de pe Volga, a recucerit Riga, a recucerit aproape întreaga Ucraină și se apropie de Odessa și de Rostov. Încă câteva eforturi, încă câteva luni de luptă împotriva dușmanului, și victoria va fi a noastră. Armata Roșie este puternică fiindcă merge conștient la luptă, ca un singur om, pentru pământul țăranilor, pentru puterea muncitorilor și țăranilor, pentru Puterea sovietică.²⁸⁹

Înfrângerea Germaniei în Primul Război Mondial le-a permis bolșevicilor să recupereze o mare parte din teritoriul pe care-l cedaseră conform Tratatului de la Brest-Litovsk din 1918 (vezi p. 226). Finlanda și țările baltice erau pierdute, dar mare parte din Ucraina, Bielorusia și teritoriile sudice s-au întors în țarcul sovietic.

Cu Polonia a fost altă poveste. Profitând de haosul provocat de războiul civil din Rusia, polonezii, aflați sub comanda carismaticului Józef Piłsudski, au lansat o invazie a Ucrainei sovietice. Scopul lor era de a revendica acele pământuri care aparțineau istoric Poloniei și, aliați cu naționaliștii antisovietici ucraineni, au avansat cu o repeziciune remarcabilă, cucerind chiar Kievul. Scriitorul Isaac Babel, care a servit în cavaleria sovietică, relatează despre cruzimea războiului ruso-polonez (1919–1921):

În acea zi de 22 iulie [1920], printr-o manevră rapidă, polonezii sfârtecă tot spatele armatei noastre, năvăliră cu iuțeală în cătunul Kozin și luară prizonieri mulți ostași din Divizia 11. [...] Acolo, în lupta de la Hotin mi-a fost ucis calul. [...] Luându-mi șaua pe umăr, am pornit prin miriștea răscolită și, la o cotitură, m-am oprit să-mi fac nevoile. Ușurat, am început să mă închei, când am simțit niște stropi pe mână. Am aprins lanterna și întorcându-mă am văzut cadavrul unui polonez inundat de urina mea.²⁹⁰

Povestirile lui Babel din ciclul *Armata de cavalerie*, din anii 1920, sunt tablouri aspre, zugrăvite de un reporter de război. În ele e vorba despre o luptă naționalistă feroce pentru teritoriu, pe care cele două popoare o purtasă încă din secolul al XVI-lea. Speriați de succesele polonezilor, bolșevicii au lăsat deoparte retorica conflictului de clasă și a revoluției internaționale și s-au întors la naționalismul rus. Nu-i mai îndemnau pe proletarii din toate țările să se războiască cu capitalismul; îi îndemnau pe ruși să se războiască cu polonezii.

Cei 100 000 de voluntari care au răspuns chemării au fost de ajuns ca să oprească înaintarea polonezilor și să propulseze forțele sovietice într-un marș până la câțiva kilometri de Varșovia. Comunicatele comandantului Armatei Roșii, generalul Mihail Tuhacevski, erau euforice. Își exprima intenția de a continua marșul și de a duce comunismul pe străzile Londrei și Parisului, „peste cadavrul Poloniei Albe, pe drumul

către războiul mondial”²⁹¹. Dar Polonia a obținut o improbabilă victorie asupra încercuirii forțelor rusești, într-o bătălie care a rămas cunoscută drept *Cud nad Wisłą* (Minunea de pe Vistula). Varșovia a fost salvată – și, cel puțin deocamdată, au fost salvate și străzile Londrei și Parisului. Forțele sovietice fiind izgonite de pe teritoriul Poloniei, cele două părți au încheiat un armistițiu care împărțea zonele disputate din Ucraina și Bielorusia. Războiul i-a impus Moscovei acceptarea tacită a faptului că exportul comunismului trebuia abandonat, cel puțin temporar. Pentru moment, sovieticii trebuiau să se concentreze pe asigurarea triumfului revoluției la ei acasă.

Pacea cu Polonia și retragerea forțelor occidentale de intervenție din Rusia i-au permis lui Troțki să-și îndrepte atenția către Armata Albă rămasă, armata generalului Piotr Vranghel, încercuită acum în Crimeea. În noiembrie 1920, sub amenințarea Armatei Roșii, care înainta, și îngroziiți de poveștile cumplite despre torturi și execuții, soldații albi și familiile lor s-au retras într-un loc din care puteau fi duși în exil în Turcia de navele britanice și americane. Descriind scene care prefigurează evacuarea americană a Saigonului, scriitorul sovietic Konstantin Paustovski a zugrăvit disperarea și panica celor hotărâți să nu fie lăsați în urmă, în vreme ce vasele ieșeau din portul Odessa:

Gurile sfâșiate de strigăte de ajutor, ochii ieșiți din orbite, fețele verzi de groază, ridurile adânci ce le sapă apropierea morții, spaima oarbă a oamenilor a căror privire avea o singură țintă – schela vaporului, cu balustradele pasarelei rupte de presiunea trupurilor omenеști [...], paturile de pușcă ale soldaților peste marea de capete, copiii ridicați pe brațele întinse ale părinților deasupra turmei de oameni înnebuniți. [...] Oamenii se ucideau unii pe alții, nu-i lăsau să se salveze nici pe cei ce răzbisera până la scară și se prinseseră de balustradă. Câteva mâini se înfingeau, grabnic, în fericitul acela, agățându-se de el. [...] Vapoarele se aplecau încet sub greutatea oamenilor care nu încetau să se agațe de borduri și să se cațere pe ele. [...] Văzură apoi cum se tăiau parâmele de acostare și cum se desprindeau vapoarele de țarm, fără să mai ridice schelele. Ele alunecau și se prăbușeau cu oameni cu tot în mare. Nu puteai îndura să auzi țipetele, blestemele și bocetele oamenilor părăsiți sau despărțiți.²⁹²

Cincizeci de mii de bărbați, femei și copii lăsați în urmă au fost executați sumar de bolșevicii nou-veniți. În piesa lui Mihail Bulgakov *Fuga* (1928), doi ofițeri albi intră în vorbă la bordul unei nave care fuge din portul Sevastopol. Cei doi discută despre distrugerea vechii Rusii și despre eșecul salvării ei de sub jugul bolșevic:

Ce vezi acolo? Cum pleacă navă după navă, cu punțile pline de oameni învinși. [...] S-a terminat; e capătul drumului. [...] Totul e spart în bucăți deodată și pentru totdeauna. Și știi de ce? Am jucat teatru cu toții. Toți, în afară de bolșevici: pentru că ei au știut tot timpul exact ce voiau...²⁹³

Note

²⁷⁴. *The Memoirs of Vladimir D. Nabokov*, op. cit., pp. 71–72.

²⁷⁵. Extrase din declarația lui I. Iurovski în fața Comisiei de anchetă a sovietelor, *apud* R. Massie, *Nicholas and Alexandra*, Tess Press, New York, pp. 554–556. V. și E. Radzinsky, *The Last Tsar: The Life and Death of Nicholas II*, trad. engl. Marian Schwartz, Arrow, London, 1993, pp. 8–9: Radzinski nu reușește să găsească declarația lui Iurovski la Arhivele Centrale ale Statului din Moscova. Textul ei este reprodus la adresa <http://www.alexanderpalace.org/palace/>

276. Declarația lui Medvedev în fața Comisiei de anchetă a sovietelor, *apud* R. Wilton, *The Last Days of the Romanovs*, Legion, London, 1920, pp. 171 și urm.

277. Declarația lui Iurovski, *op. cit.*

278. Țarul Nicolae II a fost canonizat în 1981 (împreună cu membrii familiei și cu slujitorii asasiinați la Ekaterinburg) de Biserica Ortodoxă Rusă din afara Rusiei. Canonizarea din partea Bisericii Ortodoxe Ruse (Patriarhia Moscovei) a venit abia în anul 2000 (*n.t.*).

279. M. Tsvetaeva, „The Swans’ Encampment“ („Lebedinîi stan“ / „Sălașul lebedelor“), trad. engl. Elaine Feinstein, în *Selected Poems*, Penguin, London, 1994, p. 34.

280. Lenin, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, xxix, pp. 244–245 [„Apel către Armata Roșie“, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 38, Editura Politică, București, 1966, p. 232 – *n.t.*].

281. Interpretare înregistrată și versuri disponibile la adresa <http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=dubina>.

282. J. Silverlight, *The Victors’ Dilemma: Allied Intervention in the Russian Civil War*, Barrie & Jenkins Ltd, London, 1970, p. 171.

283. Miles Hudson, *Intervention in Russia, 1918–1920: A Cautionary Tale*, Leo Cooper, Barnsley, 2004, p. 79.

284. Silverlight, *op. cit.*, p. 185.

285. L. Trotsky, *My Life: An Attempt at an Autobiography*, Penguin, London, 1979, p. 449.

286. O. Figes, *A People’s Tragedy: The Russian Revolution 1891– 1924*, Jonathan Cape, London, 1996, p. 652.

287. *Ibid.*, pp. 596– 597.

288. Chiar memoriile lui Troțki privitoare la apărarea Petrogradului arată că victoria a fost foarte strânsă: „Singura și unica dată în întregul război, a trebuit să joc rolul de comandant de regiment. Când am văzut că oamenii noștri se retrag [...] m-am suit pe primul cal pe care l-am găsit și i-am întors din drum. În primele minute a domnit confuzia. Nu toți înțelegeau ce se întâmpla, iar unii dintre ei au continuat să se retragă. Dar i-am urmărit călare unul câte unul și i-am pus pe toți să se întoarcă. Ordonanța mea, un țăran din preajma Moscovei, el însuși soldat vechi, alerga pe urmele mele. Agitând un revolver, fugea ca un nebun de-a lungul rândurilor, repetând apelurile mele și strigând cât îl țineau puterile: «Curaj, băieți, vă conduce tovarășul Troțki!» Soldații avansau acum în ritmul în care se retrăseseră mai înainte. Muncitori și țărani tineri, studenți militari din Moscova și Petrograd, toți erau cu desăvârșire nepăsători față de propriile vieți. Avansau împotriva focului de mitralieră și atacau tancurile doar cu revolverul din mână. Statul-major al Albilor scria despre «frenesia eroică» a Roșiilor...”

289. Discurs al lui Lenin, în Lenin, *Collected Works*, *op. cit.*, xxix, pp. 244–245 [„Apel către Armata Roșie“, în ed. rom. cit., p. 232 – *n.t.*].

290. I. Babel, *Konarmia*, Pravda, Moskva, 1990, p. 119. „Red Cavalry“, în Isaac Babel, *Collected Stories*, Penguin, London, 196, pp. 135–136 [I. Babel, *Armata de cavalerie*, trad. rom. Victor Kernbach, Polirom, Iași, 2012, pp. 126–127 – *n.t.*].

291. *Apud* N. Davies, *God’s Playground: A History of Poland*, Oxford University Press, Oxford, 1981, ii, p. 396.

292. K. Paustovski, *Story of a Life: In That Dawn*, trad. engl. M. Harari și M. Duncan, Harvill Press, London, 1967, pp. 218–219 [K. Paustovski, *Memorii. Începutul unui veac necunoscut*, trad. rom. Alice Gabrielescu și Igor Lefter, Univers, București, 1972, vol. 3, pp. 224–226 – *n.t.*].

293. M. Bulgakov, *Flight*, Nick Hern Books, London, 1998, pp. 49–51.

Capitolul 24

Comunismul de război

Unul dintre cele mai vizionate filme sovietice ale anilor '30 a fost biografia istorică *Lenin în 1918* (1939). Regizat de Mihail Romm, era o continuare a mai vechiului său *Lenin în octombrie* (1937), care spunea povestea rolului conducătorului bolșevic în Revoluția din 1917. De această dată, intriga este mai întunecată și mai nuanțată. La jumătatea filmului, Lenin apare într-o vizită la o fabrică din Moscova, unde le ține muncitorilor un discurs înflăcărat. Dar când pășește afară se aud împușcături. Obiectivul se îndreaptă spre o femeie cu aspect amenințător, care se furișează prin mulțime. Cu un strigăt de oroare, mulțimea își dă seama că victima acestora este însuși Lenin. Cu o expresie stoică, Vladimir Ilici se apucă de piept și se prăbușește în brațele însoțitorilor săi.

Filmul se bazează pe o întâmplare reală, și am găsit și locul în care s-a petrecut, în districtul moscovit Zamoskvorecie, la o aruncătură de băț de apartamentul în care am stat în anii 1990. Ceea ce este cunoscut acum ca Uzina Electromecanică „Vladimir Ilici” a fost construit la jumătatea secolului al XIX-lea de un englez numit Hopper. Am identificat pe zid o plăcuță comemorativă care înregistrează diversele ocazii în care Lenin a vizitat clădirea. Nu face nici o referire la evenimentele dramatice din 30 august 1918, dar paznicii de la poartă mi-au spus bucuroși povești despre „ziua în care era să moară Lenin”.

Filmul lui Romm ne-o arată pe potențiala asasină, o revoluționară socialistă decepționată pe nume Fanny Kaplan, trăgându-i lui Lenin trei gloanțe în braț, gât și falcă. Gărzile de corp îl vâă într-o mașină și îl reped înapoi la Kremlin, inconștient și, aparent, aproape mort. Bolșevicii au fost cuprinși de panică și de frică. Țara era în toiul războiului civil, înconjurată de inamici, iar noul și fragilul regim vedea amenințări peste tot. S-a bănuț imediat că era vorba de o conspirație a dușmanului. Au venit știri despre alt atac, de această dată fatal, asupra capului poliției secrete din Petrograd, Moisei Urițki. Zeci de suspecți au fost ridicați, torturați și împușcați.²⁹⁴

Cum Uniunea Sovietică era înfuriată de sprijinul britanic oferit Albilor în războiul civil aflat în plină desfășurare, nu e de mirare faptul că degetul acuzator a fost îndreptat către Londra. Diplomatul britanic Robert Bruce Lockhart și asociatul lui, spionul Sidney Reilly, au fost acuzați de organizarea complotului în numele imperialiștilor occidentali. Gărzile roșii au devastat ambasada britanică și au împușcat mortal un funcționar. Bruce Lockhart a fost smuls din pat și arestat. Încolțit, Sidney Reilly a fugit către nord, prin Petrograd, în Finlanda, ajungând în cele din urmă la Londra pe 8 noiembrie. Între timp, Bruce Lockhart era interogat de Ceka la închisoarea Lubianka. Memoriile lui sunt o imagine a calmului englezesc în fața primejdiei, dar viața îi atârna, fără îndoială, de un fir de păr:

Termenul întemnițării mele a fost de exact o lună. Poate fi împărțit în două perioade: prima, care a durat cinci zile și a fost marcată de disconfort și frică; a doua, care a durat 24 de zile și poate fi

descrișă ca o perioadă de relativ confort, acompaniat de o tensiune mentală acută. Singura mea mângâiere au fost ziarele oficiale bolșevice, puse la dispoziție cu bucurie propagandistică de temnicerii mei. Ele erau categoric, cel puțin în privința cazului meu, departe de a fi liniștitoare. Erau încă pline de Conspirația Bruce Lockhart. Conțineau numeroase rezoluții, înaintate de comitetele oamenilor muncii, prin care cereau judecarea și executarea mea [...], și relatări încă și mai înfricoșătoare despre Teroarea care era acum în toi. Din prima zi de captivitate îmi dădusem seama că, dacă Lenin murea, viața mea nu mai făcea doi bani.²⁹⁵

Din fericire pentru Bruce Lockhart, Lenin s-a agățat de viață. Rănile lui erau grave, iar sângele din rana de la gât i se scursese în plămâni, îngreunându-i respirația. Chirurșii au decis că era prea periculos să-i scoată gloanțele și nu puteau decât să trateze rănilor pentru a înlătura infecția. Dar presa bolșevică minimaliza gravitatea rănilor lui Lenin, temându-se că o amenințare la viața acestuia ar putea să genereze panică sau să încurajeze forțele opoziției să pună la cale o lovitură împotriva regimului. *Pravda* scria: „Lenin, împușcat de două ori, refuză ajutorul. În dimineața următoare citește documente, ascultă; continuă să conducă locomotiva revoluției mondiale.”²⁹⁶ Mitul lui Lenin lua avânt; extravagantul cult al personalității, care-l descrie ca pe o figură de o sfințenie stoică și care avea să-l însoțească în viață și după moarte, este deja evident în cuvintele ziarului *Pravda*.

Bruce Lockhart, care a fost aproape sigur amestecat în complot, a fost închis la Lubianka, amenințat cu execuția și confruntat cu înspăimântata Fanny Kaplan:

La șase dimineața a fost adusă în celulă o femeie. Era îmbrăcată în negru. Avea părul negru și pe sub ochii care priveau în gol avea cearcăne mari. [...] Trăsăturile îi erau pronunțat evreiești. Am bănuیت că era Kaplan. Fără îndoială, bolșevicii sperau că îmi va face vreun semn de recunoaștere. [...] Dar ea s-a dus la fereastră și [...] a privit afară. A rămas acolo, aparent împăcată cu soarta ei, până când au venit santinelele și au luat-o. A fost împușcată înainte să afle dacă încercarea ei de a schimba istoria eșuase sau reușise.²⁹⁷

Bruce Lockhart a fost mai norocos. După o lună la Lubianka, Londra l-a schimbat cu un diplomat sovietic de rang înalt. La întoarcerea acasă, presa britanică s-a grăbit să-i înfățișeze, pe el și pe Sidney Reilly, ca pe niște agenți occidentali eroici care încercaseră cu dăruire să zdrobească amenințarea comunistă. O piesă radiofonică cu Errol Flynn și un film Warner Brothers cu Leslie Howard, intitulat *Agentul britanic* (1934), au luat cu hotărâre o poziție antibolșevică, înfățișându-i pe vitejii noștri „diplomați” drept sufletul unei operațiuni îndrăznețe, sancționate de Londra.

Lenin și-a revenit în urma rănilor, cu toate că acestea aveau să contribuie decisiv la moartea lui, cinci ani mai târziu. Însă efectul imediat al împușcăturilor din august a fost o înăsprire teribilă a regimului bolșevic. Pe 2 septembrie 1918, Iakov Sverdlov, președintele Comitetului Central Bolșevic, chema la o „nemiloasă teroare în masă împotriva tuturor dușmanilor revoluției!”²⁹⁸ Era, declara el, imperios necesar ca toți cei ce încercaseră să-l omoare pe Lenin, precum și cei care-i sprijineau să fie loviți fără milă.

Vorbele lui Sverdlov au dat semnalul începutului Terorii Roșii, care avea să dureze luni de zile și să curme mii de vieți. Ca replică la atacul asupra lui Lenin, așa-ziii dușmani de clasă au fost arestați și executați, unica lor crimă fiind originea socială. În cadrul unor operațiuni care au prefigurat Gestapoul, au fost luați ostatici dintre foștii funcționari țariști, moșieri, preoți, avocați, bancheri și negustori, care au fost folosiți ca represalii. Ziaristul

N-am să uit niciodată un articol din *Izvestiia* de sâmbătă, 7 septembrie. Sensul lui nu putea fi greșit înțeles. Se propunea să se ia ostaticii dintre foștii ofițeri ai armatei țarului, dintre membrii partidului Cadet și din familiile clasei de mijloc din Moscova și Petrograd și să fie împușcați câte zece pentru fiecare comunist ucis de Teroarea Albă. La scurt timp după aceasta, executivul central sovietic a emis un decret care le poruncează tuturor ofițerilor din vechea armată de pe teritoriile republicii să se prezinte într-o anumită zi, în anumite locuri [...]. Motivul invocat de bolșevici pentru Teroarea Roșie era acela că nici un conspirator nu putea fi convins că puterea Republicii Sovietice era îndeajuns de mare pentru a fi respectată dacă această putere nu era capabilă să-și pedepsească dușmanii, or nimic în afara fricii de moarte nu-i putea convinge pe acești dușmani. Reținerile civilizate dispăruseră...²⁹⁹

Lenin a semnat personal lista de execuții. Țelul părea să fie anihilarea fizică a unei întregi clase sociale. O cât de modestă avere te făcea vinovat; dacă aveai mâini fine, nedepinse cu munca manuală, puteai fi împușcat. Martin Lațis, șeful Ceka din Ucraina, a dezvăluit adevăratul țel al Terorii:

Nu căuta dovezi ca să vezi dacă acuzatul a luptat sau nu, cu arma sau cu vorba, împotriva Sovietelor. Întrebă-l doar cărei clase îi aparține, ce trecut are, educația, profesia. Acestea sunt întrebările care vor determina soarta acuzatului. Acestea sunt sensul și însăși esența Terorii Roșii.³⁰⁰

Pe măsură ce paranoia a devenit regula, bolșevicii s-au bazat din ce în ce mai mult pe călăii din Ceka. Metodele organizației, asumate cu cinism de fanaticul ei conducător, Feliks Dzerjinski „Cel de Fier“, erau extrajudiciare: mărturii smulse prin tortură, urmate de execuția imediată. „Noi suntem teroarea organizată, spunea Dzerjinski. S-o recunoaștem cu sinceritate. Teroarea e o necesitate absolută în vremuri revoluționare. Țelul nostru este să luptăm împotriva dușmanilor guvernului sovietic și ai noului mod de viață. Noi judecăm repede [...]. Să nu credeți că urmăresc vreo formă de justiție revoluționară; acum nu avem nevoie de justiție – suntem în război...“³⁰¹

În numele utopiei lui Lenin, în cei trei ani care au urmat perioadei inițiale de Teroare Roșie au fost omorâți circa o jumătate de milion de oameni. Dar cifra pălește în comparație cu cei 9 milioane, sau mai mulți, care au murit în aceeași perioadă în războiul civil. Numărul de victime căzute în luptă, răpuse de tifos, foamete și secetă a fost îngrozitor; adăugând cele unu sau două milioane de ruși fugiți peste hotare, țara era pe cale să se prăbușească. Economia era la pământ, moneda – fără valoare, iar oamenii se limitau la primitivul troc. Scriitorul Evgheni Zamiatin descria Petrogradul ca pe „un oraș cu aisberguri, mamuți și pustiuri [...], în care troglodiții, înfășurați în blănuri și pățuri, răătăcesc dintr-o peșteră într-alta“³⁰². Oamenii își vindeau pe nimic posesiunile și moștenirile de familie sau le schimbau pe lemne de foc. Caii, câinii și pisicile au dispărut de pe străzile orașului pentru a fi transformate în cârnați. Înainte de a muri de foame, filozoful Vasili Rozanov scria profetic:

Cu o bufnitură, un scâncet și un geamăt, peste istoria Rusiei s-a lăsat o cortină de fier: spectacolul s-a terminat, publicul s-a ridicat. E timpul să se îmbrace și să plece acasă. Dar când se uită în jur, oamenii văd că nu mai există nici haine, nici case...³⁰³

Cum fabricile se închideau și salariile erau mai mici cu 90 la sută, chiar și proletariatul părăsea cauza bolșevică. „Jos cu Lenin și carnea de cal!“³⁰⁴, zicea un graffiti

din Petrograd. „Îl vrem pe țar și carne de porc!“ În câteva fabrici din Petrograd au izbucnit greve. Guvernul le-a zdrobit prin metode țariste – împușcături în masă, arestări și execuții.

Pe măsură ce pierdea puterea, Lenin își abandona promisiunile de pace, dreptate și autodeterminare. Din mai 1918, retorica eliberării a cedat în favoarea așa-numitului comunism de război – aspru, înrobitor și represiv. Lenin fusese ridicat pe un val de revoltă populară de sloganurile lui despre pace, pâine, pământ și control muncitoresc. Bolșevicii însă aveau să desființeze toate aceste promisiuni în câteva luni de la venirea lor la putere. Încă din noiembrie 1917, *Golos Truda (Glasul muncii)*, organul oficial al sindicatelor muncitorilor anarhiști, avertizase asupra iminentei represiuni:

Odată ce puterea lor va fi consolidată și „legalizată“, bolșevicii, care sunt [...] susținători ai conducerii centraliste, autoritare, vor începe să reorganizeze viața țării și pe cea a poporului prin metode dictatoriale, impuse de la centru. Centrul, aflat la Petrograd, va impune întregii Rusii voința partidului și va comanda întreaga națiune. Sovietele și celelalte organizații locale ale voastre vor deveni încet-încet simple organe executive ale voinței guvernului central. Vom fi martorii instalării unui aparat autoritarist și etatist care va acționa de sus și va începe să lichideze, cu o mână de fier, tot ce-i va sta în cale.³⁰⁵

Așa s-a și întâmplat. În numele comunismului de război, societatea a fost transformată într-o economie cu comandă centralizată; statul era condus ca o mașinărie militarizată, în care toți trebuiau să se supună și dezertorii erau împușcați. Comitetele din fabrici, nominal independente, cărora Lenin le promisese controlul muncitoresc deplin, au fost trecute treptat la remorca sindicatelor conduse de bolșevici. De la jumătatea lui 1918, controlul muncitoresc a fost redus la monitorizare. Între 1918 și 1921, populației i-a fost impusă în mod sistematic munca forțată, iar încălcarea disciplinei era pedepsită cu moartea. Lagărele de muncă au început să se umple cu „elemente contrarevoluționare“. Industria a fost naționalizată, inițiativa privată a fost interzisă. Hrana a fost raționalizată, și numai muncitorilor și soldaților li se garanta subzistența. Fiecare act al guvernului dovedea acum o mentalitate de asediu. Pentru a-i obliga să construiască noua Armată Roșie, familiile foștilor ofițeri țariști erau ținute ostatece. Muncitorii nu mai erau priviți ca agenți ai revoluției, ci ca materie primă, resursă de exploatat în marele experiment al construirii socialismului. Se poate spune că programul comunismului de război a semănat cu regimul lui Pol Pot.

În locul păcii, Lenin adusese dezastrul. În loc de pâine – foametea. În loc de pământ – rechiziții. În locul reprezentării muncitorilor – teroarea. Winston Churchill comenta acid că „scopul lui Lenin [a fost] să salveze lumea; metoda lui – să o arunce în aer“³⁰⁶. Consulul britanic la Petrograd, colonelul R.E. Kimens, relata despre efectele comunismului de război:

Autoritățile sovietice se ocupă doar cu incitarea la ură de clasă, rechiziționarea și confiscarea proprietăților și distrugerea a absolut orice. Libertatea cuvântului și acțiunii a fost suprimată complet; țara este condusă de o autocrație infinit mai rea decât vechiul regim. Justiția nu există și orice faptă din partea celor care nu aparțin „proletariatului“ este interpretată drept contrarevoluționară și pedepsită cu întemnițarea și, în multe cazuri, cu execuția [...]. Unicul obiectiv al autorităților sovietice este răsturnarea ordinii existente și a capitalismului, mai întâi în Rusia și, apoi, în toate celelalte țări, și pentru asta sunt admisibile orice metode, atât timp cât masele sunt satisfăcute [...]. Pericolul ca

bolșevismul să se împrăștiie în țările învecinate este foarte mare. În acest caz, va fi imposibil să fie oprită mișcarea, care reprezintă un pericol pentru civilizația întregii lumi.³⁰⁷

Membrii fostei clase de mijloc erau denunțați ca *burjui*, „paraziți burghezi“ și „neoameni“. Casele le-au fost confiscate, le-a fost luată mobila și hainele le-au fost rechiziționate pentru stat. Au fost așezați în categoria cea mai de jos la rațiile de alimente, la limita înfometării, și obligați să facă munci crunte, adesea mortale. Petrogradul și-a pierdut două treimi din populație, oamenii fugind în provincie ca să încerce să găsească de mâncare. Străzile orașului erau pline de orfani de război și copii-hoți. Cerșetoria, piața neagră și prostituția erau frecvente.

În provincie, țăranii erau împărțiți în trei categorii – „săraci“ și „mijlocași“, prin urmare aliați ai proletariatului, și *culaci* (literal, „apucători“), care făcuseră ceva avere personală din munca lor și, în consecință, erau dușmani ai poporului. Aceștia erau fermierii mai pricepuți, oamenii de afaceri eficienți sau mai-marii satului, oamenii de vază în comunitatea rurală. Fiind clasa de țărani care avea cel mai mult de pierdut sub stăpânirea bolșevică și, ca atare, socotiți susceptibili de a i se opune, culacii au fost făcuți țapi ispășitori pentru întreruperile în aprovizionarea cu alimente. Discurs după discurs, aceștia au fost demonizați de Lenin:

Valul răscloalelor chiaburești se extinde în Rusia. Chiaburul nutrește o ură turbată împotriva Puterii sovietice și este gata să sugrume, să masacreze sute de mii de muncitori. Dacă chiaburii ar reuși să învingă, știm bine că ei ar ucide fără milă sute de mii de muncitori, că, aliindu-se cu moșierii și cu capitaliștii, ar restabili regimul de ocnă pentru muncitori, ar desființa ziua de lucru de 8 ore și ar readuce fabricile și uzinele sub jugul capitaliștilor. [...] Acești vampiri s-au îmbogățit din mizeria poporului în timpul războiului; ei au strâns mii și sute de mii de ruble, urcând prețurile la grâu și alte produse. Aceste lipitori au supt sângele oamenilor muncii, îmbogățindu-se cu atât mai mult cu cât flămânzeau muncitorii de la orașe și din fabrici. Acestor vampiri le declarăm un război necrutător! Moarte lor! [...] Muncitorii trebuie să zdrobească cu o mână de fier răscloalele chiaburilor.³⁰⁸

Bolșevicii au împruternicit „comitete ale celor mai săraci țărani“ să-i jefuiască și să-i omoreze pe detestații culaci. În câteva săptămâni, vecinii se omorau între ei. Poate că asta i-a aliat pe țărani la cauza bolșevică, dar a distrus clasa țăranilor care aduseseră dinamism și eficiență economiei rurale. Agricultură a regresat până la niveluri dezastruoase. Rezervele de grâne au scăzut. Orașele flămânzeau.

Cu foamea la ușă, problema cea mai presantă a bolșevicilor era cum să-i hrănească pe muncitori și pe soldați, principalul lor sprijin. Dacă foamea întorcea aceste clase împotriva regimului, bolșevismul avea să piară. Așa că partidul a trimis brigăzi înarmate în provincie, ca să-i oblige pe țărani să-și predea recoltele.

Gărzile roșii au apărut din senin cerând grâu; țăranii erau torturați până când predau proviziile; cei care se împotriveau erau împușcați, casele le erau arse și familiile deportate. Căci acuzațiile aduse de bolșevici culacilor – că făceau provizii și că-i înfometau deliberat pe muncitori – erau îndreptate fără discriminare către toți cei ce reușeau s-o ducă puțin peste limita subzistenței. În realitate, cei mai mulți țărani abia reușeau să se hrănească. Știind că produsele aveau să le fie confiscate, răspunsul multora a fost să lase lucrul, în semn de protest. O treime din pământ a rămas pârloagă, iar animalele – vitele și caii – au fost măcelărite fără număr.

Începând cu 1918, brutalității regimului i s-a răspuns prin rezistență armată. Țăranii au omorât 15 000 de membri ai brigăzilor bolșevice care rechiziționau. O comunitate le-a înfipt capetele retezate în țepe, până când un bombardament al artileriei guvernului a făcut tot satul una cu pământul. Revolta crescândă din regiunea Tambov, aflată la 500 de kilometri sud-est de Moscova, a culminat prin formarea unei armate țărănești de 70 000 de oameni, pregătită să lupte pentru libertate și pentru dreptul la pământ. Într-o perioadă de aproape doi ani, rebeliunea s-a răspândit pe suprafețe vaste din Rusia de sud-est, amintind de marile revolte ale lui Razin și Pugaciov (vezi pp. 84–85 și pp. 109–111). Pentru masacrarea rebelilor a fost nevoie de 100 000 de soldați și de gaze de luptă, căci aceștia se ascundeau în pădure; supraviețuitorii și familiile lor au fost închiși în rețeaua tot mai mare de lagăre.

Pe la începutul lui 1921, recoltele proaste deveniseră endemice, iar foametea se răspândea în Rusia. În regiunea Volgăi, 10 milioane de oameni erau la limita înfometării și se pierduseră 22 de milioane de animale. Scriitorul și romancierul britanic sir Philip Gibbs a fost la fața locului:

Recolta fusese distrusă de două secete teribile. Iar rezervele de grâne, păstrate întotdeauna de țărani, fuseseră folosite pentru a hrăni Armata Roșie. Douăzeci și cinci de milioane de oameni erau amenințați cu înfometarea; pretutindeni erau nenumărați morți și muribunzi. Am intrat în bordeie în care o familie întreagă se întinsese pe jos ca să moară. Am văzut cu adevărat imagini care mi-au umplut inima de milă pentru un mare popor. Era jalnic să-i vezi pe copiii aceia bălai cum mureau de foame cu burțile umflate.³⁰⁹

Lenin nu părea mișcat. Greu de găsit prin operele lui complete vreun semn de simpatie umană sau de îngrijorare. Dar s-a grăbit să exploateze suferința națiunii, să născocească țapi ispășitori pentru a abate mânia populară de la regim. Directivele pe care le-a semnat personal impuneau o represiune și mai puternică și incitau la ură de clasă, în numele bolșevismului:

Răscoala chiaburilor trebuie înăbușită fără milă. Trebuie să dăm un exemplu. Trebuie să spânzurați (repet, spânzurați, fără excepție, în public) cel puțin o sută de chiaburi, de bogați, de vampiri. Apoi să le publicați numele și să le luați toate grânele. De asemenea, executați ostaticii – în conformitate cu telegrama mea precedentă. Să o faceți în așa fel încât la sute de mile împrejur poporul să tremure și să strige: „Să-i gătuim și să-i strangulăm pe chiaburii ăștia care ne sug sângele!“ P.S. Folosiți oamenii cei mai duri pe care-i aveți.³¹⁰

În momentul în care clerul s-a opus campaniei bolșevice de închidere a bisericilor și de confiscare a proprietăților Bisericii, replica lui Lenin a fost, încă o dată, teroarea. „Trebuie să [...] învingem orice rezistență cu o asemenea brutalitate, încât să nu fie uitată timp de decenii, scria el. Cu cât e mai mare numărul de preoți și burghezi reacționari pe care reușim să-i executăm [...], cu atât mai bine.“³¹¹

Rusia aluneca în anarhie. Grevele paralizau orașele; provincia era măcinată de revolte. Răspunsul lui Lenin a fost și mai multă teroare. Când alți doi membri ai guvernului, Grigori Zinoviev și Nikolai Buharin, au încercat să modereze puterea poliției secrete, Lenin li s-a opus. Până în 1921, el a tot lărgit puterile Cekăi de a face execuții sumare.

Terorea însă nu era de ajuns. Rusia se clătina în așteptarea unei alte revoluții. Iar în martie 1921 un eveniment de importanță colosală avea să-i oblige pe bolșevici să regândească întregul mod de exercitare a puterii.

Note

294. Există și o explicație pentru importanța acordată filmului Lenin în 1918 în URSS-ul anilor '30. Era perioada stalinistă a vânătorii de vrăjitoare, a comploturilor și conspirațiilor presupuse în toate zonele societății, a epurărilor și a proceselor inventate. Astfel încât un film care înfățișează forțe întunecate lucrând la răsturnarea puterii sovietice era exact ce poruncise Stalin. Iar dacă privim mai îndeaproape, putem observa că unul dintre oamenii pe care filmul îi prezintă punând la cale uciderea lui Lenin este liderul bolșevic Nikolai Buharin. Nici asta nu era o coincidență: în vremea la care filmul a ajuns în cinematografe, Buharin tocmai fusese condamnat la moarte, într-un proces cu acuzații inventate.

295. R. Bruce Lockhart, *Memoirs of a British Agent: Being an Account of the Author's Early Life and of His Official Mission to Moscow in 1918*, Putnam, London, 1932, p. 326.

296. *Pravda*, 3 septembrie 1918, *apud* L. Kirschenbaum, „Scripting Revolution: Regicide in Russia“, în *Left History*, 7, nr. 2/2001, p. 50.

297. B. Lockhart, *op. cit.*, p. 320.

298. Decret asupra Terorii Roșii publicat în *Krasnaia Gazeta*, 1 sept. 1918, și în *Izvestiia*, 3 sept. 1918

299. M. Philips Price, *My Three Revolutions*, George Allen & Unwin Ltd., London, 1969, p. 136.

300. *Apud* E. Albats, *KGB: State Within a State, The Secret Police and its Hold on Russia's Past, Present and Future*, trad. engl. C. Fitzpatrick, I.B. Tauris, London, 1995, p. 93.

301. Interviu cu Dzerjinski în *Novaia Jizn*, 14 iul. 1918.

302. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 409.

303. V. Rozanov, *Izbrannoe*, Neimanis, München, 1970, p. 494. *Apud* M. Heller și A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, 1986, p. 255.

304. M. McAuley, *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917–22*, Clarendon Press, Oxford, 1991, p. 280.

305. *Golos truda*, nov. 1917.

306. N. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford University Press, New York, 1963, p. 527.

307. Raport al colonelului Kimens, viceconsul britanic la Petrograd, 12 noiembrie 1918, reprodus în *The Russian Revolution*, 1917, The Stationery Office, London, 2001, p. 83.

308. Lenin, *Collected Works*, trad. engl. J. Riordan, Progress Publishers, Moscow, 1997, xxviii, pp. 53–57 [„Tovarăși muncitori! Pornim la lupta finală, hotărâtoare!“, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 37, Editura Politică, București, 1965, pp. 40–41 – *n.t.*].

309. Interviu din arhiva BBC cu sir Philip Gibbs, fără dată.

310. *Apud* Robert Service, *Lenin: A Biography*, Macmillan, London, 2000, p. 365.

311. O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891– 1924*, Jonathan Cape, London, 1996, p. 749.

Capitolul 25

Noua Politică Economică

Mare mi-a fost surprinderea când am ajuns pentru prima dată în Uniunea Sovietică, ca elev de liceu – idealist, dar prost informat. Temperatura Războiului Rece evolua de la îngheț la indecizie caldută, și totuși țara rămânea o altă lume, în care cetățenilor li se negau drepturile civile și unde televiziunea sovietică era încă înrobită de Vladimir Ilici Lenin. Seară de seară, Lenin dădea buzna pe ecran. Un cor de copii drăgălași cânta osanale primului conducător sovietic – „Suntem cu toții tineri leniniști! Visăm să trăim și să muncim ca Lenin! Dragostea noastră i-o închinăm, lui și patriei...” Era tulburător, îmi amintea de imnurile pe care le cântasem în copilărie – doar înlocuiți-l pe Isus cu Lenin. Dar cât de ciudat e ca un om care și-a petrecut zilele semnând condamnări la moarte și incitând la teroare în masă să fie idolatrizat de copii ca un afectuos personaj patern!

Apoi iată versiunea pentru cei mari, care răsuna la radio, cu versuri ce-mi aminteau de tribuna de pe Anfield cântând „You’ll never walk alone”³¹²: „Lenin e mereu cu tine“, ziceau versurile unui cântec, într-un crescendo de coarde, cu un tenor care atingea notele de sus. „La bine și la rău, / Lenin e primăvara, / E ziua fericită, / E-n mine și în tine [...] / Lenin e-n orice moment cu noi [...] / aducând lumii bucurie.“

Sentimentalismul pompos al adorării lui Lenin era ciuca bății de joc. Noii mei prieteni ruși mi-au atras atenția că nu putem fi niciodată singuri, nici măcar în momentele cele mai intime, apoi au izbucnit în râs, explicându-mi că *Lenin vsegda s nami* – Lenin e mereu cu noi.³¹³ Masele însă luau în serios acest cult al personalității fără de prihană. Decenii întregi, imaginea și vorbele lui au fost glorificate în filme, cântece și afișe. Un partid care distrusese religia într-o țară profund creștină avea nevoie de un înlocuitor în mintea poporului, iar Lenin cel sfânt, dedicat, ascetic și plin de abnegație, era în acord cu vremurile.

Războiul civil făcuse din bolșevici un partid al puterii autocratice, opac la discuții sau opinii divergente. Cu toții se considerau o frăție paramilitară, înconjurată de o populație nedemnă de încredere, care trebuia reeducată pentru a înțelege noua realitate. Ca să-și atingă scopurile, conducătorii partidului trebuiau să se oțelească pentru a fi zeloți austeri, disciplinați, netulburați de emoțiile umane obișnuite.

Lenin a recunoscut că fanaticul Rahmetov din romanul *Ce-i de făcut?* al lui Cernîșevski – omul care refuza mâncarea și dormea pe un pat cu cuie ca să se călească – fusese un model în evoluția lui. „Eu nu pot să ascult prea des muzică, spunea Lenin, căci ea are influență asupra nervilor; îmi vine să spun fleacuri plăcute și să-i mângâi pe căpșor pe oameni [...]. Dar [...] trebuie să le dai la cap fără milă [...]. Hm-hm, o funcție afurisită de grea!”³¹⁴

La patru ani după 1917, revoluția era departe de a fi în siguranță. Când conducătorii ei s-au adunat la Moscova pentru ceea ce ar fi trebuit să fie un triumfal al X-lea Congres al

Partidului, din martie 1921, au făcut-o în contextul unor frământări amenințătoare. Revoltele țăranilor, foametea și grevele paralizau economia rusească. Muncitorii din Petrograd, care fuseseră piatra de temelie a revoluțiilor din februarie și octombrie, se aflau din nou pe străzi; doar că acum mășăluiau împotriva bolșevicilor. Doleanțele înșirate în declarația de grevă a muncitorilor erau un protest deschis împotriva represiunii comuniste:

Noi, reprezentanții fabricilor și partidelor socialiste din Petrograd, cu toate că nu suntem de acord în multe privințe, ne-am unit pentru a urmări următoarele țeluri: răsturnarea dictaturii bolșevice, alegeri libere pentru soviete, libertatea cuvântului, a presei și a adunărilor pentru toți, precum și eliberarea deșinuiților politici.

Cuprins de panică, guvernul a declarat legea marțială. Trupele i-au dispersat pe greviști cu focuri de armă. Dar în imediata apropiere a Petrogradului se pregătea o vijelie care avea în curând să zguduie regimul din temelii.

Într-o zi furtunoasă de toamnă, cu un vânt sărat bătând dinspre mare, îmi căutam drumul printr-un labirint pustiu de fortificații de piatră, pe o insulă din Golful Finlandei. Zidurile șubrede și amplasamentele tunurilor, acum năpădite de buruieni și de plante târâtoare, fac parte din fortăreața Kronstadt, fost port al flotei Mării Baltice și primă linie de apărare a Sankt-Petersburgului, aflat la doar 40 de kilometri către est, dincolo de apele înghețate.

După revoluția din februarie 1917, marinarii din Kronstadt s-au răzvrătit și și-au omorât ofițerii țariști; ca trupe de șoc ale revoluției, au luptat cu un zel feroce și au luat parte în octombrie la asaltul Palatului de Iarnă. Dar în 1921 lucrurile se schimbaseră. Aici, în galeriile subterane din Kronstadt și pe crucișătoarele și navele de război care staționau la ancoră, se țineau ședințe. Starea de spirit a celor 30 000 de marinari ai fortăreței era sumbră, iar mânia lor era îndreptată către bolșevici. Democrația sovietelor fusese zdrobită de dictatura monopartită a comuniștilor. Marinarii au trimis o delegație ca să se întâlnească cu muncitorii din Petrograd și au aflat despre mânia, disperarea și nevoia lor tot mai mare de acțiune directă. Un purtător de cuvânt al muncitorilor le-a spus că răbdarea poporului era pe sfârșite:

Pentru că sunteți din Kronstadt și sunteți marinarii revoluționari, cu care ne amenință mereu, și pentru că vreți să știți adevărul, iată-l: murim de foame. N-avem nici încălțări, nici haine. Suntem terorizați fizic și moral. Orice cerere și orice revendicare de-a noastră e tratată de autorități cu teroare, teroare și iarăși teroare. Uitați-vă la închisorile din Petrograd și veți vedea câți dintre oamenii noștri sunt închiși acolo. Nu, tovarăși! A venit timpul să le spunem deschis comuniștilor: „Ați vorbit destul în numele nostru. Noi zicem: Jos cu dictatura voastră care ne-a adus în fundătura asta! Acum plecați și faceți loc unor oameni fără partid. Trăiască sovietele liber alese! Doar ele ne pot scoate din acest dezastru!”³¹⁵

La întoarcerea delegației la Kronstadt, marinarii au discutat în ședințe deschise despre felul în care ar trebui să răspundă crizei. Nu acceptau faptul că apelul lui Lenin „Toată puterea Sovietelor!” fusese înlocuit de „Toată puterea bolșevicilor!”. În semn de protest, 5 000 de marinari din Kronstadt și-au ars carnetele de partid. Conducătorii lor au redactat un manifest care declara că bolșevicii „au pierdut încrederea poporului” și care cerea concesii imediate, inclusiv alegeri libere, deschise tuturor partidelor:

Clasa muncitoare se aștepta ca revoluția să aducă libertate, dar a adus o înrobire ale cărei grozăvii le depășesc de departe pe cele ale țarismului [...]. Puterea monarhiei, cu poliția și cu jandarmeria ei, a trecut în mâinile uzurpatorilor comuniști, care au dat poporului nu libertate, ci veșnica teamă de tortură la Ceka [...]. Comuniștii au adus și înjosire morală, obligând poporul să gândească cum vor ei [...]. Prin controlul statului asupra sindicatelor, i-au înlănțuit pe muncitori de mașinile lor, așa că munca nu mai e izvor de bucurie, ci o nouă formă de sclavie. La protestele țăranilor, exprimate în revolte spontane, și la cele ale muncitorilor, forțați de condițiile de viață să intre în grevă, ei au răspuns cu execuții în masă și cu vărsări de sânge care le depășesc până și pe cele ale generalilor țariști. Rusia proletariatului, prima care a ridicat flamura roșie a eliberării, este acum înecată în sânge.³¹⁶

Când vestea despre manifest a ajuns la Lenin, aflat la congresul partidului de la Moscova, a înțeles în ce pericol se aflau bolșevicii. L-a trimis pe Troțki la Kronstadt, cu ordinul de a înăbuși revolta.

Pe 8 martie 1921, în ziua deschiderii congresului, marea fiind încă înghețată, forțele bolșevice și-au început marșul de opt kilometri pe gheață. Artileria lui Troțki a deschis focul de pe țărm, dar marinarii din Kronstadt erau adăpostiți în cazematele fortificate. Le-am găsit, încă în picioare, la marginea apei. Uitându-mă dinăuntru, am înțeles cât de bine i-au avut în vizor tunarii răzvrățiți pe soldații bolșevici care avansau și care nu aveau unde să se ascundă pe întinderea de gheață. Cu un baraj distrugător de artilerie, marinarii au secerat mii de soldați ai Armatei Roșii și i-au forțat pe cei rămași să se retragă. Bolșevicii priveau dezastrul în față.

Dar Troțki a fost nemilos. După o săptămână, a adunat 45 000 de noi soldați și a aliniat în spate mitraliere care să tragă în cei ce refuzau să intre în acțiune. În jur de 300 de delegați de la congresul partidului s-au oferit voluntar să vină în ajutor asaltului. De data aceasta, forțele lui Troțki au ocupat poziții în jurul Kronstadtului și, după 24 de ore de luptă sângeroasă, cu pierderi de aproape 10 000 de oameni din rândurile Armatei Roșii, fortăreața a căzut în mâinile bolșevicilor. Mulți dintre rebeli au fugit pe gheață în Finlanda, însă 15 000 au fost luați prizonieri, fiind executați imediat sau condamnați la lagăr pe viață. Lenin i-a denunțat pe marinarii din Kronstadt ca „trădători albi“ și s-a grăbit să dea mai multă pâine ca să liniștească furia populației.

Criza imediată se terminase, dar revolta de la Kronstadt era un avertisment pe care Lenin nu putea să-l ignore. Mânia muncitorilor și țăranilor, care simțeau că bolșevicii le furaseră roadele revoluției, nu mai putea fi ascunsă. O revoltă țărănească din Tambov și-a atins apogeul exact în timpul insurecției marinarii de la Kronstadt. Lenin a admis că bolșevicii „abia se mai țineau“. A spus în sesiunea de deschidere a celui de-al X-lea Congres al partidului că războaiele cu țăranii și revolta din Kronstadt erau „mult mai periculoase decât toți Denikinii, Iudenicii și Kolceakii laolaltă“. Poporul era sătul de represiune și de comunismul de război, epuizat de foame și de colapsul economic, nemaifiind dispus să sufere în numele nici unei utopii. Forța militară și teroarea în masă nu mai erau de ajuns pentru a ține totul sub capac; Lenin avea nevoie de o soluție diferită, pe termen mai lung.

Soluția pe care Lenin a propus-o congresului partidului, la doar câteva zile de la rebeliunea din Kronstadt, a fost Noua Politică Economică – NEP. Aceasta avea să înmoaie controlul dictatorial al statului și să reintroducă unele elemente ale capitalismului, în încercarea de a îmbunătăți situația economică dezastruoasă a națiunii: „Sarcina politică

fundamentală, în momentul de față, constă în însușirea deplină și aplicarea riguroasă a noilor politici economice de către toate cadrele de partid și sovietice. Partidul consideră că această politică este stabilită pentru o perioadă îndelungată, pentru un întreg șir de ani“, promitea Lenin, care anunța totodată un număr de concesiile acordate țăranilor în scopul încurajării producției agricole.³¹⁷

„Concesiile“ lui Lenin cuprindeau sfârșitul detestabilei practici de confiscări ale cerealelor de către stat, care stârnise o opoziție sângeroasă și dusese la prăbușirea agriculturii rusești. Acum, în schimbul cedării unei părți fixe din recoltă, țăranilor avea să li se permită să vândă restul spre propriul beneficiu. În mod deloc surprinzător, producția a crescut foarte mult.

În industrie avea, de asemenea, să se îngăduie o anumită inițiativă privată, cooperativelor și întovărișirilor agricole permițându-li-se să facă profit, nu pentru stat, ci pentru ele. Urmau să fie căutate peste graniță ajutor și investiții, iar relațiile economice mai bune aveau să reducă din izolarea la care Rusia era supusă din 1917. Băncile, producția militară și industria strategică rămăneau în mâinile statului, dar în majoritatea celorlalte sectoare avea să fie tolerată o economie mixtă. Industria ușoară avea să fie încredințată în linii mari cooperativelor private.

Era singura modalitate de a îmblânzi poporul. Dar a fost o bombă ideologică și a dezbinat partidul. Mulți bolșevici au văzut NEP-ul ca pe o trădare. Slăbirea statului, întoarcerea metodelor capitaliste au fost percepute ca o deturnare a idealurilor comuniste, o capitulare în fața burjuilor. Însuși Vladimir Maiakovski, înflăcăratul poet semioficial al bolșevicilor, înfiera NEP în versuri:

M-au întrebat cândva: „Vă place NEP?“
„Îmi place – am răspuns – când nu-i inept.“
Câțiva tovarăși au strâmbat din nas.
— Haideți, tovarăși,
E tot ce v-a rămas?
Intrați în ring!
Cu negustorii toți pe jos să măturați!
Socotitul să-nvingi e musai a-nvăța.
Dar e „tameinic și pentru mult timp“,
deci
înainte-i dați,
poate un nou Octombrie se va arăta.³¹⁸

Însă Noua Politică Economică a fost un mare succes. În câțiva ani, agricultura și industria au revenit la nivelul antebelic, nivelul de trai a crescut, ceea ce a domolit mânia populară împotriva regimului. Inițiativa privată limitată a dat pîntenii poporului rus să muncească mai mult, pentru câștigul personal. Țăranii produceau mai multă hrană, pentru că știau că era în interesul lor.

NEP a înlăturat amenințarea unei contrarevoluții și a asigurat menținerea bolșevicilor la putere. Dar lui Lenin nu i-a plăcut niciodată. Pentru el, era vorba de o retragere strategică, un truc necesar pentru păstrarea cârmuirii comuniste pe drumul adevăratului socialism. Simpatiza, fără îndoială, cu autoritariștii, care erau indignați de acest

compartimentelor și metodele capitaliste. Pe de altă parte, Lenin știa că trebuie să meargă mai departe. Pentru că NEP stârnea discuții aprige în partid, a trecut în mod decisiv la zdrobirea întregii opoziții față de acesta și față de autoritatea conducerii. În aceeași zi în care era anunțată NEP și revolta din Kronstadt era, în sfârșit, învinsă, Lenin a prezentat congresului o moțiune care solicita unitatea partidului. „Congresul declară dizolvate și hotărăște să fie dizolvate imediat și fără excepție toate grupurile care s-au format pe baza unei platforme sau alteia [...]. Neexecutarea acestei hotărâri a congresului atrage neapărat după sine excluderea imediată din partid.”³¹⁹

Moțiunea „Despre unitatea partidului” a fost adoptată, și ea avea să aibă consecințe fatale. Elementele de pluralism din partid au fost înlăturate. De acum înainte, discuțiile urmau să fie înăbușite, și orice provocare la adresa conducerii avea să fie denunțată drept „fracționism” perfid, o tactică pe care Stalin avea să o exploateze mai târziu, pentru a-și păstra puterea dictatorială. Moțiunea a netezit calea unui partid comunist intolerant, monolitic, care avea să conducă țara în următorii 70 de ani.

Lenin era cât se poate de conștient că până și cea mai limitată reformă risca să deschidă calea altor și altor revendicări. Astfel, el a însoțit concesiile NEP cu represiunea disidenților, materializată, începând din 1922, în procese publice ale oponenților politici și deportări ale inteligenței ruse.

Ca și în cazul dictaturii din Chile a lui Augusto Pinochet sau în cazul Chinei de astăzi, Lenin a tras foloasele liberalizării economiei, fără a scăpa din mână controlul dictaturii politice (direcție în care Mihail Gorbaciov, 60 de ani mai târziu, avea să eșueze, cu serioase consecințe pentru el însuși și pentru partid).³²⁰ NEP a oferit un moment de răgaz, dându-i lui Lenin timpul de care avea atâta nevoie pentru a consolida puterea bolșevicilor. Dar, dacă 1921 a marcat o însănătoșire politică a partidului, sănătatea lui Lenin era tot mai fragilă.

Note

³¹². Stadionul din Anfield, sediul clubului de fotbal F.C. Liverpool. „You’ll never walk alone” („N-ai să mergi niciodată singur”), piesă muzicală devenită imn al suporterilor mai multor echipe de fotbal britanice și germane (n. t.).

³¹³. O variantă a acestei glume zicea că „în URSS nu poți să cumperi paturi duble, doar triple”!

³¹⁴. Într-o conversație privată cu Maxim Gorki, *apud* Gorki, *Lenin the Man*, Neue Rundschau, Berlin, 1924 [M. Gorki, *V.I. Lenin*, trad. rom. Maria Bistrițeanu și Petre Solomon, Editura Univers, București, 1970, p. 95 – n.t.].

³¹⁵. I. Getzler, *Kronstadt, 1917–1921: The Fate of a Soviet Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, pp. 212–213.

³¹⁶. O. Figes, *A People’s Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, Jonathan Cape, London, 1996, pp. 763–764.

³¹⁷. Discurs al lui Lenin la Congresul al X-lea al Partidului Comunist Rus (bolșevic) din martie 1921, în Lenin, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, pp. 93–95 [„Proiect de rezoluție în legătură cu problemele noii politici economice”, în V.I. Lenin, *Opere*

complete, vol. 43, Editura Politică, București, p. 342 – n.t.].

318. V. Maiakovski, *Vî liubiteli NEP?* [Vă place NEP?] (1922), în *Sobranie Socinenii v 13 tomah*, Hudojestvennaia Literatura, Moskva, 1961, iii, pp. 29–30.

319. Hosking, *op. cit.*, pp. 415– 416 [V.I. Lenin, „Cuvântare la al X-lea Congres al P.C.(b) din Rusia (8–16 martie 1921)“, în *Opere complete*, vol. 43, Editura Politică, București, 1966, pp. 91– 95 – n.t.].

320. E limpede că modelul pentru Perestroika lui Gorbaciov a fost, cel puțin în parte, Noua Politică Economică din anii '20. Atât pentru Lenin, cât și pentru Gorbaciov, amenințarea colapsului economic a fost cea care i-a făcut să experimenteze capitalismul. Și, în ambele cazuri, experimentul a transformat societatea. Atât NEP, cât și Perestroika au creat o nouă clasă de speculanți – așa-numiții nep-mani în 1920 și oligarhii din vremurile noastre –, care s-a îmbogățit din exploatarea noilor libertăți economice. Și unii, și alții au fost detestați de restul populației, și-au creat o proastă reputație prin etalarea lipsită de gust a bogăției personale și au reprezentat o amenințare la adresa supra viețuirii sistemului comunist. Cred că Gorbaciov, ca și Lenin, a văzut în liberalizarea economică o măsură de conservare și consolidare a socialismului, dar – spre deosebire de Lenin – Gorbaciov n-a știut să impună înăsprirea politică prin care ar fi putut ține sub control schimbarea, ceea ce a avut, în cele din urmă, drept rezultat distru gerea sistemului pe care această liberalizare trebuia să-l salveze.

URSS în 1922

Capitolul 26

Stalin la putere

Există multe materiale filmate cu Lenin. Uniunea Sovietică a privit cinematograful ca pe cea mai puternică armă propagandistică, iar în 1969 Institutul Sovietic de Marxism-Leninism a pus peliculele laolaltă într-un soi de montaj retrospectiv. Privindu-l acum, înșiruirea cronologică minuțioasă oferă o imagine a evoluției existenței publice și private a liderului sovietic.

În perioada de după 1917, îl vedem pe Lenin ținând discursuri mulțimilor, adresându-se congreselor, pălăvrăgind plin de sine în Kremlin (cei care citesc pe buze pot distinge un nerăbdător „Cât mai durează asta?“), mângâindu-și pisica și semnând scrisori la biroul lui. Însă filmele se termină brusc la sfârșitul lui 1921. Apoi, nimic. Beznă.

Disparația lui Lenin din ochii publicului a survenit după două accidente vasculare, posibil efect al rănilor suferite în tentativa de asasinat din 1918. Ascunderea stării de sănătate avea să devină un nărav al conducătorilor sovietici care au urmat. Dar boala lui Lenin avea să aibă consecințe serioase pentru Rusia și pentru întreaga lume.

În timpul ultimilor doi ani de viață, paralizat și abia mai vorbind, cu o singură emisferă cerebrală funcțională, Lenin s-a străduit să-și lase instrucțiunile privind viitorul țării. Într-un document care a rămas cunoscut drept „Testamentul lui Lenin“, întocmit în izolarea dacei sale din satul Gorki, din apropierea Moscovei, i-a trecut în revistă pe cei care ar fi putut să-i urmeze. Vorbește cu căldură despre tânărul Nikolai Buharin, „preferatul întregului partid“. E mai puțin sigur de Troțki, care, deși „se distinge printr-o excepțională capacitate“, a „dat dovadă de exces de încredere în sine“. Are însă cele mai mari îndoieli cu privire la Stalin:

Tov. Stalin, devenind secretar general, a concentrat în mâinile sale o putere nemărginită, și nu sunt convins că el va ști să folosească cu destulă prudență această putere [...]. Stalin este prea brutal, și acest defect [...] devine intolerabil când cineva exercită funcția de secretar general. De aceea, propun tovarășilor să se gândească de a-l elibera pe Stalin din această funcție și de a numi în locul lui pe altcineva, care în orice privință să se deosebească de dânsul numai printr-o singură calitate, și anume să fie mai îngăduitor, mai loial, mai politicos și mai atent față de tovarăși [...]. Aceste două însușiri ale unor conducători dintre cei mai remarcabili ai actualului Comitet Central [Troțki și Stalin] [...] sunt de natură să ducă, chiar dacă nepremeditat, la o sciziune.³²¹

Dacă Lenin ar fi trăit pentru a-și prezenta avertismentul în fața partidului, istoria ar fi putut fi cu totul alta. Dar, pe când testamentul se afla în sertarul biroului său, el a suferit un al treilea accident vascular cerebral, devastator, și a murit pe 21 ianuarie 1924. Lenin avea 53 de ani, iar revoluția – mai puțin de șapte. Romancierul britanic Arthur Ransome, care-l cunoștea personal pe Lenin și avea o atitudine foarte favorabilă cauzei bolșevice, era prezent la congresul partidului atunci când s-a anunțat știrea morții conducătorului:

La întâlnirea Congresului din această dimineață, [președintele Comitetului Central] Kalinin, care

abia mai putea să vorbească, a anunțat moartea lui Lenin, în câteva propoziții frânte. Aproape toată lumea aflată în marea sală a izbucnit în lacrimi și din toate părțile se auzeau bocetele isterice ale femeilor. Membrii Prezidiului erau în lacrimi. O orchestră tânguitoare a cântat marșul funebru al revoluționarilor. Mai-marii Congresului vor merge diseară la Gorki, ca să aducă mâine trupul la Moscova, unde va fi depus în sala sindicatelor, deschisă publicului de mâine de la ora șase [...]. Moartea lui e o lovitură, nu numai pentru Partidul Comunist, ci pentru întreaga Rusie. Nici cei mai neîmpăcați dușmani ai Revoluției nu-și pot ascunde respectul față de una dintre cele mai mari figuri din istoria Rusiei.³²²

Trupul lui Lenin a fost transportat într-un sicriu deschis de la dacea lui până la gara din Gorki și apoi cu un tren special, acoperit de ghirlande de flori, la gara Kievskaja din Moscova. Ransome era în Kremlin la depunerea lui pe catafalc:

Lenin [...] se odihnea pe un catafalc purpuriu, străjuit de un grup de vechi tovarăși [...]. Stalin stătea în picioare, cu brațele încrucișate, de fier, precum îi spune și numele. Buharin, lângă el, era nemișcat, ca o figură turnată în ceară. Sala s-a umplut treptat cu comuniști [...] Lumina necesară operatorilor de kinematograf bătea pe fețe albe de țărani bărboși și de muncitori cu jachete de piele [...] Era o liniște absolută: apoi muzică funebră [...] în timp ce soldații stăteau dreپți. Am straniul sentiment că sunt martor la întemeierea unei noi religii.³²³

În Piața Roșie, sub zidul Kremlinului, mausoleul lui Lenin este o clădire joasă, pătrată, din marmură neagră și roșie, o imagine familiară acum tuturor celor care cunosc capitala Rusiei. În ianuarie 1924 aici nu era nimic, cu excepția unei platforme simple, drapată cu pânză roșie și neagră. Sicriul lui Lenin a fost adus afară și așezat pe ea, în frigul pătrunzător al iernii, în timp ce mii de moscoviți defilau într-o tăcere respectuoasă.

Stând în Piața Roșie, înțeleg bine la ce se referea Arthur Ransome când vorbea despre întemeierea unei religii. De când am venit aici prima oară, ca elev, probabil că am coborât de mai bine de 20 de ori treptele din interiorul mausoleului ca să văd corpul lui Lenin, dar te înfioarezi de fiecare dată când privești acea față inconfundabilă, de ceară, lucind ca o relicvă sfântă. Luminile discrete, tăcerea de gheață, gârșile reverențioase, toate îți spun că acesta este epicentrul unei forțe mesianice care și-a întins tentaculele în întreaga lume.

Așa cum Rusia creștină a crezut timp de secole că are de la Dumnezeu misiunea de a aduce omenirii adevărul și lumina, tot astfel a crezut Comunismul Rus în sfânta sa menire de a schimba, educa și perfecționa specia umană. Partidul avea să ne conducă din prezentul sumbru, corupt, către viitorul pur, armonios. În schimb cerea de la adepții lui supunere totală: orice abatere sau dezacord aveau să fie pedepsite fără milă.

Filmarea „kinematografică“ pe care a văzut-o Arthur Ransome la înmormântarea lui Lenin a supraviețuit. Cadavrul și cei îndurerăți sunt luminați dramatic, sinistru chiar. Regia este o probă de măiestrie, cu un tușeu de apocalipsă wagneriană. Dar mai e ceva, încă și mai frapant: abia dacă scapă vreo imagine fără ca mohorâta, grava, mustăcioasa figură a lui Stalin să se strecoare în cadru. El coboară coșciugul din tren; el stă de strajă la catafalc; el este primul între cei care poartă sicriul.

Iosif Vissarionovici Stalin nu era cel mai important conducător al partidului, însă rolul de secretar general îi conferea responsabilitatea problemelor organizatorice, iar el și-a distribuit rolul principal. Astfel că oricine se uită la filmele și fotografiile de la înmormântare poate fi scuzat dacă conchide că Stalin era succesorul uns al lui Lenin.

Troțki, dimpotrivă, se remarcă prin absență. El n-a reușit să ajungă la înmormântare, pentru că Stalin îl mințise în privința datei și orei la care avea loc! A fost o mișcare demnă de Machiavelli.

„Testamentul lui Lenin“ îl excomunica pe Stalin – cei doi se certaseră în timp ce Lenin trăgea să moară –, dar Stalin a încercat s-o îndepărteze pe Nadejda Krupskaia și să ascundă documentul de ochii publicului. Cum Krupskaia a insistat ca dorințele soțului ei să fie respectate și testamentul să fie făcut public, conducerea partidului s-a întâlnit pentru o discuție privată tensionată. Relatările martorilor oculari ai ședinței vorbesc despre Stalin „șezând pe treptele tribunei și arătând mic și nefericit [...]”. În ciuda stăpânirii lui de sine și a aparenței de calm, era foarte clar că soarta îi era în joc.³²⁴ Mulți dintre cei prezenți, inclusiv Troțki, ar fi vrut să fie făcute publice remarcile despre Stalin. Era șansa lor de a se descotorosi de omul a cărui ambiție lipsită de scrupule avea să-i distrugă, până la urmă, pe toți, dar n-au reușit s-o folosească. Problema era că fuseseră și ei criticați de Lenin și aveau și ei mult de pierdut. În cele din urmă, au decis să nu publice testamentul, ci să se citească extrase din el unor demnitari de încredere ai partidului. Krupskaia a sărit în picioare protestând, dar în zadar. Stalin, a spus Troțki mai târziu, ședea în tăcere, ștergându-și fruntea de sudoare.

După ce și-a consolidat puterea, Stalin a decretat că testamentul lui Lenin nu există; încercările de a-l invoca au fost denunțate ca trădare. Așa că avertismentul lui Lenin despre pericolul de a-i da puterea lui Stalin a trecut neobservat. Când Winston Churchill a comentat că „cea mai mare neșansă a poporului Rusiei a fost nașterea lui Lenin; următoarea – moartea lui”³²⁵, știa că drumul către ororile lui Stalin fusese deschis.

E tentant să ni-l închipuim pe Stalin drept un dictator accidental, un funcționar de rang inferior care a uzurpat scaunul șefului. Bolșevicii priveau rolul jucat de el în tinerețe drept unul care cerea mușchi mai degrabă decât creier: spărsese bănci, organizase răpiri și execuții pentru partid în Gruzia natală. Dar intelectualii revoluției, care îl priveau cu dispreț, subestimau grav resentimentul și nevoia de răzbunare de care era mânat. Acestea aveau să se manifeste prin lipsa de scrupule cu care i-a dat pe toți la o parte.

Stalin a jucat un rol minor în revoluțiile din 1917, dar mai târziu a consumat multă energie pentru rescrierea istoriei, pentru a-și glorifica rolul și a-l diminua pe cel al rivalilor săi. În cei cinci ani de lupte interne de după moartea lui Lenin, Stalin a avut controlul dosarelor și administrației partidului, o poziție pe care a folosit-o sistematic pentru numirea propriilor susținători în poziții influente. Vechile practici de patronaj a personalului corupt, care subminaseră statul de drept în vremurile țariste, se reîncarnau acum sub bolșevici în sistemul atotputernic al aparatului *nomenklaturii*, prin care aceștia își arogau dreptul de a face toate numirile în posturile-cheie, atât din partid, cât și din guvern. Controlând dosarele, Stalin a putut afla cusururile fiecăruia și s-a folosit de ele pentru a-și discredita adversarii.

Troțki, de exemplu, a fost atacat ca fost menșevic; Zinoviev și Kamenev – denunțați pentru ezitarea lor în lansarea revoltei din 1917. Dezbaterea logică a lăsat locul isteriei unei vânători de vrăjitoare. În 1924, când Troțki a publicat un memoriu care sugera că el și cu Lenin erau principalii arhitecți ai revoluției, a fost izgonit din funcția de ministru de război. Cea mai mică deviație de la ortodoxia bolșevică a devenit un păcat mortal, iar

omul care definea tot mai mult acea ortodoxie era chiar Stalin.

Începând cu mijlocul anilor '20, Stalin și Troțki s-au ciocnit în problema crucială care ajunsese să obsedeze conducerea – cum să asigure dăinuirea comunismului. Doctrina marxistă susținea că aceasta se poate face doar prin răspândirea revoluției în întreaga lume, și Lenin rămăsese până la moarte convins că revoluția globală era pe cale să se producă. O înregistrare a unui discurs pe care l-a rostit spre sfârșitul anului 1919 dezvăluie tăria de nezdruccinat a credinței sale:

Cuvântul „Soviet“ a ajuns acum nu numai un cuvânt pe înțelesul tuturor, ci și un cuvânt popular, un cuvânt scump muncitorilor, tuturor oamenilor muncii. Și iată de ce Puterea sovietică, oricât de prigoaniți ar fi în diferite țări partizanii comunismului, [...] va învinge neapărat, inevitabil, într-un viitor apropiat, în întreaga lume.³²⁶

E greu să ne-o imaginăm acum, dar după 1917 mesajul revoluției mondiale începuse să cuprindă multe țări europene. Povestind cu peste o jumătate de secol mai târziu, comunistul britanic veteran Harry Young vorbea despre credința împărtășită de cercurile de stânga, și anume că eliminarea capitalismului de către steagurile roșii ale sovietelor era doar o chestiune de timp:

Aveam o lozincă mare: „Revoluția mondială va fi realizată sub steagul Internaționalei Comuniste“, și în 1924 credeam cu adevărat în ea [...]. Se lucra într-un spirit de idealism eroic. Glorie, și romantism, și dramă, și speram cu toții că în doar câteva luni ultimul bastion al capitalismului din Europa avea să cadă, iar sovietele să ajungă la putere pe întregul continent. Era o vreme de întruniri isterice, de strigăte: „Trăiască Consiliile de Acțiune!“ Dădeam fuga la Glasgow și peste tot cu ziarul *Daily Worker* și vorbeam în ședințe fără sfârșit. Credeam că marile evenimente revoluționare erau cât pe ce să vină.³²⁷

Greva generală din 1926 din Anglia și criza economică din Occident din anii '30 au consolidat aceste speranțe. Dar, pe măsură ce timpul trecea și comunismul global nu reușea să se materializeze, entuziasmul a început să scadă. Singurele state care au încercat experimentul guvernării comuniste au fost Ungaria și Bavaria, și s-au întors și ele curând la drumul capitalist.

Liderii bolșevici s-au descurajat și s-au dezbinat. Troțki continua să pledeze cauza revoluției mondiale cu o asemenea certitudine dogmatică, încât conceptul a devenit sinonim cu numele lui. Stalin însă era mai pragmatic. El a avansat o nouă doctrină: „Socialismul într-o singură țară“, pretinzând că Uniunea Sovietică ar putea să construiască singură comunismul și făcând pentru aceasta apel la mândria națională rusească. Asta însemna negarea ideologiei marxiste, care respingea valorile naționaliste în favoarea luptei de clasă internaționale. Dar Stalin evaluase bine starea de spirit, și acum trăgea foloasele.

Devotamentul lui Troțki pentru marxismul clasic a pierdut. Congresul partidului a căzut de acord că devierea de la politica oficială (stabilită de Stalin și aliații lui) nu va fi tolerată. În 1927, Troțki a fost exclus din partid și exilat în Kazahstan. În 1929, Stalin a simțit ca poziția lui ca lider al partidului era destul de stabilă pentru a-l deporta pe Troțki de pe teritoriul URSS. Acesta a plecat în străinătate, mai întâi în Turcia, apoi în Franța, Norvegia și, în cele din urmă, în Mexic. Zinoviev, Kamenev și Buharin au mai rezistat câțiva ani, dar aveau să cadă victime, în cele din urmă, epurărilor din anii '30. Stalin

Începea să-și șteargă rivalii din dosarele istoriei. Puțini doriseră să-l vadă lider. Toată lumea știa că era manipulator și lipsit de scrupule, dar nimeni nu fusese suficient de puternic ca să îl oprească.

Chiar dacă revoluția mondială fusese amânată, comunismul avea încă nevoie de securitate la el acasă. Nou formată Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste era alcătuită din vreo sută de grupuri naționale, și multe dintre ele erau departe de a fi convinse. Stalin fusese comisarul poporului pentru naționalități – sau NarKomNaț – încă de la revoluție, iar Lenin sperase, evident, că el, ca etnic gruzin, va trata problema cu înțelegere. Țările reprimaseră naționalitățile din imperiu, stârnind resentiment și revoltă, dar Lenin era în favoarea unei abordări mai conciliante.

Încă din 1917, bolșevicii votaseră o rezoluție care garanta diferitelor popoare dreptul la autodeterminare națională, cu libertăți lingvistice, culturale și administrative și cu dreptul, cel puțin teoretic, de a se separa de Uniune. Au fost create regiuni autonome, unui număr tot mai mare dintre acestea – începând cu Rusia, Ucraina și Bielorusia – li s-a acordat statutul de republici unionale, toate urmând să fie egale. În cele din urmă, aveau să existe 15 astfel de republici, între care Republica Rusă era de departe cea mai mare, ocupând trei sferturi din teritoriul sovietic și cu două treimi din populație. În plus, pentru grupurile etnice mai mici au fost înființate zeci de așa-numite republici autonome, situate în majoritate pe teritoriul rus.

Era un amestec cu potențial exploziv. Multe naționalități se luptaseră pentru independență sub țări și se așteptaseră ca Revoluția să le-o acorde. Ele au fost încurajate atunci când Congresul Sovietelor a proclamat Declarația drepturilor popoarelor Rusiei, prin care era garantată „autodeterminarea popoarelor“, „inclusiv secesiunea și formarea unui stat independent“. Încă din 1917, Finlanda, Letonia, Lituania și Bielorusia și-au declarat recunoscătoare independența. Ucraina, Polonia, Estonia, Azerbaidjan, Armenia și Gruzia nu erau nici ele departe.

Dar, pe măsură ce dezintegrarea societății ruse și prăbușirea la scară națională a ordinii în timpul Războiului Civil au întezit flacăra naționalismului în imperiul care se clătina, bolșevicii și-au revizuit repede politica. Mișcările de independență erau acum denunțate ca „burgheze“ și „contrarevoluționare“. Stalin, în special, era suspicios în privința naționalităților. Instinctul lui de gruzin îi spunea că acestea erau pornite să se răzvrătescă împotriva Moscovei și că ar folosi tot felul de metode perfide ca să se opună stăpânirii sovietice. Pentru ca teritoriile nesigure și grupurile etnice să fie convinse că loialitatea față de Uniunea Sovietică era în interesul lor firesc, era nevoie de răbdare, înțelegere și tact. Stalin n-avea asemenea calități. El a dat tonul în 1922, când a început acțiunea de zdrobire a revendicărilor Gruziei, care cerea mai multă autonomie în cadrul Uniunii. Lenin era de partea concilierii, dar Stalin a ales forța brută. Rădăcinile lui gruzine n-au însemnat nimic.

Dominația rusească și asimilarea grupurilor și culturilor minoritare într-o identitate colectivă sovietică aveau să fie principiile politicii lui față de naționalități de-a lungul următorilor 30 de ani. În 1922, la formarea URSS, Stalin se opusese modelului federativ, al unei uniuni de republici, propus de Lenin, susținând că toate teritoriile rămase din fostul imperiu țarist ar fi trebuit încorporate cu forța în Federația Rusă. (Suspiciunea lui față de

naționalități avea să atingă culmea înverșunării paranoice în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.) Deciziile luate de Stalin în perioada cât a condus partidul au fost, în majoritate, motivele adâncirii conflictelor naționale și etnice care aveau să urmărească Rusia până în secolul XXI.

Represiunea din Gruzia a arătat că retorica sporirii libertății pentru minoritățile naționale mergea împotriva structurii tot mai centralizate a statului și a conducerii partidului. Moscova părea să încurajeze și să înăbușe simultan mișcările naționale nonruse – o contradicție fatală, care avea să ducă la decenii de conflict mocnit.

Note

321. „Zavet Lenina“ [„Testamentul lui Lenin“], în Lenin, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1997, xxxvi, pp. 593–611 [„Scrisoare către Congres“, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 45, Editura Politică, București, 1967, pp. 367–368 – *n.t.*].

322. Arthur Ransome, articol în *Manchester Guardian*, 23 ian. 1924.

323. *Ibid.*

324. B. Haugen, *Joseph Stalin: Dictator of the Soviet Union*, Compass Point Books, Minneapolis, MN, 2006, p. 49.

325. *Life Magazine*, 3 feb. 1958, p. 81.

326. „What is Soviet Power?“, 30 martie 1919, în Lenin, *Collected Works*, xxix: pp. 248–249 [„Ce este puterea sovietică?“, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 38, Editura Politică, București, 1966, p. 236 – *n.t.*].

327. Harry Young, interviu din arhiva Radio BBC, fără dată.

Capitolul 27

Colectivizarea forțată și foametea din Ucraina

Colectivizarea agriculturii sovietice între anii 1928 și 1940 a provocat suferință umană la o scară fără precedent. A adus cu ea cele mai rele excese ale ingineriei sociale comuniste. Milioane de oameni aveau să-și piardă viața din cauza ei; aproape nimeni n-a scăpat de efectele sale. Experiențele Mașei Alekseevna, în vârstă de 84 de ani, sunt tipice pentru o întreagă generație:

Da, dragul meu. S-a întâmplat în 1930, când aveam patru ani. În Tambov. Da! Tocmai începuseră să ne ia tot ce aveam – grânele, caii, vacile [...]. Au dus totul la gospodăriile lor colective. Și chiar și celor care s-au dus să lucreze acolo, și lor le luau totul! Autoritățile făceau asta [...]. Mama avea o ladă mare, în care a ascuns ceva merinde. M-a așezat pe ladă ca să încerce să le ascundă de ei. Dar ei au găsit până și lucrurile alea din ladă și le-au luat. Tot – până și ultima bucățiță de săpun.³²⁸

Colectivizarea a fost, poate, cea mai dezbinătoare și mai distructivă dintre toate experimentele utopice impuse societății ruse în lunga sa istorie de guvernare autoritară. Proclamarea noii politici de către Stalin la al XV-lea Congres al Partidului sună foarte practic:

Soluția constă în a crea o mare agricultură. [...] Calea socialistă [...] în crearea de colhozuri și sovhozuri în agricultură, cale care duce la unirea micilor gospodării țărănești în mari gospodării colective, înarmate cu toate cuceririle tehnicii și ale științei. [...] Chestiunea se pune prin urmare astfel: [...] ori *înapoi* – spre capitalism, ori *înainte* – spre socialism. O a treia cale nu există și nu poate exista. [...] Gospodării care să poată *duce* după ele masele principale ale țărănimii...³²⁹

Una dintre principalele promisiuni care i-au ajutat pe bolșevici să acceadă la putere în 1917 a fost aceea că pământul urma să fie dat țăranilor. A fost, aproape sigur, măsura care a făcut cel mai mult pentru a asigura sprijin noului regim. Însă planurile pe termen lung ale partidului n-au avut niciodată în vedere supraviețuirea agriculturii private. Noua Politică Economică a lui Lenin, care a funcționat din 1921 până în 1928, permitea celor care cultivau pământul să vândă parte din producție pentru profitul personal, dar în cercurile comuniste era privită în general ca o măsură temporară, cu scopul de a combate penuria acută de alimente din anii care au urmat Războiului Civil. Pentru fanaticii din conducerea bolșevică, NEP avea un iz de concesie făcută capitalismului, iar Stalin s-a descotorosit de ea când a simțit că pusese mâna pe putere. Acum, a spus el țării, avea să fie lansată în mod serios cursa către adevăratul comunism:

Realizarea partidului constă aci în faptul că am reușit [...] să facem ca masele principale ale țărănimii să *cotească* de pe vechiul drum, drumul *capitalist* de dezvoltare [...], pe drumul socialist de dezvoltare, care înlătură pe bogătanii capitaliști, iar pe țăranii mijlocași și săraci îi înzestrează [...] cu unelte noi, îi înzestrează cu tractoare și mașini agricole, pentru a-i ajuta să scape de mizerie și de jugul chiaburesc și să pornească pe drumul larg al cultivării în tovărășie, în colectiv a pământului. [...] Nu

este oare limpede că masele muncitoare ale țărănimii [...] nu puteau să nu se agațe de acest ajutor, să nu pornească pe calea mișcării colhoznice?³³⁰

Anul 1929 venea după doi ani de recolte foarte slabe. Prin rechiziții și măsuri punitive împotriva celor care se opuneau, se acoperise un deficit de două milioane de tone din producția pentru stat. Comitetul Central a hotărât în noiembrie că singura soluție era o accelerare radicală a ritmului colectivizării, cu reorganizarea forțată a comunităților țărănești în uriașe gospodării colective, sau *kolhozi*, și de stat, sau *sovhozi*. Stalin a făcut ca anunțul să sune mai degrabă ca o poveste de un fabulos succes decât ca o reacție disperată la o situație disperată:

Țăranii au intrat în colhozuri, au intrat sate, plăși, raioane întregi. [...] Acum văd și orbi, că chiar dacă există vreo nemulțumire serioasă în masele principale ale țărănimii, această nemulțumire nu privește politica colhoznică a Puterii sovietice. [...] Țăranii părăsesc în masă laudatul steag al „proprietății private“ și trec pe făgașul colectivismului, pe făgașul socialismului. Ultima nădejde de restaurare a capitalismului se prăbușește. Se știe că în primăvara anului viitor, 1930, vom avea pe ogoare peste 60 000 de tractoare, că peste un an vom avea mai bine de 100 000 de tractoare, iar peste alți doi vom avea mai bine de 250 000 de tractoare. [...] Din ceea ce acum câțiva era socotit o „fantezie“, avem acum posibilitatea să facem cu prisosință o realitate. Iată cauza care l-a făcut pe țăranul mijlocăș să cotească spre „comunie“.³³¹

Colectivizarea era politica de referință a regimului, de importanță crucială în crearea Omului Nou sovietic, plămădit după modelul socialismului, iar Stalin nu-și putea permite să asiste la eșecul ei. Noul sistem a fost salutat de țăranii cei mai săraci – aceștia nu aveau literalmente nimic de pierdut, iar tractoarele noi-nouțe care apăreau la fermele de stat erau o mare atracție. Dar proclamarea încrezătoare a victoriei era prematură. „Forțele retrograde“, pe care Stalin le prezenta ca opunându-se colectivizării, prindeau puteri și, departe de a fi lachei capitaliști, acestea erau alcătuite, de fapt, din milioane de țărani obișnuiți, oameni care făcuseră cu succes agricultură. Oamenii ca bunica Mașa și familia ei nu voiau să-și predea bunurile lumești la colectivă.

Mulți țărani au văzut colectivizarea ca pe o întoarcere la iobăgie. Pe lângă obligația de a-și ceda pământul și proprietatea, ei își pierdeau dreptul de a-și vinde produsele pentru câștigul personal. Acum erau obligați să vândă statului majoritatea hranei pe care o produceau, la prețuri derizorii, stabilite artificial chiar de stat. Ca un ecou al politicii țărilor, datând încă din vremea lui Boris Godunov, țăranii au fost legați de pământ printr-un sistem de „pașapoarte interne“, care interziceau mișcarea muncitorilor agricoli de la țară la oraș. În multe privințe, colectivizarea a însemnat schimbarea jugului stăpânilor particulari țariști cu noul jug al statului comunist.

Stalin era extrem de conștient de rezistența crescândă față de politica sa, iar pentru a o combate a recurs, ca de obicei, la amestecul de îndemn și represiune. Problemele colectivizării le-au fost imputate culacilor, „apucătorii“ hotărâți, chipurile, să saboteze voința statului sovietic. Culacii au fost țăpii ispășitori ai lui Stalin, la fel cum fuseseră și ai lui Lenin (vezi pp. 245-247). Aceștia puteau fi persecutați și reprimați. Țăranii obișnuiți, „buni“, puteau privi soarta culacilor cu bucuria răutăcioasă de a-și vedea vecinii bogați aduși la sapă de lemn. Dar mai înțelegeau și că oricine se opunea colectivizării, sau cine se plângea doar de ea putea la rândul lui să fie etichetat rapid drept culac. În ianuarie 1930,

Stalin a făcut faimoasa promisiune de „a lichida culacii ca clasă“, într-o retorică similară celei folosite de Lenin cu un deceniu mai devreme:

Mișcarea colhoznică, care a luat caracterul unei puternice și tot mai masive avalanșe, mătură din calea sa împotrivirea chiaburimii, zdrobește chiaburimea și netezește drumul pentru o largă construcție socialistă la sate. [...] A duce ofensiva împotriva chiaburimii înseamnă [...] a-i da o lovitură, dar o asemenea lovitură, încât să nu se mai poată ridica de la pământ. Este ceea ce noi, bolșevicii, numim o ofensivă adevărată. [...] În prezent avem o bază materială îndestulătoare pentru a lovi în chiaburime, pentru a sfărâma împotrivirea ei, pentru a o lichida ca clasă și a *înlocui* producția ei prin producția colhozurilor și a sovhozurilor.³³²

Cultura sovietică a prezentat „strivirea culacilor“ în culori frumoase. Picturile, poezia, cântecele și filmele erau pline de lanuri de grâu pârguite și de țărani fericiți pe noile lor tractoare colectivizate. De exemplu, un muzical din 1930, numit *Mireasa bogată*, este un fel de *Oklahoma!* ucrainean, în care tineri musculoși cântă despre tractoarele lor ca niște cai de oțel și despre gloria cultivării terenurilor virgine. Brigăzi de femei de la gospodăria colectivă mărșăluiesc pe câmpuri, fluturând steaguri și purtând pe umăr unelte agricole ca pe niște arme. Este o celebrare voioasă a idilei socialist-rurale, o idilă la fel de fictivă în fiecare amănunt ca și acțiunea siropos-romantică a filmului.

Realitatea era diferită. În cele din urmă au fost colectivizate trei sferturi din teritoriile sovietice, dar retorica înfricoșătoare cu care Stalin chema la „lichidarea culacilor“ a dat naștere la abuzuri și suferințe pe scară largă. Pentru că nu exista o definiție clară a termenului de culac, acesta a ajuns să definească orice fermier priceput, orice țăran care se opunea colectivizării sau – în multe cazuri – orice persoană care nu era pe placul autorităților locale. Au fost executați zeci de mii de oameni; milioane de oameni au fost duși în așezările de muncă din zonele pustii ale Siberiei și Asiei Centrale, unde au pierit în număr uriaș. Numărul exact de țărani care au murit ca rezultat direct al colectivizării este imposibil de stabilit, dar studiile occidentale îl situează undeva între 4 și 10 milioane.³³³

Bolșevicii nu se bucuraseră niciodată de mult sprijin la țară. Țăranii nu aveau încredere în ei, iar ei nu aveau încredere în țărani, o situație incomodă pentru o revoluție care spunea că se bazează pe voința poporului. Regimul îi privea pe țăranii profund religioși și conservatori ca pe ultimul bastion al vechii ordini, care tânjeau după „tătucul“ lor, țarul, și rămâneau surzi la apelurile revoluției. Așa că impunerea controlului centralizat asupra mediului rural era aproape la fel de importantă ca asigurarea rezervei de grâne. Colectivizarea a fost echivalentă cu un război împotriva țăranimii recalcitrante. Până în iarna anului 1930, problemele agriculturii sovietice se adânciseră. Efortul de colectivizare făcuse doar progrese limitate, cu abia 15% din gospodăriile țărănești încorporate în noul sistem. Întrucât soarta socialismului atârna de rezultatul eforturilor de a asigura hrană pentru forța de muncă urbană, Stalin a lansat o campanie concertată de supunere a mediului rural.

Israel Cernițki a fost unul dintre cei 25 000 de soldați din trupele de șoc – muncitori urbani cu conștiință de clasă, foști soldați și tineri comuniști – trimise de Moscova să se războiască cu culacii și să impună colectivizarea cu arma:

Am intrat în casă, și secretarul organizației de partid a anunțat: „Conform hotărârii luate în ședința noastră, familia ta va fi deposedată. Scoate tot ce ai. Te previn, nu fă scene – am nervi tari.

Comitetul Central bolșevic a decretat că „cei Douăzeci și Cinci de Mii“, cum le-a rămas numele, vor fi selectați pe baza experienței lor organizatorice și politice. Li s-a oferit o instrucție sumară și au fost detașați în zonele rurale pentru a întări disciplina în muncă, producția și distribuția în colhozuri.

Cei Douăzeci și Cinci de Mii au fost celebrați ca niște eroi. Vladimir Maiakovski a scris poezii în onoarea lor, iar romanul cel mai bine vândut de la începutul anilor '30 a fost *Pământ desțelenit*, al lui Mihail Șolohov, cu eroul său, Semion Davîdov, din trupele celor Douăzeci și Cinci de Mii, care învinge sabotajele și rezistența încăpățânată a culacilor pentru a crea o gospodărie colectivă model, înainte de a pieri eroic în capitolul final. Un membru al celor Douăzeci și Cinci de Mii din realitate, Lev Kopelev, scriind cu avantajul retrospectivității, își amintea de idealurile care l-au motivat:

Stalin spusese că „Lupta pentru cereale este lupta pentru socialism“. Eram convins că noi eram războinici pe un front invizibil, luptând cu sabotorii culaci ca să obținem grâu de care avea nevoie națiunea pentru Planul Cincinal [vezi pp. 278–279, pp. 284–287]. În primul rând pentru grâne, dar și pentru sufletele țăranilor, a căror atitudine era împotmolită în ignoranță și conștiință politică scăzută, și care cedau propagandei inamice, nepricepând marele adevăr al comunismului.³³⁵

Țăranii aveau felul lor de a fi – erau neîncredători cu necunoscuții. Așa că sosirea unor străini care le porunceau să-și lichideze gospodăriile și să-și cedeze averea a fost întâmpinată cu furie. Mii de orașe și sate s-au ridicat protestând, și una dintre cele mai aprige revolte a avut loc în plasa Pitelinski, la 400 de kilometri sud-est de Moscova. Am fost în satul Veriaevo, epicentrul revoltei. Am găsit o așezare liniștită, în paragină, cu case de lemn și hambare cu acoperișuri de tablă zincată, adunate în jurul unei biserici dărăpănate, de cărămidă, cu clopotnița năpădită de buruieni. În februarie 1930 însă, ulițele îi erau pline de țărani mânioși. Brigăzile colectivizării începuseră să pună mâna pe vite și să confiște grânele. Familiile desemnate drept culaci fuseseră alungate din casele lor. Patrulele dădeau buzna noaptea în casele localnicilor, insultând bărbații și abuzând femeile. Circulau zvonuri că nevestele și copiii vor fi declarați proprietatea statului și trimiși la Moscova.

Curând, țăranii au început să vorbească despre puterea sovietică ca despre unealta diavolului; au început să cicle poezii populare caustice și alarmante:

Ah, voi, frați, surori!
Nu vă duceți în colhoz,
C-o să dați de dracu'.
Trei semne ți-o face,
Unu'-aici, pe mână,
Unu'-n frunte, să-l vadă oricine,
Și-unu' adânc în sân ți-o pune...³³⁶

Au apărut profețiile care vesteau ce-i aștepta pe oameni în temutul colhoz:

În colhoz o să te însemneze cu fierul roșu. Bisericile au să le închidă și rugăciunea au s-o interzică. Botezul copiilor au să-l desființeze. Pe morți au să-i ardă. Pe bătrâni și bolnavi au să-i

omoare. Căsătorie n-are să mai fie și au să-i pună pe bărbați și pe femei să doarmă toți la un loc, sub o singură pătură mare.³³⁷

Pe 22 februarie, Veriaev a pus mâna pe arme. Răsculații aveau mitraliere și grenade, rămase în urma luptelor din Războiul Civil, și erau gata să le folosească. Bătrânii satului trăgeau clopotele la biserică ca să cheme întăriri din satele învecinate, care se sculasera și ele. Au venit cu sutele, pe cai, în sănii sau pe schiuri. Un detașament al Armatei Roșii care încerca să restabilească liniștea a fost împresurat de o gloată mânioasă. Când un milițian a fost prins și bătut, s-au declanșat violențele.

Rapoartele oficiale vorbesc despre 3 000 de răsculați conduși de o redutabilă războinică pe nume Aliona. Doi funcționari au fost omorâți în bătaie. Când Aliona și-a dezvelit în bătaie de joc sânii în fața soldaților, a fost doborâtă cu o salvă de focuri de armă, apoi a urmat o bătălie în toată regula.

Gloata a fugărit forțele guvernului afară din sat și a baricadat toate drumurile. Cuprinși de sentimentul victoriei, au atacat gospodăria colectivă, omorându-l pe președinte și luându-și înapoi grânele și vitele. Țăranii care fuseseră evacuați pentru că erau culaci s-au întors la casele lor, iar preoții satului, care fuseseră aruncați în închisoare, au fost eliberați. Pe pereți și pe garduri au apărut sloganuri care proclamau „Jos comuna sovietică! Jos cu puterea sovietică! Jos cu tâlharii și jefuitorii! Trăiască țarul! Înapoi la vechile rânduieli!”³³⁸ Restabilirea controlului le-a luat autorităților câteva săptămâni, după care a urmat represiunea. Cei implicați în revoltă au fost arestați cu sutele, dar furia și rezistența au clocotit luni de zile.

Veriaev era departe de a fi un incident izolat. Țăranii de pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice s-au răzvrătit împotriva colectivizării. Mulți au ales să-și omoare șeptelul mai curând decât să-l predea la colectivă și în prima jumătate a anului 1930 s-au pierdut milioane de bovine, cai, porci și oi – cam un sfert din totalul la nivel național.³³⁹ Țăranii au refuzat să meargă la semănat și au sabotat utilajele detestabilelor gospodării colective, stricând tractoarele și turnând țărână în motorină. Impactul asupra agriculturii sovietice a fost atât de mare, încât aceasta nu și-a revenit complet timp de 20 de ani. Rezultatul imediat a fost îngrozitor – s-a răspândit foametea. Malcolm Muggeridge a fost unul dintre puținii ziariști occidentali suficient de curajoși încât să călătorească în zonele afectate și să relateze adevărul:

Era marele subiect. Era în '32–'33, și m-am dus în Ucraina și în Caucaz, iar articolele mele au apărut în *Manchester Guardian*. Era o scenă de groază pe care n-o mai văzusem – sate pustii, țărani alungați dintr-o gară. Oameni murind de foame; oameni umflați. Și era îngrozitor, nu în ultimul rând pentru că totul era provocat de om.³⁴⁰

Între două și patru milioane de oameni au murit în *Holodomor*, marea foamete care a bântuit Ucraina în 1932 și 1933.³⁴¹ Exact când cinematografia sovietică turna filme despre țărani care cântau și dansau pe câmpuri de grâu auriu, pe teritoriul republicii se raportau cazuri de canibalism. Moscova a ascuns timp de 50 de ani toate informațiile, însă diplomatul britanic Gareth Jones a fost martorul suferinței și morții provocate de foamete:

Am văzut această ruină în realitatea ei cumplită. Am hoinărit prin sate în zăpada lui martie. Am văzut copii cu burțile umflate. Am dormit în bordeiele țăranilor și am stat de vorbă cu fiecare țăran pe

care l-am întâlnit [...]. Am mers de unul singur prin sate și prin douăsprezece gospodării colective. Peste tot, strigățul „N-avem pâine, murim de foame!“ . Acest strigăt venea din toate colțurile Rusiei. Într-un tren, un comunist mi-a spus că nu e nici o foamete. Am aruncat într-o scuiță o coajă de pâine din care mâncasem. Un țăran a scos-o de acolo și a mâncat-o hulpav. Am aruncat coajă de portocală în scuiță. Țăranul a băgat din nou mâna și a devorat-o. Comunistul a amuțit.³⁴²

Din păcate, Occidentul nu ducea lipsă de minți luminate dornice să înghită propaganda Moscovei – grădina era în floare și orice sugestie contrară ar fi fost o defăimare antisovietică. Jones, ale cărui relatări au fost ridiculizate ca minciuni și falsificări, era furios că vizitatorii occidentali ai Rusiei își permiteau să se lase înșelați de campania sovietică de propagandă:

După Stalin, Bernard Shaw este în Rusia cel mai detestat om. Pentru mulți dintre cei care știu să citească și au citit cum descrie el belșugul de mâncare din țara lor înfometată, viitorul este mai negru decât prezentul. Nu sunt suficiente semințe de semănat. Mulți țărani sunt prea slăbiți ca să poată munci pământul. Pe scurt, politica de colectivizare a guvernului și rezistența țăranilor împotriva ei au adus Rusia la cea mai gravă catastrofă de când foametea din 1921 a curățat de populație districte întregi [...]. Foametea stăpânește astăzi pretutindeni.³⁴³

Ca și George Bernard Shaw, H.G. Wells, Beatrice Webb și Walter Duranty, de la *New York Times*, au acceptat și au propagat minciunile Kremlinului. Gareth Jones a fost ucis doi ani mai târziu în Mongolia, în circumstanțe care n-au fost niciodată pe deplin elucidate.

Încă și mai îngrozitor este faptul că Stalin pare să fi agravat în mod deliberat foametea, oprind furnizarea proviziilor vitale în zonele presupuse antisovietice din Ucraina. În centrul Kievului, la loc de cinste alături de Mănăstirea Sf. Mihail, un ansamblu de panouri înalte de 12 metri atrage privirea vizitatorilor și trecătorilor. Ridicate în 2006, în timpul președinției naționalistului Viktor Iușcenko, acestea poartă un text în ucraineană și engleză intitulat „Holodomor – Genocidul poporului ucrainean“. Fotografiiile tulburătoare cu copii scheletici și cadavre înșirate în fața porților ucrainene sunt însoțite de un comentariu care lasă puțin loc de îndoială în privința celor considerați de naționaliștii ucraineni responsabili pentru foamete. Studiile recente au ajuns la concluzia că acuzațiile aduse lui Stalin și acoliților săi au un sâmbure de adevăr. Nu se poate nega, bunăoară, că Stalin a fost avertizat de comuniștii ucraineni de foametea care se profila. Roman Terehov, secretarul de partid din Harkov, i-a scris conducătorului sovietic, cerând măsuri urgente, dar Stalin i-a răspuns:

Văd că ești un bun povestitor. Pare că ai inventat o poveste despre o foamete ca să încerci să ne sperii. Dar îți spun că n-o să-ți meargă!³⁴⁴

În 1932, Mihail Hataevici, prim-secretar al provinciei Dnepropetrovsk, l-a avertizat pe Viaceslav Molotov, membrul din Politburo responsabil cu colectivizarea, că „trebuie satisfăcute nevoile minime ale țăranimii, altfel nu va mai rămâne nimeni să însămânțeze și să culegă“³⁴⁵. Molotov a înaintat observațiile celorlalți lideri bolșevici, dar s-a luat decizia de a continua rechiziționarea grânelor, chiar și în cele mai afectate zone. Cererile de pășuri pentru a alina foamea populației, a spus Molotov, erau „nebolșevice“. „Un asemenea punct de vedere este incorect, pentru că nu putem pune nevoile statului – nevoi

care au fost definite cu precizie în rezoluțiile partidului – pe locul al zecelea, nici măcar pe locul al doilea“. În consecință, partidul a continuat să rechiziționeze grânele țăranilor. La un moment dat, 8 milioane de tone – destul cât să hrănească milioane de oameni timp de un an – au fost vândute peste hotare, în vreme ce ucrainenii și rușii mureau de foame în țară.

Pe lângă decizia de a continua cu exportul grânelor vitale, s-au luat măsuri pentru a-i împiedica pe țărani să părăsească zonele afectate de foamete din Ucraina. Explicațiile potrivit cărora acest lucru era necesar pentru a împiedica răspândirea unei boli nu sunt credibile. Interzicându-le să plece, regimul îi condamna la moarte.

În acest timp, Moscova socotea că cei care sufereau din cauza foametei își meritau soarta. Aceștia au fost numiți „trântori“, „hoți“ sau „contrarevoluționari“; Nikita Hrușciov a spus, mai târziu, că „pentru Stalin, țăranii erau gunoi“³⁴⁶. Corespondența lui Stalin dovedește că acesta a încurajat în mod deliberat teroarea prin înfometare, ca mijloc de a pedepsi o populație care nu prezenta încredere:

Dacă nu începem să îndreptăm situația, s-ar putea să pierdem Ucraina. Ține seama că agenții [inamicului] din Ucraina sunt de multe ori mai puternici decât [ai noștri]. Partidul Comunist Ucrainean, cu cei 500 000 de membri ai săi – ha, ha, ha! – cuprinde destule – da, da, destule! – elemente putrede, conștiente și inconștiente.³⁴⁷

Dintr-o campanie a urii de clasă împotriva culacilor, rechiziționarea grânelor și foametea pe care aceasta a provocat-o s-au transformat în mintea lui Stalin într-o unealtă împotriva ucrainenilor, un mod de a frânge rezistența naționalistă față de stăpânirea de la Moscova. Pe la începutul anilor '30, Stalin începuse să se îndoiască de loialitatea naționalităților neruse și suspecta că la mijloc erau influențe străine, care stârneau sentimente antisovietice. Suspiciunile lui aveau să crească și să-și găsească împlinirea în sângeroasele epurări ce aveau să-și pună amprenta pe tot restul deceniului.

Note

³²⁸. Interviu cu Mașa Alekseevna, supraviețuitoare a colectivizării din regiunea Tambov.

³²⁹. I.V. Stalin, *Problems of Leninism*, Foreign Languages Press, Peking, 1976, pp. 451–452 [„În jurul politicii agrare a URSS. Cuvântare rostită la Conferința teoreticienilor marxiști în probleme agrare, 27 decembrie 1929“, în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 12, Editura PMR, f.l., 1951, pp. 157–160 – n.t.].

³³⁰. *Pravda*, nr. 259, 7 nov. 1929, în I.V. Stalin, *Works*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954, xii, pp. 124–141 [„Anul mării cotituri. Cu prilejul celei de a XII-a aniversări a Revoluției din Octombrie“, în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 12, ed. cit., pp. 137–139 – n.t.].

³³¹. *Ibid.*

³³². „On Agrarian Policy“, 27 dec. 1929, în Stalin, *Works*, ed. cit., xii, pp. 147–148 [„În jurul politicii agrare a URSS. Cuvântare rostită la Conferința teoreticienilor marxiști în probleme agrare, 27 decembrie 1929“, în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 12, ed. cit., pp. 152–154 – n.t.].

³³³. Vezi, între altele, L. Hubbard, *The Economics of Soviet Agriculture*, Macmillan, London, 1939, pp. 117–118.

334. Înregistrare din arhiva Radio BBC, fără dată.
335. Apud G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 453.
336. L. Viola, *Peasant Rebels under Stalin*, Oxford University Press, Oxford, 1996, pp. 57–63.
337. *Ibid.*
338. I.V. Klimkin, *Nacialo kolektivizații, 1929– 1930 (Începuturile colectivizării, 1929–1930)*, în secțiunea de istorie locală a site-ului districtului municipal Pitelinski.
339. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, 1986, p. 238.
340. Interviu, înregistrare din arhiva Radio BBC, fără dată.
341. *Famine in the Soviet Ukraine 1932–3: A Memorial Exhibition*, catalog, Harvard University, 1986, p. 31.
342. Gareth Jones, *Manchester Guardian*, 29 martie 1933. Toate articolele lui Gareth Jones sunt disponibile la adresa <http://www.garethjones.org/>.
343. *Ibid.*
344. Heller și Nekrich, *op. cit.*, p. 238.
345. R. Conquest, „Comment on Wheatcroft“, *Europe–Asia Studies*, University of Glasgow, 1999, vol. 51, nr. 8, 1479.
346. Heller și Nekrich, *op. cit.*, p. 238.
347. *The Stalin–Kaganovich Correspondence 1931–1936*, ed. R.W. Davies, O.V. Khlevniuk, E.A. Rees, Yale University Press, New Haven & London, 2003, pp. 179–181.

Capitolul 28

Industrializarea forțată

Expoziția Realizărilor Economiei Naționale din nordul Moscovei este replica rusească la Disney World, doar că fără atracții. Înființată de Stalin în 1935, a fost concepută la scară monumentală – suprafața pe care o ocupă este mai mare decât a Primei Expoziții Universale din Londra victoriană și chiar decât a statului Monaco. Am ajuns pentru prima dată aici copil fiind, împreună cu părinții mei, în anii '60, când VDNH³⁴⁸, cum i se spunea, se afla în culmea gloriei. Ghizii ne arătau cu mândrie nouă, străinilor, pavilioanele extravagant decorate care înfățișau cuceririle industriei și tehnologiei sovietice din inginerie, astronomică, energie atomică, radio-electronică și alte 78 de domenii, ca să nu mai avem nici o îndoială. Spațiile largi erau ticsite de vizitatori. Arcul impozant de la intrare, vizibil de la kilometri depărtare, era încununat de cea mai faimoasă statuie a epocii staliniste: grandioasa sculptură *Muncitorul și colhoznica* (1937), cu cele două personaje care înalță deasupra capului ciocanul și secera lucitoare, într-un gest plin de elan și încredere în viitor.

Cu toate astea, în anii '90 pavilioanele erau goale, pereții începuseră să se coșcovească, iar statuia de aproape 25 de metri înălțime zăcea la pământ. Bucăți uriașe din învelișul ei – de pe degete, de pe brațele musculoase ale protagonistului și de pe pieptul țărăncii – căzuseră, lăsând la vedere scheletul, asemeni oaselor unui dinozaur în descompunere. Literele înalte de doi metri, care făcuseră ca numele „СССР” – „URSS” – să poată fi văzut și admirat de departe, fuseseră abandonate cu nepăsare în spatele balustradei acoperișului. Abia în ultimii doi ani teritoriul complexului expozițional a fost curățat, pus în ordine și readus la o formă apropiată de cea originală³⁴⁹. VDNH poate fi înțeleasă ca o metaforă grăitoare – și totodată deprimantă – a dezvoltării și apoi prăbușirii la fel de spectaculoase a vastului program de industrializare adoptat de Uniunea Sovietică la sfârșitul anilor '20, pe care acest spațiu expozițional trebuia să-l immortalizeze și să-l glorifice. Până în 1928, Rusia se eliberase de amenințarea iminentă a războiului civil sau a invaziei străine. Revoluția fusese consolidată, iar Uniunea Sovietică începea să fie recunoscută, deși nu fără resentimente, de comunitatea internațională. Dar economia ei era practic la pământ. Dacă Noua Politică Economică a lui Lenin îi încurajase pe micii comercianți și revigorase anumite ramuri ale producției, industria grea era în declin. Sectoarele strategice care presupuneau investiții de amploare – producția de mărfuri, metalurgia, construcția de mașini și de nave, industria energetică, extractivă și de armament – nu-și reveniseră după haosul generat de colapsul țarismului și după ravagiile Primului Război Mondial. Slăbiciunea aceasta făcea Uniunea Sovietică vulnerabilă, iar nevoia unor măsuri radicale devenea tot mai limpede.

În 1928, Stalin a anunțat primul plan cincinal de industrializare, descris ca o nouă revoluție inițiată de sus (de conducerea partidului), la fel de importantă ca și cea din 1917.

Industrializarea a devenit una dintre temele principale ale discursurilor sale în următorii patru ani, o chestiune, avertiza el, de supraviețuire a națiunii:

Istoria Rusiei vechi a constituit-o, între altele, faptul că era mereu bătută din pricina înapoierii ei. Au bătut-o hani mongoli. Au bătut-o beii turci. Au bătut-o feodalii suedezi. Au bătut-o panii polono-lituanieni. Au bătut-o capitaliștii anglo-francezi. [...] Au bătut-o toți din pricina înapoierii ei, din pricina înapoierii militare, din pricina înapoierii culturale, din pricina înapoierii organizației de stat, din pricina înapoierii industriale, din pricina înapoierii agricole. [...] Noi am rămas în urmă cu 50-100 de ani față de țările înaintate. Trebuie să câștigăm această distanță în zece ani. Ori vom face acest lucru, ori vom fi striviți.

Retorica din jurul campaniei de industrializare deriva dintr-o terminologie militară. Teama că Rusia e vulnerabilă, spectrul dușmanului puternic aflat la porțile ei erau vechi de secole, și chemarea lui Stalin a făcut apel la ele pentru a mobiliza națiunea în fața unor împrejurări adverse copleșitoare:

Vreți oare ca Patria noastră socialistă să fie răpusă și să-și piardă independența? Dacă nu vreți asta, trebuie să lichidați în timpul cel mai scurt înapoierea ei și să desăfușurați un ritm cu adevărat bolșevic în opera de construire a economiei ei socialiste. Alte căi nu există. Iată de ce a spus Lenin în ajunul Revoluției din Octombrie: „Ori vom pieri, ori vom ajunge și vom întrece țările capitaliste înaintate”.³⁵⁰

Această profeție avea să fie verificată curând, odată cu invazia nazistă din 1941, iar rezultatul cumplitei înclăștări avea să furnizeze o justificare cel puțin parțială metodelor aplicate de Stalin în anii interbelici.

Distrugerile Războiului Civil redusese ră producția industrială la numai 13% din nivelul dinaintea de 1914 – Troțki recunoștea că „am distrus țara ca să-i învingem pe Albi”³⁵¹ –, iar blocada anticomunistă impusă de puterile occidentale împiedica accesul deplin al Moscovei la comerțul și investițiile internaționale. Industrializarea urma așadar să fie susținută prin sacrificii eroice din partea clasei muncitoare și prin confiscarea nemiloasă a averii de la fostele clase privilegiate. În timpul primului plan cincinal, salariile reale au scăzut în mod dramatic. A fost introdusă săptămâna de lucru continuu. Milioane de deținuți din lagărele de muncă și de membri ai Comsomolului (organizația tinerilor comuniști) au fost folosiți drept mână de lucru neplătită. În cadrele rigide ale controlului de la centru și ale planificării economice, cincinalele au stabilit obiective imposibil de atins și termene extrem de exigente în fiecare sector al industriei. Și, totuși, popoarele sovietice s-au dovedit la înălțimea provocării.

Primele două planuri cincinale, dintre 1928 și 1937, au dat rezultate realmente impresionante, îndeosebi în industria grea. Uniunea Sovietică a devenit a doua mare forță industrială a lumii, precedată numai de Statele Unite. Producția s-a dublat, și noile centre industriale gigantice au fost construite aproape de la zero. Fluviul Nipru a fost zăgăzuit de un uriaș baraj hidroelectric, furnizând energie unor uzine care angajau o jumătate de milion de muncitori. Canalul Marea Albă-Marea Baltică, lung de 227 de kilometri, a fost săpat de deținuți și a costat viețile a 9 000 de oameni. Construcția incredibil de rapidă a enormelor furnale din Magnitogorsk, în munții Ural, a inspirat un roman despre recordul mondial al turnării de ciment, un lungmetraj artistic și muzica emblematică – *Vremea*,

...period! (Timpule, înainte!) – care avea să însoțească genericul buletinelor sovietice de știri până în 1991.

Energia dezlănțuită a acelor ani, impulsul febril de a moderniza industria sovietică au făcut ca mașinăriile și tehnologia să devină temele preferate ale culturii. Compozițiile precum tunătoarea uvertură *Fabrica. Muzica mașinilor* (1927) de Aleksandr Mosolov, cu splendida sa emfază socialistă, un amalgam de ritmuri stridente și onomatopee muzicale, reflectau caracterul imperativ al campaniei de industrializare. Romanele precum *Ciment*, de Feodor Gladkov (1925) și *Așa s-a călit oțelul*, de Nikolai Ostrovski (1936) s-au vândut în număr record de exemplare. Lipsită de experiența industriei moderne, Rusia a fost silită să recruteze specialiști occidentali pentru a putea construi miile de tractoare și de unelte necesare mecanizării agriculturii colectivizate. Dar, în clipa când obiectivele stabilite n-au putut fi atinse, tot ei au devenit, în mod convenabil, țapi ispășitori – botezați *vrediteli*³⁵² și „sabotori“ –, iar procesele lor larg mediatizate au amintit populației că străinii îi erau încă dușmani. În martie 1933, cinci ingineri britanici, angajați ai societății Metropolitan-Vickers, contractor de instalații electrice, au fost arestați sub acuzația că, deghizați în oameni de afaceri, se îndeletniciseră de fapt cu spionajul industrial. După interogatorii intense în birourile poliției secrete Ceka (cunoscută deja atunci sub acronimul OGPU), unul dintre ei, Leslie Charles Thornton, a semnat o mărturisire remarcabil de detaliată:

Toate operațiunile noastre de spionaj de pe teritoriul URSS sunt conduse de British Intelligence Service prin intermediul agentului C.S. Richards, care ocupă postul de director general al Metropolitan-Vickers Electrical Export Company, Ltd. Operațiunile de spionaj pe teritoriul URSS au fost conduse de reprezentanți ai companiei britanice sus-menționate, care au încheiat înțelegeri oficiale cu guvernul sovietic pentru livrarea de turbine și echipamente electrice și furnizarea de consultanță tehnică. Personalul britanic a fost atras treptat în organizația de spionaj după sosirea în URSS și a fost instruit cum să culeagă informațiile cerute.³⁵³

Procesul celor cinci ingineri a stârnit o reacție violentă din partea britanicilor. Prim-ministrul Stanley Baldwin a declarat că acuzații erau nevinovați, iar o serie de parlamentari au cerut ruperea relațiilor comerciale și diplomatice cu Moscova. Presa britanică i-a acuzat în mod unanim pe ruși că ar fi smuls prin tortură mărturisiri de la arestați. „Este o schingiuire a justiției – declara cotidianul *Observer* – care n-are nimic în comun cu procedurile judiciare cunoscute în lumea civilizată.“³⁵⁴ Procurorul sovietic, Andrei Vîșinski, participant pentru prima dată la un proces politic de răsunet – aveau să-i urmeze mai multe în timpul lui Stalin –, era descris de *Daily Express* drept „un rus cu părul roșu ca morcovul [care] scuipă insulte [...] și bate cu pumnul în masă“. Iar *The Times* se îngrijora: „Domnește o mare neliniște în legătură cu ce li se întâmplă [deținuților] la închisoare, între ședințele de tribunal. Cei care cunosc de multă vreme metodele Ceka se tem că viața lor e în pericol“.

Răspunsul Moscovei a fost publicarea unor declarații date de toți cetățenii britanici arestați, care susțineau că nu fuseseră niciodată tratați cu mai mare politețe și curtoazie. Afirmările lui Allan Monkhousse erau absolut debordante:

Au fost extrem de amabili cu mine și perfect rezonabili în cursul interogatoriului. Agenții care m-au chestionat păreau oameni de toată isprava, care-și cunoșteau foarte bine meseria. Închisoarea OGPU este remarcabil de eficientă, foarte curată, ordonată și bine organizată. E prima oară când am fost

arestat, dar am vizitat închisoările engleze și pot să confirm că sediul OGPU le este mult superior. Autoritățile din OGPU s-au îngrijit cu conștiinciozitate de confortul meu.³⁵⁵

Dar inginerii acuzați și-au retras „mărturisirile“ în fața tribunalului. Londra a amenințat cu un embargo comercial, și cazul s-a încheiat cu deportarea a trei dintre ei și cu pedepse scurte cu închisoarea pentru ceilalți doi.

Muncitorii sovietici era mult mai rău hărțuiți. Încălcările disciplinei în muncă puteau fi pedepsite cu moartea sau cu retragerea cartelelor de alimente, ceea ce uneori însemna același lucru. Muncitorii care criticau ritmul sau scopul planurilor de industrializare elaborate de burocrati din îndepărtata Moscova, lipsiți de înțelegerea realităților locale – erau etichetați drept „necorespunzători din punct de vedere ideologic“. Epurările neconținute inculcau în sufletul oamenilor o teamă constantă – un factor de motivare extrem de eficient, așa cum arăta în 1932, cu neobișnuită sinceritate, dramaturgul Aleksandr Afinogenov în piesa *Frica*:

Trăim într-o epocă a fricii copleșitoare. [...] Motivația dominantă a optzeci la sută dintre cetățenii sovietici este frica. [...] Muncitorii sunt numiți acum stăpânii țării, dar mintea lor se teme: muncitorul manual capătă un complex al persecuției, străduindu-se constant să-i ajungă din urmă pe alții și să-i întrecă, abia trăgându-și sufletul în cursa nesfârșită a producției.³⁵⁶

Spre deosebire de cazul Metropolitan-Vickers, procesele demonstrative ale cetățenilor sovietici se încheiau rareori cu sentințe blânde. În așa-numita „Afaceri Șahî“ din martie 1928, 53 de directori ale unor mine de cărbuni, care nu îndepliniseră normele de producție impuse de partid, au fost acuzați că ar fi sabotat în mod deliberat economia sovietică. Li s-a imputat că ar fi complotat cu „dușmani de clasă“ din interiorul țării și cu guverne ostile de peste hotare pentru a submina înaintarea Uniunii Sovietice către socialism, act care a fost încadrat ca trădare de patrie, pasibilă de pedeapsa cu moartea. Pe 13 aprilie, Stalin le-a spus membrilor Biroului Politic că „timp de cinci ani un grup contrarevoluționar de specialiști burghezi [acuzații] și-a desfășurat activitatea, primind directive din partea organizațiilor antisovietice ale capitalului internațional [...]. Timp de cinci ani, acest grup contrarevoluționar de specialiști a dus o acțiune de sabotaj în industria noastră, aruncând în aer cazane, distrugând turbinele ș.a.m.d. Iar noi am stat liniștiți ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat...“³⁵⁷

Autoritățile nu văzuseră acțiunile de sabotaj ale acuzaților pentru că, desigur, ele nu existau; incapacitatea de a îndeplini normele de producție se datora cel mai probabil incompetenței și echipamentelor depășite. Dar statul avea nevoie de țapi ispășitori pentru eșecurile sale economice și de pedepse răsunătoare pentru a-i încuraja pe ceilalți. Cinci dintre acuzații din dosarul Șahî au fost executați, iar alți 44, trimiși în Gulag. În articolul 58 („Activități contrarevoluționare“) al Codului penal sovietic a fost adăugată o nouă infracțiune, „subminarea economiei naționale“, care putea aduce pedeapsa cu moartea celui vinovat și zece ani de detenție rudelor sale.

Doi ani mai târziu, un alt proces demonstrativ a fost considerat necesar, și de această dată în boxa acuzaților au ajuns mai mulți economiști și ingineri sovietici de marcă, învinuiți că ar fi făcut parte dintr-un prezumtiv „Partid Industrial“ susținut de guvernele Franței și Marii Britanii cu scopul de a răsturna regimul sovietic. Acuzații, se spunea,

uneltiseră ca să saboteze domenii strategice ale industriei și comunicațiilor, pregătind terenul pentru invazia forțelor străine. Din nou, cinci au fost condamnați la moarte, iar restul, trimiși în lagăre. În luna următoare, Stalin afirma în fața Primei Conferințe Unionale a Cadrelor Conducătoare din Industria Socialistă că participanții trebuiau să tragă învățămintele potrivite din „bogata înflorire a sabotajului“ în țară: „Desigur că la baza sabotajului stă lupta de clasă. Desigur că dușmanul de clasă opune o rezistență înverșunată ofensivei socialiste.“³⁵⁸

Pentru a-i face pe cetățeni să muncească în continuare cu râvnă la îndeplinirea planurilor cincinale, propaganda sovietică a creat o nouă mitologie națională. Eroi ei erau muncitorii înșiși, omagiați în literatură, arte plastice și muzică. Troțki se lăuda că Omul Nou sovietic avea „să arate pe unde să se afle munții și trecătorile, să schimbe cursurile râurilor și să scrie regulile oceanelor“³⁵⁹. Aproape imediat a fost lansat și s-a bucurat de mare popularitate un cântec inspirat de cuvintele lui, care proslăvea muncitorul:

Vapoarele plutesc sub stele,
Se-nalță poduri cu mândrie.
Nu Dumnezeu le-a săvârșit,
Ci tu le-ai construit pe toate!

Tu ridicat-ai edificii,
Cursuri de râu ai îndreptat,
Pe lume nu-i mai nobil titlu
Decât acel de muncitor!³⁶⁰

Mesajul de neocolit era acela era că muncitorii trebuie să se ridice la nivelul imaginii supraomenești care le fusese creată. La mijlocul anilor '30, la rampă fusese adus deja un nou tip de supereroi: brigăzile de șoc, care aveau să fie avangarda campaniei de dezvoltare industrială. Bardul semioficial al revoluției, Vladimir Maiakovski, a fost din nou la datorie ca să le facă o lansare triumfală:

Înainte, tractoare, prin țelini!
Furnale, dați sprijin comunei!
Azi comunistul se bate
Pe baricada producției.
Din piept colectiv – ca din foale –
Tu suflă, lozincă, răzbate
Muncitoreștile-armate.
De la brigăzi de șoc la secții de șoc,
De la secții de șoc, la uzine de șoc!
Înainte, prin noaptea de Egipt, rusească,
Înfige, ca ținte, luminile!
Nu pierde pasul! Ritmul păstrează!
Să depășim cincinalul!
Mai zvârle din tehnica veche, băbească,
Zvârle boarfele.
Turbinele-ți, Niprule, să se-nvârtească!
[...]

Înainte! În patru ani cincinalul
L-om smulge, l-om face, l-om da gata noi!
Electricitatea – râu falnic – sloboade-o!
Uzine pornește-le-n iureș, puhoi!
[...]
Acum socialismul se-nalță
Viu, drept și adevărat.³⁶¹

Marșul brigăzilor de șoc este un exemplu de cea mai bună calitate al agitației și propagandei sovietice – în rusă este o mostră de poezie remarcabilă prin inventivitate și prin forța obsesivă a mesajului transmis. Odată cu îndemnul statului ca oamenii să caute să îndeplinească planul cincinal în patru ani – și apoi chiar în trei –, a fost lansat conceptul de „întrecere socialistă” – întrecere între fabrici, întrecere între muncitori. În august 1935, Aleksei Stahanov, un miner din bazinul Donbas, a extras 102 tone de cărbune într-un singur schimb, mult peste norma sa de 7 tone. În următoarea lună, Stahanov a reușit să atingă incredibila cifră de 227 de tone. În cinstea lui a fost proclamată o sărbătoare oficială; cântecele și filmele au făcut din el noul tip de erou muncitor. Stahanov a fost promovat în funcția de șef de mină și apoi într-un post oficial, devenind de asemenea membru al Sovietului Suprem. În decembrie, faima isprăvilor sale l-a adus pe coperta revistei *Time*.

Autoritățile sovietice s-au folosit de exemplul său pentru a-i încuraja pe alții să-și depășească norma de muncă și să stabilească noi recorduri în producție. Muncitorii „stahanoviști” erau recompensați cu o plată mai bună, cu apartamente și vacanțe; unii au beneficiat chiar de nemaipomenitul lux de a primi o mașină. În realitate, multe dintre realizările lor erau umflate sau chiar inventate. Se pare că, deși Stahanov a extras într-adevăr cantitatea remarcabilă de cărbune pe care o proclamau autoritățile, el a fost ajutat în timpul schimbului de o echipă întreagă și a folosit echipamente de extracție recent introduse. Dar isprăvile sale și ale altor deținători de recorduri i-au permis lui Stalin să mărească normele pentru toată lumea și să-i denunțe pe cei care criticau ritmul alert al industrializării. Stahanoviștii erau prezentați la adunările publice și elogiați personal de către dictator. La un banchet ținut în mai 1938 la Kremlin în onoarea „miracolului” stahanovismului, el își manifesta astfel entuziasmul:

Aici, la această masă, stau tovarășii Stahanov și Papanin. Nu au nici un titlu științific, dar cine nu știe că, în munca lor în industrie, Stahanov și stahanoviștii au dezmințit standardele curente, stabilite de oameni de știință și tehnologi bine-cunoscuți, au demonstrat că aceste standarde erau depășite și au introdus altele noi, care se conformează cerințelor științei și tehnologiei autentice? Și acum să vedem ce „miracole” se pot încă înfăptui! [...] Ridic în fața dumneavoastră paharul în cinstea lui Lenin și a leninismului! În cinstea lui Stahanov și a stahanoviștilor!³⁶²

Încă din copilărie, idolii comsomolistei Tatiana Feodorova erau membrii brigăzilor de șoc. A devenit ea însăși stahanovistă atunci când echipa sa a stabilit un nou record de săpat tuneluri în timpul construirii metroului moscovit. Cuvântul ei de mulțumire din 1932 reflectă energia și entuziasmul pe care le-a inspirat mișcarea stahanovistă:

Trăim atât de bine, inimile noastre sunt atât de pline de bucurie! În nici o altă țară nu există tineri atât de fericiți ca noi, suntem cei mai fericiți tineri din lume, și, în numele tuturor tinerilor, vreau să

Tatiana Feodorova a fost felicitată personal de Stalin. 60 de ani mai târziu, după ce fuseseră deja date în vileag toate nedreptățile sistemului stalinist, ea continua să-și exprime admirația față de idealurile stahanovismului și față de omul care-l stimulase:

Stalin stabilea o sarcină, să construim una sau alta [...], și, mulțumită faptului că oamenii aveau încredere în el și mulțumită acestui entuziasm al tinerilor, totul devenea posibil. Nu uitați că eram într-o țară plină de analfabeți, de oameni care trăiau, practic, în beznă, care purtau opinci din coajă de mesteacăn. Chiar și azi mi se pare ceva desprins dintr-un basm. Cum a fost posibil ca, într-una dintre cele mai dificile perioade, să ridici aceste șantiere uriașe? Numai prin unitatea poporului și prin dragostea lui față de idolul său. Fiindcă, pentru noi, Stalin a fost un idol.

Fapt remarcabil, planurile cincinale au continuat până în 1986. Primul lucru pe care l-am văzut pe ziduri când am vizitat Moscova în copilărie a fost lozinca lui Lenin: „Comunismul înseamnă puterea sovietelor plus electrificarea întregii țări!“ La vremea aceea, influența fatală a planificării centralizate afundase economia sovietică în criză. Dar chiar și în 1934, când așa-numitul „Congres al Învingătorilor“ celebra realizările colectivizării și ale industrializării, realitatea din spatele mitului era deja întinată.

Marea majoritate a muncitorilor sovietici, oameni obișnuiți, duceau o viață nici pe departe atât de minunată ca a stahanoviștilor. Slujbe și locuri de muncă se găseau din belșug, dar salariile erau mici. Industrializarea în ritm accelerat dublase populația urbană, și orașele erau arhipline. Se construiau puține locuințe noi, astfel încât statul îi înghesuia pe muncitori în spații din ce în ce mai mici. Membrii fostei burghezii, așa-numiții „neoameni“, erau dați afară din case pentru a face loc muncitorilor. Pentru a obține spațiu, a fost introdus un sistem de locuire în comun, în care mai multe familii trăiau într-un singur apartament, împărțind bucătăria, baia și chiar dormitoare. Conceptul de *kommunalka* (apartament în comun) exprima refuzul bolșevic al valorilor „burgheze“, precum proprietatea privată și familia nucleară. În practică, situația era un coșmar. Între locatari izbucneau certuri aprige, diferite obiecte personale erau furate, se comiteau chiar crime. Cum informatorii poliției erau pretutindeni, oamenii se simțeau spionați în propriile case. Domnea neîncrederea, tensiunile se acutizau. Pe marile șantiere muncitorii erau siliți să locuiască în corturi.

Ca măsură suplimentară de control, partidul a introdus în 1932 așa-numitele „pașapoarte interne“, care precizau originea etnică, locul de muncă și statutul social al deținătorului. Un nou sistem de permise obligatorii de reședință – așa-numitele *propiski* – a îngreunat schimbarea adresei sau mutarea în orașe mari precum Moscova și Leningradul (cum se numea acum Petrogradul de dinainte). Și, în tot acest timp, în vreme ce orașeanul de rând se zbătea să trăiască, nomenclaturiștii acumulau privilegii, de la case de vacanță la mașini, bunuri de lux sau alimente de calitate. Resentimentele populației mocneau. Campania de industrializare a lui Stalin modernizase economia națională cu prețul sărăciei aproape endemice, stârnind atât admirație, cât și condamnare – sentimente de multe ori împărțite între generații. Diplomatul britanic Gareth Jones a rezumat această tensiune într-un articol pentru ziarul londonez *Evening Standard* din martie 1933:

Cu câteva zile în urmă mă aflu în căsuța unui muncitor la marginea Moscovei. Un tată și un fiu

– tatăl, muncitor calificat într-o fabrică din Moscova, fiul, comsomolist – se priveau cu furie. Tremurând de emoție, tatăl și-a pierdut stăpânirea de sine și i-a strigat fiului său comunist: „E groaznic ce se-ntâmplă! Noi, muncitorii, murim de foame. Ne macină bolile, iar puținul pe care-l găsim de mâncare nu se poate mânca. Asta ați făcut din maica Rusie!“ Fiul i-a replicat: „Dar uită-te la giganții industriali pe care i-am construit! Uită-te la fabricile de tractoare! La Dneprostroi [un baraj enorm]! Tot ce am construit a meritat această suferință!“ „Halal construit! a replicat tatăl. Ce rost mai are să construiești când ați distrus tot ce era mai bun în Rusia?“³⁶⁴

Note

348. Acronim al denumirii rusești a expoziției – *Vîstavka Dostijenii Narodnogo Hozeiztva* (n.t.).
349. Complexul expozițional VDNH a fost redeschis în 2014, când și-a reluat și vechiul nume (n.t.).
350. Apud R. Daniels, *A Documentary History of Communism in Russia: From Lenin to Gorbachev*, University of Vermont, University Press of New England, Hanover, New Hampshire, 1993, pp. 181– 182 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 13, Editura PMR, 1952, pp. 42– 43 – n.t.].
351. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 118.
352. (Indivizi) vătămători, care strică (n.t.).
353. M. Sayers, A. Khan, *The Great Conspiracy against Soviet Russia*, Boni & Gaer, New York, New York, 1946, p. 60.
354. *Ibid.*, p. 60.
355. *Ibid.*
356. A. Afinoghenov, *Strah* (1930), în *Piesî*, Iskusstvo, Moskva, 1947, pp. 72–73.
357. J.V. Stalin, *Works*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954, vol. 11, p. 38 [trad. rom. I.V. Stalin, „Despre lucrările plenarei comune din aprilie a Comitetului Central și a Comisiei Centrale de Control. Raport prezentat la adunarea activului organizației de Moscova a PC(b) al URSS din 13 aprilie 1928“, în *Opere*, vol. 11, Editura PMR, 1951, pp. 38– 39 – n.t.].
358. J.V. Stalin, *Problems of Leninism*, Foreign Languages Press, Peking, 1976, p. 526 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 13, Editura PMR, 1952, p. 40 – n.t.].
359. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, pp. 434–435.
360. *Rabocii celovek* [Muncitorul], cântec de Iu. Levitin și M. Matusovski, versuri și interpretare disponibile la adresa <http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=rabochiy>.
361. V. Maiakovski, „Marș udarnîh brigad“ (1930), în *Polnoe sobranie socinenii v 13 tomah*, Hudojstvennaia literatura, Moskva, 1961, vol. 10, p. 162 [„Înainte, brigăzi de șoc!“; trad. rom. Maria Banuș, în V. Maiakovski, *Poeme alese*, Cartea Rusă, București, 1954, pp. 160–162 – n.t.]
362. J.V. Stalin, *Works*, op. cit., vol. 14, pp. 329–330.
363. Înregistrare de arhivă cu Tatiana Feodorova, în documentarul radio al PBS People’s Century, disponibil la adresa <http://www.pbs.org/wgbh/peoples-century/about/index.html>.
364. Gareth Jones în *Evening Standard* din 31 martie 1933.

Capitolul 29

Avangarda în primii ani ai URSS

Arta a fost multă vreme un univers paralel în Rusia, o altă lume, grădina paradiziacă a creativității atunci când discursul politic era strangulat de autocrația intolerantă. Reprezentanții ei au sfidat cenzura și represiunea și au triumfat asupra lor, oferindu-le rușilor o viziune mai bună despre ei înșiși.

Revoluțiile din 1917 reînviaseră speranța într-o epocă de aur a artelor. O pleiadă de pictori, scriitori și compozitori au profitat de libertatea neîngrădită, cu un febril spirit inovator. Poeții Aleksandr Blok, Andrei Belii și Vladimir Maiakovski și-au realizat în această perioadă unele dintre operele cele mai importante; prozatorii Mihail Zoșcenko și Mihail Bulgakov au testat granițele satirei și ale unui realism distorsionat; Kazimir Malevici și supremațiștii au explorat noi teritorii în pictură, în căutarea purității geometrice abstracte; constructiviștii, Aleksandr Rodcenko, Vladimir Tatlin și alții, au căutat să împace formele concrete ale arhitecturii și fotografiei cu valorile „artei de dragul artei”; experimentalismul în muzică a lăsat în urmă legile armoniei, contopindu-se cu jazzul și propunând orchestre fără dirijor. La modă erau avangarda, ignorarea constrângerilor vechiului realism și încercările tot mai insistente de a dezlănțui puterea imaginației pure. La început, regimul, ocupat cu probleme mai urgente, a tolerat asemenea manifestări. Dar, la mijlocul anilor '20, conducerea comunistă privea deja cu dezaprobare radicalismul și abstracțiunile artei și începea să formuleze doctrina care avea în cele din urmă să subordoneze toate artelor necesității de a sluji socialismul.

Din 1932, literatura a fost supusă controlului exercitat de Uniunea Scriitorilor din URSS, iar birocrații care o conduceau și-au asumat sarcina de a disciplina munca prozatorilor, poezilor și dramaturgilor, definind ce era și ce nu era permis, în conformitate cu directivele partidului. În 1934, Primul Congres al Uniunii Scriitorilor din URSS a adoptat doctrina realismului socialist. De acum încolo, s-a decretat, toate formele de artă trebuiau să înfățișeze efortul omului de a înainta pe calea socialistă către o viață mai bună. Artistul creator urma să slujească proletariatul și, pentru aceasta, trebuia să fie realist, optimist și eroic. Orice formă de experimentalism era degenerată și antisovietică. Aveau să fie tolerate numai arta oficială și reprezentanții ei agreeți de autorități.

Pretenția lui Stalin de a dirija artelor în general și insistența lui asupra faptului că ele trebuiau să servească statul nu erau nimic nou pentru Rusia. Dar autocrația exercita de data aceasta un control sufocant, rigid, cum nu se mai văzuse în istoria țării, și nu le-a lăsat scriitorilor, compozitorilor și artiștilor plastici decât câteva posibilități: să rămână în țară și să se supună voinței tiranului, să rămână și să facă opoziție sau să fugă peste hotare. În Rusia stalinistă, un cuvânt nechibzuit te putea trimite la moarte; câteva versuri puteau exploda cu forța unei bombe. Poetul Osip Mandelștam scria că „Rusia este locul unde poezia contează cu adevărat – aici oamenii sunt împușcați pentru ea”³⁶⁵. Savura așadar

puterea pe care i-o dădea arta, dar se temea de cel care-i trimitea pe artiști la moarte:

Viețuim, dar sub noi țara tace mormânt.
Când vorbim, nu se-aude măcar un cuvânt.
Iar când vorbele par să se-nchege puțin,
Pomenesc de plăieșul urcat în Kremlin.³⁶⁶

Majoritatea poeziilor lui Mandelștam sunt versuri meșteșugite, șlefuite atent, care deplâng pierderea culturii și a umanității în noua epocă a Revoluției; tonul lor este reținut și parcă înăbușit, menit salvării prin artă. O singură dată Mandelștam și-a dat frâu liber urii față de Stalin, distrugătorul artelor și călăul sufletului rus:

Are degete groase și grele,
Sunt cuvintele lui de ghiulele.
Râd gândacii mustăților strâmbe
Și-i lucesc a năpastă carâmbii.
[...]
Potcovar de ucazuri, forjează porunci:
Glonț în ochi, glonț în frunte și glonț în rărunchi.
Orice moarte-i desfată deplin
Pieptu-i larg de cumplit osetin.³⁶⁷

În 1934, Revoluția avea deja 17 ani și începea să-și exercite deplin autoritatea; cel mai mic cuvânt critic putea să însemne Gulagul. Mandelștam era perfect conștient de pericol. Le-a citit totuși „epigrama“ sa despre Stalin mai multor prieteni și cunoștințe, într-o stare de exaltare, avertizându-i aproape triumfător: „Nici o vorbă despre ea, altfel mă împușcă.“³⁶⁸ După numai câteva săptămâni a fost arestat.

Stalin a manifestat față de soarta anumitor scriitori și artiști un interes obsesiv, neobișnuit pentru conducătorul unuia dintre cele mai mari imperii ale lumii, care omorâse milioane de oameni fără prea multe scrupule. Le-a chibzuit și le-a împărțit singure recompense și pedepse, ros, după toate aparențele, de gândul că acțiunile sale aveau să fie judecate de o autoritate superioară lui.

Cu toate că Mandelștam îl insultase și-l umilise, Stalin a căutat să afle dacă avea de-a face cu un poet cu adevărat mare sau dacă-l putea ucide fără să se simtă vinovat. L-a sunat pe Boris Pasternak, noaptea târziu și pe neașteptate, ca să-i ceară părerea. Îngrozit de vocea gruzinului de la celălalt capăt al firului – cel pe care Buharin îl descrisese drept „Genghis-Han cu telefon“ –, Pasternak s-a eschivat. A răspuns ambiguu și a început să vorbească despre virtuțile poeziei. L-a întrebat pe Stalin dacă puteau discuta despre viață și moarte. Dar n-a avut curajul să spună „da, Mandelștam e un mare poet“. Stalin și-a pierdut răbdarea și a închis. După câteva zile, Mandelștam a fost trimis într-un lagăr de muncă, unde avea să piară în cele din urmă. Fiul lui Pasternak, Evgheni, mi-a spus că tatăl lui a fost obsedat de amintirea acelei convorbiri telefonice tot restul vieții:

Stalin voia să știe dacă tatăl meu cunoștea poezia lui Mandelștam, dar el a evitat un răspuns direct [...]. Spunându-i lui Stalin că voia să discute despre viață și moarte, îi comunica, de fapt, că voia să discute despre toate crimele comise în numele lui Stalin; a fost o conversație cumplită, primejdioasă

Stalin era cunoscut pentru gusturile sale convenționale în materie de muzică și literatură; deși citit și interesat de arte, îi displăceau experimentele și avangarda. În ultimă instanță, nu-l interesa decât ce putea sprijini cauza revoluției comuniste. Pentru a fi eficientă ca propagandă, arta trebuia să fie inteligibilă maselor largi; orice era mai complicat, mai inovator sau mai original era prin definiție inutil și, mai rău, potențial periculos.

Poeții futuriști – în primul rând Vladimir Maiakovski – adoptaseră cauza Revoluției și proclamau puterea artei și a imaginației. Prozatorii simpatizanți comuniști compuneau texte moderniste, care nu erau întotdeauna pe gustul ultraconservatorilor de la Kremlin. Poeții care se autointitulau „proletari” cereau ca literatura să fie supusă controlului de partid, pretinzând că ei au dreptul de a vorbi în numele partidului, deși în cele din urmă s-au lovit și ei de rigorile schimbătoare ale bolșevicilor. Scriitorii independenți, inclusiv cei care au salutat la început Revoluția, s-au trezit marginalizați și amenințați.

O reacție obișnuită la această situație a fost decizia de a nu mai scrie, de a călca „în picioare propriul vers”, așa cum spunea Maiakovski³⁷⁰. În 1934, Isaac Babel afirma sfidător la Primul Congres al Uniunii Scriitorilor Sovietici: „Mă perfecționez într-un gen nou, [...] al tăcerii.”³⁷¹ Era o afirmație în mod deliberat provocatoare, care făcea aluzie la înăbușirea de către regim a libertății creatoare. Babel era unul dintre bolșevicii timpurii, și povestirile sale din volumul *Armata de Cavalerie* se bucuraseră de mare succes la public (vezi p. 235). Dar, devenind tot mai critic la adresa lui Stalin, ajunsese să nu mai poată publica aproape nimic. Pe deasupra, spiritualul și cultivatul Babel avusese o relație amoroasă cu soția șefului poliției secrete, Nikolai Ejov.

În mai 1939 a fost arestat. Soția lui nelegitimă, Antonina Pirojkova, a fost dusă împreună cu el în clădirea din piața Lubianka, dar i s-a dat drumul la poarta închisorii. În emoționantul volum de amintiri *Alături de el* (1996), ea își amintește ultimele lui minute de libertate:

În mașină, unul dintre milițieni s-a așezat în spate, cu Babel și cu mine, iar celălalt, în față, lângă șofer. „Partea cea mai rea e că mama n-o să mai primească scrisori de la mine”, a spus Babel. Apoi s-a așternut o tăcere lungă. Eu n-am fost în stare să scot nici măcar o vorbă. Babel l-a întrebat pe agentul secret de lângă el: „Deci bănuiesc că nu dormiți prea mult, nu?” Ba chiar a râs. Când ne-am apropiat de Moscova, i-am spus: „Am să te-aștept; o să fie ca și cum ai fi plecat la Odessa, doar că n-o să primesc scrisori.” El mi-a răspuns: „Te rog să ai grijă ca viața copilului nostru să nu fie nefericită.” [...] Am ajuns la închisoarea Lubianka și am trecut de porți. Mașina s-a oprit în fața ușii masive, închise, unde stăteau de pază două santinele. Babel m-a sărutat apăsător și mi-a spus: „Într-o zi o să ne revedem.” Și, fără să privească înapoi, s-a dat jos din mașină și a intrat pe ușa aceea. Am încremenit. Nu puteam nici măcar să plâng. Mă tot gândeam: „N-o să-i dea nici măcar o ceașcă de ceai? Altfel nu poate începe ziua.”³⁷²

Manuscrisele neterminate ale lui Babel au fost confiscate și distruse. Numele lui a fost șters din toate lucrările de referință, și el a devenit o persoană „inexistentă” în Uniunea Sovietică. Familiei i s-a spus că fusese trimis într-un lagăr de muncă în Siberia, „fără drept de corespondență”. Rămasă singură la Moscova, Pirojkova n-a aflat nimic despre soarta soțului ei până în 1954, când a fost informată brutal că Babel „a murit de stop cardiac pe

Dar și asta era o minciună. „Confesiunea“ pătată cu sânge a lui Babel, care recunoștea în mod absurd că fusese spion occidental plătit de serviciile secrete franceze, a fost făcută publică după căderea Uniunii Sovietice, în 1991, împreună cu stenogramele procesului și verdictul. Judecata, desfășurată în încăperile private ale directorului NKVD Lavrenti Beria, durase mai puțin de 20 de minute, și la finalul ei deținutul fusese condamnat la moarte. Există un document dactilografiat, datând din ianuarie 1940, prin care Beria îi cere lui Stalin permisiunea de a executa 356 de „dușmani ai URSS“. Dictatorul a scris pe el cu creion albastru: „De acord.“ Numele lui Babel este al doisprezecelea pe listă.³⁷⁴

În atmosfera înăbușitoare a represiunii care a cuprins Rusia în anii '30, poezia a căpătat o semnificație nouă, aproape religioasă. Evgheni Pasternak spune că tatăl lui își dădea seama foarte bine de puterea secretă, subversivă a creațiilor sale:

Cunoașterea poeziei libere era singurul lucru care putea înlocui exprimarea liberă. Poezia a ajuns să înglobeze tot ce era mai important pentru noi; toate lucrurile în care credeam, după care tânjeam [...]. Ne-a permis să ne păstrăm vie libertatea memoriei și independența gândirii în anii întunecați în care „ei“ încercau să ne reducă la zero. [...] Pentru că Stalin știa despre tata, soarta lui nu depindea de birocrații mărunți și de criminalii care au strivit viețile atâtor altor poeți. Dar, cum să vă spun, teroarea era atât de densă și de atotcuprinzătoare, încât cine supraviețuia și cine nu depindea în bună măsură de hazard [...] sau de mâna lui Dumnezeu.³⁷⁵

Se pare că interesul personal al lui Stalin față de operele lui Pasternak l-a salvat pe scriitor de la pieire. Atunci când NKVD a cerut îndrumări despre cum să procedeze cu el, Stalin a scris pe marginea raportului poliției secrete: „Lăsați-l în pace, e cu capul în nori!“³⁷⁶ Deciziile dictatorului erau arbitrar și imprevizibile. Se considera instanța supremă în arte plastice, teatru, muzică și chiar lingvistică, și această încredere oarbă în propria judecată l-a făcut să-l condamne pe un mare poet și să-l salveze pe altul.

N-a fost decât o chestiune de timp până când Marele Cărmaci și-a impus gusturile filistine și asupra scenei muzicale ruse, care deborda de vitalitate și exuberanță încă din primii ani ai secolului. Rusia fusese binecuvântată cu o pleiadă de genii muzicale – Aleksandr Skriabin, Serghei Rahmaninov, Igor Stravinski și, după 1917, tânărul Dmitri Șostakovici.

Prima tentativă a lui Stalin de a-i înregimenta pe compozitori în cohorta creatorilor socialiști a fost provocată de apariția unei opere controversate. *Lady Macbeth din Mțensk*, o lucrare îndrăzneță din punct de vedere muzical, dar suspectă din punct de vedere politic, se juca de doi ani de zile și fusese primită cu recenzii favorabile, când, în 1936, Stalin s-a hotărât s-o vadă el însuși. A fost atât de dezgustat de modernitatea muzicii și de sugestiile intens sexuale ale acțiunii, încât a ieșit valvârtej din sală. Două zile mai târziu, *Pravda* publica un articol ucigător de condamnare a operei șostakoviene, intitulat „Haos în loc de muzică“³⁷⁷, care semnală sfârșitul libertății creatoare în viața muzicală a țării. De acum înainte, omagierea exuberantă a proletariatului avea să fie singurul subiect acceptabil în cultura sovietică.

Citind articolul din *Pravda*, Șostakovici nu s-a îndoit că fusese scris chiar de Stalin. Și-a dat seama că el însuși devenise un dușman al poporului, și convingerea că zilele îi erau numărate nu l-a mai părăsit de atunci încolo. I-am făcut, la Moscova, o vizită Irinei,

văduva compozitorului, în apartamentul pe care-l împărțiseră, în apropierea străzii Tverskaia, chiar la nord de Piața Roșie, și am văzut acolo pianul lui cu coadă. Irina încă sorta documentele ultimilor lui ani de viață și mi-a spus că, după atacul din *Pravda*, frica l-a însoțit permanent pe Șostakovici, care a continuat să privească peste umăr chiar și după moartea lui Stalin:

E cumplit ca un artist să fie persecutat. Soțul meu era tot timpul sub presiune. Semăna cu pasărea aia micuță dintr-o veche poezie rusească: o prinzi și-o strângi de gât [...], și apoi îi ceri să cânte! [...] Era un om nervos de felul lui, [...] fragil fizic, [...] detesta să apară în public [...]. Dar nu-i adevărat că era un om slab. Avea o forță interioară uriașă. Toate atacurile îndreptate împotriva lui l-au traumatizat, dar el a rămas consecvent și plin de bun-simț. Era puternic din punct de vedere moral.³⁷⁸

Tot restul vieții, Șostakovici a simțit că trebuie să-și dea silința să potolească setea de sânge a autorităților. A scris muzica pe care i-au cerut-o, ascunzând însă în ea o atitudine sfidătoare: cei care o ascultă cu atenție vor simți deseori o notă mușcătoare, chiar persiflantă. Creațiile triumfaliste solicitate de regim sunt subminate de câte o vultură ironică sau de înscrierea insolentă a propriilor inițiale „DSCH“ în notația muzicală (în germană, „S“ este mi bemol, iar „H“ este si). Muzica lui spune una, dar înseamnă alta.³⁷⁹

După scandalul stârnit de *Lady Macbeth*, Șostakovici a făcut o demonstrație de căință cu o nouă simfonie – a 5-a –, melodioasă și înălțătoare, în conformitate cu cerințele partidului. I-a dat chiar subtitlul „Răspunsul unui artist sovietic la o serie de critici îndreptățite“. Și se pare că a reușit să potolească furia lui Stalin. Finalul lucrării, cu fanfarele lui bombastice în re major, este, în aparență, vesel și optimist – un moment foarte „sovietic“ de triumf. Dar ascultați-l mai atent și veți simți golul și mânia înăbușită din subtext. Compozitorul nu exultă, ci urlă împotriva sistemului.

În scherzoul *Simfoniei a 10-a*, scrisă la vremea morții lui Stalin, în 1953, Șostakovici își dezlanțuie furia ținută o viață întreagă în frâu împotriva celui care încercase să-i schilodească muzica. Compoziția aceasta este echivalentul simfonic al versurilor fatale în care Mandelștam îl denunța pe Stalin și crimele lui. Ritmurile violente, bubuitoare sunt atenuate numai de apariția, în secțiunea următoare, a semnăturii muzicale a lui Șostakovici. Compozitorul pare să facă o mărturisire personală: „Asta am trăit; la asta am fost martor. Am văzut barbaria și am supraviețuit ca să-i pot spune povestea“. Deși Stalin era mort de șase luni la vremea când simfonia a fost interpretată pentru prima oară în public, Șostakovici a rămas bântuit de teama pe care i-o inspira. A confirmat adevărul înțeleș al portretelor muzicale din creația sa numai în interviuri, care a insistat să rămână secrete până după moartea lui.

Asemenea lui Șostakovici, Anna Ahmatova a cunoscut pe deplin brutalitatea furiei dictatorului. A fost primul mare poet interzis, în 1925. Soțul ei, poetul Nikolai Gumiliov, fusese executat în 1921, printre cei împușcați aleatoriu ca reacție la un imaginar complot contrarevoluționar³⁸⁰. Fiul ei Lev a fost arestat în 1935, când Ahmatova se afla la apogeul forței sale creatoare. Poeta a încercat ani de zile să-l elibereze din Gulag – un șir de pătimiri pe care marele ei poem *Recviem* (1935–1940) l-a transformat într-o mărturie nemuritoare despre toți cei siliți să trăiască aceeași suferință în singurătate. Într-unul dintre pasajele cele mai puternice, Ahmatova descrie statul în rândul nesfârșit de mame și soții din fața închisorii. Când cineva din șir, o femeie cu buze vineții, o recunoaște și o întreabă:

„Puteți descrie toate acestea?“, ea răspunde: „Pot“. Ca și Șostakovici, poeta afirmă: „Sunt martor și sunt scriitor; poate ceva din ceea ce scriu va supraviețui“.

Nu, nu cer străin mi-a fost tutorul
Și nu zbor străin m-a scos din foc:

Eu am fost atunci cu-ntreg poporul,
Unde-a fost și el în nenoroc.

Și nu mă rog doar pentru mine, una,
Ci pentru toate cele câte-am stat

Și-n arșiță, și-n ger, când crapă luna,
Sub zidul roșu, orb și încruntat.
[...]

Chema-le-aș pe nume pe toate ce-au fost,
Dar ei mi-au rupt lista, n-o știu pe de rost.

Lor – negru lințoliu și larg le-am țesut
Din vorba ce-au spus-o cu glasul scăzut.

Cu ele-s întruna în cugetul meu,
Eu n-am să le uit nici în ceas și mai greu.

Ci gura prin care mai strigă-un popor,
De-o fi să mi-o-nchidă al zbirilor for,

Să strige chiar ele, cuvânt cu cuvânt,
Atunci când va fi să cobor în mormânt.

Iar dacă în țara aceasta, cândva
Statuie să-mi 'nalțe poporul ar vrea,

S-o 'nalțe!³⁸¹

Versurile poemului erau atât de incendiare, încât nu puteau fi puse pe hârtie; Ahmatova și prietena ei Lidia Ciukovskaia le-au învățat pe de rost și au ars manuscrisul. Ahmatova vorbește despre puterea poeziei și despre nevoia de-a o ține vie în condițiile vitrege ale Rusiei staliniste: „Grai rus, te vom duce întreg peste veac / cu braț neștiind a se frânge. / Curat, strănepoților noștri te-om da / Și slobod, scăpat din robia cea rea, / Scăpat pe vecie.“³⁸² Tovarășa de suferință a Ahmatovei, Nadejda Mandelștam, văduva lui Osip, spunea mai târziu că în toată Rusia existau femei în vârstă care abia dacă îndrăzneau să doarmă noaptea de teamă că ar fi putut să uite versurile scrise de soții lor. În ciuda anilor de opresiune din partea regimului, care-i lua în derâdere poezia sacru-senzuală ca pe delirul unei femei etichetate drept „pe jumătate călugăriță și pe jumătate târfă“³⁸³, versurile Ahmatovei au rămas extraordinar de populare în rândul cititorilor sovietici, circulând pe larg în samizdat sau fiind pur și simplu învățate pe de rost.

Apoi, în 1941, amenințat de invazia nazistă, Stalin s-a mai domolit. Dându-și seama de răsunetul vocii ei în conștiința poporului aflat în pericol, i-a permis să publice și să vorbească la postul național de radio. Ahmatova a devenit brusc utilă regimului. Răspunsul ei au fost versurile patriotice triumfătoare ale poeziei *Curajul* (1942). Recunoscându-i prestigiul, Stalin a dat dispoziție să fie scoasă din Leningradul asediat și trimisă la Tașkent, în siguranță. În avion, Ahmatova și-a dat seama că pe jos, pe drumurile nesfârșite ale Rusiei, fiul ei exilat făcuse aceeași călătorie în cu totul alte împrejurări. În magistralul său *Poem fără erou* (1940–1965), ea scrie:

Și mi s-a deschis în față drumul
Pe care au pășit cu duiumul,
Pe care fiul meu a fost dus.
Și-a fost lungă procesiunea
Prin solemna, cristalina
Liniște a pământului rus.³⁸⁴

Așa cum profețise, Ahmatova a triumfat prin arta sa. Scrisese cândva că gloria lui Pușkin avea să dureze, iar el avea să fie cunoscut și iubit de generații succesive în toate detaliile vieții sale, în timp ce monarhii și oficialitățile care-l chinaseră, în ciuda tuturor titlurilor și rangurilor înalte, fuseseră deja dați uitării sau nu mai existau decât ca note de subsol la opera poetului național. Nu s-a îndoit că și ea avea să se bucure de aceeași legitimă faimă postumă.

Ahmatova a trăit mai bine de șaptezeci de ani, ca și Nadejda Mandelștam, care spunea că „am tras un bilet de loterie câștigător care mi-a permis să-mi trăiesc zilele până la capăt“. Amândouă au memorat și au păzit poezia unei generații: mintea lor a păstrat vie, în sensul literal al cuvântului, cultura Rusiei până la ieșirea din epoca barbariei.

Pe Boris Pasternak îl aștepta însă un proces larg mediatizat. Originalul său roman *Doctor Jivago*, scos ilegal din țară și recompensat în 1958 cu Premiul Nobel, i-a adus celebritatea internațională. Modul în care Jivago pune la îndoială idealurile collectiviste ale comunismului sovietic a înfuriat autoritățile de la Kremlin, care au dezlănțuit o campanie de demonizare a autorului. În casa de vacanță a lui Pasternak din satul Peredelkino de lângă Moscova, curatorul muzeului mi-a arătat biroul la care scriitorul primise și acceptase premiul și apoi îl refuzase din pricina uriașei presiuni exercitate asupra lui de conducerea sovietică. Scandalul de atunci, mi-a spus însoțitoarea mea, l-a zdrobit pe Pasternak, care a fost exclus din Uniunea Scriitorilor, amenințat și numit „trădător“ pentru că-și publicase romanul în străinătate, în Occidentul „dușman“. Evgheni Pasternak mi-a povestit cum reacția înverșunată a autorităților șubrezise și mai mult sănătatea deja fragilă a tatălui său:

A fost fericit și încântat când a primit scrisoarea prin care i se oferea Premiul Nobel. Credea, cu naivitate, că avea să-l poată accepta. Dar autoritățile l-au amenințat. Dacă se ducea să-și ia premiul, n-aveau să-l mai lase niciodată să intre înapoi în țară [...]. Aveau să-i aresteze pe cei apropiați [...]. L-am văzut în ziua aceea, și era limpede că primise o lovitură ucigătoare.³⁸⁵

Pasternak s-a îmbolnăvit. Doctorii i-au diagnosticat un atac de cord, dar și un cancer la plămâni, nedetectat până atunci și foarte agresiv. În ziua morții lui, pe 30 mai 1960,

presa sovietică n-a publicat nici un anunț, dar în Moscova au apărut afișe scrise de mână care înștiințau că înmormântarea avea să aibă loc peste două zile la Peredelkino. Afișele au fost rupte de autorități, dar și-au făcut din nou apariția, așa încât pe 2 iunie mii de oameni au sosit la Peredelkino să aducă un ultim omagiu scriitorului. Sicriul a fost purtat de fiul lui, Evgheni, și de Lionea, fratele vitreg al acestuia, peste câmp, spre locul de veci din cimitirul satului.

Mandelștam, Babel, Pasternak, Ahmatova și Șostakovici au ales să rămână în Rusia după 1917. Dar, în perioada imediat următoare Revoluției, un alt drum li s-a deschis celor care se îndoiau de noul regim, un drum pe care au pășit numeroși artiști plastici, scriitori și compozitori. Valul de emigranți care au părăsit Rusia în primii ani, până ce bolșevicii să închidă granițele țării, s-a revărsat cu precădere în Europa de Vest. La Berlin, la Praga și în sudul Italiei au răsărit colonii rusești. Dar cel mai mare număr de emigranți s-a stabilit în Franța, ocupând câteva arondismente din Paris care-și păstrează până azi aerul de cartier rusesc.

Exilații au adus cu ei toată ura și toată vrajba care înveninaseră societatea țării lor de baștină. Grupările politice rivale și-au continuat disputele pe străzile Parisului; vecinii se suspectau unii pe alții, iar după 1924 toată lumea a început să se teamă de răzbunarea lui Stalin. Circulau fără încetare zvonuri despre agenți sovietici care executau sau răpeau oameni. Puțini erau cei care dormeau fără grijă în patul lor.

Tânărul Serghei Efron, fost soldat al Armatei Albe, avea o reputație anticomunistă impecabilă și era privit cu încredere în cercurile de emigranți. Neștiut însă de familie și de prieteni, fusese recrutat de serviciile secrete ale URSS. Șefii comuniști i-au cerut să ia parte la asasinarea unui dezertor sovietic, Ignace Reiss, și el a fost de acord. Numai că poliția franceză a descoperit participarea lui la crimă, și, ca urmare, Efron a fost scos ilegal din Franța și adus înapoi în Rusia.

Povestea lui Efron nu e nici pe departe singulară: trădările și dezertările erau monedă curentă printre emigranți. Serghei era însă căsătorit cu una dintre marile poete ale epocii moderne, Marina Țvetaeva, autoarea unora dintre cele mai valoroase și mai pasionate versuri din literatura rusă.

După o serie de aventuri de tinerețe cu bărbați și femei deopotrivă, Țvetaeva fugise din Rusia împreună cu Efron, cel pe care-l numea Serioja și despre care avea să spună că fusese singura ei iubire adevărată. Când soțul i-a fost dat în vileag ca agent sovietic, poeta s-a trezit dintr-odată ostracizată de prietenii din comunitatea pariziană de emigranți, care au considerat-o dușmancă. A rămas singură. Fiica ei Alia se întorsese deja în Rusia, și acum venise și rândul soțului. Țvetaeva a simțit că nu putea decât să-i urmeze.

Știa fără îndoială la ce primejdie se expune. Avusese o scurtă poveste de amor cu criticul literar Dmitri Sviatopolsk-Mirski, care ulterior s-a întors în URSS și a fost executat de bolșevici. Acum Țvetaeva se simțea ea însăși nevoită să ia același drum. Era anul 1939, și malaxorul epurărilor lui Stalin făcea nenumărate victime; Țvetaeva se întorcea în epicentrul Terorii.

Efron fusese inițial recompensat pentru serviciile aduse regimului și primise o casă de vacanță nu departe de Moscova. Țvetaeva a locuit o vreme acolo, împreună cu el. Dar, la

înnceputul anului 1940, Alia și o prietenă a ei au fost arestate. Sub tortură, l-au învinuit pe Efron că ar fi fost spion francez, și el a fost la rândul său arestat. Viața departe de familie – soțul avea să-i fie executat în scurt timp, iar fiica, trimisă în Gulag – a devenit pentru Țvetaeva de nesuportat. Nu-și găsisese liniștea nici în exil, nici în Rusia, și în poezia ei a început să apară tema sinuciderii:

Mânii, iubiri – ne-au frânt!
Vai, ochiul plânge, plânge!
[...]
Furi, munte – negru nimb –
Lumina cu încetul...
O, Tată,-i timp, e timp
Să-ți dau 'napoi biletul!³⁸⁶

Mai târziu avea să scrie: „Lumea mă crede stăpânită de curaj. Dar nu-i nimeni mai temător ca mine. Mă tem de ochi, de întuneric, de pași, [...] de un an mă tot deprind cu moartea...”

Lipsită de familie, de mijloace de supraviețuire și prea deprimată ca să mai scrie poezie, Țvetaeva s-a spânzurat pe 31 august 1941 în orașelul provincial Elabuga, unde fusese evacuată din calea invaziei hitleriste.

Pe lângă poeți precum Țvetaeva, printre cei trei milioane de ruși care au părăsit țara după Revoluție s-au numărat mari pictori – Marc Chagall și Wassily Kandinsky –, scriitori – Nabokov și Ivan Bunin – și compozitori – Igor Stravinski, Serghei Prokofiev și Rahmaninov –, cu toții chinuiți de conștiința faptului că nu puteau trăi nici în patrie, nici fără ea. „Când am plecat din Rusia, scria Rahmaninov, mi-am pierdut dorința de a crea. Văduvit de țara mea natală, m-am pierdut pe mine însumi.”³⁸⁷

Exilații simțeau cu acuitate că adevărata Rusie încetase să existe în octombrie 1917 și că ei trebuiau să-i păstreze aprinsă flacăra până când barbarii aveau să fie alungați. Se considerau păstrătorii Rusiei autentice – o societate și o cultură care ajunseseră să viețuiască în exil. La depărtarea la care erau siliți să-și ducă traiul, au creat o Rusie imaginară, imuabilă, în care să poată exista. Scriitorul Ivan Bunin și-a transformat vila din Grasse, în sudul Franței, într-un fel de lume închisă, în care se vorbea rusește și din care lipseau atributele vieții contemporane. Spre deosebire de Rahmaninov, Stravinski nu și-a pierdut niciodată pofta de a compune muzică, dar lucrările sale din anii '20 – în particular baletul *Sărutul zânei* – par o încercare disperată de a recrea o lume pierdută. Muzica lui e plină de nostalgie, de cântecele copii din tinerețe și de melodii ceaikovskiene care tânjesc parcă după un trecut consolator.

În volumul său de amintiri *Vorbește, memorie!* (1951), scriitorul Vladimir Nabokov descrie durerea de a se fi rupt de acest trecut, dorul permanent și nerostit de a se întoarce. Vorbește despre exilați care nu-și despachetau niciodată bagajele, care „mimau în orașe străine o civilizație moartă, mirajele îndepărtate, aproape legendare”³⁸⁸ ale vechii Moscove și ale vechiului Petersburg. Textul său zugrăvește cu emoție Rusia pe care o cunoscuse în copilărie și pe care o idealizase în exilul din Europa și Statele Unite. Dar nostalgia aceasta caldă este otrăvită de conștiința amară a faptului că obiectul iubirii sale a fost pângărit de

noii conducători ai Rusiei. Nabokov a afirmat întotdeauna că n-avea de gând să se întoarcă în Rusia chiar dacă ar fi putut:

Revoluția a fost sânge, înșelăciune și oprimare. Iar acum nu poate promite decât obiecte materiale: valori filistine la mâna a doua, copii ale tehnologiilor occidentale și icre negre pentru generali [...]. O detest. Oricare palat din Italia e mai bun decât asta [întoarcerea]. Nu vreau să stric imaginea locurilor dragi din copilărie pe care am păstrat-o în minte.³⁸⁹

În primii ani de exil, povestirile lui Nabokov vorbesc despre dorința și teama întoarcerii. În fantezia gogoliană „Vizită la muzeu“ (1938), naratorul caută un vechi tablou rusesc într-o galerie franceză de artă. Vizita se transformă într-o fantezie onirică, în care autorul rătăcește pe coridoare care nu se mai sfârșesc, ca într-un coșmar, până când deschide o ultimă ușă și iese nu în Franța, ci pe străzile înzăpezite ale Petersburgului, transformat acum într-un spațiu teribil de străin de către regimul bolșevic:

Inițial, liniștea și umezeala de zăpadă a nopții, care îmi erau cumva uimitor de cunoscute, mi-au făcut plăcere după febrilele mele rătăcirii. [...] Am simțit o înțepătură în inimă [...]. Vai! Asta nu era Rusia din memoria mea, ci cea adevărată, de astăzi, interzisă mie, înrobită fără speranță și iubită de mine fără speranță.³⁹⁰

Groaza pe care i-o inspirau lui Nabokov sovietizarea țării și distrugerea paradisului copilăriei sale își găsisese confirmarea în soarta tatălui său, înalt funcționar în guvernul provizoriu din februarie–octombrie 1917. Paginile cărții reflectă afecțiunea lui Nabokov față de tată, iar împrejurările morții lui violente aveau să se dovedească traumatizante pentru tânărul scriitor. După ce își condusese familia în exil în 1918, Nabokov senior continuase să propovăduiască valorile liberal-democratice ale partidului din care făcea parte, constituțional-democrației, sau „cadeției“. În martie 1922, a mers la Berlin pentru a prezida o conferință a „cadeților“ la care trebuia să țină o cuvântare fostul lider al partidului, Pavel Miliukov. Cei doi se certaseră și erau acum adversari politici, dar Nabokov senior credea în toleranță și și-a primit fostul coleg cu căldură. În timp ce-l prezenta, doi foști ofițeri țariști s-au repezit spre scenă cântând imnul Imperiului Rus și au început să tragă în Miliukov. Nabokov avea peste cincizeci de ani la momentul respectiv, era corpolent și greoi, dar a sărit de pe scenă și s-a luptat cu unul dintre ei până l-a pus la pământ. Gestul acesta i-a salvat viața lui Miliukov. Nabokov însăși nu a fost însă la fel de norocos. Celălalt asasin i-a descărcat de două ori pistolul în piept, omorându-l pe loc.

Pentru unii emigranți, dorul de casă a fost copleșitor. Serghei Prokofiev părăsise Rusia după Revoluție, reușind să-și facă o carieră de succes ca pianist și compozitor în Europa și America de Nord. Dar în 1936, la apogeul terorii staliniste, refuzând ferm să recunoască în ce primejdie se punea, a ales să revină la Moscova. Fiul lui, Sviatoslav, care era copil la vremea respectivă și își amintește de călătoria cu trenul spre est ca de o mare aventură, mi-a spus că atracția Rusiei a fost prea puternică pentru tatăl său:

Dădea vina pe vandalismul bolșevicilor. [...] Tata scrie în jurnal: „Am crezut că [revoluția] era inevitabilă, dar că va înceta curând să clocotească și că boala va lua sfârșit.“ Ca toți rușii care trăiau în străinătate, adevărații emigranți, era stăpânit de dorul de țară, de nostalgia patriei. Tata spune la un moment dat în jurnal: „Ce naiba caut eu în Occident, când de muzica mea e atâta nevoie acasă?“³⁹¹

Întorcerea în Rusia vădește naivitatea impresiilor lui Prokofiev despre ce se petrecea în țară sau poate mai degrabă o amăgire conștientă. Pentru el și pentru alți artiști exilați, sentimentul de izolare într-o lume occidentală unde opera le era prost înțeleasă, unde intelectualii îl admirau pe Stalin și-i disprețuiau pe cei care fugiseră de el era pur și simplu peste puterea lor de a îndura. Bolșevicii i-au promis lui Prokofiev avere, faimă și privilegii dacă se întorcea. El i-a crezut... și s-a întors.

La început, în Uniunea Sovietică i-a mers bine. S-a simțit prețuit – era un compozitor care îndeplinea o importantă funcție publică. Inițial i s-a permis să creeze fără nici un fel de amestec din partea oficialităților. A compus, în 1936, *Petrică și lupul*, care s-a bucurat de mare succes, și, potrivit lui Sviatoslav, Prokofiev a crezut că poate să rămână apolitic, detașat de realitatea din jur. „La început era pur și simplu fericit. Și-a revăzut prietenii și s-a cufundat în viața muzicală sovietică. Dar curând a venit cumplitul an 1937, cu epurările sale. Tata a rămas stupefiat aflând că unii dintre prietenii lui fuseseră arestați.”³⁹²

Printre aceștia se număra și vechiul aliat al compozitorului, distinsul regizor de teatru Vsevolod Meyerhold, care, la vremea când a fost arestat, în iunie 1939, încerca să pună în scenă opera lui Prokofiev *Semion Kotko*. „Infrațiunile” săvârșite de Meyerhold n-au fost niciodată numite oficial, dar munca sa în teatru era experimentală și avangardistă. Regizorul respingea cu toată ființa dogmele restrictive ale realismului socialist și ținuse o prelegere în care deplângea situația culturii, silită să îmbrace o cămașă de forță. După ce a fost arestat și dus la Lubianka, câțiva necunoscuți au pătruns în apartamentul lui, făcând praf tot ce se putea. Soția sa, frumoasa și distinsa actriță Zinaida Raih, a fost lăsată moartă pe podeaua bucătăriei, cu ochii scoși – o imagine atroce a profanării culturale practicate de regimul lui Stalin.

Tortura îndelungată la care a fost supus la sediul NKVD l-a distrus pe Meyerhold. N-a mai reușit decât să scrie apeluri disperate la clemență, care au fost făcute publice abia în 1991, când guvernul lui Boris Elțin a dispus desecretizarea arhivelor KGB:

Sunt supus torturii. Sunt pus cu fața în jos, întins și bătut pe spate și pe picioare. Apoi sunt bătut la tălpi de sus. [...] Când picioarele mi se acoperă de hematoame, sunt bătut peste vânățiile galben-violete [...], parcă sunt opărit cu apă fiartă. Urlu și plâng de durere [...]. Mă zvârcolesc și scâncesc ca un câțel. Moartea, cu siguranță, moartea e mai ușor de îndurat. Încep să mă învinuiesc, în speranța că voi fi trimis mai repede la eșafod.³⁹³

Meyerhold a fost executat în februarie 1940, după ce, se spune, ar fi strigat „Trăiască Stalin!”, încredințat, ca mulți alții, că marele Părinte al Poporului n-avea cum să știe de crimele comise în numele lui.

Serghei Prokofiev a scăpat de arest, poate datorită reputației sale internaționale, poate grație eforturilor de a scrie genul de muzică realist-socialistă pretins de regim. *Cantata la a 20-a aniversare a Revoluției din Octombrie* (1936–1937) a fost compusă spontan, fără presiuni din partea autorităților. Compozitorul a fost încântat de amploarea și ambiția proiectului și a creat o capodoperă, folosind mai multe orchestre, un ansamblu de muzică populară și câteva cântece pe cuvintele din *Capitalul* lui Karl Marx. Lucrarea aceasta a fost abia recent redescoperită în Occident, unde s-a bucurat de un succes de critică remarcabil. A rămas multă vreme neinterpretată, poate – spune Sviatoslav Prokofiev – din cauza mesajului său declarat comunist:

Lumea e tentată să spună: „A, a scris muzică pentru bolșevici!“, dar uită că Mozart și Bach au scris și ei cantate la comandă. Mie mi se pare însă că unele părți sună a satiră și chiar a ironie. De exemplu, există un personaj Lenin care strigă sloganuri revoluționare, orchestra cântă în timpul asta foarte tare, iar Lenin, cu accentul lui tipic, strigă: „Revoluția a început!“ sau așa ceva. Bineînțeles, șefilor de partid nu le-a plăcut...³⁹⁴

Greșeala lui Prokofiev a fost să pună pe muzică cuvinte rostite de Lenin și Stalin. Aparatcicii, care-i purtau deja pică pentru succesul pe care-l avusese în Occident, au denunțat această îndrăzneală ca pe un sacrilegiu și au refuzat *Cantata*, care n-a fost niciodată interpretată în timpul vieții compozitorului. Potrivit fiului său, Prokofiev a început atunci să-și dea seama în sfârșit că „în țara asta se petrece ceva foarte urât“³⁹⁵. Dar era prea târziu. Cererile de călătorie în străinătate i-au fost refuzate și, în 1948, Andrei Jdanov, comisarul stalinist responsabil de cultură, i-a condamnat muzica la Congresul Uniunii Compozitorilor din URSS. Câteva zile mai târziu, în timpul conferinței, soția lui a fost arestată. Lina Prokofiev, mama lui Sviatoslav, și-a petrecut următorii opt ani în Gulag. Reputația tatălui – și sănătatea lui – au fost serios zdruncinate. Prokofiev a murit în aceeași zi cu Stalin, pe 5 martie 1953. La înmormântarea lui n-au fost flori, pentru că toate fuseseră rechiziționate pentru Marele Cărmaci și Îndrumător.

Pe una dintre cele mai exclusiviste străzi din centrul Moscovei se află o casă neobișnuită, foarte frumoasă. Are ziduri de cărămidă aparentă, o friză *style moderne* cu iriși, vitralii spectaculoase și o superbă scară de travertin șlefuit. A aparținut unui bancher milionar care a fugit din Rusia după Revoluția din 1917, dar în 1931 Stalin i-a oferit-o scriitorului Maxim Gorki, președintele Uniunii Scriitorilor din URSS și favorit al regimului. Ca întotdeauna, dictatorul aștepta ceva în schimbul unei asemenea generozități. Era hotărât să vadă artele puse în slujba socialismului, iar Gorki era un autor important, care putea să dea greutate intențiilor regimului.

Inițial susținător fervent al Revoluției, Gorki fusese îngrozit de abuzul de putere al bolșevicilor și plecase în 1921 în exil. A petrecut opt ani în sudul Italiei, oscilând între respingerea sinceră a violenței cinice de care dădea dovadă Revoluția și regretul că lăsase în urmă tentația puterii și ale influenței politice. De la mijlocul anilor '20, Stalin a încercat să-l atragă înapoi în Rusia promițându-i bogăție și funcții înalte în lumea culturii sovietice. Din oferta regimului făceau parte vila cea nouă și spațioasă și case de vacanță lângă Moscova și în Crimeea. Iar Stalin știa cum să facă apel la vanitatea scriitorului. Gorki era deja un autor faimos, înstărit, care avea fără îndoială să rămână o mare figură a literaturii ruse. Dar s-a învoit să devină omul de încredere al dictatorului, deși cunoștea bine crimele comise de regimul comunist.

Ca șef al Uniunii Scriitorilor din URSS din 1934 și până la moartea sa, în 1936, Gorki a fost un apologet al comunismului sovietic. A elogiat colectivizarea, poliția secretă și represia. Era prieten bun cu Ghenrih Iagoda, nemilosul șef al NKVD. A cântat construcția canalului Marea Albă–Marea Baltică, așa-numitul Belomor, un șantier pe care munceau deținuții și care a costat 9000 de vieți. Asemenea personajelor credule din Occident care s-au lăsat amăgite de campania de publicitate a lui Stalin, care înfățișa totul în roz, Gorki a fost și el o marionetă care s-a lăsat manevrată. După o vizită făcută în lagărul de muncă Solovki³⁹⁶, una dintre cele mai temute închisori ale Gulagului, a scris

Urmăziasmat despres condițiile în care trăiau deținuții. Lagărul fusese pregătit în mod special pentru vizita scriitorului, prizonierii primiseră rații suplimentare de mâncare, haine noi și obiecte de uz curent, inclusiv ziare, și fuseseră avertizați să nu dea cumva de înțeles că totul era o butaforie pusă la cale pentru Gorki. Nici unul n-a îndrăznit să nu se supună, dar, privind mai atent fotografiile care-l arată pe Gorki în lagăr, se poate vedea că deținuții țin în mod intenționat ziarul invers, cu frontispiciul în jos, încercând să dea un semn tacit că lucrurile nu sunt așa cum par.

În schimbul susținerii, Gorki era celebrat de Stalin și de alți oficiali sovietici, care-l vizitau adesea în vila lui moscovită. Principalul bulevard care pleacă spre nord de la Kremlin a fost redenumit după el, și scriitorul a devenit autorul numărului unu al regimului: cărțile sale erau publicate în tiraje uriașe și studiate în școală la toate nivelurile.

În limitele pe care i le impunea funcția sa oficială, se pare că Gorki a făcut tot ce a putut pentru a-și ajuta colegii de breaslă amenințați cu arestarea sau cu represiunea. Eforturile nu i-au fost întotdeauna încununat de succes și nu și-a riscat niciodată situația, dar, în comparație cu alții, și-a păstrat o anumită integritate și omenie. Detestabilul lui succesor la președinția Uniunii Scriitorilor, Aleksandr Fadeev, care a semnat cu mâna sa condamnarea la moarte a unora dintre colegii de breaslă, n-a mai avut asemenea scrupule. Evgheni Pasternak, al cărui tată a fost persecutat de Fadeev, își amintea ce s-a întâmplat când mama lui, Zinaida, s-a dus la președintele uniunii să-i solicite clemență:

La suprafață, Fadeev era un tip prietenos: avea o casă de vacanță nu departe de a noastră. Când bea, ceea ce se întâmpla des, recita poeziile tatei pe de rost și le lăuda. Dar, în ziua când Zinaida s-a dus la el să-i ceară îngăduință față de tata, i-a spus: „Uite ce e! Țin la bărbatul tău. Însă, dacă o să mi se ceară să-l zdrobesc, am s-o fac fără cea mai mică ezitare“.³⁹⁷

În Uniunea Sovietică, artiștii și scriitorii care-și scăpau pielea erau acceptați și înțeleși. Dar cei care făceau asta cu prețul persecutării altora erau disprețuiți de toată lumea.

Problema colaborării cu regimul stalinist este o chestiune dificilă. Sute de pictori, scriitori și compozitori lipsiți de talent și de principii au produs vrafuri de lucrări propagandistice fără nici o valoare. Tiranii precum Fadeev au fost complici la crime și represiune. Dar chiar și cei mai mari artiști au făcut uneori compromisuri. Anna Ahmatova a scris o poezie în cinstea lui Stalin în încercarea de a-și salva fiul din lagăr. Osip Mandelștam la fel: n-a reușit să scape, dar e posibil ca, mulțumită acestui gest, soția sa, Nadejda, să fi rămas în viață.

Mult mai târziu, ea scria despre anii aceia teribili:

Oamenii care aveau voce au fost supuși celei mai mișește dintre torturi: li se smulgea limba, apoi li se porunea să proslăvească pe suveran cu ciotul ce le mai rămăsese. Instinctul vieții este invincibil, și el îi îmboldește pe oameni la această formă de autodistrugere, numai pentru a-și prelungi existența fizică.³⁹⁸

Măcinat de sentimentul vinovăției și temându-se de represalii după moartea protectorului său, Stalin, Aleksandr Fadeev s-a împușcat în 1956, stârnind următorul comentariu din partea lui Pasternak: „Aleksandr Aleksandrovici s-a reabilitat singur.“³⁹⁹

Fadeev nu mai putea răspunde pentru păcatele sale, dar colegul său de la cârma

Unii compozitori din URSS a trăit mai bine de nouăzeci de ani, până în 2007. Tihon Hrennikov a fost numit personal de Stalin în 1948 și – uluitor – a rămas în funcție până în 1991. Timp de aproape jumătate de secol, a condus destinele muzicii sovietice la fel cum nemilosul Fadeev condusese destinele literaturii. În 1948 s-a supus servil ordinelor lui Stalin denunțându-i pe Șostakovici, Prokofiev și alți compozitori importanți după ce dictatorul decretase că muzica sovietică trebuia curățată de elementele antisocialiste, burghez-occidentale. Diatriba sa i-a silit pe Șostakovici, Prokofiev, Nikolai Miaskovski și Aram Hacıaturian să se dezică public de compozițiile lor, să-și ceară scuze pentru „delictele” lor muzicale și să promită că vor scrie pe viitor muzică socialistă. Într-un interviu pe care mi l-a acordat în apartamentul său din Moscova cu puțin timp înainte să moară, Hrennikov s-a apărut spunând că nu făcea decât să urmeze ordinele:

Eu, da, am avut decretul Comitetului Central din 1948, când toate marile nume – Șostakovici, Prokofiev, Hacıaturian – au fost atacate pentru că ar fi compus muzică ne-sovietică. Au fost acuzați că promovau tendințe occidentale, ostile poporului sovietic. În ce mă privește, mie mi s-a cerut – mi s-a impus – să citesc cuvântarea aceea prin care-i atacam pe Șostakovici și Prokofiev. Ce altceva aș fi putut să fac? Dacă aș fi refuzat, asta ar fi putut să însemne pentru mine sfârșitul... moartea. Cuvântul lui Stalin era lege.⁴⁰⁰

Ca și în cazul lui Gorki, păreriile despre Hrennikov sunt împărțite. Tendințele „antisovietice” sunt mai greu de identificat în muzică decât în arta scrisului, și, ca atare, compozitorii au fost persecutați mai puțin decât prozatorii și poeții. Am întâlnit mai mulți muzicieni ruși dispuși să depună mărturie că Hrennikov făcuse tot ce-i stătuse în puteri ca să-i apere pe oamenii precum Prokofiev sau Șostakovici⁴⁰¹. Dar, în ciuda unor oarecari remușcări sugerate inițial, Hrennikov era mândru de puterea pe care o deținuse:

Cuvântul meu era lege! Oamenii știau că fusesem numit de Stalin personal și se temeau de mine. Eram comisarul lui Stalin. Când spuneam „nu” era nu. Toată lumea mă trata cu respect. Dar, atâtea vreme cât am fost eu președinte, să știți că nici un compozitor și nici un muzician n-a fost executat! Din alte uniuni, a scriitorilor și așa mai departe, peste tot au avut oameni arestați și executați. Dar nu în uniunea mea. Nimeni n-a fost executat vreodată.⁴⁰²

Execuția nu era singura tragedie care se putea abate asupra artiștilor Rusiei. Soarta poeților Vladimir Maiakovski și Serghei Esenin este o chintesență a destinului multor altor care au iubit sau au încercat să iubească Revoluția. Pentru cei mai importanți dintre ei, a fost vorba de o poveste de dragoste pasională, aproape carnală, caracterizată de euforie, trădare, deznădejde și – mult prea adesea – de sinucidere, un final neobișnuit de frecvent în rândul scriitorilor după 1917. Ca și cum revoluția accentuase intensitatea trăirilor până când totul – artă, iubire și politică – devenise o chestiune de viață și de moarte. În versurile lui Maiakovski abundă tema iubirii – iubirea pentru o femeie și iubirea pentru Revoluție. Poezia lui timpurie este o chemare viguroasă și plină de fantezie la arme, un apel înflăcărat către generația sa să se ridice împotriva lumii vechi și să grăbească venirea celei noi. Magistralele lui poeme *Vladimir Ilici Lenin* și *Harașol*, îndemnurile poetice din *Marșul pe stângul* și *Odă Revoluției* și sloganurile politice răsunătoare au devenit însemnele unei generații. Toate radiază încredere în puterea poeziei și în rolul ei primordial în construirea noii societăți:

Pe limba noastră, rima e butoi.
Butoi cu dinamită e. Versul-fitil.
Ia versul foc, explozie în strofă –
Și zboară tot orașu-n aer. Catastrofă!
[...]
Prin vorba noastră clasa glasu-și ridică,
Noi, proletarii, motor suntem de scris.
[...]
Ni-i datoria din gât de sirenă de-alarmă să urlăm
În ceața burgheziei, în clocot de furtună.⁴⁰³

După 1917 însă, o teamă subliminală începe să se facă simțită în opera lui, mai întâi tangențial, apoi cu tot mai mare insistență: angoasa din ce în ce mai intensă a iubirii sexuale neîmpărtășite și sugestia că dragostea poetului pentru Revoluție ar putea să aibă aceeași soartă.

Poezia lui Maiakovski era inovatoare, intens individualistă și excepțională din punct de vedere tehnic. Futuriștii erau poeții epocii moderne, își declarau intenția de a-i arunca „pe Pușkin, Dostoievski, Tolstoi ș.a. ș.a. de pe Nava modernității”⁴⁰⁴. „E timpul ca gloanțele să împoarte muzeele“, anunța Maiakovski în 1918⁴⁰⁵. Futuriștii voiau să înnoiască limba, să revigoreze societatea și să creeze o nouă ființă umană – scopurile lor păreau să coincidă întru totul cu ale bolșevicilor.

Dar liderii Revoluției erau indivizi conservatori din punct de vedere cultural. Lenin considera versurile lui Maiakovski „o negliobie, o prostie, o imbecilitate și o prețiozitate”⁴⁰⁶. La sfârșitul anilor '20, Maiakovski nu mai iubea Revoluția. Scria piese care atacau filistinismul societății sovietice și birocrăția covârșitoare a aparatului de stat. Iar până în 1930 se săturase. Într-o dimineață, într-o cameră de la etajul al treilea al unui bloc chiar din spatele închisorii Lubianka, și-a scos pantofii și mantaua, s-a așezat pe pat și s-a împușcat. Timp de 75 de ani, camera a fost păstrată exact așa cum era atunci – pantofii lui pe podea, mantaua pe pat și operele complete ale lui Lenin pe raft. Biletul pe care l-a lăsat, sub forma unui poem, sugerează că dragostea neîmpărtășită l-a covârșit:

E-al doilea ceas al nopții; dormi, probabil,
Și Calea Laptelui în noapte argintește.
Nu mă grăbesc și n-am de ce-ți trimite
Mesaje-fulger, să tresari din somn.
Epuizat e incidentul, cum s-ar spune,
Luntrea iubirii s-a izbit de traiul
De zi cu zi. Acuma suntem chit,
Durerile-nșirate nu au rost.
Privește ce tăcere e în lume,
Noaptea spuzit-a cerul tot de stele.
În aste ceasuri te trezești și ții taifas
Cu-a lumii facere, cu veacuri de istorie.⁴⁰⁷

Moartea lui Maiakovski a reverberat intens în toată Uniunea Sovietică. Fusese poetul oficial al regimului, versurile sale constituiseră fundalul sonor al revoluției. Dacă *el* era

deziluzionat...

Cu cinci ani înainte, Esenin, genialul poet-țăran, luase același drum al disperării. Talent turbulent, nestatornic și spontan, care bătea cârciumile Moscovei recitându-și versurile, Esenin era și el un om al pasiunilor fatale. Bea prea mult, se încăiera cu alții și a fost pentru scurtă vreme căsătorit cu dansatoarea americană Isadora Duncan, deși nici unul nu vorbea limba celuilalt. Și-a dat toată silința să iubească Revoluția și să scrie poezia care i se cerea, dar n-a făcut decât să se întoarcă întruna la cântecele de dragoste, alean și respect față de om – considerate deja învechite – ale „fostei” Rusii. Îl vedem, în poezii, încercând cu disperare și nereușind să se împace cu noua ordine socială („Eu vreau să fiu poet / Și cetățean / În mărețul stat sovietic”⁴⁰⁸). Dar, în ultimă instanță, ceea ce l-a transformat în legendarul „poet blestemat” al literaturii ruse și i-a adus dragostea nepieritoare pe care i-o poartă rușii a fost refuzul lui de a cânta în corul tern al mediocrității socialiste:

Nu-s un canar de rând!
Poet sunt!
Și nu de teapa unor Demiani⁴⁰⁹.
Poate că uneori sunt bețivan,
Dar ochii mei
Văd viziuni vrăjite.⁴¹⁰

Faima lui Esenin se întemeia pe evocarea lirică a vieții rusești de la țară. Elevii îi învățau versurile pe de rost. Dar, ca și Maiakovski, tânărul poet a ajuns să se distanțeze de Revoluție. Creațiile lui au început să exprime îndoieli în privința noii ordini, și opera i-a căzut în dizgrație. Alcoolismul și o serie de povești de dragoste nereușite l-au îndemnat în cele din urmă, în 1925, să se spânzure într-un hotel din Leningrad, după ce scrisese o poezie cu propriul sânge.

Mormântul lui Esenin din cimitirul Vagankovskoe din Moscova este de atunci un loc de pelerinaj. Ultima lui iubită s-a sinucis pe piatra de mormânt a poetului, la prima comemorare a morții lui Esenin. Chiar și astăzi știu că, de fiecare dată când mă duc acolo, voi găsi un grup de vagabonzi gata să-mi recite din versurile lui în schimbul câtorva bănuți pentru votcă.

Scriitorul și criticul Viktor Șklovski se plângea în anii '30: „Cea mai mare nenorocire a artei ruse este că nu i se permite să se miște în mod organic, așa cum se mișcă inima în organismul omului, ci este reglementată ca mersul trenurilor.”⁴¹¹ Întotdeauna bolșevicii au suferit de un soi de monomanie. Dragostea și lirismul unor poeți precum Maiakovski și Esenin îi lăsau indiferenți. Poezia era folositoare numai dacă devenea socialistă. Sunt cunoscute cuvintele lui Lenin: „Eu nu mă pricep la artă: arta pentru mine e doar un soi de apendice intelectual, și, când rolul ei de propagandă – de care avem nevoie pe moment – se va epuiza, o vom elimina pur și simplu. Pentru că va fi inutilă.”⁴¹²

365. O. Mandelștam, citat în O. Lekmanov, *Osip Mandelștam*, Molodaia gvardiia, Moskva, 2009, p. 97.

366. O. Mandelștam, „Mî jiviom, pod soboiu ne ciuia...” (1933), în *Stihotvoreniia*, Merani, Tbilisi, 1990, p. 196 [trad. rom. Emil Iordache – n.t.].

367. Pe tot parcursul vieții lui Stalin au circulat zvonuri că tatăl lui ar fi fost osetin de origine. Osetinii sunt o etnie est-iraniană din nordul Caucazului, care trăiește în Rusia și în Gruzia. În Gruzia erau percepuți ca un grup etnic primitiv, de ciobani, cu apucături grosolane și lipsiți de educație (n.t.).

368. Mandelștam în conversație cu Emma Gerstein, citat în E. Gerstein, *Moscow Memoirs*, trad. engl. J. Crowfoot, Harvill, London, 2004, p. 61.

369. Interviu luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

370. Citat din poemul „În gura mare”, trad. rom. Cicerone Theodorescu, în Vl. Maiacovski, *În gura mare*, Editura de Stat, București, 1947 (n.t.).

371. I. Babel, cuvântare la Primul Congres al Uniunii Scriitorilor din URSS, citat în H. Rappaport, *Josef Stalin: A Biographical Companion*, ABC-CLIO, London, 2000, p. 16.

372. Antonina N. Pirozhkova, *At His Side: The Last Years of Isaac Babel*, trad. engl. A. Frydman, R. Busch, Steerforth Press, South Royalton, Vermont, 1996, p. 113.

373. V. Shentalinsky, *The KGB's Literary Archive*, trad. engl. J. Crowfoot, Harvill Press, London, 1995, p. 71.

374. *Ibid.*, pp. 67–71.

375. Interviu luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

376. Citat în R. Tucker, *Stalin in Power*, W.W. Norton & Co, New York, 1990, p. 445. Stalin vădea cunoașterea poeziei lui Pasternak: remarca sa este o aluzie la ciclul de versuri al acestuia *Geamănul din nori*.

377. *Pravda* din 28 ianuarie 1936.

378. Interviu luat de autor Irinei Șostakovici, 2006.

379. Dacă arta își poate ucide creatorii, în universul aparte al fostei Uniuni Sovietice ea pare să-și fi putut ucide și prigonitorii. În 1969, la „avanpremieră” *Simfoniei a 14-a* a lui Șostakovici – o interpretare în cerc restrâns, pentru oficialitățile sovietice, după care cenzorii muzicali ai regimului urmau să elimine orice deviere de la doctrina socialistă – a participat și Pavel Apostolov, un critic care-i persecutase ani de zile pe Șostakovici și pe alți compozitori. La vremea aceea, Șostakovici era deja suferind, și în înregistrarea audio a discursului său introductiv se aude o voce slăbită. Vorbind despre noua sa creație, compozitorul, bolnav, spune că a ales să scrie o piesă despre moarte și reproșează societății sovietice că refuză să discute subiectul, ca și cum el n-ar exista. A fost cu siguranță un discurs care nu le-a picat tocmai bine arbitrilor oficiali ai gustului prezenți în public. În timpul concertului care a urmat – un ciclu de cântece inspirate de poezii ce au ca temă moartea –, Apostolov s-a ridicat la un moment dat de pe scaun și s-a strecurat pe lângă ceilalți ascultători spre capătul rândului, ca să iasă din sală. În timp ce ușa se trântea în urma lui, Șostakovici și mare parte din public au crezut că vestitul critic își arăta astfel dezaprobarea față de conținutul simfoniei și că gestul avea să aibă consecințe politice. Dar, când au ieșit, au dat afară peste o ambulanță. Apostolov avusese un atac de cord și murise chiar în clipele când răsunau ultimele note ale simfoniei. Pentru intelectualitatea moscovită, care suferise atâta din pricina unor birocrati ca el, întâmplarea a reprezentat cea mai neagră dintre comediile negre. Aparatcicul ucis de o simfonie – aceasta era puterea artei.

380. Gumiliov a fost arestat în august 1921 sub acuzația inventată că ar fi uneltit să submineze statul. În favoarea lui au fost lansate numeroase apeluri, dar Lenin și Dzerjinski au

rămasesc neliniștiți. Când Dzerjinski a fost înțepat dacă aveau dreptul să împuște pe unul dintre principalii poeți ai Rusiei, el a răspuns: „Dar avem oare dreptul să facem o excepție pentru un poet și să-i împușcăm pe toți ceilalți?” (M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 139).

381. Anna Ahmatova, „Rekviem“, în A. Ahmatova, *Socineniia v dvuh tomah*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1991, vol. 1, p. 107 [Anna Ahmatova, „Recviem“, în *Bătăi în ușă*, trad. rom. Aurel Busuioc, Hyperion, Chișinău, 1990, pp. 13–19 – n.t.].

382. *Idem*, p. 109 [Anna Ahmatova, „Curajul“, în *Poezii*, trad. rom. Madeleine Fortunesescu, Editura Tineretului, București, 1968, p. 140 – n.t.].

383. Expresie folosită de politicianul și ideologul rus Andrei Jdanov în 1946, în cuvântările sale despre situația revistelor culturale *Zvezda* și *Leningrad* la o ședință a activului de partid și la o ședință a Uniunii Scriitorilor din Leningrad. Atacul lui Jdanov a marcat începutul unei campanii furibunde împotriva Annei Ahmatova și a lui Mihail Zoșcenko, care au fost excluși imediat din Uniunea Scriitorilor și n-au mai putut publica (n.t.).

384. Anna Ahmatova, „Poema bez gheroia“, în *idem*, vol. 1, pp. 273–298 [în original, în ultimul vers, „liniște a ținutului Siberiei“ – n.t.].

385. Interviu luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

386. M. Țvetaeva, „O, sliozî na glazah...“, în *Stihotvoreniia*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1989, p. 127 [M. Țvetaeva, „Stihuri pen tru Cehia, nr. 8“, în *Poezii*, trad. rom. Aurel Covaci și Ion Covaci, Univers, București, 1970, p. 225 – n.t.].

387. S. Rahmaninov, citat în A. Wehrmeyer, *Rakhmaninov*, Haus Publishing, London, 2004, p. 102.

388. V. Nabokov, *Speak, Memory*, Penguin, London, 2009, p. 223 [*Vorbește, memorie!*, trad. rom. Sanda Aronescu, Universal Dalsi, București, 1994, p. 256 – n.t.].

389. V. Nabokov, interviu de arhivă dat postului de radio BBC, fără dată.

390. V. Nabokov, „A Visit to the Museum“, în *The Stories of Vladimir Nabokov*, Penguin, London, 1995, pp. 284–285 [„Vizită la muzeu“, în *Povestirile lui Vladimir Nabokov*, trad. rom. Adriana Liciu, Polirom, Iași, 2009, pp. 293–294 – n.t.].

391. Interviu luat de autor lui Sviatoslav Prokofiev, 2006.

392. *Ibid.*

393. Shentalinsky, *op. cit.*, p. 27.

394. Interviu luat de autor lui Sviatoslav Prokofiev, 2006.

395. *Ibid.*

396. Unul dintre primele și cele mai mari lagăre de muncă din URSS, înființat în 1923 pe teritoriul insulelor Solovki din Marea Albă, în nordul Rusiei europene. A ocupat incinta fostei mănăstiri Solovețki, cel mai mare centru religios și cultural al nordului extrem încă din secolul al XVI-lea. Condițiile de trai și de muncă în lagăr erau terifiante (Soljeniciîn le descrie în volumul al II-lea din *Arhipelagul Gulag*). A funcționat până în 1937, și cel mai mare număr de deținuți (în jur de 50 000) s-a înregistrat în jurul anului 1930. Gorki l-a vizitat în 1929 (n.t.).

397. Interviu luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

398. N. Mandelstam, *Hope against Hope*, Modern Library, New York, 1999, p. 204 [*Memorii*, vol. 1, *Fără speranță*, trad. rom. Nicolae Iliescu, Polirom, Iași, 2003, p. 281 – n.t.].

399. Interviu luat de autor lui Evgheni Pasternak, 2006.

400. Interviu luat de autor lui Tihon Hrennikov, 2006.

401. Chiar și văduva lui Șostakovici, Irina, s-a dovedit într-o câțva binevoitoare aflând de

cuvintele cu care s-a apărât Hrennikov: „Dmitri spunea uneori: «Dacă n-ar fi fost Hrennikov, ar fi făcut-o altul... poate cineva mai rău». Dar Hrennikov era un om rău și răzbunător și a provocat multă suferință. Foarte multă. Întotdeauna pune ceva la cale. Iar acum încearcă să afirme că n-a fost vina lui... Toate atacurile la care a fost supus l-au traumatizat pe Dmitri. Anul 1948 a fost îngrozitor. I-au interzis compozițiile, și-a pierdut postul de la conservator. Trăiam greu. Dar el și-a scris răzbunarea lui secretă: muzica...” (interviu luat de autor Irinei Șostakovici, 2006).

402. Interviu luat de autor lui Tihon Hrennikov, 2006.

403. V. Maiakovski, „Razgovor s fininspektorom o poezii” (1926), în *Polnoe sobranie socinenii v 13 tomah*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1961, vol. 3, pp. 141– 149 [V. Maiakovski, *Poeme alese*, trad. rom. Mihai Beniuc, Cartea Rusă, București, 1954, pp. 141–149 – n.t.].

404. Citat din manifestul futurist *O palmă dată gustului public* (1912), semnat de Maiakovski împreună cu David Burliuk, Aleksandr Krucionîh și Viktor (ulterior, Velimir) Hlebnikov. Vezi V. Maiakovski, *Eu și Napoleon*, trad. rom. Leo Butnaru, Ideea Europeană, București, 2008, p. 115 (n.t.).

405. G. Suny, *The Soviet Experiment: Russia, the USSR and the Successor States*, Oxford University Press, Oxford, 1998, pp. 203– 204 [cuvintele fac parte din poemul *E prematur să ne bucurăm* – n.t.].

406. Ibid., p. 205 [vezi Dumitru Bălan, *Viața unui cărturar*, Ideea Europeană, București, 2015; observația lui Lenin datează din 1921 – n.t.].

407. *Liubovnaia lodka razbilas o bît* [Luntrea iubirii...], în Maiakovski, *op. cit.*, vol. 8, p. 237.

408. S. Esenin, *Rus uhodeașceaia* [Rusia care dispare], în *Sobranie socinenii v 7 tomah*, Moskva, 1988, vol. 2, p. 158.

409. Aluzie la poetul-„țăran” Demian Bednîi (pseudonimul lui Efim Alekseevici Pridvorov, 1883– 1945), publicat insistent în revistele de partid ale vremii (n.t.).

410. S. Esenin, *ibid.*, vol. 3, p. 25.

411. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 194.

412. V.I. Lenin, convorbire cu Iuri Annenkov, citată în I. McGilchrist, *The Master and His Emissary*, Yale, New Haven, Connecticut, 2009, p. 412.

Capitolul 30

Marea Teroare

Am vizitat la Sankt–Petersburg un splendid apartament de cinci camere în cartierul central Petrogradski. Ghidul meu era un împătimit de istorie, iar apartamentul s-a dovedit uimitor. Din holul încăpător de la intrare, podit cu parchet de lux, se trece într-un șir de camere cu tavan înalt, cu o bibliotecă voluminoasă cu cărți legate în piele, așezate în cabinete de mahon, și cu trofee de vânătoare pe pereți. Radioul din lemn de tec lămurește însă lucrurile: locul acesta a încremenit în timp, a fost păstrat exact așa cum arăta pe vremea când ultimii săi locatari au ieșit pe ușă, cu multe decenii în urmă. Mobila și accesoriile sunt atât de luxoase, încât inițial îți trece prin cap că au aparținut unei familii nobile sau vreunui negustor bogat din perioada prerevoluționară. Dar de ce atâră pe pereți portretele lui Stalin și Lenin?

Răspunsul ni-l oferă unul dintre cele mai importante episoade ale istoriei comunismului. Aceasta a fost într-adevăr reședința unui milionar dinainte de Revoluție, dar în 1917 a fost naționalizată de noul guvern bolșevic cu un scop anume, foarte însemnat. Într-o perioadă când majoritatea familiilor se considerau norocoase dacă aveau o cameră numai pentru ele, acest apartament spațios a fost alocat unui singur om. Serghei Kirov era șeful organizației de partid din Leningrad, membru al Biroului Politic și un personaj-cheie la vârful conducerii sovietice. Elita din care făcea parte se bucura de un lux și de privilegii la care restul populației n-ar fi putut decât să viseze. Viața lor de răsfăț n-avea nimic în comun cu traiul greu al poporului – pe lângă apartamente confortabile, membrii acestei elite aveau acces la restaurante exclusiviste, la stațiuni balneare și la magazine proprii, aprovizionate din plin cu bunuri de toate felurile.

Dar poziția în partid n-avea să reprezinte o pavăză pentru Kirov. La mijlocul anilor '30, pe vremea când șeful petersburghez locuia de mai bine de opt ani în luxosul său apartament, Revoluția a început să-și înghită propriile odrasle. Membrii elitei de partid aveau să descopere că a pierde încrederea lui Stalin însemna a-și pierde slujba, locuința și, foarte adesea, chiar viața.

În anii '20, Kirov îi fusese lui Stalin un aliat loial. În timpul Războiului Civil organizase campania bolșevică din Caucazul de Nord, unde devenise faimos pentru cruzimea cu care zdrobise rezistența Albilor. Fusese răsplătit în 1926 cu funcția de secretar de partid al Leningradului, cum se numea pe atunci Sankt-Petersburgul. Și aici se remarcase ca un administrator eficient, popular printre locuitorii orașului pentru modul cum reușise să gestioneze criza de alimente. Pe măsură ce popularitatea îi creștea, Kirov devenea tot mai mult omul în jurul căruia se alinau opiniile independente din conducerea partidului, și era admirat pentru că părea dispus să se împotrivească stilului tot mai autoritar al lui Stalin.

Independența era însă o sabie cu două tăișuri, și statutul lui Kirov a fost pus la

în care a avut loc Congresul al XVII-lea al Partidului Comunist din ianuarie–februarie 1934. Deși supranumit „Congresul Învingătorilor“ în onoarea presupuselor succese ale industrializării și colectivizării, lucrările sale au fost umbrite de tulburări atât la țară, cât și în orașe. Stalin devenise tot mai ursuz și mai gâlcevitor de la moartea soției sale, Nadejda Allilueva, cu cincisprezece luni înainte. Nadejda se împușcase în dormitorul ei de la Kremlin după ce plecase furtunos de la un dineu unde ea și Stalin se certaseră în văzul tuturor. Deși versiunea oficială pune moartea ei pe seama unei apendicite infectate, zvonuri insistente dădeau vina mai mult sau mai puțin direct pe Stalin.

Problemele personale și nenorocirile care bântuiau țara păreau să-l afecteze profund pe Stalin. Colegii săi povesteau că era din ce în ce mai suspicios față de cei din jur, bea tot mai des și avea tendința să se înfurie la cea mai mică provocare. Hotărârea lui maniacală de a nu scăpa din mână frâiele puterii începea să capete contururi paranoice.

În cuvântarea sa la congres, Stalin a avertizat că partidul nu trebuie să se culce pe lauri și a arătat cu degetul spre acei membri ai conducerii sovietice care militau pentru moderație în lupta cu elementele burgheze și pentru reconcilierea cu cei care puseseră la îndoială supremația liniei de partid:

Există primejdia ca unii din tovarășii noștri, îmbătați de succese, să se înfumureze de-a binelea și să înceapă să se legene cu vorbe lăudăroase, ca, de pildă, „nimic nu e prea greu pentru noi“, „nu ne mai e teamă de nimeni și de nimic“ etc. [...] Nimic nu-i mai primejdios decât asemenea stări de spirit, căci ele dezarmează partidul și demobilizează rândurile lui. Dacă în partidul nostru ar precumpăni asemenea stări de spirit, ne-am putea trezi în fața primejdiei ca toate succesele noastre să fie zădărnice. [...] Așadar, vor fi greutăți, va trebui și să luptăm cu ele. [...] Nu trebuie să legănăm partidul cu iluzii, ci să dezvoltăm vigilența în rândurile lui; nu trebuie să-l adormim, ci să-l ținem gata de luptă; nu trebuie să-l dezarmăm, ci să-l înarmăm; nu trebuie să-l demobilizăm, ci să-l ținem în stare de mobilizare.⁴¹³

Când a luat cuvântul, Kirov a adoptat o altă atitudine. Era un bărbat scund și îndesat, puternic, bun orator, și s-a adresat congresului cu o siguranță de sine aproape arogantă. În deschidere l-a lăudat pe Stalin, dar apoi a susținut că sosise momentul unei abordări mai nuanțate a modului în care era condusă țara. „Greutățile cele mai mari au rămas în urmă“, le-a spus el ascultătorilor, părăd că dă replica la afirmațiile liderului. A propovăduit o poziție mai tolerantă față de cei care exprimau opinii diferite în Biroul Politic, întinzând chiar o mână prietenească mișcărilor opoziționiste din interiorul partidului:

În toate domeniile construcției socialiste au triumfat principiile socialiste corecte. Ca atare, ar trebui oare să ne îngrijoreze afirmațiile foștilor lideri ai opoziției din partid? Congresul le-a ascultat cuvântările [...] și cred că trebuie să privim soarta acestor oameni într-un mod mai uman. Nu vreau să intru în detaliile teoriilor pe care le-au susținut – și pe care le-au abandonat. [...] Vor acum să ni se alăture în triumful universal al socialismului. [...] Au stat în linia a doua în timp ce partidul lupta pentru socialism. Dar cred că în curând ei vor intra din nou în rândurile armatei noastre comuniste victorioase. Liderii opoziției au fost înfrânți, dar acum vor să vină alături de noi, să fie părtași la victorie.⁴¹⁴

Afirmațiile lui Kirov erau ambigue. Păreau să îndemne la împăcare, nu la represalii, așa încât discursul a stârnit aplauze entuziaste. Când delegații la congres au votat pentru alegerea Comitetului Central, Kirov a primit numai trei voturi contra, de departe cele mai puține. Stalin, dimpotrivă, a fost contestat de peste o sută de delegați (deși adevăratul

număr n-a fost niciodată anunțat: potrivit presei oficiale, și el primise tot numai trei voturi împotriva).

La sfârșitul congresului, un grup de membri de partid a discutat cu Kirov, în speranța că acesta s-ar fi putut afirma drept contracandidat al lui Stalin la conducerea partidului. Kirov a refuzat și l-a informat pe Stalin despre conversația avută, dar secretarul general fusese deja înștiințat de existența unui potențial rival și nu era deloc dispus să-i ierte îndrăzneala.

În după-amiaza zilei de 1 decembrie 1934, Serghei Kirov a ieșit din apartamentul său și a plecat cu mașina la birou, la Institutul Smolnîi, o fostă școală mănăstirească de fete într-un cartier înverzit al orașului, pe malurile Nevei. Astăzi, distanța se parcurge în jumătate de oră, din cauza blocajelor din trafic, dar în anii '30, când pe străzi nu existau mașini personale, demnitarul a ajuns la destinație în câteva minute. Pe când se apropia de birou, un bărbat mărunțel și subțire s-a apropiat de el, a scos un revolver Nagant și l-a împușcat în ceafă. Kirov a murit în mai puțin de un minut. Asasinul, un tânăr muncitor pe nume Leonid Nikolaev, fusese dat afară din partid; ca urmare, își pierduse slujba și se pare că îl învinovătea de asta pe Kirov.

Nu există dovezi clare că Stalin s-ar fi aflat în spatele acestei crime, dar zvonurile că n-ar fi fost străin de ea circulă de multă vreme. În 1956, Nikita Hrușciiov părea să le dea crezare. Nikolaev, care era cunoscut NKVD-ului, căpătase acces la Smolnîi cu o lună în urmă, și un paznic îi descoperise pistolul în servietă. Fusese arestat, dar, după interogatoriu, fusese eliberat și, în mod inexplicabil, i se permisesse să-și păstreze pistolul. La ordinul lui Stalin, se pare, măsurile de securitate care-l priveau pe Kirov fuseseră apoi slăbite, astfel încât demnitarul era singur, fără nici o gardă de corp, în momentul când a fost atacat.

Stalin a făcut gestul neobișnuit de a merge la Leningrad ca să asiste la interogatoriul lui Nikolaev. A avut grijă ca ucigașul să semneze o confesiune în care recunoștea că acționase în cadrul unui complot inspirat de dușmanii lui Stalin – Troțki, Zinoviev și Kamenev – și ca sentința de condamnare la moarte să fie pusă imediat în aplicare. O cunoștință a lui Kirov care-l văzuse pe acesta în momentul crimei a fost de asemenea omorâtă – NKVD-ul l-a ridicat pe bărbatul respectiv și l-a lăsat să cadă din camionul în care-l transporta. Singurii doi martori amuțeau astfel pentru vecie.

Oricare ar fi adevărul din spatele asasinării lui Kirov, efectul ei a fost dezlănțuirea unui val de paranoia, teroare și suferință care a cuprins Uniunea Sovietică timp de mai mulți ani și a făcut milioane de victime. Kirov a fost imediat canonizat ca martir sovietic; baletul din Leningrad, nave militare și chiar orașe întregi au fost botezate după el. În numele lui, URSS trebuia să redevină o țară „sigură”. „Deviaționismul” a fost echivalat cu „terorismul”, și comentariile lui Stalin pe marginea uciderii colegului său sunau ca un fel de „ți-am spus eu”, o replică la apelul la toleranță față de vederile politice divergente pe care îl lansase Kirov:

Mârșava asasinare a tovarășului Kirov a fost primul avertisment serios care arăta că dușmanii poporului vor duce o politică de fătarnicie și că, ducând o politică de fătarnicie, se vor camufla sub masca de bolșevic, de membru de partid, pentru a câștiga încrederea și a-și deschide drum spre organizațiile noastre. [CC al PC(b) al URSS] a prevenit în mod hotărât organizațiile de partid împotriva

nepăsării politice și indolenței filistine!

[În scrisoarea închisă cu privire la asasinarea tovarășului Kirov se spune:] „O asemenea presupunere este fundamental greșită. Ea este o răbufnire a devierii de dreapta, care asigură pe toată lumea că dușmanii se vor integra încet-încet în socialism, că ei vor deveni, în cele din urmă, adevărați socialiști. [...] Nu ne trebuie seninătate, ci vigilență, adevărata vigilență revoluționară bolșevică!“ [...]

[CC al PC(b) al URSS] a chemat din nou organizațiile de partid să dea dovadă de maximum de vigilență, să știe să identifice pe dușmanii poporului, oricât de bine s-ar camufla ei.⁴¹⁵

În numai câteva zile, sute de oameni fuseseră arestați și executați fără judecată. Stalin a decretat că parcursul firesc al legii putea fi ignorat pentru a asigura înfăptuirea rapidă a justiției. Cadavrele zăceau mormane în subsolurile NKVD-ului din Leningrad. Era începutul Marii Terori.

Cistki (epurărilor) din partidul comunist fuseseră evenimente obișnuite în Uniunea Sovietică încă de la începutul anilor '20. Membrii de partid primeau ordin să predea carnetele roșii și să răspundă la o serie de întrebări pentru a demonstra că-și merită locul printre cei privilegiați. Nedorii erau excluși și își pierdeau avantajele acordate membrilor. În 1933, o asemenea epurare duse la retragerea carnetelor de partid a 854 000 de oameni, acuzați că ar fi fost „carieriști“, „bețivi“, „leneși“ sau „oportuniști“. Leonid Nikolaev, asasinul resentimentar, fusese probabil unul dintre ei.

Dar abia după moartea lui Kirov epurărilor au căpătat caracterul sinistru pe care li-l cunoaștem astăzi. Pe tot parcursul anului 1935 și în prima jumătate a lui 1936, Stalin a făcut eforturi de a-și întări controlul asupra partidului. Nu-i mai răbda pe cei care se opuneau planurilor sale de a accelera ritmul creșterii economice, și un raport al NKVD potrivit căruia Troțki stabilise în secret legături cu grupuri opoziționiste din partid i-a furnizat pretextul de care avea nevoie pentru a-și zdrobi definitiv „oponenții“. A înștiințat comitetele locale de partid că numeroase cadre căzuseră sub influența inamicilor politici și a spionilor. Cei eliminați din partid în cursul epurărilor ulterioare au putut fi așadar condamnați pentru spionaj, infracțiune care atrăgea pedeapsa capitală în Uniunea Sovietică. Foști membri sau indivizi doar suspectați că ar fi fost membri ai așa-numitei opoziții de stânga erau arestați și interogați, deseori cu metode brutale, până când recunoșteau că participaseră la un complot troțkist menit să răstoarne conducerea sovietică. Sub tortură, erau convinși să-i incrimineze pe alții – mulți, neîndoios, nevinovați. Cercul denunțurilor a devenit tot mai larg, până când NKVD a considerat că are suficiente „dovezi“ pentru a pune în scenă un spectacol de teatru politic care avea să devină emblematic pentru această perioadă a istoriei sovietice.

În vara lui 1936, Kamenev și Zinoviev, care fuseseră deja condamnați la închisoare pentru „complicitate morală“ la asasinarea lui Kirov, au fost judecați din nou. De data aceasta erau acuzați că se aflau la conducerea unei organizații teroriste care-l eliminase pe Kirov și plănuia să-l ucidă pe Stalin. Avea să fie primul dintr-o serie de „procese demonstrative“ menite să ațâțe opinia publică și să-i insuflă frenezia paranoică a denunțurilor.

Orice proces public era riscant: nu existau dovezi obiective care să susțină acuzațiile de conspirație, așa încât succesul lui depindea întru totul de depozițiile învinuiților. Fără ele, procesele ar fi adus a înscenări. Ar fi fost mai simplu ca înfățișările să se țină cu ușile

închinate, însă scopol lui Stalin era să-și zdrobească „dușmanii“, și fizic, dar și în ochii opiniei publice. Iar pentru asta avea nevoie să-i transforme din eroi preamăriți ai revoluției bolșevice în sabotori hotărâți să distrugă societatea socialistă a poporului.

Înainte de proces, NKVD i-a asigurat pe Kamenev și Zinoviev că viața lor și a familiilor avea să fie cruțată dacă își recunoșteau vina și îi acuzau și pe alți bolșevici din vechea gardă, inclusiv pe Nikolai Buharin, Mihail Tomski și Karl Radek. Obiectivul părea să fie eliminarea tuturor celor care jucaseră roluri-cheie în evenimentele din 1917, pentru ca Stalin să rămână singura verigă de legătură cu Lenin și singurul lui succesor. Toți ceilalți membri de partid aveau să-și datoreze poziția și cariera numai lui.

După luni de pregătire, procesul a început pe 19 august 1936. S-a ținut în Sala Octombrie a Casei Sindicatelor, fostul sediu al Adunării Nobiliare⁴¹⁶, o clădire albastră, în stil neoclastic, din centrul Moscovei, construită pe vremea Ecaterinei. Maestrul de ceremonii a fost Andrei Vîșinski, procurorul care condusese procesul Metropolitan-Vickers (vezi pp. 280–281) și care își începea acum o carieră remarcabilă de motor al proceselor politice din perioada interbelică. Răsplata avea să-i fie, mai târziu, desemnarea ca procuror-șef din partea sovieticilor în procesul criminalilor de război de la Nürnberg și apoi numirea în postul de ministru de externe în ultimii ani ai domniei lui Stalin.

Vîșinski a înțeles perfect că scopul acestor spectacole era să stârnească ura oamenilor față de acuzați. În cuvinte pline de furie și de dezgust, i-a descris pe Zinoviev și pe Kamenev drept câini, dușmani perfizi, forme de viață întru totul josnice:

Dușmanul este viclean! Iar un dușman viclean nu trebuie cruțat. Tot poporul s-a ridicat aflând de această neînchipuită ticăloșie. Tot poporul freamătă și se revoltă. Iar eu, ca reprezentant al acuzației, îmi unesc vocea indignată, scandalizată, de procuror cu vuietul milioanelor de oameni! [...] Vreau să vă amintesc, tovarăși judecători, că este obligația dumneavoastră ca, dacă îi găsiți pe acești oameni, pe toți șaisprezece, vinovați de crime de stat, să aplicați în cazul lor, la maximum, acele articole de lege pe care le-a cerut acuzarea. Cer ca acești câini turbați să fie împușcați – până la unul!⁴¹⁷

Învinuirile fulminante ale lui Vîșinski au fost citite în fabrici și în gospodăriile colective. Muncitorii ovaționau și sărbătoreau demascarea unor trădători atât de abjecți. Au fost trimise nenumărate telegrame care cereau pedeapsa cu moartea⁴¹⁸.

Rezultatul procesului era cunoscut de la bun început. În mod remarcabil, Kamenev, Zinoviev și ceilalți șaisprezece acuzați și-au jucat perfect rolurile. Și-au recunoscut liber greșelile, în mărturisiri care păreau să fi fost învățate pe de rost – atât de bine se potriveau una cu alta. Pe 24 august, după cinci zile de audieri, curtea a anunțat că toți șaisprezece fuseseră găsiți vinovați. Toți au fost condamnați la moarte, iar execuțiile au avut loc chiar a doua zi dimineață. Zinoviev și Kamenev au devenit primii membri ai Comitetului Central care au fost executați; nu aveau să fie și ultimii.

Precedentul fusese creat. În ianuarie 1937, Karl Radek, unul dintre aliații cei mai apropiați ai lui Lenin, a ajuns în boxa acuzaților alături de alte șaisprezece persoane, învinuite de terorism și sabotaj. Toți inculpații, afară de patru dintre ei, au fost condamnați la moarte și executați imediat. Radek însuși a scăpat de această soartă pentru că s-a învoit să-i implice pe alții – gest care avea să paveze drumul către cel mai mare proces de acest gen, doi ani mai târziu. Dar, la vremea aceea, Radek era oricum mort, ucis de un asasin al NKVD-ului în lagărul de muncă unde fusese trimis să-și ispășească pedeapsa.

În 1937, Uniunea Sovietică era deja în ghearele friicii. Mulți credeau cu adevărat că în mijlocul lor se strecuraseră spioni, sabotori și alți indivizi răuvoitori și că trebuiau să fie permanent în gardă, atenți la agenții dușmanului. Unii au profitat de această atmosferă de suspiciune pentru a-și regla conturi mai vechi sau pentru a face carieră: dacă își denunțau un rival sau un superior imediat, șansele să-i preia postul creșteau. Oamenii îi turnau pe alții din teama de a nu fi ei înșiși denunțați. Oricine era suspectat măcar că ar fi fost culac, simpatizant al Albilor, membru al vreunui partid politic necomunist sau al vreunei naționalități suspecte (germani, polonezi, evrei sau alții asemenea) se afla automat într-o poziție vulnerabilă. Nu-i trebuia mult ca să se transforme în victimă.

Dintr-odată, în Uniunea Sovietică n-au mai existat accidente. Dacă izbucnea un incendiu, dacă se strica o mașinărie din fabrică sau un tractor al colhozului, cineva era sigur de vină și trebuia tras la răspundere. Odată arestați, soarta învinuiților era rapid hotărâtă de către temuta „troică” – formulă extrajudiciară de judecată sumară prin care un membru de partid, un oficial de la procuratură și un agent NKVD primeau puterea de a împărți viața și moartea. O serie de legi introduse în 1934 instituiseră responsabilitatea comună a familiei pentru infracțiunile comise de unul dintre membri, așa încât soția și fiii lui Lev Kamenev i-au supraviețuit doar câțiva ani; familia lui Zinoviev a avut o soartă similară.

Cu adevărat monstruoasă era îndoctrinarea copiilor. Sub influența propagandei omniprezente, un elev de treisprezece ani din satul Gherasimovka din vestul Siberiei și-a reclamat tatăl că fusese „influențat de relațiile cu culacii”. Era anul 1932, și numele băiatului, Pavlik Morozov, avea să fie ridicat în slăvi în toată Uniunea Sovietică. A-ți păți membrii propriei familii nu era în sine o raritate – la mijlocul deceniului, ziarele erau pline de anunțuri mărunte care spuneau „îmi reclam fratele” sau „rup relațiile cu mama mea” și așa mai departe –, dar soarta ulterioară l-a transformat pe Pavlik într-un erou pentru multă vreme. După ce tatăl lui a fost condamnat la zece ani într-un lagăr de muncă (unde avea să fie împușcat, până la urmă), Pavlik Morozov a fost ucis. Împrejurările crimei n-au fost niciodată lămurite pe deplin, dar aparatul propagandistic al Kremlinului s-a grăbit s-o metamorfozeze rapid într-o poveste moralizatoare pentru toți copiii sovietici.

Potrivit versiunii oficiale, Pavlik a fost omorât de rudele furioase ale tatălui său, care fusese condamnat pe drept. Unchiul și bunicul lui au fost acuzați de crimă și zugrăviți în presă drept niște culaci corupți. Pe măsură ce cazul căpăta faimă, mii de telegrame indignate au cerut pedepsirea cu moartea a vinovaților – ceea ce s-a și făcut fără întârziere. Pavlik a devenit un martir al partidului, sărbătorit ca un cetățean-erou și un exemplu pentru toți. Printr-o răsturnare remarcabilă a moralității naturale, loialitatea față de idealurile statului a trecut înaintea celei față de familie. Maxim Gorki a laudat „abnegația” lui Pavlik și a tras concluzia că, „depășind rudenia de sânge, el a descoperit înrudirea spirituală”⁴¹⁹.

Povestea lui Pavlik Morozov a devenit lectură obligatorie în școli; în cinstea lui au fost compuse cântece, piese, o simfonie și o operă. Filmul lui Serghei Eisenstein *Lunca Bejin* (1937) poartă numele locului unde a fost ucis. Școala din Gherasimovka a devenit un altar închinat memoriei sale, și statuile elevului care a fost onorat cu titlul de „informatorul numărul unu” au apărut în parcurile din toată țara.

Multumită totuși lui Pavlik, membrii familiilor sovietice au fost obligați prin lege să devină delatori. Dacă știau de intențiile criminale ale unui „trădător de patrie“ și nu le raportau, riscuau o pedeapsă de cinci ani în Gulag. Chiar și dacă nu știau puteau fi exilați. Oamenii începuseră deja să dispară fără urmă, ridicați de poliția secretă în toiul nopții, fără să se mai știe vreodată ceva de soarta lor. Spaima pumnului în ușa era atât de mare, încât oamenii dormeau îmbrăcați, cu valiza gata făcută sub pat. Nimeni nu era la adăpost de „ciorile negre“, cum erau numite mașinile în care agenții poliției secrete umblau noaptea, tăcuți, alegându-și victimele.

Amploarea epurărilor este ilustrată exemplar de soarta celor care au fost responsabili de ele. Ghenrih Iagoda fusese șeful oficial al NKVD din 1934, deși, practic, condusesese această instituție de la moartea fondatorului ei, Feliks Dzerjinski, cu opt ani înainte. La sfârșitul lui 1936, a fost înlocuit pentru că nu fusese suficient de ferm în chestiunea demascării „sabotorilor troțkiști“ – de fapt, pentru că nu arestase destui oameni. Succesorul său, Nikolai Ejov, un bărbat foarte scund, cu o voce stridentă și picioare crăcănate, și-a câștigat curând porecla „Ariciul de Fier“ (*ioj* în rusă înseamnă „arici“, *ejovii* – „de arici“) pentru cruzimea entuziastă cu care-și făcea meseria. La începutul lui 1937, Ejov a anunțat un sistem de cote și în cazul epurărilor, similar cotelor impuse în industrie și agricultură. A fost stabilit numărul celor care trebuiau arestați în fiecare sector al societății și s-a decretat că 28% dintre aceștia trebuiau împușcați. Ejov și-a fixat obiectivul de a aresta 260 000 de „elemente antisovietice“; de ce anume se făceau vinovați oamenii era, în esență, mai puțin important decât îndeplinirea planului.⁴²⁰

La începutul lui 1938, în parte ca să-și apere viața, Ejov a consimțit să-și aresteze predecesorul. După un an de pensie și de frică, Ghenrih Iagoda a compărut în ultimul și cel mai faimos proces de la Moscova, alături de Nikolai Buharin, Aleksei Rîkov și Nikolai Krestinski, cu toții foști membri ai Biroului Politic. Procesul celor 21, cum a rămas cunoscut în istorie, căuta să ducă la bun sfârșit ceea ce rămăsese nerezolvat de celelalte două mari procese anterioare, adică să-i omoare pe toți bolșevicii din vechea gardă care mai rămăseseră. Acuzații erau învinuiți că făceau parte din „blocul troțkist de dreapta“ și că, în această calitate, comiseseră o serie năucitoare de infracțiuni, inclusiv uciderea lui Kirov și Maxim Gorki, încercarea de a-i asasina pe Stalin, Lenin, Sverdlov și Molotov, uneltirea împotriva economiei naționale, spionaj în favoarea Occidentului și încheierea unor înțelegeri secrete pentru împărțirea Uniunii Sovietice între dușmanii din est și cei din vest. Toți și-au mărturisit vina, și, pe 14 martie 1938, 18 dintre ei au fost condamnați la moarte, dându-i lui Vișinski ocazia să proclame triumfător:

Buruieni și mărăcini vor crește pe mormântul acestor trădători mârșavi. Dar asupra noastră și a țării noastre va continua să strălucească, vesel și limpede, soarele nostru, cu razele sale luminoase. Noi, poporul nostru, vom continua să pășim ca și până acum pe drumul curățat de ultimele murdării și mizerii ale trecutului, în frunte cu iubitul nostru cârmaci și îndrumător, marele Stalin – înainte, tot înainte către comunism!⁴²¹

În mod bizar pentru un om care însenase el însuși asemenea procese și care cunoștea inevitabilul lor deznodământ, Iagoda continuase să creadă până în ultima clipă că Stalin n-avea să-l dea pe mâna plutonului de execuție. În opera sa capitală, *Arhipelagul Gulag* (1973), Aleksandr Soljenițîn descrie ultimele momente ale tortionarului său la tribunal:

Acest ucigaș de milioane de oameni nu putea concepe că Asasinul Suprem n-ar fi găsit în inima lui, în ultima clipă, un sentiment de solidaritate. Ca și când Stalin s-ar fi aflat acolo, în sală, Iagoda i-a cerut stăruitor crutare, adresându-i-se direct lui: „Mă adresez Dumneavoastră! Pentru Dumneavoastră am construit două canale grandioase!...” “Și cineva care asista povestește că, în clipa aceea, în spatele ferestruicii de la etajul întâi al sălii, ca după o perdea de muselină în amurg, s-a aprins un chibrit și, vreme de câteva clipe, s-a zărit umbra unei pipe. [...] Cunoscând caracterul tipic oriental al lui Stalin, sunt foarte sigur că el a ur mărit comediile din Sala Octombrie. Nu pot să cred că și-ar fi refuzat acest spectacol, această desfătare.⁴²²

Fitzroy MacLean, diplomat și aventurier scoțian, afirmă în excelentele sale memorii din perioada șederii la Moscova (*Eastern Approaches*, 1949) că dictatorul se afla într-adevăr acolo, ca un regizor invizibil al întregului spectacol:

La un moment dat în cursul procesului, un arc de lumină greșit direcționat le-a dezvăluit în mod dramatic spectatorilor din sală trăsăturile familiare și mustața pe oală care se iveau curioase din spatele geamului negru al unei ferestruici înalte, undeva sub plafonul sălii de tribunal.⁴²³

Oricum, fie că fusese văzut, fie că nu, inculpații trebuie să fi fost conștienți că mâna lui Stalin era cea care le dirija destinul. Și asta poate să lămurească întru câțva problema care mi se pare cel mai puțin elucidată dintre toate. Răsfoind stenogramele procesului, încep să mă întreb cum de acești oameni inteligenți și dotați cu voință au putut accepta de bunăvoie niște învinuiri atât de false. Cuvintele autoflagelatoare ale acuzaților din boxă mărturisesc în mod limpede crime imaginare, lucruri pe care niște vechi bolșevici nu le-ar fi putut face. De ce au recunoscut că încercaseră să distrugă tot ceea ce se luptaseră, de fapt, să construiască?

Unul dintre răspunsuri este că fuseseră torturați fără milă, privați de somn, bătuți și interogați zile în șir, până când consimțiseră să semneze confesiunile. Fără îndoială, asta s-a întâmplat cu cei mai mulți dintre ei. În plus, fuseseră avertizați că familiile aveau să le fie ucise dacă ei nu făceau ce trebuiau să facă. Dar, în multe cazuri, mărturisirile lor par să reprezinte mai mult decât o simplă capitulare în fața coerciției fizice și psihice. Buharin, cel pe care Lenin îl descrisese în testamentul său drept „preferatul partidului” (motiv suficient, desigur, pentru ca Stalin să vrea să se descotorosească de el), a sugerat ceva mai mult în pledoaria sa finală în fața instanței:

Nu există nimic pentru care să merite să mori dacă vrei să mori fără să te căiești. Și, din contră, toate acele lucruri bune care strălucesc în Uniunea Sovietică, toate acestea capătă alte dimensiuni în conștiința omului. Asta, până la urmă, m-a dezarmat complet, m-a îndemnat să-mi plec genunchii în fața partidului și a țării. [...] Și, în asemenea momente [...], tot ce e personal, toate considerațiile personale, resturile de răutate, de orgoliu și o mulțime de alte lucruri se anulează, dispar.⁴²⁴

Dorința ca propria moarte să aibă sens, să reprezinte o contribuție pozitivă la viața din jur este firească. Dar de ce și-ar fi dorit Buharin și alții să servească, de fapt, cauza unui partid comunist dispus acum să-i distrugă?

Răspunsul se află, poate, în mentalitatea revoluționarului socialist. Aceștia erau oameni care-și petrecuseră toată viața în slujba unei cauze și pentru care, chiar dacă nu erau de acord cu anumite aspecte ale liniei de partid (de fapt, singura lor vină era că nu fuseseră de acord cu Stalin), triumful partidului rămânea binele suprem. Opoziția față de el

ar fi însemnat să nege tot ce trăiseră până atunci.

Romanul lui Arthur Koestler *Întuneric la amiază* (1940) are la bază Procesul celor 21 și abordează chestiunea penitenței în lumina experienței personale a autorului de deținut politic condamnat la moarte⁴²⁵. Koestler notează sec că revoluționarul bolșevic a ajuns „să măcelărească spre a aboli măcelul, să jertfească miei ca să nu mai fie tăiați miei, să biciuiască oamenii pentru ca ei să nu învețe să se lase biciuiți, să se lepede de orice scrupule în numele unei înalte scrupulozități”⁴²⁶. Bolșevicii sacrificaseră milioane de vieți „pentru binele general”, făcând literă de lege din faptul că partidul era mai important decât orice fel de îndoieli ale individului. Deși Buharin și ceilalți nu comiseseră fărădelegile de-a dreptul ridicole de care erau acuzați, ei nu mai susțineau întru totul direcția în care evoluaseră lucrurile după Revoluție. Așadar, logica partidului, logica după care ei înșiși se ghidaseră, le impunea să-și accepte eliminarea.

Buharin pare să se fi învoit în mod conștient să joace rolul trădătorului în speranța că asta avea să ajute partidul să revină, cu timpul, pe drumul cel bun. (Rubașov, avocatul din *Întuneric la amiază*, acceptă aceeași soartă.) Soția lui Buharin, care a petrecut ea înșăși douăzeci de ani în lagărele staliniste, a confirmat ulterior că „unul din motivele confesiunii pe care a făcut-o el din boxa acuzaților a fost exact acesta: spera ca ideea căreia își dedicase viața să triumfe până la urmă”⁴²⁷. Buharin a afirmat în fața juraților: „Să știți, tovarăși, că lozinca pe care o purtați în marșul triumfător spre comunism conține și o picătură din sângele meu!”⁴²⁸ Iar ultima lui scrisoare, pe care soția lui a învățat-o pe de rost înainte ca el să moară, începea astfel: „Vă adresez această chemare vouă, viitoarea generație de conducători de partid, a căror misiune istorică va include și obligația de a limpezi monstruoasa pâclă de fărădelegi a acestor vremuri cumplite.”⁴²⁹ A trebuit să treacă cincizeci de ani până la acea generație de lideri comuniști să răspundă chemării sale. În 1988, sub Mihail Gorbaciov, Buharin a fost reabilitat și achitat de toate acuzațiile care îi fuseseră aduse.

După Procesul celor 21, numărul execuțiilor a mai scăzut. Dar două dintre momentele definitorii ale Marii Terori abia urmau. La sfârșitul lui 1938, Nikolai Ejov a părut să sufere o cădere nervoasă. Colegii săi din NKVD au raportat că nu mai controla munca instituției, că se purta bizar la ședințe, privind țință afară pe fereastră și jucându-se cu avioane de hârtie. S-ar fi zis că anii în care ucisese și torturase îl făcuseră s-o ia razna. Alții au speculat că se prefăcea nebun pentru a scăpa de ororile muncii pe care o făcea sau că voia să se retragă înainte să fie și el epurat. Ejov a fost chemat de Stalin, și, în urma întrevederii lor, s-a anunțat că „ceruse să fie eliberat din funcția” de șef al NKVD și că avea să fie înlocuit de adjunctul său, promițătorul Lavrenti Beria. Un an mai târziu, când Beria era deja ferm instalat în sediul din piața Lubianka, Ejov a fost și el arestat și i s-a aplicat exact tratamentul pe care îl primise și predecesorul său. Asemenea lui Ghenrih Iagoda, a fost dezbrăcat la piele, bătut de mai multe ori și în cele din urmă împușcat în ceafă. Începea să pară că fiecare șef al poliției secrete trăia sub o sabie a lui Damocles: pe măsură ce rezolvau afacerile murdare ale lui Stalin, secretele pe care le strângeau și puterea pe care ajungeau s-o dețină îi transformau în amenințări din ce în ce mai mari, prea mari pentru ca Stalin să-și mai permită să-i țină în viață.

După moartea lui Ejov, Stalin a făcut tot posibilul pentru a arunca asupra lui vina

Marii Terori: orice zel excesiv în procesul de epurare, pretindea el, se datorase infiltrării în NKVD a unor „elemente fasciste“ și firii sângeroase a lui Ejov, pentru care avusese până la urmă de plătit. Beria a primit instrucțiuni să epureze chiar NKVD-ul, și, ca urmare, o cohortă întreagă de ofițeri cu funcții importante în instituție a fost trimisă în fața plutonului de execuție.

Până în ziua de azi, perioada 1937–1938, apogeul Terorii, este cunoscută în Rusia drept *ejovșcina* („regimul lui Ejov“). Așa cum pățiseră și bolșevicii din vechea gardă, imaginea lui Ejov a fost ștearsă din fotografiile oficiale, iar articolul despre el din paginile *Marii Enciclopedii Sovietice*, care îl elogiase drept apărător al Revoluției, a fost eliminat și înlocuit cu un articol lung și foarte detaliat despre arici⁴³⁰.

Odată cu moartea lui Ejov, Teroarea a părut să mai slăbească. Dar Stalin mai avea un adversar de înlăturat. În exilul său din Mexic, Lev Troțki, inamicul public numărul unu în Uniunea Sovietică, își păstrase atitudinea ostilă față de Stalin. În scrisori vehemente și condamnări publice, amintind de polemica prințului Andrei Kurbski cu Ivan cel Groaznic (vezi pp. 63–64), Troțki a continuat să denunțe politicile criminale ale fostului său tovarăș și să înfiereze procesele demonstrative. „Procesul lui Stalin împotriva mea – comunica el publicului internațional prin apariții la radio și declarații transmise de agențiile de știri – este construit pe depoziții false, stoarse prin metode inchizitoriale moderne, în interesul clicii aflate la putere. Nu există în istorie crime mai cumplite ca intenție și execuție decât procesele de la Moscova. Ele sunt produsul nu al comunismului, nu al socialismului, ci al stalinismului, cu alte cuvinte al despotismului iresponsabil al birocrăției asupra poporului [...]. Adevărații criminali se ascund sub veșmintele acuzatorilor [...]. Poliția secretă stalinistă s-a coborât la nivelul Gestapoului nazist.“⁴³¹

În vara anului 1940, Troțki lucra la o biografie demascatoare a lui Stalin. N-avea s-o termine niciodată. Pe 20 august, după numeroase tentative eșuate de asasinat, dictatorul sovietic și-a atins scopul. Troțki invitase un tânăr spaniol în vila sa din Ciudad de Mexico, crezându-l unul dintre numeroșii simpatizanți politici care se adunaseră în jurul lui în anii de când părăsise Rusia. Dar Ramón Mercader era agent sovietic, recrutat de NKVD în timpul Războiului Civil spaniol (1936–1939) și antrenat la Moscova în arta asasinatului. În timp ce Troțki lucra în biroul său, Mercader l-a lovit cu sălbăcie în ceafă cu un piolet pe care-l ascunsese sub pelerina de ploaie. Fostul erou al Războiului Civil rus a supraviețuit suficient cât să-și dea seama că murea de mâna necruțătoare a marelui său rival. Ultimele sale cuvinte înainte de a se stinge a doua zi în spital au fost, se spune: „Știu că n-am să supraviețuiesc. Stalin și-a atins în sfârșit scopul pe care-l ratase până acum...“⁴³²

Mercader avea să execute douăzeci de ani de închisoare. După eliberare a devenit Erou al Uniunii Sovietice și și-a trăit ultimii ani la Moscova, unde povestea lui ocupă încă un loc de seamă în expoziția muzeului KGB din piața Lubianka.

Epurările din anii 1930 au schimbat în măsură semnificativă Uniunea Sovietică. În termeni politici, ele i-au permis lui Stalin să-și îndepărteze practic toți rivalii reali sau potențiali. Efectul asupra eșaloanelor superioare ale puterii din Partidul Comunist este ilustrat de soarta celor care au participat la cel de al XVII-lea Congres al partidului din 1934, așa-numitul „Congres al Învingătorilor“. O mie o sută dintre ei, mai mult de

jumătate, au fost arestați; iar până în 1939 două treimi dintre cei arestați fuseseră executați. Comitetul Central a suferit încă mai mult: 119 din cei 139 de membri din 1934 au fost executați. Congresul Învingătorilor devenise Congresul celor Condamnați.

Potrivit documentelor din arhiva NKVD, 1,6 milioane de oameni au fost deținuți de această instituție în anii 1937–1938, dintre care 681 692 au fost împușcați pentru „activități contrarevoluționare și ostile statului“. Cifrele reale sunt cu siguranță mult mai mari. Spre comparație, în cei 85 de ani dintre 1825 și 1910 regimul țarist executase 3 932 de deținuți politici.⁴³³

Arestările în masă din anii Marii Terori au destabilizat economia sovietică. Producția industrială și agricolă a intrat într-un declin accentuat. În 1939, numărul deținuților din Gulag era de ordinul milioanei. *Zekii*, cum li se spunea, erau puși să muncească în folosul economiei planificate și trudeau în mine, în exploatările forestiere și pe șantiere. Sute de mii au murit de epuizare și de foame. Ca o variațiune morbidă pe tema tradiționalei răspunderi colective din Rusia, deținuții își primeau rația întreagă de mâncare numai dacă toată echipa își îndeplinea norma de lucru pe ziua respectivă. Un supraviețuitor al Gulagului avea să scrie mai târziu: „Cu cât ne era mai foame, cu atât lucram mai prost. Cu cât lucram mai prost, cu atât ne era mai foame. Nu exista scăpare din cercul acesta vicios“⁴³⁴.

Poate consecința cea mai gravă a epurărilor a fost efectul profund nociv asupra securității naționale. Stalin nu-și limitase vărsările de sânge la rivalii politici. Comandamentul armatei a suferit de asemenea pierderi grele. În 1936, dictatorul a pretins că membri ai Armatei Roșii unelteau împotriva lui. Nu s-a stabilit niciodată cât adevăr era în aceste acuzații, iar aserțiunile ulterioare că Moscova fusese păcălită de dezinformările naziștilor n-au fost nici ele dovedite. În iunie 1937, opt dintre membrii eșalonului militar de vârf au fost învinuiți de complot progerman. Cu toții au fost condamnați și executați, inclusiv principalul strateg al armatei, mareșalul Mihail Tuhacevski. Vânătoarea de trădători s-a extins rapid și în rândul ofițerilor de rang mai mic, și, între 1937 și 1939, aproximativ 15 000 de ofițeri și cadre politice din armată au fost executate. Dintre cei 85 de membri ai Consiliului Militar al Armatei, 68 și-au pierdut viața.⁴³⁵

Momentul era cum nu se poate mai prost pentru asemenea pierderi. Stalin distrusese elita forțelor armate ale Uniunii Sovietice chiar în perioada în care norii războiului se adunau la orizont. Dar nu părea să-și facă griji. Remarcabila lui conversație cu Serghei Eisenstein, a cărei stenogramă a ajuns până la noi, ne arată că se considera un fel de Ivan cel Groaznic modern, care făcea ceea ce era necesar pentru binele națiunii, netulburat de considerațiile pământești ale dreptății și moralității. Aproba disponibilitatea lui Ivan de a-și ucide rivalii și îi reproșa numai faptul că „se ruga și se căia“. „Dumnezeu l-a încurcat în treburile astea, a conchis Stalin. Ar fi trebuit să fie și mai hotărât!“⁴³⁶ Pe exemplarul unei biografii a lui Genghis Han pe care o avea în bibliotecă a subliniat propoziția următoare: „Moartea învinșilor este necesară pentru liniștea învingătorilor.“⁴³⁷

413. Raportul de activitate al CC al PC(b) al URSS la Congresul al XVII-lea al partidului („Congresul Învingătorilor“) prezentat de Stalin pe 26 ianuarie 1934, în J.V. Stalin, *Works*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954, vol. 13, p. 203 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Opere*, vol. 13, Editura PMR, 1952, pp. 396–397 – n.t.].

414. Cuvântarea lui Kirov la „Congresul Învingătorilor“, în *Stenograficeskii otciot, zasedanie 10-oe, utrom, 31 ianvaria 1934*, Partizdat, Moskva, 1934.

415. Cuvântarea lui Stalin la moartea lui Kirov, în broșura *Defects in Party Work and Measures for Liquidating Trotskyite and Other Double Dealers: Report to the Plenum of the Central Committee of the RKP(b), March 3, 1937 (parts 1– 3 of 5)*, Cooperative Publishing Society of Foreign Workers in the USSR, Moscow, 1937 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Despre lipsurile muncii de partid și despre măsurile pentru lichidarea troțchiștilor și a altor fățarnici, raport și cuvânt de încheiere la plenara CC al PC(b) al URSS din 3–5 martie 1937*, Editura PMR, 1952, pp. 6–8 – n.t.].

416. Organ de autoguvernare al nobilimii ruse începând cu secolul al XVIII-lea și până în 1917 (n.t.).

417. A. Vaksberg, *Vishinski: Le Procureur de Staline, les grands procès de Moscou*, Albin Michel, Paris, 1991, p. 83.

418. O telegramă venită de la muncitorii din regiunea Meșciovski, de lângă Kaluga, la 150 de kilometri sud-vest de Moscova, este tipică pentru tonul indignat și setea de răzbunare a expeditorilor: „Muncitorii din regiunea Meșciovski cer pedepsirea fără milă a teroriștilor și a verminii antipartinice a grupurilor apozitioniste [sic!] troțkiste. Jos cu activitățile contrarevoluționare ale lui Zinoviev, Kamenev și ale celorlalți! Moarte dușmanilor clasei muncitoare! Anihilați-i pe toți cei care vor să răstoarne dictatura proletariatului! Trăiască invincibila clasă muncitoare! Trăiască Partidul Comunist și marele său conducător, tovarășul Stalin!“

419. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 286.

420. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 221.

421. Citat în Vaksberg, *op. cit.*, p. 127.

422. A. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago, 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation, Part I*, trad. T. Whitney, Collins & Harvill Press, London, 1974, p. 411 [Aleksandr Soljenișin, *Arhipelagul Gulag, 1918–1956: Încercare de investigație literară, partea întâi*, trad. rom. Nicolae Iliescu, Univers, București, 1997, p. 344 – n.t.].

423. F. MacLean, *Eastern Approaches*, Penguin, London, 1991, p. 120.

424. N. Buharin, ultima pledoarie, ședința de seară din 12 martie 1938, citat în J. și R. Medvedev, *The Unknown Stalin*, trad. engl. E. Dahrendorf, I.B. Tauris, London, 2006, p. 294.

425. În 1937, în timpul Războiului Civil din Spania, Koestler a plecat acolo pe post de corespondent al unui ziar britanic, de partea loialiștilor, dar a fost prins de naționaliștii lui Franco și deținut, din februarie până în iunie, sub amenințarea pedepsei cu moartea. A fost în cele din urmă schimbat cu un personaj franchist important care fusese capturat de regaliști (n.t.).

426. A. Koestler, *Darkness at Noon*, trad. engl. D. Hardy, Penguin, London, 1983, p. 122 [Întineric la amiază, trad. rom. Sanda Aronescu, Humanitas, București, 2008, p. 112 – n.t.].

427. A. Larina, *This I Cannot Forget: The Memoirs of Anna Larina, Nikolai Bukharin's Wife*, Pandora, London, 1994, p. 72.

428. S. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938*, Wildwood House, London, 1974, p. 371.

429. Larina, *op. cit.*, pp. 344– 345.

430. Același lucru avea să se petreacă în 1953, când succesorul lui Ejov la cârma NKVD, Lavrenti Beria, a căzut în dizgrație. În cazul său, cititorii *Marii Enciclopedii Sovietice* aveau să se trezească foarte bine informați pe tema strâmtorii Bering.

431. L. Troțki, interviu înregistrat în Mexic în 1938 pentru televiziunea americană.

432. Citat în J. Gorkin, *L'Assassinat de Trotsky*, Julliard, Paris, 1970, p. 141.

433. R. Pipes, *Communism: A History of the Intellectual and Political Movement*, Phoenix Press, London, 2001, pp. 66– 67.

434. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 468.

435. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. de H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 109.

436. Service, *op. cit.*, pp. 226– 227.

437. *Ibidem*, p. 226.

Capitolul 31

Invazia Germaniei naziste

În fotografiile făcute în seara zilei de 23 august 1939, Stalin apare, cu un zâmbet larg pe față, lângă ministrul de externe german, Joachim von Ribbentrop, în grandiosul salon de primire al Marelui Palat din Kremlin. Un portret al lui Lenin îi privește din spate de pe perete; în prim-plan, Viaceslav Molotov, comisarul sovietic pentru afaceri externe, semnează, la un birou, unul dintre cele mai cunoscute tratate internaționale din istorie. Potrivit lui Viaceslav Nikonov, nepotul lui Molotov, acesta din urmă își amintește că Ribbentrop salutase semnarea acordului cu un concis *Heil Hitler!* În încăpere, povestește el, s-a lăsat deodată tăcerea; apoi Stalin a scos un chicotit și a făcut o plecăciune. „Tratatul de neagresiune dintre Reichul german și Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste” garanta că fiecare din cele două țări va rămâne neutră dacă cealaltă va fi atacată de o a treia sau dacă va ataca un alt stat. Pactul Ribbentrop–Molotov, cum a ajuns să fie cunoscut, avea să provoace moartea a milioane de oameni și divizarea Europei.

A fost dactilografiat în grabă pe hârtie obișnuită, fără sigiliile și înfloriturile obișnuite în asemenea ocazii. Pare mai degrabă o improvizație – poate pentru că semnarea lui a fost atât de neașteptată. În anii anteriori, Hitler nu făcuse decât să denunțe regimul lui Stalin ca pe „o bandă de criminali internaționali”, în timp ce propaganda sovietică discutasese pe larg o eventuală confruntare cu „amenințarea nazistă”. Ostilitatea dintre cele două state fusese atât de intensă, încât ajunseseră să poarte un soi de război prin procură, susținând fiecare câte o parte combatantă în Războiul Civil din Spania.

Dar după 23 august Germania a încetat să mai fie un dușman al statului bolșevic. Dintr-o dată, Hitler era prietenul URSS-ului, iar opinia publică sovietică trebuia încredințată că naștii erau personaje pozitive. Cărțile și tratatele care-i denunțau pe el și pe adepții lui au fost retrase din bibliotecile sovietice. Fascismul n-a mai fost menționat în presă. În marile orașe s-au deschis centre culturale germane, au început să fie popularizate muzica, filmele și piesele nemțești. Filmul lui Serghei Eisenstein *Aleksandr Nevski*, care, la cererea lui Stalin, înfățișa rezistența Rusiei în fața agresorilor teutoni în epoca medievală, a fost retras peste noapte din cinematografe, și lui Eisenstein i s-a solicitat în schimb să regizeze o nouă versiune a *Walkiriei*, de Richard Wagner (compusă în 1870). În anii anteriori, Uniunea Sovietică executase câteva mii de oameni învinuiți că fuseseră agenți sau spioni fasciști. Așadar de ce a optat Stalin pentru un pact cu foștii săi dușmani de moarte?

Tratatul conținea și o anexă secretă, care a fost ținută departe de ochii poporului sovietic și ai lumii. „Protocolul secret” al pactului Ribbentrop–Molotov era o înțelegere prin care Stalin și Hitler își împărțeau între ei Europa Centrală și de Est. Paragrafele lui delimitează „sferele de influență” în care fiecare dictator avea libertatea să facă ceea ce voia. Stalin primea Letonia, Estonia, parte din Lituania, Finlanda și Basarabia. Ca în multe

alte tratate ruso-germane, cel mai mult avea de pierdut Polonia:

În cazul unei transformări teritoriale și politice a teritoriilor aparținând statului polonez, sferele de interes, atât ale Germaniei, cât și ale URSS, vor fi delimitate aproximativ de linia râurilor Narev, Vistula și San. [...] Problema dacă în interesul ambelor părți ar fi de dorit menținerea unui stat polonez independent și a modului în care vor fi trasate frontierele acestui stat poate fi soluționată definitiv numai în cursul evenimentelor politice ulterioare.⁴³⁸

Hitler avea acum mână liberă să invadeze partea de vest a Poloniei; Stalin promisese permisiunea să anexeze restul țării – tot teritoriul de la est de Vistula. Spre încântarea lui, Moscova ar fi putut să-și recapete ținuturile pierdute în urma Războiului Ruso-Polonez din 1919–1921 și chiar să obțină mai mult. La fel ca în urma împărțirilor din secolul al XIX-lea, statul polonez era din nou sortit să dispară de pe hartă (vezi pp. 333–335)

Chiar în condițiile în care protocolul a rămas necunoscut lumii⁴³⁹, tratatul a șocat comunitatea internațională. Revista *Time* l-a numit „pactul comunazist”, iar pe semnatarii lui, „comunaziști”. Churchill a declarat: „Vestea aceasta sinistră a căzut asupra lumii ca o bombă”⁴⁴⁰, și avea motive serioase să fie surprins. Chiar în timpul în care se pregăteau să semneze Pactul Ribbentrop–Molotov, sovieticii purtaseră la Paris negocieri paralele cu guvernul britanic. Pe 23 iulie, cu numai o lună înainte de plecaciunea făcută de Stalin lui von Ribbentrop, conducerea de la Kremlin le spusese ambasadorilor britanic și francez la Moscova că era gata să semneze o înțelegere. Cele trei state părușeră pentru o clipă gata să se alieze în așteptarea unui război pe care Germania părea hotărâtă să-l declanșeze.

Dar Stalin flirtase întotdeauna cu câte doi potențiali aliați. Pentru Hitler, avantajul de a evita, cel puțin o vreme, războiul pe două fronturi era important – Berlinul credea că prima conflagrație mondială fusese pierdută pentru că-și împărțise forțele între două teatre de război –, iar Hitler era pregătit să-i ofere lui Stalin termeni teritoriali aparent generoși. Aliații nu-l curtasera pe dictatorul sovietic nici pe departe cu aceeași râvnă. În timp ce Germania își trimisese la Moscova demnitarii cei mai importanți, inclusiv pe von Ribbentrop, prim-ministrul britanic, Neville Chamberlain, nu părea să considere discuțiile cu Kremlinul o prioritate. Nu și-a trimis în Rusia secretarul de stat pentru afaceri externe, iar delegația desemnată de el a plecat cu una dintre cele mai încete nave din marina britanică: vasului *City of Exeter* i-au trebuit cinci zile pentru a ajunge la Leningrad, după care mesagerii au mai petrecut două zile pe drum până la Moscova. Conducătorul lor, amiralul sir Reginald Drax, nu era pregătit temeinic pentru această misiune (ambasada britanică din capitala sovietică a întregat de ce nu fusese trimis cineva mai experimentat) și a făcut o impresie ștearsă la Kremlin. A doua zi după semnarea pactului cu Germania, delegațiile engleză și franceză au cerut o întâlnire urgentă cu negociatorul militar al URSS, mareșalul Kliment Vorosilov, care le-a spus verde în față: „Dată fiind schimbarea situației politice, continuarea discuțiilor nu mai are rost.”⁴⁴¹

Principala piedică în încheierea unei înțelegeri între Uniunea Sovietică și puterile occidentale era neîncrederea reciprocă datând încă de pe vremea Războiului Civil din Rusia. Stalin nu uitase intervenția Marii Britanii și a Franței de partea Albilor, iar Aliații priveau cu suspiciune dorința declarată a bolșevicilor de a ațâța revoluția în toată lumea și de a răsturna orânduirea capitalistă. În plus, Moscova se îndoia – lucru ușor de înțeles – de fermitatea cu care erau hotărâți Aliații să se împotrivescă naziștilor. Conferința de la

München din 1938, la care Stalin nu fusese invitat, și politica împăciuitoare practică ulterioară de occidentali stârniseră la Kremlin bănuiala că Vestul ar fi putut fi tentat să conspire alături de naziști sau să lase Germania și Uniunea Sovietică să se lupte una cu alta până la anihilare reciprocă.

În 1939, Stalin simțea deja că nu mai are timp. Voia să se asigure că Uniunea Sovietică era protejată de expansionismul german. Dacă nu putea face asta semnând un tratat cu Anglia și Franța, atunci avea să încheie unul cu Germania însăși.

A crezut el oare în promisiunile lui Hitler? Istoricii sovietici au susținut că pactul era un subterfugiu, care-i permitea să câștige timp pentru a se înarma de război. Epurările anilor anteriori slăbiseră catastrofal armata sovietică, și e posibil ca Stalin să fi sperat că Germania avea să se epuizeze în bătăliile cu Aliații. Dar comportamentul său pe parcursul următorilor doi ani nu sugerează că ar fi fost în vreun fel pregătit de război în momentul când URSS a fost atacată. Nu avea încredere în Hitler, dar i se părea că știe cum să-l ia. „Hitler a vrut să ne păcălească, le-a spus el membrilor Biroului Politic, dar l-am dus de nas.“⁴⁴² Era o falsă impresie.

Pe 1 septembrie 1939, Germania a invadat Polonia. Franța și Marea Britanie i-au declarat război două zile mai târziu. Nevrând să se creadă că acționează în consens cu Germania, Armata Roșie a așteptat două săptămâni înainte de a intra în estul Poloniei, sub pretextul de „a-i ajuta și proteja pe ucrainenii și bielorușii care locuiesc pe teritoriul polonez“⁴⁴³. Restul Europei a urmărit comportamentul Moscovei cu o uimire nedisimulată. Nu era limpede dacă rușii se pregăteau să-i înfrunte pe nemții care avansau ori profitau pur și simplu de haosul în care se afundase Polonia. Într-o cuvântare ținută în fața Camerei Comunelor pe 1 octombrie 1939, primul lord al Amiralității, Winston Churchill, declara: „Nu vă pot prezice acțiunile Rusiei. Este o ghicitoare învelită în mister înăuntrul unei enigme. Dar poate că există un indiciu, și acesta este interesul național al Rusiei [...]. Rusia a promovat cu sânge-rece o politică a interesului propriu“⁴⁴⁴.

Churchill formulase lucrurile succint. Curând, sovieticii au silit statele baltice să semneze cu URSS tratate de „întrajutorare“, care au permis Armatei Roșii să construiască baze pe teritoriul lor. În Letonia, Lituania și Estonia, ca și în vestul Ucrainei și în Bielorussia, alegerile falsificate au dus la formarea unor parlamente dominate de comuniști, care au votat apoi „spontan“ pentru înglobarea țărilor baltice, până atunci independente, în Uniunea Sovietică. Timp de aproape doi ani, din 1939 până în 1941, Stalin a impus un control rigid asupra teritoriilor din „sfera sa de influență“. În țările baltice, opoziția a fost strivită, iar potențialii lideri naționaliști, reprimăți. Mii de politicieni, sindicaliști, intelectuali și profesori au fost arestați și deportați sau executați. Casele și slujbele lor au revenit unor etnici ruși – un reviriment al celor mai drastice politici de rusificare de pe vremea țarului. Represiunea din această perioadă avea să influențeze atitudinea unei bune părți din populația locală atunci când nemții au sosit, doi ani mai târziu, să-i alunge pe sovietici.

În Polonia, orice urmă de rezistență față de regimul impus de bolșevici a fost întâmpinată cu represalii feroce. Patru sute de mii de polonezi au fost arestați. Peste 20.000 dintre ei – ofițeri, oficialități, medici și intelectuali – au fost trimiși în lagărele de prizonieri din apropierea orașului Smolensk, în vestul Rusiei. După șase luni în care au

secretă anchetă de poliția secretă sovietică, a fost înaintată propunerea de a-i executa. Șeful NKVD, Lavrenti Beria, l-a informat pe Stalin că deținuții erau elemente periculoase „angajate în activități contrarevoluționare și agitație antisovietică. Fiecare dintre ei nu așteaptă decât să fie eliberat pentru a începe imediat lupta contra puterii sovietice”⁴⁴⁵. Stalin s-a arătat fără milă. Asasinarea premeditată a elitei societății poloneze a început pe 3 aprilie 1940: fiecare om a fost împușcat în ceafă, de aproape, cu un singur glonț de revolver. 21 857 de gloanțe, 21 857 de morți. Crimele au avut loc în mai multe locuri, dar au ajuns să fie cunoscute în mod colectiv drept masacrul de la Katyń. În 1941, când trădarea Germaniei avea să transforme din nou Polonia într-un aliat al URSS, sovieticilor li s-au cerut explicații în legătură cu soarta ofițerilor polonezi dispăruți. Stalin a sugerat inițial că fuseseră trimiși în Manciuria; ulterior, i-a învinuit pe naziști. Abia în 1990 Mihail Gorbaciov a recunoscut responsabilitatea bolșevicilor.

Dar Moscova privea nu numai spre vest pentru a anexa noi teritorii. În octombrie 1939, Stalin a trimis și Finlandei textul unui pact de „întrajutorare”, cerând ca granița dintre cele două țări, situată la 30 de kilometri nord de Leningrad, să fie mutată mai sus. Guvernul finlandez a respins solicitarea Moscovei, care a considerat gestul un act de ostilitate.

La sfârșitul lunii noiembrie 1939, trupe sovietice numărând aproape o jumătate de milion de soldați – de trei ori mai mulți decât oponenții lor – au intrat pe teritoriul finlandez. Armata Roșie era atât de sigură de victorie, încât și-a avertizat recruții să nu avanseze prea mult, ca să nu riște să intre în Suedia. Lui Dmitri Șostakovici i s-a cerut să compună o *Suită pe motive finlandeze*, care urma să fie interpretată de fanfarele militare sovietice în timp ce mășăluiau prin Helsinki. Dar, la temperaturi de până la -45°, Armata Roșie s-a dovedit mult mai puțin eficientă decât oștenii lui Aleksandr Nevski pe gheața lacului Ciudskoe cu șapte secole mai înainte.

Forțele finlandeze s-au retras în tranșee în spatele unei linii defensive nu tocmai impenetrabile, cunoscute drept Linia Mannerheim. Fortificațiile de-a lungul ei erau aproape inexistente, iar soldații nu fuseseră echipați satisfăcător, dar au luptat cu tenacitate, dovedindu-se pricepuți în războiul de gherilă.⁴⁴⁶ Mulți militari ruși n-aveau uniforme de iarnă și erau ușor de observat pe zăpadă, devenind ținte sigure pentru pușcașii finlandezi. Unul dintre ei, Simo Häyhä, a ucis peste 500 de soldați ai Armatei Roșii; rușii au ajuns să numească glonțul trăgătorilor de elită „moartea albă”. După o lună de lupte, un general sovietic nota cu amărăciune: „Am cucerit teren numai atât cât să ne îngropăm morții.”⁴⁴⁷

În ianuarie 1940, Stalin a ordonat reluarea ofensivei sub conducerea mareșalului Semion Timoșenko, iar în martie Armata Roșie avansase suficient în interiorul țării ca URSS să poată impune Finlandei un tratat de pace în propriii termeni.⁴⁴⁸ Stalin a obținut mare parte din teritoriul pe care-l ceruse, dar Uniunea Sovietică pierduse 100 000 de oameni și fusese făcută de râs de armata unei țări mici. „Războiul de Iarnă” din 1939–1940 a pătat și mai tare reputația internațională a Moscovei. URSS a fost exclusă din Liga Națiunilor și pusă pe lista agresorilor, alături de Germania, Japonia și Italia.

Războiul din Finlanda a dovedit că Armata Roșie nu era nici pe departe o forță invincibilă. Când Franța a căzut, în iunie 1940, iar Marea Britanie a rămas singură și

vulnerabilă în fața naziștilor, Stalin s-a confruntat cu perspectiva unui atac german asupra Uniunii Sovietice într-un război pe un singur front. Luase deja măsuri de întărire a forțelor armate – criteriile de încorporare fuseseră modificate pentru a permite creșterea efectivelor de la două la cinci milioane de oameni, iar producția de avioane, tunuri și puști fusese sporită –, dar țara mai avea nevoie de timp. I-a mărturisit lui Molotov că „n-o să fim pregătiți să înfruntăm Germania de pe picior de egalitate decât în 1943”⁴⁴⁹.

Moscova era prizoniera unui pact faustic. Ca să-i împace pe naziști, Uniunea Sovietică trimitea Germaniei mii de tone de petrol și cereale. La începutul lui 1941, Stalin s-a învoit să sporească ajutorul material oferit nemților, cu doar câteva luni înainte ca Hitler să-l folosească pentru a invada URSS. După semnarea dezastruosului Pact Ribbentrop–Molotov, Marea Britanie încercase să-și îmbunătățească relațiile cu Kremlinul, dar strădanile ei fuseseră respinse de conducerea sovietică, îngrozită de orice gest care ar fi putut să-l îndepărteze pe Hitler.

Stalin pare să se fi amăgit că Hitler n-avea să riște un război împotriva URSS (sau cel puțin nu atâta vreme cât lupta încă în Vest cu Aliații). A ignorat pur și simplu dovezile contrare. La începutul lui 1941, Winston Churchill l-a informat că serviciile de informații britanice aveau date că Germania pregătea un atac iminent asupra URSS, dar Stalin a respins mesajul, considerându-l o stratagemă prin care Anglia încerca să-l convingă să o ajute. Richard Sorge, un spion sovietic de la ambasada germană din Tokyo, a raportat că văzuse planuri ale viitoarei invazii. La începutul lui mai, trimisese deja o schiță a planului de atac și chiar data exactă când acesta urma să aibă loc. Și totuși Stalin a refuzat să-și mobilizeze trupele la granița apuseană a țării. Ba chiar și pe 21 iunie îi spunea lui Timoșenko, ministrul apărării: „E mult zgomot pentru nimic”⁴⁵⁰. Nikita Hrușciiov avea să relateze însă mai târziu că toată lumea știa de iminența atacului. „Vrăbiile ciripeau despre el la toate răscrucile”⁴⁵¹, își amintea el în 1956, sugerând că Stalin își pierduse curajul după greutățile din Finlanda și se iluziona singur. Chiar în ajunul invaziei, un sergent-major german care traversase Bugul în Polonia ca să avertizeze Armata Roșie a fost împușcat ca agent provocator al inamicului.⁴⁵²

Operațiunea Barbarossa, cea mai mare operațiune militară din istorie, a început în primele ore ale zilei de 22 iunie 1941. Armata sovietică nu era pregătită să reziste unui atac de o asemenea amploare și înverșunare. Cu patru milioane de oameni și peste 750 000 de cai, 47 000 de piese de artilerie, 5 000 de avioane și aproape 3 000 de tancuri, invadatorii au înaintat rapid printre rândurile dezorganizate ale sovieticilor.⁴⁵³ Hitler descriesese URSS ca pe o clădire putredă – era de ajuns să spargă ușa, spunea el, ca tot edificiul să se dărâme.⁴⁵⁴ Numai în prima dimineață, bombardierele Luftwaffe au distrus la sol 1 200 de avioane sovietice, forțele speciale germane au sabotat sistemul de comunicații al Armatei Roșii, iar artileria a decimat apărarea din prima linie.

Când a fost informat de cele întâmplate, Stalin a refuzat să creadă că Hitler ordonase atacul. I-a spus șefului de stat-major, mareșalul Gheorghi Jukov, să nu ia nici o contramăsură până când nu se discuta cu ambasada germană. „Nu răspundeți la provocări și nu deschideți focul!” a fost ordinul transmis trupelor de la sol.⁴⁵⁵ După numai câteva minute, generalul Boldin, adjunctul comandantului Regiunii Militare de Vest, suna la Kremlin. „Cum e posibil? a țipat el în receptor. Trupele noastre sunt silite să se retragă.

Orașele ard; mor oameni!“

Centralizarea puterii sovietice, descurajarea oricărei inițiative venite de jos și amintirea anilor de epurări însemnau că nimic nu putea fi făcut fără autorizație primită de sus. Totul depindea de Stalin, și, în acest moment de criză, el a clacat. Când s-a confirmat în sfârșit că Germania declarase război, s-a prăbușit într-o stare de deznădejde, incapabil de cea mai mică acțiune. Molotov a fost cel care a anunțat declanșarea războiului:

Cetățeni ai Uniunii Sovietice! Astăzi la patru dimineața, fără să transmită nici un fel de pretenții Uniunii Sovietice, fără nici o declarație de război, forțele germane au lansat o ofensivă asupra țării noastre, ne-au atacat frontierele în mai multe locuri și au bombardat orașe. [...] [Este] un act de trădare fără precedent în istoria națiunilor civilizate. [...] Răspunsul poporului nostru la invazia lui Napoleon a fost un Război Patriotic [...]. Acum, încă o dată, Armata Roșie și întreaga națiune vor purta un Război Patriotic victorios pentru a ne apăra țara iubită.⁴⁵⁶

Abia în după-amiaza zilei de 22 iunie, la mai bine de opt ore după începutul invaziei, comandanții din prima linie au primit ordin să lanseze „un contraatac hotărât pentru a distruge principalele forțe ale inamicului și a împinge operațiunile militare pe teritoriul dușman“⁴⁵⁷. Era o cerință imposibil de îndeplinit. Numeroase unități sovietice fuseseră deja izolate și încercuite. Dar Armata Roșie a luptat cu vitejie. Fortăreața de la Brest-Litovsk, castelul din secolul al XIX-lea unde Troțki semnase armistițiul cu Germania în martie 1918, a rezistat eroic. Timp de zece zile, trei mii de soldați sovietici s-au împotrivit forțelor germane copleșitoare, în lupte sângeroase, pierind până la unul. Apărătorii Brestului au dovedit că Wehrmachtul nu era infailibil. Șeful statului-major german remarcă: „Peste tot, rușii luptă până la ultimul om. Rareori capitulează.“⁴⁵⁸ Dar, în alte părți, Armata Roșie se retrăgea în pripă.

Stalin a rămas în stare de șoc și, pe 28 iunie, a fugit la casa lui de vacanță din afara Moscovei. Timp de trei zile, izolat de lume, n-a dat nici un ordin și a primit doar puține știri. Refuzul său de a se pregăti de război amplificase dezastrul; epurările în rândul ofițerilor superiori ai Armatei Roșii vlăguiseră conducerea militară. Până la urmă, Molotov, Mikoian și Beria s-au dus cu mașina să afle ce face. Văzându-i, se spune că Stalin ar fi mormăit: „De ce-ați venit?“ Părea să creadă că erau acolo ca să-l aresteze. Când Molotov i-a sugerat crearea unui Comitet de Stat pentru Apărare, Stalin a întrebat sfios: „Și cine să-l conducă?“ Reacția imediată a lui Molotov – că el, Stalin, ar trebui, firește, să fie în frunte – a părut să-l scoată deodată din letargie. Pe 3 iulie, după unsprezece zile, s-a adresat națiunii pentru prima oară de la izbucnirea războiului:

„Tovarăși! Cetățeni! Frați și surori! [...] Vouă mă adresez, prietenii mei!“, a început el în termeni pe care nu-i folosisese niciodată până atunci în cuvântările sale publice. „Istoria arată că nu există și n-au existat armate invincibile. Armata lui Napoleon era o armată considerată invincibilă, dar ea a fost zdrobită [...]. Același lucru trebuie spus și despre armata fascistă germană de astăzi a lui Hitler.“⁴⁵⁹

În înregistrarea radio a acestei cuvântări, glasul lui Stalin pare stins și obosit. Tonul este la început sfidător, dar apoi se strecoară o undă de îndoială, o încercare chinuită de justificare, care sugerează un anume sentiment de vină:

Unii ar putea să întrebe: cum s-a putut întâmpla că guvernul sovietic a consimțit să încheie un

pact de neagresiune cu niște mișei și monștri ca Hitler și Ribbentrop? N-a săvârșit oare guvernul sovietic o greșeală în cazul de față? Firește că nu! [...] Nici un stat iubitor de pace nu poate refuza să încheie un tratat de pace cu o putere vecină, chiar dacă în fruntea acestei puteri se află niște monștri și canibali ca Hitler și Ribbentrop. [...] Ce-am câștigat noi încheind un pact de neagresiune cu Germania? Am asigurat țării noastre pacea timp de un an și jumătate și posibilitatea de a pregăti forțele noastre în vederea unei riposte în cazul când, în pofida pactului, Germania fascistă s-ar fi încumetat să atace țara noastră. [...] Toți oamenii cei mai buni din Europa, America și Asia [...] au o atitudine de simpatie față de guvernul sovietic, aprobă comportarea guvernului sovietic. [...] Războiul împotriva Germaniei fasciste nu poate fi socotit un război obișnuit. [...] El este, totodată, marele război al întregului popor sovietic împotriva trupelor fasciste germane, [...] [un] război pentru apărarea Patriei!⁴⁶⁰.

Vechea retorică despre lupta de clasă fusese abandonată. Cuvântarea lui Stalin era o întoarcere la limbajul patriotismului, al spiritului naționalist din anul 1812, un apel la națiunea dezbinată să se unească pentru a-și apăra patria.

Abordarea a părut să funcționeze. La fel ca în 1812, peste tot s-au format miliții populare. Punctele de recrutare au fost inundate de voluntari – numai în Moscova s-au înrolat 120 000 de oameni. „În regiunile cotopte trebuie să se creeze condiții insuportabile pentru dușman și pentru toate uneltele lui; ei trebuie să fie urmăriți și nimiciți la fiecare pas”⁴⁶¹, a cerut Stalin. Peste tot au apărut unități de partizani, ajutate de trupele Armatei Roșii care fuseseră prinse în spatele liniilor inamice. Muncitorii tineri și studenții au fost învățați să saboteze operațiunile germane. Una dintre cele mai cunoscute tinere cercetașe, Zoia Kosmodemianskaia, avea numai 18 ani când a fost prinsă în timp ce tăia cablurile telefonice nemțești. A fost torturată atât de brutal, încât chiar și unii soldați naziști s-au simțit dezgustați, dar ea a refuzat cu încăpățănare să-și dezvăluie identitatea sau să-și dea în vileag tovarășii. Pe eșafodul improvizat, cu ștreangul deja de gât, s-a adresat populației civile care se adunase s-o vadă murind:

Hei, tovarăși, nu mai fiți atât de posomorâți! E timpul să fim curajoși! Mie nu mi-e frică. Mă bucur să mor pentru patrie – și pentru voi toți. O să mă spânzure, dar nu sunt singură. Suntem două sute de milioane. Nu ne pot spânzura pe toți! Rămas-bun, tovarăși! Nu vă temeți!⁴⁶²

Zoia Kosmodemianskaia a devenit prima femeie din Marele Război pentru Apărarea Patriei decorată ca Erou al Uniunii Sovietice. Naziștii îi fotografiaseră execuția și trupul pe jumătate gol aruncat în zăpadă. În mâinile propagandei sovietice, aceste imagini s-au transformat în instrumente extrem de eficiente, dovada incontestabilă a barbariei invadatorilor. Toată retorica antinazistă care fusese retrasă în grabă în august 1939 a fost scoasă la lumină. *Aleksandr Nevski*, filmul lui Eisenstein, a fost relansat și s-a bucurat de o primire fulminantă.

Probleme de logistică au zădărnicit în parte efortul de război. Voluntarii n-au avut timp să se antreneze corespunzător, iar armele nu erau de ajuns pentru toți. Nikita Hrușciiov își amintea cum încercase să facă rost de puști pentru tinerii recruți din Kiev și i se spusese că nu era nici una. Fusese sfătuit să-i echipeze cu „sulițe, săbii, arme improvizate sau orice puteți produce în fabrici”⁴⁶³. A trimite voluntari neantrenați și prost înarmați împotriva soldaților Wehrmachtului era un act disperat, dar, când gurile din linii au trebuit umplute, conducerea n-a ezitat. Divizii întregi ale Armatei Roșii au fost nimicite în valuri succesive de contraatacuri sinucigașe, ordonate de ofițeri care se temeau

între-atât de Stalin, încât trimiteau zeci de mii de oameni la o moarte aproape sigură.

Hitler le spusese generalilor săi în martie 1941 că „războiul cu Rusia va fi de așa natură încât nu va putea fi purtat cu cavalerism; este o luptă între ideologii și diferențe de rasă și va trebui dusă cu o asprime fără precedent, fără milă și fără preget“⁴⁶⁴. Toți comisarii politici capturați (ofițerii cu rol politic atașați fiecărei unități de armată) trebuiau executați pe loc. Stalin a răspuns în august declarând că orice soldat al Armatei Roșii care era luat prizonier comitea o infracțiune. Prizonierii de război urmau să fie pedepsiți dacă și când se întorceau; iar cât timp erau captivi, cartelele de rații militare ale familiei aveau să fie suspendate. „Nu există prizonieri sovietici de război, ci numai trădători“, a decretat el.⁴⁶⁵

Nemții nu s-au obosit prea mult să-i hrănească pe soldații sovietici capturați. Dintre cei trei milioane prinși până la sfârșitul anului 1941, două milioane au murit de inaniție, de boli sau din cauza tratamentului inuman până în februarie 1943.⁴⁶⁶ Pe puținii supraviețuitori îi așteptau lagărele staliniste. Operațiunea Barbarossa a fost o luptă pe viață și pe moarte, mai feroce și mai înfricoșătoare decât tot ce s-a petrecut pe Frontul de Vest și poate chiar în toată istoria războaielor.

Atacul pe trei fronturi al Wehrmachtului a avansat rapid spre Leningrad, la nord, spre Moscova, în centru, și spre Kiev și Rostov-pe-Don, în sud. Până la mijlocul lui iulie, nemții erau la Smolensk, la jumătatea distanței până la capitală. La sfârșitul lui august, Grupul de Armate Nord amenința direct Leningradul, iar în septembrie Kievul a căzut. Hitler știa că nu-și poate permite un război de uzură. Combustibilul folosit de Wehrmacht fusese până acum furnizat de Uniunea Sovietică însăși, dar rezervele n-aveau să mai țină mult. Nemții trebuiau să-și incapaciteze cât mai repede dușmanul, și asta însemna să cucerească Moscova, Leningradul și – vital pentru ei – terenurile petrolifere din Caucaz.

Dar, în ciuda pierderilor și a debandadei inițiale, Armata Roșie nu a cedat așa cum prevăzuse Hitler, iar majoritatea populației nu i-a întâmpinat pe nemți cu bucurie, ca pe niște salvatori. În Estonia și Lituania mai ales, ocupate nu demult, unde trupele germane erau percepute ca aliate în lupta popoarelor baltice împotriva jugului rusesc, unii s-au alăturat naziștilor, dar, în mare, poporul sovietic i-a rămas credincios lui Stalin. Hitleriștii au tratat populația cu atâta brutalitate, încât nu i-au putut câștiga de partea lor decât pe prea puțini. În Ucraina, unde milioane de oameni urau dominația sovietică și sperau ca naziștii să-i elibereze, satele i-au întâmpinat mai întâi pe soldații germani cu pâine și sare, semnul tradițional al ospitalității, dar au fost răsplătite cu un val de atrocități. Nemții au rechiziționat alimentele și animalele și i-au silit pe țărani să lucreze în continuare în detestatele gospodării colective. În retragere, Armata Roșie aplicase aceeași tactică a pământului pârlolit care-i silise pe soldații lui Napoleon să rabde de foame în 1812, așa că recolta de pe câmpurile arse era extrem de slabă, spre furia ocupanților naziști. Drept răspuns la sabotajele antigermane, Gestapoul lua ostatici și-i împușca. Pentru fiecare soldat german ucis de partizani erau executați între 50 și 100 de „comuniști“ (de obicei cetățeni obișnuiți, ridicați la întâmplare).

Asasinarea în masă a evreilor sovietici a fost explicată soldaților de rând ca o componentă a campaniei „împotriva partizanilor“, sub lozinca „Orice evreu e un bolșevic, e un partizan“⁴⁶⁷. Rezultatele au fost terifiante. În septembrie 1941, un presupus atac

asupra unor ofițeri germani a furnizat pretextul celui mai cumplit masacru. Pe 22 septembrie, în ziarele și pe străzile din Kiev nu apărut anunțuri că evreii din oraș urmau să fie mutați în alte părți din Ucraina.

Jidanii⁴⁶⁸ din orașul Kiev și din împrejurimi trebuie să se adune în ziua de luni, 29 septembrie, la orele 8.00, la colțul străzilor Melnikova și Doktorivskaia, lângă cimitir. Trebuie să-și ia cu ei toți banii, documentele și lucrurile de valoare, lenjerie și haine călduroase. Orice jidan care nu va îndeplini ordinul și va fi găsit în orice alt loc va fi împușcat.⁴⁶⁹

Ceea ce a urmat este cel mai mare asasinat în masă din istoria Holocaustului. Miile de oameni care au răspuns acestui anunț au fost adunați în grupuri și puși să mășăluiască spre suburbia kieveană Babii Iar. Raportul nazist asupra operațiunii relatează pe un ton arrogant: „Ne așteptaserăm la numai cinci sau șase mii, dar au apărut treizeci de mii. Mulțumită bunei noastre organizări, au continuat să creadă până în momentul execuției că erau mutați...”⁴⁷⁰ Pe măsură ce coloanele se apropiau de Babii Iar, evreii erau duși spre marginea unei râpe adânci, unde erau siliți să se dezbrace și să-și pună bunurile într-un morman. Un soldat german a urmărit ce se întâmpla după aceea:

Total s-a petrecut foarte repede. Gărzile ucrainene îi grăbeau pe cei care ezitau cu lovituri de picior și ghionturi [...]. Evreii erau duși pe poteci înguste în josul râpei și, când ajungeau acolo, Schutzpolizei [polițiștii orașenești] îi apucau și îi sileau să se întindă peste cadavrele celor deja împușcați. N-a durat decât foarte puțin. De îndată ce un evreu se culca pe jos, un agent din Schutzpolizei venea cu un automat și-l împușca în ceafă. Evreii care coborau în râpă erau atât de îngroziți de ceea ce vedeau, încât își pierdeau orice speranță. Unii au ales chiar să se întindă singuri pe jos și să aștepte împușcătura. [...] Erau trei rânduri de trupuri, fiecare lung cam de șaiszeci de metri. N-aș putea să spun câte straturi mai erau sub fiecare. Trupurile mai tresăreau din când în când și erau acoperite de sânge.⁴⁷¹

Până la sfârșitul războiului, peste un milion de evrei sovietici muriseră în Holocaust. Am vizitat Babii Iar în toamna lui 2010, în ziua comemorării a 69 de ani de la masacrele din Ucraina. Am găsit un mic monument memorial, dar astăzi nu li se acordă prea mare atenție întâmplărilor din 1941 – implicarea etnicilor ucraineni în persecutarea evreilor și în mod direct în evenimentele de la Babii Iar a lăsat în urmă un sentiment de stânjeneală.

Dar, la peste o sută de kilometri de Kiev, în orașul Berdicev, am dat peste o autentică verigă de legătură cu Holocaustul. În apropierea mănăstirii carmelite a orașului, o mică adunare de evrei bătrâni – ultimii rămași din cei 30 000 care locuiau cândva aici – comemora ziua în care Gestapoul începuse „purificarea” orașului. În septembrie și octombrie 1941, ghetoul din Berdicev a fost lichidat, și peste 20 000 dintre locuitorii săi au fost uciși⁴⁷². Unul dintre vorbitorii la comemorare, o femeie, făcuse parte din convoiul de evrei duși la moarte în octombrie 1941. Cu voce tremurată, a povestit cum reușise să evite glonțul călăului și căzuse încă vie în groapa comună. Acoperită de alte trupuri, zăcuse acolo, nemișcată și tăcută, până la căderea nopții, când se târâse afară și apoi într-un loc sigur. Anii nu-i domoliseră mânia. „Nu trebuie să uităm niciodată ce ne-au făcut fasciștii – nouă și țării noastre! a strigat ea. Oamenii vorbesc de iertare, dar cum am putea ierta vreodată ce au făcut monștrii aceia? Dragi tineri! Nu uitați și nu iertați niciodată!”

La marginea Berdicevului există și azi un loc care amintește de generația asasinată: cimitirul evreiesc abandonat, ultimul lăcaș de odihnă al evreilor orașului timp de sute de

ani, plin de statui și de pietre de mormânt bogat ornamentate. Atâta doar că, de la o vreme, n-a mai rămas nimeni care să se ocupe de el, iar azi este năpădit de buruieni și abandonat. Liniștea din jur e întreruptă numai de câte un tren care trece zăngănind prin apropiere și de țipetele păsărilor poposite pe morminte.

În vara și toamna lui 1941, nemții au reputat succese militare impresionante. Polonia răsăriteană, Estonia, Letonia, Lituania, Bielorusia și vestul Ucrainei au căzut toate în mâinile lor. Dar cei 180 000 de oameni uciși sau răniți în numai trei luni, până în septembrie, erau mai mulți decât tot ce pierduse Wehrmachtul pe întreg Frontul de Vest pe parcursul anului 1940. Pierderile sovieticilor erau mult mai mari, dar naziștii începuseră să creadă că inamicul avea o rezervă inepuizabilă de recruți. Generalul Halder, șeful Comandamentului Suprem german, comenta cu amărăciune pe marginea capacității înverșunate a Armatei Roșii de a continua lupta:

Întreaga situație ne dă tot mai mult de înțeles că am subestimat colosul rus [...]. Diviziile lor nu sunt înarmate și echipate așa cum înțelegem noi acești termeni, iar tacticienii lor nu sunt grozavi. Dar dacă nimicim zece apar alți zece în loc. Ei se află în apropierea propriilor resurse, în timp ce noi ne depărtăm tot mai mult de ale noastre. Trupele noastre, răsfirate pe o linie enormă a frontului, sunt supuse atacurilor neîncetate ale inamicului.⁴⁷³

Hitler făcea presiuni asupra generalilor săi să grăbească cucerirea Moscovei și a Leningradului. Din directiva sa din 22 septembrie se vede limpede că voia ca ocuparea orașului de pe Neva să devină o pildă a invincibilității naziștilor:

Führerul a decis să șteargă orașul Petersburg de pe fața pământului. Nu sunt interesat de existența pe mai departe a acestui mare centru urban după înfrângerea Rusiei sovietice. [...] Propunem asediarea orașului și ștergerea lui de pe fața pământului cu foc de artilerie de toate calibrele și cu bombardament aerian constant.⁴⁷⁴

Astfel a început blocada de nouă sute de zile a Leningradului. În următorii doi ani și jumătate, orașul avea să supraviețuiască într-o stare de teroare, bombardat continuu și lăsat fără combustibil și fără nici un fel de resurse. Numai convoaiele armate care traversau suprafața înghețată a lacului Ladoga au furnizat rațiile minimale de alimente care au permis populației să rămână în viață. Când venea primăvara și se topea gheața, situația devenea și mai precară. Aproape o treime din cei 2,5 milioane de locuitori ai orașului aveau să moară de foame, și soarta Leningradului avea să atârne în balanță între înverșunarea maniacală a lui Hitler și rezistența eroică a asediaților.

În timp ce Grupul de Armate Nord decima apărarea Leningradului, Grupul Centru avansa pe traseul străbătut cu 129 de ani înainte de La Grande Armée a lui Napoleon. Ținta era Moscova, și nemții își învățaseră bine lecția de istorie. Scopul principal al Operațiunii Taifun, lansată la începutul lui octombrie, era să ocupe capitala și să ofere astfel adăpost forțelor invadatoare înainte de instalarea iernii. Mulți comandanți germani citiseră povestirile sumbre despre retragerea lui Napoleon și erau hotărâți să nu aibă aceeași soartă. În prima săptămână a operațiunii, Grupul de Armate Centru a obținut victorii răsunătoare la Viazma și la Briansk⁴⁷⁵, încercuind defensiva sovietică și capturând cinci sute de mii de soldați. Drumul spre Moscova era deschis; căderea capitalei părea doar o chestiune de timp.

Orașul fusese cuprins de panică, și Stalin a ordonat evacuarea imediată a ministerelor, oficialităților, directorilor de fabrici și a personalului economic important. Flotile de avioane i-au dus pe toți în siguranță la Kuibîșev, un oraș pe Volga, la 750 de kilometri sud-est de Moscova. Documentele guvernamentale și alte acte secrete au fost arse – scene care aminteau de zilele dinaintea sosirii lui Napoleon în 1812; centralele energetice, podurile și clădirile publice au fost înțesate cu explozibil. Locuitorii de rând ai orașului și-au luat ce puteau duce cu ei și s-au luptat pentru un loc în trenurile care reușeau să mai plece din capitală. Într-o formidabilă mobilizare logistică, echipamente industriale, utilaje și chiar fabrici întregi au fost dezasamblate și expediate spre est, în Ural, unde au fost reinstalate și și-au reluat producția în timp record. Până la sfârșitul operațiunii, aproximativ cinci sute de fabrici și două milioane de oameni fuseseră evacuați din capitală.⁴⁷⁶ Lenin s-a aflat printre primii plecați – trupul lui a fost scos în secret din mausoleul din Piața Roșie la începutul lui iulie și trimis la loc sigur în orașul vest-siberian Tiumen.

La mijlocul lui octombrie, nemții au ajuns la Borodino. Semnificația istorică a acestui fapt nu scăpa nimănui. Divizia 82 pușcași a colonelului Polosuhin a rezistat aici timp de cinci zile înainte ca forțele inamice superioare s-o silească să bată în retragere. Pe câmpul de bătaie se află azi un monument, aproape la fel de mare ca acela din 1812, și eroismul apărătorilor de la Borodino a fost slăvit cu promptitudine într-un cântec popular plin de înșuflețire:

Borodino! Pământul tău rezistă!
Doar numele-ți victoria aduce,
Îi cheamă pe vitejii-aici căzuți,
Inspiră bărbăție-n cei de azi.
Dac-ar putea strămoșii-acum să vadă
Printr-a mormântului întunecime
Cu cât curaj le apăra onoarea
Urmașii demni de-aceeași nemurire!⁴⁷⁷

Dar, la începutul lui noiembrie, nemții ajunseseră la mai puțin de o sută de kilometri de Moscova. Stalin i-a ordonat mareșalului Gheorghi Jukov, cel care organiza apărarea Leningradului, să vină să salveze capitala. Jukov a cântărit avantajele abandonării Moscovei, așa cum făcuse Kutuzov în 1812, dar în cele din urmă i-a spus lui Stalin că orașul putea fi salvat și că avea să fie. Stalin, comandantul suprem oficial al Armatei Roșii, a anunțat la radio că el avea să rămână la Moscova pentru a dirija defensiva. Peste o jumătate de milion de moscoviți au răspuns la chemarea lui de a participa la construirea de fortificații la periferiile orașului și alte zeci de mii s-au oferit voluntar să-l apere. Chiar dacă rămăseseră fără încălzire și alimente suficiente, locuitorii capitalei erau hotărâți să se apere. Patru sute de mii de femei, multe dintre ele soții de soldați plecați pe front, au început să lucreze în uzine de armament care fabricau cocktailuri Molotov, aruncătoare de flăcări și mitraliere.

Scriitorul Konstantin Simonov a înțeles încă de la începutul războiului că oamenii nu luptau pentru Stalin, pentru Revoluție și pentru Uniunea Sovietică, ci pentru pământul

Rusiei – pentru orașul sau satul pe care-l considerau casa lor și pentru oamenii de acolo.

Satul era mic, dar avea un cimitir mare, întins pe o movilă întreagă, plină de cruci vechi, strâmbe, fărâmate, spălate de ploii și ninsoari. [...] Sentimentul intens și dureros al dragostei pentru pământul natal, care acolo, în urma lui, a și fost călcat de cizma nemțească, iar aici poate fi călcat chiar mâine – sentimentul acesta îi răscolea sufletul. Ceea ce văzuse în ultimele două zile îi confirma că e adevărat: da, nemții pot ajunge și aici – și totuși îi era cu neputință să-și imagineze acest pământ sub stăpânire nemțească. Atâtea nenumărate rânduri de strămoși necunoscuți – bunici, străbunici și stră-străbunici – se odihnesc sub aceste cruci, unul peste altul, de veacuri, încât pământul acesta era al lor până la o mie de stânjeni adâncime și nu putea, nu avea dreptul să devină străin.⁴⁷⁸

Stalin cunoștea și el importanța trecutului și a patriotismului naționalist. Cuvântarea sa din Ziua Revoluției, 7 noiembrie, a fost transmisă pe fundalul sonor al tunurilor germane. De la paradă, trupele au plecat direct pe front, la mai puțin de 60 de kilometri.⁴⁷⁹ Stalin i-a comparat pe luptătorii din 1941 cu eroii naționali din trecutul Rusiei:

Toate popoarele țării noastre sprijină armata noastră, flota noastră, ajutându-le să nimicească hordurile cotorpitoare ale fasciștilor germani. Rezervele noastre de oameni sunt nesecate. [...] Fie ca în acest război să vă însuflețească figurile pline de bărbăție ale marilor noștri strămoși: Aleksandr Nevski, Dmitri Donskoi, Kuzma Minin, Dmitri Pojarski, Aleksandr Suvorov și Mihail Kutuzov! Moarte ocupanților germani! Trăiască glorioasa noastră patrie!⁴⁸⁰

Asaltul german asupra Moscovei fusese încetinit de ceea ce se numește *rasputița*, sezonul de ploii și de noraie care face drumurile rusești impracticabile înaintea înghețurilor de iarnă. Când, la mijlocul lui noiembrie, temperatura a scăzut în sfârșit, tancurile germane au putut să-și reia înaintarea pe șleaurile înghețate. Dar sovieticii mai aveau un avantaj important. Armata Roșie învățase din experiența avută cu un an înainte, în războiul din Finlanda. Soldații știau acum să lupte pe schiuri și aveau echipament alb de camuflaj, haine de blană și cizme groase de păslă. Majoritatea trupelor germane nu aveau așa ceva, căci Berlinul mizase pe cucerirea Moscovei înainte de sosirea iernii. Ca și în 1812, vremea le-a venit rușilor în ajutor. Mii de soldați germani au suferit degerături severe, în timp ce forțele lui Jukov se retrăgeau cât puteau de încet spre capitală. Sovieticii au avut pierderi uriașe, dar înaintarea Wehrmachtului a fost până la urmă oprită pe 19 noiembrie, când unitățile de avangardă ale nemților raportau că deslușesc în zare cupolele Kremlinului.

Cât de aproape de Moscova s-au aflat trupele germane este evident oricărui vizitator al orașului care sosește pe aeroportul internațional Șeremetievo. Pe marginea șoselei principale care duce în capitală, gropile uriașe săpate pentru a opri înaintarea tancurilor marchează și azi până unde au ajuns nemții, la numai 15 kilometri de Piața Roșie. Wehrmachtul avusese doi ani de victorii neîntrerupte în toată Europa, dar neputința de a cucerii Moscova a fost un moment critic. După ce armata germană pătrunsese cale de 900 de kilometri în interiorul URSS, ocupând un teritoriu cât Marea Britanie, Franța, Spania și Italia la un loc, după ce două cincimi din populația sovietică ajunsese sub control inamic, după ce țara avea deja pierderi de aproape patru milioane de morți și răniți, Armata Roșie reușise să-i oprească pe nemți la porțile Moscovei. În fața trupelor invadatoare, aproape epuizate, se profila perspectiva unei ierni geroase, a liniilor de comunicație întinse la maximum și a lipsei unor echipamente absolut necesare: haine călduroase, bocanci, căciuli

de blană și antigel. Uniunea Sovietică fusese la un pas de anihilare, dar supraviețuise. Așa cum remarca generalul francez Antoine-Henri Jomini în ajunul invaziei lui Napoleon, „Rusia e o țară în care e ușor să intri [...], dar din care e foarte greu să ieși“⁴⁸¹.

Note

⁴³⁸. W. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, Nationwide Book Service, USA, 1960, p. 541 [trad. rom. în Bogdan Murgescu (coord.), *Istoria României în texte*, Corint, București, 2001, p. 329 – n.t].

⁴³⁹. Existența protocolului secret a fost oficial negată în Uniunea Sovietică până în 1989, când o masivă demonstrație în țările baltice, la a cincizecea aniversare a semnării pactului, la care au participat două milioane de oameni, l-a obligat pe Mihail Gorbaciov să înființeze o comisie de investigație și ulterior să-și ceară scuze pentru urmările tratatului asupra statelor care avuseseră de suferit de pe urma lui.

⁴⁴⁰. G. Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, New Haven, Connecticut, 2006, p. 30.

⁴⁴¹. Shirer, *op. cit.*, pp. 541–542.

⁴⁴². R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 257.

⁴⁴³. Roberts, *op. cit.*, p. 37.

⁴⁴⁴. *Ibidem*, p. 38.

⁴⁴⁵. Raport al lui Beria către Stalin din 5 martie 1940, marcat „strict secret“, aflat printre documentele desecretizate de guvernul rus în aprilie 2010. Facsimilul originalului este disponibil la adresa <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/8649435.stm>.

⁴⁴⁶. Sovieticii s-au trezit atacați în mod frecvent cu o armă improvizată surprinzătoare – o sticlă umplută cu benzină și echipată cu un fitil foarte lung, care era aruncată de aproape și s-a dovedit extrem de eficientă pentru a incendia camioanele și tancurile. Finlandezii au numit-o „cocktail Molotov“, și denumirea s-a răspândit apoi în toată lumea. Când fusese întrebat de ce bombardau sovieticii orașele finlandeze, Molotov declarase că Moscova arunca nu bombe, ci pachete cu alimente pentru populația înfometată. Finlandezii au deci să-i răsplătească pentru generozitate oferindu-le „o băutură care să meargă cu mâncarea“. Până la sfârșitul războiului au fost produse 500 000 de cocktailuri Molotov, care au distrus sute de tancuri rusești.

⁴⁴⁷. A. Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, Harper Collins, London, 1991, p. 730.

⁴⁴⁸. În ultimele săptămâni ale războiului, Marea Britanie și Franța elaboraseră tot mai serios planuri de a trimite trupe în ajutorul finlandezilor. Consecința cea mai probabilă ar fi fost un război catastrofal între Rusia și Occident. Din fericire, norvegienii nu le-au dat permisiunea să le traverseze teritoriul.

⁴⁴⁹. R. Service, *Stalin: A Biography*, Macmillan, London, 2004, p. 406.

⁴⁵⁰. M. Heller și A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 361.

⁴⁵¹. *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes*, trad. engl. J.L. Schecter, V. Luchkov, Little, Brown & Co., Boston, Mass., 1990, p. 50.

⁴⁵². R. Braithwaite, *Moscow 1941: A City and Its People at War*, Profile Books, London, 2006, p. 67; și Service, *Russia*, *op. cit.*, p. 260.

⁴⁵³. Service, *Russia*, *op. cit.*, p. 261.

⁴⁵⁴. Roberts, *op. cit.*, p. 85.

455. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 371.
456. Braithwaite, *op. cit.*, p. 75.
457. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 371.
458. Service, *Russia*, ed. cit., p. 264.
459. Cuvântarea lui Stalin la radio din 3 iulie 1941, în *The World's Great Speeches: 292 Speeches from Pericles to Nelson Mandela*, eds L. Copeland, L. Lamm, S. McKenna, Dover Publications, New York, NY, 1999, pp. 495–496 [trad. rom. în I.V. Stalin, *Despre Marele Război al URSS pentru Apărarea Patriei*, Editura PMR, 1953, pp. 9–15 – n.t.].
460. Aceasta este originea denumirii pe care al Doilea Război Mondial o poartă și astăzi în Rusia: Marele Război pentru Apărarea Patriei (n.t.).
461. Braithwaite, *op. cit.*, p. 310 [trad. rom. cit. – n.t.].
462. Citat în P. Lidov, *Gheroi Sovetskogo Soiuzu Zoia Anatolievna Kosmodemianskaia*, Moskva, 1942, pp. 14– 15. Însă M. Gorinov, în „Zoia Kosmodemianskaia, 1923– 1941“, *Otechestvennaia istoriia*, no. 1/2003, reproduce transcrierea interogatoriului luat de naziști Zoiei și sugerează că „ultimele ei cuvinte“ ar putea fi o invenție ulterioară a propagandei sovietice.
463. Heller și Nekrich, *op. cit.*, p. 375.
464. Roberts, *op. cit.*, p. 84.
465. Citat în R. Brakman, *Sekretnaia papka Iosifa Stalina [Dosarul secret al lui Stalin]*, Ves Mir, Moskva, 2004, p. 297. Problema este discutată de Iu. Tepleakov în „Stalin's war against his own troops: The tragic fate of Soviet prisoners of war in German captivity“, apărut într-o formă ușor modificată în *The Journal of Historical Review*, vol. XIV, nr. 4/iulie–august 1994, pp. 4–10.
466. Roberts, *op. cit.*, p. 85.
467. *Ibidem*, p. 87.
468. Este folosit cuvântul rusesc *jidî*, un termen peiorativ.
469. Fotografia originalului la adresa <http://www.archives.gov.ua/Sections/B-Yar/?88>
470. Tribunalul Militar de la Nürnberg, sentința din procesul Einsatzgruppen; transcrierea citează proba de dosar NO-3157, 426.
471. M. Berenbaum, *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Museum*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 2006, pp. 97–98.
472. Printre cei morți se afla și mama vestitului autor sovietic Vasili Grossman, care era plecat pe front, pe post de corespondent de război pentru ziarul Armatei Roșii. Grossman n-avea să-și ierte niciodată că nu făcuse mai mult ca să-și salveze mama, și în romanul său cel mai cunoscut, *Viață și destin* (1959), își imaginează scrisoarea pe care ea ar fi putut să i-o scrie în apropierea morții.
473. Braithwaite, *op. cit.*, p. 180.
474. Roberts, *op. cit.*, p. 104.
475. Viazma se află la aproximativ 230 de kilometri nord-vest de Moscova, Briansk, la aproximativ 320 de kilometri sud-vest (n.t.).
476. Braithwaite, *op. cit.*, p. 276.
477. *Moskva za nami! [Moscova stă în spatele nostru!]*, text și muzică de B. Vasiliev (1942), citat în G. Alferova, *Borodino, pole russkoi slavî [Borodino, câmpul gloriei ruse]*, Muzeul de Stat din Borodino, 2002.
478. Braithwaite, *op. cit.*, p. 102 [K. Simonov, *Vii și morți*, trad. rom. Vladimir Cogan, Editura pentru Literatură Universală, București, 1963, p. 39 – n.t.].
479. Din motive de securitate, tradiționala ședință din ajunul paradei a trebuit să fie ținută în

stația de metrou Maiakovskaia, unde trenurile au fost folosite ca garderobe și săli de dineu.

480. Cuvântarea lui Stalin din 7 noiembrie 1941. Textul complet în original este disponibil la adresa http://cccp.narod.ru/work/book/stal_parad.html [trad. rom. în I.V. Stalin, „Cuvântarea rostită la parada Armatei Roșii din Piața Roșie din Moscova, 7 noiembrie 1941“, în *Despre Marele Război pentru Apărarea Patriei*, Editura PMR, 1953, pp. 35–36 – *n.t.*].

481. C. Ailsby, *Images of Barbarossa: The German Invasion of Russia, 1941*, Ian Allan Publishing, London, 2001, p. 50.

Capitolul 32

Marele Război pentru Apărarea Patriei

Moscova rezistase. Crăciunul și Anul Nou fuseseră sărbătorite modest în capitala sleită de puteri. Și totuși profunda depresie a lui Stalin părea să fi lăsat locul unui optimism maniacal. I-a spus secretarului britanic pentru afaceri externe, Anthony Eden, că se ajunsese la un moment de cotitură:

Armata germană e vlăguită. Comandanții ei au sperat să încheie războiul înainte de instalarea gerului și nu s-au pregătit cum trebuie pentru o campanie de iarnă. Soldații sunt prost îmbrăcați, prost hrăniți, și moralul lor scade. Dar URSS dispune de rezerve uriașe de oameni, care intră acum în acțiune [...]. Vom continua să avansăm pe toate fronturile.⁴⁸²

Exuberanța lui Stalin nu era împărtășită de comandanții săi militari. Trupele mareșalului Jukov îi împinseseră pe nemți înapoi vreo 120 de kilometri, dar balanța nu se înclinase încă în favoarea sovieticilor. Jukov susținea că Armata Roșie avea nevoie de timp să se regrupeze; Stalin a ordonat o contraofensivă totală. Le-a spus generalilor săi că trebuie să pășească pe urmele lui Kutuzov cel de la 1812 și să izgonească armatele invadatoare de pe pământul rusesc. Dar atacul lansat în ianuarie 1942 nu s-a dovedit eficient. Forțele sovietice erau prea slabe ca să-i disloce pe nemți, și, în aprilie, ofensiva lor s-a împotmolit în noroaiile *rasputiței* de primăvară.⁴⁸³ Au mai pierdut patru sute de mii de oameni, luați prizonieri sau răniți. Stalin a fost silit să abandoneze campania. A urmat o scurtă perioadă de relativă acalmie.

Nu doar cei de pe front sufereau. Populația rămasă la vatră avea și ea multe de îndurat. Puține erau familiile care să nu aibă tatăl, vreun fiu sau vreun frate plecat la război, și, până la sfârșitul conflictului, puțini aveau să fie cei care să nu fi pierdut vreo rudă. Dorul și grija celor despărțiți de război au fost surprinse într-o poezie de Konstantin Simonov, *Jdi menea (Să m-aștepți!)*, care a devenit la fel de populară printre ruși cum erau cântecele Verei Lynn⁴⁸⁴ în Marea Britanie sau ale lui Marlene Dietrich în Germania. Ritmul său hipnotic este de fapt o rugăciune pe jumătate liniștitoare, pe jumătate disperată pentru întoarcerea milioanei de soldați care n-aveau să se mai întoarcă niciodată:

Să m-aștepți, și-am să mă-ntorc!
Spună cine-o vrea
Că-s demult pierit, în foc,
Fugi și n-asculta!
Maică-mea, copilul chiar,
De-ai să-i vezi plângând,
Iar prietenii, cu-amar,
Lângă vatră stând,
Las' să bea dup-obicei
La priveghiul meu!

Dar femeile sovietice nu s-au mulțumit să aștepte. Au trebuit să umple golurile din industrie și agricultură. În decembrie 1941, o lege nouă i-a mobilizat la muncă pentru front pe toți muncitorii neînrolați în armată. Orele peste program au devenit obligatorii, zilele libere au fost anulate, iar ziua de muncă a crescut la 12 ore. Femeile cu vârste cuprinse între 16 și 55 de ani au ocupat slujbele eliberate de bărbații plecați să lupte, alimentând furnalele, conducând tractoarele și acționând mașinile grele.

Tot mai multe fabrici au fost dezasamblate și mutate în est, apoi reconstruite în grabă în Ural, Siberia, Kazahstan și Asia Centrală. Milioane de oameni au fost evacuați odată cu ele și aruncați într-o viață nouă în cine știe ce regiune necunoscută. Condițiile de trai erau foarte dure, pentru că mai întâi au fost refăcute fabricile și abia apoi mediul de viață al oamenilor. Societatea răspundea lozincii omniprezente în afișe, ziare și discursuri: „Totul pentru front!” Pe tot parcursul iernii aspre din 1941–1942, sute de mii de oameni au trăit în cocioabe de lut și în corturi. În unele cazuri, utilajele au fost asamblate imediat, pentru ca producția să poată începe fără întârziere, și abia apoi corpurile de fabrică au fost construite în jurul lor. Dar până la mijlocul anului 1943 producția industrială a URSS o depășise pe cea a Germaniei. Între 1940 și 1944, producția de muniție a crescut de patru ori. La capitolele la care industria sovietică stătea mai prost, precum producția de camioane, cauciucuri și telefoane, deficitul a fost acoperit cu bunuri împrumutate de SUA și Marea Britanie.⁴⁸⁶

Produsele alimentare au rămas însă o mare problemă. Nemții stăpâneau acum mare parte din cele mai fertile pământuri ale URSS, și sovieticii trebuiau să găsească repede metode de adaptare la situație dacă voiau să hrănească armata, ca să nu mai vorbim de restul populației. Producția agricolă scăzuse catastrofal; recolta de cereale din 1942 a fost de numai o treime din cea a anului 1940. Kremlinul a impus cote mari gospodăriilor colective, dar, spre deosebire de perioada Războiului Civil, țăranilor li s-a dat voie să-și păstreze micile loturi personale și să-și vândă produsele. Ca și în industrie, munca din colhozuri rămăsese acum în seama femeilor. Scriitorul Feodor Abramov sublinia eforturile supraomenești făcute de toate segmentele societății pentru a păstra agricultura în stare de funcționare:

Erau trimiși bărânii vâlguiți de ultimele puteri, adolescenții, ba până și fetișcanele abia trecute de vârsta copilăriei, fără să mai pomenim de femei, oricâți plozi ar fi avut [...]. Mai ales ele prin câte nu trecuseră în acești ani! Aici nu se mai ținea seama de nimic – nici de vârstă, nici de altceva. N-aveau decât să înțepenească, să crape în pădure, dar nu se putea întoarce nimeni la baracă fără să-și fi îndeplinit norma. Să fi îndrăznit careva să crâncească! [...] Dați metri cubi! Frontul o cere!⁴⁸⁷

Orășenii cultivau fiecare petic de pământ liber ca să-și suplinească regimul alimentar drastic cu legume, iar Aliații furnizau cantități imense de conserve de carne. Primeau rații de alimente numai cei care veneau la muncă. Întreaga societate sovietică devenise o mașinărie militară. Orice absență nejustificată de la slujbă era considerată dezertare și putea fi pedepsită, ca și pe front, cu moartea. Din femei, adolescenți și vârstnici au fost formate unități locale defensive și de pompieri. Pe străzi au fost ridicate în pripă

fortificații, iar o parte din muncitorii din uzine s-au înscris în milițiile populare. Aparatele private de radio au fost confiscate pe perioada războiului, și cei care nu veneau să le predea puteau fi pedepsiți. „Elogierea tehnologiei americane“ a devenit un delict pentru care puteai fi arestat. (SUA erau acum aliatul URSS-ului, dar vechea neîncredere și prudență nu dispăreau așa de ușor.) A fost creată o întreagă categorie de infracțiuni noi pentru care vinovații puteau ajunge în lagărele de muncă, inclusiv „răspândirea de zvonuri“ și „semnarea panicii“. Cei condamnați și trimiși în Gulag se alăturau sutelor de mii de oameni deportați din Polonia și țările baltice și erau puși la muncă în sprijinul efortului de război, repartizați în echipe care construiau aeroporturi, piste de aterizare și drumuri în nordul și în estul țării.⁴⁸⁸

Până în primăvara anului 1942, invadatorii naziști pierduseră peste un milion de oameni, și Hitler a recunoscut că nu mai putea relansa triplul atac al Operațiunii Barbarossa. A decis, în schimb, să ajungă la câmpurile petrolifere din Caucaz, vitale pentru ca Wehrmachtul să aibă suficient combustibil și să continue războiul. Prima sarcină a trupelor germane era să ajungă pe fluviile Don și Volga, unde puteau să taie liniile de aprovizionare ale forțelor sovietice și să-și acopere flancul în timp ce-și croiau drum spre sud, către orașele Groznîi și Baku, centre ale prelucrării petrolului. La începutul verii, forțele lui Hitler au respins o nouă ofensivă sovietică în Ucraina și au început să înainteze spre est, în stepele Donului. La sfârșitul lui iunie, au ridicat svastica pe vârful muntelui Elbrus, cel mai înalt din Europa. Wehrmachtul pătrunsese în Rusia mai adânc decât orice altă armată europeană de până atunci, ocupând aproape două milioane de kilometri pătrați din teritoriul sovietic. În iulie, Hitler le spunea încrezător generalilor săi că „rușii sunt terminați“⁴⁸⁹.

Optimismul lui Stalin de la sfârșitul lui 1941 începea să se clatine. La sfârșitul lui iulie 1942, a recurs la o metodă absolut barbară pentru a se asigura că Armata Roșie lupta până la ultimul strop de sânge. Ordinul numărul 227 a fost distribuit tuturor unităților de pe front, și de conținutul lui trebuia să ia cunoștință fiecare soldat în parte:

Populația țării noastre, care privește Armata Roșie cu dragoste și respect, începe să fie dezamăgită de acțiunile ei, să-și piardă credința în ea, ba unii chiar o blestemă pentru că îi lasă pe concetățenii noștri sub jugul asupritorilor nemți, în timp ce ea se retrage spre răsărit. Sunt unii, nu prea răsăriți la minte, [...] care se consolează spunând că [...] avem teritoriu suficient și putem să ne retragem și mai mult în est. [...] A sosit momentul să oprim retragerea: nici un pas înapoi! Acesta trebuie să fie cuvântul nostru de ordine. Să ținem cu dinții de fiecare petec de pământ sovietic și să-l apărăm fără a precupeți nici un efort. [...] Trebuie [...] să-l izgonim pe dușman și apoi să-l zdrobim cu orice preț. Panicarzii și lașii trebuie nimiciți pe loc. [...] Ei trebuie tratați ca niște trădători de țară.⁴⁹⁰

Stalin a ordonat ca orice ofițer care permitea oamenilor săi să se retragă fără instrucțiuni exprese în acest sens de la comandamentul armatei să fie judecat sumar de curtea marțială. Vinovații erau degradați și lipsiți de orice decorații, apoi împușcați. Pentru a-i descuraja pe „lași și panicarzi“ au fost create batalioane disciplinare. „Cei care s-au făcut vinovați de încălcări ale disciplinei militare din lașitate sau șovăială“, spunea ordinul lui Stalin, urmau să fie trimiși „în sectoarele mai dificile ale frontului, pentru a-și putea răscumpăra cu sânge fărădelegile săvârșite față de Patrie“.⁴⁹¹ Pentru a preveni retragerea în fața inamicului, în spatele diviziilor în care nu se putea avea încredere urmau să fie plasate

„detașamente de baraj“ dotate cu mitraliere. „În caz de panică și de retragere dezordonată, detașamentele de baraj sunt obligate să-i împuște pe loc pe panicarzi și pe lași și în felul acesta să-i ajute pe ostașii cinstiți să-și îndeplinească datoria față de Patrie.“

Ordinul numărul 227 miza pe vechiul precept rusesc potrivit căruia individul trebuia să fie gata să se sacrifice pentru binele general al statului. Retorica „ispășirii prin sânge“ – *iskupit krovu* – este comună și cronicilor medievale și evocă o întreagă istorie rusească, mergând înapoi până la martiriul lui Boris și Gleb (vezi pp. 31–32). Batalioanele disciplinare erau trimise în cele mai periculoase misiuni, precum deminarea terenurilor înainte de lansarea ofensivelor sovietice sau minarea celor pe unde aveau să treacă tancurile germane. Deținuții din lagărele de muncă primeau șansa de a-și ispăși pedeapsa înrolându-se în ele. Rata mortalității din aceste batalioane putea ajunge la 50%, iar eliberarea ulterioară a membrilor lor era deseori o promisiune falsă.

Peste 150 000 de oameni au fost condamnați la moarte pentru „semnarea panicii, lășitate și părăsirea fără ordin a câmpului de luptă“⁴⁹². Stalin a luat obiceiul să-i sune pe comandanți și să-i întrebe de ce nu-i aplicau ordinele. Ordinul 227 a avut efectul scontat. A impus disciplină și unitate în rândul trupelor, crescându-le moralul. Din acest moment, mottourile sale gemene – „Nici un pas înapoi!“ și „Victorie sau moarte!“ – aveau să definească etosul Armatei Roșii pe tot parcursul războiului.

Statul era categoric dispus să mizeze pe frică pentru a obține rezultatele necesare. Atunci când Nikolai Baibakov, devenit ulterior șeful Comitetului de Stat pentru Planificare (Gosplan), a fost numit responsabil de sondele și rafinăriile din Caucaz, Stalin l-a avertizat: „Dacă le lași nemților fie și numai o tonă de petrol, ai să sfârșești cu un glonț în ceafă. Dar dacă distrugi instalațiile și ne lași fără combustibil ai să pățești la fel“⁴⁹³.

Contraofensiva sovietică, 1942– 1945

Dar sacrificiul de sine putea fi motivat în egală măsură de frică și de dragoste, și Kremlinul știa să facă apel la resursele profunde ale patriotismului rus. Conflictul cu Hitler a primit numele oficial de „Marele Război pentru Apărarea Patriei“, pentru a evoca „Războiul Patriotic“ împotriva lui Napoleon. Au apărut noi decorații cu numele unor eroi din istorie – Ordinele Suvorov, Kutuzov și Nevski –, iar în uniforme militare a fost reintrodus firetul aurit. Comisarii politici au fost subordonați comandanților militari; iar trupele au primit ordin să pornească la luptă cu strigătul „pentru Patrie și pentru Stalin!“.

Apelul la „spiritul rus“ a dat însă naștere unei probleme. El excludea naționalitățile neruse, care luptau și ele în forțele armate. Apelul la „spiritul sovietic“ ar fi fost mult mai puțin convingător; pentru multe minorități etnice, el avea chiar conotații negative. Aparatul propagandistic a făcut eforturi considerabile pentru a rezolva această dilemă. Naționalitățile neruse au fost îndemnate „să se alăture fraților ruși“. Li s-a spus că „țara rușilor este și țara voastră“⁴⁹⁴. „Țara ucrainenilor și a bielușilor este și a voastră!“ Stalin însuși, gruzin de origine, a vorbit despre poporul rus ca despre forța dominantă și națiunea

conducătoare printre popoarele sovietice. Părea o promisiune subînțeleasă către naționalitățile mai mărunte că vor beneficia de libertate și egalitate dacă pun umărul la efortul de război. Într-o anumită măsură, ideea aceasta a avut ecou. Cooperarea dintre naționalități s-a intensificat în fața dușmanului comun. Timp de douăzeci de ani, „frăția între popoare” imaginată de Revoluție nu fusese decât o vorbă în vânt, dar în timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, pentru scurtă vreme, ea a părut aproape să devină realitate.

Rusia a fost însă întotdeauna națiunea esențială. În 1943, Biroul Politic a decis să înlocuiască *Internaționala* – care proclama valorile supranaționale ale luptei de clasă – cu un nou imn național, care elogia rolul conducător al Rusiei în Uniune:

Republice libere-n strânsă Uniune
Măreța Rusie pe veci a-nchegat
Trăiască zidită din vreri de popoare
Uniunea Sovietică, marele stat.
Înălță-te-n glorie patrie liberă
Stâlp al dorinței popoarelor ești...⁴⁹⁵

Prioritatea lui Stalin era nevoia de a uni națiunea; de aceea a lăsat să se înțeleagă că ar fi fost posibile anumite concesii în favoarea celorlalte naționalități și a permis compromisuri și în alte direcții. A dat, de pildă, ceva mai multă libertate culturii. Artiștii puteau crea orice, cu condiția să evite critica deschisă a marxism-leninismului. Poeților interziși până atunci li s-a dat voie să publice din nou. Anna Ahmatova și-a citit versurile patriotice pline de emoție la radioul sovietic. Compozitorii care până nu demult fuseseră denunțați de Kremlin și-au adus contribuția muzicală la cauza națională. Șostakovici începuse să scrie *Simfonia a 7-a*, dedicată Leningradului natal, în timp ce funcționa ca pompier cu jumătate de normă în orașul asediat. A fost evacuat, ca și Ahmatova, și și-a terminat lucrarea în orașul Kuibîșev, anunțând la radio: „Toți suntem soldați astăzi, iar cei care activează în domeniul culturii și al artelor își fac datoria cot la cot cu ceilalți cetățeni ai Leningradului”⁴⁹⁶. Atunci când simfonia a fost interpretată în Marea Sală a Filarmonicii din Leningrad, pe 9 august 1942, blocada dura de aproape un an, și atât muzicienii, cât și publicul sufereau de foame. Grupul de suflători a primit rații suplimentare pentru a putea cânta. Conducerea sovietică a spus că simfonia reprezenta un denunț al ororilor nazismului și a ordonat un bombardament al pozițiilor germane pentru a opri tirul de artilerie asupra orașului pe timpul concertului, care a fost transmis prin megafoane pe străzi și apoi în toată lumea. *Simfonia Leningradului* nu e nici pe departe cea mai reușită operă a lui Șostakovici, iar ulterior el a pretins că era, de fapt, un denunț al oricărei dictaturi – comuniste și fasciste deopotrivă –, dar a avut un extraordinar efect de încurajare.

Chiar și Biserica Ortodoxă, țintă a atacurilor comuniste, demonizată, redusă de multă vreme la o activitate în mare parte subterană, a primit îngăduința să-și reia slujbele. A fost reinstaurat patriarhatul Rusiei, desființat încă de țari. Preoții au fost încurajați să se roage pentru triumful armatei sovietice și să strângă donații pentru efortul de război. Tancurile care plecau pe front erau deseori binecuvântate. Stalin a insistat ca preoții și episcopii să fie numiți numai cu acordul statului, căruia trebuiau să-i jure credință. Biserica nu s-a împotrivit acestor cerințe, și între ea și stat s-a încheiat un pact tacit – unii i-ar putea spune

„colaborare“ – care durează până în ziua de azi. Nikolai, mitropolitul de atunci al Moscovei, îl numea adesea pe Stalin „tatăl nostru, al tuturor“⁴⁹⁷.

Concesiile făcute de Kremlin și atmosfera de reconciliere națională atent încurajată i-au convins pe mulți că aveau să aibă în sfârșit un cuvânt de spus când venea vorba de destinul țării lor. Romancierul Viaceslav Kondratiev, el însuși veteran, scria: „Pentru generația noastră, războiul a fost cel mai important. [...] Te simțeai de parcă soarta Rusiei ar fi fost în mâinile tale. Era un sentiment adevărat, autentic de a fi cetățean, de a fi responsabil de destinul patriei tale.“⁴⁹⁸

Armata a VI-a germană, sub conducerea experimentatului general Friedrich von Paulus, a ajuns la Stalingrad, pe malurile fluviului Volga, în august 1942. Hitler nu-și ascundea hotărârea de a cuceri orașul numit după inamicul său suprem. Cei doi dictatori se pregăteau de un duel personal pe viață și pe moarte.

Stalin le-a spus generalilor săi: „Apărarea Stalingradului are o importanță decisivă pentru toate fronturile sovietice. Comandamentul Suprem al Armatei vă ordonă să nu precupeți nici un efort, să nu vă dați în lături de la nici un sacrificiu pentru a apăra orașul și a-l distruge pe dușman.“⁴⁹⁹ Perspectiva bătăliei căpătase și mai multă greutate după vizita făcută în Rusia, cu numai câteva zile mai înainte, de către Winston Churchill și Averell Harriman, membru al Camerei Reprezentanților din Statele Unite. Zgomotul motoarelor bombardierului *US Liberator* cu care cei doi oameni de stat veniseră de la Cairo la Moscova făcuse în mod cert conversația imposibilă, și cei doi comunicaseră prin bilete scrise cu creionul. Când citești acum paginile acelea mângălite neglijent, e limpede că Aliații îi aduceau lui Stalin vești proaste: Churchill și Harriman l-au informat pe Stalin că armatele aliate nu puteau încă să deschidă un al doilea front în Europa. Armata Roșie trebuia să-i înfrunte singură pe nemți în Est pentru cel puțin încă un an.⁵⁰⁰

Apărarea Stalingradului a fost încredințată nou formatei Armate a 62-a sovietice sub comanda generalului Vasili Ciuikov, un ofițer de 42 de ani, care luptase în Revoluția din Octombrie din 1917 și mai târziu în Polonia și Finlanda. Memoriile lui Ciuikov, *Srajenje veka (Bătălia secolului)* (1963) sunt o relatare destul de monotona a rolului jucat de autor – cu greu îți poți da seama de eroismul de care a dat dovadă –, dar, din când în când, generalul își permite câte o tresărire de emoție. Prima apare în ajunul bătăliei, când Ciuikov i-a făcut lui Stalin, în particular, o promisiune: „Vom salva orașul – și-a luat el angajamentul – sau cu toții vom muri la post.“⁵⁰¹

Unul dintre instructorii politici ai Armatei a 62-a – cadre politice asociate fiecărui regiment pentru a preveni actele de indisciplină și de sabotare a interesului național – era Nikita Hrușciiov, care fusese înainte șeful Partidului Comunist Ucrainean și se remarcase prin râvna cu care își epurase și executase colegii de partid. Participase alături de Armata Roșie la invazia Poloniei și, mai apoi, în 1941, contribuise la organizarea apărării Kievului.

Chiar înainte ca forțele terestre germane să sosească la Stalingrad, Luftwaffe bombardase intens orașul, distrugându-l aproape complet. Portul la Volga, pe care sovieticii îl folosiseră pentru aprovizionare, fusese distrus și el. Un soldat sovietic, Nikolai Razuvaev, scria în jurnal:

O voce a bubuit prin megafoane: „Raid aerian!“, și, două sau trei minute mai târziu, artileria

antiaeriană a deschis focul. Cinci minute după aceea, au început să cadă mii de bombe. După zece minute, soarele nu s-a mai văzut. Pământul mi se zguduia sub picioare. Totul era acoperit de fum și de praf. De pretutindeni se auzea un muget continuu, iar din cer zburau schije și bucăți de piatră. Așa a ținut până la căderea întinericului. Orașul era în flăcări. Și, odată cu zorii, raidurile aeriene au reînceput.⁵⁰²

Stalin hotărâse să nu evacueze Stalingradul, convins că trupele ar fi fost mai puțin motivate să apere un oraș pustiu. În primele două zile de bombardament au fost uciși 25 000 de civili. În cursul următoarelor șase luni, două milioane de soldați aveau să se bată pentru un oraș deja în ruine. Nemții au fost inițial în superioritate numerică, au avut mai multe tancuri și mai multe avioane, dar Ciuikov și-a ținut cuvântul. Oamenii lui au luptat pentru fiecare casă și fiecare curte de pe străzile ciuruite de obuze. Cu cât orașul devenea tot mai mult un morman de moloz, cu atât situația se înrăutățea pentru invadatori: luptele de stradă nu erau specialitatea Wehrmachtului; tancurile și unitățile sale motorizate nu puteau opera în spațiile acestea strâmte. Sovieticii au învățat repede cum să se folosească de condițiile locului, împărțindu-se în mici unități mobile, deplasându-se rapid dintr-o parte într-alta și hărțuind inamicul. Ciuikov și-a instruit oamenii „să se țină aproape de dușman“, păstrând întotdeauna cele două linii ale frontului suprapuse, pentru ca nemții să nu poată cere sprijinul artileriei fără a risca să-și nimerească trupele.

Stalin i-a cerut insistent mareșalului Jukov să lanseze o contraofensivă pentru a izola armata germană din jurul Stalingradului și din Caucaz, mai spre sud, dar Jukov i-a spus că nu putea face nimic timp de încă minimum două luni. În acest timp, Ciuikov trebuia să apere orașul fără întăriri, căci toate rezervele umane, de tancuri și de avioane erau necesare pentru pregătirea ofensivei. La vremea aceasta, bătălia coborâse la nivelul celei mai brutale lupte corp la corp. Câteodată, nemții luau în stăpânire etajele superioare ale unei clădiri, în timp ce rușii erau grupați în subsol, bătându-se pentru nivelurile de deasupra sau de dedesubt. Un soldat german scria: „Stalingradul nu mai e un oraș. Ziua este un nor de fum arzător, care te orbește. La căderea nopții, câinii se aruncă în Volga și înoată cu disperare către malul opus. Animalele fug din iadul acesta.⁵⁰³ Nici măcar pietrele cele mai tari nu rezistă. Numai oamenii.“⁵⁰⁴

Femeile serveau drept curieri, agenți de semnalizare sau chiar combatanți pe linia frontului. Cele mai cunoscute erau regimintele de „vrăjitoare ale nopții“, avioane care pilotau niște modele vechi de biplane sovietice la adăpostul întinericului. Avioanele acestea făceau puțin zgomot și bombele lor cădeau fără avertisment. Ținteau în primul rând podurile și aerodromurile și-i terorizau pe nemți cu atacurile lor prin surprindere.

Lunetiștii, ascunși în spatele grămezilor de moloz, omorau sute de naziști și erau apoi elogiați pentru asta. Tânărul țaran siberian Vasili Zaițev a avut la activ peste 300 de victime, devenind un erou al propagandei sovietice. De aceeași faimă s-a bucurat Mila Pavlicenko, pe care trupele germane o porecliseră „Walkiria rusă“⁵⁰⁵. Soldații inamici trăiau cu sentimentul că ea hotăra cine trăiește și cine moare pe câmpul de bătălie. Pavlicenko a fost purtată cu onoruri prin toată Uniunea Sovietică și dusă în turneu prin Marea Britanie și SUA, pentru a transmite din partea Kremlinului mesajul că și Aliații ar trebui să dea dovadă de tot atâta curaj deschizând un al doilea front în Europa de Vest. Scriitorul Vasili Grossman s-a aflat la Stalingrad vreme de șase luni în timpul bătăliei și a

descriis-o în detalii împăimântătoare în romanul său *Viață și destin* (1959). Într-una dintre povestirile sale mai puțin cunoscute, „Prin ochii lui Cehov“ (1942), personajul principal este un lunetist de nouăsprezece ani, Anatoli Cehov, care își îndeplinește misiunile fatale:

De după colțul casei apărui un neamț cu o căldare smălțuită. Mai târziu, Cehov băgă de seamă că soldații ieșeau întotdeauna cu căldările la ora asta. Aduceau ofițerilor apă pentru spălat. Își potrivi rozeta de distanță, încrucișarea firelor de la lunetă pluti în sus și, luând linia de ochire – cu patru centimetri mai departe de nasul soldatului –, trase. În clipa aceea, o pată întunecată se ivi de sub cască, apoi capul se lăsă pe spate, căldarea scăpă din mână, și soldatul se rostogoli pe o parte. Cehov fu zguduit de un fior [...]. Peste un minut, apărui de după colț un al doilea neamț, având un binoclu în mână. Cehov apăsă iar pe trăgaci...⁵⁰⁶

Lumea întregă privea bătălia cu convingerea tot mai fermă că dacă rușii salvau Stalingradul războiul putea fi câștigat.

Încet-încet, Wehrmachtul și-a extins ocupația asupra orașului. Forțele sovietice au rămas în stăpânirea suburbiilor dinspre răsărit și a fâșiei înguste de pământ care despărțea Stalingradul de Volga. Von Paulus îl informase deja pe Hitler că flamura nazistă flutura deasupra Stalingradului; nu mai rămânea decât să-i împingă pe ultimii apărători dincolo de fluviu. Dar nemții nu puseseră la socoteală tenacitatea și spiritul de sacrificiu cu care rușii își apăraseră patria de aproape o mie de ani. „Dincolo de Volga n-avem ce căuta!“ a fost deviza pe care au primit-o trupele. „Nici un pas înapoi!“ era în egală măsură un îndemn și un avertisment – retragerea peste fluviu avea să fie urmată de represalii. Sovieticii au suferit pierderi uriașe. Până la sfârșitul lui septembrie, Divizia a 13-a de gardă condusă de generalul Aleksandr Rodimțev a pierdut 95% dintre cei 10 000 de oameni.⁵⁰⁷ În memoriile sale, Ciuikov afirmă că sacrificiul în masă al soldaților a fost factorul determinant al victoriei:

La sfârșitul atacului, inamicul avansase cu numai un kilometru și jumătate, și asta nu pentru că ne retrăseserăm, ci pentru că oamenii noștri fuseseră uciși mai repede decât îi putuserăm înlocui. Nemții avansaseră numai peste trupurile morților noștri. Dar i-am împiedicat să treacă Volga. Au pierdut zeci de mii de soldați pe mai puțin de un kilometru de teren și n-au putut ține pasul. Înainte să-și poată suplini trupele cu rezerve proaspete, noi am lansat o ofensivă generală.⁵⁰⁸

Trupele sovietice nu s-au retras dincolo de Volga. Poate cea mai eroică acțiune a campaniei a fost apărarea Casei Pavlov, un bloc de apartamente fortificat, apărat de un grup de numai 24 de soldați conduși de sergentul Iakov Pavlov. Aceștia cuceriseră clădirea cu patru niveluri la sfârșitul lui septembrie și au rezistat timp de două luni împotriva valurilor succesive de atacuri dușmane. Iscoadele germane vorbeau de ea ca despre o fortăreață și presupuneau că are un număr uriaș de apărători. Pavlov a fost surprins când a fost ulterior proclamat erou și copleșit cu medalii. Bravura sa atât de firească îl înrudește cu artileristul Tușin din *Război și pace* și cu toți acei „oameni mărunți“ despre ale căror fapte de vitejie credea Tolstoi că sunt forța conducătoare a istoriei. Ciuikov scria că în încercarea de a cucerii Casa Pavlov au murit mai mulți germani decât în timpul cuceririi Parisului. Soarta Stalingradului a fost hotărâtă de asemenea biruințe.

Tenacitatea apărătorilor Stalingradului i-a dat lui Jukov timp să-și adune forțele, și

contraofensiva rusă, cu numele de cod Operațiunea Uranus, a fost lansată pe 19 noiembrie 1942. Vasilii Grossman a descris-o astfel: „două ciocane colosale, unul din nord și altul din sud, fiecare compus din milioane de tone de metal și de trupuri omenești”⁵⁰⁹. Este uluitor că Armata Roșie reușise să țină comasarea atâtor tancuri, tunuri și oameni departe de ochii nemților. De data aceasta, Stalin nu-și mai grăbise comandanții, și ofensiva a fost pregătită cu minuție. Orbit de dorința de a ocupa orașul, Hitler mutase trupe de pe flancurile armatei sale, lăsându-le slăbite. Jukov a profitat ca s-o prindă ca într-un clește. Până la 23 noiembrie, aproximativ 300 000 de nemți și de aliați ai lor români erau încercuiți într-o enclavă pe care au numit-o *Kessel*, „Cazanul”.⁵¹⁰ Hitler le-a cerut comandanților Armatei a 6-a să nu încerce să spargă încercuirea, ci să-și sape tranșee și să aștepte ca avioanele Luftwaffe să le aducă arme și resurse. Decizia s-a dovedit dezastruoasă. Aviația germană n-a fost în stare să transporte nici pe departe cantitățile necesare de materiale, iar soldații prinși în capcană s-au trezit curând izolați și pradă foametei. Pentru majoritatea, Crăciunul anului 1942 avea să fie ultimul. Jurnalele și scrisorile celor prinși în *Kessel*, cu comentariile lor despre zăpadă, pomi de Crăciun și piese de Schubert la pian, sunt o lectură cutremurătoare când te gândești că oamenii aceștia începeau să-și dea seama că fuseseră abandonați unui destin implacabil. Foametea și degerăturile făceau ravagii. La începutul lui ianuarie, von Paulus raporta: „Armata e flămândă și înghețată. N-avem muniție. Nu mai putem mișca tancurile”⁵¹¹. Când un general Luftwaffe a ajuns în *Kessel* ca să anunțe că operațiunile de aprovizionare nu mai erau posibile, von Paulus i-a spus: „Nu vă dați seama că oamenii sunt atât de înfometați, încât se năpustesc asupra cadavrelor de cai, le sparg capetele și le devorează creierul crud?”⁵¹² La 2 februarie 1943, când, nemaiținând seama de amenințările lui Hitler, s-au predat, numai 90 000 de soldați din efectivul inițial de 300 000 mai rămăseseră în viață. Dintre aceștia, doar 5 000 aveau să se întoarcă acasă, după ce rămăseseră prizonieri în lagărele sovietice încă multă vreme după încheierea războiului.⁵¹³ Armata a 6-a, care mășăluisese triumfal prin Belgia și Franța, era anihilată. Peste un milion de oameni au murit în Bătălia de la Stalingrad, dar rezultatul ei a înclinat balanța războiului în favoarea Aliatilor. După victoria sovietică, germanii n-au mai putut decât să se retragă.

În nord, blocada Leningradului continua. Orașul se afla sub tirul neîncetat al artileriei germane din august 1941, și numai în 1942 suferise 254 de zile de bombardament. Populația fusese decimată. Pe Nevski Prospekt, principala arteră comercială a orașului, există și azi mementouri ale acelor vremuri crunte, inclusiv o inscripție pe un perete: „Cetățeni! În timpul raidurilor aeriene, latura aceasta a străzii este mai primejdioasă!” Nemții erau atât de aproape, încât muzica lor răzbătea până în oraș; din megafoane anunțurile în limba rusă îi chemau pe leningrădeni să se predea. La periferia orașului, trupele naziste au devastat marile palate imperiale – reședința de vară a lui Petru cel Mare de la Petrodvoreț, palatul Ecaterinei de la Țarskoe Selo și cel de la Gatcina. Încercările repetate de a sparge încercuirea fuseseră sortite eșecului, și mii de oameni mureau de foame în fiecare lună. Leningrădenii mâncau câini și pisici; animalele dispăreau din grădina zoologică a orașului. Trupurile celor care se prăbușeau de epuizare erau lăsate să zacă pe stradă. Dintre cei aproximativ 2,5 milioane de locuitori de la începutul blocadei, se crede că aproape 800 000 au murit de inaniție și alți 200 000 au fost uciși de

o cochilie goală. Întorcându-se la Leningrad în mai 1944, Anna Ahmatova scria despre durerea de a găsi „fantoma înfiorătoare care pretindea că este orașul meu”⁵¹⁵.

Dar Leningradul n-a căzut. Eroismul și îndărătnicia „asiatică” a poporului rus au respins hoardele naziste. Îmi amintesc cum, pe când eram elev, am stat la faimosul hotel Astoria (care nu-și recăpătase încă – pe atunci – splendoarea din trecut, destul de scumpă, de altfel) și am văzut niște documente îngălbenite expuse sub sticlă la recepție. Erau invitații trimise de Adolf Hitler la recepția în cinstea victoriei, pe care, foarte sigur de sine, avusese de gând s-o țină la Astoria. Fuseseră tipărite în avans și precizau chiar și ziua din anul 1942 când petrecerea ar fi urmat să aibă loc.⁵¹⁶

În timp ce nemții erau împinși înapoi, Hitler a ordonat ceea ce avea să fie ultima sa ofensivă pe Frontul de Est. Forțele sovietice înaintau spre vest cu viteze diferite în diferite sectoare ale frontului, și cele din jurul orașului Kursk, la aproximativ 450 de kilometri sud de Moscova, avansaseră considerabil mai mult decât cele de la sud și de la nord de ele. Efectul a fost apariția unui „arc”, a unei proeminențe pe care Hitler a considerat-o o țintă vulnerabilă. Pe 4 iulie 1943, aproximativ 900 000 de soldați germani și aproape 3 000 de tancuri au lansat Operațiunea Citadela.⁵¹⁷ Scopul era atacarea „arcului” de la Kursk într-o mișcare de învăluire de la nord și de la sud și izolarea forțelor sovietice avansate. A fost prima etapă a ceea ce avea să devină cea mai mare bătălie de tancuri din istorie. Jukov primise rapoarte de contrainformații despre intențiile lui Hitler și a putut să pregătească poziții defensive cu un milion de oameni, 4 000 de tancuri și 3 000 de avioane. Bătălia a durat 50 de zile. Niciodată până atunci o ofensivă germană de tip *Blitzkrieg* nu eșuase în misiunea de a penetra liniile inamice, dar de data aceasta sovieticii au rămas fermi pe poziție. Ca și la Borodino în 1812, apărătorii au pierdut mai mulți oameni decât inamicul, dar victoria psihologică le-a aparținut în totalitate. Odată stopat atacul german, sovieticii au trimis batalioane disciplinare să demineze terenurile inamicului, și mii de tancuri T-34 au năvălit prin spărtura făcută în liniile germane. Hitler a fost din nou silit să se retragă.

Victoria sovieticilor la Kursk a coincis cu debarcarea americanilor și britanicilor în Sicilia, în iulie 1943. Puterile Axei erau acum asediate dinspre est și dinspre sud, și Aliții erau tot mai siguri de victoria finală. În noiembrie 1943, liderii celor trei mari alianțe occidentale s-au întâlnit la prima dintre conferințele lor de război, la Teheran. Stalin și-a repetat cererea ca Winston Churchill și Franklin D. Roosevelt să deschidă un al doilea front în Europa de Vest și aceștia au consimțit s-o facă cel târziu în mai 1944. Mai disputată a fost soarta Poloniei după război. Stalin a insistat ca URSS să păstreze vestul Ucrainei, Bielorusia și teritoriile din estul Poloniei care aparținuseră cândva vechii Rusii, spunând că Polonia putea fi recompensată cu teritorii germane de la granița ei vestică. Churchill și Roosevelt s-au învoit pentru moment ca granița postbelică dintre URSS și Polonia să urmeze Linia Curzon din 1919. Uniunea Sovietică păstra astfel cea mai mare parte din teritoriul anexat grație protocolului secret la Pactul Ribbentrop–Molotov, inclusiv orașele Lvov, Brest-Litovsk și Vilnius. Guvernul polonez în exil de la Londra, recunoscut oficial de Aliți ca guvern legitim al țării, n-a fost nici măcar consultat. Reacția de revoltă a membrilor lui după ce au aflat de intenția marilor puteri occidentale de a ceda sovieticilor o parte din pământul Poloniei a fost primită cu răceală.

În vara lui 1944, trupele Wehrmachtului au fost alungate de pe ultima palmă de pământ sovietic. Operațiunea Bagration, lansată la două săptămâni după debarcările în Normandia din Ziua Z, reușise să disloce forțele Axei din Bielorussia și din răsăritul Poloniei. 57 000 de prizonieri germani au fost aduși la Moscova și puși să străbată străzile printre șiruri de oameni care izbucneau în urale.⁵¹⁸ La sud, Armata Roșie a trecut ca un tăvălug prin România, Ungaria și Slovacia; la nord, la începutul lui august se apropiase de suburbiile estice ale Varșoviei.

Anticipând bătălia care avea să urmeze, Armia Krajowa, mișcarea de rezistență poloneză necomunistă, credincioasă guvernului în exil de la Londra, a organizat o insurecție concertată împotriva ocupanților naziști. Momentul declanșării, 1 august, era ales în așa fel încât să le ofere polonezilor șansa de a contribui la eliberarea Varșoviei, pentru ca Moscova să nu poată susține că numai ea salvase Polonia. Partizanii știau că Armata Roșie era pe malul răsăritean al Vistulei și se așteptau ca sovieticii să le vină în ajutor împotriva germanilor. Într-adevăr, Radio Moscova emisese chemări către polonezi să se ridice la luptă împotriva invadatorului. Dar rușii n-au mișcat un deget. Timp de două luni, Armata Roșie a stat și s-a uitat cum polonezii se luptă singuri. La început, Armia Krajowa, susținută de populația civilă a orașului, a avut un oarecare succes, preluând controlul asupra unor porțiuni întinse ale orașului. Dar forțele ei erau limitate și insuficient înarmate. La mijlocul lui august, roata s-a întors: nemții se regroupaseră și le-au provocat pierderi grele. Urmând instrucțiunile lui Heinrich Himmler, SS i-a declarat pe toți locuitorii Varșoviei ținte militare și a pornit din casă în casă, împușcând bărbați, femei și copii. Până la 50 000 de civili au fost executați de naziști și mult mai mulți au murit în bombardamente și în schimburile de focuri. Armia Krajowa a cerut ajutor, dar Moscova nu i-a răspuns. Churchill l-a rugat pe Stalin să se alăture polonezilor, dar acesta a refuzat. La începutul lui septembrie, era deja limpede că insurecția eșuase. Partizanii au încercat să scape prin canalizarea Varșoviei, dar mulți au fost prinși și împușcați. După ce rămășițele forțelor de rezistență s-au predat, naziștii au hotărât să-i pedepsească pe polonezi distrugându-le în mod sistematic orașul. Când sovieticii au sosit în cele din urmă, în ianuarie 1945, aproximativ 85% din capitala poloneză era în ruine. A fost cea mai mare distrugere urbană din timpul războiului. O poezie a unui tânăr partizan polonez, Józef Szczepański, descoperită printre dărâmături, adresa un mesaj sfidător către rușii care-i lăsaseră pe el și pe tovarășii lui să moară:

N-aveți cum să ne faceți rău, să știți!
Puteți să ne-ajutați, s-aduceți libertatea,
Sau încă s-amânați – și să pierim...
Știm să murim, de moarte nu ni-i teamă.
Dar, din mormintele ce vom lăsa,
Va naște o Polonie nouă,-nvingătoare!
Și n-ai să calci nicicând pământul nostru,
Țar roșu, cu-ale tale forțe bestiale!⁵¹⁹

Din nefericire, Szczepański s-a înșelat. Stalin amânase în mod deliberat cucerirea Varșoviei pentru ca germanii să-i omoare pe principalii reprezentanți ai naționalismului

polonez. Rivala Armiei Krajowa, mișcarea comunistă de rezistență Armia Ludowa (Armata Populară), mult mai mică, fusese avertizată de Moscova să nu ia parte la insurecție, și partizanii ei supraviețuiseră. La insistențele lui Stalin, ei aveau să formeze după război guvernul prosovietic al țării, instaurând jugul comunist care avea să apese Polonia timp de patru decenii.

După Varșovia, Armata Roșie și-a reluat înaintarea rapidă. În februarie 1945, se afla deja la aproximativ 70 de kilometri de Berlin și lupta cu forțele germane care opuneau o rezistență disperată. În ultimele luni de război un număr – enorm – de 300 000 de soldați sovietici au fost uciși și peste un milion au fost răniți pe pământ german.⁵²⁰ Sovieticii erau porniți să se răzbune pentru atrocitățile comise de naziști în Uniunea Sovietică. Au avut loc nenumărate violuri, jafuri și ucideri de civili. Comandanții sovietici au intervenit prea puțin și numai atunci când asemenea crime puneau în pericol disciplina armatei. Stalin însuși știa că soldații Armatei Roșii violau zeci de mii de femei germane și a încercat să justifice situația într-o conversație cu liderul iugoslav, Iosip Broz Tito, în aprilie 1945:

Bănuiesc că l-ai citit pe Dostoievski, nu? Așa că știi cât de complicat e sufletul omului, nu? Ei bine, imaginați-vă un bărbat care a luptat de la Stalingrad la Belgrad, străbătând mii de kilometri în propria țară devastată, peste cadavrele tovarășilor săi și ale celor dragi. Cum vă puteți aștepta ca un asemenea om să reacționeze normal? Și, oricum, ce-i atât de rău că se distrează și el puțin cu o femeie după asemenea orori? Armata Roșie nu e formată din sfinți și nici n-ar putea fi [...]. Ceea ce contează e că-i învinge pe nemți.⁵²¹

Scriitorul Ilia Ehrenburg, care, alături de Vasili Grossman, a fost printre cei mai mari corespondenți de război sovietici, culesese în anii precedenți mărturii despre atrocitățile nemților. Scriind în ziarul Armatei Roșii, *Steaua Roșie*, el transmitea fără echivoc un mesaj înverșunat de răzbunare:

Nemții nu sunt ființe umane [...]. Dacă l-ai omorât pe unul, nu te opri, omoară! Nimic nu e mai bun decât un cadavru de neamț. Nu socoti kilometrii pe care i-ai parcurs; socotește nemții pe care i-ai omorât! Omoară-l pe neamț! Îți cere măicuța rămasă acasă. Omoară-l pe neamț! Te roagă cu lacrimi copilul tău. Omoară-l pe neamț! Îți strigă pământul care te-a născut. Nu da greș! Nu ezita! Omoară!⁵²²

Ehrenburg, ca și Grossman, era evreu, și amândoi au inițiat un proiect în cadrul căruia voiau să detalieze crimele naziștilor împotriva evreilor sovietici. *Cartea neagră a Holocaustului din URSS* este plină de mărturii ale masacrelor și persecuțiilor, dar a rămas nepublicată ani la rând. Atitudinea ambivalentă față de antisemitism și refuzul de „a distrage atenția de la suferința poporului sovietic” au determinat autoritățile sovietice s-o interzică. Din ianuarie 1945, Armata Roșie a început să elibereze prizonierii din lagărele de concentrare ale Europei Centrale: Auschwitz, Belzec, Chełmno, Sobibór și Treblinka. Articolul lui Grossman „Iadul de la Treblinka” (1944), pentru care a intervievat supraviețuitori și localnici, avea să fie folosit drept probă în Procesul de la Nürnberg.

În timp ce trupele sovietice se apropiau de Berlin, Aliații s-au întâlnit din nou. De data aceasta, la insistența lui Stalin, conferința s-a ținut în stațiunea litorală Ialta, pe malul Mării Negre, pe 4 februarie 1945. Aici s-a hotărât în sfârșit soarta Europei și s-au pus bazele împărțirii între Est și Vest care avea să dureze o jumătate de secol. Roosevelt era deja bolnav, nu mai avea decât două luni de trăit. Filmările de la conferință prezentate în

jurnalele de știri ale vremii îl arată tras la față și slăbit, ridicând cu greu brațul pentru a da mâna cu ceilalți participanți. Stalin a profitat de situație, silindu-l să-i accepte viziunea despre viitorul Europei și tratându-l cu răceală pe Churchill ori de câte ori acesta încerca să intervină. S-a convenit ca guvernul polonez în exil să se întoarcă de la Londra pentru a se alătura guvernului provizoriu dominat de comuniști care fusese deja instalat la Varșovia. Stalin a acceptat ca în cel mai scurt timp să se țină alegeri, convins că forțele comuniste țineau deja situația sub control. Dacă punem la socoteală și faptul că drept hotărâre între Polonia și Uniunea Sovietică a fost recunoscută Linia Curzon, măsurile adoptate au însemnat o trădare totală a intereselor poloneze. Chiar și astăzi, polonezii consideră „Ialta” un sinonim pentru înșelăciune și ipocrizie.

La mijlocul lui aprilie a început asaltul final asupra Berlinului. Forțele mareșalilor Jukov și Konev s-au luat la întrecere pentru trofeul cel mare, bombardând capitala germană cu baraje neconținute de artilerie și aruncând asupra ei mai multe obuze decât lansaseră Aliații până atunci în cursul întregului război.⁵²³ După o săptămână de lupte pentru fiecare stradă, sovieticii au ajuns în centrul orașului pe 2 mai. Hitler se sinucisese cu două zile înainte în buncărul său de sub Cancelaria Reichului. Trupele care i-au descoperit cadavrul carbonizat – alături de trupul Evei Braun, al lui Josef Goebbels și ale membrilor familiei acestuia – au distrus, se pare, dovezile, pentru ca rămășițele să nu devină obiect de cult pentru simpatizanții naziști. Faimoasa fotografie a soldaților sovietici care ridică steagul cu secera și ciocanul deasupra Reichstagului a fost făcută în aceeași după-amiază, într-o reconstituire a scenei care avusese loc cu o seară înainte, când nu existase aparatul foto necesar.⁵²⁴ Nici măcar fotografia aceasta aranjată nu i-a mulțumit pe cenzorii sovietici. În ea se vedea limpede că unul dintre cei doi soldați poartă două ceasuri, semn sigur că se dedase la jafuri. Unul din ceasuri a fost șters înainte ca poza să fie lansată în lume.

În primele ore ale zilei de 8 mai, Germania a semnat actul de capitulare necondiționată în fața Aliaților. Stalin a toastat pentru victorie la o recepție dată la Kremlin în cinstea comandanților Armatei Roșii:

Îngăduiți-mi, tovarăși, să țin un ultim toast. Aș vrea să țin un toast în sănătatea poporului sovietic și, în primul rând, a poporului rus. (*Applauze furtunoase, îndelungate, strigăte de „ura!”*) Beau în primul rând în sănătatea poporului rus, pentru că este cea mai de seamă națiune dintre toate națiunile care alcătuiesc Uniunea Sovietică [...], forță conducătoare în Uniunea Sovietică între toate popoarele țării noastre.⁵²⁵

Pe 24 iunie, la patru ani și două zile după ce naziștii năvăliseră peste granița sovietică, Jukov a condus parada victoriei din Piața Roșie călare pe un armăsar alb. Spectacolul calului în galop și strigătele asurzitoare de „ura!” erau un spectacol magnific, dominat de bucuria supraviețuitorilor, dar și de suferința după cei dispăruți. (Stalin voise să conducă parada el însuși, dar fusese de două ori azvârlit de cal din spinare și atunci se oțărâse: „Naiba s-o ia de treabă! Ia să se ducă Jukov!”⁵²⁶) Trupele Armatei Roșii mășăluiau prin fața Mausoleului lui Lenin, aruncând pe jos grămezile de steaguri naziste luate de la inamic. Uniunea Sovietică își sărbătorea cel mai mare moment de triumf.

Națiunea își dovedise eroismul și acum spera să-și primească răsplata. Ca și în 1812, poporul rus se aștepta ca statul să-i recunoască sacrificiul, acordându-i libertate și dreptul

de a participa la conducerea țării. Dar aspirațiile civice de după război aveau să fie din nou spulberate. Stalin se pregătea să revină la vechile sale metode.

Note

482. G. Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, New Haven, Connecticut, 2006, p. 114.
483. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 495.
484. Cântăreață britanică (născută în 1917), ale cărei melodii au fost extraordinar de populare în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. A cântat deseori pentru soldații britanici, în Egipt, Birmania și India (*n.t.*).
485. K. Simonov, *Jdi menia i ia vernus, tolko ocen jdi...*, în K. Simonov, *Polnoe sobranie socinenii*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1987, vol. 2, p. 90 [K. Simonov, „Să m-aștepți, și-am să mă-ntorc...”], în *Poezii*, trad. rom. Mihai Dragomir, Editura Tineretului, București, 1961, pp. 85–86 – *n.t.*].
486. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 376.
487. Hosking, *op. cit.*, p. 502 [Feodor Abramov, *Două ierni și trei veri*, trad. rom. Ada Borcescu-Orleanu și Rodica Șiperco, Univers, București, 1972, p. 123 – *n.t.*].
488. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, pp. 376–381.
489. Roberts, *op. cit.*, p. 126.
490. *Ni şagu nazad* [Nici un pas înapoi], ordinul nr. 227 al comisarului poporului pentru apărare (I.V. Stalin) din 28 iulie 1942. Textul integral în original este disponibil la adresa http://postrana.narod.ru/PR_227.HTM [pentru traducerea românească s-a folosit și fragmentul din Jacques de Launay, *Mari decizii ale celui de-al Doilea Război Mondial*, trad. rom. Marcel și Dan Ghibernea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988, vol. 2, p. 28 – *n.t.*].
491. *Ibid.*
492. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. de H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 118.
493. R. Service, *Stalin: A Biography*, Macmillan, London, 2004, p. 453.
494. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 283.
495. *Noul imn sovietic* (1944), versuri de S. Mihalkov, muzica de A. Aleksandrov. Interpretarea și textul integral sunt disponibile la adresa <http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=ussr44>
496. A. Axell, *Russia's Heroes, 1941–45*, Constable, London, 2001, pp. 93–94.
497. Hosking, *op. cit.*, p. 503.
498. *Ibidem*, p. 505.
499. Roberts, *op. cit.*, p. 134.
500. Însemnări în creion ale lui W. Churchill și A. Harriman. Facsimilul documentului original este disponibil la adresa http://www.loc.gov/exhibits/churchill/interactive/_html/wc0176.html.
501. V. Ciuikov, *Srajenje veka* [Bătălia secolului], Sovetskaia Rossiia, Moskva, 1975, p. 48.
502. J. Bastable, *Voices from Stalingrad*, David & Charles, London, 2006, pp. 41–42.
503. Câinii aveau motive să fugă, căci nemții primiseră ordin să-i împuște pe loc. Sovieticii antrenaseră câinii-lup să caute mâncare pe sub vehicule și îi trimiteau cu explozive în spinare să

le detoneze sub tancurile germane.

504. *Ibidem*, p. 136.

505. Axell, *op. cit.*, p. 110.

506. V. Grossman, „An Everyday Stalingrad Story“, în *Krasnaia zvezda* din 20 noiembrie 1942 [„Prin ochii lui Cehov“, în V. Grossman, *Nuvele*, trad. rom. Constantin Argeșanu și Lidia Popovici, Cartea Rusă, București, 1952, p. 108 – *n.t.*].

507. Roberts, *op. cit.*, p. 147.

508. Axell, *op. cit.*, p. 172.

509. Bastable, *op. cit.*, p. 152.

510. Cifra este aproximativă și imposibil de verificat precis. Antony Beevor sugerează 290 000 în *Stalingrad*, Penguin, London, 2007, p. 281 [A. Beevor, *Stalingrad*, trad. rom. Delia Răzdolescu, RAO, București, 2005, p. 390 – *n.t.*].

511. *Ibid.*, p. 320.

512. După înfrângerea de la Stalingrad, Hitler l-a îndemnat pe von Paulus să se sinucidă, dar acesta a refuzat. În perioada de prizonierat în URSS, generalul german a devenit un critic vehement al nazismului și a fost în cele din urmă eliberat în 1953.

513. William Craig, *Enemy at the Gates: The Battle for Stalingrad*, Penguin, New York, 1973, p. 369.

514. Heller, Nekrich, *op. cit.*, pp. 401–402.

515. Citat din „Pe scurt despre mine“, în Anna Ahmatova, *Poeme. Proze*, trad. rom. Liviu Cotorcea, Editura Universității A.I. Cuza, Iași, 2004 (*n.t.*).

516. Când am fost din nou la hotel mai de curând, mi s-a spus că invitațiile fuseseră retrase după ce mai mulți vizitatori germani se plânseseră de ele. Acum pot fi văzute în Muzeul Memorial al Asediului Leningradului.

517. D. Glantz, J. House, *The Battle of Kursk*, Ian Allan Publishing, Hersham, Surrey, 1999, pp. 64–65.

518. Roberts, *op. cit.*, p. 202.

519. Citat de Andrzej Wajda ca inspirație pentru filmul său *Canalul*. Vezi traducerea în engleză a poeziei lui Szczepański pe site-ul lui Wajda: <http://www.wajda.pl/en/filmy/film02.html>.

520. Cifrele sunt din nou, în mod inevitabil, aproximative. Se estimează că, în cursul asaltului final asupra Berlinului, 80 000 de soldați ai Armatei Roșii au murit și 300 000 au fost răniți. Roberts, *op. cit.*, p. 262.

521. *Ibidem*, p. 264.

522. Bastable, *op. cit.*, pp. 64–65.

523. A. Beevor, *Berlin: The Downfall, 1945*, London, 2002, p. 217 [A. Beevor, *Berlin. Căderea – 1945*, trad. rom. Diana Elena Pușcașu și Daniela Truția, RAO, București, 2005, p. 311 – *n.t.*].

524. Roberts, *op. cit.*, p. 263.

525. D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2002, p. 131 [„Cuvântarea tovarășului I.V. Stalin la Recepția de la Kremlin în onoarea comandanților trupelor Armatei Roșii, 24 iunie 1945“, în *Despre Marele Război al URSS pentru Apărarea Patriei*, Editura PMR, 1953, p. 35 – *n.t.*].

526. Service, *Stalin*, *op. cit.*, p. 480.

Capitolul 33

Primii ani de după război

Uniunea Sovietică a pierdut între 20 și 25 de milioane de oameni în al Doilea Război Mondial – peste zece la sută din populație. Spre Germania a pierdut aproximativ 7 milioane, Marea Britanie, 500 000, iar Statele Unite, 300 000; numai Bătălia de la Stalingrad a făcut tot atâtea victime printre sovietici câte au avut Marea Britanie și SUA în tot războiul.⁵²⁷ Acest uriaș preț uman a produs un dezechilibru demografic pronunțat între femei și bărbați, astfel încât rata natalității în generația postbelică a scăzut vertiginos. Regiunile Uniunii Sovietice care fuseseră sub ocupație erau devastate. Tactica pământului pârjolit folosită de Armata Roșie în retragere defertilizase solul și distrusese recolte; la plecare, nemții inundaseră minele, distruseseră căile ferate și aruncaseră fabricile în aer. Mare parte din vestul Rusiei era un câmp răvășit, unde milioane de oameni hălăduiau printre ruinele orașelor și satelor.

Stalin a cerut reparații de război imense. La Conferința de la Potsdam, organizată la sfârșitul lui iulie-începutul lui august 1945, Aliații au împărțit Germania și Austria, cu tot cu capitalele lor, în patru zone de ocupație, administrate, respectiv, de SUA, Marea Britanie, Uniunea Sovietică și Franța. Fiecare dintre învingători urma să primească o parte din bunurile germane, și sovieticii au trimis rapid 11 000 de tone de echipament industrial înspre est. La Potsdam, Stalin rămăsese singurul dintre cei trei mari lideri de stat încă la putere. Roosevelt, recent decedat, fusese înlocuit de Harry Truman, iar Clement Attlee devenea prim-ministru ales în locul lui Winston Churchill chiar în timpul conferinței⁵²⁸. Stalin era convins că știe cum să-i ia pe partenerii săi novici, și poziția sa de negociator a fost fermă. Înaintarea Armatei Roșii în ultimele luni de război lăsase în urmă țările baltice, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Bulgaria și România ca state ocupate. Împărțirea Europei exista deja de facto, iar la Potsdam Stalin a făcut presiuni asupra britanicilor și americanilor ca ea să fie consfințită și *de iure*, avansând clasicul argument că Rusia trebuie să-și protejeze granițele vulnerabile și, ca atare, are nevoie să-și păstreze influența în teritoriile din jur. Țările din Europa Centrală și Estică urmau să devină „state-tampon” ale Moscovei, o sferă de influență în care Aliații n-ar fi avut aproape nici un cuvânt de spus. Pentru națiuni precum Polonia, ai cărei soldați luptaseră alături de Aliați timp de aproape șase ani – și al cărei guvern în exil n-avea acum să mai joace nici un rol în patria recent „eliberată” –, împărțeala aceasta a fost o trădare josnică. Cât despre țările baltice, ele urmau să-și piardă cu totul independența de stat și să devină simple republici în „frăția de națiuni” pe care o reprezenta Uniunea Sovietică.

Bărbații și femeile de toate naționalitățile – nu numai rușii – luptaseră cu vitejie pentru ca URSS să supraviețuiască; peste tot, lumea se aștepta acum la o viață mai bună și la o societate mai liberă. Retorica publică a lui Stalin era încurajatoare. Într-o cuvântare rostită pe 9 februarie 1946, marele conducător își dădea toată silința să elogieze felul cum

diversele naționalități își uniseră eforturile în timpul războiului: „Orânduirea de stat sovietică s-a dovedit un model de stat multinațional – a spus el –, [...] reprezintă un sistem de organizare a statului în care problema națională și problema colaborării dintre națiuni sunt rezolvate mai bine decât în oricare alt stat multinațional.”⁵²⁹ Dar cuvintele calde și lauda aceasta de sine ascundeau o realitate mai sumbră. Acum, că inamicul din afară fusese învins, atenția lui Stalin se îndrepta deja spre „dușmanul” (real sau imaginar) „dinăuntru”.

Chiar de la începutul războiului, Moscova lansase o campanie bine orchestrată de inginerie etnică pe teritoriul URSS, arestând, alungând și deportând membri ai unor grupuri naționale pe care Stalin îi considera potențiali colaboratori cu naziștii. Totul începuse în august 1941 cu germanii de pe Volga. Aceștia erau descendenți ai savanților, artiștilor, inginerilor și consilierilor militari invitați să se așeze în Rusia, cu aproape două sute de ani înainte, de împărăteasa Ecaterina cea Mare, ea însăși de sorginte germană. Familiile lor trăiau în Rusia de atâta vreme, încât erau rusificate întru totul – mai puțin cu numele. După 1930, germanii de pe Volga fuseseră lăudați pentru că se situaseră în avangarda colectivizării. Și totuși, Stalin era încredințat că acești oameni aveau să întâmpine cu bucurie trupele hitleriste și să contribuie la distrugerea Uniunii Sovietice. A ordonat desființarea Republicii Autonome Germane și deportarea locuitorilor ei. Aproximativ 400 000 de oameni au fost ridicați, scoși din casele lor și duși cu forța în stepele kazahe din Asia Centrală sau în regiunea Altai din Siberia. La sosire, majoritatea au fost recrutați în Trudarmia, Armata Muncii, practic o rețea de lagăre de muncă creată pentru a sprijini efortul de război.⁵³⁰

Războiul a părut să fie pentru Stalin un pretext de a acționa împotriva oricărei naționalități pe care o socotea suspectă. Ocupația nazistă a Caucazului și a Crimeii în 1942 îi stârnise o adevărată paranoia în legătură cu populațiile autohtone din aceste regiuni. În memorii confidențiale, el declara că nu se poate avea încredere în naționalitățile locale și dădea limpede de înțeles că aștepta ca împotriva lor să fie luate măsuri drastice.⁵³¹ Exact așa cum făcuse în 1939 în țările baltice, a decis că granițele sudice ale URSS trebuiau populate cu elemente „mai de încredere” (ruși sau ucraineni). Începând cu primele luni ale lui 1944, sute de mii de ceceni, inguși, balkari, karaceai, calmuci și tătari au fost deportați din patriile lor dintotdeauna din nordul Caucazului și Crimeea, pasămite ca pedeapsă pentru colaborarea cu naziștii. De fapt, numai o minoritate restrânsă se făcuse vinovată de colaboraționism, nu cu mult mai numeroasă decât în Ucraina sau în alte părți ale Uniunii Sovietice.⁵³² Vasta majoritate a bărbaților din Caucaz fusese încorporată în Armata Roșie, la fel ca în cazul celorlalte naționalități, și luptase cu vitejie împotriva cotropitorului. În timp ce ei își dădeau viața pentru URSS, familiile lor – femei, copii și vârstnici – au fost îngrămădite în vagoane pentru vite și „strămutate pe termen nedefinit” în Siberia, Ural, Uzbekistan sau Kazahstan. Deportările au fost făcute în mare grabă, deseori fără nici un avertisment. Cei care erau bolnavi sau refuzau să plece erau împușcați, așa cum relatea, în februarie 1944, un deportat cecen în jurnalul său nepublicat:

Președintele unuia dintre sovietele din sat, bătrânul Tușa, om de optzeci de ani, a dat o mână de ajutor la deportarea consătenilor săi. Familia lui fusese și ea deportată, numai nora lui rămăsese cu el, cu copilul la sân. Adresându-se unui ofițer gruzin, Tușa i-a spus într-o rusă stricată: „Eu aici născut,

acii mor. Eu nu merg nicăieri!“ Și-a desfăcut brațele și s-a postat în fața porții. Nora lui a înțeles. A scos un strigăt și, strângându-și copilul la piept, l-a apucat pe socrul ei. L-a tras încâpățanată spre grupul nostru, strigând întruna: „Bunicule, vino, bunicule! O să te omoare!“ Totul s-a petrecut într-o clipită. Ofițerul a dat ordin unui soldat rus care stătea cu pistolul automat pregătit: „Împușcă-i! Pe toți trei!“ Soldatul s-a făcut alb la față și a început să tremure. A spus: „Pe el îl împușc, dar pe femeie și pe copil, nu“. În mâna ofițerului a apărut un pistol. Înainte să-și fi încheiat ultimul cuvânt, soldatul zăcea la pământ, cu un glonț în cap. În aceeași clipă, ofițerul i-a împușcat pe Tușa, pe nora lui și pe copil. Ne-au dus apoi în grabă pe poteca spre șosea, unde ne așteptau camioanele. Cei care rămâneau în urmă erau uciși. Așa a fost.⁵³³

Călătoria spre est dura mai mult de o lună, și mulți mureau în acest timp de foame și de boli. Morții erau îngropați la marginea drumului sau a căii ferate. Cei care supraviețuiau descopereau că la destinație nu-i aștepta nimic. Erau închiși în „colonii speciale“ în condiții cu totul primitive, și cifrele NKVD-ului arată că 20% dintre ei mureau în primul an. Kremlinul pedepsea acele grupuri etnice, deseori musulmane, care se opuseseră integrării în stilul de viață sovietic. Deportărilor li s-a interzis să-și folosească limba maternă, iar accesul la educație le-a fost îngrădit în mod sever.⁵³⁴

Pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice, chestiunea naționalității a căpătat o importanță vitală. Atmosfera de xenofobie din timpul războiului și zvonurile despre forțe străine sinistre care ar fi acționat, pasămite, în interiorul societății sovietice însemnau că toată lumea era suspectă. Propaganda oficială denunța anumite grupuri etnice – tătarii din Crimeea, cecenii, germanii și, tot mai mult, evreii – și-i îndemna pe cetățenii sovietici să fie vigilenți în privința lor. Vechea retorică a dușmanului de clasă a fost înlocuită de retorica dușmanului etnic. În *Viață și destin*, Vasili Grossman evidențiază felul cum naționalitatea devenise, luând locul originii sociale, cea mai importantă informație din pașapoartele interne sovietice:

5. Naționalitatea [...]. Atât de simplu, de neînsemnat înainte de război, dar care acum pare într-o câtva deosebit. Apăsând penița, Strum scrise cu litere ferme: „evreu“. Nu știa ce avea să însemne în curând pentru sute de mii de oameni răspunsul la întrebarea a cincea din chestionar: calmuc, balkar, cecen, tătar din Crimeea, evreu... Nu știa că, an după an, în jurul acestui punct cinci se vor îndesi patimi întunecate, că frica, furia, disperarea, impasul, sângele se vor muta, vor migra în el de la punctul vecin, al șaselea – „originea socială“ –, că peste câțiva ani mulți oameni vor începe să completeze punctul cinci având sentimentul fatalității, așa cum în deceniile trecute îl avuseseră copiii ofițerilor cazaci, ai nobililor și fabricanților, fiii preoților când răspundeau la întrebarea vecină, a șasea.⁵³⁵

Presa oficială ațâța mânia publică împotriva influențelor „străine“ – despre care se spunea că subminează sentimentul patriotic al populației – denunțând grupurile etnice incriminate drept „cosmopolite“. Termenul a ajuns să fie tot mai mult asociat cu evreii. În perioada apropierei de Germania nazistă avusese loc o recrudescență a antisemitismului, dar acesta s-a estompat apoi în haosul războiului și în sentimentul general al cauzei comune împotriva dușmanului. După 1941, Kremlinul aprobase existența organizațiilor evreiești care coagulasera opoziția față de nazism. Cea mai influentă dintre ele era Comitetul Evreiesc Antifascist, condus de popularul actor Solomon Mihoels, directorul artistic al Teatrului Evreiesc de Stat din Moscova, faimos în toată țara pentru rolul din musicalul *Circul*, care omagia frăția dintre popoarele sovietice. Mihoels și alți membri ai comitetului au călătorit în Occident ca să facă propagandă pentru Uniunea Sovietică în

rândurile diasporei evreiești, strângând sume considerabile pentru efortul de război. Dar acasă îi așteptau vești nu tocmai bune. În 1943, evreii au fost sistematic excluși din aparatul politic al armatei, și au început să fie răspândite zvonuri neîntemeiate despre lășitate și dezertările lor.⁵³⁶ În 1948, crearea statului Israel, socotit un aliat al Occidentului acum anatemizat, a întărit prejudecățile. Evreii care supraviețuiseră războiului în regiunile ocupate de naziști au fost acuzați de colaboraționism. Cum altfel ar fi putut rămâne în viață? Aproximativ jumătate din populația evreiască a Uniunii Sovietice de dinainte de război fusese ucisă în Holocaust⁵³⁷ – mai bine de un milion de oameni –, și totuși încercările comitetului de a pune în lumină această tragedie n-au fost pe placul Kremlinului. Asemenea *Cărții negre* a lui Grossman și Ehrenburg, atenția aparte acordată de comitet tratamentului inuman aplicat de naziști evreilor era socotită incompatibilă cu linia oficială potrivit căreia întreaga Uniune Sovietică suferise în mod egal. Informațiile despre Holocaust au fost cenzurate și, în atmosfera de intens naționalism din perioada imediat postbelică, evreii au avut încă o dată de suferit.

Odată cu încheierea războiului, valoarea propagandistică a comitetului a dispărut. Legăturile pe care membrii lui le stabiliseră cu alte organizații evreiești din lume l-au făcut suspect în ochii oficialităților, și Stalin a ordonat desființarea lui în 1948 pe motiv că era „un focar al propagandei antisovietice”.⁵³⁸ Versiunea oficială afirma că Mihoels fusese călcat de un camion la Minsk; a fost înmormântat cu funeralii de stat la mănăstirea Donskoi, din Moscova. În realitate, vestitul actor fusese omorât în bătaie de agenții serviciilor secrete bieloruse la ordinul direct al lui Stalin. Uciderea lui a semnalat începutul unei perioade de antisemitism intens sprijinit de stat, care avea să dureze până la moartea dictatorului. În iunie 1949, alți 15 membri ai comitetului executiv al organizației – actori, scriitori și medici de frunte – au fost arestați la ordinele lui Stalin și închiși în celulele Lubiankăi. Timp de trei ani au fost ținuți în izolare, bătuți și torturați. Rapoartele interogatoriilor la care au fost supuși dezvăluie furia Kremlinului împotriva unor oameni pe care, cu numai câțiva ani în urmă, îi elogia ca pe niște aliați loiali. „Evreii sunt un popor murdar și mârșav“, le-a strigat deținuților un anchetator cunoscut drept colonelul Vladimir Komarov. Niște lepădături cu toții. Opoziția față de partidul nostru e formată numai din evrei. Evreii din Uniunea Sovietică nu dau doi bani pe puterea sovietică. Vor să-i elimine pe ruși.”⁵³⁹ Se spune că unul dintre cei arestați ar fi primit două mii de lovituri. În august 1952, cei 15 au fost acuzați de înaltă trădare, spionaj și naționalism burghez. Cum presa de stat ducea o campanie violentă de condamnare a „cosmopolitismului fără rădăcini“, verdictul n-avea cum să fie pus la îndoială. Pe 12 august 1952, dată ce avea să devină cunoscută drept „noaptea poeților uciși“, 13 acuzați au fost condamnați la moarte și executați neîntârziat.

Antisemitismul era deja o politică de stat semioficială. Evreii n-au mai avut acces la numeroase posturi, iar accesul la educația superioară le-a fost sever restricționat. Manualele au încetat să mai menționeze naționalitatea evreului Karl Marx. Mai multe filme, inclusiv *Circul*, au fost montate din nou pentru a elimina aparițiile lui Mihoels. Și lucrurile nu s-au oprit aici.

Dacă vreun grup etnic se aștepta la o soartă mai bună după război, aceștia erau rușii. De la mijlocul anilor 1930, ei fuseseră proclamați națiune favorizată printre popoarele

sovietice. Un editorial apărut în 1936 în *Pravda* este tipic pentru această retorică oficială:

Toate popoarele participante la marea construcție socialistă se pot mândri cu rezultatele muncii lor; fiecare dintre ele, de la cel mai mic la cel mai numeros, este format din patrioți sovietici. Dar primul între acești egali este poporul rus [...], al cărui rol pe tot parcursul Marii Revoluții Proletare a fost excepțional de important, de la primele victorii până la extraordinara epocă de înflorire de astăzi.⁵⁴⁰

La fel cum muncitorii erau ridicați în slăvi ca avangardă a luptei de clasă, rușii deveniseră națiunea conducătoare în Uniunea Sovietică. Învățarea limbii ruse a devenit obligatorie în școlile din republicile neruse, și, în timpul războiului, Rusia a fost dată drept pildă de urmat și considerată sursă de inspirație pentru toate popoarele Uniunii. În *Viață și destin*, echilibratul și curajosul maior Eršov, capturat de naziști, rezumă astfel pentru ce luptau el și nenumărați alții:

Simțea, îi era limpede că, luptând împotriva nemților, luptă pentru o viață rusească liberă, că victoria asupra lui Hitler va fi o victorie și asupra acelor lagăre ale morții unde pieriseră mama, surorile, tatăl lui.⁵⁴¹

Dar Stalin nu avea nici o intenție să răsplătească poporul rus. Știa bine istoria rusă și era hotărât să nu repete ceea ce el considera drept greșelile predecesorilor săi. La numai câteva zile după căderea Berlinului, îi spusese prozatorului Konstantin Simonov că nu voia o reluare a ceea ce se întâmplase după victoria Rusiei împotriva lui Napoleon. „Stalin se temea de o nouă mișcare decembristă, scria Simonov. Simțea că-i făcuse mujicului rus cunoștință cu Europa, exact așa cum făcuse Alexandru I în 1813–1814.”⁵⁴²

Stalin știa că trupele lui Alexandru I fuseseră impresionate de libertatea și prosperitatea pe care le văzuseră în timpul ocupației Parisului și că asta le inspirase să lupte pentru schimbare în propria lor țară. Dorința de reformă a decembriștilor își avea rădăcinile în ceea ce acești oameni trăiseră în străinătate, și acum soldații Armatei Roșii tocmai avuseseră prilejul unei experiențe similare. În 1945, soldații sovietici ajunși în Germania strânseseră toate bunurile de consum pe care putuseră pune mâna, de la ceasuri la aparate radio și covoare. Luaseră contact cu trupele americane și britanice, cu atitudinile și mentalitățile occidentale, cu libertățile Vestului. În ochii lui Stalin, fuseseră în mod inevitabil „infecțați” cu toate valorile primejdioase de care el se străduise să țină Uniunea Sovietică departe, și liderul de la Kremlin era decis să nu lase această contagiune să-i afecteze guvernarea.

Susceptibili de furia dictatorului erau în primul rând soldații sovietici care fuseseră luați prizonieri de nemți. Statul sovietic nutrea convingerea că ostașii care se predaseră inamicului săvârșiseră o infracțiune și i-a considerat pe foștii prizonieri de război niște trădători. Kremlinul refuzase semnarea Convenției de la Geneva, renegându-și, practic, propriii cetățeni și împiedicând Crucea Roșie internațională să-i protejeze. Din cei aproape șase milioane de prizonieri de război sovietici, mai puțin de jumătate supraviețuiseră până la sfârșitul războiului.

Naziștii se folosiseră de spaima, foamea și disperarea celor pe care-i capturaseră, oferindu-le mâncare și îmbrăcăminte dacă erau de acord să schimbe tabăra și să se alăture forțelor germane. Unii acceptaseră, inclusiv, printre cei mai cunoscuți, generalul Andrei Vlasov, unul dintre eroii Bătăliei pentru Moscova. Într-o mișcare spectaculoasă de

propagandă, naziștii îi ceruseră lui Vlasov să creeze o Armată Rusă de Eliberare formată din foști prizonieri de război, pe care urma s-o conducă în bătălie împotriva Uniunii Sovietice. Vlasov a declarat că scopul său era să construiască „o Rusie fără bolșevici și capitaliști“, denunțând comunismul pentru măsurile sale brutale de colectivizare, pentru represiunea împotriva țărănimii (el însuși era fiul unui culac care avusese de suferit) și pentru ceea ce el numea „călcarea în picioare a tot ce înseamnă Rusia“.⁵⁴³ Istoria îl consideră pe Vlasov un trădător și un oportunist, dar „Manifestul de la Praga“ emis de el în noiembrie 1944 arată limpede că avea convingeri antibolșevice, nu antirusești. Generalul a făcut turul lagărelor de prizonieri răspândind mesajul că Germania luptă împotriva comunismului, nu a patriei lor, dar n-a reușit să obțină un sprijin prea larg. În ciuda amenințării cu moartea prin inaniție, mai puțin de o zecime dintre prizonierii de război i s-au alăturat. Armata lui Vlasov nu s-a angajat niciodată decât în hărțuirea forțelor sovietice și până la urmă a trecut din nou de partea lor și împotriva naziștilor.

Pentru Stalin însă, faptul că *unii* soldați ai Armatei Roșii trădaseră Uniunea Sovietică îi întina pe toți. În mentalitatea sa maniheistă, fiecare prizonier de război care se întorcea în țară era un potențial dușman. NKVD-ul a înființat lagăre de filtrare pentru a-i interoga pe foștii prizonieri de război despre cum fuseseră capturați și de ce nu luptaseră până la moarte, ca niște adevărați patrioți. Nimeni nu era crezut: până la sfârșitul lui 1946, milioane de cetățeni sovietici trecuseră prin aceste lagăre și 300 000 fuseseră executați sumar sau condamnați la ani lungi de Gulag.⁵⁴⁴ Mai bine de o jumătate de milion au fost repartizați în batalioane de muncă grea, care reconstruiau zonele devastate ale Uniunii Sovietice, și peste un milion, trimiși înapoi în serviciul Armatei Roșii. Toți, chiar și cei eliberați fără pedeapsă, aveau să-și trăiască restul vieții stigmatizați din cauză că fuseseră prinși de nemți⁵⁴⁵.

Mulți prizonieri de război erau conștienți de soarta care-i aștepta la întoarcerea în țară, și mulți dintre ei au încercat să rămână în țările aflate sub tutelă britanică sau americană. Acordurile la care se ajunsese la Conferința de la Ialta conțineau însă o garanție că toți cei desemnați drept cetățeni sovietici – fie civili, fie militari – trebuiau obligatoriu repatriați. În cadrul Operațiunii Keelhaul (1946–1947), Aliații au transferat peste două milioane de oameni autorităților sovietice. Denumirea rău-prevestitoare a operațiunii⁵⁴⁶ sugerează că e posibil ca Aliații să fi știut ce avea să se întâmple cu ei, dar că își voiau propriii cetățeni înapoi din URSS. Pe teritoriul controlat de Franța, de pildă, la sfârșitul războiului se aflau aproape o sută de mii de cetățeni sovietici – oameni care fie se înscriaseră în Wehrmacht, fie fuseseră condamnați la muncă forțată, plus o serie de prizonieri de război care scăpaseră din captivitate și se alăturaseră Rezistenței franceze. Parisul s-a simțit obligat să satisfacă doleanțele sovieticilor pentru că solicita el însuși returnarea a 13 000 de cetățeni francezi, majoritatea proveniți din Alsacia și Lorena, regiunea de graniță cu Germania, care fuseseră capturați pe Frontul de Est ca ostași ai trupelor germane.⁵⁴⁷ Ca urmare, francezii n-au mai încercat să facă deosebire între categoriile de cetățeni sovietici pe care-i aveau în subordine și i-au trimis pur și simplu înapoi în URSS să-și înfrunte soarta.

Stalin a cerut de asemenea returnarea tuturor emigranților ruși, inclusiv a celor care locuiau de mai multe decenii în străinătate⁵⁴⁸. Spre surprinderea sa, Aliații au consimțit să-i dea o mână de ajutor. NKVD-ul a primit permisiunea să înființeze un lagăr de tranzit la

Château de Beauregard, la periferia Parisului, unde mii de prizonieri de război și alte persoane care refuzau să se înapoieze voluntar în URSS au fost date pe mâna sovieticilor. Agenții NKVD-ului umblau pe străzile Parisului răpindu-i pe ruși, în timp ce autoritățile franceze se făceau că nu văd nimic. Cei care fugiseră de Revoluție și-și petrecuseră anii de până atunci opunându-se regimului bolșevic se întorceau în URSS ca să-și pună capul pe butuc.⁵⁴⁹ Andrei Vlasov se predase americanilor, dar a fost dat pe mâna trupelor sovietice care înconjuraseră mașina în care se afla. După ce a fost interogată timp de un an în Lubianka, el și șapte alți generali au fost spânzurați în august 1946. În schimbul cooperării francezilor, britanicilor și americanilor, sovieticii i-au returnat pe prizonierii aliați pe care-și eliberaseră din lagărele naziste din estul Germaniei.

Întoarcerea întru câțva neașteptată a atâtor prizonieri de război a provocat Moscovei anumite probleme. Gulagul s-a umplut rapid cu ofițeri și soldați ai Armatei Roșii și cu deținuți din țările baltice reintegrate în URSS. Cu toții aveau motive serioase să urască regimul sovietic. Făcându-și serviciul militar în război, adesea în condiții cumplite, se deprinseseră să fie disciplinați, să gândească independent și să-și rămână credincioși unul altuia. Au refuzat să se lase nimiciți de lagărele staliniste. N-au devenit informatori unul împotriva altuia și i-au tratat fără milă pe cei care colaborau cu autoritățile din lagăr. La sfârșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950, tulburările și revoltele din Gulag deveniseră monedă curentă.

Lăsând la o parte lagărele, soldații care se întorceau fără să aibă de suferit de pe urma „măsurilor speciale“ ale lui Stalin descopereau și ei că viața nu era ușoară. Fuseseră demobilizați într-o țară devastată de război, unde domnea un deficit cronic de alimente și produse de bază, iar locuințele și slujbele rămâneau insuficiente. Mulți foști soldați au fost nevoiți să-și sape adăposturi temporare în pământ, foarte asemănătoare cu cele de pe front. După patru ani de luptă pentru cauza sovietică, se întorseseră și-și găsiseră orașele natale distruse, iar soțiile și copiii incapabili să înțeleagă prin ce trecuseră. Experiențele cumplite trăite atât de cei care luptaseră pe front, cât și de cei care rămăseseră acasă făceau ca, de multe ori, viața să nu mai poată fi reluată de acolo de unde se întrerupsese⁵⁵⁰.

Într-un fel, foștii soldați erau percepuți ca o amenințare la adresa regimului. Erau oameni pe care experiențele trăite împreună îi legaseră puternic, atât de puternic, încât, se temeau autoritățile, legătura aceasta ar fi putut deveni mai importantă decât loialitatea față de stat. Organizarea asociațiilor de veterani a fost interzisă. Soldații au fost descurajați în mod consecvent să participe la viața publică, să-și exprime opiniile sau să-și scrie memoriile. Sentimentul că erau împiedicați să vorbească despre experiențele prin care trecuseră – ceea ce sugera, în mod voalat, că experiențele acestea erau cumva condamnabile – i-a făcut pe mulți dintre ei să se simtă frustrați și abandonați. Statul căuta acum să suprimă înseși calitățile pe care le încurajase în anii luptei antifasciste. Trăsături precum curajul, inițiativa și spiritul întreprinzător fuseseră esențiale în timpul războiului; acum erau din nou socotite fără valoare – sau, chiar mai rău, periculoase – într-o societate care insista asupra conformismului, a obedienței și a servilității. Pe măsură ce sentimentul de dezamăgire se intensifica, rata alcoolismului a crescut alarmant în rândul foștilor soldați și al civililor deopotrivă.

Pentru populația civilă, viața postbelică a fost la fel de plină de deziluzii. Războiul

părea să fi schimbat prea puține; n-au avut loc îmbunătățiri substanțiale nici în privința nivelului de trai, nici în cea a drepturilor cetățenești. În 1946 a venit foamea, din cauza lipsei de pământ arabil, a numărului scăzut de oameni în stare să-l muncească și a faptului că războiul distrusese organizarea din agricultură; aproape o sută de milioane de oameni au ajuns să sufere de pe urma ei. Două milioane au murit de inaniție, inclusiv 500 000 de ruși din regiunile tradițional agricole de pe Volga.⁵⁵¹ S-a pus capăt relativei libertăți religioase din timpul războiului, iar creștinii practicanți au fost din nou persecutați. Tendința de liberalizare a artelor, care inspirase atât de intensele sentimente de patriotism și de loialitate, a fost inversată. În august 1946 s-a decretat încă o dată că orice operă de literatură, artă plastică sau muzică trebuie să servească scopurile marxism-leninism-stalinismului și să respingă influențele occidentale, burgheze.⁵⁵² (Noua campanie este cunoscută sub denumirea de *jdanovșcina*, după numele comisarului pentru cultură Andrei Jdanov.) După o scurtă perioadă în care fusese acceptată de stat, Annei Ahmatova i s-a interzis total să mai publice, iar prozatorul Mihail Zoșcenko a fost criticat cu înverșunare pentru povestirile sale satirice. Delictul de „formalism” – sub incidența căruia cădea orice operă care nu se conforma șabloanelor simpliste ale exuberanței și platitudinii – a fost pretextul folosit pentru răfuielele cu Șostakovici, Prokofiev și Hacıaturian. Stalin însuși i-a muștruluit pe unii scriitori și regizori, inclusiv pe deja înspăimântatul Serghei Eisenstein. Speranțele oamenilor se prăbușeau: Uniunea Sovietică revenea la vechile sale metehne.

Note

527. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 443.

528. Alegerile s-au ținut pe 5 iulie, dar rezultatele au fost anunțate abia pe 26 iulie, mai ales din cauza dificultății de a număra voturile militarilor din străinătate. Astfel, Churchill a participat la primele zece zile ale conferinței și a fost înlocuit de Attlee în ultima săptămână.

529. „Cuvântarea lui Stalin la o adunare a alegătorilor din circumscripția electorală Stalin din orașul Moscova pe 9 februarie 1946”, redată în Pravda din 10 februarie 1946; citată în R. McNeal, *Stalin: Man and Ruler*, New York University Press, New York, 1988, p. 208 [I. Stalin, *Cuvântări rostite la adunările electorale ale alegătorilor din circumscripția electorală „Stalin” din orașul Moscova, 11 decembrie 1937 și 9 februarie 1946*, Editura PPMR, 1952, p. 17 – n.t.].

530. R. Conquest, *The Nation Killers*, Macmillan, London, 1970, p. 60. Chiar și în anii '80 aveam prieteni la Moscova ale căror rude se aflau în continuare în exil; tatăl unuia dintre ei era redactorul-șef al ziarului *Vozrojdienie (Renașterea)* al germanilor de pe Volga, care milita de patruzeci de ani pentru întoarcerea la vatră. În mod neașteptat, problema a fost rezolvată parțial în epoca Gorbaciov, când membrii acestui grup etnic au primit permisiunea să emigreze și când ambasada Germaniei Federale a fost dintr-odată asediată de mulțimi de oameni cu nume de rezonanță germană, care au primit imediat vize. Le-au fost puse puține întrebări și n-au fost stabilite atunci nici un fel de cote de imigrare. Autoritățile vest-germane erau extrem de receptive la soarta concetățenilor lor rămași „prizonieri” în Rusia în diferite perioade istorice, începând cu secolul al XVIII-lea și până la al Doilea Război Mondial. Legea liberală a „întoarcerii” a îngăduit mai multor mii de oameni să-și construiască o viață nouă în Occident.

531. Tipic pentru această atitudine este ordinul confidențial al lui Stalin numărul 5859ss,

referitor la tătării din Crimeea, emis pe 11 mai 1944: „Mulți tătari și-au trădat patria, părăsind unitățile Armatei Roșii care apărau Crimeea și trecând de partea inamicului, alăturându-se unor unități de voluntari formate de nemți pentru a lupta împotriva Armatei Roșii; ca membri ai unor detașamente de pedeapsă în timpul ocupației fasciste a Crimeii, tătarii în particular s-au remarcat prin represaliile crunte împotriva partizanilor sovietici și i-au ajutat de asemenea pe invadatori să organizeze razii violente în rândul populației sovietice aflate sub jug german și exterminarea în masă a poporului sovietic. Luând în considerare toate aceste fapte, tătarii urmează a fi ridicați de pe teritoriul Crimeii și mutați permanent, cu statut de coloniști speciali, în regiuni ale RSS Uzbece. Mutarea va fi lăsată în seama NKVD (tovarășului Beria), care urmează să încheie operațiunea până la 1 iunie 1944” (D. Koenker și R. Bachman (red. coord.), *Revelations from the Russian Archives*, Library of Congress, Washington, DC, 1997, pp. 205– 207. Vezi și W. Fuller, „The Great Fatherland War and Late Stalinism, 1941–1953”, în G. Freeze (red. coord.), *Russia: A History*, Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 337).

532. Deși e adevărat că o serie de grupuri cecene care militau pentru independență au văzut în invazia germană o ocazie de a se împotrivi stăpânirii sovietice, colaboraționismul activ fusese de fapt mai răspândit în alte părți ale URSS-ului. În statele baltice, vestul Bielorusiei, al Ucrainei și în Moldova existaseră încă dinaintea invaziei naziste mișcări incipiente de rezistență împotriva regimului sovietic. La sosirea nemților, o parte dintre membrii lor s-au oferit să colaboreze, în speranța – care s-a dovedit neîntemeiată – că vor avea posibilitatea să-și reafirme identitatea națională. Forțele naționaliste din anumite regiuni au încercat să lupte împotriva ambilor combatanți, nădăjduind în van să-și elibereze patria și de comuniști, și de fasciști, iar rezistența față de dominația rusească a continuat chiar și după ce nemții fuseseră învinși. Într-un prea puțin cunoscut episod al istoriei (autoritățile sovietice au interzis orice fel de referire la el), Organizația Naionaliștilor Ucraineni și Armata Insurecțională Ucraineană au continuat operațiuni militare de amploare încă multă vreme după încheierea războiului, încercând să prevină reintegrarea Ucrainei în URSS. Împotrivirea lor a fost remarcabilă: în 1946, Armata Roșie avea peste o jumătate de milion de oameni angajați în acțiuni împotriva partizanilor, și a fost nevoie de încă un val de deportări în masă pentru a pune capăt rezistenței ucrainene.

533. A. Nekrich, *The Punished Peoples: The Deportations and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, trad. engl. G. Saunders, Norton & Company, New York, New York, 1978, p. 59.

534. Heller, Nekrich, *op. cit.*, pp. 379–380.

535. V. Grossman, *Jizn i sudba*, Knijnaia palata, Moskva, 1998, p. 577 [Vasili Grossman, *Viață și destin*, trad. rom. Laurențiu Checicheș, Editura Univers, Fundația Culturală Română, București, 2000, p. 493 – n.t.].

536. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 486.

537. G. Hosking, *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2006, p. 265.

538. J. Rubenstein, V.P. Naumov (red. coord.), *Stalin's Secret Pogrom: The Post-War Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, trad. engl. L.E. Wolf son, Yale University Press, London, 2001, pp. 2– 10.

539. J. Rubenstein, „The Night of the Murdered Poets”, în *New Republic*, 25 august 1997.

540. D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2002, p. 43.

541. Grossman, *op. cit.*, p. 316 [trad. rom. cit., p. 266 – n.t.]

542. R. Conquest, *Stalin, Breaker of Nations*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1991, p. 271.

543. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 499.

544. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 123.

545. Până în anii 1980, întrebarea „Dumneavoastră sau rudele dumneavoastră ați locuit în teritoriile ocupate sau ați fost luat prizonier?” era comună pe formularele care trebuiau completate la angajare. Un răspuns pozitiv indica în mod clar vinovăția sau o suspiciune de vinovăție.

546. În engleză, termenul denumește o pedeapsă marinărească din vechime: vinovatul era tras cu o funie prin apa de sub chila navei (*n.t.*).

547. P. Polian, „Le Rapatriement des citoyens soviétiques depuis la France et les zones françaises d'occupation en Allemagne et en Autriche”, în *Cahiers du monde russe*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, vol. 41, nr. 1/ianuarie– martie 2000, p. 176.

548. Mulți dintre ei se născuseră în Rusia prerevoluționară și nu fuseseră niciodată cetățeni sovietici, așa că, tehnic vorbind, nu intrau sub incidența prevederilor de la Ialta.

549. S. Courtois, J.-L. Panné, „The Comintern in Action”, în M. Kramer (ed.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999, p. 320 [St. Courtois, J.-L. Panné, *Cartea neagră a comunismului. Crime, teroare, represiune*, trad. rom. Maria Ivănescu et al., Humanitas și Fundația Academia Civică, București, 1998, pp. 299–300 – n.t.].

550. Un deficit grav de paturi de spital și de medici a îngreunat îngrijirea soldaților răniți; multora li s-au refuzat și tratamentul medical, și serviciile sociale. În anii '70 am fost consternat să văd cât de mulți veterani cu membre amputate se întâlneau pe străzile orașelor ruse. După război s-a făcut prea puțin pentru a-i ajuta, și mulți au fost siliți să cerșească. Cei mai terifianți erau așa-nu miții samovari, oameni care-și pierduseră și brațele, și picioarele și care erau purtați în niște cărucioare primitive de lemn, deseori cu o inscripție scrisă de mână în care cereau de pomană. În loc să se ocupe de oamenii care se sacrificaseră în numele cauzei sovietice, Kremlinul îi trimisese cu cruzime în Nordul îndepărtat, unde faptul că fuseseră abandonați de stat bătea mai puțin la ochi (Hosking, *Rulers and Victims*, *op. cit.*, p. 239).

551. Hosking, *Rulers and Victims*, *op. cit.*, p. 222.

552. *Ibidem*, p. 241.

Capitolul 34

Începutul Războiului Rece. Moartea lui Stalin

Pe 22 mai 1945, la numai două săptămâni de la capitularea Germaniei, Winston Churchill a primit un document strict secret pe care îl ceruse de la Statul-Major Unificat pentru Planificare Strategică din cadrul Comandamentului Militar Britanic. Acest document, intitulat „Operațiunea Inimaginabil“, expunea planul de atac în cazul unei reluări a ostilităților. Pe prima pagină erau scrise de mână cu cerneală cuvintele „Rusia: o amenințare la adresa civilizației occidentale“, urmate de o afirmație care rezuma direct scopul acestui plan: „Să se impună Rusiei voința Statelor Unite și a Imperiului Britanic“. Lucrarea analiza mai departe posibilitatea unei lovituri preventive împotriva Uniunii Sovietice. „Un succes rapid i-ar putea face pe ruși să se supună voinței noastre, cel puțin pentru moment. Dar, dacă vor război total, ei sunt capabili de așa ceva [...]. Singurul mod în care ne putem atinge obiectivul cu certitudine și cu rezultate durabile este să obținem victoria într-un război total.“ În capitolele „Înfrângerea decisivă a forțelor rusești“ și „Ocuparea regiunilor vitale ale Rusiei“, documentul discuta mai departe avantajele și dezavantajele eventualității în care Marea Britanie și SUA s-ar fi angajat într-un asemenea „război total“. Așa cum era de așteptat, nevoia de a păstra secretul se dovedea fundamentală: „Dat fiind caracterul strict confidențial al documentului – se spunea în text –, angajații din cadrul ministerelor de serviciu n-au fost consultați.“⁵⁵³

Ofensiva n-a fost lansată niciodată. Generalii britanici au conchis cu discreția obișnuită că invadarea Uniunii Sovietice ar fi fost „hazardată“. Dar urmările erau limpezi: Europa și, până la urmă, lumea întreagă erau din nou divizate, de data aceasta între tabăra capitalistă și cea comunistă. În Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia, Bulgaria, România și Albania erau deja la putere guverne prosovietice. Occidentul se agățase de Grecia, dar chiar și acolo rezista cu greu. Mișcările comuniste luau avânt în Italia și Franța.

Uniunea Sovietică și Aliații occidentali luptaseră împreună într-o coaliție de conveniență, și, odată ce amenințarea fascistă fusese înlăturată, suspiciunile antebelice au revenit. Neîncrederea personală a lui Churchill față de Stalin era limpede, dar raționamentul care stătuse la baza Operațiunii Inimaginabil nu izvoră dintr-o simplă intuiție. În 1945, forțele sovietice staționate pe teritoriul Europei erau uriașe; Stalin dăduse clar de înțeles că Moscova nu avea să renunțe la influența pe care o exercita acum asupra părții răsăritene a continentului, și existau temeri bine întemeiate că avea planuri și în privința Occidentului – că și el ar fi putut să-și imagineze inimaginabilul.

La sfârșitul lui iulie, Churchill nu mai era prim-ministru. Arhitectul victoriei britanice fusese înlocuit de guvernul laburist reformist, cu nuanțe de stânga, al lui Clement Attlee. Churchill n-a plecat însă în tăcere. Așa cum în anii '30 tunase și fulgerase împotriva amenințării tot mai mari a nazismului, avertizând națiunile civilizate să nu se amăgească,

acum și-a îndreptat privirea profetică spre amenințarea comunizării lumii. Discursul lui „Forțele Păcii“, ținut la Fulton, în Missoury, pe 5 martie 1946, a imprimat în memoria lumii întregi o imagine care avea să definească realitățile Europei postbelice pentru următorii patruzeci de ani:

De la Sczeczyn, pe țărmul Balticii, până la Trieste, la Marea Adriatică, o cortină de fier s-a lăsat asupra continentului. Dincolo de această linie se află toate capitalele vechilor state ale Europei Centrale și de Est. Varșovia, Berlin, Praga, Viena, Budapesta, Belgrad, București și Sofia, toate aceste orașe se află în ceea ce sunt nevoit să numesc „sfera sovietică“ și toate sunt supuse, într-un fel sau altul, nu doar influenței sovietice, ci și unui control foarte apăsător și, în unele cazuri, din ce în ce mai apăsător din partea Moscovei. [...] Partidele comuniste au fost ajutate să accedă la o supremație și o putere nejustificate de numărul de membri și încearcă pretutindeni să preia controlul într-o manieră totalitară [...]. În mod cert, nu aceasta este Europa eliberată pe care ne-am luptat s-o construim și nici nu se întrevăd în ea garanțiile unei păci permanente.⁵⁵⁴

Avertismentul era neechivoc, și Stalin a reacționat cu vehemență. Pe 12 martie, într-un interviu în *Pravda*, a vorbit în termeni belicoși despre dorința de război a imperialismului vestic, susținând că „dl Churchill și prietenii săi amintesc uimitor pe Hitler și prietenii lui [...], afirmând că națiunile care vorbesc limba engleză sunt națiuni superioare, chemate să hotărască soarta lumii întregi“⁵⁵⁵. Fără a avea acces la alte știri sau informații decât cele din presa oficială, care titra numai declarațiile lui Stalin, marea majoritate a cetățenilor sovietici a crezut că America și Marea Britanie așteptau acum la război și aveau să le fie, cel mai probabil, inamici. Răspunsul lui Stalin la acuzația de „expansionism sovietic“ pe care i-o lansase Churchill a fost pe înțelesul fiecărui rus: având în vedere lunga istorie a invaziilor străine pe teritoriul rus, crearea unor „state-tampon“ în țările Europei de Est era un obiectiv firesc.

Dl Churchill califică toate acestea ca nemărginite „tendențe expansioniste“ ale Uniunii Sovietice. [...] Nu se poate să fie uitate următoarele împrejurări. Nemții au putut să ne invadeze prin aceste țări pentru că în aceste țări existau, pe atunci, guverne dușmănoase Uniunii Sovietice [...]. Ce poate fi de mirare în faptul că Uniunea Sovietică, dorind să se asigure pentru viitor, caută să obțină ca în aceste țări să existe guverne care să aibă o atitudine loială față de Uniunea Sovietică? Cum se poate ca cineva, fără a-și pierde mințile, să califice aceste tendințe pașnice ale Uniunii Sovietice ca tendințe expansioniste ale statului nostru? [...] Nu știu dacă dl Churchill și prietenii săi vor reuși să organizeze [...] o nouă campanie militară împotriva „Europei de Est“ [referire la intervenția occidentală împotriva regimului bolșevic instalat după Revoluție – *n.a.*]. Dar, dacă vor reuși s-o facă, [...] se poate afirma cu încredere că ei vor fi bătuți tot așa cum au fost bătuți în trecut, acum 26 de ani.⁵⁵⁶

Era un avertisment brutal, dar lăudăroșenia lui Stalin ascundea o teamă reală. În ciuda dimensiunilor Armatei Roșii din timpul războiului și a succeselor raportate de ea, Uniunea Sovietică nu posedea ceea ce SUA dețineau deja: bomba nucleară. Efectele pe care noua armă americană le avusese în orașele japoneze Hiroshima și Nagasaki, în august 1945, îl convinseseră pe Stalin că forța numerică a Armatei Roșii era de acum inutilă. Societatea sovietică a fost cuprinsă brusc de spaima că autoritățile belicoase de la Londra și Washington dispuneau de mijloacele de a șterge Moscova, Leningradul și numeroase alte orașe de pe fața pământului. Alexander Werth, corespondentul ziarului *Sunday Times* la Moscova, relatează că teroarea nucleară era atotprezentă:

Știrea [despre Hiroshima și Nagasaki] a avut un efect profund deprimant asupra tuturor. Toată lumea își dădea seama că era vorba de o Nouă Realitate în jocurile de putere ale politicii mondiale, că bomba reprezintă o amenințare la adresa Rusiei, și unii pesimiști ruși cu care am vorbit în ziua aceea observau cu groază că victoria în fața Germaniei, obținută de ruși cu atâtea eforturi supraomenești, era acum „practic pierdută“.⁵⁵⁷

Werth a primit permisiunea să-i pună lui Stalin câteva întrebări despre bombă, și dictatorul i-a răspuns cu un optimism studiat: „Bombele atomice sunt destinate pentru înspăimântarea celor cu nervii slabi“, i-a spus el intervievatorului, „dar ele nu pot decide soarta unui război. [...] Desigur că stăpânirea monopolistă a secretului bombei atomice creează o amenințare, dar împotriva acestui lucru există cel puțin două remedii: a) stăpânirea monopolistă a bombei atomice nu poate să dureze mult, și b) întrebuințarea bombei atomice va fi interzisă“⁵⁵⁸.

Este evident că Stalin nu credea în interzicerea acestui tip de armament. Moscova refuzase să facă parte din nou creată Comisie pentru Energia Atomică, organism care primise misiunea de a reglementa utilizarea armelor nucleare, așa că nu-i rămânea decât o singură opțiune: să-și construiască propria bombă – și încă repede. Nevoia a devenit și mai presantă după ce, în martie 1947, președintele Truman și-a proclamat doctrina potrivit căreia Statele Unite aveau să sprijine țările care luptau pentru libertate și democrație, doctrină menită inițial să împiedice Grecia și Turcia să cadă în mâinile comuniștilor, dar care a ajuns apoi să vizeze toate statele est-europene aflate deja sub jugul sovietic. Era o confirmare a faptului că SUA și URSS se aflau în conflict.

Trei luni mai târziu, Washingtonul a anunțat un program de asistență economică și tehnică pentru statele europene care se zbăteau să-și refacă economia devastată de război. Programul de Reconstrucție Europeană, mai cunoscut sub numele de Planul Marshall, oferea ajutor țărilor aflate de oricare parte a Cortinei de Fier. Sumele furnizate au depășit, în cele din urmă, 13 miliarde de dolari, adică 5 la sută din venitul național brut al Statelor Unite⁵⁵⁹, dar generozitatea Washingtonului venea la pachet cu anumite obligații. Țările sprijinite trebuiau să furnizeze detalii despre economia lor și să coopereze cu consilierii americani în cadrul unui program de modernizare și restructurare. Dacă țările vest-europene s-au înscris imediat printre beneficiarii Planului Marshall, Stalin a fost precaut. Vladimir Erofeev, un membru al echipei sovietice care a negociat cu americanii, era de părere că lui Stalin i-ar fi plăcut să încaseze banii, dar nu credea în motivațiile lui Truman. „Stalin era întotdeauna suspicios, scria el, și ideea îi displăcuse de la bun început. «Stați să vedeți! spunea el. Situația e cu totul alta decât atunci când americanii ne-au dat o mână de ajutor în timpul războiului. Dacă mai pui și Doctrina Truman, îți dai seama că nu-i interesează de fapt să ne ajute. E o stratagemă de-a lui Truman. Vor să smulgă democrațiile populare din sfera noastră de influență, să le câștige de partea lor, să se infiltreze acolo și să le îndepărteze de Uniunea Sovietică.»“⁵⁶⁰ Când Cehoslovacia și Polonia au anunțat că ar dori să primească sprijin financiar de la americani, Stalin le-a cerut să refuze. Hotărâse să modeleze economiile foste capitaliste din „statele-tampon“ după tiparul sovietic al planificării centralizate. Influența Americii era considerată un amestec ostil în treburile lor.

Pentru a contracara Planul Marshall, Moscova a creat în ianuarie 1949 CAER,

Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc. Noua instituție a emis o declarație sfidătoare la adresa puterilor occidentale:

Guvernele Statelor Unite ale Americii, ale Marii Britanii și ale anumitor state vest-europene boicotează comerțul cu țările democrației populare și cu URSS pentru că acestea nu au găsit potrivit să se supună dictaturii Planului Marshall, care le-ar fi violat suveranitatea și interesele economiei lor naționale. Date fiind aceste împrejurări [...], țările democrațiilor populare [Bulgaria, Ungaria, Polonia, România și Cehoslovacia] și URSS consideră necesar să înființeze Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc, pe baza reprezentării egale între statele membre [...], pentru a accelera refacerea și dezvoltarea economiilor naționale.⁵⁶¹

Blocul răsăritean tăia punțile. Dar, pentru Stalin, socialismul avea să fie în siguranță numai după ce Moscova își fabrica și ea bomba nucleară.

Cercetările asupra fisiunii nucleare începuseră în Uniunea Sovietică la sfârșitul anilor '30, dar epurările în rândul oamenilor de știință și izbucnirea războiului le zădărniciseră. Spionii sovietici îl înștiințaseră încă din primele zile ale războiului pe Stalin despre stadiul în care se afla în Occident producția bombei atomice, și, în 1943, Uniunea Sovietică și-a înființat propriul program de cercetare. Conducătorul lui avea să fie extraordinarul fizician Igor Kurceatov, cunoscut de colegii săi drept Boroda, „Bărbosul“, datorită perciunilor lungi și stufoși și personalității afabile și distrate. La mai puțin de o săptămână după ce Statele Unite au lansat bomba pentru a pune capăt războiului în Pacific, Stalin i-a chemat pe Kurceatov și pe membrii echipei sale la Kremlin. „Un singur lucru vă cer, tovarăși, le-a spus el. Fabricați-ne o bombă atomică în cel mai scurt timp! Hiroshima a zguduit lumea. Echilibrul puterilor a fost distrus. Trebuie să faceți bomba ca să ne feriți de un mare pericol.“ Pe când savanții ieșeau pe ușă, Stalin i-a chemat înapoi. „Cereți orice doriți, tovarăși! Nu veți fi refuzați! Vorba proverbului: până nu plânge copilul, mama nu-i dă țâță.“⁵⁶²

Starea științei sovietice nu era nici pe departe grozavă. Înainte de Revoluție, Rusia produsese câteva dintre mințile cele mai strălucite ale omenirii, de la Dmitri Mendeleev, inventatorul tabelului periodic, la Konstantin Țiolkovski, pionierul astronauticii. Dar, ca în atâtea alte domenii ale vieții sovietice, știința fusese subminată de dogmatismul ideologic. Culturile de grâu ale URSS fuseseră aproape distruse când Stalin insistase să implementeze teoriile trăsnite ale agronomului Trofim Lîsenko, în mare măsură pentru că Lîsenko era la origine țăran și intrase în grațiile dictatorului denunțându-i pe „culacii științei“.⁵⁶³ Teoria relativității enunțată de Einstein, pe de altă parte, era respinsă pentru că ar fi fost „burgheză, reacționară și incompatibilă cu marxism-leninismul“, probabil pentru că autorul ei era un evreu germano-american. Abia când Kurceatov a informat Kremlinul că nu puteau fabrica nici o armă atomică fără cercetările lui Einstein Stalin a cedat, spunându-i lui Beria: „Lasă-i în pace – putem oricând să-i împușcăm mai târziu“.

Pentru a accelera cercetările, în 1946 a fost construit un nou laborator de cercetări nucleare, cunoscut după numele de cod Arzamas-16 și amplasat în orașul închis Sarov, la circa 400 de kilometri est de Moscova. Kurceatov și-a poreclit noul cămin „Los Arzamas“, un joc de cuvinte cu trimitere la laboratorul Los Alamos din New Mexico, care funcționase în cadrul Proiectului Manhattan și unde fuseseră obținute bombele lansate în Japonia. Pe tot teritoriul Uniunii Sovietice au fost construite laboratoare auxiliare, și

fizicienii erau ținută la mare preț – salariile lor s-au dublat sau chiar triplat pe măsură ce munca lor devenea din ce în ce mai apreciată. Erau feriți de privațiunile și penuria de alimente pe care le îndura restul populației după război, lucru care l-a făcut pe Lazar Kaganovici, membru al Biroului Politic, să mormăie că orașele lor erau „ca niște stațiuni balneare“.⁵⁶⁴

Dar pentru oamenii de știință viața nu era nici pe departe o sărbătoare. Arzamas-16 a fost înconjurat de o zonă interzisă; orașul Sarov a fost șters de pe hărțile publice, și paza înarmată patrula pe lângă gardurile de sârmă ghimpată. Chiar și a pleca din Arzamas era complicat. Principalii specialiști erau însoțiți de agenți de securitate oriunde mergeau, și în echipele de lucru fuseseră infiltrați informatori care să dea constant raportul despre oamenii de știință angajați. Sediul central și laboratoarele auxiliare de pe tot cuprinsul țării au devenit cunoscute sub numele de „Arhipelagul Alb“, o versiune mai confortabilă și privilegiată a Arhipelagului Gulag, dar nu mai puțin izolată.⁵⁶⁵

Fizicienii știau că ar fi avut de suferit dacă nu reușeau să-i ofere lui Stalin ceea ce voia. O serie de membri ai echipei lui Kurceatov erau evrei și, ca atare, vizați de o amenințare dublă în condițiile în care antisemitismul încurajat de stat cunoscuse o recrudescență după război. Unul dintre personajele-cheie ale Arzamasului, directorul științific Iuli Hariton, era cu deosebire vulnerabil. Hariton nu era doar evreu, studiasse și doi ani la Cambridge înainte de război. Amândoi părinții lui fugiseră din Uniunea Sovietică și lui i se interzisese orice legătură cu ei; tatăl lui avea să fie mai târziu prins și trimis la moarte în Gulag.

La Arzamas lucrau aproape 10 000 de ingineri și oameni de știință, așa încât necesitatea de a menține secretul era imperioasă. Andrei Saharov, care avea să joace ulterior un rol fundamental în fabricarea bombei sovietice cu hidrogen, a fost avertizat de un coleg la prima vizită făcută în complexul Arzamas: „Există secrete peste tot, și, cu cât știi mai puțin din ceea ce nu te privește, cu atât mai bine pentru tine. Din fericire pentru noi, Hariton a luat asupra lui sarcina de a ști totul“⁵⁶⁶.

Motivațiile fizicienilor sovietici care lucrau la proiectul nuclear erau complicate. Teama permanentă de Stalin și de NKVD era, desigur, una dintre ele. Dar amintirea teribilelor suferințe ale țării în război era încă proaspătă în mințile acestor oameni și la fel de puternic era și patriotismul lor. Saharov, care ulterior avea să înceapă să se îndoiască de implicațiile morale și politice ale muncii sale, n-a șovăit câtuși de puțin la vremea respectivă. „Noi socotem că munca noastră era absolut necesară, scria el. Era mijlocul prin care în lume se putea atinge un echilibru de forțe [...]. Investisem atât de mult în această cauză și avusesem atâtea reușite! La vremea aceea [...] statul, națiunea și idealurile comunismului erau încă intacte în inima mea.“⁵⁶⁷ Hariton credea și el că fabricarea bombei atomice era „necesară pentru asigurarea apărării naționale“ – o continuare a războiului, un mijloc de a proteja Patria de perpetua amenințare externă. Kurceatov nu luptase în război, dar acum, spunea el, „mă consider un soldat în acest nou război al științei“ și își semna deseori scrisorile „soldatul Kurceatov“⁵⁶⁸.

În 1948, când primul reactor nuclear sovietic capabil să producă uraniu îmbogățit suficient pentru o bombă a fost terminat în nou construitul oraș Celiabinsk-40 din munții Ural, Kurceatov a citat în discursul său sărbătoresc din poemul lui Pușkin *Călărețul de*

Vă amintiți că Petru cel Mare a spus [despre întemeierea Petersburgului]: „Aici noi un oraș vom face / În ciuda mândrului vecin“⁵⁶⁹. Ei bine, din nefericire, noi avem și azi câțiva „mândri vecini“. Așa că, pentru a le face în ciudă, am înființat și noi un oraș. Încă în vremurile noastre vom avea aici de toate: grădinițe, magazine frumoase, un teatru și, dacă vreți, o orchestră simfonică. Și apoi, peste treizeci de ani, copiii voștri, născuți aici, vor prelua tot ce am făcut noi. Iar succesele noastre vor păli în fața izbânzilor lor, mult mai mari. Și, dacă în acele vremuri nici o bombă cu uraniu nu va exploda peste capetele oamenilor, noi putem fi fericiți! Iar orașul nostru poate să devină un monument închinat păcii. Nu merită oare să trăim pentru așa ceva?⁵⁷⁰

Pentru a produce un stoc de arme nucleare, Uniunea Sovietică avea nevoie de cantități industriale de uraniu și plutoniu. Economia stalinistă planificată era foarte potrivită pentru un astfel de proiect; zeci de mii de deținuți din lagăre puteau fi puși să muncească în regim de sclavie. Începând cu 1946, deținuții au săpat după uraniu în minele din Asia Centrală practic neprotejați de radiații. În Germania Democrată și în Cehoslovacia, numeroși muncitori au fost atrași la lucru în același scop. În 1950, un raport al CIA estima că între 150 000 și 200 000 de oameni trudeau la proiectul nuclear numai în Germania de Est controlată de sovietici, în timp ce numărul celor din URSS era cu siguranță mult mai mare.⁵⁷¹ Mulți dintre ei aveau parte de o moarte lentă și dureroasă din cauza expunerii la radon, gaz radioactiv. În rândurile populației din apropierea centrului Celiabinsk-40 a început să se facă simțit sindromul de iradiere acută, căci râurile din zonă erau permanent contaminate. Până în 1951, Celiabinsk-40 eliminase peste 75 de milioane de metri cubi de deșeuri radioactive. Aceste informații n-au fost făcute publice, iar cei care aveau de suferit n-au primit nici un fel de date despre cauza bolii. Când un muncitor murea, un altul era pur și simplu adus în locul lui.⁵⁷²

Serviciile sovietice de spionaj au recrutat simpatizanți comuniști din cadrul programelor nucleare ale Statelor Unite și Marii Britanii, care le-au transmis informații prețioase pe tot parcursul anilor 1940. Klaus Fuchs, un fizician de origine germană implicat în Proiectul Manhattan, le-a oferit sovieticilor schema bombei de la Nagasaki. Datele furnizate de el au trebuit verificate prin teste riguroase, căci Moscova se temea că Occidentul i-ar fi putut înmâna informații voit greșite; aceste date au contribuit în mod cert la fabricarea mai rapidă a primei arme nucleare sovietice.

Pe 29 august 1949, într-un test cu numele de cod „Primul Fulger“, Uniunea Sovietică și-a testat prima bombă atomică RDS-1 la Semipalatinsk⁵⁷³, în deșerturile Kazahstanului. Profesorul Vladimir Komelkov, care lucrase la construirea mecanismului de detonare, a urmărit explozia de la postul de observație dinspre nord, situat la nouă kilometri depărtare:

În vârful turnului izbucni un fulger de o strălucire insuportabilă, care o clipă, poate chiar mai puțin, păru că descrește, dar țâșni din nou, cu o forță nouă. Sfera albă de foc înghiți turnul și atelierul, se extinse cu repeziciune, schimbându-și culoarea, apoi se năpusti în sus. La baza ei, explozia mătură din cale construcții, case de piatră, utilaje, se rostogoli ca un val, antrenând laolaltă pietre, bușteni, bucăți de lemn, piese de metal și praf, totul învălmășit într-o masă haotică. Sfera de foc se înalță învârtindu-se și deveni portocalie, apoi roșie. După care apărură fâșii întunecate care absorbiră ca într-o pâlnie curenții de praf, fragmente de cărămizi și de cherestea. Depășind furtuna de foc, unda de șoc se înalță spre straturile superioare ale atmosferei, trecu prin câteva niveluri de inversiune și acolo, ca într-o cameră cu ceață, începu condensarea vaporilor de apă. [...] Sunetul ajunse la noi ca mugetul unei

În timp ce norul în formă de ciupercă se înălța în văzduh, Lavrenti Beria, șeful poliției secrete sovietice și cerberul politic al proiectului, i-a sărutat pe Kurceatov și pe Hariton pe frunte. Pentru acesta din urmă a fost un moment de triumf și de salvare. „Am simțit o mare ușurare – scria el –, chiar euforie. Acum, că URSS avea această armă, știam că alții n-o mai puteau folosi împotriva noastră nepedepsiți.“⁵⁷⁵

Testul sovieticilor i-a șocat pe americani. CIA îl informase pe președintele Truman că Moscova n-avea cum să fabrice o bombă decât cel devreme pe la mijlocul anilor '50, cel mai probabil până în 1953. Stalin n-a făcut în mod intenționat nici un anunț public despre explozia de la Semipalatinsk și, în replică la speculațiile internaționale, a declarat că Uniunea Sovietică deținea bomba din 1947. Scopul lui era să-i convingă pe americani că URSS avea deja stocuri considerabile de armament nuclear.⁵⁷⁶

Bomba atomică a sovieticilor a consfințit noua geometrie bipolară a lumii, și viața politică internațională a intrat într-un impas. Cele două superputeri nu aveau dispute teritoriale, dar confruntarea dintre dogma capitalistă și cea comunistă avea să ducă în următorii ani la rivalități și conflicte indirecte. Lumea era acum amenințată de spectrul distrugerii nucleare, cu consolarea mult prea slabă a ceea ce a ajuns să fie numit *Mutually Assured Destruction* (MAD, distrugere reciproc asigurată) – convingerea că nici una din părți nu putea scăpa neatinsă și că asta avea să le facă pe amândouă să se abțină de la inițierea unui război.

Prima confruntare s-a produs în Germania ocupată. Britanicilor, francezilor și americanilor le venea tot mai greu să colaboreze cu sovieticii, și la intersecția zonelor de ocupație avuseseră loc hărțuiri. Scopul Occidentului era să reinstaureze stabilitatea și să sprijine economia germană ca parte esențială a refacerii postbelice a Europei. Dar Stalin prefera o Germanie slabă, în parte ca represalii, în parte pentru a fi sigur că n-avea să mai fie vreodată capabilă să pornească un război. La începutul lui 1948, Aliații au propus crearea unei Republici Federale Germane independente (Bundesrepublik Deutschland), formată din sectoarele francez, britanic și american. Sovieticii au acuzat Occidentul că face jocul foștilor naziști. Sectorul sovietic n-avea să facă parte din țara cea nouă, au spus ei, ci urma să formeze un alt stat, Republica Democrată Germană (RDG), unde socialismul avea să reprezinte o garanție împotriva tendințelor fasciste revanșarde.

Pe 18 iunie, Aliații au anunțat că introduceau în zonele vestice o nouă monedă, marca germană. Sovieticii au răspuns că aceasta nu putea fi folosită la Berlin, asupra căruia puterile ocupante exercitau în comun autoritatea. Peste câteva zile, RDG a anunțat că introduce propria sa monedă, marca est-germană, și că aceasta avea să fie moneda oficială în tot Berlinul. Pentru a se face bine înțeleși, sovieticii au blocat aprovizionarea orașului de către occidentali, invocând „dificultăți tehnice“ ale rețelei de transport. Mărfurile vestice trebuiau să parcurgă cu trenul sute de kilometri din teritoriul german ocupat de sovietici, care separa capitala de zonele Aliaților. Din cauza blocajului feroviar sectoarele vestice ale Berlinului au început să rămână fără alimente și combustibil. Existența acestor „insule de capitalism într-o mare a comunismului“ îl rodea pe Stalin, al cărui scop era să-i alunge pe ceilalți Aliați din metropola germană. Hrușciov a recunoscut mai târziu: „Am vrut să exercităm presiune asupra Occidentului pentru a avea un Berlin unit în interiorul

RDG, care urma apoi să-și închidă porțile“. Stalin, spunea el, „împungea lumea capitalistă cu vârful baionetei“.577 Dar dictatorul subestimase fermitatea vest-europenilor.

Truman a ordonat mai multor bombardiere B29 să zboare până la bazele americane din Germania și Marea Britanie, dând (în mod fals) de înțeles că erau încărcate cu arme nucleare. În același timp, forțele aeriene britanice și americane au început să facă transporturi aeriene de produse în capitala aflată sub blocadă. În a doua jumătate a lui 1948 și primele luni ale lui 1949 au organizat aproape 300 000 de zboruri, ale căror încărcături totalizau mai bine de 2,3 milioane de tone.578 A fost suficient pentru a-i împiedica pe locuitorii Berlinului de Vest să ceară ajutor sovieticilor – ceea ce ar fi însemnat, practic, ca Moscova să preia controlul și asupra acestui sector. Armata sovietică a încercat să împiedice transporturile aeriene sunând alarma și luminând aparatele de zbor cu proiectoare puternice, pentru a-i orbi pe piloți, dar n-au îndrăznit să le doboare. În primăvara lui 1949, era limpede că operațiunea Occidentului fusese încununată de succes. Pe 12 mai, Moscova a anunțat ridicarea blocadei. Prima confruntare a anilor postbelici a lăsat în urmă un gust amar și o atmosferă de neîncredere. Începuse Războiul Rece.

La sfârșitul anilor '40, Stalin se confrunta de asemenea cu un val de nemulțumiri mocnite în „țările democrației populare“ care alcătuiau centura de „state-tampon“ din Europa Răsăriteană. Republica Populară Federativă Iugoslavia era cea mai recalcitrantă dintre ele. Președintele ei, Iosip Broz Tito, fusese conducătorul mișcării comuniste de partizani, care luptase cu vitejie în timpul războiului pentru a elibera țara de naziști. Spre deosebire de celelalte state est-europene, iugoslavii nu avuseseră nevoie de ajutor substanțial din partea Armatei Roșii, și, deși noul guvern se considera comunist, Iugoslavia simțea că merită mai multă autonomie decât ceilalți membri ai Cominformului (organizația statelor comuniste, susținută de Moscova).

Tito a refuzat tot mai insistent să se supună ordinelor venite de la Kremlin. Nerespectând dispozițiile lui Stalin, a încercat să ocupe câteva orașe italiene de la granița cu Iugoslavia și i-a sprijinit în mod activ pe comuniștii greci în războiul civil. Stalin era furios și afirma în fața Biroului Politic că „numai degetul mic să-l mișc, și Tito nu va mai fi“.579. În 1948 Iugoslavia a fost exclusă din Cominform, și Moscova a acuzat-o de naționalism burghez și de legături cu mișcarea troțkistă. Tito a fost demonizat în presa sovietică, unde guvernul iugoslav era numit „Tito și clica sa însetată de sânge“580. Potrivit generalului de armată și istoricului militar sovietic Dmitri Volkogonov, au fost elaborate planuri de a-l asasina prin inoculare cu ciumă bubonică, dar n-au fost niciodată puse în practică.581

Tito a continuat să urmeze „calea iugoslavă către socialism“, cum îi spunea el, o demonstrație de independență socotită un afront la adresa ortodoxiei comuniste. Liderul iugoslav își declara intențiile într-o scrisoare trimisă Moscovei în mai 1948:

Cu toate că studiem sistemul sovietic și-l luăm drept exemplu, noi dezvoltăm socialismul în țara noastră într-o formă întru câtva diferită. Facem asta [...] pentru că ne-o impun condițiile vieții noastre de zi cu zi.582

După excluderea din Cominform, Iugoslavia a inițiat o epurare brutală a propriului partid comunist, în care până la 50 000 de membri loiali liniei moscovite au fost torturați

și ucisă. Tito a urmat „calea iugoslavă spre socialism” implementând o politică îndârjită de nealinierere⁵⁸³, care i-a permis să obțină sprijin atât din partea comuniștilor, cât și a capitaliștilor. (Moscova a încercat să-l atragă înapoi în tabăra socialistă după moartea lui Stalin, dar el a continuat să beneficieze de ajutor economic american și a făcut o faimoasă vizită reginei Elisabeta II, la Palatul Buckingham, în 1972, unde a primit Ordinul Bath.)

Hotărât să nu lase alte state să urmeze exemplul lui Tito, Stalin a ordonat epurări pe tot teritoriul lagărului răsăritean, pentru a-i elimina pe potențialii rebeli. În Ungaria și Cehoslovacia au avut loc procese exemplare ale conducerii de partid, care aminteau de epurările sovietice din anii '30. La Praga, paisprezece membri ai Biroului Politic, inclusiv secretarul general al partidului, au fost deferiți justiției pentru activitate subversivă titoistă și pentru înaltă trădare. Mărturiile au fost măsluite; unsprezece dintre ei au fost executați, iar ceilalți, condamnați la închisoare pe viață.⁵⁸⁴

În alte părți, comunismul părea să ia avânt. Adepții lui Mao Zedong îi învinseseră pe membrii Gomindanului naționalist în Războiul Civil Chinez (1947–1949) și în octombrie 1949 înființaseră Republica Populară Chineză. Dar victoria pe care o aduseseră marxismului nu a fost salutăată cu prea mare căldură la Kremlin. Stalin nu fusese sigur că insurecția lui Mao avea să reușească și susținuse alte personaje din Partidul Comunist Chinez. Chiar și atunci când Mao preluase inițiativa, Stalin fusese zgârcit cu ajutorul trimis. Când s-a dus la Moscova în decembrie 1949, Mao n-a fost întâmpinat așa cum s-ar fi convenit celui care aducea cea mai populată țară a lumii în tabăra comunistă. Hrușciiov își amintea cum fusese informat că avea un vizitator pe nume „Mațadun”. Când a întrebato „cine?”, i s-a răspuns: „Știți dumneavoastră, chinezul ăla”⁵⁸⁵. Mao a trebuit să aștepte șase zile ca să fie primit la Kremlin. Și-a dat seama foarte bine că era insultat și a țipat la unul din oficialii sovietici: „N-am venit aici doar ca să mănânc și să mă ușurez!”⁵⁸⁶

Dar, la un an după aceea, Stalin îi cerea deja ajutorul. În 1945, Coreea fusese divizată de-a lungul paralelei 38: trupele sovietice ocupaseră nordul, iar cele americane, sudul țării. Trei ani mai târziu, nordul a devenit Republica Populară Democrată Coreeană, iar sudul, Republica Coreea. În 1950, când liderul nord-coreean Kim Ir Sen i-a cerut Moscovei permisiunea să invadeze Sudul, Stalin a fost de acord. Uniunea Sovietică s-a oferit să furnizeze armament și echipamente, dar a dat limpede de înțeles că soldații sovietici n-aveau să joace un rol direct în confruntarea militară. Pe 25 iunie 1950 a început Războiul din Coreea. Armata lui Kim a câștigat o serie de victorii rapide, și Seulul a căzut în trei zile, fiind forțate sud-coreene să se retragă la marginea de sud-est a peninsulei.

Dar, spre surprinderea sovieticilor, în ajutorul Sudului au venit SUA. Profitând de absența ambasadorului sovietic la Națiunile Unite⁵⁸⁷, Washingtonul a promovat o rezoluție care trimitea trupe ONU în ajutorul sud-coreenilor. Armata americană a ajutat Sudul să recapete controlul asupra Seulului și a traversat paralela 38 spre nord. Stalin și-a dat seama că judecase greșit situația: acum trebuia să decidă dacă voia să riște un război total cu America. Potrivit lui Hrușciiov, când a fost întrebat despre perspectiva ca trupele americane să ajungă la granița sovietică, Stalin a dat din umeri și a răspuns: „Și ce dacă? Să vină Statele Unite și să fie vecinii noștri în Extremul Orient! Dacă vin, noi n-o să ne luptăm. Nu suntem pregătiți de luptă.”⁵⁸⁸

Însă Stalin s-a adresat Chinei. A început să-l preseze pe Mao să trimită trupe chineze,

deghizate în unități de voluntari, în zona de conflict, și Mao s-a învoit. Luptele au continuat timp de mai bine de un an, până când, la sfârșitul lui 1951, s-a ajuns într-un impas. Semnarea armistițiului a mai durat doi ani. Nici un tratat de pace n-a fost convenit vreodată. Hotarul dintre cele două țări a redevenit paralela 38, și relațiile tensionate continuă până în ziua de azi.

Când prim-ministrul chinez Ciu En-Lai a făcut o vizită la Moscova în 1952, Stalin a susținut că războiul fusese o reușită pentru că scosese la iveală slăbiciunile americanilor. „Americanii nu sunt absolut deloc capabili să poarte un război de amploare, i-a spus el, mai ales după Războiul din Coreea. [...] Abia porniseră lupta cu micuța Coree, și poporul american deja se văita. Ce s-ar întâmpla dacă ar porni un război de amploare? Tot poporul ar plânge și s-ar văita!”⁵⁸⁹

De fapt, Războiul din Coreea fusese o eroare tactică pentru Stalin. Foarte puțini dintre cei aproximativ două milioane de morți sau răniți fuseseră soldați sovietici, dar Moscova nu reușise nici pe departe să obțină ceea ce voia în Coreea. A fost primul conflict indirect al Războiului Rece, și agresorii comuniști fuseseră respinși. În plus, faptul că nu-și trimisese trupele în sprijinul Coreei de Nord tensionase relațiile conducătorului sovietic cu Kim Ir Sen și, mai important, cu Mao Zedong.

În ciuda eșecurilor de la Berlin și din Coreea, statutul URSS în lume nu fusese niciodată atât de prestigios. Țara își dovedise forța armată în război și își crease un arsenal militar. Numai „gloriosul cărmaci” al națiunii părea să fi intrat în declin. În 1952, Stalin avea 73 de ani. Memoria și viclenia înăscută începeau să-l lase; uneori arăta pierdut. Hrușciiov își amintește o întâmplare când Stalin, părând să nu-și dea seama de prezența altora, a mormăit de mai multe ori: „Sunt terminat. N-am încredere în nimeni, nici măcar în mine însumi...”⁵⁹⁰

Doctorul Vladimir Vinogradov era medicul personal al dictatorului de mai mulți ani. Îl tratase după atacul de cord suferit în vara lui 1945 și-l ajutase să-și ascundă boala. Dar acum se confrunta cu o provocare și mai dificilă. Era 19 ianuarie 1952, și, de câteva luni, șeful statului sovietic avea momente când memoria nu-l mai slujea, când manifesta schimbări bruște de dispoziție, comportament irațional și o oboseală paralizantă. Vinogradov i-a sugerat că suferă de hipertensiune și arterioscleroză. Ambele boli ar fi trebuit luate în serios, și, pentru ca tratamentul să fie eficient, Stalin avea nevoie de odihnă completă. Cu alte cuvinte, i-a spus medicul, dacă voia să evite eventualitatea unei morți subite, conducătorul Uniunii Sovietice trebuia să se retragă din activitatea publică.

Stalin a reacționat cu furie. L-a dat pe Vinogradov afară din cameră și a cerut să fie demis și arestat. Dar Vinogradov avea dreptate. Stilul de viață al dictatorului își spunea în cele din urmă cuvântul. Stalin făcea rareori mișcare și, deși nu bea decât ocazional, stilul lui de viață nocturn îl îndemna să se culce de obicei la orele dimineții. Toate acestea, la care se adăuga stresul funcției pe care o deținea, nu trecuseră fără urmări. Deși cândva urca treptele mausoleului cu pas mândru în zilele de paradă, acum își târa picioarele, abia trăgându-și sufletul. Și, cu cât sănătatea i se deteriora mai mult, cu atât părea mai înclinat către paranoia. Profitase de lunga boală a lui Lenin în anii '20 ca să uzurpe puterea bătrânului lider și acum părea să se teamă că oamenii din anturajul lui aveau să facă același lucru.

Stalin a trecut de la învinuirea medicului său la încrederea față de toți doctorii. Se temea de multă vreme să nu fie asasinat, și acum a început să creadă că oamenii care aveau grijă de sănătatea lui plănuiau de fapt să-l omoare pe el și pe toți tovarășii săi. „Mor pe capete“, i-a spus el unui coleg din Biroul Politic după ce câțiva bolșevici de marcă își dăduseră obștescul sfârșit din cauze naturale. „Șcherbakov, Jdanov, Dimitrov [...] – mor atât de repede! [...] Trebuie să-i schimbăm pe doctori!“⁵⁹¹

În închipuirea lui febrilă, sugestia lui Vinogradov că ar trebui să se retragă din activitate a devenit un complot ostil menit să-l îndepărteze de la putere. În următoarele luni, a ordonat arestarea altor medici care-i trataseră pe membrii conducerii de partid. Nu era o coincidență faptul că mare parte dintre ei erau evrei – 1952 a fost anul de vârf al antisemitismului din Rusia postbelică: în august, membrii Comitetului Evreiesc Antifascist aveau să fie eliminați; în decembrie, acuzații din procesele de la Praga pe care Moscova avea să-i aleagă să fie executați erau tot evrei⁵⁹².

Mintea bolnavă și bănuitoare a lui Stalin se fixase asupra breslei medicale și a evreilor. Cu o siguranță sinistă, a anunțat că fusese deconspirată o intrigă de mari proporții: securitatea Uniunii Sovietice era amenințată de un „complot al doctorilor evrei“. Pe 13 ianuarie 1953, *Pravda* a publicat un articol pe prima pagină sub titlul „Spioni și ucigași josnici sub masca unor membri ai colegiului medicilor“:

Acest grup terorist de doctori-sabotori a uneltit să scurteze viața conducătorilor Uniunii Sovietice prin intermediul sabotajului medical. Profitând de funcția lor, au subminat în mod intenționat și mășav sănătatea pacienților punând diagnostice false și apoi i-au ucis cu tratamente incorecte și vătămătoare [...]. Toți membrii grupului terorist de medici s-au aflat în slujba serviciilor de informații străine, cărora li se vânduseră trup și suflet. Majoritatea au fost recrutați de organizația internațională burghez-naționalistă evreiască, o unealtă a serviciilor de spionaj americane. Chipul murdar al acestei organizații sioniste de spioni și acțiunile ei ticăloase sunt acum date în vileag [...]. Tovarășul Stalin ne-a avertizat în repetate rânduri [...]. Trebuie să eliminăm sabotajul și lipsa de vigilență din rândurile noastre.⁵⁹³

Sute de oameni au fost arestați, majoritatea evrei. Mai multor scriitori și intelectuali evrei de seamă li s-a cerut să semneze o scrisoare deschisă, deja redactată pentru ei de către funcționarii de la Kremlin, în care solicitau măsuri aspre împotriva „uneltitorilor“. Mulți au fost de acord, dar câțiva, printre care scriitorul Ilia Ehrenburg, au avut curajul să refuze. Ca de obicei, poliția secretă a folosit tortura pentru a obține confesiuni de la arestați. Stalin l-a chemat pe judecătorul de caz și l-a instruit să apeleze la „bătaie, bătaie și iar bătaie“; pe ministrul de interne l-a avertizat că „i se ia capul“ dacă medicii nu-și recunosc vina.⁵⁹⁴ Când arestații au fost siliți să semneze mărturisiri false, Stalin le-a spus membrilor Biroului Politic: „Sunteți orbi ca niște pui de pisică! Ce-o să vă faceți fără mine? Țara va pieri, pentru că nu sunteți în stare să recunoașteți dușmanii!“⁵⁹⁵

Se prefigura o nouă epurare. Pentru medicii învinuiți a fost pregătit un proces demonstrativ, dar scopul lui a fost de fapt atragerea mult mai multor victime, până la nivelurile cele mai de sus ale conducerii. La al XIX-lea Congres al partidului din octombrie 1952, Stalin îi atacase pe Mikoian și Molotov pentru „munca făcută de mântuială“, părănd să pregătească terenul pentru a-i înlocui cu personaje mai tinere și mai puțin amenințătoare. Beria avea și el motive să se teamă că dictatorul plănuia să-l demită. Stalin părea să intenționeze o repetare a așa-numitului „dosar Leningrad“, care ieșise la

aveală cu doi ani înainte și în care liderii de partid percepuți drept rivali fuseseră acuzați de corupție și delapidare. Șase dintre ei fuseseră executați și peste două mii, demiși.

Dar Vinogradov, colegii lui și restul „complotiștilor“ n-aveau să mai ajungă la tribunal. Pe 5 martie 1953, Stalin a murit.

Pe 17 februarie plecase din Kremlin la casa lui de vacanță din raionul Kunțevo, la periferia vestică a Moscovei. Timp de zece zile, toate treburile statului au fost dirijate prin telefoane date la Kremlin și prin documente transportate de mașina oficială. În ziua de astăzi, casa cea mare, cu ziduri verzi, stă nelocuită într-o pădure de mesteceni de la marginea capitalei. Gardul ei dublu și paznicii înarmați îi descurajează pe vizitatorii curioși. Pe vremea aceea era apărată și mai bine, cu armament antiaerian camuflat și cuiburi de mitralieră în care membri ai trupelor NKVD erau la post zi și noapte. Sâmbătă, pe 28 februarie, Stalin le-a spus gărzilor sale că nu iese din casă, dar apoi s-a răzgândit. I-a cerut șoferului să-l ducă în oraș, unde și-a petrecut seara uitându-se, împreună cu colegii din Biroul Politic – Malenkov, Beria, Hrușciov și Bulganin –, la un western american în cinematograful său privat din Kremlin.

Toți cinci s-au întors la casa de vacanță în jur de ora 11 seara. Potrivit gărzilor, „șeful“ era binedispus, și personalul de la bucătărie a primit ordin să pregătească cina. Deseori, Stalin își servea musafirii cu băutură din belșug, așteptând vreo observație spusă la beție pe care s-o poată folosi apoi împotriva lor ca dovadă de lipsă de loialitate. Dacă era prost dispus, îi zeflemisea pentru lăcomie și alcoolism. Uneori îl silea pe corpolentul Hrușciov să danseze gopacul ucrainean⁵⁹⁶. De această dată, șeful a cerut două sticle de vin, apoi, puțin mai târziu, și altele. Și-a condus musafirii spre ieșire la ora trei dimineața și s-a retras în dormitorul său după o oră, spunând gărzilor: „Mergeți și dormiți puțin! Mă duc și eu la culcare, azi n-o să am nevoie de voi.“⁵⁹⁷

Stalin suna de obicei soneria la trezire. Dar în dimineața duminicii de 1 martie liniștea casei de vacanță a rămas netulburată. Personalul era nedumerit: șeful îi instruisese să nu intre în camera lui până nu suna, dar, pe măsură ce orele treceau, oamenii au început să se îngrijoreze. La ora 6 după-amiază, în cameră s-a aprins lumina, spre ușurarea tuturor. Dar Stalin n-a ieșit și nici n-a chemat pe nimeni. În cele din urmă, la ora 10 noaptea, Pavel Lozgaciov, responsabilul adjunct al vilei, a fost ales să-i ducă un pachet. L-a găsit căzut pe podea, aproape inconștient, într-o baltă de urină. Conducătorul Uniunii Sovietice zăcea neputincios; o comoție cerebrală îl adusese în pragul morții, dar nimeni nu îndrăznise să-i încalce ordinele și să vină să vadă ce era cu el.

Potrivit lui Lozgaciov, Stalin era conștient, dar nu putea să vorbească. A fost ridicat pe canapeaua de pe care căzuse și au fost anunțate neîntârziat autoritățile de la Kremlin. Știrea a stârnit panică. Primul ministru care a preluat apelul a refuzat să răspundă. Până la urmă, Beria s-a dus la telefon și a cerut detalii, dar el și Malenkov au sosit la casa de vacanță după mai bine de două ore⁵⁹⁸. Stalin zăcea inconștient, cu ochii închiși, și cei doi s-au apropiat de el cu prudență, în vârful picioarelor. Lozgaciov își amintea că Beria i-a cerut lui Malenkov „să-l trezească“. Malenkov a refuzat, și atunci Beria s-a întors către cei prezenți și a spus: „La ce vă tot uitați? Nu vedeți că tovarășul Stalin doarme? Vă speriați pentru nimic. Dacă se întâmplă ceva, mă sunați, și venim cu doctorii.“

Era deja ora 2 dimineața, și viața dictatorului atârna de un fir de păr. Personalul vilei

era atât de înspăimântător de furiile sale, încât a rămas paralizat, incapabil să ia o hotărâre. Nici un medic n-a fost chemat până la mijlocul dimineții de luni, 2 martie, dar atunci era deja prea târziu⁵⁹⁹. După ce a mai zăcut inconștient timp de trei zile, Stalin a suferit o hemoragie cerebrală și, în dimineața zilei de 5 martie, a vomat sânge. Cei prezenți au venit să-i aducă un ultim omagiu. Potrivit fiicei lui, Svetlana Allilueva, Beria a sărutat mâna muribundului și a început să suspine, dar imediat după aceea a părut să se bucure. Relatarea ultimelor minute de viață ale dictatorului este înfiorătoare:

În ultimele douăsprezece ore de viață, insuficiența oxigenului s-a acutizat. Obrajii și buzele i s-au înnegrit – pe măsură ce, treptat, se sufoca. Agonia morții a fost cumplită. S-a înecat pur și simplu până a murit, sub ochii noștri. În ultima clipă de viață, și-a deschis ochii și i-a cuprins cu privirea pe toți cei din cameră. A fost o căutătură înspăimântătoare, nebunească sau poate furioasă și plină de spaima morții. Și-a ridicat brusc mâna stângă, ca și cum ar fi arătat spre ceva din tavan și ar fi proferat un blestem asupra tuturor. Gestul era înțelegibil și amenințător.⁶⁰⁰

La ora 21.50, Iosif Vissarionovici Djușașvili, fiul unui cizmar gruzin, conducătorul celui mai mare imperiu al lumii timp de aproape trei decenii, a murit la vârsta de 74 de ani. A doua zi, pe 6 martie, ziarele au fost tipărite cu chenar negru și radioul sovietic a transmis, în locul emisiunilor, muzică funebră. Iuri Levitan, cel mai cunoscut crainic din Uniunea Sovietică, a anunțat cu voce gravă moartea lui Stalin:

Dragi tovarăși și prieteni! Comitetul Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice [...] anunță cu profundă mâhnire că Iosif Vissarionovici Stalin, președintele Consiliului de Miniștri al URSS și secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, a murit după o gravă suferință. Inima tovarășului de arme al lui Lenin, a inspiratului continuator al cauzei leniniste, a conducătorului înțelept și a îndrumătorului Partidului Comunist și al poporului sovietic, a încetat să bată [...]. Numele nemuritor al lui Stalin va trăi pentru totdeauna în inima poporului sovietic și a întregii omeniri progresiste. Trăiască marile și atotputernicele învățături ale lui Marx, Engels, Lenin și Stalin!⁶⁰¹

Au fost decretate patru zile de doliu național, în timpul cărora diverse personaje publice s-au întrecut să-l laude pe dictator. Au fost repetate la nesfârșit titlurile care-i flatașă nesătura vanitate de-a lungul anilor: „conducător și îndrumător al muncitorilor din toată lumea“, „părinte al popoarelor“, „prieten și călăuză a tuturor celor ce trudes“, „conducătorul înțelept și priceput al poporului sovietic“, „cel mai mare geniu al tuturor timpurilor și popoarelor“, „soarele strălucitor al omenirii“, „noul Lenin“ și „vultur de munte și cel mai bun prieten al tuturor copiilor“.⁶⁰²

Pe 9 martie, într-o zi geroasă și cenușie, nouă oameni au purtat sicriul lui Stalin de la Casa Sovietelor, scena proceselor sale demonstrative, până la nou denumitul Mausoleu Lenin-Stalin din Piața Roșie. Malenkov a mers în fruntea procesiunii alături de Ciu En-Lai, ministrul de externe chinez, urmat de Beria și Hrușciiov, iar discursurile de rămas-bun au fost citite de Molotov, Beria și Malenkov. Apoi Iosif Vissarionovici Stalin a fost înmormântat lângă „tovarășul său de arme“, cel care, în testamentul lui, avertizase în van asupra pericolului pe care îl reprezenta Stalin (vezi pp. 258–259).

Pentru cetățenii sovietici, educați de decenii de propagandă în spiritul preamăririi Marelui Cărmaci, moartea lui Stalin a fost un motiv de suferință autentică. O mulțime uriașă a sfidat gerul de afară pentru a participa la ceremonie, acoperind Piața Roșie cu un

covor de flori⁶⁰³. Mulți au declarat că se simt „orfani” după moartea dictatorului, temându-se că, fără mâna lui călăuzitoare, Uniunea Sovietică avea să fie acum copleșită de forțele capitaliste amenințătoare. Romancierul Aleksandr Zinoviev avea să comenteze mai târziu isteria colectivă din subtextul suferinței populare:

Învățat cu deceniile de minciuni și prefăcătorie, poporul sovietic s-a convins de unul singur, fără greutate și fără regret, că simte o durere sinceră, [...] la fel cum mai târziu ființele dresate de comunism s-au autosugestionat cu mare ușurință să simtă o mânie sinceră la gândul fărădelegilor comise de fostul lor idol și de camarila lui, fărădelegi despre care spuneau că nu știuseră nimic, deși ele însele îi ajutaseră pe acoliții lui Stalin să le săvârșească.⁶⁰⁴

În cursul funeraliilor lui Stalin s-a produs o tragedie asemănătoare cu dezastrul de pe câmpul Hodînka, cel care aruncase o umbră asupra domniei lui Nicolae II (vezi pp. 169–170): cum Piața Roșie era asaltată de sute de mii de oameni, miliția a încercat să oprească mulțimea instalând bariere de camioane pe principalele artere ale capitalei. Dar în apropierea acestor stăvilare înghesuiala a fost atât de mare, încât mai mult de cinci sute de persoane au fost pur și simplu strivite. Vestea acestei catastrofe a fost cenzurată și, ca și subiectul Hodînka, a devenit tabu. Poetul Evgheni Evtușenko afirma că acesta a fost momentul când și-a dat seama că în țară se petrecea ceva necurat:

Suflarea a zeci de mii de oameni înghesuți unul într-altul se ridica asemenea unui nor alb [...]. Torente noi se vărsau din spate în fluviul acesta uman, crescând presiunea. [...] Eram prinși între zidurile caselor, pe o parte, și un șir de camioane militare, pe alta. „Dați camioanele din drum! urlau oamenii. Dați-le la o parte!” „Nu pot. N-am primit ordin!” striga un ofițer de miliție, foarte tânăr și derutat, aproape plângând de disperare. Mulțimea împingea oamenii în mașini, le zdrobea capetele; laturile camioanelor erau pline de șiroaie de sânge. Am simțit dintr-odată o ură feroce față de tot ce dăduse naștere celui „n-am primit ordin”, încât oamenii puteau să moară din cauza tâmpeniei cuiva. Pentru prima dată în viață m-am gândit cu ură la omul pe care-l înmormântam. Nu putea fi neștiutor de acest dezastru. Acel „n-am primit ordin” era ceea ce provocase haosul și vărsarea de sânge.⁶⁰⁵

Obiectul furiei lui Evtușenko era autocrația sovietică, felul în care societatea fusese îndoctrinată să nu gândească singură și ușurința sinistă cu care era lăsată pradă haosului și vărsării de sânge. Estimările numărului total de victime ale regimului stalinist variază enorm. Aleksandr Soljenițin afirma că până la 60 de milioane de oameni au murit ca urmare a brutalității lui Stalin – în război, de foame, torturați și executați; Robert Conquest, faimosul cronicar al Terorii, vorbește despre 20 de milioane, iar istoricul britanic Norman Davies, ale cărui lucrări au beneficiat de cele mai recente cercetări în domeniu, estimează 50 de milioane.

La vremea morții lui Stalin, URSS suferea de un deficit uriaș de bărbați tineri, în cea mai mare parte din cauza războiului, dar și pentru că foarte mulți dispăruseră în Gulag. Producția industriei grele revenise aproape la nivelul antebelic, dar economia în ansamblul ei se afla într-o situație dificilă. Agricultură sovietică făcea eforturi disperate să hrănească o populație urbană tot mai mare; producția de bunuri de consum și de servicii crescuse infim, iar rețeaua și mijloacele de transport erau în continuare foarte prost organizate. Criza de locuințe nu se sfârșise, și forța de muncă trăia în condiții deplorabile, fără stimulente care să asigure creșterea randamentului muncii. Succesorii lui Stalin aveau să se confrunte cu probleme materiale de amploare, adânc înrădăcinate, și cu o populație care

fusese decimată fizic și traumatizată psihologic. Mai presus de toate, se puneă însă întrebarea cum să se raporteze la moștenirea celui care condusese țara atâta vreme cu atâta brutalitate.

Note

553. Documente de la UK Public Records Office: CAB120/691/109040/002. Facsimilul este disponibil la adresa <http://www.history.neu.edu/PRO2/pages/002.htm>; vezi și J. Lewis, *Changing Direction: British Military Planning for Post-War Strategic Defence*, Routledge, London, 2008, pp. xxix–xxxix.
554. J. Muller (ed.), *Churchill's „Iron Curtain“ Speech Fifty Years Later*, University of Missouri Press, Columbia, Missouri, 1999, pp. 9–10.
555. Robert McNeal (ed.), *Lenin, Stalin, Khrushchev: Voices of Bolshevism*, Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1963, p. 120 [„Declarațiile generalissimului I.V. Stalin cu privire la discursul d-lui Churchill“, în *Scânteia*, vineri, 1 martie 1946, p. 4 – n.t.].
556. *Ibid.*, pp. 121–123. Textul integral este disponibil la adresa <http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1946/03/x01.htm> [trad. rom. în „Declarațiile generalissimului...“, art. cit. – n.t.].
557. T.B. Cochran, R.S. Norris, O.A. Bukharin, *Making the Russian Bomb: From Stalin to Yeltsin*, Westview Press, Oxford, 1995, p. 24.
558. D. Holloway, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–56*, Yale University Press, London, 1994, p. 171 [David Holloway, *Stalin și bomba atomică*, trad. rom. Mihaela Andreiovici și Agop Bezerian, Institutul European, Editura Mașina de Scris, Iași, 1998; răspunsul lui Stalin este reprodus după broșura *Interview acordat domnului Alexander Werth*, corespondentul din Moscova al ziarului Sunday Times, la 17 septembrie 1946, Editura Partidului Comunist Român, 1946, p. 7 – n.t.].
559. A. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945–51*, Methuen, London, 1984, p. 46.
560. V. Erofeev, interviu pentru un documentar radio PBS, fără dată.
561. R. Bideleux, I. Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, Routledge, London, 1998, p. 528.
562. Cochran, Norris, Bukharin, *op. cit.*, p. 10 [trad. rom. în David Holloway, trad. cit., pp. 125–126 – n. t.].
563. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 482.
564. *Ibid.*, p. 440.
565. Holloway, *op. cit.*, pp. 201–202 [trad. rom. cit., p. 192 – n.t.].
566. *Ibid.*, p. 202 [trad. rom. cit., p. 192 – n.t.].
567. *Ibid.*, p. 204; vezi și G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 522 [trad. rom. cit., p. 194 – n.t.].
568. Holloway, *op. cit.*, p. 207 [trad. rom. cit., p. 196 – n.t.].
569. Citat după A.S. Pușkin, *Călărețul de aramă*, trad. rom. George Lesnea, Editura Cartea Rusă, București, 1949 (n.t.).
570. Holloway, *op. cit.*, p. 186 [trad. rom. cit., p. 177 – n.t.].
571. *Ibidem*, p. 194 [trad. rom. cit., p. 184 – n.t.].

572. Hosking, *Russia*, op. cit., p. 513.
573. Semnificația inițialelor n-a fost niciodată confirmată oficial, dar se crede că e vorba de un acronim al expresiei *Rossii delaet sama* („Rusia face [asta] singură”).
574. Holloway, op. cit., p. 217 [trad. rom. cit., pp. 205– 206 – n.t.].
575. *Ibidem*, p. 216 [trad. rom. cit., p. 205 – n.t.].
576. Procedând astfel, Stalin sădea de asemenea bănuiala că URSS ar fi putut să pregătească deja următorul pas în cursa înarmării nucleare, și anume bomba cu hidrogen. Căutarea unei noi arme avea să dureze până în 1961, când Uniunea Sovietică a testat o bombă de o sută de megatone, de cinci ori mai puternică decât orice testaseră vreodată Statele Unite până atunci și de o mie de ori mai puternică decât bomba de la Hiroshima. „Țarul“, cum avea să fie cunoscută bomba, era capabil să radă de pe fața pământului o localitate de mărimea Londrei.
577. *Ibid.*, p. 259 [trad. rom. cit., p. 248 – n.t.].
578. R. Miller, *To Save a City: The Berlin Airlift, 1948–1949*, Texas A&M University Press, College Station, Texas, 2000, p. 201.
579. S. Sebag-Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Weidenfeld & Nicolson, London, 2003, p. 511 [*Stalin – curtea țarului roșu*, trad. rom. Cătălin Drăcsineanu, Polirom, Iași, 2014 – n.t.].
580. În legătură cu modul servil, dar uneori stângaci, în care opinia publică sovietică încerca să susțină linia politică oficială circulă următoarea anecdotă: în 1956, în timpul unei scurte perioade de reconciliere între cele două țări, mulțimea s-a adunat să-l întâmpine pe liderul iugoslav sosit într-o vizită la Moscova. Pe pancarte stătea scris: „Trăiască Tito și clica sa însetată de sânge!“
581. Articol în *Independent* din 12 iunie 1993: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/stalin-planned-to-kill-tito-by-infesting-him-with-the-plague-1491079.htm>
582. Articol în revista *Time* din 23 august 1948: <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,799003-3,00.html>. Despărțindu-se de Moscova și mergând singur mai departe, Tito a reușit ceea ce Ungaria și Cehoslovacia aveau să rateze în următoarele două decenii. Amintirea sfidării iugoslave a contribuit aproape sigur la hotărârea Kremlinului de a zdrobi revoltele ulterioare din alte țări.
583. Încă în 1945, Tito avertizase cele două superputeri: „Cerem ca oricine să fie lăsat să rămână stăpân în casa lui [...]; nu vrem ca marile puteri să ne implice în vreo politică a sferelor de interese.“ (S. Ramet, *The Three Yugoslavias: State Building and Legitimation, 1918–2005*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 2006, p. 176).
584. A. London, *On Trial*, trad. engl. A. Hamilton, Macdonald, London, 1968, pp. 315– 316.
585. D. Halberstam, *The Coldest Winter: America and the Korean War*, Hyperion, New York, NY, 2007, p. 352.
586. *Ibidem*, pp. 352–353.
587. Moscova boicota ONU de la începutul anului în semn de protest față de prezența Taiwanului în Consiliul de Securitate.
588. Holloway, op. cit., p. 280 [trad. rom. cit. – n.t.].
589. G. Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, New Haven, Connecticut, 2006, p. 370.
590. Holloway, op. cit., p. 273 [trad. rom. cit. – n.t.].
591. Sebag-Montefiore, op. cit., p. 515 [trad. rom. cit., p. 491 – n.t.].
592. Klement Gottwald, președintele cehoslovac, declara: „În timpul anchetei și al procesului intentat centrului conspirativ antistatal, am descoperit un nou canal prin care trădarea și spionajul

pătrund în Partidul Comunist. E vorba de sionism“ (K. Gottwald, *Selected Speeches and Articles*, 1929–1953, Orbis, Praga, 1954, pp. 230–231).

593. *Pravda* din 13 ianuarie 1953, citat în Ia. Rapoport, *The Doctors' Plot of 1953*, trad. engl. N. Perova, R. Bobrova, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1991.

594. Sebag-Montefiore, *op. cit.*, p. 558 [trad. rom. cit., p. 491– n.t.].

595. Holloway, *op. cit.*, p. 292 [trad. rom. cit., p. 51 – n.t.].

596. Hrușciiov era ucrainean de origine (n.t.).

597. S. Deveatov și V. Iliaev, *Blijniia dacea Stalina* [*Casa de vacanță a lui Stalin*], Moscova, 2008, pp. 42 și urm.

598. În vremurile acelea, drumul până la casa de vacanță lua în jur de cincisprezece minute, așa că o asemenea întârziere a devenit motiv de numeroase speculații. Oare Beria și colegii săi au fost prea speriați ca să se ducă, sau încercau cumva în secret să-i lase lui Stalin mai mult timp să moară?

599. E o ironie a sorții faptul că mulți dintre medicii cei mai buni ai țării erau în vremea aceasta la Lubianka, în spatele grătilor, chiar din vina lui Stalin.

600. R. Conquest, *Stalin, Breaker of Nations*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1991, p. 312.

601. Anunț la postul de radio sovietic, 6 martie 1953. Pentru o relatare din perspectivă occidentală a momentului respectiv vezi Victor Zorza (corespondentul ziarului britanic *The Guardian*), la adresa <http://theguardian.com/century/1950-1959/Story/0,,105154,00.html>.

602. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 507.

603. Serghei Prokofiev, care a murit în aceeași zi cu Stalin, n-a avut flori la înmormântare; toate fuseseră rechiziționate pentru ceremonia oficială. Doar pentru că o vecină de treabă a adus câteva ghivece la mormântul lui a avut compozitorul parte de câteva flori (S. Morrison, *The People's Artist: Prokofiev's Soviet Years*, Oxford University Press, Oxford, 2009, p. 388).

604. A. de Jonge, *Stalin and the Shaping of the Soviet Union*, Collins, London, 1986, p. 508.

605. E. Evtușenko, *A Precocious Autobiography*, Dutton, New York, 1963, pp. 85– 86.

Capitolul 35

Moștenirea lui Stalin

Stalin nu permisesese nici un fel de discuții despre cine avea să-i urmeze la conducere. În confuzia care a urmat morții acestuia, Lavrenti Beria, Viaceslav Molotov, Gheorghi Malenkov și Nikita Hrușciiov și-au asumat în grabă guvernarea țării. Una dintre primele lor acțiuni a fost să oprească dosarul „doctorilor-sabotori” și să încerce să potolească discursul antisemit. S-au apucat să pună hârtiile lui Stalin „în ordine”, sarcină dificilă și potențial primejdioasă pentru niște oameni care luaseră ei înșiși parte la excesele stalinismului. Toți aveau ceva de ascuns și toți voiau să-și protejeze interesele. Cercul numeroase zvonuri că Beria ar fi furat seiful cu documente din casa de vacanță a dictatorului pentru a distruge materialele compromițătoare pe care Stalin le strânsese despre el (și ca să culeagă informații similare despre colegii săi). „Conducerea colectivă” părea fericită să împartă responsabilitățile puterii; în realitate, fiecare își dorea cu disperare să rămână singurul conducător.

Malenkov, discipol credincios al lui Stalin, descris de Evtușenko drept „un bărbat cu chip efeminat și dicție studiată”, părea candidatul cel mai probabil. A fost numit imediat președintele Consiliului de Miniștri, practic prim-ministrul țării. În septembrie, Hrușciiov a preluat de la Malenkov rolul de secretar al partidului, și a început o perioadă de duumvirat. Beria domnea însă în continuare amenințător, în fundal, ca șef al serviciilor de securitate, deținător al multor informații secrete despre toată lumea. Temerea neexprimată era că un nou dictator ar fi putut să acumuleze tot atâta putere ca și Stalin, iar Beria părea să se potrivească cel mai bine acestui profil. Descrierea bucuriei pe care Svetlana Allilueva spune că o simțise Beria la moartea lui Stalin este întărită de o afirmație ulterioară a lui Hrușciiov și a dat naștere la speculații potrivit cărora Beria l-ar fi otrăvit pe dictator.⁶⁰⁶ Cadavrul a fost autopsiat, dar concluziile medicilor legiști „s-au pierdut”, și cauza oficială a morții nu a fost stabilită niciodată.

Imediat după moartea lui Stalin, Beria decretase o amnistie pentru toți condamnații care aveau pedepse mai mici de cinci ani, cu excepția deținuților politici. În vara lui 1953, străzile erau pline de pungași și mici infractori eliberați din lagăre, și circulau zvonuri că Beria plănuia să-i folosească pentru a prelua puterea. Hrușciiov n-a mai stat pe gânduri. L-a avertizat pe Malenkov că „Beria ne pregătește ștreangul” și i-a propus o alianță pentru a preveni această amenințare.⁶⁰⁷ Malenkov, care lucrase îndeaproape cu Beria în ultimii ani ai epurărilor și care avea multe de ascuns, a fost de acord. Hrușciiov și-a asigurat și sprijinul mareșalului Jukov și al câtorva membri ai Prezidiului Comitetului Central (cum se numea acum fostul Birou Politic). La următoarea ședință a acestuia, pe 26 iunie, a luat cuvântul și l-a acuzat pe Beria că ar fi fost spion britanic. A propus excluderea lui din Comitetul Central, propunere care a fost adoptată fără întârziere. Luat prin surprindere, Beria abia a apucat să mormăie: „Ce se întâmplă, Nikita Sergheevici? De ce-mi căutați

nod în papură?”⁶⁰⁸, că Jukov și un grup de ofițeri înarmați au dat buzna în sală să-l aresteze. La procesul din decembrie 1953, Beria a fost condamnat pentru înaltă trădare, terorism și activitate contrarevoluționară. Auzind sentința, șeful serviciilor secrete s-a prăbușit în genunchi și a implorat în zadar să-i fie cruțată viața. A fost luat imediat și dus în fața plutonului de execuție. Trupul i-a fost incinerat și cenușa împrăștiată undeva în afara Moscovei. În comentariul lui Hrușciov se simte o undă de ușurare: „Beria a fost ucis în ședința Prezidiului în cadrul căreia el se așteptase să preia întreaga putere”⁶⁰⁹. Serviciile de securitate au fost trecute sub controlul partidului și redenumite KGB (*Komitet Gosudarstvennoi Bezopasnosti* – Comitetul pentru Securitatea Statului). Foștii aliați ai lui Beria au fost demiși.⁶¹⁰

Ca șef al poliției secrete, Beria fusese răspunzător de trimiterea unui număr uriaș de oameni în lagăre, precum și de administrarea Gulagului. Pe tot cuprinsul țării, deținuții au întâmpinat vestea morții lui azvârlind cu căciulile în aer de bucurie. De la sfârșitul războiului, diverse grupuri de soldați și partizani condamnați creaseră probleme în Gulag, și căderea lui Beria a dezlănțuit un val de revolte. Cea mai amplă s-a desfășurat în lagărul Kenghir, din Kazahstan, unde, în vara lui 1954, aproximativ 13 000 de deținuți au intrat în grevă. Potrivit lui Soljenițin, în climatul de incertitudine politică de după moartea lui Stalin, conducerea instituțiilor de detenție era derutată. „Nimeni nu știa cum e mai bine, și exista pericolul să greșească! Făcând exces de zel și trăgând în mulțime, se puteau trezi că sunt acoliți ai lui Beria. Dar și dacă nu se străduiau și nu-i determinau în mod energic să iasă la lucru riscau să fie considerați acoliți ai aceluiași.”⁶¹¹

În timp ce autoritățile șovăiau, revoltații au preluat controlul lagărului. Și-au format propria administrație provizorie, condusă de foști ofițeri de armată, cerând scurtarea zilei de muncă, condiții mai bune și o revizuire a tuturor pedepselor. Nu erau pur și simplu niște infractori răsculați; voiau ca regimul să le facă dreptate și cereau o doză de omenie în modul în care erau tratați de către stat. După 42 de zile de ezitări, trupele Armatei Roșii au fost trimise să înăbușe revolta cu tancuri T-34 și au omorât 700 de oameni.⁶¹² Dar sacrificiul deținuților de la Kenghir și din alte lagăre din toată țara nu a fost cu totul zadarnic. Revoltele au demonstrat conducerii sovietice că sistemul judiciar era viciat. A fost înființată o comisie de anchetă condusă de secretarul Comitetului Central Piotr Pospelov. Raportul acesteia, încheiat la începutul anului 1956, descria limpede abuzurile sistemului de justiție sumară din URSS începând cu anii '30, într-o perioadă, deci, când nici unul dintre conducătorii din 1956 ai partidului nu fusese cu totul inocent.

Raportul Pospelov a dat naștere unei dileme. Dacă liderii îl țineau secret, însemna că mușamalizează crimele stalinismului, lăsând poate cale deschisă unui nou dictator, în viitor. Dar, dacă-l publicau, riscuau să fie acuzați de complicitate la abuzuri. Al XX-lea Congres al partidului, primul de la moartea lui Stalin, era programat pentru februarie 1956, la mai puțin de o lună după apariția raportului. Trebuiau să ia o decizie rapidă. Și cel care a făcut-o a fost Hrușciov.

Nikita Sergheevici Hrușciov era un personaj surprinzător de machiavelic. Inițial oier, devenise apoi miner în Bazinul Donului. În timpul Primului Război Mondial participase activ la mișcarea muncitorească și, în Revoluție, luptase de partea Roșiilor, înscriindu-se în 1918 în partidul bolșevic. Avansase în sistemul organizațiilor locale de partid și în 1938

fără numit prim-secretar al Partidului Comunist Ucrainean. În 1949 devenise secretar al Comitetului Central de la Moscova.⁶¹³

Sir William Hayter, ambasadorul britanic în Uniunea Sovietică din anii 1950, îl descria pe Hrușciov drept inteligent, energic și ambițios. Nu era un intelectual, mi-a spus Hayter trei decenii mai târziu, și avea o fire grosolană, necizelată, dar posedea o tenacitate încâpățănată care i-a prins bine. Conversația lui era presărată cu zicale populare și accentul ucrainean îl făcea uneori greu de urmărit, dar Hrușciov profita chiar și de aceste împrejurări, punându-și oponentii pe picior greșit cu comentarii colorate, adesea scabroase. În memoriile sale, Hayter îl descrie ca pe „un tăuraș care, îndreptat în direcția potrivită, o pornea în trombă și-și spulbera ținta, trântind la pământ tot ce-i stătea în cale”. La început, diplomatul britanic îl subestimase, indus în eroare de manierele lui grosiere, țărănești. În 1954, la un dineu, i se păruse că lui Hrușciov îi era greu să urmărească discuția – fusese nevoie ca Malenkov să-i explice despre ce era vorba „în cuvinte monosilabice”. Ca toți ceilalți angajați ai ambasadei britanice, Hayter crezuse că Malenkov, un bărbat de origine aristocratică, cu o vorbire și o educație aleasă, era cel mai probabil candidat la conducerea țării. Dar curând aveau să-și dea seama cât de tare se înșelaseră.⁶¹⁴

Hrușciov își asigurase victoria încă dinaintea congresului din februarie 1956. Ca și Stalin cu câteva decenii mai devreme, se folosise de poziția sa de prim-secretar pentru a-și instala oamenii de încredere în poziții influente. Malenkov fusese silit să renunțe la postul de președinte al Consiliului de Miniștri, pe care îl preluase Bulganin, aliatul lui Nikita Sergheevici. Simțind primejdia, Malenkov se aliase cu vechii săi tovarăși de stalinism, Molotov și Kaganovici, opunându-se aspirațiilor lui Hrușciov.

Acesta a fost nevoit să reacționeze, și Raportul Pospelov s-a dovedit o armă utilă. Oponentii lui fuseseră cu toții implicați în epurările din anii '30; ei ar fi avut cel mai mult de pierdut dacă raportul era dat publicității, și Hrușciov a insistat să fie adus la cunoștința tuturor. „Dacă nu spunem adevărul la congres, a spus el, va trebui s-o facem altă dată, ulterior. Și atunci noi nu vom mai fi cei care vor ține discursurile, ci cei anchetați.”⁶¹⁵ Malenkov și ceilalți au obiectat, astfel încât pe 14 februarie, în ziua când lucrările congresului au fost deschise, conducerea nu ajunsese încă la un consens.

În chiar ultima zi a reuniunii, pe 25 februarie, Hrușciov a anunțat o sesiune neprogramată, cu ușile închise, care urma să se țină fără observatori sau delegați străini. S-a apropiat de microfon în sala Marelui Palat din Kremlin și a ezitat o clipă înainte de a începe. Textul pe care-l ținea în mână și care avea să rămână în istorie drept „Raportul despre cultul personalității și urmările sale” – sau, mai simplu, „Raportul secret” – se baza pe o versiune preliminară pe care i-o furnizase Pospelov. Dar Hrușciov lărgise sfera dezvăluirilor pe care avea de gând să le facă. Pentru prima dată au fost citite în public două documente ale lui Lenin: testamentul care îl condamna pe Stalin și scrisoarea în care amenința să rupă orice relație cu el. În sală s-a produs rumoare, dar Hrușciov a continuat. Stalinismul, a spus el, fusese o perversiune nefericită a idealurilor comunismului; cultul personalității, care făcea ca un singur om să devină atât de puternic, încât deciziile lui să fie suficiente pentru a distorsiona valorile autentic comuniste, violase normele conducerii colective și afectase negativ reputația partidului.

După moartea lui Stalin, Comitetul Central al partidului a început să promoveze cu fermitate și consecvență politica de explicare a caracterului inadmisibil, străin spiritului marxism-leninismului, al preamăririi unei personalități, al transformării ei într-un supraom cu trăsături supranaturale, asemenea unei zeități. Un asemenea om părea că știe totul, vede totul, gândește pentru toți, poate face totul, este infailibil. O asemenea concepție despre individ și, în mod concret, despre Stalin a fost cultivată mulți ani la noi. [...] Cultul personalității [...], la un moment dat, s-a transformat într-o sursă de denaturări dintre cele mai grosolane și mai grave ale principiilor de partid, ale democrației de partid, ale legalității revoluționare.⁶¹⁶

Rezultatul, a spus Hrușciiov, a fost o stare generală și necontrolată de ilegalitate și nedreptate, cu represii și crime la scară națională. Cuvintele lui au fost întâmpinate de un murmur în sală: discursul devenea incendiar.

Stalin era foarte bănuitor, de o susceptibilitate bolnăvicioasă. [...] El putea să se uite la om și să-i spună: „Azi îți cam joacă ochii“ sau „Astăzi îți întorci capul cam des, nu mă privești în ochi“. Această susceptibilitate patologică i-a produs o neîncredere nemotivată, inclusiv față de activiștii de frunte ai partidului, pe care îi cunoștea de mulți ani. El vedea pretutindeni și peste tot numai „dușmani“, „duplicitari“, „spioni“ [...], făcând astfel posibil ca toți cei care nu erau de acord într-o anumită privință cu Stalin [...] să fie supuși celor mai crunte represalii. [...] „Recunoașterea“ [...] era obținută prin presiuni fizice asupra acuzatului. Aceasta a condus la [...] transformarea în victime a multor oameni nevinovați care, în trecut, militaseră pentru linia partidului. [...] Arestările în masă și deportările a mii și mii de oameni, execuțiile fără judecată și anchetă normală au generat neîncrederea oamenilor unii în alții, spaimă și chiar înverșunare.⁶¹⁷

Stalin fusese amestecat în asasinarea lui Serghei Kirov, a spus Hrușciiov, iar dosarul doctorilor-sabotori și dosarul Leningrad fuseseră niște invenții. Epurările criminale din anii '30 și represaliile îngrozitoare împotriva participanților la Congresul Învingătorilor din 1934 fuseseră toate puse în practică la cererea lui Stalin; chiar și modul cum gestionase războiul se dovedise un dezastru național. „A fost un laș, a spus Hrușciiov. A intrat în panică. Nu s-a dus pe front nici măcar o dată în tot războiul.“⁶¹⁸

Timp de patru ore, delegații au ascultat în stare de șoc. Încheierea discursului a fost urmată de „o tăcere de moarte“; apoi oamenii s-au ridicat și au început să se împrăștie, neștiind ce ar fi trebuit să-și spună. Unii dintre cei prezenți erau încântați că umbra dictatorului fusese alungată, cel puțin în parte; alții se temeau de dezvăluirea participării lor la abuzurile staliniste. În zilele și săptămânile care au urmat au apărut relatări despre delegați care făcuseră atac de cord și despre oameni care se sinucisera. Cuvântarea n-a fost publicată în presa sovietică, dar a fost citită membrilor de partid în ședințe speciale. Comuniștii din alte țări, care nu putuseră asculta discursul lui Hrușciiov, au aflat curând de el și au transmis mare parte din ideile lui peste hotare. Niște delegați polonezi au înmănat textul redacțiilor *The New York Times* și *Observer*.⁶¹⁹

Hrușciiov fusese fără îndoială curajos dezavuând moștenirea stalinistă, dar discursul lui fusese un compromis. Se concentrase asupra represiei membrilor Partidului Comunist, nu asupra suferințelor îndurate de cetățenii de rând; se ocupase numai de evenimentele de după 1934 și dăduse toată vina pe Stalin. Sugerase că el, Hrușciiov, și alți lideri de partid nu știuseră suficient despre acțiunile lui Stalin la vremea respectivă ca să poată interveni și să-l oprească. Insistase totuși să-l critice pe Beria și făcuse anumite aluzii la faptul că Malenkov avea o legătură strânsă cu crimele lui Stalin.

Discursul a însemnat pentru Hrușciiov asumarea unui risc uriaș. Partidul ar fi putut să se întoarcă împotriva lui, și el însuși era vulnerabil la critici pentru acțiunile din trecut. În toată țara au urmat discuții aprinse și câteva demonstrații vehemente împotriva „calomnierii” lui Stalin. Mihail Gorbaciov, tânăr pe atunci, a fost stupefiat de reacția la „raportul secret” a locuitorilor orașului său natal, Sevastopol, unde mulți îl considerau încă pe Stalin părintele poporului, nu opresorul lui. În Gruzia, protestatarii au ieșit pe străzi apărând onoarea liderului mort. Mii de oameni au scandat „Slavă marelui Stalin!” și „Jos Hrușciiov!”. Protestele au degenerat în tulburări de stradă, în care au fost omorâți sau răniți zeci de oameni. Anii de propagandă și dezinformare dezorientaseră populația, care nu mai era capabilă să despartă adevărul de minciună.⁶²⁰

În ciuda protestelor, inițiativa lui Hrușciiov s-a bucurat de o susținere substanțială.⁶²¹ Oficialii de partid și de stat de nivel mijlociu și inferior, majoritatea prea tineri ca să fi putut lua parte la crimele epocii staliniste, erau bucuroși că teroarea și „cultul personalității” aveau să fie interzise în favoarea „conducerii colective” și a „legalității socialiste”.⁶²² Voiau garanții că abuzurile trecutului n-aveau să se repete și că țara avea să o ia pe calea democratizării. Sprijinul „de jos”, pe care Hrușciiov l-a primit în 1956, avea să-i prindă bine în lupta ulterioară pentru putere, slăbind în același timp poziția viitorilor săi oponenți – Molotov, Malenkov și Kaganovici, staliști înveterați.

„Raportul secret” a avut urmări imediate și nu tocmai bine-venite în Europa Centrală și de Est. În Ungaria și Cehoslovacia avuseseră deja loc tulburări după moartea lui Stalin, căci oamenii simțiseră prilejul de a se elibera într-o anumită măsură de dominația sovietică. În Germania Democrată, cinci sute de muncitori aflați în grevă fuseseră uciși după ce solicitaseră demisia guvernului stalinist.⁶²³ Cuvântarea lui Hrușciiov dădea acum speranțe noi mișcărilor reformiste și de opoziție din toată Europa de Est. În Polonia, intelectualii au cerut schimbări, iar muncitorii au intrat în grevă; 38 de oameni au fost uciși la Poznań în ciocnirile dintre protestatari și miliție. Hrușciiov a amenințat că trimite tancurile la Varșovia dacă autoritățile nu reînstaurează ordinea. Tensiunile s-au mai aplanat după ce Władysław Gomułka a devenit șeful partidului, în 1956, înlocuind fostul guvern stalinist și introducând un soi mai liberal de comunism „național”. Țăranilor li s-a permis să părăsească gospodăriile colective, iar Bisericii Catolice i s-a permis să predea religia în școli. Amintindu-și poate de concluzia sarcastică a lui Stalin că „a impune comunismul în Polonia e ca și cum ai încerca să pui șaua pe o vacă”, Moscova a acceptat.⁶²⁴

Criza din Ungaria avea să fie mult mai profundă. De la sfârșitul războiului, țara suferea sub dictatura lui Mátyás Rákosi, „cel mai bun discipol maghiar al lui Stalin”. Dar concesiile obținute de polonezi îi făcuseră pe unguri să creadă că ar fi putut căpăta și ei un anumit grad de autonomie. În paralel cu schimbările din Polonia, Rákosi a fost înlăturat de la putere în vara lui 1956. N-a fost însă suficient. Reformele limitate au dat speranțe populației. Pe 23 octombrie, 20 000 de studenți au ieșit pe străzile Budapestei, cerând dreptul la liberă exprimare, alegeri libere la care să poată participa partide de opoziție autentice și retragerea forțelor sovietice de ocupație. Până seara, mulțimea număra aproape 200 000 de oameni, care au răsturnat o statuie de zece metri înălțime a lui Stalin, au desfășurat steagul Ungariei cu stema comunistă decupată și au atacat sediul poliției secrete

maghiare. Miliția a tras în demonștranti, și între aceștia și trupele sovietice și maghiari au izbucnit lupte de stradă.⁶²⁵ Prim-ministrul vremii, Imre Nagy, a avut de gestionat o adevărată revoluție. El însuși reformist, Nagy se simțea solidar cu manifestanții în privința mai multor doleanțe și, după o discuție tensionată cu membrii cabinetului său, a anunțat că guvernul susține cauza populației. Nagy a rămas în legătură cu Kremlinul și, pe 28 octombrie, păreau să fi ajuns la o înțelegere. A fost anunțat un armistițiu, și trupele sovietice s-au retras din Budapesta.

La Moscova, membrii prezidiului aveau păreri împărțite. Într-un efort de a păstra unitatea blocului comunist în fața Occidentului, Hrușciov îi făcuse avansuri lui Tito, încercând să resusciteze relațiile sovieto-iugoslave. Ajunsese la un compromis și cu Polonia. Dar acum Ungaria amenința să submineze totul. După mai multe ezitări, prezidiul a decis să acționeze. Țările membre ale Pactului de la Varșovia au fost înștiințate că împotriva „forțelor contrarevoluționare” din Ungaria aveau să fie luate măsuri de natură militară. (Într-o discuție cu Tito, Hrușciov întreba pe un ton de văicăreală: „Ce variante avem? Dacă lășăm lucrurile în voia lor, Occidentul va spune că suntem fie proști, fie slabi, ceea ce-i tot una. Nu ne putem permite așa ceva, nici în calitate de comuniști, nici de internaționaliști, și nici noi, statul sovietic. Am avea capitaliști la frontiera Uniunii Sovietice”⁶²⁶.)

Pactul de la Varșovia fusese creat de Uniunea Sovietică în 1955 ca replică militară la NATO și ca modalitate de a lega Europa de Est de Uniunea Sovietică. Actul lui fondator promitea „respect pentru independența și suveranitatea statelor membre” și „neamestec în treburile lor interne”. Ungaria avea să descopere curând cât de goală era această retorică.

Pe 4 noiembrie, trupele Armatei Roșii, însoțite de 3 000 de tancuri și conduse de mareșalul Konev, unul dintre eroii Bătăliei pentru Berlin, au dezlănțuit Operațiunea Vârtejul, pentru a recăpăta controlul asupra Budapestei.⁶²⁷ (Rezoluția adoptată de Comitetul Central sovietic justifica această inițiativă spunând că ar fi „de neiertat” ca Uniunea Sovietică „să nu ajute clasa muncitoare din Ungaria în lupta ei împotriva contrarevoluției”.) Invazia i-a luat pe maghiari prin surprindere. Imre Nagy negociase cu Iuri Andropov, ambasadorul Moscovei la Budapesta, neștiind că tancurile erau deja pe drum. A declarat imediat că Ungaria se retrage din Pactul de la Varșovia și a cerut ajutor Națiunilor Unite. Occidentul era însă implicat în criza Canalului Suez și, cum trupele britanice și franceze invadaseră Egiptul, Statele Unite nu prea aveau cum să condamne Uniunea Sovietică. Lăsați singuri în fața agresorilor, maghiarii au luptat cu vitejie. Grupuri izolate au rezistat timp de o săptămână.⁶²⁸ Dar, pe 10 noiembrie, după ce mii de oameni muriseră deja și mare parte din centrul capitalei fusese prefăcut în ruine, revoluția a fost înăbușită. Nagy a fost arestat, închis de autoritățile sovietice timp de 18 luni și spânzurat în iunie 1958.⁶²⁹ Secretarul general al partidului comunist maghiar, János Kádár, care cooperase cu invadatorii sovietici, a fost desemnat șeful guvernului. Moscova reușise să dea un exemplu și să-și păstreze intactă centura de „state-tampon”. Dar acțiunile ei îi revoltaseră pe numeroși comuniști din Occident și afectaseră autoritatea lui Hrușciov și acasă, și peste hotare.

Discursul lui secret dăduse naștere la nesiguranță în URSS și la tulburări în Europa răsăriteană. Denunțarea stalinismului alienase unele state comuniste tradiționaliste precum

Albania și, mai important, China. Comunismul chinez era intrinsic și doctrinar, motivat de ideologia stalinistă. Cu cât Hrușciiov vorbea mai mult despre coexistența pașnică alături de Occident, cu atât Mao Zedong se temea mai tare de o îndulcire a ortodoxiei comuniste și de o posibilă lipsă de fermitate din partea Moscovei când ar fi fost vorba să-l sprijine în opoziția sa față de Statele Unite. În câțiva ani, Beijingul avea să denunțe oficial „clima trădătoare revizionistă din interiorul conducerii sovietice“⁶³⁰.

Poziția dominantă a lui Hrușciiov în conducerea colectivă aflată la cârma țării începea să se șubrezească. Părând să nu-și dea seama de primejdie, el acționa în continuare cu o încredere în sine triumfătoare și chiar cu aroganță – trăsătură care îl avantajase până atunci. În ciuda faptului că atacase „cultul personalității“, avea grijă ca imaginea lui să apară zi de zi în presă, cerea să fie adulat la radio, la televizor și în cinematografe și insistă să se dea în spectacol de pe poziții de autoritate; a fost foarte încântat când nepotul lui l-a întrebat: „Bunicule, tu ești țarul?“⁶³¹ Dar stilul grosolan și condescendent i-a îndepărtat pe potențialii susținători, iar slăbiciunea pentru alcool și bancurile fără perdea au iscat temeri că un asemenea lider ar fi putut să facă Uniunea Sovietică de râs pe scena internațională.

Molotov, în particular, voia de mult să scape de Hrușciiov. Ca apropiat al lui Stalin, îi displaceau revelațiile legate de procesul de liberalizare inițiat de noul conducător al partidului. În iunie 1957, împreună cu Malenkov și cu Kaganovici, i-a convins pe majoritatea membrilor prezidiului să ceară demisia lui Hrușciiov. La o ședință a Consiliului de Miniștri, colegii i-au spus acestuia în față ce doreau și i-au cerut să se retragă. Hrușciiov a refuzat. Încercând să câștige timp, a argumentat că fusese ales de tot efectivul Comitetului Central și că nu avea să demisioneze fără acordul lui. A reușit să scape de data aceasta cu fața curată, dar avea nevoie să-și strângă suficienți susținători pentru a supraviețui votului care urma.⁶³² S-a adresat încă o dată mareșalului Jukov, acum ministru al apărării, și l-a rugat să mobilizeze forțele aeriene pentru a-i aduce din toată țara cât mai mulți membri ai Comitetului Central care erau de partea lui. Sprijinul lor a fost de ajuns pentru a-l salva pe Hrușciiov și a-i asigura funcția de secretar general al partidului. Atacându-și adversarii, acesta i-a acuzat acum de complicitate la crimele lui Stalin și i-a botezat „grupul antipartinic“. Lui Jukov i s-a cerut să-i denunțe pe Molotov și Malenkov drept principalii complici la epurările lui Stalin. Împreună cu Lazar Kaganovici, cei doi au fost excluși din Comitetul Central – soartă care, în alte timpuri, ar fi fost urmată de arestare și, poate, de execuție. (Kaganovici l-a sunat pe Hrușciiov să-i ceară îndurare, și acesta i-a răspuns vesel: „Cuvintele dumneavoastră confirmă încă o dată ce metode aveți de gând să folosiți pentru a vă atinge scopurile [...]. Îi măsurați pe alții după propriile dumneavoastră standarde. Dar mă subapreciați.“⁶³³) Hrușciiov a anunțat că Molotov avea să fie trimis ambasador în Mongolia, Malenkov urma să conducă o centrală electrică în Siberia, iar Kaganovici a fost făcut șeful industriei cimentului din Sverdlovsk. Toți trei fuseseră astfel înlăturați; dar, lăsându-i în libertate, Hrușciiov semnală faptul că utilizarea metodelor staliniste devenise inadmisibilă. Bulganin, care jucase și el un rol în conspirație, a fost silit să-și dea demisia din funcția de președinte al Consiliului de Miniștri, și Hrușciiov a rămas atât prim-secretar al partidului, cât și prim-ministru al țării. Poziția lui de conducător suprem era sigură, dar firea lui instabilă și imprevizibilă avea să influențeze hotărâtor cursul la fel de instabil și de imprevizibil al țării sale în anii următori.

606. În memoriile sale, Molotov pretinde că Beria însuși s-ar fi lăudat că-l otrăvise pe Stalin, spunându-le membrilor Biroului Politic că Stalin avusese de gând să-i înlăture și că el, Beria, îi salvase pe toți.

607. N. Khrushchev, *Memoirs of Nikita Khrushchev, Volume 2: Reformer*, red. Sergei Khrushchev, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2006, p. 186.

608. C. Andrew, O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, Sceptre, London, 1991, pp. 423–424.

609. N. Riasanovsky, *A History of Russia*, Oxford University Press, New York, New York, 1963, p. 598 [N. Riasanovski, *O istorie a Rusiei*, trad. rom. Areta Voroniuc, Institutul European, Iași, 2001, p. 554 – n.t.].

610. Beria n-a fost în mod cert spion britanic, dar soarta lui n-ar trebui să ne inspire milă. Anul 1998 a scos la iveală o nouă dovadă teribilă a firii sale. La proces, Beria fusese acuzat de o serie de violuri și violențe sexuale, dar asemenea învinuiri erau monedă curentă în timpul lui Stalin, ca mijloc de a-l umili pe acuzat, și nu toată lumea le credea. Când, ulterior, casa lui Beria din Moscova a devenit ambasada Tunisiei și în grădina s-a lucrat la conductele de apă, aici au fost descoperite osemintele a cinci fete tinere. Documentele din arhi vele declassificate au confirmat ceea ce mulți putuseră doar să bănuiască: există declarații date de gărzile de corp ale lui Beria potrivit cărora el îi pune a să-l plimbe prin Moscova și le arăta fete care urmau să fie răpite și aduse la el pentru a fi violate. Cele care se împotriveau prea tare sau amenințau să-l dea în vileag sfârșeau îngropate în grădina cu trandafiri a soției sale.

611. A.I. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago, Part V*, trad. engl. H.T. Willetts, Collins & Harvill, London, 1978, p. 289 [A. Soljenițin, *Arhipelagul Gulag*, trad. rom. cit., vol. 3, p. 250 – n.t.].

612. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986, p. 520.

613. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 348.

614. W. Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, Free Press, London, 2003, pp. 334–335. Vezi și V. Molotov, *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics – Conversations with Felix Chuev*, Ivan R. Dee, Chicago, Illinois, 1993, p. 161.

615. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 529.

616. M. Charlton, *Footsteps from the Finland Station: Five Landmarks in the Collapse of Communism*, Transaction Publ., New Brunswick, New Jersey, 1992, pp. 35 și urm. Textul integral în traducere engleză este disponibil la adresa <http://www.marxists.org/archive/khrushchev/1956/02/24.htm> [trad. rom. Vasile Limbide în Doina Jela, Vladimir Tismăneanu (eds), *Ungaria 1956: revolta minților și sfârșitul mitului comunist*, Curtea Veche, București, 2006, pp. 7–8 – n.t.].

617. *Ibidem* [trad. rom. cit., pp. 34–35, 14 și 16 – n.t.].

618. Taubman, *op. cit.*, p. 273.

619. Hosking, *Russia, op. cit.*, p. 530.

620. Taubman, *op. cit.*, p. 287.

621. *Ibid.*, p. 282.

622. Patruzeci de ani mai târziu, Mihail Gorbaciov a organizat o conferință în cinstea celui de-al XX-lea Congres al partidului, lăudând „curajul politic“ al lui Hrușciov și admirând „uriașele riscuri politice“ pe care și le asumase acesta. A susținut că Hrușciov dovedise „un

caracter moral“ inițiind procesul de demascare a crimelor staliniste. Un reformator sovietic modern recunoștea astfel cât de mult îi era dator unui predecesor cu o gândire asemănătoare.

623. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 538.

624. S. White, *Communism and Its Collapse*, Routledge, Londra, 2001, p. 36.

625. Hosking, *op. cit.*, p. 531.

626. Taubman, *op. cit.*, p. 297.

627. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 542.

628. Service, *op. cit.*, p. 343.

629. În 1989, la a 35-a comemorare a execuției lui Nagy, am participat la reînhumarea ceremonială a rămășițelor sale în Cimitirul Muncipal din Budapesta. Nimeni nu se aștepta ca sute de mii de maghiari să vină să asiste la acest act de reparare a uneia dintre nedreptățile trecutului comunist. Impactul ceremoniei a grăbit căderea comunismului în Ungaria.

630. L. Luthi, *The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2008, pp. 219 și urm.

631. Service, *op. cit.*, p. 349.

632. Hosking, *op. cit.*, p. 531.

633. Service, *op. cit.*, p. 345.

Partea a V-a
Democrați cu picioare de lut

Capitolul 36

Nikita Hrușcirov. Dezghețul

Pe 12 aprilie 1961, la orele 9.06 dimineața, ora Moscovei, Iuri Gagarin a răsucit în contact cheia navei spațiale *Vostok* și s-a întâlnit deasupra cosmodromului Baikonur din Kazahstan strigând *poehali!* („am plecat!“). „Am auzit un fluier și un zgomot din ce în ce mai puternic, scria el. Am simțit cum racheta gigantică tremură din toate încheieturile și cum încet, foarte încet, începe să se desprindă de pe platforma de decolare. Zgomotul nu era mai puternic decât te-ai fi așteptat să auzi într-un avion cu reacție, dar avea un asemenea spectru de tonuri și timbre muzicale, încât nici un compozitor n-ar putea nici măcar să spere să-l redea vreodată – nici un instrument muzical și nici o voce omenească n-ar putea să-i reproducă vreodată măreția.“⁶³⁴

Timp de 108 minute, Gagarin a călătorit în jurul Pământului cu o viteză de peste 25 000 de kilometri pe oră. A fășnit în sus spre est și s-a depărtat peste Pacific și America de Nord. Undeva deasupra Africii de vest, retro-rachetele navei au pornit timp de 40 de secunde, împingând-o cu un salt energic înainte, după care *Vostok* a decelerat, s-a răsucit și și-a început coborârea înapoi spre atmosfera Pământului, spre locul pe care și-l câștigase pentru totdeauna în istoria izbânzilor științifice și a realizărilor omenirii.

Poporul sovietic a aflat pentru prima oară despre proiectul spațial abia când presa sovietică i-a anunțat succesul. Conducerea de la Kremlin se îndoise atât de tare de calitatea propriilor tehnologii, încât însăși existența unei rachete cu echipaj uman fusese ținută secretă. Chiar și părinții lui Gagarin au aflat că fiul lor era primul om trimis în spațiu abia când știrea a fost anunțată la radio. Înainte de lansare, agenția sovietică de presă TASS primise trei plicuri diferite, fiecare cu câte un alt comunicat, în funcție de rezultatul misiunii: unul pentru caz de reușită, altul pentru eventualitatea în care Gagarin ar fi fost silit să aterizeze în afara Uniunii Sovietice și al treilea pentru situația unui eșec total.⁶³⁵

Când a sărit din *Vostok*, după ce a aterizat în siguranță într-o zonă rurală de lângă Saratov, în centrul Rusiei, Gagarin s-a trezit înconjurat de săteni care s-au apropiat de el cu teamă și suspiciune. A fost luat drept spion, și neîncrederea oamenilor s-a mai risipit abia când le-a arătat literele *СССР* de pe cască. „Sunt rus, le-a spus cu mândrie. Și tocmai aici întâlnit primul cosmonaut din lume!“

Iuri Gagarin a devenit instantaneu o celebritate. A fost făcut Erou al Uniunii Sovietice și plimbat pe străzile Moscovei într-o limuzină decapotabilă, alături de Hrușcirov. Ca și în cazul satelitului *Sputnik*, lansat în 1957, URSS o luase din nou înaintea SUA, și pentru Hrușcirov acesta a fost un prilej de revanșă. „Comentatori aroganți au afirmat că rușii, cu opincile lor de curmeie și cu obielele lor, n-au să fie niciodată o mare putere“, a spus el în timp ce toasta în cinstea primului cosmonaut. „Dar Rusia cea analfabetă de pe vremuri este pioniera călătoriei în cosmos. Asta ai făcut tu, Iuri! Să știe de acum înainte toți cei care își ascuțeau ghearele împotriva noastră! Să știe că Iurka a fost în cosmos; că a văzut

totul; că știe totul!“⁶³⁶

Gagarin a fost trimis într-un turneu mondial al victoriei. La întâlnirea cu regina Elisabeta II la Palatul Buckingham, mii de oameni au venit să-l salute, iar *The Times* relatează că fusese întâmpinat cu „un bun venit vecin cu isteria“.⁶³⁷ Gagarin era în mod natural un om sociabil: a discutat cu presa într-un mod plin de farmec și de bunăvoință. A fost, în plus, un ambasador eficient al valorilor colectiviste ale Uniunii Sovietice, afirmând în mod repetat că el fusese într-adevăr omul din capsulă, dar că succesul lui ar fi fost imposibil fără munca devotată de ani de zile a mii de oameni de știință, muncitori și tehnicieni sovietici.

Istoria explorărilor spațiale începuse în Rusia încă înainte de Revoluție. Vizionarul Konstantin Tîolkovski, care a trăit între 1857 și 1935, a fost pionierul rachetelor în mai multe trepte și este unanim recunoscut ca părinte al astronauticii. Opera sa a fost continuată de oamenii de știință sovietici în anii 1930, și unul dintre ei, Serghei Koroliov, avea să conceapă atât racheta care l-a purtat pe Gagarin în spațiu, cât și primele rachete balistice intercontinentale ale Uniunii Sovietice. Dar în vremea lui Stalin știința era o îndeletnicire primejdioasă, și orice dovadă cât de mică de lipsă de loialitate era pedepsită fără milă. În 1938, Koroliov a fost denunțat de un fizician rival: condamnat la zece ani într-un lagăr de muncă, a fost atât de crunt bătut în timpul interogatoriului, încât a avut maxilarul rupt și și-a pierdut aproape toți dinții din gură. Tot restul vieții i-a venit greu să deschidă gura și să-și sucească gâtul.

După izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, a fost transferat într-un lagăr special pentru ingineri, unde a lucrat la proiectarea unor avioane militare, iar după sfârșitul războiului a revenit la construcția de rachete. Identitatea lui și a colegilor a fost ținută secretă, astfel încât n-a primit nici un fel de recunoaștere publică a rolului pe care-l jucase în triumful lui Gagarin.⁶³⁸ Nava spațială *Vostok* a fost de asemenea ținută ascunsă, pentru a păstra secretul proiectului. Abia după mulți ani lumea avea să afle că navele spațiale sovietice erau aproape complet automatizate; cosmonauții aveau puține sarcini de îndeplinit și nu erau încurajați să ia inițiativa în rezolvarea problemelor. Nu există indicii că Gagarin ar fi atins butoanele panoului de control după decolare, iar Koroliov se lauda că *Vostok* era atât de sofisticată, încât „până și iepurii pot să zboare cu ea“.⁶³⁹ Antrenamentul pentru cosmonauți din complexul secret Zvezdanîi Gorodok (Steaua) de lângă Moscova se concentra asupra repetitivității, a stabilității emoționale și a capacității cosmonauților de a rămâne calmi în situații de stres. Principalul contracandidat al lui Gagarin la călătoria în cosmos fusese Gherman Titov, un om educat, căruia îi plăcea să recite versuri de Pușkin în camera de izolare; Gagarin a fost însă preferat pentru că avea origini țărănești, ceea ce cadra mai bine cu imaginea Uniunii Sovietice de stat proletar.

În 1963, Valentina Tereșkova a devenit prima femeie care a ieșit în spațiu, ceea ce i-a permis lui Hrușciov să se laude cu „egalitatea dintre bărbați și femei din țara noastră“. Dar întrecerea cu americanii pentru a duce primul om pe Lună a determinat Kremlinul să solicite progrese tot mai rapide din partea oamenilor săi de știință și să-și asume riscuri din ce în ce mai mari în privința siguranței cosmonauților. Koroliov a primit ordin să lanseze primele misiuni spațiale cu echipaj format din mai multe persoane și a reușit s-o facă numai eliminând toate caracteristicile de securitate ale navei *Vostok*, înghesuind trei

oameni într-o capsulă concepută pentru unul singur și trimițându-i pe orbită fără nici un mijloc de salvare în situații de urgență.

În martie 1965, Aleksei Leonov a devenit primul om care „a pășit” în spațiu, în timpul misiunii *Voshod II*. Dar Koroliov fusese din nou împins de la spate să lanseze nava spațială înainte să fi apucat să rezolve definitiv toate problemele tehnice. Leonov aproape că a rămas pe afară atunci când costumul i s-a lărgit în spațiu, împiedicându-l să intre la loc în ecluza pneumatică detașabilă, destul de fragilă, prinsă pe o latură a capsulei. A fost nevoit să scadă manual presiunea din interiorul costumului, încât aproape că a leșinat atunci când s-a strecurat înapoi în navă. Apoi sistemul automat de ghidare a cedat și cosmonauții au fost siliți să-și piloteze nava manual la întoarcere, aterizând în cele din urmă în Siberia, la aproape 2 500 de kilometri de țintă, unde și-au petrecut noaptea agățați în copaci, pe ger, pândiți de lupi.

Întregul program spațial sovietic era deja, la această dată, în piuneze. În același an, în octombrie, Leonov, Gagarin și Titov au semnat o scrisoare adresată conducerii sovietice în care avertizau că „situația s-a schimbat: Statele Unite ne-au ajuns și chiar ne-au depășit în anumite privințe. [...] Din nefericire, în țara noastră se fac numeroase greșeli în planificarea, organizarea și gestionarea activităților fundamentale”. N-au primit nici un răspuns. În ianuarie 1966, Serghei Koroliov a murit, la vârsta de 59 de ani. Viața îi fusese scurtată de bătăile cumplite suferite în Gulag. Era începutul sfârșitului. Savanții lucraseră la pregătirea unui zbor în timpul căruia două nave *Soiuz* urmau să se întâlnească și să se cupleze în spațiu, dar proiectul fusese presărat cu probleme. Kremlinul a insistat pentru continuarea lui, căci lansarea urma să coincidă cu sărbătoarea de 1 mai din 1967, și experimentatul cosmonaut Vladimir Komarov a fost ales să piloteze nava spațială. Komarov știa că aparatul nu e gata pentru un zbor în spațiu. Șeful lui din KGB, Veniamin Russaev, a stat de vorbă cu el cu puțin timp înainte de lansare și ulterior rememora astfel conversația:

În timp ce ne conducea la ușă, ne-a spus: „N-am să mă mai întorc din misiunea asta”. L-am întrebat atunci: „Dacă ești atât de convins că ai să mori, de ce nu refuzi să te duci?” El mi-a răspuns: „Pentru că dacă nu mă duc eu îl vor trimite pe Iura [Gagarin], și o să moară el în locul meu. Trebuie să avem grijă de el”.⁶⁴⁰

În filmările făcute pe 23 aprilie 1967 pe platforma de lansare apar Komarov, cu chipul lipsit de zâmbet, și câțiva tehnicieni cu o prezență discretă. La scurt timp după decolare, computerele de ghidare ale navei au încetat să mai funcționeze și vehiculul a început să aibă rateuri tehnice. Komarov s-a plâns stației de control de la sol: „Fir-ar a dracului de navă! Pe orice pun mâna, merge prost!”⁶⁴¹ După 26 de ore, misiunea a fost abandonată și lui Komarov i s-a cerut să reentre în atmosferă, dar, încercând să schimbe cursul rachetei, cosmonautul a descoperit că-i era imposibil să alinieze nava corect. La Washington, un angajat al Agenției Naționale de Securitate care monitoriza comunicațiile dintre Komarov și stația de control de la sol a auzit toată desfășurarea dramei.

Știau că au probleme cam cu două ore înainte de moartea lui Komarov și se chinuiau să le rezolve. [Viceprim-ministrul Aleksei] Kosîghin l-a sunat personal pe Komarov. Au avut o conversație prin videotelefon, în timpul căreia Kosîghin a plâns. I-a spus că era un erou [...]. Soția lui Komarov s-a

conectat și ea, și au vorbit o vreme. El i-a spus cum să se ocupe de toate mai departe și ce să facă pe viitor cu copiii. A fost îngrozitor. În ultimele câteva minute, el a cedat nervos.⁶⁴²

În timp ce *Soiuz* se năpustea în stepă cu o viteză de peste 600 de kilometri pe oră, Komarov le-a strigat celor care-l trimiseseră în spațiu în vehiculul insuficient pregătit: „M-ați omorât...”

După tragedia navei *Soiuz*, Gagarin s-a întors la fosta sa profesie de pilot de avioane de luptă. În anul următor, în cursul unui zbor de rutină, a fost la un moment dat cât pe ce să se ciocnească de o altă aeronavă. Nu și-a putut redresa aparatul și s-a prăbușit. Rămășițele i-au fost incinerate, și cenușa, așezată în zidul Kremlinului alături de a lui Komarov, prietenul și tovarășul său. Programul spațial sovietic se dezintegra. Caracterul greoi și restrictiv al planificării centralizate, amestecul excesiv al conducerii și concentrarea asupra victoriilor propagandistice în detrimentul dezvoltării pe termen lung eclipsaseră izbânzile științifice și eroismul individual al participanților. În 1969, americanii au trimis primii oameni pe Lună; nici un cosmonaut sovietic nu avea să le calce vreodată pe urme.

„Cursa spațială” a întruchipat tot ce era mai bun și mai rău în epoca Hrușciiov, promițând multe, dar nereușind să ducă decât puține la bun sfârșit. Ca prim-secretar, Hrușciiov a aspirat să revigoreze Uniunea Sovietică după perioada neagră a stalinismului, să modernizeze o țară a cărei dezvoltare fusese zădărnicită de decenii de represiune; dar a fost împiedicat de moștenirea trecutului și de hibeale fatale ale sistemului.

Consecințele Raportului secret al lui Hrușciiov din 1956 au reverberat în toată societatea sovietică. Milioane de victime ale lui Stalin aveau să fie reabilitate, multe dintre ele postum; puține familii din țară rămăseseră neafectate de represiune. Deținuții eliberați din lagăre au început să se întoarcă acasă, relatându-și experiențele și dezvăluind adevăratele dimensiuni ale nedreptății și abuzurilor. Anna Ahmatova scria pe atunci despre o națiune împărțită între victime și torționari: „Arestatii se vor întoarce, și două Rusii se vor privi în ochi: cea care a trimis oamenii în lagăre și cea care a fost trimisă”⁶⁴³.

Raportul secret a convins o generație de comuniști că partidul renunța la opresiune ca mijloc de control și revenea la ceea ce Hrușciiov a numit „adevărata cale a lui Lenin”. (Ani mai târziu, Mihail Gorbaciov se va descrie pe sine și îi va descrie și pe aliații săi reformatori drept „odraslele celui de-al XX-lea Congres”.)

Așteptările erau mari, și Hrușciiov s-a grăbit să le impulsioneze și mai mult. În 1961 a anunțat că lupta dintre clasele sociale fusese câștigată; societatea era unită, și statul conducea în numele „întregului popor”. Încă din 1936, când Stalin declarase că socialismul fusese înfăptuit în URSS, liderii de la Kremlin îndemnaseră poporul sovietic să lupte pentru construirea comunismului; perfecțiunea comunistă era considerată un soi de nirvana îndepărtată. Veșnic optimistul Hrușciiov declara acum că nirvana era la îndemână. Construirea comunismului, declara el, avea să se încheie în Uniunea Sovietică până în 1980. Un nou program al Partidului Comunist (al treilea) a stabilit chiar etapele detaliate pe 20 de ani:

În cursul anilor 1970, locuințele, transportul public, apa, gazele și încălzirea vor deveni gratuite pentru toți cetățenii. Vom avea servicii medicale gratuite, sanatorii și medicamente gratuite. Va începe trecerea la mâncare gratuită în fabrici și gospodării colective. Prețurile vor scădea [...]. Impozitul pe

venit va fi desființat [...]. Săptămâna de lucru va fi de 34 de ore (30 pentru cei care desfășoară muncă grea) [...] și [vom avea] o creștere cu 500% a producției, în urma căreia URSS va deveni țara cu cea mai mare producție pe cap de locuitor. Veniturile reale vor crește de trei ori și jumătate, încât poporul sovietic va beneficia de cel mai înalt nivel de trai din lume.⁶⁴⁴

Propoziția finală a celui de-al Treilea program al partidului a devenit un adevărat slogan național, apărând pe pancarte și afișe:

Partidul declară solemn că generația de astăzi a cetățenilor sovietici va trăi în comunism!⁶⁴⁵

Hrușciiov și-a continuat campania de destalinizare, aruncând vina pentru atrocitățile dezvăluite exclusiv pe umerii lui Stalin, minimalizând rolul jucat de el și de aliații săi. Corpul dictatorului a fost scos din Mausoleul lui Lenin și îngropat sub un bust de marmură lângă zidul Kremlinului. Străzile și orașele au fost redenumite: Stalingrad, simbolul rezistenței sovietice din timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, a devenit Volgograd. Sistemul judiciar a fost reformat, și „tribunalele” ad-hoc „de urgență”, care condamnaseră atâția oameni nevinovați, au fost desființate. Acuzațiile predilecte din procesele demonstrative ale epocii staliniste, „activitate contrarevoluționară” și „intenții teroriste”, au fost eliminate din Codul Penal.

O instituție care n-a fost însă remaniată era KGB-ul. Uniunea Sovietică rămânea un stat polițienesc. Libertatea de exprimare și de asociere au fost în continuare sever îngrădite, și criticii regimului aveau toate șansele să fie alungați din țară sau, tot mai frecvent, declarați nebuni. În URSS a fost inventată o boală numită „schizofrenie cu evoluție lentă”; era imposibil să demonstrezi că nu suferi de ea, și permitea statului să-i închidă pe bolnavi în spitale, pentru „tratament psihiatric”⁶⁴⁶. Institutul Serbski din Moscova era una dintre cele câteva *psihuški* (spitale pentru alienați mintal) care au dobândit o reputație sinistă din cauza abuzurilor asupra disidenților. Ca atare, Hrușciiov a putut să declare în 1961 că în Uniunea Sovietică „nu mai există deținuți politici”.⁶⁴⁷

Pe vremea lui Stalin, URSS ignorase în bună măsură opinia Occidentului despre politica ei internă. Puterea militară fusese suficientă pentru a asigura reputația țării. Monopolul partidului asupra diseminării informației împiedicase poporul să cunoască realizările statelor occidentale, standardele superioare de viață din Europa și America de Nord. Hrușciiov a continuat să ia în derâdere eșecurile capitalismului pentru a preamări avantajele comunismului (cu expresivitatea caracteristică, a descris capitalismul drept o „scumbie moartă în lumina lunii, care scânteiază în timp ce putrezește”⁶⁴⁸), dar a manifestat un entuziasm aparte față de competiția cu Occidentul.

În mai 1957, la o conferință a specialiștilor în agricultură, Hrușciiov a afirmat că URSS avea „să ajungă din urmă și să întrecă America”. În Vest, expresia aceasta a fost luată drept un indiciu al agresivității sovietice în cursa înarmării nucleare, dar contextul demonstrează limpede că Hrușciiov vorbea în termeni economici. Scopul lui era să ridice nivelul de trai al cetățenilor sovietici deasupra celui american; o sumedenie de afișe făceau apel la poporul sovietic să colaboreze pentru „a ajunge din urmă și a depăși America în privința producției individuale de carne, lapte și unt”⁶⁴⁹. Miza era mândria sovietică – scopul de „a-i bate pe americani” urmărea să impulsioneze randamentul muncii în toate sectoarele economiei. Era un joc tipic pentru Hrușciiov: ca lider sovietic, el cunoștea – cel

puțin în linii mari – realitățile economice de ambele părți ale Cortinei de Fier și știa cât de mult rămăsese Moscova în urmă; dar entuziasmul și spiritul lui bătaios erau mai puternice.

Hrușciiov trebuia totuși să-și justifice lăudăroșenia. La începutul deceniului al șaptelea, a lansat un amplu program de construcții de locuințe. Mii de blocuri-turn de beton au fost ridicate în toată țara și, până la mijlocul deceniului, spațiul locativ din orașe crescuse simțitor. În memoriile sale, Hrușciiov avea să proclame: „În cuvintele lui John Reed, «am zguduit lumea» cu campania noastră de construcție a locuințelor pentru popor”⁶⁵⁰. Dar succesul a fost numai relativ, iar rezultatele au rămas slabe după standardele americane. Orașeanul mediu sovietic avea în 1965 la dispoziție numai nouă metri pătrați de spațiu locativ, și mai mult de jumătate din populația urbană locuia încă în aglomeratele *kommunalki* (apartamente în comun).⁶⁵¹ Noile blocuri fuseseră înălțate la repezeală și prost. Multe dintre plăcile de prefabricate folosite în construcția blocurilor au trebuit înlocuite în numai câțiva ani, și clădirile de apartamente au fost curând botezate „*hrușciobi*” – „cocioabele lui Hrușciiov”⁶⁵². Campania de construcții a inspirat glume și satirizări urbane; chiar și Șostakovici s-a simțit îndemnat să compună pe tema ei o operetă, *Cerionușki* (1958), în care un tânăr cuplu sovietic se luptă cu birocrăția sovietică pentru a obține un apartament nou, cu rezultate comice.

Economia a răspuns greu la chemările lui Hrușciiov. Acesta anulase o bună parte din legislația draconică a muncii de pe vremea lui Stalin: muncitorii nu mai puteau fi considerați infractori dacă-și schimbau meseria fără permisiunea oficialităților sau dacă veneau la lucru cu o întârziere mai mare de douăzeci de minute. Dar existau puține stimulente financiare care să-i determine pe oameni să muncească mai mult, și zicala comună „noi ne facem că muncim, ei se fac că ne plătesc” era cât se poate de adevărată. În 1961, Hrușciiov flirta din nou cu metodele staliniste de coerciție. Codul moral al muncitorului comunist, promulgat în vremea lui, reintroducea vechiul avertisment „cine nu muncește nu mănâncă” și introducea un nou delict, „parazitismul”, pedepsindu-i pe cei care evitau munca sau nu lucrau suficient de serios cu închisoarea ori cu detașarea în regiuni îndepărtate. Oamenii au început să fie din nou încurajați „să manifeste intoleranță față de nesocotirea interesului public”, de fapt să-și denunțe colegii de serviciu care nu-și dădeau suficient silința.⁶⁵³

Cea mai mare provocare pentru Hrușciiov a fost agricultura. El însuși era fiu de țăran și și-a asumat personal responsabilitatea de a crește producția alimentară dezastruoasă a țării. A stabilit obiective concrete în încercarea de „a ajunge America din urmă”, dar gospodăriile colective au reacționat destul de slab. Cerințele lui ca în 1957 producția de carne să crească de trei ori au fost atât de nerealiste, încât majoritatea specialiștilor în agricultură le-au declarat imposibile. Hrușciiov avea nevoie de un exemplu ca să arate că avea dreptate și l-a găsit în modul cum era condusă Regiunea Riazan, de la sud de Moscova. Șeful organizației locale de partid, Aleksei Larionov, s-a angajat să îndeplinească obiectivul în decurs de un an, și în ianuarie 1959 Hrușciiov a dezvăluit această promisiune în ziarul *Pravda*, îndemnând și alte regiuni să facă același lucru. Larionov a fost recompensat cu Ordinul Lenin și a fost dat drept exemplu, dar nici el nu prea avea idee cum să-și țină cuvântul. Soluția lui a fost să măcelărească tot efectivul de bovine pentru carne al regiunii și mare parte din cel pentru lapte; vitele crescute în

particular de către colhoznici au fost exploatate și din regiunile învecinate s-au cumpărat cantități suplimentare de carne. Aceste măsuri au falimentat bugetul Riazanului și au lăsat infrastructura agricolă în ruine. Dar, la plenara Partidului Comunist din decembrie 1959, Hrușciov a anunțat triumfător că obiectivul fusese atins și, ca atare, cotele pentru anul următor aveau să fie și mai mari. Metodele iresponsabile ale lui Larionov au fost curând date în vileag, și producția de carne a regiunii a scăzut vertiginos la numai o fracțiune din cea prevăzută. Larionov a fost demis și, la scurt timp după aceea, s-a sinucis.⁶⁵⁴

Caracterul fantezist al măsurilor miraculoase propuse de Hrușciov a afectat și proiectele agricole mult mai vaste. Planul de „deștelenire a pământurilor virgine“, lansat în 1954, era menit să aducă agriculturii stepele necultivate din vestul Siberiei și nordul Kazahstanului. Într-o mobilizare uriașă, cum nu se mai văzuse din anii '30, un sfert de milion de tineri au migrat pentru a crea ceea ce sperau să devină un nou mare grâнар al Uniunii Sovietice. Campania a fost elogiată în romane și cântece; filme și afișe care aminteau de era colectivizării înfățișau tineri veseli care munceau pământul, cu certitudinea că URSS n-avea să mai sufere vreodată de foamete. În expresia spontană a acestui spirit rusesc de pionierat, entuziasmul se îmbina cu idealismul. Dar ceea ce nu mai arăta propaganda era faptul că, pe lângă numeroșii voluntari de neam slav, campania exploata și grupurile etnice deportate de Stalin în timpul războiului. Ceceni, germani de pe Volga, inguși și tătari din Crimeea – cu toții au contribuit la succesele rapide ale proiectului lui Hrușciov. Deși unora li se permisesse să revină pe pământurile natale după „raportul secret“ din 1956, tătarii și germanii au fost considerați prea importanți pentru reușita programului și au trebuit să rămână.

Până în 1960, zeci de milioane de hectare de pământ fuseseră deștelenite și producția națională de grâu crescuse cu 50%.⁶⁵⁵ Programul de deștelenire a fost trâmbițat ca un mare succes, dar, câțiva ani mai târziu, s-a dovedit o mare păcăleală. Noile pământuri erau fertile, dar se aflau la periferia deșerturilor central-asiatice. În graba de a obține rezultate rapide, solul nu fusese pregătit sau fertilizat cum trebuia, și regiunea a devenit semiaridă, așa cum se întâmplase în anii '30 în statele din sudul Americii. Pe măsură ce solul s-a erodat, zone încă și mai întinse s-au deșertificat. Vremea nefavorabilă din primăvara și vara lui 1962 a dus la o recoltă slabă în toată Uniunea Sovietică, și, din cele 37 de milioane de hectare semănate cu porumb, numai de pe 7 milioane s-a strâns o producție bună. În ciuda promisiunilor lui Hrușciov că URSS își va asigura singură necesarul de alimente, Moscova a trebuit să cumpere 20 de milioane de tone de cereale din Canada pentru a alunga spectrul foametei.⁶⁵⁶

În paralel cu campania de deștelenire, Hrușciov a inițiat o altă întreprindere hazardată. Delegațiile sovietice plecate în Statele Unite se întorseseră cu relatări admirative despre uriașele și foarte productive terenuri cultivate cu porumb din Vestul Mijlociu american. Recolta superioară a agricultorilor de peste Ocean era atribuită unui soi hibrid de porumb creat de un fermier, director al unei companii de semințe din Iowa, pe nume Roswell Garst. Garst a fost invitat să viziteze Uniunea Sovietică și s-a împrietenit, în mod surprinzător, cu prim-secretarul Partidului Comunist, convingându-l să cumpere cinci mii de tone de semințe de porumb hibrid, care urmau să fie plantate în toată țara. În 1959, în cursul primei vizite de stat a unui lider sovietic în SUA, Hrușciov a insistat să viziteze

ferma lui Garst și a fost fotografiat zâmbind larg în mijlocul lanurilor înalte de porumb, fluturând un cocean și declarând că agricultura Uniunii Sovietice avea să fie un model de succes chiar și pentru SUA. „Până acum voi, americanii, v-ați descurcat mai bine decât noi, a spus el. Așa că o să învățăm de la voi. Și, odată ce am învățat, vom munci încă mai bine decât voi. Așa că va trebui să prindeți și voi trenul socialismului, care se îndreaptă spre viitor. Altfel veți rămâne mult în urmă, iar noi vă vom face cu mâna din vagon.“⁶⁵⁷

Entuziasmul lui Hrușciiov în chestiunea porumbului i-a adus porecla de *kukuruznik*, „porumbarul“; optimismul lui era contagios, dar încrederea exagerată în sine l-a făcut să ignore orice sfat care-i contrazicea convingerile. Atunci când agronomii sovietici l-au avertizat să planteze porumb numai în regiunile sudice, calde, ale URSS, el a refuzat să-l asculte, cerând să fie semănat în zonele nepotrivite climatic din Rusia europeană. Decizia a produs recolte dezastruoase și a generat deficite catastrofale pentru culturile tradiționale, precum grâul și cartofii, care fuseseră înlocuite cu lanuri de porumb.

Hrușciiov mizase pe proiecte nerealiste, și amplexarea greșelilor lui a împins agricultura sovietică pe marginea prăpastiei. Măncarea ieftină cu care se obișnuiseră cetățenii sovietici a dispărut. După ce prețurile la carne și lactate au crescut, țara a fost inundată de un val de nemulțumiri. La fabrica de locomotive din Novocerkassk, din sudul Rusiei, câteva mii de muncitori au intrat în grevă și, în iunie 1962, mulți dintre ei au ieșit în stradă, cerând alimente ieftine și salarii mai bune. Pentru că au refuzat să se împrăștie, trupele trimise au tras la întâmplare în mulțime, omorând cel puțin 16 oameni și rănind câteva zeci. Peste o sută au fost arestați și judecați; șapte oameni au fost condamnați la moarte pentru că ar fi instigat la „banditism“⁶⁵⁸.

În toată țara au apărut cozi la pâine, și statul a fost nevoit să cheltuiască rezerve prețioase de valută pentru a cumpăra alimente din alte țări. Înainte de Revoluție, Rusia fusese un exportator net de cereale, dar acum Uniunea Sovietică nu era în stare să se hrănească singură. Fiul lui Hrușciiov, Serghei, își amintea cum criza alimentară îl convinsese pe tatăl lui că sistemul sovietic avea niște tare fundamentale:

Tata nu înțelegea ce se petrece. A devenit nervos, certăreț, furios, căuta vinovați fără să-i găsească. Undeva în fundul sufletului, a început să înțeleagă că problema nu ținea de detalii. Sistemul însuși era cel care nu mergea. Dar nu-și putea schimba convingerile.⁶⁵⁹

Criza economică l-a silit pe Hrușciiov să ia decizii dure. Bugetul militar a fost tăiat pentru a putea susține importurile de alimente și masivul program de construcții de locuințe de la începutul anilor '60. Hrușciiov a ajuns la concluzia că Uniunea Sovietică nu-și putea permite să concureze SUA pe toate fronturile. A anunțat, așadar, că antagonismul Est-Vest din ultimii ani ai lui Stalin avea să fie înlocuit de noua doctrină a „coexistenței pașnice“. Era o politică greu de explicat conducerii militare sovietice, și Hrușciiov pare să o fi făcut într-un mod cu totul lipsit de tact, spunându-le pur și simplu comandanților forțelor armate că acum erau, în esență, inutile, din moment ce Uniunea Sovietică obținuse bomba atomică și deci nu mai avea nevoie să „arunce“ bani pe armele convenționale.

Moscova se bizuise în mod tradițional pe puterea forțelor sale armate. Pentru a înlocui această abordare, Hrușciiov a conceput un demers cu dublă finalitate în relațiile internaționale. A încercat să-și facă aliați printre statele africane și asiatice devenite recent

independente, făcând vizite în India, Afganistan și Birmania în 1955 și împrietenindu-se cu președintele egiptean Nasser grație ajutorului dat în construirea barajului de la Asswan. Victoria forțelor comuniste ale lui Fidel Castro în revoluția cubaneză din 1959 i-a adus Moscovei un alt aliat strategic plasat, care putea fi exploatat pentru a exercita presiune asupra Washingtonului. În același timp, Hrușciov a încercat să ascundă reducerea bugetului de apărare al URSS făcând paradă de laudăroșenie și printr-o campanie de intimidare. A afirmat în fața unui grup de ambasadori occidentali la Moscova că victoria comunismului era inevitabilă. „Că vă place sau nu, a spus el, istoria e de partea noastră. O să vă îngropăm.”⁶⁶⁰ Remarca era o reformulare a clasicei convingeri marxiste din *Manifestul comunist* conform căreia „proletariatul va fi grobarul capitalismului”, dar Hrușciov a făcut prea puțin pentru a descuraja temerile Occidentului că amenința de fapt cu un conflict nuclear.

Serghei Hrușciov își amintește că, în timpul vizitei în Anglia din aprilie 1956, tatăl lui „a întrebat într-o doară [...] dacă gazdele sale știu de câte focoaase nucleare ar fi nevoie pentru a șterge insula de pe fața pământului. A urmat o tăcere stânjenitoare. Dar tata nu a abandonat subiectul, și, cu un zâmbet larg pe față, i-a informat pe cei prezenți că, dacă nu știau, poate să-i ajute el – și a spus un număr. Apoi a adăugat vesel: «Iar noi avem o mulțime de focoaase nucleare, plus rachetele cu care să le lansăm»”.⁶⁶¹ În limbajul lui colorat, Hrușciov a anunțat apoi că Uniunea Sovietică „produce rachetele ca pe cârnați”, deși fiul său a susținut ulterior că și aceasta era o cacealma:

Când l-am întrebat cum de putuse spune așa ceva, dat fiind că Uniunea Sovietică nu deținea mai mult de cinci-șase rachete cu rază intercontinentală de acțiune, tata n-a făcut decât să râdă: „N-avem de gând să pornim un război, așa că nu contează câte rachete deținem. Important e ca americanii să creadă că avem suficiente pentru o replică masivă. Asta o să-i facă să se gândească de două ori înainte de a ne ataca”.

În 1959, în centrul expozițional din parcul Sokolniki, la periferia Moscovei, s-a organizat o expoziție comercială americană, la care au fost etalate ultimele realizări tehnologice în domeniul aparatului de uz casnic – frigider, mașini de spălat, televizoare și mașini de spălat vase. Hrușciov a intrat, lipsit de tact și în văzul tuturor, într-o dispută cu vicepreședintele american Richard Nixon, care venise să inaugureze expoziția, refuzând să creadă afirmațiile acestuia că americanul de rând își putea permite o casă în care să beneficieze de toată aparatura expusă, și a susținut cu îndârjire, dar neconvingător, că televizoarele sovietice erau mai bune decât cele americane. Mai mult, a luat în râs obsesia americanilor pentru gadgeturi și i-a întrebat dacă nu cumva inventaseră și vreo mașină care „să le bage oamenilor mâncarea în gură”. Pe măsură ce discuția se încingea, Hrușciov i-a aruncat oaspetelui său faimoasa replică: „O să v-o arătăm noi pe mama lui Kuzma!” – expresie colocvială rusească însemnând „o să vă arătăm noi vouă!”. Discuția, transmisă în parte la televiziunea sovietică, i-a agasat pe mulți spectatori, care s-au simțit rușinați de lipsa de maniere și de cultură a conducătorului lor. Sofisticarea produselor americane îi impresionase pe vizitatori, și paharele cu Pepsi Cola oferite gratis s-au bucurat de mare succes. Un banc al vremii relata cum, întrebați ce părere aveau despre această băutură capitalistă, oamenii răspundeau că era dezgustătoare, dar apoi fugeau înapoi la coadă să mai prindă un pahar⁶⁶².

Ceva mai târziu în același an, Hrușciiov a mers în vizită în SUA hotărât și mândru să elogieze realizările sovietice. „Cine ar fi crezut, scria el în memoriile sale, că țara capitalistă cea mai puternică din lume avea să invite un comunist s-o viziteze? Cine ar fi crezut că acești capitaliști ar fi putut să mă invite pe mine, un muncitor, în vizită la ei? E incredibil. Astăzi sunt siliți să ne bage în seamă. Trebuie să ne recunoască existența și puterea. Ia uitați-vă ce am reușit să facem! [...] Dintr-o Rusie devastată, înapoiată, analfabetă ne-am transformat într-o Rusie ale cărei succese uimesc lumea.”⁶⁶³

Într-un discurs ținut la Pittsburgh, Hrușciiov și-a repetat angajamentul de „a ajunge din urmă și a depăși America”, adăugând cu un hohot de râs: „Cred că lozinca asta i-a speriat pe unii dintre dumneavoastră. Dar de ce? [...] O să ne apărăm și o să vă depășim. Vă avertizăm să vă puneți mintea la treabă dacă nu vreți să rămâneți prea mult în urmă...”⁶⁶⁴ S-a enervat când jurnaliștii l-au luat la întrebări în legătură cu invadarea Ungariei cu trei ani înainte, dar, în general, vizita a decurs bine. Era hotărât să-și înfrâneze ieșirile și să nu exprime prea mare admirație față de ceea ce vedea. La Los Angeles s-a dus să vadă studiourile de film 20th Century Fox, unde i-a cunoscut pe Frank Sinatra, Gary Cooper, Elizabeth Taylor și Marilyn Monroe, care fusese rugată să poarte rochia ei cea mai strâmtă și mai sexy și să-l lase acasă pe Arthur Miller. Spre tristețea lui, nu i s-a permis să viziteze Disneylandul, pentru că poliția din Los Angeles susținea că nu-i poate garanta securitatea. În Uniunea Sovietică, vizita lui Hrușciiov în SUA a fost intens mediatizată. Purtarea lui bătaioasă era apreciată de naționaliștii încăpățânați, dar alții s-au simțit stânjeniți. Spiritul competitiv al lui Hrușciiov a făcut obiectul multor bancuri. Unul dintre ele îl imagina pe Eisenhower răspunzând trăncănelii liderului sovietic cu sugestia de a se întrece la alergare, ca să vadă „cine ajunge din urmă și depășește pe cine”. Întrucât Eisenhower, cu alura lui sportivă, a câștigat fără probleme, presa sovietică a trebuit să dea dovadă de oarecare ingeniozitate ca să prezinte cursa în mod adecvat. „Conducătorul nostru, Nikita Hrușciiov, s-a clasat pe locul al doilea într-o întrecere de nivel mondial, a relatat *Pravda*, în timp ce președintele american a ocupat abia umilitorul loc penultim.”

Istoricii consideră că vizita lui Hrușciiov în SUA a aplanat în parte tensiunea Războiului Rece, dar, curând, aceasta a crescut din nou. Pe 1 mai 1960, un avion de spionaj american U-2 care decolase de la o bază secretă din Pakistan a fost doborât în timpul zborului deasupra Siberiei, unde fotografia amplasamentele rachetelor balistice cu rază intercontinentală de acțiune. Gary Powers, pilotul, a fost nevoit să sară cu parașuta și a fost capturat de sovietici, oferindu-i lui Hrușciiov prilejul să-și afirme superioritatea morală. Liderul sovietic a anunțat interceptarea unui avion de spionaj, dar n-a menționat nimic despre pilot. Eisenhower a presupus că Powers murise în explozie și a autorizat publicarea în mass media americane a unei povești false, cum că un „avion meteorologic” american „s-a prăbușit undeva la nord de Turcia”. Washingtonul a declarat că „nu existase nici cea mai mică intenție din partea americanilor de a viola spațiul aerian sovietic –și nici n-a existat vreodată”⁶⁶⁵. Pe 7 mai, într-o cuvântare în fața Sovietului Suprem, Hrușciiov a dezvăluit adevărul cu o expresie triumfătoare: „Trebuie să vă dezvălui un secret [...]. Când am vorbit prima dată despre asta, am ascuns în mod intenționat faptul că pilotul era viu și nevătămat [...], și acum uitați-vă câte prostii spun americanii!”⁶⁶⁶

Liderii american și sovietic s-au întâlnit două săptămâni mai târziu la un „summit al

pacii” la Paris, unde Hrușciiov s-a folosit de incidentul cu avionul U-2 pentru a-l ataca pe Eisenhower, insistând ca acesta să-și ceară scuze, să promită oficial că așa ceva n-avea să se mai întâmple și să-i pedepsească pe vinovați. Americanii au refuzat; Hrușciiov a ținut un discurs iritat, făcându-i morală lui Eisenhower pentru „trădarea” lui, și a ieșit de la întâlnire trântind ușa. Mulți membri ai delegației sovietice au considerat purtarea lui extrem de stânjenitoare, și Hrușciiov a susținut mai târziu că, de fapt, criza avionului U-2 fusese începutul seriei de probleme care aveau să ducă în cele din urmă la căderea sa. În 1969 i-a spus unui medic american care vizita URSS: „Totul mersese bine până atunci. Dar, din clipa în care Gary Powers a fost prins, n-am mai deținut controlul în totalitate. Cei care considerau că America nutrea intenții imperialiste [conservatorii de la Kremlin] și că cea mai importantă era forța militară a țării au căpătat dovada de care aveau nevoie. După incidentul acela, n-am mai fost în stare să contracarez această impresie”⁶⁶⁷.

Hrușciiov a făcut încă o scenă în timpul Adunării Generale a ONU din octombrie 1960, când a întrerupt de mai multe ori discursul prim-ministrului britanic Harold Macmillan. Premierul a criticat Uniunea Sovietică pentru politicile ei opresive în Europa de Est, și atunci Hrușciiov a lovit cu pantoful în masă în semn de protest. (În imaginile filmate, Hrușciiov pare să poarte încă ambii pantofi; e posibil să fi împrumutat unul de la vreun asistent al său.) A părut însă mulțumit de efectul pe care-l produsese fanfaronada sa, căci i-a spus consilierului Oleg Troianovski: „Ai pierdut o adevărată scenă! M-am distrat pe cinste!”⁶⁶⁸ Mai târziu avea să spună că fusese inspirat de poveștile pe care le auzise despre Duma din 1905, unde oamenii nu se temeau să utilizeze mijloace extreme pentru a-și transmite mesajul. Dar mai mulți membri ai delegației sovietice, ca și oponenții lui din Comitetul Central de la Moscova, au fost îngroziți. Tot mai multă lume era de părere că acțiunile lui Hrușciiov începeau să-i submineze reputația și, odată cu ea, și statutul internațional al țării.

Când, în iunie 1961, la Viena, s-a întâlnit din nou cu un președinte american, proaspăt alesul John F. Kennedy, Hrușciiov a ținut în mod special să-i arate mai tânărului său confrate cine era cel mai grozav. A adoptat un ton condescendent și dominator, plângându-se fără încetare în legătură cu recenta operațiune din Golful Porcilor, unde o trupă de exilați cubanezi antrenați de CIA fusese trimisă fără succes să răstoarne regimul comunist al lui Fidel Castro. Cei doi lideri s-au înfruntat de asemenea pe tema statutului Berlinului, căci Hrușciiov a continuat să ceară încorporarea lui în Republica Democrată Germană. Încă de la divizarea Germaniei, imediat după război, cetățenii statului socialist profitaseră de granițele deschise ale Berlinului pentru a fugi în Vest, și Walter Ulbricht, liderul est-german, îl îndemnase pe Hrușciiov să ia măsuri pentru a opri acest exod. Hrușciiov a fost de acord: în august 1961, între sectorul sovietic și cel occidental a fost instalat un gard de sârmă ghimpată. Cum Occidentul n-a făcut nimic pentru a-l îndepărta, Hrușciiov a autorizat construcția unui zid care să înconjoare sectorul occidental din toate părțile, blocând accesul de pe teritoriul est-german. Occidentul n-a reacționat nici la această măsură. Hrușciiov a tras concluzia că-l pusese pe Kennedy la încercare și ieșise învingător. Construirea Zidului Berlinului fără a întâmpina probleme avea să-i însuflească credința greșită că Moscova putea să-l intimideze pe tânărul președinte american fără teamă de consecințe.

De fapt, Kennedy și administrația sa erau tot mai îngrijorați de comportamentul imprevizibil al lui Hrușciiov și de retorica lui belicoasă. În octombrie 1961, testarea de către URSS a așa-numitei „bombe-țar“ (vezi p. 396), cea mai mare armă nucleară produsă până atunci, a sporit tensiunea în întreaga lume; ceasul conflictului nuclear părea să se apropie. Memoriile lui Hrușciiov sugerează că el considera cursa înarmărilor nucleare un soi de confruntare personală cu liderul american, în care trebuia să-și descurajeze oponentul.

Îmi amintesc cum președintele Kennedy a afirmat odată că Statele Unite aveau capacitatea nucleară de a șterge Uniunea Sovietică de două ori de pe fața pământului, în timp ce URSS avea suficiente bombe atomice pentru a face același lucru cu Statele Unite o singură dată. [...] Când jurnaliștii m-au rugat să comentez, am spus în glumă: „Da, Kennedy are perfectă dreptate. Dar nu mă plâng. [...] Noi suntem mulțumiți să eliminăm Statele Unite din prima. Ce rost are să anihilezi o țară de două ori? Nu suntem un popor sângeros.“⁶⁶⁹

Probabil că Hrușciiov avea de gând să se folosească de armele atomice numai ca instrument de negociere, fără nici o intenție de a le utiliza efectiv. Dar ieșirile sale au convins administrația americană că era un personaj instabil și poate chiar oarecum dezechilibrat. Credința Washingtonului că Moscova ar fi putut iniția, în anumite circumstanțe, un război nuclear avea să dea naștere celui mai periculos moment din istoria Războiului Rece.

Victoria lui Fidel Castro în Cuba le dăduse sovieticilor șansa de a-i sfida pe americani de foarte aproape. SUA trimiseseră rachete în Turcia, la o distanță de la care Moscova putea fi lovită, și Hrușciiov a vrut să reechilibreze situația. La începutul lui octombrie 1962, avioanele de spionaj americane au detectat o activitate neobișnuită în bazele sovietice din Cuba și au identificat ceea ce păreau a fi baterii de rachete capabile să transporte focoașe nucleare. Șefii statului-major american au insistat să inițieze o lovitură preventivă care să distrugă bazele de rachete, dar Kennedy a ezitat. La mijlocul lui octombrie, lumea se afla pe buza prăpastiei nucleare; Kennedy a dat clar de înțeles că el nu voia un război, dar că, dacă sovieticii îl sileau să-l înceapă, n-avea să ezite. Fratele lui, Robert Kennedy, a confirmat ulterior că amenințarea americană era reală:

Ne trebuia un angajament ferm pentru a doua zi că bazele aveau să fie desființate. Nu le dădeam un ultimatum, ci făceam o afirmație despre cum stăteau lucrurile. Trebuiau să înțeleagă că, dacă nu desființau aceste baze, aveam să le desființăm noi. Poate că [ei] aveau să simtă nevoia să ne dea replica; dar în cele din urmă ar fi murit nu doar americani, ci și ruși.⁶⁷⁰

Scopul lui Hrușciiov, după cum scria el mai târziu, fusese „să protejeze existența Cubei ca țară socialistă“ și „să ofere un exemplu celorlalte țări din regiune“.⁶⁷¹ Miza era credibilitatea personală a lui Hrușciiov, care părea hotărât să ducă lucrurile până la capăt. „Nu avuseserăm timp de ajuns ca să facem toate livrările către Cuba, își amintea el, dar instalaserăm deja suficiente rachete pentru a distruge New Yorkul, Chicago și celelalte orașe industriale, ca să nu mai vorbim de un sătuc precum Washingtonul. Dacă vreuna dintre marile noastre rachete supraviețuia [unui atac], n-avea să mai rămână mare brânză din New York [...]. Nu cred că America se confruntase vreodată cu o amenințare atât de reală de a fi distrusă.“

După succesul de la Berlin, Hrușciiov se aștepta, pesemne, la încă o victorie ușoară. A întrebât retoric: „Cum aş putea să discut în mod serios cu un om care e mai tânăr decât fiul meu?”⁶⁷² Dar îl subestimase pe Kennedy. Casa Albă a anunțat că navele de război americane aveau să instituie o blocadă în jurul Cubei și că orice vapor sovietic care încerca s-o străpungă avea să fie distrus. O flotă sovietică aflată în drum spre insulă cu o presupusă încărcătură de rachete a fost la câteva zile distanță de o confruntare militară. Dar, chiar în clipa când sfârșitul părea aproape, atât Moscova, cât și Washingtonul au făcut propuneri de dezamorsare a crizei. Dacă sovieticii dezasamblau rachetele, SUA se angajau să nu mai organizeze niciodată o invazie de tipul celei din Golful Porcilor; în schimb, Uniunea Sovietică promitea că n-avea să atace Turcia, cu condiția ca America să-și retragă armele staționate acolo. Pe 28 octombrie, Radio Moscova a transmis o declarație a lui Hrușciiov că URSS își retrăgea toate rachetele din Cuba. SUA și-au ținut făgăduiala de a-și retrage rachetele din Turcia, dar au evitat să facă public anunțul, astfel încât Moscova a părut să iasă învinsă și umilită din această confruntare. Kennedy le-a spus consilierilor săi că „îi dăduse peste nas domnului H”, iar mass media americane au declarat că victoria fusese de partea Statelor Unite.

Prezidiul Sovietului Suprem n-a fost nici pe departe impresionat de felul în care Hrușciiov gestionase situația. Liderul URSS făcuse de la bun început o greșeală trimițând rachetele în Cuba și se înșelase apoi crezând că-l poate intimida pe președintele american. Moscova ieșise cu imaginea șifonată în ochii lumii; Castro, aliatul ei, era furios că viitorul țării sale fusese decis fără ca el să fie consultat, iar China, încă țăfnoasă după ce fusese martora procesului – pe care-l considera umilitor – de destalinizare inițiat de Hrușciiov, a denunțat întregul episod ca pe „o dovadă de aventurism prost orientat, urmată de o capitulare”.

Dezastrul din Cuba și eșecul proiectelor agricole subminaseră autoritatea lui Hrușciiov. La vremea când programul spațial al sovieticilor a început să se destrame, el era deja un lider anacronic. Ultimul lui gest de conducător al URSS a fost să-i felicite pe membrii echipajului misiunii *Voshod*, pe 12 octombrie 1964. I-a sunat din casa lui de vacanță de pe litoralul Mării Negre, și în aceeași zi a primit un mesaj de la Prezidiul moscovit. Membrii lui organizaseră o ședință urgentă a Comitetului Central pentru a discuta situația agriculturii și-l rugau să se întoarcă în capitală pentru a participa. Când a ajuns acolo, Hrușciiov a fost primit cu brutalitate. Instigatorul loviturii de stat era chiar protejatul lui, Leonid Brejnev, pe care-l susținuseră toți ceilalți membri ai Prezidiului. Principalul ideolog al partidului, Mihail Suslov, a citit o condamnare a greșelilor făcute de Hrușciiov în calitate de secretar al partidului, înfierând comportamentul lui schimbător și arrogant, denunțându-i nereușitele în politica agricolă, criza rachetelor din Cuba și ruptura cu China și cerându-i demisia. Hrușciiov era singur; a cerut clemența pe care o acordase și el conspiratorilor din 1957. „Tovarăși, iertați-mă dacă m-am făcut vinovat de ceva! a spus el. Am lucrat împreună. E adevărat că nu am realizat tot ce ne propuseserăm. [...] Acum, evident, dumneavoastră veți face cum veți crede de cuviință. Ce pot să spun? Am primit ce am meritat.”⁶⁷³ Și-a dat apoi demisia „din motive de sănătate”. I-a fost acceptată, și a doua zi Comitetul Central, pe care Suslov îl câștigase deja de partea sa, a validat-o prin vot.⁶⁷⁴

Editorialul de pe 16 octombrie din *Pravda* vorbea despre „subiectivism și devieri în

construcția comunismului, proiecte necugetate, concluzii pripite, decizii luate în grabă și acțiuni desprinse de realitate, laudă de sine și fanfaronadă, tendința de a conduce prin decrete arbitrar și refuzul de a lua în considerare ceea ce ne-au învățat deja știința și experiența practică”.⁶⁷⁵ Era o mare umilință. Mulți îl considerau pe Hrușciiov un țărănecioplit care făcuse Uniunea Sovietică de răs pe scena internațională și fusese la un pas de a declanșa fără să vrea un război care ar fi putut însemna sfârșitul lumii. Încrederea lui nelimitată în sine, combinată cu puterea fără margini pe care i-o oferise postul de prim-secretar, îl făcuse să insiste asupra unor planuri himerice dezastruoase.

Și, totuși, el reușise să facă trecerea de la abuzurile sângeroase ale lui Stalin la o societate mai deschisă, mai puțin bântuită de spectrul represiunilor arbitrare. „Sunt bătrân și obosit“, i-a spus Hrușciiov unui prieten în seara demisiei. „Lasă-i să se descurce singuri! Am făcut lucrul cel mai important. Și-ar fi putut cineva imagina să-i spună lui Stalin că nu mai era dorit și că trebuie să se retragă? Ar fi fost nimic pe loc. Acum lucrurile stau altfel. Teamă a dispărut; putem vorbi ca de la egal la egal. Este meritul meu.”⁶⁷⁶

Note

634. J. Doran, P. Bizony, *Starman: The Truth Behind the Legend of Yuri Gagarin*, Bloomsbury, London, p. 103.

635. *Ibidem*, p. 110.

636. W. Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, Free Press, London, 2003, p. 492.

637. Doran și Bizony, *op. cit.*, p. 139.

638. F. French, *Into That Silent Sea: Trailblazers of the Space Era, 1961–65*, University of Nebraska Press, Lincoln, Nebraska, 2007, p. 26.

639. S. Gerovitch, „«New Soviet Man» Inside Machine: Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism“, în *OSIRIS*, vol. 22, no. 1, University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 2007, p. 141. Vezi și French, *op. cit.*, p. 370.

640. Doran și Bizony, *op. cit.*, p. 196.

641. *Ibidem*, p. 199.

642. *Ibidem*, p. 200.

643. Ahmatova, citată în Taubman, *op. cit.*, p. 285.

644. W. Tompson, *Khrushchev: A Political Life*, St Martin's Press, New York, New York, 1997, p. 238.

645. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 363. Abia la al XXVII-lea Congres, din februarie 1986, partidul a recunoscut optimismul exagerat și nefondat al afirmațiilor lui Hrușciiov: „În anii care au trecut de la adoptarea celui de-al Treilea program al partidului s-au schimbat multe, mărturisise Mihail Gorbaciov. Nu toate estimările noastre s-au dovedit corecte. Ideea aplicării în practică a comunismului integral s-a dovedit prematură [...]. Stabilirea unui cadru cronologic de realizare a etapelor programatice nu se justifică.“ Venirea comunismului era amân timer pe termen nelimitat. Vezi M. Gorbachev, *Report to the Twenty-Seventh Party Congress of CPUS*, 1986 [„Raportul politic al Comitetului Central al PCUS la Congresul al XXVII-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice“, 25 februarie 1986, în Mihail Gorbaciov, *Scrieri alese*, Editura Politică, București, 1987, pp. 267, 269].

646. Fără că lucrul acesta să fi fost vreodată afirmat în mod deschis, se presupunea tacit că,

„dacă cineva se opune statului popular, menit să aducă fericire lumii întregi, persoana respectivă trebuie să fie prin definiție nebună“.

647. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, New York, 1986, p. 590.

648. Service, *op. cit.*, p. 356.

649. S. Khrushchev, „The Cold War through the Looking Glass“, în *American Heritage Magazine*, vol. 50, nr. 6/oct. 1999.

650. N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, trad. engl. S. Talbott, André Deutsch, London, 1974, p. 423.

651. J. Sillince, *Housing Policies in Eastern Europe and the Soviet Union*, Routledge, London, 1990, p. 16.

652. În cursul programului său de construcții, Hrușciiov a demolat cartierul istoric Arbat, din centrul Moscovei, inclusiv numeroase clădiri de valoare. Grupul de blocuri care formează acum un front neregulat chiar la bulevardul principal poartă încă numele de „proteza lui Hrușciiov“.

653. N. Hrușciiov, *Report to the Twenty-Second Congress of the PCUS* (1961).

654. R., Zh. Medvedev, Khrushchev: The Years in Power, trad. engl. A. Durkin, W.W. Norton & Co., New York, NY, 1978, pp. 97–101.

655. Service, *op. cit.*, p. 350.

656. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 539.

657. S. Khrushchev, „The Cold War ...“, *op. cit.*

658. S. Baron, Bloody Saturday in the Soviet Union: Novocherkassk, 1962, Stanford University Press, Stanford, California, 2001, pp. 66–67. Evenimentele de la Novocherkassk n-au fost niciodată menționate în presa sovietică și detaliile masacrului au rămas secrete până în 1992.

659. Taubman, *op. cit.*, p. 608.

660. S. Khrushchev, *Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower*, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2001, p. 242.

661. S. Khrushchev, „The Cold War...“, *op. cit.*

662. După treisprezece ani, Pepsi avea să semneze un contract cu firma producătoare de votcă Stolichnaya pentru ca fiecare să-și vândă produsele în țara celeilalte. Pe tot parcursul epocii Brejnev, Pepsi a fost una dintre mărfurile occidentale care au putut fi cumpărate la liber în URSS.

663. Taubman, *op. cit.*, pp. 420–423.

664. N. Khrushchev, *Memoirs*, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2006, vol. 2, p. 101.

665. F.G. Powers, *Operation Overflight: The U-2 Spy Pilot Tells His Story for the First Time*, Hodder & Stoughton Ltd, London, 1970, pp. 132–133.

666. Powers a fost judecat la Moscova pentru spionaj și condamnat la trei ani de închisoare plus șapte ani de muncă silnică. A fost eliberat înainte de termen, în 1962, în schimbul unui spion sovietic care fusese prins de americani.

667. Taubman, *op. cit.*, p. 447.

668. *Ibidem*, pp. 466–467.

669. N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, ed. cit., p. 530.

670. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 577.

671. *Ibidem*, p. 575.

672. Taubman, *op. cit.*, p. 566.

673. Service, *Russia*, ed. cit., p. 377.

674. În 1964, „centralismul democratic“ al statului sovietic funcționa încă fără probleme: rețeaua de dominație care radia de la Kremlin făcea ca ordinele emise de partidul comunist să fie puse în aplicare în toată țara. Cine deținea controlul asupra organelor comuniste de la vârf avea în mână și vasta structură administrativă care se infiltra până la nivelurile cele mai de jos ale societății, asigurându-și astfel obediența funcționarilor civili, a armatei, a miliției și a serviciilor de securitate a statului. Era deci suficientă o lovitură de palat restrânsă precum cea din octombrie 1964 ca să se producă un transfer total și automat de putere. Merită să notăm că, atunci când o tentativă similară avea să aibă loc din nou în august 1991, condițiile se schimbaseră într-atât, încât așteptările complotiștilor că vor putea asigura o tranziție la fel de lină s-au dovedit complet nerealiste.

675. Taubman, *op. cit.*, p. 620.

676. *Ibidem*, p. 13.

Capitolul 37

Leonid Brejnev. Perioada stagnării

Noul regim era hotărât să se distanțeze de ceea ce se petrecuse până atunci. Leonid Brejnev, proaspătul lider de partid, era un om fără caracter și lipsit de obiective ideologice clare; lua deciziile împreună cu consilierii săi, Iuri Andropov, Konstantin Cernenko, Mihail Suslov, Aleksei Kosîghin și Andrei Gromîko. Dacă Hrușcirov era picant și excentric, Brejnev era cenușiu și anost. Hrușcirov se străduise să schimbe lucrurile, să împingă țara înainte; Brejnev s-a mulțumit s-o lase să stagneze și să se scufunde încet-încet. O vreme, a fost considerat un lider provizoriu; puțini ar fi putut să prevadă că domnia lui avea să țină 18 ani – întrecută, ca durată, doar de regimul lui Stalin.

Leonid Ilici Brejnev era fiul unui muncitor metalurgist ucrainean. Născut în 1906, subțire și chipeș în tinerețe, opusul bătrânului corpulent și cu sprâncene groase care avea să-și balmăjească discursurile spre sfârșitul vieții, Brejnev făcuse studii de inginerie și se înscrisese în partid în 1929. În anii de după 1941 fusese comisar politic în Armata Roșie din Ucraina, post ce-i prilejuise contacte strânse cu prim-secretarul republicii, Hrușcirov, care, în calitatea sa de reprezentant al lui Stalin în fața comandanților armatei, era în legătură cu Kremlinul zi de zi. Brejnev n-a participat la prea multe acțiuni militare, dar contactul cu Hrușcirov și, prin el, cu Stalin i-a fost de folos. După război, Hrușcirov i-a sprijinit ascensiunea în partid, așa încât, în 1952, Brejnev a devenit membru al Comitetului Central. Ajuns secretar general după moartea lui Stalin, Hrușcirov l-a numit prim-secretar al Republicii Kazahe, unde a supervizat primii ani ai campaniei de destelenire. În 1960, tot Hrușcirov a jucat un rol esențial în numirea lui Brejnev în funcția de președinte al Prezidiului Sovietului Suprem.

După ce și-a îndepărtat mentorul, Brejnev s-a apucat să inverseze reformele lui Hrușcirov, întorcând țara la mentalitatea conservatoare și precaută a trecutului și declanșând un proces de dezagregare care avea în cele din urmă să îngenuncheze Uniunea Sovietică. Anii guvernării sale au ajuns să fie cunoscuți drept „perioada stagnării” – în politică, economie și cultură.

În epoca hrușciovistă a „dezghețului”, populația sovietică se bucurase de o anumită libertate, căci destalinizarea atenuase restricțiile asupra gândirii și exprimării. Hrușcirov personal permisesese publicarea povestirii lui Soljenițîn *O zi din viața lui Ivan Denisovici* (1962), o relatare a vieții dintr-un lagăr stalinist. Dar liberalizarea rămăsese parțială. Hrușcirov nu fusese dispus să accepte o critică de anvergură a regimului sovietic, și, în ultimii săi ani, spiritul acesta liberal începuse să se subțieze. Operele ulterioare ale lui Soljenițîn fuseseră interzise, și alți scriitori continuaseră să sufere. Poeții precum Andrei Voznesenski și Evgheni Evtușenko erau extrem de populari, umplând stadioane întregi cu lecturile lor publice, dar atitudinea lor ambiguă față de regim le crease dușmani la Kremlin. La o expoziție de artă modernă din 1963, Hrușcirov spusese că tablourile erau

„mai rele decât dac-ar fi fost mângălite de un măgar cu coada“⁶⁷⁷; și când unul dintre artiști, sculptorul Ernst Neizvestnîi, îi spusese că funcția de prim-secretar nu-l făcea și critic de artă Hrușciiov făcuse un scandal nemaivăzut, plecând până la urmă vijelios de la expoziție.⁶⁷⁸

Hrușciiov manifestase o bunăvoință destul de capricioasă față de libertatea de creație, dar cârmuirea sa a ajuns să fie rememorată cu nostalgie în anii opresivi ai lui Brejnev. Literatura și arta ajunseseră din nou sub călcâiul unei cenzuri stricte, iar scriitorii care refuzau să zugrăvească totul cu pasta monocromă a realismului socialist au trebuit să intre în clandestinitate. Samizdatul a cunoscut o perioadă de înflorire – numeroase poezii, romane și memorii erau trecute dintr-o mână într-alta în exemplare dactilografiate laborios cu indigo, din ce în ce mai șterse pe măsură ce fuseseră mai la fundul teancului de file. Vocile independente s-au făcut astfel auzite într-o societate opresivă, deși autorii de samizdat riscau destul de mult. Disidentul veteran Vladimir Bukovski scria despre izolarea și anxietatea pe care i le adusese profesia: „Eu scriu, eu redactez, eu mă cenzurez, eu public, eu distribui și eu merg la închisoare pentru ce am scris“⁶⁷⁹.

Când poetul leningrădean Iosif Brodski a fost deferit justiției în 1964, judecătorii i-au minimalizat valoarea numindu-l „pornograf“ și „pseudopoet în pantaloni de catifea“ care „nu-și face datoria față de patrie“. Delictul de care era acuzat, și anume că „nu îndeplinea un rol social util“, a stârnit în sala de tribunal o discuție suprarrealistă despre natura poeziei. „Cine v-a autorizat ca poet? l-a întrebat judecătorul. Cine v-a desemnat poet?“ „Nimeni, a răspuns Brodski. Cine m-a desemnat om?“ „Ați studiat poezia? N-ați încercat să absolviți un curs de liceu unde să fi învățat cum se face poezie?“ „N-am crezut că asta se poate învăța la liceu.“ „Atunci cum?“ „Cred că... vine de la Dumnezeu.“⁶⁸⁰

Brodski a fost condamnat la cinci ani de muncă silnică. Persecuțiile la care fusese supus au provocat nemulțumire, dar abia procesul scriitorilor Andrei Siniavski și Iuli Daniel, doi ani mai târziu, a generat reacții negative pe plan internațional și a încurajat mișcarea de disidență. Cei doi au fost acuzați de „agitatie și propagandă antisovietică“, dar singura dovadă în sprijinul acestei învinuiri au fost părerile exprimate de personajele din creațiile lor literare. La proces, Siniavski și Daniel s-au declarat nevinovați, demascându-i în pledoariile lor pe procurorii care încercau să demonstreze că autorul trebuie să fie de acord cu opiniile personajelor sale. În cuvântarea sa finală în fața juraților, Siniavski s-a întrebat de ce era necesar un astfel de proces. „Sunt altfel, a recunoscut el. Dar nu mă consider dușman [...]. În atmosfera fantastică, tensionată a acestei săli, oricine e «altfel» ar putea părea dușman, dar o asemenea concluzie e illogică. Nu văd de ce trebuie inventați dușmani, de ce să construim monștri peste monștri printr-o interpretare literală a imaginilor din literatură.“⁶⁸¹ Daniel a fost condamnat la cinci ani de muncă silnică, iar Siniavski la șapte.⁶⁸²

Procesul lui Siniavski și Daniel a fost un moment crucial în istoria disidenței din Uniunea Sovietică. De acum înainte, lupta disidenților avea să se concentreze asupra chestiunii drepturilor omului și a ilegalității statului. O scrisoare de protest despre procesul Daniel-Siniavski, semnată de fizicianul Andrei Saharov și de o mulțime de alți intelectuali de marcă, a avut o largă circulație în samizdat. S-au organizat demonstrații publice. Protestatarii s-au strâns de mai multe ori pentru un „priveghi tăcut“ în Piața Pușkin din

central Moscovei, având grijă să nu acționeze ilegal și purtând pancarte pe care scria „Respectați Constituția, legea fundamentală a URSS!”. Acuzația tacită era că regimul sovietic nu respecta *nici un fel* de legi, nici măcar pe ale sale, acționând ca o autocrație totalitară samavolnică. Parcă pentru a confirma această acuza, Kremlinul a reacționat introducând o nouă infracțiune, „tulburarea ordinii publice“, care dădea miliției libertatea să disperseze orice adunare publică neagreată de regim. Scriitorilor și academicienilor care luau parte la demonstrații li s-a spus că vor avea de suferit în carieră; cei care au ignorat avertismentele s-au trezit demiși și siliți să ocupe slujbe mărunte – oameni de serviciu, garderobieri sau fochiști.⁶⁸³ KGB-ul a început să folosească tot mai des rețele de informatori pentru a se infiltra în grupurile de disidenți și a-i deconspira pe liderii lor.

Represiunea s-a intensificat după invadarea Cehoslovaciei în 1968. Politica lui Alexander Dubček, care vorbea despre o „cale separată către socialism“ pentru țara sa, propusese o libertate mai mare de expresie, descentralizarea puterii și poate chiar crearea unui sistem multipartinic. „Primăvara de la Praga“ amenința liniștea regimului comunist în Europa de Est, și Brejnev a fost tot mai alarmat de faptul că admonestările lui păreau să fie ignorate. În primele ore ale zilei de 21 august 1968, 200 000 de soldați și 2 000 de tancuri ale Pactului de la Varșovia, din URSS, Polonia, Bulgaria și Ungaria, au intrat pe teritoriul cehoslovac.⁶⁸⁴ Șaptezeci de civili au fost uciși în timp ce încercau să se împotrivească invadatorilor; cehoslovacii au acoperit cu vopsea indicatoarele de circulație, iar orașele au fost redenumite Dubček sau Svoboda (însemnând „libertate“, respectiv numele președintelui cehoslovac) pentru a induce în eroare trupele agresoare. Dar anvergura luptelor a fost considerabil mai mică decât fusese în Ungaria cu 12 ani înainte, iar Kremlinul a putut să anunțe rapid că „ordinea“ fusese restabilă.

Atunci când Dubček, învins, a fost dus sub pază la Moscova, Brejnev l-a muștruluit pentru că pusese în primejdie corabia socialismului. „Te-am crezut; te-am apărât în fața altora, s-a plâns el. Am spus că Sașa [Alexander] al nostru e un tovarăș de ispravă. Dar uite ce-ai făcut: te-ai lăsat pe toți baltă!“⁶⁸⁵ Un editorial apărut în *Pravda* la scurt timp după criză sugera limpede că gândirea politică independentă în Europa Răsăriteană rămânea supusă unor limitări severe. „Căile separate către socialism“, afirma ziarul, erau legitime numai în măsura în care nu tulburau „nici socialismul din țara lor, nici interesele fundamentale ale celorlalte state socialiste, nici mișcarea muncitorească internațională“.⁶⁸⁶ Așa-numită „doctrină Brejnev“, expusă într-un discurs din noiembrie al secretarului general, proclama că statele membre ale Pactului de la Varșovia sunt „libere să aplice principiile de bază ale marxism-leninismului și ale socialismului, dar nu pot să se depărteze de aceste principii“.

La Moscova, invazia a fost denunțată în texte publicate în samizdat, și, pe 25 august, opt protestatari au încercat să organizeze o demonstrație în Piața Roșie, o acțiune fără precedent într-o zonă a capitalei plină de milițieni și de oameni. Imediat ce au ridicat pancartele pe care scria „Jos mâinile de pe Cehoslovacia!“ și „Pentru libertatea voastră și a noastră!“, au fost înconjurați de milițieni echipați cu bastoane, bătuți și târați de acolo. Patru au fost condamnați la închisoare, trei la deportare și unul a fost închis într-un spital de psihiatrie. Dar curajul lor a inspirat și a consolidat grupurile tot mai puternice de disidenți. Pe tot parcursul anului 1968, presa sovietică prezentase pe larg revoltele

devenite țări de la Paris, din luna mai, și demonstrațiile împotriva Războiului din Vietnam organizate în Statele Unite și în Marea Britanie. Ca o ironie a soartei, transmisiunile acestea au contribuit la impulsivitatea forțelor de opoziție din URSS, care au căutat și ele mijloace de a se face auzite.

Invadarea Cehoslovaciei a stârnit de asemenea reacții de condamnare din partea statelor ceva mai independente în gândire din chiar blocul estic – România, Iugoslavia și chiar Albania. Relațiile cu China, deja oscilante, au suferit o deteriorare. În martie 1969, tensiunile dintre Moscova și Beijing au erupt într-o serie de hărțuiri armate la granița ruso-chineză, soldate cu zeci de morți și sute de răniți de ambele părți. Primejdia a fost în cele din urmă îndepărtată cu ajutorul negocierilor diplomatice, dar neîncrederea reciprocă s-a menținut. Ruptura sino-sovietică a împins ambele țări să-și caute alți aliați, și atât Moscova, cât și Beijingul au adoptat ulterior o politică de apropiere de vechiul lor inamic comun, Statele Unite.

În timpul lui Brejnev au fost semnate o seamă de înțelegeri americano-sovietice care limitau producția și utilizarea armamentului nuclear, inclusiv Tratatul de neproliferare nucleară din 1969, două tratate de limitare a armamentului strategic (SALT I și SALT II) și Tratatul de limitare a rachetelor antibalistice din 1972. Brejnev a făcut o vizită la New York în 1973, iar președinții Richard Nixon și Gerald Ford au mers fiecare în Uniunea Sovietică pentru a contribui la „destinderea” politică – *razreadka*, cum i se spunea în rusă. Tensiunea Războiului Rece a început să scadă, dar nici una din părți nu credea într-o pace de durată.

Principala motivație a Kremlinului de a căuta „destinderea” a fost de natură financiară. De când preluase conducerea, Brejnev își făcuse o prioritate din paritatea militară cu SUA, permițând o creștere cu 40% a bugetului de apărare în primii șase ani.⁶⁸⁷ Economia sovietică în stagnare abia dacă putea duce o asemenea povară, și sectorul civil a avut mult de suferit. Aversiunea lui Brejnev față de schimbare a dus la adoptarea unor decizii greșite, care n-au făcut decât să crească impactul negativ asupra industriei. Progresul tehnologic, precum introducerea unor utilaje noi în fabrici, a fost amânat sau anulat complet, pentru că economia rigid planificată nu-și putea permite scăderile de scurtă durată, dar substanțiale, ale producției care ar fi apărut până când noile echipamente ar fi fost instalate iar muncitorii ar fi învățat să le folosească. De fapt, o creștere a randamentului era considerată dezavantajoasă de multe întreprinderi: dacă productivitatea creștea, anul următor normele de producție ar fi crescut și ele sau un număr de muncitori ar fi fost transferați în alte părți. Oamenii știau că dacă munceau mai mult sau mai bine ar fi primit mai multă muncă fără să fie recompensați în plus, așa că majoritatea își economiseau energia pentru timpul liber, când trebuiau să stea la cozi la mâncare și la diferite alte bunuri sau încercau să câștige bani din alte surse. Economia oficială era dublată de o economie neagră, căci oamenii își suplimentau veniturile lucrând *po-levomu* („pe stânga”), schimbând servicii și bunuri între ei. Deseori, o făceau în complicitate cu șefii lor, furând unelte sau schimbând produse șterpelite de la locul de muncă și mituindu-i pe superiori ca să fie protejați. Abuzurile erau larg cunoscute și în general tolerate; chiar și Brejnev recunoștea că „nimeni nu trăiește doar din salariu”⁶⁸⁸.

Propaganda oficială a numit anii '70 „perioada socialismului dezvoltat”, în care țara

se afla cu un pas mai aproape de comunism, deși avertiza că aceasta urma să fie „o perioadă istorică de durată“. Spre deosebire de Hrușciov, Brejnev n-a făcut promisiuni mărețe pe care știa că nu le poate ține, așa că a prevăzut doar un progres treptat al producției de bunuri de consum și al nivelului de trai. Creșterile salariale și de productivitate a muncii au fost neglijabile. Lumea exterioară avea însă numai un acces foarte limitat la secretele economiei sovietice, și propaganda Moscovei, care insista că totul „mergea cât se poate de bine în cea mai bună dintre lumile socialiste posibile“, a reușit să-i convingă pe mulți că URSS prospera. Criza petrolului din 1973, când țările membre ale OPEC au redus drastic producția, a ajutat URSS să obțină prețuri mai mari pentru petrolul extras, și țara a rămas principalul producător mondial de oțel, fier și ciment. Dar dincolo de suprafață realitatea nu era câtuși de puțin roz.

Când Brejnev a proclamat al cincilea plan cincinal un succes deosebit, prim-secretarul gruzin, Eduard Șevardnadze, a reacționat cu câteva comentarii mai realiste: „Unul din patru produse de larg consum pe care le producem este de slabă calitate“, scria el în *Pravda* în 1976. „În primii patru ani ai cincinalului au fost construite, în medie, doar 91 de apartamente la fiecare 10 000 de cetățeni ai Uniunii Sovietice“⁶⁸⁹. Brejnev anunțase că în cursul cincinalului următor 172 de miliarde de ruble aveau să fie investite în agricultură, dar Șevardnadze observa: „Pentru fiecare rublă pe care o investim în agricultură câștigăm numai 39 de copeici“. Productivitatea muncii era cu 50% mai mică decât în SUA; în agricultură, diferența era de 75%. Andrei Saharov estima că puterea de cumpărare a muncitorului sovietic obișnuit era cam o zecime din cea a muncitorului american. Din când în când, penuria acută de produse făcea ca până și acele câteva ruble să-și piardă valoarea: ce rost aveau banii dacă nu puteai cumpăra nimic cu ei? Singurii oameni care puteau miza pe un flux constant de bunuri și produse erau nomenclaturiștii, oficialii de partid și de stat, care aveau acces la o serie de magazine speciale, ascunse cu grijă în spatele unor intrări neșemnalizate, pentru a nu înfuria populația lipsită de privilegii. Colapsul total al economiei sovietice era amânat doar grație exporturilor debordante de materii prime, care făceau țara la fel de dependentă de țiței și gaze naturale cum fusese și Rusia de dinainte de 1917.

Dar, spre deosebire de vremurile prerevoluționare, acum nu mai existau surplusuri agricole care să poată hrăni populația și să poată fi vândute contra valută; acum URSS importa masiv cereale. Agricultură colectivizată era mai puțin productivă ca oricând; loturile limitate de pământ pe care colhoznicii erau lăsați să le cultive în timpul liber dădeau recolte considerabil mai mari, reprezentând 28% din producția agricolă brută a țării, deși nu constituiau decât 1% din terenurile cultivate. Pentru a păstra prețurile de la oraș scăzute, statul era silit să plătească subsidii uriașe gospodăriilor colective, subsidii care în 1981 atinseseră astronomică cifră de 31 de miliarde de dolari.⁶⁹⁰

Pe măsură ce nivelul de trai scădea, rata alcoolismului, a bolilor psihice, a divorțurilor și a sinuciderilor creștea. În 1964, lituanienii consumau în medie 8 litri de votcă pe an; în 1973, cantitatea se ridica la 28,5 litri. Femeile în special sufereau din cauza dublei poveri a grijii față de familie și a slujbei. Nevoia unor venituri suplimentare apăsa cășniciile; numărul avorturilor și al divorțurilor a crescut, și numeroase familii din zonele urbane se limitau la un singur copil din pricina lipsei de spațiu locativ.⁶⁹¹ Rata natalității a continuat

și ea să scadă. Populația din Ucraina, Rusia, Bielorusia și republicile baltice era în declin în termeni reali, și dominația popoarelor slave în cadrul Uniunii părea amenințată. În 1959, etnicii ruși reprezentau 55% din populație, dar în 1979 procentul scăzuse la 52. În același timp, tadjicii, uzbekii și kazahii se înmulțeau rapid, semănând în mintea unora dintre ruși teama că „orientalii“ aveau să-i depășească numeric.⁶⁹²

Resentimentele naționaliste erau în ascensiune: minoritățile etnice respingeau ceea ce ele considerau a fi șovinismul rusesc al Kremlinului, în timp ce naționaliștii ruși acuzau Moscova că le ignoră interesele culturale și sociale. Combinația avea un potențial exploziv, dar în timpul lui Brejnev problema a rămas, ca atâtea altele, neluată în seamă. Liderii regionali erau niște adevărați satrapi, corupția se dezvoltă nestingherită, iar „țarii tribali“ care conduceau republicile își promovau membrii familiei și ai clanului propriu în poziții-cheie. Elitele au început să fie tot mai mult compuse din etnici locali, în timp ce rușii care locuiau în republici încă din anii '30 erau marginalizați și discriminați. Practic fiecare republică și fiecare naționalitate, inclusiv rușii, avea plângeri la adresa centrului. La sfârșitul anilor '60 au existat tulburări în capitala armeană, Erevan, la Tartu, în Estonia, și la Kiev, în Ucraina. Începeau deja să apară faliile care aveau să se caște ulterior, în ultimii ani furtunoși ai Uniunii Sovietice.

Brejnev evitase să abordeze direct problema națională, dar nu se sfiise să caute țapi ispășitori. Emisiunile de televiziune, cărțile și filmele potretizau „sionismul“ ca pe o amenințare reală la adresa statului sovietic, și în cadrul Academiei de Științe a URSS a fost înființată o comisie permanentă care „să coordoneze cercetările dedicate demascării și criticii istoriei, ideologiei și activității practice ale sionismului“⁶⁹³. Evreii au devenit o țintă tot mai frecventă a represiei după Războiul de Șase Zile din 1967, suferind discriminări la locul de muncă, având accesul restricționat la educația superioară și fiind supuși la agresiuni fizice pe stradă. Tot mai mulți căutau să emigreze în Israel, dar erau împiedicați. Guvernul sovietic evitase întotdeauna să permită emigrația în masă, în parte pentru că aceasta ar fi subminat imaginea URSS de paradis socialist unde oamenii trăiau ca în sânul lui Avram. Dar motivația oficială oferită numeroșilor evrei pentru refuzul acordării vizei de ieșire era faptul că reprezentau „un risc pentru securitatea țării“⁶⁹⁴.

Sub presiunea Occidentului, Moscova acorda uneori vize evreilor care demonstau că au membri ai familiei în străinătate, dar ceilalți solicitanți îngroșau rândurile așa-numiților *otkaznici*, sau „refuznici“, cum erau cunoscuți în Vest. Însuși faptul că cineva cerea să emigreze îl făcea suspect în ochii partidului, și *otkaznicii* au devenit niște paria – și-au pierdut slujbele, au fost hărțuiți de autorități și defăimați în presă.

Atât *otkaznicii*, cât și disidenții, insinua presa, erau agenți ai Vestului imperialist, hotărâți să submineze Uniunea Sovietică. Gânditorii independenți precum Andrei Saharov, Andrei Amalrik, Vladimir Bukovski, Roy Medvedev și Aleksandr Soljenițin erau denunțați drept extremiști, aflați probabil pe statul de plată al puterilor străine.

În realitate, nu erau nici una, nici alta. Denumirea pe care și-o asumaseră era *inakomîsleașcie*, literalmente „oameni care gândesc altfel“, care voiau să producă schimbări pozitive în Uniunea Sovietică.⁶⁹⁵ În 1970, Saharov a sprijinit înființarea Comitetului pentru Drepturile Omului, un grup care se declara „o asociație creatoare acționând în conformitate cu legea pământului“. Membrii ei au condamnat folosirea

legală a încarcerării și medicației psihiatrice împotriva oponenților regimului și au cerut ca inculpaților să li se respecte întru totul dreptul la apărare. Modul lor de operare era demascarea comportamentului ilegal al autorităților, pe care le trăgeau la socoteală potrivit înseși legislației sovietice. Kremlinul a răspuns înmulțind numărul arestărilor și întărind represiunea, justificată de Iuri Andropov, șeful KGB, cu argumente desprinse parcă din Orwell. „Toți cetățenii sovietici ale căror interese coincid cu ale societății ca întreg se bucură de toate libertățile democratice, a decretat el. Dar pentru cei ale căror interese nu coincid lucrurile stau cu totul altfel.”⁶⁹⁶ Cu alte cuvinte, „ești liber să gândești ce vrei atâta vreme cât gândești ce vrem noi”.

Aleksandr Soljenițin nu și-a ascuns convingerea că sistemul comunist sovietic era condamnat. În 1973 a compus o *Scrisoare către autoritățile sovietice* în care îi îndemna pe Brejnev și pe colegii lui „să renunțe la ideologia depășită care amenință să ne distrugă din punct de vedere militar și economic”. „Când deschideți ziaarele sau aprindeți televizorul – îi provoca el pe ideologii de la Kremlin –, credeți cu adevărat, măcar pentru o clipă, în discursurile pe care le citiți sau auziți acolo? Nu, voi înșivă ați încetat de mult să le credeți, sunt sigur. Și, dacă voi nu le credeți, atunci înseamnă că v-ați desprins cu totul de adevărata viață a acestei țări.”⁶⁹⁷ Era apogeul nebuliei puterii, scria Soljenițin, ca rușii să încerce să rezolve problemele omenirii când propria lor țară se afla într-o asemenea degingoladă. Făcând în mod conștient trimitere la slavofiliile secolului al XIX-lea, Soljenițin susținea că singura speranță de salvare a Rusiei erau satele ei tradiționale, păstrătoarele spiritului autentic colectiv, al vechiului *mir* țărănesc (un soi de sfat sătesc), ferite de ideile nocive ale progresului și modernității, care aduseseră atâta nefericire patriei sale. Soljenițin era un tradiționalist, un naționalist ortodoxist, și ideile lui au multe în comun cu ale conservatorilor de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Asemenea apologetului autocrației țariste Konstantin Pobedonostev, el afirma că nu democrația este soluția necazurilor Rusiei și că pentru a prospera țara are nevoie de o conducere autoritară. „Pentru un popor nepregătit, a sări direct de pe stânca [totalitarismului] în democrație, scria el, ar însemna o cădere fatală, după care n-ar mai rămâne decât un terci anarhist.”⁶⁹⁸ În anul următor, scriitorul a fost arestat și exilat în Occident. Presa oficială a răspândit zvonul fals că era un *otkaznik* evreu și că ceruse el însuși să plece din Rusia.

După plecarea lui Soljenițin, liderul spiritual al mișcării de disidență a devenit Andrei Saharov. El sprijinea principiile destinderii în relațiile cu SUA și afirma că statul sovietic își făcea singur rău restricționând libertatea intelectualității și lăsând știința și tehnologia să rămână în urma Vestului. „Tradițiile antidemocratice și normele vieții publice instaurate în epoca stalinistă, scria el, n-au fost eliminate definitiv nici până astăzi [...]. Încercările intelectualității de a-și lărgi libertatea sunt legitime și firești.”⁶⁹⁹ În ciuda încercării autorităților de a-l intimida în repetate rânduri, Saharov a refuzat să dea înapoi. „Omul poate fi văduvit de orice speranță, conchidea el, dar trebuie totuși să spună ce crede, pentru că nu poate, pur și simplu nu poate să rămână tăcut.” Era datoria disidentului „să fie onest, principal, altruist și gata să se sacrifice”.

În 1975, Saharov a primit Premiul Nobel pentru pace, distincție care nu se potrivea prea bine cu Premiul Lenin, Premiul Stalin și cele trei medalii de Erou al Muncii Socialiste, toate acordate de statul sovietic pentru serviciile lui în slujba fabricării bombe

Acțiunile lui Saharov s-au numărat printre gesturile care au atras atenția opiniei publice internaționale asupra situației disidenților din Uniunea Sovietică, și atunci când, în același an, a inițiat Acordurile de la Helsinki, Occidentul a insistat asupra includerii unui capitol care cerea tuturor statelor semnatare „să respecte drepturile omului și libertățile fundamentale”. Moscova a acceptat să-și asume obligațiile legate de respectarea drepturilor omului exclusiv pentru că era hotărâtă să țină cu dinții de celelalte prevederi ale tratatului, prin care Vestul se angaja să recunoască granițele postbelice ale Europei de Est; Brejnev avea să denunțe încercările ulterioare ale altor state de a sili Uniunea Sovietică să respecte Acordurile de la Helsinki drept „amestec în treburile interne ale țărilor socialiste”⁷⁰⁰. Dar tratatul oferea grupurilor persecutate de militanți pentru drepturile omului din Uniunea Sovietică un punct de sprijin în legislația internațională. Acesta i-a inspirat pe Saharov și pe colegii săi să înființeze Grupul Helsinki de la Moscova, care încerca să oblige statul să-și respecte obligațiile asumate, și a furnizat liderilor occidentali care făceau vizite în capitala URSS un reper legitim în raport cu care să poată reproșa autorităților sovietice cazurile de abuz. Și Ronald Reagan, și Margaret Thatcher au făcut acest lucru și au reușit să obțină concesii din partea Kremlinului în chestiunea vizelor pentru evrei și a eliberării anumitor deținuți politici.

Saharov avea să fie pedepsit până la urmă pentru refuzul său de a tăcea. În 1980, a fost exilat împreună cu soția sa, Elena Bonner, în orașul de provincie Gorki, dar reputația lui în Occident și faima anterioară de erou al cercetărilor militare sovietice l-au salvat de la lagăr sau de la spitalul psihiatric.

Toleranța față de Saharov reflecta, în parte, dependența tot mai mare a sovieticilor de Occident. Nu mai era vorba doar de cereale: tehnologia și experții de peste hotare deveniseră esențiali pentru funcționarea economiei sovietice, și solvabilitatea financiară a țării era menținută cu ajutorul unor împrumuturi uriașe de la bănci din Vest.⁷⁰¹ În 1974, URSS luase credite de 13 miliarde de dolari, cifră care, în 1978, crescuse la 50 de miliarde, din care o treime fuseseră acordate de bănci britanice. Lumea capitalistă și Uniunea Sovietică erau strâns unite într-o simbioză financiară care modificase atitudinea de ambele părți. În comparație cu perioada timpurie a Revoluției, când Occidentul trimisese forțe militare pentru a anihila statul bolșevic și refuzase să-i acorde recunoaștere internațională, politica Europei și a Americii suferise o întoarcere de 180 de grade: erau acum silite să mențină stabilitatea lumii socialiste pentru ca Moscova să poată continua să-și plătească datoriile. De partea lor, sovieticii nu rezolvaseră criza cheltuielilor militare semnând tratatele de limitare a armamentului de la începutul anilor '70, iar acordul SALT II, care ar fi permis Moscovei să reducă sumele irosite pe rachetele cu rază lungă de acțiune, fusese denunțat de Washington atunci când trupele sovietice intraseră în Afganistan, în decembrie 1979. Invadarea acestei țări a întrerupt brusc procesul de destindere și a marcat reluarea cursei înarmărilor dintre cele două superputeri; atunci când SUA au decis să-și sporească din nou cheltuielile militare, Kremlinul a simțit că trebuia să facă același lucru. Dificila ocupație a Afganistanului avea să se dovedească în deceniul următor o piatră de moară atârnată de gâtul Uniunii Sovietice, limitând și mai mult sumele disponibile pentru îmbunătățirea condițiilor de trai ale populației.

Următoarea provocare la adresa absolutismului sovietic a apărut în Polonia. În 1980,

Creșterea bruscă a prețurilor la alimente i-a făcut pe docherii din portul Gdańsk, de la Marea Baltică, să iasă în stradă, și, în timpul verii, grevele s-au extins în alte industrii și în alte regiuni ale țării. Spiritul de revoltă și-a găsit un lider influent în electricianul naval Lech Wałęsa: sindicatul Solidaritatea, condus de el, s-a aflat în fruntea confruntărilor cu comuniștii și a transformat mișcarea dintr-o revoltă limitată la solicitări materiale într-o luptă pentru libertate, independență și demnitate națională. Brejnev a luat în calcul încă o invazie militară, dar până la urmă a renunțat la idee și l-a convins pe președintele polonez, Wojciech Jaruzelski, să declare starea de urgență, care a fost pusă în aplicare de forțele armate ale țării. Legea marțială a fost în vigoare din decembrie 1981 până în iulie 1983, timp în care mii de activiști ai opoziției au fost închiși și mai bine de o sută de protestatari au fost uciși în ciocnirile de stradă. În perioada imediat următoare a fost instaurată o aparență de ordine, dar nemulțumirile poporului au continuat să mocnească și aveau să iasă din nou la suprafață la sfârșitul deceniului.

La vremea crizei din Polonia, Brejnev era în declin: sănătatea i se deteriorase, se îngrășase mult și deseori părea dezorientat în cursul aparițiilor publice, vorbind nedeslușit și uitând ce avea de spus. Populația îl lua în bătaie de joc fără milă. Brejnev fusese întotdeauna un personaj vanitos. Spre sfârșitul anilor '70 a făcut o pasiune pentru onoruri și medalii, declarând că liderul țării nu se putea mulțumi cu gradul de locotenent-colonel. „Îmi scriu oamenilor“, i-a anunțat el pe membrii Biroului Politic. „Îmi cer ca, în calitatea mea de comandant suprem, să acced la un rang potrivit cu poziția mea [...]. Presiunea opiniei publice, mai ales în rândul militarilor, este foarte puternică.“⁷⁰² Nimeni n-a crezut nici măcar o secundă că existase vreo asemenea solicitare, dar Brejnev a fost făcut în 1976 mareșal al Uniunii Sovietice. Până în 1979, acumulase peste șaiszeci de decorații, întrecându-l de departe pe eroicul mareșal Jukov. Când au fost publicate, din memoriile lui s-a aflat că încăierările minore la care luase parte în timpul celui de-al Doilea Război Mondial în vecinătatea orașului Novorossiisk, din sudul Rusiei, fuseseră de fapt momente decisive în lupta împotriva fascismului. Cartea a fost, desigur, recompensată cu Premiul Lenin pentru literatură. Cultul personalității pe care și l-a întreținut l-a transformat pe Brejnev într-un personaj ridicol. Conștient de glumele pe care le stârnea în rândurile populației, el le-a spus la un moment dat colegilor: „Dacă oamenii glumesc pe seama mea, înseamnă că mă plac“.

După o viață în care fumase și băuse din greu, Brejnev a ajuns la bătrânețe să aibă probleme fizice și cognitive. Dezbaterile din Comitetul Central îl depășeau deja. Cu fiecare apariție tot mai jalnică, devenea o încarnare tot mai autentică a sistemului asupra căruia domnea: indiferent cât de stricăță sau de învechită era starea de lucruri, riscul de a o schimba era considerat prea mare. La începutul anilor '80, vârsta medie a membrilor Biroului Politic se apropia de șaptezeci de ani. Singurul care făcea excepție, energicul Mihail Gorbaciov, era șocat de ramolismul conducătorului țării, dar când a discutat chestiunea cu Andropov acesta i-a spus că secretarul general trebuia păstrat „ca factor de stabilitate în partid și în stat, ca și de stabilitate internațională“.⁷⁰³ Brejnev n-a mai apărut aproape deloc în public în anul 1982 și, în cele din urmă, pe 10 noiembrie, a murit. Când a descoperit că, în ultimele sale săptămâni de guvernare, liderul sovietic fusese în comă, ziarul *Sun* a titrat: Dezvăluiri: Rusia era condusă de o legumă (roșie)⁷⁰⁴.

Epoca stagnării avea să continue: în locul lui Brejnev, Biroul Politic l-a numit pe fostul șef al KGB-ului, Iuri Andropov. Acesta avea 68 de ani, și faptul că organizase invadarea Ungariei îl recomanda drept un adept fără rezerve al principiilor vechiului regim. A fost totuși prezentat presei occidentale drept un personaj liberal, un reformator și un iubitor al jazzului; în cele 15 luni cât s-a aflat la putere a făcut anumite eforturi de a pune capăt corupției și proastei gestiuni economice din epoca Brejnev. Dar atunci când a murit, în februarie 1984, s-a dovedit că liberalismul său era tipic pentru un aparatcic KGB-ist, că reformele sale nu fuseseră decât încercări de câmpăcire a unei economii care avea nevoie de prefaceri radicale și că detesta jazzul.

Chiar și minimele schimbări introduse de Andropov au fost anulate în timpul succesorului său. Konstantin Cernenko, un om de 72 de ani, fusese aliatul cel mai apropiat al lui Brejnev și rămăsese un discipol devotat al politicii stagnării. Era deja atât de bolnav când a fost ales, încât abia dacă a fost în stare să rostească necrologul la funeraliile lui Andropov; a murit și el 12 luni mai târziu. Era al treilea conducător de stat care se stingea în mai puțin de trei ani. Auzind de moartea lui Cernenko, Ronald Reagan nu s-a putut abține și i-a spus soției sale, Nancy: „Cum Dumnezeu să fac ceva cu rușii ăștia dacă ei îmi mor unul după altul?”⁷⁰⁵

Relațiile sovieto-americeane înghețaseră de la invadarea de către URSS a Afganistanului în 1979; fiecare parte a boicotat Jocurile Olimpice ale celeilalte (la Moscova, în 1980, și la Los Angeles, în 1984), iar Statele Unite au continuat să furnizeze armament și antrenament gherilelor mujahedine afgane. Reagan a decis de asemenea să continue fără ezitare construirea scutului laser antirachetă cunoscut sub numele de Inițiativa Strategică pentru Apărare sau, mai adesea, „Războiul Stelelor”. Scutul inspira teamă membrilor Biroului Politic: dacă ar fi asigurat Washingtonului capacitatea de a distruge rachetele balistice sovietice lansate în direcția Statelor Unite, asta ar fi anulat doctrina distrugerii reciproc asigurate, lăsând URSS vulnerabilă la un eventual prim atac nuclear al americanilor. Bugetul problematic al Uniunii Sovietice însemna că țara își putea doar cu mare greutate permite să se înarmeze pe măsura noilor tehnologii americane, dar teama de „Războiul Stelelor” era atât de mare, încât și Andropov, și Cernenko au acceptat creșterea cheltuielilor militare. Începuse numărătoarea inversă.

Note

⁶⁷⁷. M. Heller, A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. M. Carlos, Summit Books, New York, New York, 1986, p. 589.

⁶⁷⁸. Aleksandr Șelepîn, șeful KGB-ului, i-a șuiert sculptorului: „Ai să putrezești într-un lagăr”, dar Neizvestnîi n-a fost arestat. După moartea lui Hrușciov, văduva lui l-a rugat pe Neizvestnîi să sculpteze piatra de mormânt a fostului conducător al partidului, și acesta a creat un monument me mo rial impresionant, împărțit de sus până jos în două bucăți de marmură, una albă și alta neagră, care reflectă contradicțiile din firea și din politica perso nalității complexe care a fost Nikita Hrușciov.

⁶⁷⁹. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 556.

⁶⁸⁰. Necrologul lui Brodski în *The New York Times* din 29 ianuarie 1996.

681. *Apud On Trial: The Soviet State versus „Abram Tertz“ and „Nikolai Arzhak“*, trad. engl. Max Hayward, Harper & Row, London, 1966, p. 182.

682. După ce și-a ispășit pedeapsa, Siniavski a emigrat în Franța, de unde i s-a permis să revină în Rusia abia în 1989, pentru a participa la înmormântarea lui Daniel. Am stat de vorbă cu el în apartamentul moscovit al lui Daniel, după slujba funerară, și mi-a spus că adevărata natură a fărâdelegii lor fusese dezvăluirea fragilității și ilegitimității sistemului sovietic. A spus că regimul avea nevoie de dușmani și de „monștri“ care să slujească drept țapi ispășitori ai propriilor sale eșecuri, până într-acolo încât chiar și operele de ficțiune erau considerate ținte legitime ale represaliilor statului. Dar nu regreta ce făcuse și nici pedeapsa pe care o primise. Era încurajat de reformele lui Gorbaciov, dar susținea că Rusia va avea întotdeauna nevoie de poeți și de prozatori care să se împotrivească autocrației.

683. Hosking, *op. cit.*, p. 557.

684. Cifrele legate de efectivul de trupe și de tancuri sunt subiect de dispută. Este limpede că ele au crescut rapid. K. Williams, *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, p. 112, menționează 165 000 de soldați și 4 600 de tancuri, efective care au crescut la 500 000 și, respectiv, 6 000 în cursul săptămânii.

685. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 291. Spre deosebire de liderii revoluției ungare din 1956, Dubček a scăpat cu viață, petrecând mulți ani ca angajat al unei regii a pădurilor într-o zonă rurală din Slovacia. A revenit pentru scurt timp în politică după Revoluția de Catifea din 1989.

686. Hosking, *op. cit.*, p. 547.

687. M. Sandle, E. Bacon (red. coord.), *Brezhnev Reconsidered*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2002, p. 90.

688. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 384.

689. Heller, Nekrich, *op. cit.*, pp. 644–645.

690. Service, *op. cit.*, p. 401.

691. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 664.

692. Service, *op. cit.*, p. 422.

693. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 670.

694. Absurditatea acestui pretext era zeflemisită într-un banc povestit de remarcabilul disident evreu Natan Șaranski: „Un evreu vine la un ofițer KGB“, spune bancul, „și-l întreabă de ce i s-a refuzat viza. «Nu vă putem permite să plecați pentru că știți secrete de stat», i se răspunde. «Ce secrete? întreabă evreul. Acolo unde am lucrat eu eram în urmă cu zece ani față de Occident.» «Păi tocmai asta e! îi spune agentul. Țăsta e secretul!»“ (N. Sharansky, *Fear No Evil: A Memoir*, trad. engl. Stefani Hoffman, Weidenfeld & Nicolson, London, 1988, p. 61).

695. R. Boobyer, *Conscience, Dissent and Reform in Soviet Russia*, Routledge, London, 2005, p. 75.

696. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 662.

697. A. Solzhenitsyn, *Letter to Soviet Leaders*, trad. engl. H. Sternberg, Collins & Harvill, London, 1974, pp. 28, 31, 47.

698. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 684.

699. Boobyer, *op. cit.*, pp. 91, 223.

700. Heller, Nekrich, *op. cit.*, p. 651.

701. *Idem*, p. 649.

702. Volkogonov, *op. cit.*, p. 303.

703. Hosking, *op. cit.*, p. 542.

704. În original, „Revealed: Red Cabbage Ruled Russia“ (*n.t.*).

705. M. Dowd, „Where’s the Rest of Him?“, *The New York Times*, 18 nov. 1990.

Capitolul 38

Mihail Gorbaciov. Perestroika și glasnost

Kremlinologia n-a fost niciodată o disciplină precisă; a deduce cine urca în ierarhie și cine cădea în dizgrație însemna a citi indicii greu descifrabile – cine și unde apărea în fotografiile oficiale ale Biroului Politic, cine stătea cel mai aproape de secretarul general la paradele din Piața Roșie și cine era cel mai des menționat în *Pravda*. Din cauza fațadei de unanimitate pe care o afișa conducerea țării, era greu de deslușit cine ar fi putut nutri rezerve față de linia oficială a partidului. Viața privată, hobby-urile, familia – uneori chiar și cine era căsătorit și cine nu – erau subiecte tabu.

Așadar, atunci când un membru al Biroului Politic a sosit într-o vizită oficială în Marea Britanie în decembrie 1984 și și-a luat tânăra și atrăgătoarea soție într-un tur al frumuseților orașului, mulți au ridicat din sprâncene a mirare și curiozitate. Mihail și Raisa Gorbaciov s-au dus să depună omagii în locurile frecventate de Lenin și de Marx la Londra; apoi, în timp ce el se întâlnea cu prim-ministrul britanic Margaret Thatcher, ea s-a dus la cumpărături pe Oxford Street, într-un gest de recunoaștere tacită a faptului că societatea burgheză materialistă pe care Moscova o ridiculiza și o condamna de atâtea vreme avea totuși ceva de oferit. Cu pătrunderea ei psihologică, Margaret Thatcher a simțit imediat semnificația comportamentului celor doi oaspeți, așa cum își amintește în memoriile sale:

Raisa Gorbaciova era la prima ei vizită în Europa de Vest și știa doar foarte puțină engleză – din câte mi-am dat seama, soțul ei nu știa deloc; dar ea purta haine elegante în stil occidental, un deupieș gri cu o dungă albă – exact genul pe care l-aș fi purtat eu însămi, m-am gândit. Ceea ce știam atunci era că doamna Gorbaciova este o marxistă devotată și conservatoare [...]. Dar am aflat ulterior de la ea – după ce părăsisem postul de prim-ministru – că bunicul ei fusese unul dintre milioanele de culaci omorâți în timpul colectivizării forțate a agriculturii din vremea lui Stalin. Familia ei n-avea nici un motiv să-și facă iluzii în privința comunismului.⁷⁰⁶

Cât despre soțul Raisei, doamna Thatcher a detectat un subtext la fel de nuanțat în spatele convingerilor lui comuniste ortodoxe, chiar dogmatice:

Domnul Gorbaciov a insistat asupra superiorității sistemului sovietic, întrucât nu doar rata creșterii economice anuale în cadrul lui era mai mare, dar, dacă veneam în URSS, aș fi văzut cum trăiau oamenii sovietici – „plini de bucurie“ [...]. Dacă aș fi dat atenție numai conținutului unor asemenea comentarii, ar fi trebuit să conchid că era făcut din aluatul comunist tipic. Dar personalitatea lui era cum nu se poate mai diferită [...]. Zâmbea, râdea, își sublinia cuvintele cu gesturi ale mâinilor, își modula vocea, ducea argumentele până la capăt și era un foarte bun interlocutor. Avea încredere în el însuși și, deși își presăra observațiile cu referiri respectuoase la domnul Cernenko, nu părea deloc stânjenit să intre în discuții pe tema politicii la cel mai înalt nivel. Ideile lui erau exact ce mă așteptam să aud, dar stilul era net deosebit. Mi-am dat seama că-l plăceam. În timp ce pleca, am sperat că stătusem de vorbă cu următorul lider sovietic. Căci, așa cum am spus după aceea presei, era în sfârșit un om cu care ne puteam înțelege.⁷⁰⁷

Margaret Thatcher decoperise o parte din complexitatea specifică firii lui Mihail Gorbaciov, care avea să-i determine în mare măsură acțiunile în anii următori. Observase cu sagacitate că Gorbaciov credea cu tărie în sistemul comunist („Fiecare dintre noi crede în propriul sistem politic, confirma ea. El crede cu tărie în al lui; eu cred cu tărie în al meu...”⁷⁰⁸), dar sugerase că respectul lui față de mastodonții brejneviști de la Kremlin era într-o cântărire. Și identificase corect doi dintre factorii fundamentali care-l făceau deja să creadă că sistemul comunist avea nevoie de schimbări majore pentru a putea fi salvat și consolidat: „neîncrederea față de intențiile administrației Reagan în general și față de planurile lor referitoare la Inițiativa Strategică de Apărare în particular”.

Doamna Thatcher a spus BBC-ului că motivul pentru care Gorbaciov era atât de pornit împotriva programului „Războiul Stelelor” era faptul că acesta intensifica o cursă a cheltuielilor militare care distrugea economia sovietică. Unul după altul, conducătorii de la Kremlin se simțiseră obligați să răspundă pe măsură fiecărei generații de arme americane; dar Gorbaciov își dădea seama că asta sufocă economia civilă, afectează standardul de viață și amenință statul cu falimentul. Le-a spus Raisei și tovarășilor săi apropiați: „Nu putem continua să trăim așa”⁷⁰⁹. Pentru a rupe spirala vicioasă a declinului era nevoie însă de decizii dure, și Mihail Gorbaciov avea să se confrunte cu provocarea de a le pune în aplicare.

Pe 10 martie 1985, în ziua morții lui Konstantin Cernenko, a fost convocată în 24 de ore o plenară extraordinară a Comitetului Central pentru a-i numi succesorul. Alternativa era fie un om de aceeași factură – Viktor Grișin, un conservator în vârstă, foarte asemănător cu ultimii trei lideri –, fie un candidat mai tânăr și mai energic. Mihail Gorbaciov tocmai își sărbătorea cea de a cincizeci și patra aniversare și avea energie din belșug. Nu era însă socotit un reformator radical. A fost propus de unul dintre reprezentanții cei mai de seamă ai conservatorismului comunist, Andrei Gromîko, veteranul ministru de externe, care a vorbit despre forța „convincerilor” lui „de partid”. Iar atunci când a primit un vot unanim Gorbaciov a răspuns cu un discurs care părea să fie al unui comunist înveterat: „Partidul nostru are un potențial uriaș [...]. Nu trebuie să ne schimbăm politica. Este o politică adevărată, corectă, autentic leninistă!” Gromîko a comentat aprobator: „Omul acesta are un zâmbet plăcut, dar dinți de oțel”⁷¹⁰. Era inversul observației făcute de Margaret Thatcher – că personalitatea zâmbitoare era mai importantă decât profesiunea de credință comunistă.

Dualitatea fundamentală a firii lui Gorbaciov a fost un factor major. Deși nu există îndoială în privința traiectoriei pe care URSS a luat-o în timpul lui – devenind dintr-un stat monopartinic strict controlat o țară haotică și cvasidemocratică; dintr-o economie centralizată de comandă o piață nereglementată a capitalismului dezlănțuit; dintr-o uniune multinațională, multietnică, ținută la un loc de exercițiul unei discipline neobosite, o colecție centripetă de state și viitoare state aflate în competiție unul cu altul –, modul cum s-au petrecut aceste prefaceri este în continuare intens dezbătut. Unii istorici occidentali afirmă că Gorbaciov a fost un reformator liberal *ab initio*, că a venit la putere cu gândul să reformeze și că a declanșat modernizarea țării dacă nu după un plan de ansamblu, premeditat, atunci măcar potrivit credințelor sale democratice liberale. Explicația aceasta amintește de remarca doamnei Thatcher că loialitatea lui Gorbaciov față de principiele

comunismului ortodox era numai o aparență, o mască sub care se ascundeau instinctele unui social-democrat. Autorii ruși, pe de altă parte, tind să favorizeze opinia lui Gromîko, și anume că Gorbaciov era un comunist și că așa a și rămas, și că, deși o parte dintre acțiunile sale au facilitat poate apariția forțelor schimbării, el n-a intenționat niciodată decât să modernizeze și să întărească sistemul comunist al Uniunii Sovietice.⁷¹¹

Am trăit anii lui Gorbaciov în Rusia, și mi se pare că liderul sovietic a fost silit să adopte o politică de transformări din cauza situației dificile în care se afla economia țării, dar că o concepute numai ca pe o schimbare „intrasistemică“, menită să revitalizeze statul monopartinic prin descătușarea unui anumit spirit de inițiativă, a spiritului întreprinzător și a energiilor populației. Într-o cultură politică în care recunoașterea posibilităților lipsuri era descurajată, Gorbaciov n-a vrut nici măcar să folosească termenul „reformă“, vorbind în schimb despre *uskorenie* („accelerare“) sau *perestroika* („restructurare“).

Când politicile sale au întâmpinat rezistența grupurilor de interese din ierarhia de partid, Gorbaciov a apelat, peste capetele colegilor săi, la opinia publică: politica sa de *glasnost* („transparență“) era menită să ofere cetățenilor sovietici acces la informațiile de care aveau nevoie ca să-și dea seama că ceea ce propunea el era util și să-i denunțe pe cei care se opuneau Perestroikăi. Scopul lui era să mobilizeze sprijinul societății pentru măsurile sale de modernizare economică și organizațională; dar, contrar intențiilor lui, oamenii și-au folosit noile drepturi pentru a cere reforme mai consistente și mai rapide decât cele pe care le avusese el în vedere.

Din acest moment, Gorbaciov n-a mai controlat procesul de schimbare; a fost târât înaintea locomotiva tot mai puternică a opiniei publice, pe care o pornise el însuși. Sentimentul de exaltare pe care l-a trezit descoperirea faptului că detestata autocrație putea fi schimbată s-a răspândit în toată societatea până când întregul edificiu s-a prăbușit, în mare măsură împotriva intențiilor celui care pusese totul în mișcare și care ar fi vrut să rămână la conducerea unei Uniuni Sovietice întărite și revigorate, unite și, firește, comuniste.

S-au încercat numeroase raționalizări *post factum* ale evenimentelor dintre 1985 și 1991, nu în ultimul rând de către cei care conduceau pe atunci țara – inclusiv Gorbaciov. Dacă revenim însă la cronică zilnică a acelor ani, putem desluși modul cum planurile, strategiile și ordinele au fost prefigurate de ceea ce, după cum credea Tolstoi, face cu adevărat istoria: oamenii și evenimentele.

Guvernarea lui Gorbaciov a început aproape fără nici un indiciu al zguduirilor ce aveau să vină. La trei săptămâni după alegerea noului lider, ambasadorul american la Moscova, Arthur Hartman, îl informa pe președintele Reagan că „Gorbaciov e un tip îngust la minte, cu vederi înțepenite“, al cărui principal interes avea să fie consolidarea propriei puteri.⁷¹² Privind retrospectiv, judecata pare rizibilă, dar în 1985 puțini dintre noi ne dădeam seama că intrăm într-unul dintre acele mari „momente de cotitură ale destinului“ care au punctat istoria milenară a Rusiei cu șansa unei schimbări de durată.

Mihail Gorbaciov se născuse în 1931 într-o familie de țărani din regiunea Stavropol, în sudul Rusiei. Și-a păstrat accentul local, cu „g“-urile sale moi (își pronunță numele de familie „Horbaciov“) și căldura sufletească tipică oamenilor din sud, cu zâmbetul întotdeauna la îndemână și umorul sincer. În copilărie a fost extrem de inteligent și perfect

conformist. La școală era lăudat pentru „conștiința politică” și a devenit un membru-model al organizației tineretului comunist, Comsomolul, apoi membru plin de partid la numai 18 ani. Tatăl și bunicul lui fuseseră amândoi activiști în gospodăria colectivă, dar tânărul Mihail a primit Ordinul Steagul Roșu pentru munca pe câmp în timpul vacanțelor școlare. În 1950 s-a înscris la Facultatea de Drept din cadrul Universității de Stat din Moscova, unde Raisa își scria deja teza despre viața țăranimii colectivizate. După ce s-au căsătorit în 1953, ea a devenit lector în teorie marxistă, iar el și-a început cariera în partid. Pozițiile ocupate în conducerea Comsomolului din regiunea Stavropol i-au permis să-și etaleze talentul administrativ și i-au adus câțiva prieteni influenți. La vârsta de 35 de ani, era deja prim-secretarul de partid al regiunii, cu responsabilități speciale în domeniul agriculturii; un an mai târziu, devenise membru al Comitetului Central și participa în mod regulat la ședințe la Moscova. L-a cunoscut astfel pe Iuri Andropov, pe atunci șef al KGB-ului, care l-a luat sub aripa sa pe tânărul promițător. Intențiile lui Andropov de a moderniza economia sovietică și-au găsit un discipol fervent în Gorbaciov; în 1984, aflat pe patul de moarte, Andropov a încercat fără succes să-l lase pe tânărul lui protejat în locul său la conducerea partidului.⁷¹³

Când a devenit, în cele din urmă, lider, un an mai târziu, retorica lui Gorbaciov nu dădea aproape nici un semn de înclinații reformiste: cuvântarea lui la prima plenară a Comitetului Central la care a participat, în aprilie 1985, a fost o mostră de marxism-leninism canonic – și, în mod evident, sincer. „Întreaga viață și întregul curs al istoriei – a spus el în fața delegaților – confirmă adevărul învățăturilor leniniste. Acestea rămân principiul călăuzitor al tuturor acțiunilor noastre, sursa noastră de inspirație și adevărul reper al strategiei și tacticii noastre în mersul înainte.” Gorbaciov susținea în mod explicit principiile statale concepute de Lenin: sistem monopartinic, economie planificată și devotament față de lupta de clasă, cu scopul de a instaura comunismul la nivel mondial.⁷¹⁴

Și totuși, în funcția de secretar general, a început prin a da de înțeles că partidul avea să fie condus altfel. Voia să demonstreze că nu era un Brejnev sau un Cernenko, și a făcut-o atacându-le stilul de conducere. În aprilie 1985 le-a spus membrilor Biroului Politic că „ostentația, aroganța, proslăvirea și lingușeala” care caracterizaseră comportamentul conducerii de partid în ultima vreme trebuiau să înceteze. Măgularile servile și glorificarea liderului aveau să fie abandonate. A declarat război corupției din interiorul nomenclaturii și a anunțat tăierea sporurilor și privilegiilor nemeritate pentru activiștii de partid. În primii săi ani la putere a făcut schimbări substanțiale în rândul activului de partid.⁷¹⁵

La începuturile sale, Perestroika a fost în mare măsură un proces desfășurat prin încercări și erori. Gorbaciov nu și-a ascuns obiectivul: voia să însănătoșească economia și societatea sovietică; numai că nu știa exact cum s-o facă. Într-o cuvântare în fața oficialilor de partid din aprilie 1985 a susținut planul nerealizat al lui Andropov de a acorda fabricilor o mai mare independență financiară, dar a menținut în mod explicit controlul centralizat asupra economiei și planificării, moștenit încă din epoca stalinistă. A dat clar de înțeles că nu agreea mecanismele unei economii de piață necontrolate, afirmând în fața reprezentanților popoarelor „frățești” din Europa de Est:

Mulți dintre dumneavoastră cred că problemele noastre se vor rezolva apelând la mecanismele pieței în locul planificării directe. Unii privesc piața ca pe un colac de salvare pentru economiile lor.

Dar, tovarăși, nu trebuie să vă mai gândiți la colace de salvare, trebuie să vă gândiți la corabie: corabia este socialismul.⁷¹⁶

Gorbaciov a promovat rapid un anumit spirit întreprinzător *în limitele* economiei centralizate de comandă. În 1987, Legea întreprinderilor de stat a dat mai multă libertate directorilor de fabrici, delegându-le puterea de decizie și lăsându-le un anumit spațiu de manevră în stabilirea prețurilor și a normelor de producție, în scopul creșterii eficienței muncii. Dar structura generală a economiei central planificate nu s-a schimbat, iar motivația profitului, care guvernează economia capitalistă, a rămas absentă. Rezultatele au fost inegale.

În 1988, Gorbaciov a mers mai departe. Legea cooperativelor prevedea că în anumite ramuri ale activității economice – în mare, în domeniul serviciilor –, urma să fie tolerată proprietatea privată a întreprinderilor mici. Au fost impuse restricții considerabile asupra dimensiunilor și cifrei lor de afaceri; numărul angajaților era strict limitat, și toți trebuiau să fie coproprietari. În plus, cooperativele urmau să fie taxate cu sume mari. Și totuși a devenit imediat evident că ele descătușaseră un nou spirit antreprenorial. Pe străzile Moscovei și ale altor orașe s-au deschis restaurante noi; au apărut dintr-odată patiserii, frizerii și firme de taxi private. La fel ca toți ceilalți corespondenți străini, și eu am fost fascinat de cooperative. La fiecare nouă firmă pe care o vizitam, descopeream ceva ce nu mai văzusem niciodată în Uniunea Sovietică: oameni care erau hotărâți să muncească din greu și să reușească.⁷¹⁷ Era prima oară după Noua Politică Economică a lui Lenin din 1921–1928 când capitalismul își făcea simțită prezența, și totul părea neașteptat de încurajator.

Oamenii se așteptau ca restricțiile economice să fie treptat atenuate și ca libera inițiativă să-și intre în drepturi. Dar Gorbaciov avea alte idei. A anunțat că păstra planificarea centralizată, ca și proprietatea statului asupra mijloacelor de producție. Scopul lui nu era o economie de piață, ci revigorarea economiei planificate inerte cu ajutorul unor metode discret capitaliste. Hibridul părea însă prea puțin viabil.

Și totuși, chiar și acest flirt timid cu metodele „capitaliste” stârnise o opoziție violentă în aripa conservatoare a partidului, exact așa cum se întâmplase și cu Noua Politică Economică a lui Lenin în anii 1920 (vezi pp. 252–254). Reformele lui Gorbaciov în politica militară și în politica externă au întâmpinat aceeași rezistență. În calitatea lui de prim lider sovietic dispus să scadă copleșitoarele cheltuieli militare ale țării (mai bine de o treime din resurse erau destinate armatei), Gorbaciov a avut o misiune extrem de grea. Cu cât negocia mai mult cu americanii limitarea și apoi reducerea producției de armament, cu atât era mai contestat de către influenții reprezentanți ai complexului militar-industrial sovietic.

Criticile pe care i le aduceau aceștia s-au intensificat după ce liderul partidului a decis retragerea forțelor sovietice din Afganistan. URSS cheltuia miliarde de ruble și pierdea mii de oameni într-un conflict hazardat peste hotare care dura de mai mult timp decât durase a doua conflagrație mondială. Încă din 1986 Gorbaciov ceruse un plan de abandonare a războiului, dar opoziția conservatorilor din Ministerul Apărării și din cel al Securității Statului a făcut ca ultimele trupe sovietice să se retragă abia în februarie 1989, și chiar și atunci anumite categorii de reprezentanți ai armatei și-au putut cu greu înghiți

În fața acestei rezistențe conservatoare, Gorbaciov a făcut un gest nemaivăzut: a apelat direct la opinia publică pentru a-și susține politicile. Chiar mai mult decât *uskorenije* sau Perestroika, pentru care existau precedente în perioada lui Hrușciov și în cea a lui Andropov, *glasnost* a fost o ruptură radicală cu tradiția sovietică. Bolșevicii considerau de multă vreme controlul asupra informației o premisă fundamentală a puterii; faptele trecutului sau ale prezentului nu puteau fi aduse la cunoștința poporului pentru că l-ar fi putut îndemna să se opună regimului. Încă din primele zile ale Revoluției, presa fusese strict cenzurată; ziarele tipăreau numai știrile socotite „utile“ de către Kremlin; literatura și arta fuseseră silite să sprijine cauza puterii sovietice, iar istoria fusese rescrisă fără scrupule pentru a elimina adevărurile incomode. Mihail Gorbaciov n-a stat prea mult pe gânduri în inițiativa sa de a înlătura restricțiile informaționale. A permis publicarea unor lucrări până atunci interzise, inclusiv *Arhipelagul Gulag*, de Soljenișin, *Doctor Jivago*, de Pasternak și *Viață și destin*, de Grossman. Dar aceasta a fost partea cea mai ușoară: cărțile respective dezvăluiau crimele trecutului stalinist, de care partidul se distanțase deja. Mai problematice erau chestiunile politicii curente. Înainte, monopolul comunist asupra informației însemnase că realitățile dificile, problemele producției industriale și agricole, știrile despre dezastre, eșecuri, despre nemulțumirile de natură politică sau despre ilegalitățile și caracterul corupt al statului nu ajungeau niciodată în spațiul public. Informațiile despre succesele Occidentului lipseau pentru că accesul la publicațiile străine era interzis, iar transmisiunile secțiilor în limba rusă ale BBC, ale US Radio Liberty și ale Vocii Americii erau bruiate.

La început ezitant, Gorbaciov a relaxat o bună parte dintre aceste restricții. Vorbise deja cu amărăciune despre forțele din interiorul partidului care se împotriveau politicilor sale – „un nou soi de oameni care recurg la expresii sforăitoare pentru a evita să acționeze“⁷¹⁹ – și considera că *glasnost* era un mod de a ocoli această rezistență. „Extinderea *glasnostului* este o problemă de principiu, a afirmat el în fața participanților la al XXVII-lea Congres al partidului. Și o problemă *politică*. Fără publicitate nu există și nu pot exista democratismul, creativitatea politică a maselor, participarea lor la conducere.“⁷²⁰ Gorbaciov știa ce face: instigarea opiniei publice era menită să contracareze opoziția față de reforme. Ceea ce nu prevăzuse a fost că, odată lăsată liberă, opinia publică avea să devină o forță greu de controlat.

Două evenimente neprevăzute i-au venit în ajutor. Mai întâi, pe 26 aprilie 1986, reactorul nuclear al centralei atomice de la Cernobîl a explodat, omorând mai mulți muncitori și aruncând un nor radioactiv în atmosferă. Autoritățile au reacționat așa cum făcuseră întotdeauna în asemenea cazuri: au impus o blocadă completă asupra informației. La televiziunea sovietică, accidentul a fost menționat abia după două zile, timp în care mii de oameni fuseseră deja contaminați în mod fatal și mai multe stații de monitorizare din străinătate detectaseră radiații venite de peste granița sovietică. Cernobîlul a scos la iveală multe dintre slăbiciunile structurale ale sistemului, pe care Gorbaciov le criticase deja. Cu ocazia acestei tragedii – și profitând de sentimentul de jenă pe care accidentul îl provocase la Kremlinul –, el a insistat din nou asupra nevoii de transparență. „Cernobîlul, a spus el, a dat în vileag multe dintre bolile sistemului nostru în ansamblul lui. Tot ce s-a adunat de-a

lungul anilor a devenit deodată vizibil în această dramă: ascunderea sau mușamalizarea accidentelor ori a veștilor proaste, iresponsabilitatea și neglijența, munca făcută de mântuială și bețivăneala.”⁷²¹

Apoi, pe 28 mai 1987, un tânăr german pe nume Mathias Rust a aterizat cu un avion ușor Cessna 172, venind de la Helsinki, în chiar centrul Moscovei, pe Vassilievski Spusk, în capătul Pieței Roșii. Străbătuse sute de kilometri de spațiu aerian sovietic și trecuse chiar pe deasupra Kremlinului fără să fie detectat sau interceptat. În Occident, întâmplarea a părut desprinsă dintr-o carte de aventuri pentru adolescenți, dar pentru conducerea sovietică violarea spațiului aerian al URSS a reprezentat o mare umilință. Gorbaciov i-a convocat pe comandanții militari ai țării. „Cum ați putut să nu detectați aparatul de zbor, când el s-a aflat deasupra districtului Armatei a VI-a timp de două ore și jumătate? I-a întrebat pe generalul Piotr Lușev. Vi s-a raportat ceva?” „Nu, i-a răspuns generalul. Am aflat de el numai după ce a aterizat în Moscova.” „Da, bănuiesc că v-au spus milițienii de la circulație!” s-a răstit Gorbaciov. Înainte de sfârșitul ședinței, șeful districtului militar de apărare aeriană Moscova fusese demis, laolaltă cu ministrul apărării și comandantul-șef al trupelor sovietice de grăniceri.⁷²² Epurarea avea să continue. Până în 1990, mai mult de o sută de generali și colonei fuseseră înlocuiți cu ofițeri care susțineau demersurile Perestroikăi.

În lunile de după alegerea sa ca secretar general, Gorbaciov începuse să-și numească aliații în poziții influente. Dinozauri precum Gromîko și Grișin au fost scoși discret la pensie. În conducerea centrală au apărut oamenii lui de încredere, cei care-l ajutaseră să formuleze principiile Perestroikăi și ale glasnostului. În iulie 1985, Eduard Șevardnadze, liderul de partid gruzin și confidentul lui Gorbaciov, l-a înlocuit pe Gromîko în postul de ministru de externe, în ciuda faptului că nu avea aproape nici un fel de experiență diplomatică. Înlocuitorul lui Grișin la conducerea organizației moscovite de partid a fost Boris Elțin, un politician carismatic, originar din orașul Sverdlovsk, din munții Ural (oraș care avea să-și reia ulterior vechea denumire de Ekaterinburg). Gorbaciov avusese de-a face cu el de la mijlocul anilor '70 și îl considera un activist plin de energie, uneori imprevizibil, dar aflat de partea schimbării. În 1985, Elțin părea un aliat firesc al forțelor Perestroikăi.

Iakovlev, Șevardnadze și Elțin, alături de consilierii Gheorghi Șahnazarov, Abel Aganbeghian, Tatiana Zaslavskaja și Anatoli Cerneaev, au reprezentat vârful de lance al reformei la Kremlin. Existau însă în conducerea sovietică și alte figuri influente, mai puțin înclinate spre liberalism. Egor Ligaciov, un politician cu zece ani mai în vârstă decât Gorbaciov, originar din Siberia, un bărbat cărunt cu ochi albaștri, a fost numit secretar adjunct al PCUS, devenind practic liderul secund al partidului și al țării. Grație zâmbetului prietenos și neobișnuitei disponibilități de a sta de vorbă cu reporterii străini, Ligaciov avea aerul unui unchiș simpatic, dar politica pe care o făcea era mult mai dură. Deși susținea eforturile lui Gorbaciov de a combate corupția și era, declarativ, de partea Perestroikăi, Ligaciov a ajuns, cu timpul, să fie asociat din ce în ce mai mult cu forțele conservatoare ale comunismului. Se opunea chiar și inițiativei private limitate promovate de Gorbaciov prin Legea cooperativelor, așa cum avea să explice într-un discurs doi ani mai târziu:

Proprietatea publică unește. Proprietatea privată dezbină interesele cetățenilor, generează stratificare socială [...]. Pentru ce a fost inițiată Perestroika? Pentru a descătușa întregul potențial al socialismului! Dar oare inițiativa privată promovează dezvoltarea potențialului socialist? Nu. Singurul mod de a merge înainte pe calea reînnoirii socialiste este să păstrăm supremația partidului. Fără partidul comunist, Perestroika e o cauză pierdută [...]. Există forțe în țara noastră care luptă împotriva sistemului socialist, împotriva partidului comunist. Acestea acționează energic și folosesc mass media, aplaudă eforturile de subminare a socialismului și de subminare a partidului. Și le prezintă drept „Perestroika“.⁷²³

O astfel de retorică deschis antiperestroika a apărut abia la sfârșitul anilor '80. La început, bătlia dintre reformiști și conservatori s-a purtat în culise, dar n-a fost mai puțin intensă. De o parte era Boris Elțin, liderul vocilor liberale care cereau accelerarea ritmului reformelor radicale, de alta, Ligaciov și alți conservatori care li se opuneau la fiecare pas, astfel încât Gorbaciov a trebuit să gestioneze solicitări contradictorii de la ambele capete ale spectrului politic. „Calea de mijloc“ pe care o urmărea el părea să nu mulțumească pe nimeni.

În 1986, Andrei Saharov se afla în cel de-al șaselea an de exil intern în orașul închis Gorki, la aproape 400 de kilometri est de Moscova. El și soția sa, Elena Bonner, deveniseră simbolurile rezistenței față de despotismul sovietic, atrăgând sprijin internațional și unind în jurul lor vocile disidenței din URSS. Gorbaciov justificase la început pedeapsa lui Saharov într-un limbaj care amintea foarte bine de tradiționala intransigență comunistă. În februarie 1986, declara unui reporter al ziarului francez comunist *L'Humanité*: „Profesorul Saharov a comis o serie de acte ilegale. Justiția a luat măsurile firești în cazul lui. A fost pedepsit în mod corect“⁷²⁴. Dar la sfârșitul anului, după mai multe luni de oscilație între radicalii și conservatorii din anturaj, Gorbaciov era pregătit să facă un gest spectaculos. Pe 15 decembrie 1986, un electrician a apărut la ușa lui Saharov și l-a anunțat că avea dispoziții să-i instaleze un telefon. A doua zi dimineată, disidentul a primit un apel și s-a trezit la celălalt capăt al firului cu Gorbaciov, care l-a informat că exilul lui luase sfârșit. Saharov a pus problema altor deținuți politici și a cerut și eliberarea lor. Văzând că Gorbaciov nu vrea să se angajeze la nimic, a pus pur și simplu receptorul în furcă. Avea să se întoarcă la Moscova de Anul Nou și să-și reia imediat activitatea politică, aliindu-se în cele din urmă cu Boris Elțin și cu alți radicali pentru a cere democrație și libertate deplină în Uniunea Sovietică.

Eliberarea lui Andrei Saharov a provocat o reacție virulentă din partea conservatorilor. Au apărut tot mai multe relatări despre obstrucționarea deliberată a politicilor lui Gorbaciov de către membrii „duri“ ai aparatului de partid – birocrația tradițională care controla toate domeniile vieții sovietice și putea să zădărnicească orice nouă politică pur și simplu prin faptul că nu o punea în aplicare. Gorbaciov s-a plâns Comitetului Central că Perestroika era încetinită în mod intenționat și a arătat cu degetul spre ministere anume care puneau bețe în roate reformelor. La începutul lui 1987, i-a chemat în mod public pe muncitori să-i susțină inițiativele împotriva birocrațiilor de partid care încercau să le dezoace. Într-o cuvântare ținută în fața sindicatelor din Moscova, a vorbit deschis despre disputele care aveau loc la vârful partidului în legătură cu ritmul reformelor.

Egor Ligaciov i-a răspuns cu un discurs ținut în orașul Saratov, în care chema aproape

lățăș la frânarea procesului de perestroikă. În loc să condamne stilul de conducere comunistă drept „stagnare“, a spus el, politicienii ar trebui să-i recunoască realizările. La plenara din ianuarie, Gorbaciov a propus alegeri secrete cu mai mulți candidați pentru directorii de fabrici, dar conservatorii s-au opus unei asemenea măsuri, și liderul a dat înapoi.

A devenit de acum ținta criticii liberalilor, conduși de Boris Elțin. La o plenară a Comitetului Central din octombrie 1987, desfășurată cu ușile închise, cei doi s-au certat cu îndârjire. Elțin a susținut că Gorbaciov nu răspunsese propunerilor lui de intensificare a Perestroikăi și a lansat un atac la persoană nimicitor, scoțând în evidență trăsăturile de caracter de care dădea dovadă liderul sovietic. „Am observat în ultima vreme, a spus el, o intensificare vizibilă a ceea ce nu pot numi decât adularea secretarului general de către anumiți membri ai Biroului Politic [...]. Această tendință de adulare este absolut inacceptabilă [...]. A prinde gustul acestei adulări înseamnă a pregăti terenul pentru un nou «cult al personalității». Și nu putem permite așa ceva.“ Reacția lui Gorbaciov a fost la fel de dură: „Boris Nikolaevici, a spus el, ai ajuns la un asemenea nivel de vanitate și îngâmfare, că puneți propriile dumneavoastră ambiții mai presus de interesele partidului. Acum, când Perestroika a atins un stadiu atât de critic, aceasta mi se pare o atitudine absolut iresponsabilă“. Elțin s-a simțit jignit, a spus că nu-și mai găsea locul în Biroul Politic și și-a dat demisia.⁷²⁵

Gorbaciov nu l-a îndepărtat de pe arena politică, ci i-a oferit postul de șef-adjunct al Comitetului de Stat pentru Construcții, cu rang de ministru secretar de stat. Elțin a acceptat, dar umilința pe care a simțit-o după confruntarea de la plenară s-a transformat treptat într-o ură personală. Pe parcursul următorilor trei ani, atacurile sale la adresa lui Gorbaciov și solicitarea constantă a unor schimbări radicale imediate aveau să devină tot mai vehemente. Câmpul de bătălie fusese trasat. Confruntarea finală nu avea să se lase așteptată.

De Perestroika erau nemulțumiți atât liberalii, cât și conservatorii, și fiecare tabără se străduia să-l atragă pe Gorbaciov de partea sa. În martie 1988, în timp ce liderul sovietic făcea o vizită în Iugoslavia, ziarul *Sovetskaia Rossiia* a publicat ceea ce avea să devină un manifest al rezistenței intransigente față de Perestroika. Prezentat sub forma unei scrisori de la o profesoară din Leningrad pe nume Nina Andreeva, dar aproape sigur publicat la comanda lui Ligaciov și a partizanilor săi, articolul era intitulat „Nu-mi pot renega principiile“ și rezuma nemulțumirea resimțită de milioane de comuniști care considerau Perestroika o monstruozitate:

Perestroika [...] și glasnost stârnesc emoții în mase (îndeosebi la tinerii noștri) în legătură cu unele chestiuni născocite de posturile de radio occidentale sau de propriii noștri compatrioți care nu înțeleg adevărata natură a socialismului: sistemul multipartinic, libertatea propagandei religioase, posibilitatea de a emigra și de a trăi în altă parte, dreptul de a discuta pe larg chestiunile sexuale în presă, nevoia de a descentraliza gestionarea culturii, eliminarea serviciului militar obligatoriu. Oamenii de știință se angajează în controverse despre trecutul nostru [...]. Sunt consternată să aud că „lupta de clasă“ este azi o expresie învechită, ca și „rolul conducător al proletariatului“ [...]. Oare clasa muncitoare internațională nu se mai opune capitalului mondial întruchipat de statele [capitaliste] și organisme lor politice?⁷²⁶

Pravda a publicat un răspuns la scrisoarea Ninei Andreeva abia după trei săptămâni, și între timp s-au făcut numeroase speculații că partida conservatoare preluase conducerea în lupta pentru putere de la Kremlin. Gorbaciov a decis că trebuie să ia inițiativa. El guverna URSS ca secretar general al Partidului Comunist, poziție în care fusese ales și din care putea la fel de bine să fie demis. Pentru a contracara o posibilă provocare din partea conservatorilor, trebuia să-și lărgască baza de susținere, să-și câștige mandatul de conducător de la cineva care să fie mai puțin dispus sau mai puțin capabil să-l înlăture. La XIX-a Conferință Națională a partidului din iunie 1988, a propus ca vechiul parlament, Sovietul Suprem, care nu făcea decât să aprobe mecanic ceea ce i se supunea atenției, să fie înlocuit cu un nou organism, numit Congresul Deputaților Poporului. Congresul avea să-și aleagă un conducător, care urma să devină șeful statului sovietic și să fie numit președinte. Pentru a da noului sistem o notă de legitimitate democratică, deputații din Congres aveau să fie desemnați în urma unor alegeri naționale parțial libere; aveau să se reunească de două ori pe an, iar între cele două sesiuni un organism mai restrâns, format tot din membri ai Congresului, avea să constituie un fel de parlament național semipermanent.

Noul președinte al statului urma să preia multe dintre atribuțiile deținute anterior de liderul PCUS, inclusiv controlul politicii externe, al securității statului și al apărării, responsabilitatea generală a adoptării legilor noi, strategia economică și dreptul de a nominaliza un prim-ministru. Candidatul ales – toată lumea presupunea că va fi Gorbaciov – putea deține în paralel funcția de secretar general al partidului, dar din care putea fi demis acum numai de întregul parlament. N-ar mai fi fost deci amenințat de soarta lui Hrușciov, care fusese îndepărtat din postul de lider al partidului (și, ca atare, al țării) de un mic grup din elita nomenclurii.

În ciuda anumitor rezerve, propunerea lui Gorbaciov „Despre democratizarea societății sovietice și reforma sistemului politic“ a fost, în principiu, aprobată de conferință. Delegații conservatori au continuat să spere că ar fi putut să anuleze mai târziu propunerea prin metodele obișnuite ale formalismului birocratic și ale amânărilor nesfârșite. Dar Gorbaciov a pus la cale o lovitură de maestru: chiar la sfârșitul conferinței, când toată lumea se pregătea să plece acasă, a scos din buzunar o bucată mototolită de hârtie și a spus pe un ton pragmatic: „Tovarăși, am aici un program de punere în aplicare a propunerilor mele. Hai să votăm pentru aprobarea lui!“ Fără să-și dea prea bine seama la ce se învoiau, delegații au ridicat mâinile în favoarea lui. Gorbaciov le-a mulțumit și a declarat conferința închisă.⁷²⁷ Primele alegeri cu mai mulți candidați din istoria Uniunii Sovietice aveau să aibă loc în martie 1989, iar parlamentul rezultat urma să se întrunească imediat după aceea pentru a numi un nou președinte.

Regulile stabilite pentru alegeri demonstau clar că nu era vorba de o democrație în stil occidental. Nici un alt partid politic afară de Partidul Comunist al Uniunii Sovietice nu putea propune candidați, și o treime dintre locurile din Congres urmau să fie rezervate pentru organizații sprijinite oficial de PCUS. Gorbaciov a subliniat că scopul lui era „pluralismul *socialist*“, stimularea unor platforme politice diferite în cadrul comunității comuniste⁷²⁸, și nu pluralismul generic (adică un sistem pluripartit în care PCUS să fie doar un partid între altele).

Mișcarea abilă de la conferință a dat impresia că Gorbaciov conducea și ținea încă în mână procesul de reformă. Dar alegerile din 1989 aveau să marcheze momentul când a pierdut controlul, care a fost preluat de opinia populară.⁷²⁹ Campania electorală a fost marcată de o uluitoare explozie de energie, pasiune și furie, exprimate de o populație până atunci temătoare și supusă. Am asistat în vremea aceea la marile mitinguri din piețele, de pe terenurile virane și din parcurile Moscovei, la care au vorbit Saharov, Elțin, Serghei Stankevici, Gavril Popov și toate viitoarele vedete ale mișcării liberale, și am simțit că în Uniunea Sovietică prindea contur o formă de democrație populară. Fiecare activist care împărțea un teanc de broșuri cu mesaj politic era imediat înconjurat de sute de mâini care se luptau să prindă una; fiecare vorbitor, oricât de ezoteric în exprimare, era ascultat cu atenție, discutat, aplaudat sau huiduit cu entuziasmul unei națiuni care își descoperea dreptul la o existență civică neîngrădită. Valul revoluției populare avea curând să ajungă la porțile Kremlinului.

Dacă Gorbaciov crezuse că alegerile pentru Congresul Deputaților Poporului aveau să fie un mijloc de a-și întări atât propria legitimitate, cât și pe cea a partidului, realitatea trebuie să-l fi uluit prin întorsătura pe care a luat-o. La Moscova, Leningrad, Kiev și Minsk, o mulțime de candidați ai partidului au suferit înfrângeri umilitoare. Chiar și acolo unde comuniștii interziseseră candidaților independenți să se înscrie pe liste, electoratul a tăiat deseori singurul nume de pe buletinul de vot, lipsind candidatul de cele 50 de procente de care avea nevoie pentru a fi ales. În republicile cu veleități de independență, candidații separatiști au avut o zi fastă. Susținătorii mișcării lituaniene Sajudis au obținut 31 dintre cele 42 de locuri ale republicii: în Letonia, simpatizanții Frontului Popular au câștigat 25 din cele 29 de mandate; iar în Estonia, 15 din 21. La Moscova, criticul cel mai vehement al lui Gorbaciov, Boris Elțin, a obținut o victorie răsunătoare, fiind preferat de 90% dintre alegători.⁷³⁰

De acum înainte, oponenții cei mai puternici ai lui Gorbaciov nu mai aveau să fie conservatorii din Partidul Comunist, ci radicalii care voiau să introducă reforme mai rapide și mai profunde decât era el pregătit să accepte. Iar poporul îi auzise cerând libertate și democrație și acum li se alătura.

Gorbaciov a reacționat lent la rezultatele alegerilor. La trei zile după aceea, încerca încă să apere partidul și să-i justifice eșecul. Credea încă în posibilitatea de a reforma sistemul comunist și excludea posibilitatea pluralismului politic. Un sistem pluripartit în Uniunea Sovietică, spunea el, ar fi „absurd în condițiile noastre”.⁷³¹

În mai 1989, nou alesul Congres al Deputaților Poporului s-a întrunit la Kremlin în prima sa sesiune. Era cel mai divers și mai puternic parlament din toată istoria Uniunii Sovietice, dar mulți deputați făceau totuși parte din „vechea gardă”. 86% dintre ei făceau parte din Partidul Comunist; numai aproximativ 300 din cei 2 250 de delegați erau prieteni autentici ai reformelor liberale.⁷³²

Votul Congresului pentru a-l numi pe Gorbaciov în funcția de președinte (și a-l face, așadar, și președinte al țării) a decurs conform planului. Mulți liberali au rămas totuși suspicioși. Motivul enunțat de Gorbaciov pentru a introduce un nou sistem parlamentar și prezidențial era nevoia de a crea un stat guvernat de legi și condus de autorități responsabile în fața poporului. Congresul fusese ales de popor, așa cum foștii aparțici

comuniști nu fuseseră aleși niciodată. Dar Gorbaciov însuși nu fusesse supus nici unui scrutin democratic: el fusesse unul dintre candidații impuși de partid, iar Congresul îl numise președinte. Liberalii începeau să se întrebe de ce omul care vorbea de democrație nu se supunea el însuși mecanismului unor alegeri populare.

Congresul a ales 542 de deputați care urmau să formeze parlamentul permanent, în formulă restrânsă (și care prelua numele predecesorului său discreditat, Sovietul Suprem). La fel ca organismul-mamă, acesta era și el dominat de comuniști. Boris Elțin n-a reușit să obțină suficiente voturi și a devenit membru al noului Soviet Suprem numai când un alt deputat i-a cedat locul.

Sesiunile Congresului au fost electrizante. Prima a durat două săptămâni și a fost transmisă în direct la televiziunea națională. Absenteismul la locul de muncă a atins cote uriașe; oamenii au stat acasă să urmărească spectacolul nemaivăzut al exprimării libere. Deputații din toată țara puneau deodată în cuvinte tot ceea ce oamenii de rând simțeau de multă vreme, dar fuseseră prea înfricoșați ca să spună cu voce tare. Vorbitorii tunau și fulgerau unul după altul împotriva nedreptăților și nereușitelor sistemului sovietic, atacând KGB-ul, armata, cenzura, falsificarea istoriei și chiar pe Gorbaciov însuși. Pentru un observator occidental, zilele petrecute în Palatul Congreselor, la debateri, pe coridoare, în întâlniri neîngrădite cu foștii disidenți – Saharov, Elțin, Roy Medvedev –, ca și cu oameni din Kremlin care până atunci le fuseseră inaccesibili, au fost incredibile. Părea de neconceput ca sistemul represiv, totalitar despre care relataserăm atâția ani de zile să poată deodată deschide ecluzele. Duhul libertății fusese eliberat din sticlă și, ni se părea nouă, nici un fel de represiune n-ar mai fi putut acum să-l închidă la loc.

În ciuda interzicerii partidelor de opoziție, delegații radicali conduși de Elțin, de Saharov și de istoricul liberal Iuri Afanasiev au format un bloc reformator cunoscut drept Grupul Interregional de Deputați. Conferința lor fondatoare din iulie a atras 316 dintre cei 2 250 de membri ai Congresului, oameni care aveau în comun hotărârea de a sprijini din toate puterile democratizarea fundamentală a țării. Aceștia au căzut de acord că principalele prevederi ale programului lor aveau să fie pluralismul politic, abolirea statului monopartit și acordarea dreptului la autodeterminare republicilor sovietice înclinare spre separatism, ca și crearea unei economii de piață și dreptul la proprietate privată.

Gorbaciov se temea de Grupul Interregional. Declarațiile lor, spunea el, erau „iresponsabile și incendiare“, liderii lor abia dacă se deosebeau de „o bandă de gangsteri“.⁷³³ A afirmat limpede că nu avea să permită formarea nici unui alt partid în afară de PCUS. Am vorbit cu Boris Elțin în 1989, pe vremea când se afirma ca purtătorul cel mai vizibil de cuvânt al opoziției, și s-a arătat alunecos când a fost vorba să-și definească adevăratele țeluri. „Sunt unii care spun că eu nu încerc să îmbunătățesc sistemul, ci să-l desființez, mi-a spus el. Ei bine, nu pot să le dau dreptate. Dar pot să le spun că susțin o serie întreagă de lucruri care sunt – în toate sensurile – revoluționare.“⁷³⁴ Ca în majoritatea conversațiilor pe care le avusesem cu el în trecut, și de data aceasta Elțin vorbea în limbajul codificat pe care disidenții fuseseră siliți să-l folosească de teama statului. Acum însă, statul își pierduse omnipotența. Zeci de mii de oameni își manifestau sprijinul pentru Elțin pe străzile Moscovei; lucrătorii din minele de cărbune de la Vorkuta⁷³⁵ și din Bazinul Donului au intrat în grevă, cerând concesiuni politice și economice.

Întrebat dacă era gata să răspundă la chemarea lor de a pune capăt comunismului, Elțin a răspuns prudent:

Democrația pluripartită este o chestiune atât de serioasă, încât trebuie să ascultăm nu numai părerea lui Gorbaciov și Elțin – care nu contează atât de mult –, ci și pe ale poporului. Iar dacă întreaga societate o dorește [democrația pluripartită], atunci asta devine o chestiune foarte serioasă. Democrația pluripartită n-ar trebui să fie un tabu: oamenii trebuie să aibă libertatea de a discuta despre ea; atunci vom putea trage concluziile necesare...⁷³⁶

Democrația pluripartită, propovăduită de Elțin și de radicali, dar refuzată cu încăpățănare de Gorbaciov, Ligaciov și aparatul de la Kremlin, era pe punctul de a deveni terenul decisiv de luptă pentru viitorul țării. Monopolul comunist asupra puterii fusese consfințit de Constituția sovietică încă din anii '30. Articolul VI al legii supreme afirma că:

Forța conducătoare și călăuzitoare a societății sovietice și nucleul sistemului ei politic, al tuturor organizațiilor de stat și publice, este Partidul Comunist al Uniunii Sovietice. Înarmat cu doctrina marxist-leninistă, PCUS determină direcția de dezvoltare a societății și cursul politicii sale interne și externe. El direcționează și controlează [...] lupta pentru victoria comunismului.⁷³⁷

Campania pentru abrogarea articolului VI din Constituție a fost condusă de Andrei Saharov. Petiția lui a strâns semnături din toată țara și, pe 12 decembrie 1989, fostul disident a luat cuvântul în fața Congresului Deputaților Poporului. Într-o reprezentație de teatru politic, Saharov a scos petiția cu cele 60000 de semnături și telegrame îngrămădite în cutii de carton, provocându-l pe Gorbaciov să tăgăduiască legitimitatea acestei cereri. „Uniunea Sovietică trebuie să decidă, a spus el, dacă vrea să fie un imperiu sau o democrație.”⁷³⁸ Congresul era televizat în direct, și Gorbaciov, prins în această ambuscadă publică, a rămas cu gura căscată. „Veniți aici, l-a chemat el pe Saharov, și am să vă arătăm mii de alte telegrame [care susțin păstrarea articolului VI]. Hai să nu încercăm să ne intimidăm unul pe altul, Andrei Dmitrievici; să nu ne coborâm la nivelul unor tentative de a manipula opinia publică!” Eforturile lui Gorbaciov de a contracara provocarea lui Saharov au fost întâmpinate cu aplauze anemice din public. Dar, întrucât a argumentat cu înflăcărare necesitatea de a păstra sistemul monopartinic, majoritatea conservatoare a Congresului a avut câștig de cauză – moțiunea de abrogare a articolului VI a fost respinsă, cu 1 138 de voturi contra și 839 pentru. Pe coridor, după vot, Saharov le-a spus reporterilor: „La nevoie, va trebui să apărăm Perestroika de înșiși inițiatorii ei dacă aceștia adoptă o poziție reacționară sau dacă târăgănează lucrurile în mod nejustificat”⁷³⁹.

Două zile mai târziu, Andrei Saharov a încetat din viață. În seara zilei de 14 decembrie, în timp ce pregătea o cuvântare care să răspundă intransigenței lui Gorbaciov, a suferit un atac de cord fatal la masa lui de scris. Am stat lângă sicriul lui Saharov, alături de alți 80 000 de oameni, și am ascultat elogiile aduse celui care fusese „vocea conștiinței națiunii”. Evgheni Evtușenko l-a comparat cu marii umaniști ai istoriei ruse, Tolstoi, Dostoievski și Cehov. „A fost întruparea a tot ce e mai bun în marea tradiție a inteligenței ruse”, a spus el.⁷⁴⁰ Locuitorii Moscovei purtau pancarte pe care scria de mâinile lui Saharov, iartă-ne! – pentru că nu avuseseră curajul să susțină poziția lui în apărarea drepturilor civile. Un exemplar al discursului în care cerea democrație

pluripartită a fost așezat pe sicriu.

A fost un moment de emoție intensă, și Gorbaciov pare să fi fost afectat în adâncul lui. A venit să-și prezinte omagiile văduvei lui Saharov, Elena Bonner, și a elogiat contribuția fostului disident la reformarea țării. Cum demonstrațiile în favoarea revocării articolului VI căpătau amploare – o mulțime de un sfert de milion de oameni a manifestat la Kremlin în februarie 1990 –, Gorbaciov a fost silit să accepte inevitabilul. Pe 14 martie, Constituția a fost modificată, și textul cel nou afirma: „Pot participa la viața politică a statului sovietic Partidul Comunist al Uniunii Sovietice și alte partide politice, organizații ale muncitorilor, ale tineretului și alte organizații publice și mișcări de masă.”⁷⁴¹ După mai bine de 70 de ani de existență, Uniunea Sovietică devenea un stat pluripartit.

În primăvara lui 1990, era limpede că Gorbaciov pierduse controlul asupra procesului politic. Ne adunaserăm ca de obicei la parada anuală de 1 Mai în Piața Roșie. Conducătorii țării urcaseră treptele până la tribună, pe acoperișul Mausoleului lui Lenin, iar noi, corespondenții, eram înghesuiți pe o latură, în fața zidului Kremlinului. Marșul a început nespectaculos, cu obișnuirii copii fericiți și cu carele alegorice de rigoare, care înfățișau bucuria vieții în URSS. Dar, pe măsură ce parada continua, am început să observăm printre manifestanți oarecare agitație. Au început să răsunе strigăte de „Jos Gorbaciov!” și am auzit scandându-se în mod organizat chemări la democrație și libertate. La urechile noastre a ajuns vestea că un grup de susținători ai lui Elțin se lipise de un capăt al procesiunii oficiale a muncitorilor; în mod incredibil, fuseseră lăsați să pătrundă în Piața Roșie, literalmente sub ochii membrilor Biroului Politic. Am văzut deasupra noastră degetele nervoase ale lui Gorbaciov bătând darabana pe parapetul mausoleului, și apoi, într-o fracțiune de secundă, liderul sovietic s-a repezit în jos pe scări, urmat de colegii săi, retrăgându-se, umilit, în Kremlin.

Din acel moment, Gorbaciov nu a mai reușit să țină pasul cu evenimentele. A propus o întărire a prerogativelor președintelui – noile reguli i-ar fi acordat puteri comparabile cu cele deținute de președinții american sau francez –, dar a refuzat din nou să organizeze alegeri pentru această funcție cu puteri sporite. A aranjat în schimb să fie din nou desemnat președinte la o sesiune a Congresului Deputaților Poporului. Privind retrospectiv, aceasta a fost ultima lui șansă de a fi ales și de a obține un mandat autentic din partea populației țării. O asemenea manifestare a aprobării poporului i-ar fi împiedicat pe Boris Elțin sau pe oricare alt oponent să-i conteste dreptul de a conduce; așa, Gorbaciov a rămas un politician desemnat, nu ales, întinat de rămășițele comunismului de modă veche pe care încercase să-l reformeze.

Liderul URSS se înconjurase treptat de un guvern format din conservatori și fanatici ai socialismului. Sovietul Suprem votase respingerea câtorva dintre cei nominalizați de el pentru posturi de ministru, inclusiv a mareșalului Dmitri Iazov ca ministru al apărării și a lui Ghennadi Ianaev ca vicepreședinte al țării, dar Gorbaciov a insistat cu propuneri până când a obținut ceea ce voia. Ministrul de interne Boris Pugo, prim-ministrul Valentin Pavlov și purtătorul de cuvânt al Sovietului Suprem Anatoli Lukianov își datorau numirea tot recomandărilor personale ale lui Gorbaciov. Aproape în toate cazurile, unele voci liberale importante avertizaseră asupra pericolului de a oferi unor astfel de oameni acces la pârgăhiile puterii; unii deputați vorbiseră chiar despre faptul că prezența lor la Kremlin lăsa

deschisă posibilitatea unei lovitură militare de stat.

Sfâșiat între criticile radicalilor care-i reproșau că stă în calea reformelor și amenințările tradiționaliștilor că trăda URSS și PCUS, Gorbaciov a șovăit și s-a împotmolit. Începuse în van să mulțumească ambele tabere. A început să-și schimbe echipa de consilieri cu o rapiditate alarmantă.

Elțin, în schimb, dădea dovadă de intuiție politică. La sfârșitul lui mai, reușise să fie nominalizat președinte al Sovietului Suprem al Rusiei. Mulțumită reformelor lui Gorbaciov din 1989, fiecare dintre cele 15 republici sovietice avea acum propriul organ parlamentar, cu puteri reale, dar limitate. În timp ce Gorbaciov conducea parlamentul național (Sovietul Suprem unional), anumite responsabilități fuseseră delegate republicilor. Elțin era acum liderul *de facto* al Rusiei, în timp ce Gorbaciov era conducătorul Uniunii Sovietice. Formal, președintele sovietic îi era superior – el conducea toate cele 15 republici, în timp ce Elțin guverna peste una singură. Dar sistemul era nou, nimeni nu înțelegea cu adevărat liniile de demarcație, și politica evolua prin încercări și erori. Rusia – cea mai mare și mai populată republică – era forța dominantă din uniune, și Elțin a simțit că poate forța granițele autorității cu care fusese investit. Părea să se prefigureze o nouă perioadă de dublare a puterii, asemănătoare cu *dvoevlastie* (dublă cârmuire) din 1917 (vezi p. 201), și atât Elțin, cât și Gorbaciov aveau să-și dea toată silința să iasă învingători.

Cea mai puternică armă a lui Elțin era dexteritatea sa politică, plus faptul că poporul sovietic știa că el sfidase autoritățile comuniste încă din timpul plenarei din octombrie 1987, când avusese un conflict cu Gorbaciov. De atunci, liderul Rusiei se reinventase ca politician populist, călătorind ostentativ cu transportul în comun, apărând la cozile la pâine ca să-i întrebe pe oamenii de rând care le erau doleanțele și grijile și manifestându-se virulent împotriva abuzurilor și corupției aparatului comunist. În timp ce Gorbaciov încă apăra PCUS, agățându-se de credința că partidul putea fi reformat și resuscitat, Elțin îl condamna. La al XXVIII-lea Congres, din iulie 1990, a anunțat că nu mai poate rămâne membru de partid. „Întrucât am fost ales președinte al Sovietului Suprem al Rusiei – a rostit el în sala care-l asculta tăcută – și în lumina responsabilității pe care o am față de poporul Rusiei, având în vedere tranziția țării la un sistem pluripartit, nu-mi mai pot permite să îndeplinesc ordinele Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Îmi depun așadar demisia...“⁷⁴² A coborât de pe podium în timp ce din public răzbăteau murmure și a pornit cu pas încet spre ieșire, pe marginea sălii din Palatul Congreselor, printre șirurile de delegați, însoțit de rânjete, fluierături și strigăte de „Rușine!“ Viitorul lui – și al țării – nu mai erau legate de PCUS.

Elțin a ascuțit lupta cu Gorbaciov adoptând o declarație (mai mult simbolică) a suveranității Rusiei. Cei doi s-au certat încercând să determine ce legi – unionale sau ruse – ar trebui să aibă prioritate pe teritoriul Republicii Ruse. Au acceptat însă să conlucreze pentru a elabora o strategie de salvare a economiei aflate în stare de dezintegrare. În august 1990, o echipă combinată de economiști, numită de Gorbaciov și Elțin, a conceput un plan de reforme radicale menit să pună bazele unei economii moderne de piață în 500 de zile. „Programul celor 500 de zile“ propunea privatizarea în masă, anularea subvențiilor de la buget, prețuri stabilite de piață, nu de stat, o integrare rapidă în sistemul economic

mondial și delegarea multor atribuții economice de la nivel unional către republici. Elțin a acceptat programul cu entuziasm și a anunțat că Rusia avea să-l pună în aplicare. Dar Gorbaciov a fost echivoc. Consilierii lui conservatori au condamnat planul ca pe o mostră de capitalism intrat pe ușa din dos, și Gorbaciov l-a respins. Elțin voia reforme radicale, și încă imediat; Gorbaciov voia și el schimbarea, dar într-o abordare treptată. Incapacitatea lor de a coopera a lăsat cale deschisă forțelor revanșarde ale comunismului dogmatic, ale căror acțiuni decisive n-aveau să se lase așteptate.

La sfârșitul lui noiembrie, ministrul apărării, Dmitri Iazov, a apărut la televiziunea națională ca să anunțe o extindere a puterii acordate armatei. Din cauza unor incidente recente în care trupele sovietice fuseseră hărțuite, îndeosebi în statele baltice, unde demonstrațiile separatiste deveneau tot mai tumultuoase, a spus Iazov, soldații aveau acum dreptul de a se apăra pe ei înșiși și proprietatea statului sovietic cu armele din dotare. Tensiunile politice erau în creștere, și ideea că trupele sovietice puteau să tragă asupra civililor n-a făcut decât să pună paie pe foc. La începutul lui decembrie, șeful KGB Vladimir Kriucikov a ținut un lung discurs televizat într-un limbaj tipic Războiului Rece, cum rar se mai auzise de pe vremea lui Brejnev. Kriucikov avertiza că patria sovietică era într-un pericol iminent: elemente anticomuniste, instigate de forțe sinistre de peste hotare, atacău la tulburări și violență. Națiunea trebuia să fie conștientă că KGB era pregătit să facă uz de toată puterea pe care o deținea pentru a înfrânge „forțele dușmane” și a-i pune pe „stăpânii lor de peste hotare” cu botul pe labe. Ca primă măsură de siguranță, patrulă mixte formate din soldați și milițieni urmau să fie trimise pe străzile orașelor mari pentru a preveni infracțiunile și dezordinea. Sugestia era clară: demonstranții și protestatarii aveau să fie considerați ținte legitime.

Semnele că se punea la cale o represiune păreau greu de ignorat, și totuși Gorbaciov nu le-a luat în seamă. La mijlocul lui decembrie, Aleksandr Iakovlev, consilierul liberal al președintelui, a scris un articol pentru ziarul *Moskovskii komsomolet* în care avertiza: „Elementele conservatoare și reacționare vor să se răzbune fără milă, pregătesc o ofensivă. Sunt profund tulburat de inerția dovedită de forțele democratice.”⁷⁴³

Apariția lui Eduard Șevardnadze în fața Congresului Deputaților Poporului, pe 20 decembrie, a fost și mai dramatică. „Reformatorii s-au ascuns, a afirmat el. Se apropie o dictatură. Vă spun asta cu toată responsabilitatea. Nimeni nu poate spune cum va fi această dictatură sau ce fel de dictator va veni la putere [...]. Am venit aici să vă înștiințez că îmi dau demisia din guvern [...]. Vreau ca acest avertisment să fie contribuția mea, protestul meu față de dictatura care se anunță.” Șevardnadze nu l-a criticat direct pe președintele sovietic – erau de multă vreme prieteni și colegi –, dar a sugerat că Gorbaciov ar fi trebuit să acționeze mai ferm împotriva forțelor conservatoare în ascensiune: „Vreau să-mi exprim gratitudinea sinceră față de Mihail Gorbaciov. Sunt prietenul lui, și avem același mod de a gândi. Dar nu-mi rămâne decât să demisionez [...]. Nu pot să mă împac cu ceea ce se întâmplă în țara mea și cu încercările la care va fi supus poporul nostru”⁷⁴⁴.

La vremea respectivă, l-am întrebat pe Aleksandr Iakovlev dacă e de părere că zvонurile unei lovituri de stat militare împotriva lui Gorbaciov sunt credibile. El mi-a arătat o broșură care, se pare, circula printre soldații din armata sovietică. „Avem nevoie de un nou Hitler, nu de Gorbaciov, afirma textul. Armata trebuie urgent să preia puterea

pentru a salva țara. În Siberia e loc destul pentru cei care ne-au adus blestemata de Perestroikă.”⁷⁴⁵ Comentatorul liberal Ales Adamovici a adăugat că garda conservatorilor înveterați „îl înconjoară pe președinte cu colonei și generali... îl înconjoară și-l ia ostatic”⁷⁴⁶.

Primul semn că Iakovlev și Șevardnadze aveau dreptate a apărut în ianuarie 1991, și terenul ales pentru confruntare au fost statele baltice. Comuniștii tradiționaliști erau alarmați și înfuriați de amenințarea la adresa unității sovietice pe care o reprezenta activarea mișcărilor separatiste din republici. Letonia, Lituania și Estonia – toate încorporate în URSS după cel de-al Doilea Război Mondial – își declaraseră independența. Glasnostul descătușase sentimentele naționaliste, înăbușite până atunci de teama în fața folosirii forței.

Chemarea la acțiune a mizat pe spectrul amenințător al dezordinii și violenței. Într-un articol din ziarul armatei, *Krasnaia zvezda*, fostul șef al Marelui Stat-Major, mareșalul Serghei Ahromeev, a făcut apel la forțele armate „să acționeze pentru a proteja unitatea patriei noastre [...]. A venit timpul – scria el – să ne apărăm statul cu bărbăție și fermitate”⁷⁴⁷. Ministrul de interne sovietic, Boris Pugo, era el însuși leton; ca șef al KGB în republica sa natală își câștigase pe vremuri reputația de călău al aspirațiilor naționale. Acum avea la dispoziție aproape jumătate de milion de soldați din forțele speciale. Atenția lumii era concentrată asupra iminentului Război din Golf, așa că Moscova și-a trimis trupele în țările baltice. În capitala letonă, Riga, o tipografie care fusese folosită pentru a publica ziare separatiste a fost luată cu asalt și ocupată. În jurul clădirii parlamentului din Vilnius au izbucnit încăierări, care au silit guvernul naționalist să se baricadeze înăuntru. Forțele speciale au ocupat și alte clădiri, inclusiv sediul televiziunii lituaniene, și 13 civili au fost uciși. La numai o săptămână după ce primise Premiul Nobel pentru pace, Gorbaciov cauționa masacrarea propriilor cetățeni. Boris Elțin l-a numit „criminal”. „Am avertizat în 1987 că Gorbaciov este dependent de putere, a susținut el la televiziunea națională. Acum are o dictatură cu un nume simpatic [...]. Cerem demisia lui imediată.”⁷⁴⁸

Violențele l-au determinat în sfârșit pe Gorbaciov să acționeze. La o săptămână după sângeroasele incidente din republicile baltice, Moscova a cerut trupelor sale să se retragă. Gorbaciov și-a cerut scuze pentru violențele de la Vilnius și Riga, declarând Sovietului Suprem: „Nu ne-am dorit niciodată să se întâmple așa ceva”⁷⁴⁹. Dar nu i-a înlocuit pe cei care ordonaseră atacul. Pugo, Iazov, Ianaev, Pavlov și Ahromeev au rămas în posturi și au continuat să-i învinuiască pe separatiști de vărsarea de sânge care avusese loc. Consecințele următoarei lor tentative de a prelua puterea aveau să fie mult mai grave.

Note

⁷⁰⁶. M. Thatcher, *The Downing Street Years*, Harper Collins, London, 1993, pp. 460–461.

⁷⁰⁷. *Idem*, p. 462.

⁷⁰⁸. *Ibid.*

⁷⁰⁹. A. Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, Oxford, 1997, p. 336; D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 445. Gorbaciov a repetat

remarca în mai multe interviuri, inclusiv pentru *Der Spiegel*, reluat în *Izvestiia*, 25 martie 1991.

710. Volkogonov, *op. cit.*, p. 438.

711. Istoricul Archie Brown susține că Gorbaciov a promovat în mod conștient schimbări hotărâtoare ale sistemului sovietic și trage concluzia că a fost un „transformator de sistem“. Dimpotrivă, Dmitri Volkogonov argumentează că Gorbaciov a fost și a rămas întotdeauna un comunist ortodox, care a declanșat fără să-și dea seama o serie de procese ce au dus la schimbări pe care el nu și le dorise niciodată.

712. J. Matlock, „Washington’s view of Gorbachev’s Perestroika“, prelegere ținută la ICCEES, Stockholm, 26 iulie 2010.

713. Volkogonov, *op. cit.*, *passim*, și Brown, *passim*; vezi și M. Gorbachev, *Memoirs*, Random House, New York, NY, 1997, *passim*.

714. Pe tot parcursul carierei sale politice, Gorbaciov a subliniat în mod repetat că rămăsese comunist și leninist în gândire. Prima dată când s-a întâlnit cu Ronald Reagan le-a spus colegilor săi că președintele american era „dușmanul de clasă cu care luptăm“. În octombrie 1987, a afirmat în fața membrilor Biroului Politic că „dialectica leninistă este cheia modului în care trebuie să rezolvăm problemele vremurilor noastre“. Doi ani mai târziu, a marcat aniversarea nașterii lui Lenin denunțând dezvăluirile tot mai insistente despre ilegalitățile și eșecurile primului lider sovietic. „A ne întoarce fața de la Lenin – a spus el într-o cuvântare din aprilie 1990 – ar însemna să tăiem rădăcinile societății noastre și ale statului, să devastăm inimile și mințile unor generații întregi.“ Chiar și în august 1991, după ce fusese sechestrat și umilit de reprezentanții comunismului ortodox, Gorbaciov a refuzat să condamne Partidul Comunist, avertizându-l pe Boris Elțin asupra „isteriei anticomuniste și a vânătorii de vrăjitoare“. Declarațiile sale de credință comunistă nu erau falsuri teatrale. Țelul lui, ca reformator, era să revitalizeze și să consolideze comunismul, nu să-l distrugă.

715. Volkogonov, *op. cit.*, p. 450.

716. S. Bialer, J. Afferica, „The Genesis of Gorbachev’s World“, *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 3/1985, pp. 605–644.

717. Am descoperit de asemenea dovezi ale prezenței tot mai amenințătoare a crimei organizate. În Uniunea Sovietică existaseră întotdeauna grupuri criminale puternice, dar acum *mafiozniki* prosperau grație taxelor de protecție pe care le cereau de la micii afaceriști nou apăruiți. Cei care refuzau să plătească deveneau ținta represaliilor. O patiserie privată pe care o vizitasem la începuturile ei a fost ulterior incendiată, iar proprietarul unei alte afaceri a trebuit să-o vândă pentru a plăti răscumpărarea cerută de răpitorii fetei sale.

718. Am însoțit ultimul convoi sovietic care pleca din Afganistan; am amintiri foarte vii. Mujahedinii sărbătoriseră victoria bombardând convoiul dinaintea noastră, și tinerii recruți au fost foarte ușurați când am ajuns în orașul sovietic Termez, dincolo de frontieră. În timp ce comandantul Boris Gromov pășea peste graniță – a fost ultimul militar sovietic care părăsea teritoriul afgan –, l-am întrebat pe unul dintre adjuncții lui cum se simțea întorcându-se acasă. „E o mare umilință, mi-a spus acesta cu o grimasă amară. Trădătorul de Gorbaciov ne-a vândut pe toți.“ Știam, ca toată lumea, de împotrivirea cu care fuseseră întâmpinate reformele lui Gorbaciov, dar abia în clipa aceea mi-am dat seama de disprețul profund, visceral cu care era privit de anumite sectoare ale establishmentului sovietic.

719. Volkogonov, *op. cit.*, p. 455.

720. M. Gorbaciov, *Report to Twenty-Seventh Party Congress of the PCUS*, 1986.

721. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 447.

722. Volkogonov, *op. cit.*, p. 521; Brown, *op. cit.*, pp. 409–500.

723. E. Ligaciov, cuvântare la cel de al XXVIII-lea Congres al PCUS, iulie 1990. Vezi și Ligachev, *Inside Gorbachev's Kremlin*, Pantheon, New York, 1993, p. 321, pentru opiniile lui Ligaciov despre proprietatea privată.

724. Articol în *L'Humanité* din 7 februarie 1986; M. Sixsmith, *Moscow Coup: The Death of the Soviet System*, Simon & Schuster, London, 1991, p. 66.

725. Sixsmith, *op. cit.*, pp. 104–105; vezi și Volkogonov, *op. cit.*, pp. 471–472, 505.

726. Sixsmith, *op. cit.*, p. 68; Brown, *op. cit.*, 504– 505. Textul integral al scrisorii Ninei Andreeva este disponibil la adresa <http://www.revolucia.ru/nmppr.htm>

727. Brown, *op. cit.*, p. 515; Sixsmith, *op. cit.*, p. 69.

728. Punând astfel capăt interdicției asupra „fașionalismului“, pe care Lenin o impusese la al X-lea Congres al partidului din 1921.

729. Gorbaciov însuși înțelegea veridicitatea maximei lui Alexis de Tocqueville potrivit căreia orice concesie făcută de un regim autocratic avea să fie luată de popor drept motiv de a cere schimbări și mai mari. „Sunt condamnat să merg înainte și numai înainte, îi spunea el consilierului său Anatoli Cerneaev la apogeul Perestroikăi, în 1989. Pentru mine, drumul înapoi este închis. Dacă dau bir cu fugiții, am să pier...” și totuși, atunci când ritmul reformelor s-a accelerat, Gorbaciov și-a uitat cuvintele. În loc să meargă înainte, a încercat să întârzie valul schimbărilor acționând șovăielnic și echivoc. (Vezi A. Chernyayev, *My Six Years with Gorbachev*, trad. engl. R. English, E. Tucker, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2000, p. 272. Vezi și Service, *Russia, op. cit.*, p. 486.)

730. Sixsmith, *op. cit.*, pp. 71– 72.

731. *Idem*, p. 72.

732. *Ibid.*

733. *Idem*, p. 75.

734. Interviu luat de autor lui Boris Elțin, 1989.

735. Oraș în nord-estul Republicii Komi, în Rusia, imediat deasupra Cercului Polar de Nord, centru de extracție a cărbunelui încă din anii '30 (*n.t.*).

736. Interviu luat de autor lui Boris Elțin, 1989.

737. Text preluat din Constituția sovietică din 1977; articolul VI „Despre rolul conducător al partidului“.

738. D. Murray, *A Democracy of Despots*, Westview, Oxford, 1995, pp. 71– 80; Sixsmith, *op. cit.*, p. 75.

739. Saharov despre Perestroika; Murray, *op. cit.*

740. Evtușenko despre Saharov în Paul Quinn-Judge, *Boston Globe*, 19 decembrie 1989.

741. Relatare RIA Novosti, 14 martie 1990.

742. Cuvântarea lui Elțin la al XXVIII-lea Congres al PCUS, iulie 1990; Sixsmith, *op. cit.*, p. 77.

743. Articol de Aleksandr Iakovlev în *Moskovskii komsomoleț*, 14 decembrie 1990; Sixsmith, *op. cit.*, p. 79.

744. Sixsmith, *op. cit.*, p. 79.

745. Interviu luat de autor lui Aleksandr Iakovlev, decembrie 1990; Sixsmith, *op. cit.*, p. 88.

746. Sixsmith, *op. cit.*, p. 80.

747. *Ibidem*, p. 97.

748. *Ibidem*, p. 99.

749. *Ibid.*

Capitolul 39

Puciul din august 1991. Sfârșitul Uniunii Sovietice

Violențele grave din republicile baltice au aruncat un văl peste sărbătoarea Revelionului de la cumpăna dintre anii 1990 și 1991. Nimeni n-a crezut că amenințarea unei lovituri de stat conservatoare dispăruse atunci când trupele au fost retrase; conspiratorii din Kremlin nu făceau decât să câștige timp. O serie de evenimente neobișnuite din primele luni ale anului au crescut și mai mult tensiunea.

În ianuarie, prim-ministrul Valentin Pavlov a anunțat că toate bancnotele de 50 și 100 de ruble erau retrase din circulație: cetățenii puteau să schimbe o anumită sumă la banca de stat, dar tot ce depășea limita respectivă era confiscat. Scopul declarat al acestei măsuri a fost pedepsirea celor care operau pe piața neagră și care își țineau profiturile ilegale în bancnote mari. Numai că infractorii au găsit metode de a ocoli măsura, în timp ce cetățenii de rând și-au văzut economiile de o viață evaporându-se peste noapte. Opinia publică a fost revoltată de ineptia guvernului, iar conservatorii din partidul comunist l-au învinuit pe Gorbaciov.

Și lucrurile nu s-au oprit aici. Magazinele din Moscova au fost afectate în mod repetat de penuria de alimente de bază; de două ori, pâinea a dispărut cu totul din oraș, dând naștere la cozi interminabile la brutăriile care așteptau în van camioanele cu marfă. Când alimentele, în cantități foarte limitate, apăreau până la urmă, se crea panică, fiindcă toată lumea voia să cumpere, apoi se iscau certuri și bătăi. Amenințarea tulburărilor sociale părea cât se poate de reală, iar asemănările cu situația din Sankt-Petersburg din 1917, când lipsa pâinii provocase Revoluția din Februarie (vezi p. 194), nu le-au scăpat politicienilor. Moscova își alesese un consiliu orășenesc reformist, condus de primarul Gavriil Popov, și au circulat vorbe că penuria de alimente fusese pusă la cale pentru a-i submina autoritatea: comuniștii „de stil vechi“ care conduceau regiunile rurale de unde proveneau resursele de hrană pentru orășeni au fost acuzați că reținuseră în mod intenționat produsele. Mai întâi laptele, apoi ouăle, apoi carnea dispăreau subit. Uneori, în marile magazine alimentare din centrul orașului nu mai rămăneau pe rafturi decât sardele la cutie.

Zvonurile periodice despre masări de trupe la periferiile Moscovei alarmau autoritățile orășenești. Elțin a afirmat în fața Parlamentului Rusiei că era îngrijorat de intențiile armatei, iar Popov a convocat la un moment dat o conferință de presă pentru a-și expune temerile. „Din informațiile pe care le avem – a spus el jurnaliștilor printre care mă număram – reiese că un grup de extremiști pregătește o acțiune militară, în ideea că forțele politice conservatoare se vor folosi de acest prilej pentru a impune starea de urgență.“⁷⁵⁰

Bugetul statului era într-un deficit profund, încât salariile au început să nu mai fie plătite; creșterea pensiilor și a altor beneficii a fost sistată; nemulțumirea populației s-a accentuat, și oamenii l-au învinuit din nou pe președintele sovietic. Gorbaciov a plecat la Londra pentru a convinge țările industrializate din grupul G7 să investească în economia

sovietică, dar a fost refuzat categoric. La îndemnul americanilor, britanicilor și japonezilor, grupul a refuzat să ofere URSS vreun ajutor în bani lichizi. La Moscova, dușmanii președintelui jucau cu pricepere cartea umilirii. Îl înfățișau pe Gorbaciov drept omul care îngenunchease Uniunea Sovietică, transformând-o dintr-o superputere într-o țară deznădăjduită și neputincioasă, călcându-i în picioare mândria națională și demasculându-i armata cândva puternică. Comuniștii dogmatici sugerau că acestea nu fuseseră accidente, ci că Gorbaciov distrusese în mod intenționat țara pentru că era un agent plătit, un trădător sinistru în slujba Occidentului malefic. Filmări de televiziune ale „gorbymaniei” din SUA, Marea Britanie și alte țări europene, cu mulțimile entuziaste care îl adulau pe liderul sovietic venit în vizită, erau date drept dovezi că Gorbaciov nu reprezenta decât o marionetă a Vestului. Cu cât era mai iubit în Occident, cu atât președintele devenea mai detestat de populația țării, înverșunată de declinul vertiginos al nivelului de trai și de mândria națională călcată în picioare în anii de după venirea lui la putere.

„Pierderea” Europei de Est după 1989 a fost o lovitură puternică pentru cei care socoteau dominația Moscovei asupra „popoarelor frățești” o expresie a puterii sovietice; iar omul care a supervizat destrămarea Pactului de la Varșovia a fost luat în răs pentru lipsa de voință – sau perfidia – cu care le lăsase pe mâna Occidentului. Purtătorul de cuvânt al lui Gorbaciov a glumit la un moment dat că doctrina Brejnev fusese înlocuită de doctrina Sinatra (Europa Răsăriteană era lăsată să facă lucrurile „în felul său”⁷⁵¹), afirmație pe care reprezentanții presei vestice au considerat-o o recunoaștere elegantă a noilor realități politice⁷⁵²; dar ea a fost citată cu furie de către loialiștii comuniști ca dovadă că Gorbaciov era complicele dușmanului capitalist. Faptul că președintele URSS nu putuse preveni căderea Zidului Berlinului, reunificarea Germaniei și „dezertarea” fostelor state-satelit a impulsionează hotărâtor opoziția conservatoare față de el și de Perestroika.

Se pare că atunci când republicile sovietice au început să emuleze exemplul statelor est-europene, exercitând presiuni asupra Moscovei ca să le permită să acționeze „în felul lor”, Gorbaciov și-a dat seama că lucrurile îi scăpaseră deja în mod primejdios de sub control. Dacă până atunci oponentii lui îl înfieraseră pentru toleranța inadmisibilă manifestată față de state precum Polonia sau Ungaria, furia avea să le fie cu atât mai mare dacă ar fi acceptat pierderea unor teritorii care făceau parte din URSS, precum Letonia, Lituania sau Estonia.

„Problema naționalităților” existase și în imperiul țarist, și pe toată durata regimului bolșevic. Cât timp statul fusese o autocrație monolitică, lucrurile putuseră fi ținută sub control, chiar dacă Moscova trebuise uneori să recurgă la măsuri extreme, precum represiunile și deportările în masă ale lui Stalin. Dar atunci când „noua gândire” a lui Gorbaciov a pus sub semnul întrebării disponibilitatea statului de a ucide și oprima, când glasnostul a dat popoarelor sovietice acces la adevărul despre istoria lor, separatiștii au căpătat curaj. Din țările baltice până în Gruzia, Moldova, Armenia și Ucraina, cererile de ieșire din uniunea „voluntară” a republicilor sovietice socialiste deveneau de la o zi la alta mai vehemente.

Perspectiva colapsului iminent al statului sovietic a fost de departe factorul cel mai important care a întreținut furia conservatorilor. Chiar înainte de episoadele din Letonia și

Lituania, dogmăscii de la Kremlin trimiseseră trupe să înăbușe demonstrații naționaliste în Gruzia și Azerbaidjan. Douăzeci de demonstranți pentru independență fuseseră uciși în aprilie 1989 la Tbilisi, iar în ianuarie 1990 armata sovietică omorâse aproape o sută de azeri după pogromurile în rândul armenilor din Baku, capitala Azerbaidjanului.⁷⁵³ Tulburările interetnice din enclava Nagorno-Karabah, disputată între Armenia și Azerbaidjan, din regiunea Transnistria a Republicii Moldovenești și din Uzbekistan au sporit teama conservatorilor că URSS era lăsată pur și simplu să se dezintegreze. Violențele creau tensiuni și în interiorul armatei, ai cărei comandanți nu voiau să fie trimiși în prima linie de politicieni civili pe care-i considerau slabi și ineficienți.

În ziua aniversării a 50 de ani de la semnarea Pactului Ribbentrop–Molotov, care cedase Lituania, Estonia și Letonia sferei sovietice de dominație, două milioane de oameni au protestat alcătuind un lanț uman pe teritoriul tuturor celor trei state baltice. Până în ianuarie 1991, toate trei își declaraseră independența. Exemplul lor avea să fie curând urmat și de alte republici.

Rusia însăși începea să se frământa. Republica Rusă fusese în mod tradițional o componentă fundamentală a Uniunii: rușii fuseseră trimiși în posturi de vârf în celelalte 14 republici pentru a le asigura loialitatea față de Moscova; ei erau „frații mai mari” dintre popoarele URSS și se bucurau de o putere și de privilegii inaccesibile altor grupuri etnice; limba rusă se preda pe tot teritoriul sovietic, iar cultura rusă era folosită ca instrument de nivelare a identităților locale, potențial naționaliste. Acum însă, în republică mocnea o nemulțumire întreținută de ideea tulbură că suveranitatea Rusiei fusese subordonată autorității mai mari a Uniunii Sovietice, că spiritul rus fusese cumva înecat într-o identitate sovietică omogenă.

Dacă Gorbaciov se străduia să țină Uniunea laolaltă, Boris Elțin nu avea asemenea preocupări. Perioada dublei cârmuiri îl lansase într-o luptă pentru supremație cu liderul sovietic, și el considera naționalismul rus unul din atuurile pe care le avea în fața lui Gorbaciov. Conflictul dintre cei doi oameni de stat s-a împletit inextricabil cu lupta republicilor împotriva centrului, și Elțin a transformat chestiunea independenței Rusiei – și dreptul la independență al tuturor republicilor – într-un deziderat esențial al platformei sale politice. Era o sfidare deliberată a intențiilor lui Gorbaciov de a păstra Uniunea și avea să se încheie cu un episod violent.

Atunci când vorbea despre perioada timpurie a vieții sale, Elțin se portretiza ca un tânăr aflat în conflict cu autoritățile, care se certa cu profesorii, cu colegii și cu mentorii politici. Memoriile sale sugerează însă foarte limpede că în toate aceste conflicte el era cel care avea dreptate, iar ceilalți greșeau. Dacă pierdea într-o confruntare era întotdeauna pentru că fusese nedreptățit; atunci purta pică și încerca să se răzbune. Elțin avea câteva atribute definitorii: o încredere în sine excesivă, care se transforma lesne în aroganță; hotărârea ascunsă de a îndrepta răul, real sau imaginar, pe care i-l făcuseră alții; nevoia de a-i fi recunoscute meritele personale, chiar de a fi adulat; și o atitudine necruțătoare față de dușmani odată ce-i pusese la pământ.

Boris Elțin era o prezență impunătoare, un uriaș urs siberian care radia grosolănie și farmec. Femeile se îndrăgosteau de el, iar bărbații îi admirau autoritatea înnăscută. Avea chipul boțit al unui boxer de categorie grea, iar zâmbetul îi părea împrumutat de pe chipul

unui băiat răutăcios. Mihail Gorbaciov avea o anumită prestanță intelectuală și o minte agilă, dar îi lipsea aerul acela amenințător al lui Elțin. „Dacă nu ești de acord cu mine“, păreau să spună ochii acestuia din urmă, „am să te strivesc“. Când se enerva, Gorbaciov se aprindea la față; Elțin rămânea calm, îndreptându-și furia cu o răceală nemiloasă direct asupra adversarului. Se pricepea să manipuleze mulțimile cu o dibăcie extraordinară; era în stare să inspire deopotrivă o loialtate ieșită din comun și o ură nestinsă.

Născut cu numai o lună înainte de Gorbaciov, în februarie 1931, se înscriesese în tinerețe în singurul partid politic permis în URSS. Ambițios și avid de recunoaștere, a avansat rapid în ierarhie; în 1976 era deja șeful organizației de partid în orașul său natal, Sverdlovsk. Cuvântările sale din anii '70 și de la începutul anilor '80 nu prefigurează în nici un fel liberalismul radical de mai târziu. „Oamenii îi sunt profund recunoscători tovarășului Brejnev – afirma el la o paradă de 1 Mai la Sverdlovsk – pentru eforturile sale titanice. Îi mulțumim pentru rolul remarcabil pe care-l joacă în ameliorarea și punerea în practică a tuturor aspectelor politicii naționale în țară și peste hotare...“⁷⁵⁴ Cel care i-a oferit însă lui Boris Nikolaevici Elțin promovarea pe care o aștepta a fost un alt tip de lider. Mihail Gorbaciov l-a adus în 1985 la Moscova ca secretar al Comitetului Central, l-a făcut șeful organizației moscovite de partid și apoi, în februarie 1986, membru al Biroului Politic. Elțin a făcut parte din echipa lui Gorbaciov timp de doi ani, până când a fost copleșit de ambiție. Cearta dintre cei doi politicieni la plenara din octombrie 1987 a fost provocată în parte de sensibilitatea exagerată a lui Elțin. Scrisoarea trimisă atunci liderului sovietic, în care își exprima doleanțele, arată limpede că Gorbaciov nu dăduse suficientă atenție persoanei și ideilor lui: „Am simțit o schimbare vizibilă de la o atitudine de sprijin prietenesc la una de indiferență față de chestiunile care privesc Moscova și de răceală față de mine personal“⁷⁵⁵.

După umilința pe care o suferise la plenară, colegii apropiați relatau că Elțin încercase să se sinucidă.⁷⁵⁶ A fost convocat câteva săptămâni mai târziu de pe patul de spital pentru a fi demis din postul său de partid, insultă pentru care Elțin n-avea să-l ierte niciodată pe fostul său ocrotitor. În următorii trei ani, motivația acțiunilor lui a fost dorința de răzbunare, care l-a făcut să se bucure de dificultățile lui Gorbaciov și să le sporească el însuși prin reproșurile repetate în legătură cu ritmul lent al reformei. Atunci când liderul sovietic vorbea de obstacolele din calea schimbărilor politice și economice, Elțin îl ridiculiza într-un limbaj mușcător. Populismul lui, abilitatea de a zădări mulțimea se întemeiau pe promisiuni care nu puteau fi niciodată îndeplinite; principala lui dorință era să-și facă de râs și să-și înjosească rivalul. În documentele confidențiale, administrația americană îl descria drept „excentric“.

Dar Elțin se bucura de susținerea populației. Atunci când mass media controlate de Kremlin l-au atacat pentru că apăruse beat într-un turneu de prelegeri în Statele Unite, a crescut în ochii majorității rușilor. Când a fost pescuit dintr-un râu unde ajunsese cu un buchet de flori în mână, oamenii au zâmbit și au dat aprobator din cap, imaginându-și complice că o încasase probabil de la vreun soț gelos în cursul vreunei aventuri amoroase nocturne. La un moment dat, l-am filmat în timp ce asista la un antrenament de rutină al unor parașutiști, antrenament care includea un salt spectaculos de pe o clădire înaltă într-o baltă de țiței în flăcări. „Am stat să mă gândesc dacă așa fi sărit și eu în balta aia de țiței, a

reflecat el apoi în fața camerei. Poate că nu se știe niciodată – în fundul sufletului sunt un mare golan, așa că poate aș fi sărit până la urmă.”⁷⁵⁷

Exact acest act de „golănie” l-a făcut pe Elțin preferatul rușilor. Îi admirau curajul cu care se împotriva comunistilor duri și îi respectau independența în gândire. Când în Letonia și Lituania au fost trimise trupe, Elțin a luat avionul până la Riga pentru a declara că Rusia susține cauza autodeterminării. A făcut apel la soldați să nu tragă în civili și a cucerit inimile luptătorilor pentru independență de pretutindeni afirmând că ar trebui „să ia atâta suveranitate câtă pot duce”. Ferm hotărât să-l discrediteze pe Gorbaciov și politicile sale, a proclamat că Kremlinul era acum sinonim cu represiunea, cu sfârșitul reformelor și cu impunerea regimului sovietic. „Dar noi avem puterea să oprim forțele reacțiunii, a spus el în fața parlamentului Rusiei. Stă în puterea noastră să stopăm întoarcerea la samavolnicie a autorităților sovietice și folosirea forței. Trebuie să arătăm că democrația este ireversibilă.”⁷⁵⁸

Elțin a declarat că avea să răspundă la amenințarea autocrației cu sabia democrației. Avea să participe la alegeri libere și deschise pentru președinția Rusiei. Ocupantul noului post urma să aibă puteri executive considerabile, și – spre deosebire de Mihail Gorbaciov – câștigătorul ar fi avut legitimitatea dată de un mandat democratic din partea poporului.

Gorbaciov a înțeles imediat primejdia. A mobilizat forțele comuniste din parlamentul rus pentru a încerca să zădărnicească această inițiativă și, pe 28 martie 1991, bătălia s-a mutat în stradă. Cum propunerea lui legată de postul de președinte era blocată de oponenții săi politici, Elțin a convocat o sesiune extraordinară a Congresului Deputaților Poporului din Rusia care s-o aprobe. Zeci de mii de susținători ai lui Elțin s-au strâns în cursul ședinței. La sfârșitul după-amiezii, întrucât criza constituțională nu era rezolvată, un sfert de milion de oameni se înghesuiau pe principala arteră din centrul Moscovei, strada Gorki, și amenințau să pornească spre Kremlin.

În timp ce mulțimea cobora dealul, la fața locului au venit detașamente ale miliției, blocând drumul: răfuiala care mocnea de mult între Elțin și Gorbaciov părea gata să erupă violent. Dar când primele rânduri ale demonstranților au ajuns la cordonul de miliție criza s-a rezolvat în mod misterios. Ambele părți păreau să fi primit un ordin de ultim moment să se retragă și, deși miliția a făcut oarecare uz de bastoane în seara aceea, ceea ce ar fi putut deveni o baie de sânge a rămas doar un moment de cumpănă politică. Elțin a câștigat majoritatea necesară pentru a organiza alegeri prezidențiale, și data a fost fixată pe 12 iunie 1991. Pe valul susținerii populare, și-a învins zdrobitor contracandidații, inclusiv pe candidatul Kremlinului, fostul prim-ministru Nikolai Rîjkov. Platforma lui care promitea democrație, o piață liberă și dreptul la autodeterminare pentru republicile sovietice i-a adus un mandat fără echivoc din partea poporului rus. Gorbaciov nu se mai putea lupta cu realitatea; parlamentul rus îi dăduse lui Elțin dreptul de a conduce prin decrete, și, dacă era vorba de a alege între decretele lui Elțin și ale lui Gorbaciov, alegerile arătaseră încotro mergeau preferințele majorității. Președintele sovietic nu-i mai rămânea decât să-și caute o alianță.

Rezultatul cel mai vizibil al armistițiului a fost faptul că Gorbaciov a acceptat că Uniunea va fi nevoită să acorde puteri mai mari republicilor. În iulie, după negocieri cu Elțin și cu liderii a opt alte republici (la care țările baltice, Moldova, Gruzia și Armenia au

refuzat să ia parte), Gorbaciov a venit cu planul unei noi structuri a Uniunii Sovietice în fața Sovietului Suprem al URSS. Tratatul Unional al lui Gorbaciov propunea o confederație mult mai laxă de state, care ar fi urmat să se numească Uniunea Republicilor Sovietice Suverane; membrii ei s-ar fi bucurat de o largă autonomie națională, ar fi deținut controlul asupra resurselor naturale, inclusiv petrolul, gazele naturale și zăcămintele minerale, iar legile republicilor ar fi avut preeminență garantată asupra celor ale uniunii. Ca președinte sovietic, Gorbaciov ar fi păstrat controlul asupra politicii de apărare și externe, dar ar fi pierdut mare parte din autoritatea legislativă, îndeplinind în schimb un rol coordonator, aproximativ în stilul președintelui Uniunii Europene de azi.

În ciuda reținerilor membrilor săi conservatori, Sovietul Suprem a aprobat planul, și Gorbaciov a anunțat că tratatul avea să fie semnat oficial pe 20 august. Între timp, el avea să le ia pe Raisa, pe fiica lor și pe cele două nepoate într-una dintre rarele lui vacanțe la vila prezidențială din stațiunea Foros, de pe malul Mării Negre, în Crimeea.

Dușmanii lui Gorbaciov au profitat de absența lui. Îngroziți de ceea ce considerau a fi distrugerea cu bună știință a URSS și renunțarea la țelurile comunismului (înlocuirea cuvântului „socialiste“ cu „suverane“ în denumirea noii confederații era un măr al discordiei aprig disputat), conservatorii din conducerea sovietică și-au pus la cale ultima ofensivă. Anatoli Lukianov, președintele Sovietului Suprem, s-a străduit să-i ralieze în jurul său pe cei care se împotriveau tratatului, luând legătura cu o serie de colegi pentru a stabili cât de departe erau dispuși să meargă. Un nucleu de comuniști devotați a ținut o serie de ședințe secrete, presărate cu retorica patriotismului și a sacrificiului de sine: patria pentru apărarea căreia luptaseră părinții lor era în pragul dezmembrării; era datoria lor s-o apere, chiar și cu prețul vieții. Pe măsură ce data semnării noului tratat se apropia, 12 dintre ei și-au înscris numele în componența unui Comitet de Stat pentru Starea de Urgență care avea să se declare puterea legitimă în țară și să restaureze un regim bolșevic în stil vechi. Membrii comitetului erau oameni pe care Gorbaciov îi promovase în poziții înalte în stat: vicepreședintele său, Ghennadi Ianaev, șeful KGB-ului, Vladimir Kriucikov, prim-ministrul, Valentin Pavlov, ministrul de interne, Boris Pugo, și ministrul apărării, mareșalul Dmitri Iazov, fuseseră lăudați și investiți cu încredere de către cel pe care se pregăteau să-l trădeze.

În după-amiaza zilei de duminică 18 august, Gorbaciov lucra în cabinetul casei de vacanță când șeful gărzilor sale a venit să-i spună că sosise o delegație de la Moscova. Gorbaciov a devenit bănuitor; a decis să pună câteva întrebări la telefon înainte s-o primească. „Aveam o serie întreagă de telefoane“, avea să-și amintească el mai târziu. „Un telefon guvernamental, un telefon obișnuit, unul strategic, un telefon prin satelit și așa mai departe. Când am ridicat receptorul, am descoperit că toate fuseseră deconectate. Chiar și telefonul interior fusese tăiat. Eram izolat.“⁷⁵⁹ Și-a chemat soția, fiica și ginerele. „Știam că avea să urmeze o tentativă de a mă intimida sau o încercare de a mă aresta și a mă duce undeva. Orice era posibil, [...] ar fi putut încerca orice, chiar și cu membrii familiei mele.“ Casa de vacanță era acum înconjurată de trupe KGB și de grăniceri sovietici loiali conspiratorilor. Treizeci dintre gărzile lui Gorbaciov erau în casă și au promis că-l vor apăra până la capăt. Se întrevedea o confruntare armată. Convinși că pe soțul ei îl aștepta moartea, Raisa s-a prăbușit; copiii au fost duși în grabă la etaj.

Atunci când a fost primită, delegația complotiștilor l-a anunțat pe Gorbaciov că-l arestase pe Elțin. I-au spus că starea de urgență era singurul mod de a salva țara de la dezastru și i-au dat un ultimatum: fie semna el însuși declararea stării de urgență, caz în care putea fi în continuare președinte, dar avea să rămână sub pază în Crimeea, fie semna un act prin care își transfera puterile noului președinte, autoproclamat, Ghennadi Ianaev. Potrivit relatării lui Gorbaciov însuși despre cele întâmplate, șeful statului a folosit un limbaj atât de încărcat de înjurături, încât chiar și cei care veniseră să-l demită au fost consternați. „Le-am spus că ei și oamenii care-i trimiseseră nu erau decât niște jucători și criminali iresponsabili. [...] Acțiunile lor aveau să-i ducă și pe ei, și întreaga țară la dezastru; [...] numai un sinucigaș ar fi propus introducerea unui asemenea regim totalitar în țara noastră...”⁷⁶⁰

Gorbaciov a refuzat să semneze ceva. Poziția lui părea disperată, dar el a rămas ferm, spunându-le complotiștilor că gestul lor avea să declanșeze un război civil – adică vărsare de sânge și moarte. Poporul sovietic, a spus el, avea să demonstreze că nu mai era un popor de sclavi care se lăsau călcați în picioare: glasnostul și libertatea schimbaseră totul. „Vă înșelați dacă credeți că oamenii vor face orice le ordonați voi să faceți», le-am spus. «Vă înșelați să mizați pe faptul că oamenii vor fi gata să se supună primului dictator care le iese în cale.»”⁷⁶¹

În următoarele trei zile, Gorbaciov și familia lui au fost în stare de asediu. Solicitățile sale de a fi dus cu avionul la Moscova au fost ignorate. Temându-se că oponenții săi aveau de gând să-l otrăvească, președintele a refuzat mâncarea pe care aceștia i-o aduceau. Singurul lui contact cu lumea din afară – despre care Gorbaciov a spus apoi că-i întărise sufletul în orele cele mai negre – a fost un mic aparat de radio pe unde scurte pe care i-l încropiseră gărzile sale. Asculta relatările BBC despre evenimentele de la Moscova și a prins curaj atunci când a aflat că lucrurile nu mergeau pentru complotiști chiar așa cum speraseră aceștia.

În dimineața zilei de 19 august, după ce intrasem cu mașina în centrul Moscovei și descoperisem coloanele de tancuri care coborau spre Kremlin, am dat un tur al principalelor locuri pe care oricine ar fi vrut să preia controlul asupra țării ar fi trebuit să le ocupe. La sediul radioului și televiziunii de stat din suburbia Ostankino, mașinile blindate înconjuraseră clădirile principale; dar Casa Albă rusă, sediul parlamentului lui Boris Elțin, părea neatinsă – convoaiele militare treceau pe lângă ea, îndreptându-se spre centrul orașului. Cea mai mare concentrare de trupe era în jurul Kremlinului. Lângă Hotelul Național, sub zidul Kremlinului, un cerc de tancuri și de transportoare blindate închisese accesul în Piața Roșie. M-am apropiat cu oarecare emoție de soldații care se plimbau printre vehicule, le-am arătat legitimația de presă și am întrebat politicienii dacă puteam trece. Tânărul ofițer care mi-a răspuns și-a cerut scuze, dar mi-a explicat că avea ordin să nu lase pe nimeni să treacă. L-am întrebat dacă i se spusese de ce fusese adusă acolo unitatea lui și mi-a răspuns: „Nu tocmai”. Mi-a confirmat însă că oamenii lui aveau muniție adevărată și că, dacă superiorii le-ar fi comandat să tragă, n-aveau să stea pe gânduri.

La ora 11, un nou anunț prin radio al Comitetului de Stat pentru Starea de Urgență declara că starea de urgență va dura șase luni. „Patria noastră este în primejdie de moarte.

Politica reformistă începută de M.S. Gorbaciov a ajuns în impas. [...] Autoritățile existente au pierdut încrederea poporului. Manevrele politice au înlocuit orice grijă pentru soarta țării. Instituțiile statului sunt batjocorite pe față și țara nu mai poate fi guvernată.“⁷⁶² Scopul Comitetului era „să depășească criza profundă și totală, luptele interne, politice, etnice și civile, haosul și anarhia care amenință viața și securitatea cetățenilor Uniunii Sovietice“.

Stând de vorbă cu moscoviții de pe străzi, am descoperit că unii dintre ei erau de acord cu obiectivele proclamate de autorii loviturii de stat: oamenii erau atrași de promisiunile lor de a revitaliza economia, de a pune capăt penuriei și de a reface statutul URSS de superputere mondială. Dar am dat și peste oameni tot mai revoltați. Unii civili muștrau soldații sau se puneau în calea tancurilor. Am văzut la un moment dat demonstranți care se cățăraseră pe un transportor blindat și începuseră să-l tragă afară pe șofer. Din expresia îngrozită a tânărului recrut am înțeles că unii soldați nu ardeau de dorul luptei.

La mijlocul după-amiezii, armata era peste tot. Un șir de vehicule blindate s-a apropiat de Casa Albă într-un nor de fum, duduind pe cheiul râului Moscova și lăsând pe asfalt urme de șenile. A început să se răspândească zvonul că Boris Elțin le scăpase soldaților trimiși de către conspiratori și se refugiase înăuntrul clădirii. Privind șirul de tancuri care se alinia la baza scării către intrarea în sediul parlamentului, am fost convins că veniseră aici ca să ocupe clădirea și să-i aresteze pe Elțin și pe toți cei care se opuneau noilor stăpâni de la Kremlin.

Dar ordinul de atac n-a venit. În momentul crucial, Elțin însuși a fost cel care a preluat inițiativa. Ieșind teatral pe ușa principală a clădirii parlamentului, a coborât treptele și s-a îndreptat cu pași mari către primul tanc din coloană. Pentru o clipă, toți ne-am ținut răsuflarea. Elțin era vulnerabil, nimic nu l-ar fi apărât de glonțul unui lunetist sau de o încercare de a-l aresta. S-a urcat greoi pe spatele tancului și apoi sus pe turelă. Gâfâind de efort, s-a aplecat și a strâns mâna tanchiștilor rămași cu gura căscată, care îl priveau dinăuntru. Cu un vag zâmbet pe chip, s-a ridicat cât era de înalt și, cu o voce hotărâtă, a îndemnat poporul rus să se unească împotriva loviturii de stat:

Cetățeni ai Rusiei! Președintele legitim a fost înlăturat de la putere. Este în curs o lovitură de stat de dreapta, reacționară, anticonstituțională. Tratatul unional, care trebuia semnat mâine, [...] a înfuriat forțele reacționare și le-a împins la un act iresponsabil, criminal. Este o lovitură de stat care discreditează Uniunea Sovietică în ochii lumii. Ne întoarce în epoca Războiului Rece. Asumarea puterii de către așa-numitul Comitet de Stat pentru Starea de Urgență este un act ilegal. Gorbaciov a fost izolat; am fost împiedicat să iau legătura cu el. Îi chemăm pe cetățenii Rusiei să respingă acest puci. Îi chemăm pe toți soldații și militarii să-și îndeplinească datoria civică și să refuze participarea la această lovitură de stat reacționară. Chemăm întreaga națiune la grevă generală până la satisfacerea tuturor revendicărilor noastre.⁷⁶³

Apelul lui Elțin la reținere, într-un moment când vărsarea de sânge părea inevitabilă, a fost remarcabil de convingător. A fost un spectacol de bravură care a încurajat campania de rezistență ce avea să se dovedească decisivă pe parcursul următoarelor zile. Forțele opoziției n-aveau acces la mass media – comunicările lor erau limitate la transmisiuni radio intermitente din interiorul Casei Albe –, dar discursul lui Elțin s-a răspândit ca un

stărnind zvonuri că militarii fuseseră convinși să dezerteze și să se alăture opoziției. În decurs de o oră, mulțimea a început să se adune în jurul clădirii și, în următoarele trei zile, au venit tot mai mulți oameni. Casa Albă devenise fortul Alamo⁷⁶⁴ al democrației, și cetățenii Rusiei erau hotărâți s-o apere.

În cealaltă parte a orașului, autorii loviturii de stat se pregăteau să ofere și varianta lor. În sala de conferințe a Ministerului de Externe sovietic, noul „președinte“, Ghennadi Ianaev, și patru dintre camarazii săi de complot stăteau cu chipuri împietrite în fața reprezentanților presei internaționale. Îl interviewasem pe Ianaev cu numai două săptămâni înaintea, și el îmi zâmbise și-și declarase fidelitatea față de Mihail Gorbaciov și de idealurile Perestroikăi. Mă frapase atunci senzația că era un comunist înveterat silit să se prefacă a fi de acord cu politica reformelor liberale, dar acum, că uzurpase tronul protectorului său, dădea frâu liber disprețului pe care-l resimțea față de Gorbaciov.⁷⁶⁵ „Țara noastră se dezintegrează, le-a spus el ascultătorilor săi. Suntem hotărâți să luăm măsurile cele mai serioase pentru a reinstaura domnia legii și a ordinii, pentru a-i elimina pe infractorii de pe străzi. [...] Afirmăm cu tărie că nu vom permite puterilor străine să încalce suveranitatea și integritatea teritorială ale Uniunii Sovietice. Nu ne temem să ne afirmăm mândria și patriotismul și suntem hotărâți ca și generațiile următoare să fie crescute în același spirit.“⁷⁶⁶

Ianaev părea sigur de sine și de puterea pe care o avea atunci când a îndemnat poporul sovietic să susțină Comitetul de Stat pentru Starea de Urgență. Dar când a fost întrebat despre Boris Elțin, care le cerea oamenilor să se împotrivescă puciului, chipul lui Ianaev a început să se contracte și degetele să i se chircească nervos pe birou. „Dacă cheamă la greve – a spus el –, Elțin acționează iresponsabil. Și asta e ceva ce nu putem permite. Elțin și conducerea Rusiei joacă un joc foarte periculos, care ar putea să ducă la o provocare armată. Este datoria Comitetului de Stat pentru Starea de Urgență să-i avertizeze pe toți cetățenii sovietici asupra pericolelor unor asemenea acțiuni.“⁷⁶⁷

Dacă Comitetul prelua conducerea, a promis Ianaev, aveau să aibă loc îmbunătățiri imediate în economie – mai multe apartamente, aprovizionare mai bună cu produse alimentare, prețuri mai mici și o dublare a salariilor, pensiilor și a ajutoarelor sociale. Mita funcționase în cazul celor care-l răsturnaseră pe Nikita Hrușciov în 1964 și părea și acum să îndulcească întru câțva atitudinea unora față de Ianaev și complicii săi.

Dar aceștia au anunțat totodată măsuri dure, interzicând orice mișcare între orele 23.00 și 5.00. Moscova avea să fie împărțită în 33 de regiuni militare și pusă sub controlul unui comandant militar, care avea mână liberă să zdrobească orice împotrivire față de lovitura de stat. Soldații primeau dreptul să ocupe orice fabrică sau uzină care amenința cu greva, să organizeze transportul public și să controleze toate aspectele vieții publice. Vehiculele din afara orașului aveau să fie împiedicate să intre în Moscova, iar armata avea să fie trimisă să percheziționeze apartamente, mașini și pietoni. Descoperirea oricăror arme sau a oricăror „materiale scrise de mână sau tipărite care ar chema la încălcarea ordinii publice“ urma să atragă „măsuri legale severe“. Demonstrațiile, manifestațiile, întâlnirile, marșurile și vele fuseseră, desigur, deja interzise. Acum chiar și evenimentele sportive și de divertisment, inclusiv teatrele și cinematografele, aveau nevoie de

permisiunea comandantului de regiune militară. Partidele politice sau grupurile considerate ostile procesului de „normalizare“ erau suspendate imediat.

La căderea serii, m-am întors la Casa Albă a lui Elțin. Am găsit-o înconjurată de mii, poate zeci de mii de oameni. Bărbați și femei, elevi, simpli muncitori, pensionari și invalizi veniseră să manifesteze pentru drepturile lor: apărătorii democrației erau dovada vie a faptului că anii de reformă nu fuseseră în van. Înainte de 1985 așa ceva nu s-ar fi putut întâmpla. Dar experiența glasnostului le arătase oamenilor că viața putea fi altfel, că ei puteau să schimbe lucrurile, iar ei nu erau dispuși să lase să le fie răpit rodul acestor libertăți.

Oamenii construiau acum baricade improvizate și obstacole antitanc pentru a respinge atacul pe care toți îl considerau iminent. Totul – de la băncile din parc, plăcile de ciment și conductele de apă până la materialele găsite pe șantiere – se dovedea folositor; până la miezul nopții, fiecare drum de acces către parlament era blocat cu o barieră defensivă. Nici una n-ar fi putut să întârzie un asalt concertat, dar erau bune pentru moral; cu toții ne simțeam mai în siguranță văzându-le între noi și tancurile care ne temeam că se apropie deja.

În mulțime începuseră să apară deja focuri de tabără; oamenii frigeau cârnați și împărțeau mâncare și băutură. Urișe drapele tricolore rusești – steagul prerevoluționar care devenise simbolul opoziției – se ridicaseră deasupra apărătorilor Casei Albe și atârneau din balcoane și de la ferestre. Se montau spitale de campanie pentru victimele eventualelor violențe, dar lumea era într-o stare de spirit optimistă. Deasupra noastră, Casa Albă părea o apariție albă în întuneric.

Târziu în seara aceea, poetul Evgheni Evtușenko a venit la biroul BBC din Casa Albă, unde tocmai apăruse la balcon împreună cu Elțin în timp ce acesta din urmă încurajase mulțimea și apelase la cetățenii Rusiei să apere libertatea și democrația. Evtușenko adusese cu el o poezie mângălită pe spatele unei broșuri cu decretul prin care Elțin declarase puciul ilegal, și mi-a cerut ajutorul de câteva ori ca s-o traducă în engleză. O oră mai târziu, o citea în fața întregii lumi:

Ziua aceasta va fi proslăvită
în cântece și balade.
Astăzi suntem poporul,
Nu mai suntem proști
fericiți să fie prostiți.
Iar Saharov e viu
din nou, cu noi
pe baricade,
ștergându-și timid ochelarii
cu lentilele crăpate de mulțime.
Conștiința se trezește chiar și în tancuri.
Elțin se urcă pe turelă,
și în spatele lui
nu sunt fantomele Kremlinului,
ci oamenii noștri simpli,
aparent simpli –
încă nedispăruți –

și femeile noastre obosite –
victime ale cozilor nesfârșite.

Nu,

Rusia n-are să mai cadă niciodată în genunchi!

Cu noi sunt Pușkin, Tolstoi;

cu noi este poporul,

deșteptat pe veci.

Iar parlamentul rus,

ca o lebedă de marmură, rănită, a libertății,

apărată de oamenii noștri,

plutește înainte pe apele eternității.⁷⁶⁸

Amintindu-și momentul acesta după cincisprezece ani, Evtușenko a zâmbit și mi-a spus că versurile acelea fuseseră „cea mai bună poezie proastă” pe care o scrisese. Fuseseră purtat pe aripile emoției acelor zile de august, mi-a spus, înspre o grandilocvență falsă. Dar în 1991 fuseseră cuvintele potrivite la momentul potrivit. Toți cei aflați la Moscova în noaptea aceea simțiseră că Rusia pornea pe o cale nouă a libertății, toleranței și democrației. Dacă speranțele acelea fuseseră strivite mai apoi – și amândoi am căzut de acord că așa era –, momentul a rămas viu în amintirea oamenilor și în cuvintele poetului. Evtușenko mi-a spus că se simțea mândru și rușinat în același timp. „Da. Și când compar – foarte romantic, puțin cam stupid – clădirea parlamentului rus cu o lebedă albă – o lebedă albă rănită – îți vine să mă strângi de gât! Astăzi sună complet stupidă (*sic!*), dar la momentul acela suna perfect. A fost o poezie ca o scânteie, înțelegeți? Ca o stea care a luminat pentru o clipă; apoi a căzut, a atins pământul și a murit...”⁷⁶⁹

Acel moment dramatic al lui Boris Elțin a însemnat începutul unei schimbări decisive în echilibrul de forțe. Epoca Gorbaciov, epoca reformelor în cadrul Partidului Comunist și a restructurării în granițele Uniunii Sovietice, se sfârșea, lăsând locul epocii Elțin. Începând din 1991, procesul n-avea să mai fie doar o reformă, ci o schimbare radicală care avea să măture partidul, sistemul și Uniunea însăși.

În următoarele două zile, confruntarea dintre complotiști și populația Moscovei a tinut țara și lumea întreagă cu suflul la gură. Ianaev, Iazov, Pugo și Pavlov au trimis și mai multe tancuri pe străzi. S-a crezut că o unitate de blindate care venea pe centura Moscovei se îndrepta spre Casa Albă, și zvonul a fost imediat transmis mulțimii care apăra clădirea. Dar tancurile au fost interceptate de un grup de civili într-un pasaj din apropierea ambasadei americane. În ciocnirea aceea, trei tineri au fost împușcați sau striviți sub șenile.

Cursese, așadar, sânge. La Casa Albă, Boris Elțin și ceilalți lideri ai opoziției au ieșit la balcon pentru a se adresa celor 50 000 de oameni care se adunaseră ca să-i apere. Alături de Elțin erau Eduard Șevardnadze, Aleksandr Iakovlev, Gavriil Popov și Serghei Stankevici. Stankevici a exprimat mânia mulțimii adunate. „Mă bucur că s-a produs această lovitură de stat, a spus el. Mă bucur, pentru că acum știm cine ne sunt inamicii; acum am văzut adevărata față a ticăloșilor care vor să distrugă democrația! Și când vom respinge acest puci, credeți-mă, o să-i dăm pe toți la o parte!”⁷⁷⁰ A fost întâmpinat cu aplauze tumultuoase.

Boris Elțin a început pe o notă mai sumbră; mulțimea a amuțit.

Umbrile întinericului au coborât peste țara noastră, peste Europa și peste lume. Dar un lucru pot să vă spun. Am hotărât să mă împotrivesc acestor oameni! Să-i înving pe uzurpatorii⁷⁷¹ de la Kremlin! Am hotărât să fac asta și vă chem să faceți același lucru! Fără ajutorul vostru nu pot face nimic [...], dar împreună cu voi, împreună cu poporul rus, suntem în stare de cele mai mari fapte de eroism! Împreună îi putem înfrânge pe acești trădători! Împreună putem asigura triumful democrației!⁷⁷²

În seara aceea, administrația lui Elțin i-a invitat pe jurnaliștii străini înăuntrul Casei Albe. BBC și CNN transmiteau încă de la Moscova, și relațiile noastre erau transmise înapoi în Uniunea Sovietică prin satelit. Am fost trecuți prin mai multe birouri care fuseseră fortificate pentru eventualitatea unui atac. Elțin a apărut numai ca o prezență fugitivă pe coridoare: ni s-a spus că el și ajutoarele sale cele mai apropiate aveau un adăpost, un buncăr fortificat care ar fi servit drept refugiu ultim în cazul unui atac armat. Câțiva parlamentari aveau la ei arme automate, dar majoritatea păreau speriați și nu erau în apele lor. Vicepreședintele lui Elțin, Aleksandr Ruțkoi, fost locotenent în aviația sovietică, părea mai calm. Curajul lui în zilele acelea de august a fost neîndoielnic – el a organizat apărarea în interiorul Casei Albe și i-a instruit pe demonștranți cum să mențină scutul uman din jurul clădirii –, dar politica rusă evolua cu atâta repeziciune, încât doi ani mai târziu Ruțkoi avea să se numere printre dușmanii cei mai înverșunați ai lui Elțin.

În afara Casei Albe, mai mulți oficiali îi sfătuiau pe oameni cum să reacționeze la venirea tancurilor – să formeze o serie de lanțuri umane, să se prindă de mâini și să rămână ferm pe poziții. Fără știrea mulțimii, Elțin vorbise cu ministrul rus al apărării, Pavel Graciov, și-și asigurase cooperarea unei părți a armatei. Șase vehicule blindate au venit să se alăture zidului defensiv de oameni, în aclamațiile celor prezenți.

Timp de încă 24 de ore, mulțimea a așteptat. Miercuri, 21 august, în aer a început să plutească un început de optimism precaut. Complotiștii avuseseră ocazia să-și trimită trupele, dar n-o făcuseră. Acum părea că, în fața zecilor de mii de oameni adunați la Casa Albă, a sciziunii din armată și a rezistenței furibunde pe care ar fi trebuit s-o înfrunte, hotărârea lor începea să șovăie. Circulau zvonuri că autorii loviturii de stat erau dezbinăți și se certau între ei; că Pavlov avusese un atac de cord, că Ianaev și Pugo erau beți și incapabili, că Iazov își dăduse demisia.

La două după-amiaza, pe bulevardul Leningrad – continuarea străzii Gorki acolo unde aceasta iese din centrul Moscovei – au apărut tancuri, care de data aceasta se îndepărtau de Kremlin. O oră mai târziu, coloane blindate au fost văzute ieșind din oraș pe șoseaua spre Vnukovo. După încă o oră, Radio Moscova a confirmat că avea loc o retragere generală. Mareșalul Iazov cântărise, se pare, consecințele unui asalt asupra Casei Albe și ezitase în fața inevitabilei vărsări de sânge. Ordonase tancurilor să se întoarcă de unde veniseră.

În biroul baricadat al parlamentului rus, Elțin i-a adunat pe deputații liberali care-i rămăseseră loiali și a făcut un anunț care a provocat haos. „Un grup de turiști – a spus el – a fost observat în drum spre aeroport.”⁷⁷³ Conspiratorii, a spus Elțin, încercau să scape cu viață – coloana lor de motociclete se strecura prin convoiul de tancuri pe care le trimiseseră pe străzi. Ulterior s-a aflat că se duceau cu avionul la Foros pentru a încerca să ajungă la o înțelegere cu Mihail Gorbaciov, încă prizonier acolo. Ajunși la vilă, și-au cerut scuze și au pledat pentru clemență, dar Gorbaciov i-a tratat cu dispreț, ordonând gărzilor sale să-i aresteze. Majoritatea membrilor Comitetului de Stat pentru Starea de Urgență, ca

și Anatoli Lukianov și câteva zeci de alți politicieni, au fost arestați. Boris Pugo, care se aștepta la o pedeapsă teribilă după actul de trădare comis, și-a împușcat soția și apoi s-a împușcat și el. Mareșalul Serghei Ahromeev, care susținuse lovitura de stat, dar nu luase parte activ, s-a spânzurat în propriul birou.

Dimineata devreme pe 22 august, într-o zi de joi, Mihail Gorbaciov a coborât scara unei aeronave la aviației sovietice pe un aerodrom din apropierea Moscovei. Într-o cămașă cu gulerul desfăcut, ciufulit și epuizat, a părut să nu înțeleagă pe deplin amploarea schimbărilor care se produsese. Poporul sovietic se împotrivise loviturii de stat, a spus el, pentru că anii de glasnost și Perestroika îl învățaseră să gândească singur, cu capul lui. „Toată munca pe care am făcut-o din 1985 încoace a dat roade. Oamenii și societatea s-au schimbat, și asta a reprezentat principalul obstacol în calea reușitei puciului. [...] Felicități pentru poporul sovietic. Aceasta este o mare victorie a Perestroikăi.”⁷⁷⁴ Diagnosticul lui era corect; dar Gorbaciov părea prea nerăbdător să-și asume triumful, prea lent în recunoașterea rolului crucial al rivalului său, Boris Elțin. Părea că se aștepta ca viața politică să-și reia pur și simplu cursul.

La o conferință de presă din aceeași zi, Gorbaciov a părut emoționat, a ținut un discurs cu vocea întretăiată, abia reținându-și lacrimile. Părea sincer surprins că lovitura de stat fusese condusă de oameni pe care nu-i suspectase niciodată de lipsă de fidelitate. „S-au dovedit a fi oameni din miezul conducerii, apropiați ai președintelui, a spus el. Erau oameni pe care i-am promovat, în care am crezut și pe care i-am investit personal cu încredere.”⁷⁷⁵ Dar o clipă mai târziu a continuat să apere Partidul Comunist, incapabil să accepte că partidul însuși fusese forța organizatoare a puciului. „Nu pot să fiu de acord cu oamenii care condamnă partidul în general, care îl consideră o forță reacționară. Există mii de comuniști care sunt democrați autentici. [...] Eu cred că, pe baza noului program al partidului, e posibil să unim elementele cele mai bune și mai progresiste din societate.”

Gorbaciov a respins criticile aduse Comitetului Central, care ulterior s-a aflat că trimisese instrucțiuni organizațiilor locale de partid din toată Uniunea să susțină lovitura de stat. A refuzat să-i condamne pe șefii partidului, chiar și atunci când au existat dovezi că luaseră parte la puci. În calitatea lui de comunist convins, a spus că rămânea devotat idealurilor partidului și fondatorului său, Vladimir Ilici Lenin. Gorbaciov nu înțelesese că zilele comunismului se încheiaseră.

Elțin nu a ezitat să se afișeze în câteva apariții triumfale pe străzile Moscovei. Eroismul lui din timpul loviturii de stat îi adusese un val uriaș de grațitudine și adulație, pe care el l-a exploatat la maximum. În timp ce Gorbaciov avertiza asupra „vânătorii de vrăjitoare” comuniste, Elțin sărbătorea triumful democrației și răspundea la cererile de răzbunare. „Toți cei implicați în lovitura de stat – a promis el – vor suporta rigorigile legii. Nu va exista milă pentru nici un oficial care a susținut puciul sau nu i s-a opus!”⁷⁷⁶ A ordonat îndepărtarea unui mare număr de funcționari de partid și a anunțat că televiziunea sovietică, vinovată de a fi transmis propaganda conspiratorilor, avea să fie epurată și adusă sub controlul său direct. Toate celulele comuniste din armată și din KGB trebuiau desființate, pentru că îndemnaseră la colaborare cu puciștii; urma să fie creată o gardă națională rusă, independentă, pentru „a proteja Rusia de dictatură”. Elțin a declarat ziua de 22 august sărbătoare națională și a anunțat că steagul sovietic cu secera și ciocanul

comuniste avea să fie înlocuit cu vechiul tricoul rusesc – alb, albastru și roșu dispuse pe orizontală.

În seara aceea, lângă sediul KGB din piața Lubianka, impunătoarea statuie de bronz a detestatului fondator al instituției, Feliks Dzerjinski, a fost atacată de o mulțime înarmată cu topoare și ciocane. Oamenii n-au reușit s-o dărâme, și atunci primarul Moscovei, Gavriil Popov, a trimis o echipă de demolatori profesioniști să lege un cablu de gâtul statuii și s-o doboare la pământ. Sediului din piață, simbolul deceniilor de represiuni, tortură și crimă, i-au fost sparte geamurile, iar zidurile i-au fost mângălite cu graffiti. Febra anticomunistă atingea cotele înalte pe care le cunoscuse și în Europa Răsăriteană, unde măturase regimurile comuniste.

Sfârșitul săptămânii a adus și răfuiala politică finală care avea să determine viitorul țării. În după-amiaza zilei de vineri, 23 august, Elțin l-a invitat pe Gorbaciov să apară în fața unei sesiuni plenare a parlamentului rus. Era o cursă: Elțin și-a încolțit rivalul și l-a umilit într-o confruntare transmisă în direct la televiziunea națională. Când Gorbaciov a repetat apărarea îndărătnică a Partidului Comunist, Elțin a străbătut podiumul cu pași mari și i-a aruncat un teanc de hârtii sub nas. „Ar trebui să citiți ce scrie în aceste documente, Mihail Sergheevici“, a spus el cu grosolănie.⁷⁷⁷ Gorbaciov, consternat, s-a uitat la acte și a văzut că erau minutele unei ședințe de guvern ținute în prima zi a loviturii de stat. Dovedeau că fiecare membru al guvernului – cu toții, oameni care fuseseră numiți în post de Gorbaciov – susținuse cerințele conspiratorilor. Gorbaciov a fost îngrozit. „După ce am citit așa ceva – a spus el încet – sunt de acord că întregul guvern trebuie demis; trebuie să alegem unul nou.“ Dar Elțin nu l-a lăsat. Toți miniștrii care se dezonoraseră în felul acesta, a spus el, fuseseră numiți personal de către însuși președintele sovietic: avea acesta să accepte acum că întreg Partidul Comunist era de vină? Gorbaciov nu a vrut nici acum să se dezică de el. „Nu, nu pot fi de acord că PCUS este un partid criminal. Conține o seamă de reacționari, care trebuie dați afară. Dar n-am să accept niciodată că milioane de muncitori, buni comuniști, sunt niște infractori. N-am să accept niciodată!“

Elțin a făcut mișcarea decisivă. „În acest context – a spus el privind foaia de hârtie din fața lui –, am să semnez un decret care interzice Partidului Comunist al Republicii Ruse să mai desfășoare vreo activitate în viața politică a țării.“ Gorbaciov a încercat să protesteze. „Sunt sigur că Sovietul Suprem nu va fi de acord cu așa ceva, s-a bâlbâit el, cu glasul acoperit de ropotul de aplauze izbucnite în sală. Cred că interzicerea Partidului Comunist va fi o mare greșală.“ Dar era prea târziu. Ideea de a interzice Partidul Comunist (chiar dacă doar ramura lui rusă, nu întreg PCUS) fusese rostită în public, fusese întâmpinată cu aplauze și, cel mai important, fusese auzită la televizor de milioane de oameni obișnuiți, care, în majoritatea lor, au fost încântați.

La numai câteva ore după drama desfășurată în clădirea parlamentului rus, aliații lui Elțin transformau decretul în realitate. Primarul Gavriil Popov a ordonat unităților de milizie să pătrundă în sediile partidului din toată Moscova și să-i dea afară pe ocupanți. Oficialilor comuniști nu le-a venit să creadă: erau oameni care conduseseră Rusia timp de 70 de ani, al căror drept de a conduce fusese consfințit de lege cu numai șase luni în urmă. Acum sediile organizațiilor de partid erau confiscate, ușile, sigilate, sertarele și seifurile, percheziționate în căutarea documentelor compromițătoare. În clădirea Comitetului

Central, unde își avea sediul și organizația de partid a orașului Moscova, mulțimea s-a strâns să-i vadă pe detestații aparatcici dați afară din încăperi. Înainte de a li se permite să iasă pe ușă, conducătorii de ieri au fost puși să-și deschidă servietele și să-și golească buzunarele pentru a demonstra că nu luau cu ei nici un fel de dovadă a vreunor delictelor anterioare; apoi reprezentanții lui Boris Elțin s-au instalat în birourile comuniștilor.

A doua zi dimineață, sâmbătă 24 august, atât Elțin, cât și Gorbaciov au participat la funeraliile celor trei tineri care fuseseră uciși în încercarea de a opri tancurile care se îndreptau spre Casa Albă a Rusiei. Mii de oameni stăteau înșirați pe marginile drumului, și Elțin a ținut o cuvântare emoționantă, cerându-le iertare celor trei cupluri de părinți pentru că nu fusese în stare să le salveze viața fiilor lor. Părea un moment de renaștere spirituală: un om care n-avea nici un motiv să se scuze accepta povara responsabilității, în contrast cu deceniile de guvernare comunistă dezastruoasă, când puțini puteau fi făcuți răspunzători chiar și de cele mai negre crime.

În timp ce Elțin era ridicat la rangul de erou al poporului, Gorbaciov s-a întors la Kremlin să-și rumege gândurile. Târziu după-amiaza, în aceeași zi, a înregistrat o scurtă alocuțiune care urma să fie transmisă națiunii. În lumina evenimentelor ultimei săptămâni, anunța el, simțea că nu mai poate să rămână secretar general al Partidului Comunist sovietic; recomanda Comitetului Central al PCUS să ia decizia de a dizolva partidul. Cei 74 de ani de dominație politică a comunismului sovietic fuseseră anulați în doar șase zile.

În biroul meu am înrămate pe perete două prime pagini din ziarul *Pravda*. Prima, datată 20 august 1991, conține anunțul Comitetului de Stat, care decreta starea de urgență, instaura regimul militar și făcea apel la guvernele lumii și la Națiunile Unite să-i recunoască autoritatea. Deasupra lui tronează frontispiciul tradițional al ziarului de zeci de ani: „*Pravda* – organ al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – Proletari din toate țările, uniți-vă!” și, într-o parte, deasupra unei schițe a profilului marelui lider – „fondat de V.I. Lenin pe 5 mai 1912”.

A doua primă pagină a apărut două zile mai târziu. Acum frontispiciul anunță că este un „ziar politic general”; editorialul conține fotografii – a lui Mihail Gorbaciov zâmbind și a lui Boris Elțin cu o față serioasă. Iar în colțul din dreapta sus se găsește unul dintre marile texte jurnalistice de scuze din vremurile noastre. „Anunț al echipei editoriale a ziarului *Pravda*: În ultimele zile, un grup de oameni a încercat o lovitură de stat ilegală și anticonstituțională în țara noastră. Ca și celelalte ziare, *Pravda* a dat dovadă de lipsă de obiectivitate în relatările sale [în favoarea puciului]. Recunoaștem deschis că la baza ei stă o lungă perioadă în care ceea ce tipărea ziarul depindea de ordinele primite de sus. Mare parte din vina lipsei de integritate demonstrate de acest ziar aparține redactorilor principali. În zilele următoare, echipa editorială va fi înlocuită.”

În acest timp scurt, lucrurile se schimbaseră irevocabil. În zilele de după puciul eșuat, fiecare dintre cele 15 republici sovietice și-a declarat intenția de a părăsi Uniunea. Ultimele trei luni ale lui Gorbaciov ca președinte sovietic – deși nu și ca lider autentic – au fost o luptă disperată de a salva măcar o parte din ceea ce fusese cândva marea Uniune Sovietică. În octombrie, a semnat împreună cualți opt lideri republicani un tratat de cooperare economică, dar pe 1 decembrie ultimele lui speranțe de a menține unitatea imperiului sovietic au fost strivite atunci când populația Ucrainei a votat cu majoritate

covârșitoare pentru ieșirea din URSS. (După cum recunoștea chiar Gorbaciov, „nu poate exista Uniune fără Ucraina“⁷⁷⁸.) Fără să-l consulte pe președintele sovietic, Boris Elțin s-a întâlnit cu liderii ucrainean și bielorus lângă Minsk, și toți trei au căzut de acord că țările lor vor forma o confederație numită Comunitatea Statelor Independente (CSI). În comunicatul emis, Elțin a invitat și alte republici să se înscrie în CSI. „URSS ca subiect al legislației internaționale și ca realitate geopolitică a încetat să existe“⁷⁷⁹, a declarat el. Gorbaciov a susținut că manevrele lui Elțin erau ilegale, dar pe 17 decembrie a acceptat inevitabilul – statul pe care se luptase să-l păstreze și să-l întărească nu mai exista. Într-un discurs emoționant transmis la televiziune pe 25 decembrie, Gorbaciov a anunțat disoluția Uniunii Sovietice și demisia sa din funcția de președinte. „Îmi părăsesc postul cu emoție“, s-a adresat el milioanei de telespectatori. „Dar și cu speranță, cu încredere în dumneavoastră, în înțelepciunea și forța spiritului dumneavoastră. Suntem moștenitorii unei mari civilizații, și acum fiecare dintre noi poartă răspunderea de a-i reda, poate, o viață nouă, modernă și demnă.“⁷⁸⁰

La miezul nopții, pe 31 decembrie 1991, secera și ciocanul sovietice au fost date jos de pe turnurile Kremlinului și înlocuite cu steagul rus. Boris Elțin era deja instalat în fostul birou al lui Mihail Gorbaciov, gata să călăuzească Rusia în noua epocă de democrație, libertate și economie liberală de piață. El reprezenta viitorul Rusiei, dar șansa lui de a remodela țara era rezultatul acțiunilor predecesorului său.

Gorbaciov a fost – și a rămas – un comunist devotat; a încercat să reformeze și să revitalizeze partidul pentru a-i întări poziția ca deținător al unei puteri autocratice; dar planurile sale de reformă limitată au dezlănțuit un val de cereri din partea populației de a transforma viața politică a țării, val care i-a scăpat de sub control. Așa cum scria generalul de armată și istoricul rus Dmitri Volkogonov, paradoxul rolului istoric al lui Gorbaciov a fost să fie „un comunist ortodox care, în ciuda propriilor intenții, a devenit groparul sistemului comunist“⁷⁸¹.

Note

⁷⁵⁰. Conferință de presă a lui Popov, 28 septembrie 1990; citată în M. Sixsmith, *Moscow Coup: The Death of the Soviet System*, Simon & Schuster, London, 1991, p. 90.

⁷⁵¹. În orig. *their way*, trimitere la celebrul șlagăr al lui Frank Sinatra *My way (În felul meu)* (n.t.).

⁷⁵². De fapt, Biroul Politic discutase posibilitatea unei intervenții armate pentru a împiedica „popoarele frățești“ să părăsească blocul sovietic, dar Gorbaciov a dat de înțeles fără echivoc că n-avea să susțină folosirea forței. Încă din iunie 1988, le-a spus participanților la a XIX-a Conferință a partidului că „noua gândire“ reprezintă un angajament față de libertatea de alegere [...]. Politica forței și-a trăit traiul“ (Sixsmith, *op. cit.*, p. 68).

⁷⁵³. A. Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, Oxford, 1997, pp. 560–561. Masacrul de la Tbilisi s-a petrecut în timpul cât Gorbaciov era plecat din țară într-o vizită la Londra, iar Egor Ligaciov rămăsese președintele Biroului Politic. Măsurile luate la Baku au fost inițiate de trimisul Kremlinului Evgheni Primakov.

⁷⁵⁴. Sixsmith, *op. cit.*, p. 104.

755. *Ibidem*, pp. 104-105.
756. *Ibidem*, p. 106.
757. *Ibidem*, p. 107.
758. *Ibidem*, p. 109.
759. *Ibidem*, pp. 122-123. Vezi și M. Ebon, *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport, Connecticut, 1994, pp. 3 și urm. pentru detalii despre evenimentele de la Foros.
760. Sixsmith, *op. cit.*, p. 123.
761. *Ibid.*
762. *Ibidem*, p. 11.
763. *Ibidem*, p. 15.
764. Fostă misiune catolică și fortăreață în Texas (pe atunci parte a Mexicului), asediată de mexicani în cursul faimoasei Bătălii de la Alamo (februarie-martie 1836) din timpul Revoluției Texane (în care coloniștii americani din Texas au luptat pentru independența față de Mexic). Toată garnizoana americană a fost ucisă, dar cruzimea asediatorilor i-a însuflețit pe alți texani să-i învingă până la urmă definitiv pe mexicani (*n.t.*).
765. Privindu-le retrospectiv, ultimele cuvinte pe care mi le-a spus Ianaev au fost un soi de avertisment: „M-am înscris în Partidul Comunist acum treizeci de ani și continui să cred că am făcut alegerea corectă. Sunt și am să rămân un comunist. Comunismul nu a murit în Uniunea Sovietică. [...] Dați-mi voie să vă spun: e prematur să spuneți că idealurile comunismului au murit aici“ (interviu luat de autor lui Ghennadi Ianaev, iulie 1991).
766. Conferință de presă a lui Ianaev, 19 august 1991; Sixsmith, *op. cit.*, p. 23.
767. *Ibidem*, p. 24.
768. Poezie de Evtușenko citată în Sixsmith, *op. cit.*, pp. 16- 17; vezi și interviul luat de autor lui Evtușenko, august 1991.
769. Interviu luat de autor lui Evtușenko, iulie 2008.
770. Sixsmith, *op. cit.*, p. 34.
771. Elțin a folosit aici cuvântul *samozvanți*, trimițând la impostorii sau pretendenții din istoria Rusiei care au îndrăznit în mai multe rânduri să uzurpe puterea conducătorilor legitimi și au plătit pentru trădarea lor.
772. Sixsmith, *op. cit.*, p. 36.
773. *Ibidem*, pp. 118- 119.
774. *Ibidem*, p. 121.
775. *Ibidem*, pp. 122-125.
776. *Ibidem*, p. 126.
777. *Ibidem*, pp. 130-131.
778. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2000, p. 589.
779. *Ibid.*
780. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 507.
781. D. Volkogonov, *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, Harper Collins, London, 1998, p. 474.

Capitolul 40

Boris Elțin. Eșecul reformelor

La scurt timp după ce, în ziua de Crăciun a anului 1991, Mihail Gorbaciov a vorbit pentru ultima oară la televiziunea națională în fața poporului în calitate de președinte, președintele George Bush s-a adresat națiunii americane. Mesajul de Crăciun al lui Bush nu avea nimic din emoția și tristețea discursului ținut de Gorbaciov; avea, din contră, exaltarea unui antrenor de baseball a cărui echipă tocmai câștigase campionatul mondial:

Bună seara și Crăciun fericit tuturor americanilor din marea noastră țară! În ultimele luni, am fost martorii uneia dintre cele mai mari drame ale secolului al douăzecilea – transformarea istorică a unei dictaturi totalitare, Uniunea Sovietică, și eliberarea popoarelor ei. [...] Timp de peste patruzeci de ani, Statele Unite au condus lupta Occidentului împotriva comunismului și a amenințării pe care acesta o reprezenta la adresa principalelor noastre valori. Această luptă a influențat viața tuturor americanilor. [...] Dar confruntarea a luat acum sfârșit! Amenințarea nucleară pălește. Europa de Est e liberă. Uniunea Sovietică însăși nu mai există. Este o victorie a democrației și libertății! O victorie a forței morale a valorilor noastre! Fiecare american poate să fie mândru de ea, de la milioanele de bărbați și femei care au slujit patriei noastre în uniformă până la milioanele de americani care și-au susținut țara și politica ei de apărare sub nouă președinți!⁷⁸²

Suna ca și cum Statele Unite anihilaseră singure autocrația din Rusia. Cuvintele lui Bush sugerau că „valorile americane” triumfaseră și că Rusia avea să le adopte și ea de aici înainte. Această siguranță mărginită că liderii ruși puteau pur și simplu să fie instruiți cum să devină buni capitaliști, „ca noi”, avea să fie o trăsătură definitorie a modului cum Occidentul avea să trateze Rusia în următorii zece ani.

Mulți ruși auziseră despre libertățile și prosperitatea Occidentului și, în mod firesc, își doreau același lucru. Oamenii s-au grăbit să înlăture și ultimele rămășițe ale comunismului pentru a face loc noii societăți capitaliste: a fost compus un nou imn național, steagul a fost schimbat și vechile nume au revenit în actualitate: Leningradul s-a transformat în Sankt-Petersburg, strada Gorki din Moscova a redevenit Tverskaia, bulevardul Marx s-a prefăcut în Ohotnîi Riad și așa mai departe în toată țara. Am participat la un eveniment bizar în parcul moscovit Gorki, unde statuile epocii comuniste – toți Leninii și Brejnevii, ca și uriașul Dzerjinski pe care mulțimea încercase să-l răstoarne în piața Lubianka – erau aruncate pur și simplu pe o parcelă cu iarbă măruntă. Primarul Moscovei, Gavriil Popov, a declarat că acesta avea să fie „un muzeu în aer liber de istorie socială”. „O epocă a istoriei s-a încheiat, a spus el mulțimii. Acum trebuie să construim o epocă nouă.”⁷⁸³

Dar exorcizarea comunismului din societatea rusă n-avea să se dovedească atât de ușoară. PCUS fusese mult mai mult decât un simplu partid politic; în cursul a 70 de ani devenise practic statul. Purtătorul de cuvânt al lui Gorbaciov, Vitali Ignatenko, a vorbit despre „golul” pe care eliminarea lui îl lăsase în guvernarea țării și în mințile cetățenilor ei.

A fost o societate ale cărei resurse fuseseră alocate și ale cărei nevoi fuseseră satisfăcute timp de zeci de ani de partid. Totul fusese făcut de către partid și prin intermediul lui. Îmi amintesc chiar o poezie scrisă de o fetiță în ziarul tineretului comunist, care spunea: „Iarna a plecat; vara a venit – mulțumită partidului“. Astăzi pare naiv și caraghios, dar în vremurile acelea îi mulțumeam partidului pentru orice. Și să te trezești dintr-odată că partidul nu mai există ca să-ți spună cum să-ți trăiești viața, cum să-ți construiești viitorul...⁷⁸⁴

Pentru fiecare rus care întâmpina cu bucurie perspectiva unei noi societăți întemeiate pe democrație și capitalism, erau alții – majoritatea, dar nu în totalitate, membri ai generației mai vârstnice – care regretau trecutul comunist. Comuniștii nu vor pleca ușor, avertiza la un moment dat Eduard Șevardnadze, forțele revanșarde erau încă active. „În august 1991 am învins niște proști, spunea el. Dar acum își găsesc lideri mai inteligenți. Comuniștii sunt încă puternici, și ar fi o naivitate să credem că au fost măturați de pe scena istoriei. Dacă ne permitem să ne dezbinăm, vor fi mai puternici decât noi.“⁷⁸⁵

Sentimentul acesta subconștient al fragilității noului regim, al vulnerabilității lui în fața puternicelor forțe comuniste care puteau să pună în orice moment la cale o revenire a impulsiei eforturilor lui Boris Elțin de a se instala ferm la putere și de a impune societății ruse valorile pe care le reprezenta el însuși. Asta a însemnat că președintele rus era gata să asculte de fiecare dată când Washingtonul îi oferea sfaturi despre cum să pună în cel mai scurt timp bazele democrației și ale economiei de piață.

În lunile de după destrămarea Uniunii Sovietice s-a făcut mult caz de așa-numitul „consens de la Washington“: faptul că modelele economice capitaliste triumfaseră și erau acum singura cale de urmat pentru economiile emergente ale lumii. Teoreticieni învățați au fost trimiși în Europa de Est pentru a propovădui evanghelia prețurilor libere, a deficitelor bugetare reduse, a comerțului liber, a creșterii economice întemeiate pe exporturi și a integrării în economia mondială. O echipă de economiști occidentali condusă de Jeffrey Sachs, de la Universitatea Harvard, se pusese deja pe treabă în Polonia, cu rezultate încurajatoare. Acum aceeași echipă a venit la Moscova și, sub influența lor, Elțin s-a dedicat unui program de „terapie economică de șoc“.

Ideea din spatele acestei politici era să înlocuiască stagnarea adusă de planificarea centralizată a comuniștilor cu o economie în care concurența și inițiativa privată să revigoreze statul. Economiiști de la Harvard, cu sprijinul unor economiști liberali din guvernul rus, în primul rând a prim-ministrului Egor Gaidar și a consilierului economic Anatoli Ciubais, l-au convins pe Elțin că orice întârziere ar complica lucrurile și că transformarea trebuia să fie încheiată înainte ca vechii comuniști să se regroupeze și să reușească să dea timpul înapoi. Numai prin crearea unei noi elite economice și a unei clase de mijloc care să fie interesată să apere sistemul puteau să fie siguri că puterea nu se va întoarce niciodată în mâinile comuniștilor. Reformatorii recunoșteau că viteza schimbărilor – cea mai mare și mai rapidă privatizare făcută vreodată în lume – avea să producă suferințe pe termen scurt, dar considerau că pe termen lung câștigurile ar fi meritat.

Prăbușirea Uniunii Sovietice, 1991

Suferințele n-au întârziat să apară. În ianuarie 1992, Kremlinul a anunțat că toate prețurile, afară de cele ale bunurilor și serviciilor de strictă necesitate, aveau să fie liberalizate. După decenii de control sever din partea statului, întemeiat pe subsidii de miliarde de ruble, eliminarea bruscă a oricărei plafonări a făcut ca prețurile să crească vertiginos. În prima lună, inflația a atins 400%; economiile unei părți a populației au fost cheltuite pe mâncarea pe câteva zile.⁷⁸⁶ N-a durat mult până când cerșetorii au devenit un fenomen comun pe străzi și oamenii au fost siliți să vândă ce aveau pentru a-și hrăni familiile. Într-o încercare de a echilibra bugetul național, cheltuielile statului au fost reduse drastic și impozitele au fost mărite. Accesul la serviciile gratuite de sănătate a fost redus, și puțini și-au mai permis să plătească serviciile private care le-au înlocuit. Rata de îmbolnăvire a populației și mortalitatea infantilă au crescut, la fel rata alcoolismului și a sinuciderilor; până la mijlocul anilor 1990, speranța de viață pentru bărbați scăzuse la 57 de ani.

Popularitatea lui Elțin, care fusese enormă după actele sale de eroism din august 1991, a început să scadă vertiginos. Efectele „terapii de șoc” au fost respinse de majoritatea populației, iar guvernul n-a explicat suficient de bine de ce era necesară – pentru că în ultimele zile ale comunismului țara fusese la un pas de faliment; pentru că datoria națională a Rusiei era atât de mare, încât nimeni nu mai era dispus s-o împrumute; pentru că țara trebuia să înghită un medicament amar. Mare parte din oprobiul public s-a îndreptat către Gaidar, Ciubais și echipa lor de tineri economiști. Vicepreședintele lui

Elțin, Aleksandr Ruțko, care se dovedise atât de curajos în timpul asediului Casei Albe moscovite, s-a alăturat corului de critici, descriindu-i pe reformatori drept „băiețași în șorturi roz și ghetuțe galbene”⁷⁸⁷. Elțin considera prioritară privatizarea proprietății statului, pe care o socotea cheia descătușării inițiativei private și a energiei populației și întruchiparea valorilor democrației și pieței libere. Era hotărât să nu vândă averea statului către străini; dar investitori ruși care să dispună de capitalul necesar pentru a cumpăra coloșii industriali ai statului pe care voia el să-i vândă erau puțini. Așa încât prima tentativă de privatizare, de la sfârșitul anului 1992, concepută de Gaidar și Ciubais, a fost o strategie cu certificate care intenționa să „împartă” populației industriile de stat ale Rusiei. Fiecare cetățean a primit un certificat în valoare de 10 000 de ruble (aproximativ 60 de dolari), reprezentând o părticică infimă din economia națională. Era o încercare donquijotescă de a crea peste noapte o clasă mijlocie de acționari. O încercare eșuată însă, pentru că oamenii care aveau într-adevăr bani și știau din interior că certificatele erau cheia unei viitoare averi – întreprinzători precum Boris Berezovski, Roman Abramovici și Mihail Hodorkovski – au cumpărat certificate cu sutele de mii. La fiecare colț de stradă întâlneai comercianți ambulanți cu pancarte care spuneau „cumpărăm certificate – prețuri bune”; idealismul operațiunii se evaporase. Chiar și matematica părea illogică într-un mod pervers. Populația Rusiei era de aproape 150 de milioane de oameni, așa că fuseseră emise 150 de milioane de certificate... adică cea mai mare parte a economiei rusești fusese evaluată la doar 9 miliarde de dolari. Nu e de mirare că viitorii oligarhi erau hotărâți s-o cumpere.

Privatizarea i-a lăsat pe cei mai mulți într-o stare mai rea decât la început; însă câțiva s-au îmbogățit inimaginabil. Berezovski avea să se laude mai târziu, cu insolență, că principalii șapte oameni de afaceri ai Rusiei controlau jumătate din economia țării.⁷⁸⁸ Oligarhii erau în general disprețuiți de populația de rând, care-i acuza că „jefuiseră averea statului”; iar faptul că majoritatea erau evrei nu făcea decât să sporească furia oamenilor.

Epoca Elțin, începută cu atâtea speranțe, se transforma într-o mare dezamăgire. În 1992, producția de alimente a scăzut cu 9%; cea industrială, cu 18%.⁷⁸⁹ Majoritatea rușilor trăiau în cele mai rele condiții de după război. Salariile nu erau plătite, inflația scăpase de sub control; numărul celor rămași fără adăpost și al săracilor a crescut la niveluri nemaîntâlnite până atunci. Vicepreședintele Aleksandr Ruțkoi, care devenise principală voce a opoziției față de Elțin, descria politicile lui economice drept „genocid economic”. Dar o minoritate acumula bogății uriașe. *Noviie russkie* – „rușii noi” – îmbrăcați de la Gucci și Prada, cu bodyguarzii lor, cu Mercedesuri și Rolls-Royce-uri cu geamuri fumurii, ieșeau în evidență pe străzile sărace ale Moscovei ca o condamnare tăcută a noului liberalism. Cum peste noapte puteau fi câștigate averi enorme, gangsterismul, corupția și violența înfloreau.

Dacă liberalizarea economică nu dădea rezultatele scontate, cealaltă promisiune a noii epoci – democratizarea – era și ea în primejdie. Exploatarea pe față a strategiei de privatizare a lui Elțin pusese o putere financiară uriașă în mâinile oligarhilor, care, în scurt timp, au început să aspire și la puterea politică. Câțiva au cerut și au primit posturi în guvern. Boris Berezovski a devenit un intim al Kremlinului, direcționând decizii politice din umbră și devenind, cum se spunea, puterea din spatele tronului lui Elțin. A luat naștere

astfel o nouă ordine plutocratică, în care elitele din domeniul afacerilor și cele politice se îmbinau strâns. Urmarea avea să fie un pact faustic, în care fiecare parte credea că o păcălește pe cealaltă.

Anii de după 1991 au fost un moment de răscruce în Rusia, o perioadă în care țara a scuturat lanțurile autocrației și a experimentat valorile democrației liberale. Dar după entuziasmul inițial oamenii au devenit tot mai dezamăgiți. Economia se prăbușea, Rusia își pierduse statutul de superputere și violența interetnică mocnea în enclavile naționale din cadrul Federației Ruse. Elțin părea să nu aibă nici o soluție. Când opoziția față de politicile lui a atins punctul de fierbere, la sfârșitul lui 1992, el a cerut să-și prelungească dreptul de a emite decrete prezidențiale, ocolind examinarea lor de către parlament, ceea ce i-ar fi permis să conducă, practic, asemenea unui dictator. Profetul democrației apela la metodele sistemului autocratic pe care se luptase să-l dărâme. Ironia aceasta n-a rămas neobservată; tradiția adânc înrădăcinată a conducerii autocratice nu era ușor de lăsat în urmă.

Dar parlamentul rus, Congresul Deputaților Poporului, și organul său legislativ permanent, Sovietul Suprem, au refuzat să lărgescă puterile lui Elțin și au refuzat să-l numească din nou pe Egor Gaidar premier. Ambele refuzuri erau măsuri de protest față de politicile economice care aduseseră țării atât de multă suferință fără prea multe semne de recompensă pe termen lung. Elțin a convocat un referendum național, cerându-le rușilor să aleagă între el și parlament, între liberalizarea economică pe mai departe și întoarcerea la stilul vechi de a face lucrurile. La referendum, în aprilie 1993, întrebările au fost formulate în așa fel încât alternativa la politicile lui Elțin părea să sugereze un adevărat dezastru. Elțin a câștigat sprijinul majorității votanților; dar parlamentarii, sub conducerea lui Ruțkoi și a lui Ruslan Hasbulatov, președintele Sovietului Suprem, au continuat să-i blocheze reformele. Elțin a amenințat să dizolve parlamentul. Confruntarea dintre președinte și organele legislative paraliza munca guvernului. Ziarul *Izvestiia* comenta cu sarcasm: „Președintele emite decrete ca și cum n-ar exista nici un Soviet Suprem, în timp ce Sovietul Suprem suspendă decretele ca și cum n-ar exista nici un președinte”⁷⁹⁰. La sfârșitul lui septembrie, Elțin a anunțat că suspendă negocierile pe marginea unei noi constituții, convoacă un alt referendum și dizolvă Sovietul Suprem. Parlamentul a răspuns suspendându-l și proclamându-l președinte pe Aleksandr Ruțkoi. Dubla cărmuire era din nou o realitate, și în balanța ei atârna viitorul Rusiei.

La începutul lui octombrie, demonstrații mășșăluiau în sprijinul parlamentarilor, câștigați de promisiunile lor de a opri reformele economice, de a reinstaura controlul statului asupra economiei și de a stabiliza prețurile. Pe străzile Moscovei au izbucnit confruntări armate; poliția și armata s-au împărțit între trupele loiale președintelui și cele care-i susțineau pe rebeli. La sediul televiziunii naționale din Ostankino s-a dat o bătălie sângeroasă, în care au fost uciși 62 de oameni.⁷⁹¹

Parlamentarii baricadaseră deja clădirea parlamentului, aceeași Casă Albă a Rusiei pe care Elțin o apăraseră cu succes de comuniștii înveterați în august 1991, și apelau la populația Moscovei să le vină în ajutor. În 1991, Elțin fusese apărat de peste 50 000 de civili, dar acum mult mai puțini au venit în ajutorul lui Ruțkoi și al lui Hasbulatov. În 1991, conservatorii ezitaseră să atace Casa Albă, dar Elțin n-a mai avut asemenea

scrupule. În primele ore ale zilei de 4 octombrie 1993, tancurile armatei ruse au lansat un bombardament susținut asupra clădirii și, până la mijlocul dimineții, etajele superioare erau în flăcări. La amiază, soldații de elită din unitățile speciale Vîmpel și Alfa au intrat în parlament și au început să elibereze clădirea etaj cu etaj. Înăuntru se aflau sute de rebeli înarmați până-n dinți, dar care nu s-au putut împotrivi trupelor speciale. În câteva ore, morții erau întinși pe coridoare, iar parlamentarii asediați, baricadați în sala de consiliu, dezbatteau tot mai disperăți ce aveau de făcut mai departe. Când au ieșit, târziu după-amiază, fluturând steaguri albe, peste 200 de oameni erau deja morți și mult mai mulți, răniți. Fuseseră cele mai grave violențe de stradă de la Moscova din 1917 și până atunci.

Boris Elțin a denunțat rebeliunea parlamentarilor drept un complot „pus la cale de revanșarzi comuniști, de fasciști și de foști deputați care au acționat în numele sovietelor”. „Organizatorii sunt niște criminali și niște bandiți – a anunțat el –, o bandă de politicieni care recrutează mercenari deprinși cu violența și crimele și care încearcă, prin forță armată, să-și impună voința asupra întregii țări. [...] Cei care flutură steagul roșu au pătat încă o dată cu sânge Rusia.”⁷⁹² Dar parlamentarii revoltați nu fuseseră nici revanșarzi, nici fasciști. Nu erau nici dinozaurii comuniști care conduseseră lovitura de stat din 1991. Erau politicieni care se opuneau reformelor liberale ale lui Elțin și ale căror vederi, exprimate într-un forum parlamentar democrat, fuseseră ignorate. Boris Elțin propovăduise poate libertatea și democrația, dar acum se coborâse la folosirea forței pentru a le impune; poate că luptase împotriva vechii autocrații, dar acum făcea uz exact de metodele ei. Casa Albă din Moscova, clădirea care în 1991 fusese simbolul democrației rusești – „lebăda albă” a lui Evtușenko –, era o ruină.

După evenimentele din octombrie, Ruțkoi și Hasbulatov au fost închiși. Elțin a impus o nouă constituție și a instituit un organ legislativ bicameral format din Duma de Stat și Consiliul Federației. Puterile acestora erau semnificativ mai reduse decât ale vechiului parlament: președintele își păstra dreptul de a conduce prin decrete, de a numi primul-ministru și de a dizolva Duma; nu mai putea fi suspendat și avea drept de veto asupra legislației care trecuse de parlament cu majoritate simplă în camera inferioară. Concentrarea unei puteri atât de mari în mâinile președintelui și neutralizarea parlamentului au dat naștere unei variante trunchiate a democrației pe care Boris Elțin o propovăduise cândva. La fel ca Ecaterina cea Mare, Elțin descoperise că idealurile democratice sunt foarte bune până când cer împărțirea puterii. Experimentul cu valorile liberale în stil occidental se dilua – și lucrurile nu aveau să se oprească aici.

În alegerile pentru noua Dumă, din decembrie 1993, partidul lui Elțin și Gaidar a ieșit abia pe locul al treilea, în urma Partidului Liberal Democratic, formațiunea ultranaționalistă și antioccidentală a lui Vladimir Jirinovski, un demagog populist care se angaja să trimită armata rusă să mășăluiască prin Afganistan și Persia până când soldații „și-ar fi putut spăla ghetele în Oceanul Indian”⁷⁹³. Doi ani mai târziu, în alegerile pentru Dumă din 1995, marele câștigător a fost Partidul Comunist, reconstituit și resuscitat, într-o victorie zdrobitoare care spunea multe despre cât de dezamăgit de guvern și de președinte era poporul. Combinația dintre „terapia de șoc” iresponsabilă, inspirată din Occident, și gestiunea dezastruoasă a economiei promovată de Boris Elțin generase un deficit bugetar imens. Statul nu colecta decât o fracțiune din taxele de care avea nevoie pentru a rămâne

solzabil; profesorii, funcționarii publici și miliția erau neplătiți cu lunile; pensionarii nu-și primeau pensiile; producția industrială era în cădere. La o bază de submarine nucleare din portul Murmansk, în nord-vestul Rusiei, marina militară s-a trezit cu electricitatea tăiată după ce nu-și plătise facturile timp de șase luni; reactoarele navelor erau în pericol iminent de topire. Rusia era în haos. Mai rău, în anul următor aveau să aibă loc alegeri prezidențiale, și comuniștii, sub conducerea noului lor lider, Ghennadi Ziuganov, amenințau să revină în forță la putere – de data aceasta prin intermediul urnelor de vot.

Elțin și aliații lui au intrat în panică. Aveau nevoie de o infuzie masivă de bani lichizi în economie ca s-o mențină pe linia de plutire dacă voiau să aibă vreo șansă de succes la alegeri; și, ca să îndepărteze amenințarea comunistă, aveau nevoie ca oligarhii, care controlau deja mare parte din mass media țării, să le vină în ajutor. Nici pentru oligarhi perspectiva unei victorii a comuniștilor, cu ororile renaționalizării promise, cu procesele de corupție și răzbunarea politică, nu era tocmai fericită. Doi dintre cei mai importanți, Vladimir Potanin și Mihail Hodorkovski, au propus ca marii deținători de averi ai Rusiei să împrumute președintelui echivalentul a 1,8 miliarde de ruble, care ar fi permis Kremlinului să reducă povara salariilor și pensiilor neplătite și să ofere câteva pomeni electorale.⁷⁹⁴ Oligarhii ar fi urmat să se ocupe de asemenea de influențarea mass media în sensul dorit de campania lui Elțin. Dar Potanin și Hodorkovski voiau multe în schimb. Ca garanție pentru banii împrumutați, voiau ca guvernul să scoată la vânzare titlurile de proprietate ale ultimelor industrii rămase de stat în Rusia, inclusiv ale sectoarelor-cheie ale producției de fier, oțel, gaze naturale și țiței. Strategia aceasta avea să rămână cunoscută sub numele de „împrumut contra acțiuni” și, întrucât guvernul falimentar avea prea puține șanse de a returna vreodată împrumutul, a fost limpede de la bun început că oligarhii aveau să pună mâna pe perlele economiei ruse. Dar mai întâi trebuiau să-și folosească banii și influența pentru a-l ajuta pe Elțin să fie reales: dacă ieșeau câștigători comuniștii, ei ar fi readus vechea ordine. N-aveau să mai existe nici proprietate privată, nici oligarhi, nici Elțin.

Banii pompați și susținerea totală din partea mijloacelor de comunicare în masă l-au ajutat pe Elțin să se ridice de la procente catastrofale din sondajele de opinie la victoria asupra comunistului Ziuganov în a doua rundă a alegerilor prezidențiale din iulie 1996. Oligarhii și-au cerut atunci răsplata. În septembrie, statul a organizat o serie de licitații foarte ciudate pentru companiile care fuseseră promise oligarhilor ca garanții suplimentare ale împrumuturilor. În fiecare caz, singurul ofertant pentru proprietățile respective era oligarhul care-i dăduse bani lui Elțin înainte de alegeri. Potanin a primit principala companie de nichel și aluminiu a țării la un preț derizoriu; lui Berezovski și partenerului și protejatului său Roman Abramovici le-a revenit compania petrolieră Sibneft, iar Hodorkovski a obținut un pachet preferențial de acțiuni în masivul conglomerat petrolier Lukoil, pe atunci al doilea producător al Rusiei, la prețul minuscul de 309 milioane de dolari.⁷⁹⁵

Pactul cu oligarhii l-a discreditat pe Elțin. Acuzațiile de corupție la adresa consilierilor și a membrilor familiei lui au început să aibă urmări. Elțin părea un politician care acționa impulsiv, al cărui comportament – asemenea purtării lui Nikita Hrușciiov – era imprevizibil. Eticheta de „excentric” pe care i-o pusese CIA părea să se adevărească. Ca și

Lech Wałęsa în Polonia, Elțin fusese omul unui moment dramatic, dar în mod cert nu era potrivit pentru povara de zi cu zi a politicii pe termen lung. Anii în care băuse peste măsură începuseră să producă momente stânjenitoare: o tentativă impulsionată de alcool de a dirija o fanfară în timpul unei vizite în Germania, o apariție șovăielnică la o conferință de presă alături de mai mulți lideri mondiali sau o cuvântare la care citise același pasaj de trei ori înainte de a fi oprit de aghiotanții săi. (Când am vorbit cu el înainte de alegerile prezidențiale din 1996, avea fața buhăită, își balmăjea cuvintele și părea să nu mai știe sigur ce promisese electoratului; imediat după aceea s-a făcut nevăzut.)

Zvonurile că Elțin era grav bolnav au fost negate cu stăruință de Kremlin, dar în primele săptămâni ale campaniei prezidențiale din 1996 a fost absent. Apoi a revenit brusc, apărând la un concert electoral în orașul său natal, Sverdlovsk, unde a sărit pe scenă și a dansat rumba cu o energie maniacală și cu un simț impresionant al ritmului. Abia ani mai târziu a ieșit la iveală adevărul: Elțin suferise un atac de cord sever, unul dintre cele câteva pe care avea să le aibă în următorii patru ani, și fusese sfătuit de medici să ia o pauză lungă de politică; la insistențele echipei sale, i se făcuseră însă injecții cu adrenalină, după care își revenise spectaculos.⁷⁹⁶ Efectele pe termen lung ale unui asemenea tratament puteau fi dezastruoase și, în tot restul timpului cât Elțin a rămas președinte, n-a mai fost niciodată limpede în ce măsură controla el însuși lucrurile și în ce măsură era manipulat de „consilierii” influenți pe care și-i alesese din rândul oligarhilor.

Devotamentul lui Elțin față de democrația liberală a fost subminat de deteriorarea climatului economic și politic, iar susținerea pentru minoritățile naționale din Rusia, pe care o proclamase, părea și ea să se evapore. Sfatul pe care-l dăduse acestora de a lua „câtă suveranitate pot duce” ajunsese să se întoarcă împotriva lui; încă din 1991, tulburările interetnice proliferaseră, căci diferite regiuni naționale luaseră de bune cuvintele lui. Cecenia își alesese un președinte nou, pe fostul general sovietic de aviație Djokar Dudaev, care declarase independența țării; discriminările la care fuseseră supuși ulterior rușii din republică provocaseră confruntări violente. Timp de trei ani, Elțin a evitat folosirea forței, organizând negocieri cu separatiștii prin intermediar, dar în decembrie 1994 Cecenia ajunsese practic în pragul războiului civil. Kremlinul a anunțat că trimite armata pentru a „restabili ordinea”. Ministrul apărării, Pavel Graciov, s-a lăudat că luptele aveau să dureze numai câteva zile, dar forțele sale au suferit o serie de înfrângeri rușinoase. Numărul morților și al răniților creștea, iar despre soldații ruși luați prizonieri se spunea că sunt torturați și executați; Moscova a replicat printr-o campanie de bombardament total, cea mai intensă de după bombardarea Dresdei de către Aliați în al Doilea Război Mondial.⁷⁹⁷ La vremea când trupele ruse au cucerit capitala cecenă, o lună mai târziu, mare parte din oraș era un morman de moloz; palatul prezidențial era în ruine și zeci de mii de civili fuseseră uciși.

Rusia învățase după secole de experiență că a supune teritoriile muntoase din nordul Caucazului nu era o sarcină ușoară, și luptele sporadice au continuat aproape pe tot parcursul celor doi ani care au urmat. Imamii au proclamat rezistența cecenă un jihad – un război sfânt, în care cei căzuți pe câmpul de luptă primesc răsplată cerească –, și țara a fost înăpădită de luptători islamici din Orientul Apropiat. Forțele de gherilă au continuat să hărțuiască armata rusă, provocând un mare număr de morți și răniți. Atrocitățile erau

înăfătuire pe scară largă de ambele părți: prizonierii nu se puteau aștepta la milă, și civilii au suferit la fel de mult ca și trupele. Detașamente cecene luau în mod regulat ostatici – unul dintre cazurile cele mai spectaculoase a fost ocuparea spitalului din Budionnovsk, în sudul Rusiei, în iunie 1995. Dudaev a fost asasinat de ruși cu o rachetă teleghidată în aprilie 1996, dar luptele au continuat până în august, când a fost semnat un armistițiu. Primul Război din Cecenia (1994–1996) s-a soldat cu moartea a peste 100 000 de ceceni, majoritatea civili, și a unui număr între 5 și 10 000 de soldați ruși. Imaginea de democrat a lui Elțin era la pământ; viabilitatea unui guvern liberal ca instrument de guvernare a Rusiei era pusă în mod deschis la îndoială.

În cea mai mare parte a anilor 1990, Occidentul avusese impresia că experimentele democratice din Rusia sunt în propriul lui interes. La urma urmei, ele puseseră capăt Războiului Rece, opriseră cursa distructivă a înarmărilor și transformaseră Moscova dintr-un adversar temut, într-un aliat prietenos. Dorința de zeci de ani a Occidentului de a vedea că regimul totalitar și represiunile politice iau sfârșit se împlinise; reformele îndrăznețe ale lui Elțin fuseseră lăudate de Washington și de Londra, așa că acum, când el era la ananghie, se aștepta ca Vestul să-l ajute să o scoată la capăt. Dar mesajul de Crăciun al lui George Bush din 1991 și alte declarații similare ale liderilor occidentali promisese sfârșitul amenințării ruse, nu o campanie scumpă de susținere a guvernului ei, oricât de prooccidental ar fi fost acesta.

Rusia fusese primită ca membru al grupului G7, devenit astfel G8, și Fondul Monetar Internațional (FMI) îi acordase un pachet de stimulare economică în valoare de aproape 10 miliarde de dolari. Dar alte ajutoare n-au mai venit la fel de repede. Încă din octombrie 1992 Elțin începuse să dea glas frustrărilor Moscovei în legătură cu lipsa de sprijin a Occidentului. „Rusia nu e o țară care poate fi lăsată să aștepte în anticameră”⁷⁹⁸, afirma el, în timp ce Kremlinul își exprima dorința de a se integra în sistemul occidental. În diferite momente, Elțin a sugerat că Rusia putea deveni membră a Uniunii Europene, a Organizației Mondiale a Comerțului și chiar a NATO. Dar toate sugestiile sale au fost respinse. NATO și-a continuat expansiunea în fostele state-satelit ale Uniunii Sovietice din Europa de Est, încorporând Polonia, Ungaria și Republica Cehă și oferind Rusiei doar un acord de cooperare. Moscova s-a alarmat, dându-și seama că fostele republici sovietice, inclusiv Ucraina, Georgia (Gruzia) și statele baltice, puteau fi recrutate la rândul lor.

La sfârșitul anilor 1990, relațiile dintre Rusia și Occident erau cum nu se poate mai reci. Elțin a denunțat intervenția NATO în Serbia și Kosovo fără un mandat ONU, iar Bill Clinton a răspuns condamnând reluarea acțiunilor militare ale Moscovei în Cecenia. La o întrunire a Organizației pentru Securitate și Cooperare în Europa, președintele Clinton a arătat cu degetul spre președintele rus și i-a cerut să înceteze bombardarea capitalei Groznîi; Elțin a ieșit furtunos din sală. La scurt timp după aceea, și-a dat frâu liber frustrărilor. „Ieri – a spus el –, președintele Clinton a încercat să exercite presiuni asupra Rusiei. A uitat pentru o clipă, pentru o secundă, că Rusia are un arsenal complet de arme nucleare. A uitat acest lucru.”⁷⁹⁹ Era un ecou al retoricii agresive practicate de Hrușciiov și Kennedy.

Criza economică mondială din 1998 a aruncat o lumină crudă asupra dezechilibrelor economice din Rusia. Prăbușirea prețurilor la petrol, gaze naturale, metale și cherestea

însemna că Moscova nu se mai putea bizui pe exportul masiv de resurse naturale pentru a-și finanța deficitul bugetar în creștere accentuată. În august, Kremlinul a anunțat că devaloriza rubla și suspenda achitarea datoriei externe. Piețele financiare, alarmate de perspectiva neplății, au scăzut masiv valoarea acțiunilor. Până la sfârșitul anului, mii de oameni își pierduseră economiile de o viață, pe măsură ce o serie de bănci dădeau faliment; sute de firme și afaceri s-au închis; inflația a atins 88%⁸⁰⁰ și magazinele au rămas din nou cu rafturile goale. Pe străzile Moscovei și ale altor orașe mari au apărut demonstrații care cereau stoparea reformelor economice liberale. Elțin a răspuns demitându-și premierul și guvernul. A anunțat că suspendă reformele, și experimentul Rusiei cu democrația liberală în stil occidental a fost oprit.

În august 1999, cum criza nu dădea semn că s-ar atenua, Elțin a numit din nou un alt prim-ministru. Era vorba de un birocrat puțin cunoscut pe nume Vladimir Putin, care fusese desemnat cu un an în urmă șef al FSB, succesorul KGB-ului. Aproape nimeni nu se aștepta ca Putin să reziste în această funcție. Dar el a adus la Kremlin o atitudine necruțătoare, manifestând o lipsă completă de scrupule în legătură cu tulburările din Cecenia și – în spatele declarațiilor de susținere a reformelor lui Elțin – credea că Rusia avea nevoie de putere și stabilitate mai mult decât de democrație.

Pe aproape toată durata anilor '90, Kremlinul renunțase în bună măsură la puterea autocratică, permițând activismul politic și libertatea economică. Epoca Elțin nutrise speranța că Rusia ar fi putut întoarce spatele trecutului său „asiatic” și s-ar fi alăturat spațiului „european”. Dar rezultatele fuseseră nule. În ajunul Anului Nou 2000, Boris Elțin a întâmpinat noul mileniu cu un discurs dramatic la televiziune. Președintele, acum bătrân și bolnav, a anunțat că se retrage cu șase luni mai devreme.

„Dragi prieteni, a început el. Astăzi vă fac pentru ultima oară urări de Anul Nou. Astăzi, în ultima zi a secolului care se încheie, mă retrag.” Cuvântarea lui Elțin a fost plină de emoție; din când în când, președintele abia părea să-și tragă suflul. Și, deși a vorbit despre speranța în viitor, mesajul lui principal a fost despre eșec – eșecul experimentului pe care-l inițiase în zilele haotice din august 1991, când s-ar fi zis că Rusia azvârlea mantia milenară a autocrației și pășea pe un nou drum, al libertății și democrației. „Astăzi, în această zi extrem de importantă pentru mine – a spus el –, aș vrea să vă cer iertare, pentru că multe dintre speranțele pe care le-am nutrit nu s-au împlinit; pentru că ceea ce am crezut cu toții că va fi ușor s-a dovedit nespun de dificil. Vă rog să mă iertați că n-am împlinit speranțele celor care credeau că putem face un salt de la trecutul cenușiu, stagnant, totalitar la un viitor luminos, bogat și civilizat. Am crezut eu însumi că vom reuși. Dar lucrurile n-au mers chiar așa de simplu [...], și în sufletul meu am trăit durerea pe care a încercat-o fiecare dintre voi. Acum, când mă retrag, am semnat decretul prin care transfer sarcinile de președinte al Rusiei lui Vladimir Vladimirovici Putin.”⁸⁰¹

Un om bătrân, gras și bolnav, cu pleoapele căzute și ochii mijiți la foaia de pe care citea, rostind cuvintele cu greutate – o imagine tristă ca epitaf la ultimul mare „moment de răscruce” al Rusiei din secolul al XX-lea. Reformele lăsaus încă o dată loc tradiției renăscute a autocrației.

782. Textul integral al cuvântării lui George Bush este disponibil la Biblioteca Prezidențială G. Bush: http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3791&year=1991&month=12
783. M. Sixsmith, *Moscow Coup: The Death of the Soviet System*, Simon & Schuster, London, 1991, p. 165.
784. *Ibid.*
785. *Ibidem*, p. 166.
786. G. Hosking, *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001, p. 589.
787. R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997, p. 512.
788. M. Sixsmith, *Putin's Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia*, Continuum, New York, New York, 2010, pp. 30–31.
789. Service, *Russia*, *op. cit.*, p. 517.
790. *Izvestiia* din 13 august 1993. Vezi și J. Carey, M. Shugart, *Executive Decree Authority*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, p. 76.
791. Printre cei morți s-a aflat și cameramanul independent Rory Peck, care lucrase înainte pentru BBC.
792. Declarație de presă prezidențială din 4 octombrie 1993.
793. Cuvântare a lui Jirinovski în timpul campaniei pentru alegerile parlamentare din Rusia din decembrie 1993.
794. Sixsmith, *Putin's Oil*, *op. cit.*, p. 34.
795. *Ibidem*, p. 35.
796. Relatarea autorului pentru BBC News, iunie 1993.
797. Relatări ale autorului pentru BBC News, *passim*.
798. Remarci făcute de Boris Elțin la întâlnirea cu oficialități din Ministerul de Externe al Rusiei, 27 octombrie 1992, citate în *International Affairs*, vol. 38, nr. 11/1992, pp. 1–2. Vezi și Hosking, *Russia*, ed. cit., p. 609.
799. M. Laris, „Yeltsin Lashes Out at Clinton: Criticisms of Chechen War Are Met with Blunt Reminder of Russian Nuclear Power“, *Washington Post*, 10 decembrie 1999.
800. *Moscow Times*, septembrie 1998.
801. Cuvântarea lui Elțin la postul național de televiziune, 31 decembrie 1999.

Capitolul 41

Vladimir Putin. Revenirea la autocrație

Transferul de putere a fost transmis la televizor: o ceremonie modestă, stângace, în care bătrânul rege – îmbrăcat deja cu paltonul și grăbit să părăsească scena – îi făcea semn tânărului înlocuitor să intre în noul său cabinet, mormăind: „Aici este biroul dumneavoastră”. Sub ochiul atent al patriarhului Bisericii Ruse, valiza nucleară a trecut dintr-o mână într-alta, iar Boris Elțin s-a îndreptat târșâindu-și picioarele spre mașină, ținându-și cu greu căciula de blană și dispărând pe bancheta din spate.

În mesajul său de Anul Nou către popor, Putin le-a cerut tuturor rușilor să ridice paharul pentru „o epocă nouă” în istoria țării. „Nu va exista nici un vid de putere – a spus el –, și oricine va încerca să acționeze neconstituțional va fi oprit cu cea mai mare fermitate. [...] Important este ca statul rus să fie puternic și independent.”⁸⁰² Era un alt ton, un ton aspru, în contrast cu discursul părintesc al lui Elțin; rușii își dădeau deja seama că noul lor președinte era un tip dur.

Vladimir Vladimirovici Putin se născuse la Leningrad în 1952. Bunicul lui fusese bucătarul lui Stalin, tatăl lui fusese decorat pentru fapte de vitejie în Marele Război pentru Apărarea Patriei, iar mama lui avea amintiri cumplite despre suferințele din timpul blocadei Leningradului. Putin spune că a fost crescut într-un apartament la comun, înghesuit, unde trebuia tot timpul să gonească șobolanii. După o perioadă de cvasidelincvență juvenilă („Eu eram huligan, nu pionier”⁸⁰³), a hotărât că avea să-și dedice viața apărării patriei. La vârsta de 16 ani, a intrat în sediul KGB din Leningrad și a declarat că e gata să intre în serviciul instituției. Într-o scurtă autobiografie distribuită în timpul campaniei prezidențiale din 2000, Putin susținea că deciziile sale s-au bazat pe pasiunea pentru artele marțiale, care îl învățaseră nevoia de disciplină și muncă intensă, și pe interesul față de un popular serial de televiziune, *Sabia și scutul*, în care vitejii agenți KGB își riscau viața ca să apere Uniunea Sovietică de naziști. Din nefericire pentru Putin, KGB i-a spus că era prea tânăr; ar fi fost mai bine să meargă la facultate și să aștepte să fie chemat. A absolvit facultatea de drept și s-a angajat la KGB în 1975, dar cariera lui n-a fost nici pe departe fulminantă. Singura sa misiune în străinătate a fost la sediul deloc confortabil al KGB-ului din Dresda, în Germania Democrată. Se afla acolo când a căzut Zidul Berlinului, în 1989 – arzând documente compromițătoare până când s-a stricat incineratorul. Umiliința trăită atunci i-a afectat părerea despre comunismul sovietic și l-a convins că Rusia trebuia să redevină puternică. A părăsit KGB-ul în 1991, fără să uite valorile pe care le lăsa în urmă. „Un ofițer KGB nu demisionează niciodată, avea să spună el mai târziu. Poți intra în KGB, dar nu-l poți părăsi niciodată.”⁸⁰⁴

În climatul de nesiguranță politică și economică al anilor '90, Putin a lucrat pentru primarul Sankt-Petersburgului, câștigându-și reputația unei persoane eficiente. Asta l-a făcut pe Elțin să-l numească șef al FSB în 1998 și premier în 1999. Majoritatea celor care

Unuseră acest post nu rezistaseră mai mult de câteva luni, și Putin era hotărât să facă impresie. O serie de bombe care au explodat în septembrie 1999 în câteva blocuri de apartamente din Moscova și din sudul Rusiei, ucigând sute de oameni, i-au dat ocazia să-și vadă visul cu ochii.

Kremlinul a pus imediat exploziile pe seama teroriștilor ceceni. Războiul purtat de Elțin în Cecenia din 1994 până în 1996 nu pusese capăt dorinței de independență a republicii și nici anarhiei. Bani promiși pentru reconstrucția capitalei, Groznî, fuseseră deturnați, ajungând la oficialii corupți și la grupuri ale crimei organizate; miile de răpiri transformaseră Cecenia într-un ținut al extorcării de bani și al fărâdelegii. Rușii o vedeau ca pe o sursă de criminalitate violentă.

Pe 17 septembrie, Putin a convocat o ședință de urgență a Consiliului Federației. A propus măsuri decisive pentru „a apăra Rusia“, printre care un cordon defensiv de-a lungul graniței cecene și bombardamente aeriene ale teritoriului republicii. A apărut apoi la televizor pentru a anunța că urmau să fie întreprinse „măsuri cât se poate de ferme“ împotriva „bazelor banditești“ din Cecenia. „Bandiții trebuie anihilați, a spus el. Nici o altă cale nu este posibilă.“⁸⁰⁵ Nici un suspect nu fusese arestat în cazul exploziilor din apartamente, și grupurile de gherilă cecene, care își asumau de regulă responsabilitatea pentru acțiunile lor, rămăseseră acum tăcute. Dar siguranța lui Putin că cecenii erau vinovați a impresionat electoratul: cota sa de popularitate din sondajele de opinie, care se învârtea în jurul a 2% de ceva vreme, a crescut odată cu severitatea discursurilor sale. În replici atent șeluite, care păreau o adevărată parodie a discursului „Dunkerque“ („Vom lupta pe țărături“), ținut de Churchill în 1940⁸⁰⁶, Putin a promis „să-i urmărească pe teroriști oriunde s-ar duce: dacă sunt în aeroporturi, îi vom lovi acolo; și dacă – iertată-mi fie exprimarea – o să-i prindem când stau pe budă, o să-i distrugem pe budă. Asta e tot; lucrurile sunt hotărâte“⁸⁰⁷.

Pe 4 octombrie 1999, armata rusă a lansat a doua invazie a Ceceniei. În decembrie, Groznî era asediat, separatiștii erau în defensivă; exploziile din blocurile de apartamente nu se mai repetaseră. Cota de popularitate a lui Putin a sărit la peste 60%; la alegerile prezidențiale din martie 2000, el a obținut o victorie remarcabilă.⁸⁰⁸ Alegătorii îl considerau antiteza lui Elțin, alcoolic și greoi – era tânăr, abstinent, aspru și părea capabil să reinstaureze cu mână forte ordinea în Rusia după eșecul experimentului liberal.

Asul lui Putin a fost continuarea viguroasă a războiului în Cecenia. Dar existau voci în mass media ruse care se întrebau dacă exploziile care reaprinseseră conflictul nu veniseră cumva la momentul oportun. Un jurnalist de la ziarul de investigație *Novaja Gazeta* l-a abordat pe Putin direct, întrebându-l dacă apartamentele nu fuseseră cumva aruncate în aer în mod intenționat, pentru a justifica invadarea Republicii Cecenia. Răspunsul președintelui a fost categoric: „Poftim? Să ne aruncăm în aer propriile clădiri? a replicat Putin. E absurd! Delirant! Nu există în sistemul Serviciilor Speciale ruse oameni care ar fi capabili de asemenea crime împotriva propriului popor. Chiar și numai o asemenea presupunere este amorală și, în esența ei, nu reprezintă nimic mai mult decât un element în războiul informațional împotriva Rusiei.“⁸⁰⁹

Dar acuzațiile n-au dispărut. S-a dovedit că trei agenți FSB fuseseră prinși în timp ce plasau dispozitive explozive într-un alt bloc de apartamente, de această dată la Riazan, la

sub-est de Moscova. Cartierul fusese evacuat, și 30 000 de oameni își petrecuseră noaptea sub cerul liber.⁸¹⁰ Întrebat despre descoperirea de la Riazan, directorul FSB Nikolai Patrușev a afirmat că bomba fusese o păcăleală, un „test“ făcut de forțele de securitate, și-i felicitase pe locuitorii cartierului pentru vigilența cu care dăduseră la iveală acest „exercițiu“. Dar afirmațiile Kremlinului au fost ridiculizate de oponenții săi, inclusiv de către un fost agent de securitate, Aleksandr Litvinenko. „FSB a avut de gând să arunce în aer locuințe din Riazan, Tula, Pskov și Samara, a afirmat Litvinenko. Era important ca Rusia să fie atrasă cât mai rapid într-un război în Cecenia pentru ca alegerile prezidențiale să fie ținute pe fundalul unui conflict armat major. A fost o conspirație menită să permită fostului KGB să obțină puterea [...], și FSB a reușit să-și impună propriul candidat în postul de președinte. Putin poate fi descris perfect prin definiția tiranului din *Marea Enciclopedie Sovietică*: «un conducător a cărui putere se întemeiază pe decizii arbitrare și pe violență».“ Litvinenko era cel mai zgomotos dintre susținătorii teoriei conspirației, și acuzațiile i-au adus o ură neîmpăcată din partea noului președinte al țării.

Putin se lauda că crescuse cu fotografia lui Feliks Dzerjinski pe peretele din dormitor și că nu-și uitase niciodată rădăcinile din KGB. La o adunare a ofițerilor FSB care-i sărbătorea instalarea la putere, a glumit spunând că „grupul însărcinat să preia controlul asupra guvernului și-a îndeplinit prima etapă a misiunii“⁸¹¹.

O viziune a ceea ce Putin considera a fi această „misiune“ apare într-un document elaborat de el în anul 2000. „Rusia la cumpăna dintre milenii“ dădea clar de înțeles că, după părerea lui, democrația liberală fusese un eșec în Rusia și că țara avea nevoie de o mână forte la conducere pentru a prospera. „Rusia nu poate deveni o versiune a Statelor Unite sau a Marii Britanii, de pildă – scria el –, unde valorile liberale au rădăcini istorice adânci. La noi, statul, instituțiile și structurile sale au jucat întotdeauna un rol extrem de important în viața țării și a poporului. Pentru ruși, un stat puternic nu este o anomalie de care trebuie să se descotorosească. Dimpotrivă, este o sursă de ordine.“⁸¹²

Mesajul era limpede: epoca Elțin fusese o aberație nedorită, iar experiența guvernării de tip occidental, ca și toate cele dinaintea sa, era dovada incompatibilității Rusiei cu acest sistem; Rusia avea nevoie de un stat puternic care să impună ordine unei națiuni ce arătase cât putea să fie de greu de strunit în absența autocrației. Cuvintele lui Putin rezonau cu cele ale lui Konstantin Pobedonoșev sau cu cele ale vechilor slavi care îl chemaseră pe Rurik vikingul să-i conducă. A adăugat însă un amănunt important, și anume că „Rusia modernă nu pune semnul egalității între un stat puternic și eficient și un stat totalitar“⁸¹³. Rusia se întorcea poate la tradiția regimului autocratic, dar nu trebuia să se întoarcă neapărat și la ororile trecutului.

Scopul imediat al lui Putin era să scoată națiunea din declinul economic al perioadei Elțin; să reinstaureze ordinea în societate, să pună capăt violențelor și infraționalității de pe străzi și să redea Rusiei statutul de mare putere. (În timp ce Boris Elțin considera destrămarea imperiului sovietic cea mai mare izbândă a vieții sale, Putin a descris prăbușirea URSS drept „cea mai mare tragedie geopolitică a secolului“⁸¹⁴.) Avea să atingă aceste obiective și să câștige gratitudinea mării majorități a poporului rus. Dar criticii lui Putin se plâneau că aceste succese fuseseră obținute cu prețul sacrificării democrației. În timpul mandatelor sale de președinte, puterile parlamentului au fost slăbite, iar ale

președintelui, întârite; guvernatorii celor 89 de regiuni federale ale Rusiei au început să nu mai fie aleși, ci numiți de Kremlin. Alegerile naționale pentru Dumă și pentru președinte au continuat să se țină, dar partidele de opoziție au fost discriminate, hărțuite și excluse din mijloacele de comunicare în masă; demonstrațiile politice au fost reprimare, iar protestatarii au fost închiși. Libertatea presei a fost îngrădită. Știrile de la televizor erau controlate de Kremlin.

Putin și-a descris stilul de guvernare drept „democrație dirijată“. Criticii, precum Lilia Șevțova, de la Institutul Carnegie din Moscova, aveau însă o altă descriere: „Țara noastră e pe cale de a construi un stat de tip Potemkin, un surogat de democrație“, scria ea.

Ambalajele democrației sunt aceleași: alegeri, parlament, partide [...]. Esența este total diferită. În cazul Rusiei, avem de-a face cu [...] folosirea deliberată a instituțiilor democratice pe post de sate ale lui Potemkin [vezi p. 113] pentru a masca aranjamente de putere tradiționale. [...] Regimul politic care s-a consolidat seamănă cu „autoritarismul birocratic“ al regimurilor latino-americane din anii '60 și '70. Are toate caracteristicile necesare: puterea personalizată, birocratizarea societății, excluderea populației de la viața politică [...] și rolul activ al serviciilor secrete (în America Latină acel rol l-a avut armata).⁸¹⁵

Putin însuși avea o atitudine ambivalentă față de asemenea descrieri. A continuat să se pretindă „democrat“, dar nu și-a ascuns credința că numai un stat puternic putea reda Rusiei măreția de odinioară. Dacă asta însemna pierderea anumitor libertăți civile pe parcurs, era un preț care trebuia plătit. „Rusia se află în mijlocul uneia dintre cele mai dificile perioade din istoria sa“, scria el.

Pentru prima dată în ultimii două sau trei sute de ani, Rusia se confruntă cu primejdia de a coborî în al doilea sau chiar al treilea eșalon al statelor lumii. Nu avem prea mult timp la dispoziție pentru a împiedica acest proces. Trebuie să facem apel la toate forțele intelectuale, fizice și morale ale națiunii. Avem nevoie de o muncă creatoare și bine coordonată. Nimeni altcineva n-are s-o facă pentru noi. Totul depinde numai și numai de noi – de capacitatea noastră de a percepe dimensiunea acestei amenințări, de a ne consolida toate forțele, de a ne concentra la o muncă dificilă și de durată.⁸¹⁶

La vremea când a rostit mesajul de Anul Nou 2001, Putin a putut deja să enumere primele succese ale politicilor sale „etatiste“. „Au fost momente dificile și decizii dificile – a spus el –, dar s-a întâmplat ceva ce părea imposibil cu numai un an în urmă: există astăzi semne de stabilitate în țara noastră, în politică și în economie – lucru extrem de prețios. Am învățat să respectăm demnitatea și valoarea țării.“⁸¹⁷

Aroganța lui Putin în plan extern a primit aprobarea rușilor patrioți, încântați să aibă un conducător puternic după un deceniu de slăbiciune economică și militară. Putin a reînviat multe dintre accesoriile epocii sovietice, inclusiv vechiul imn de stat al URSS (deși cu versuri noi) și paradele din Piața Roșie, cu coloane de rachete, tancuri și regimente în marș care strigă „ura!“ către președinte. Fotografia lui Putin a fost atârnată pe pereți în clase și în clădirile publice; a căpătat gust pentru pompă și ceremonie, făcându-și intrări regale pe covoare roșii, în sunet de trompete. A reacționat violent la criticile din mass media. Când o populară emisiune de satiră de la televizor l-a portretizat drept șobolan, Putin a interzis-o.

Cultul personalității lui nu a atins dimensiunile celui stalinist, dar Putin a fost bucuros să apară în uniformă la bazele militare, pe uscat și pe mare, copilotând un avion de

debarndament sau stând lângă un tanc. O serie de fotografii oficiale ale președintelui la bustul gol, pescuind într-un râu sclipind în soare și călărind undeva în munți, a stârnit entuziasmul alegătoarelor și, desigur fără intenție, al site-urilor homosexualilor ruși. Ziarul *Komsomolskaia pravda* a publicat fotografiile pe prima pagină sub titlul „Fii ca Putin!“, și cântecul *Putin e un om puternic* a cucerit topurile de muzică ușoară. O revistă obscură a cerut chiar ca Petersburgul să fie redenumit Putinburg.⁸¹⁸

Imaginea de țar atotputernic a președintelui l-a ajutat să supraviețuiască dezastrelor de relații publice care ar fi șubrezit probabil serios poziția altor lideri. În vara anului 2000, Putin se afla în vacanță în stațiunea sudică Soci când submarinul nuclear *Kursk* s-a scufundat în Marea Barents cu 118 marinari la bord. Marina militară a Marii Britanii și cea a Norvegiei s-au oferit să organizeze misiuni de salvare, dar au fost refuzate, cel mai probabil pentru că Moscova nu voia ca țările occidentale să capete acces la tehnologia nucleară a submarinului. Timp de cinci zile, Putin a rămas în vacanță și nu a făcut nici un fel de declarație publică; toți membrii echipajului au murit în condiții îngrozitoare. Mass media ruse, privatizate în timpul lui Boris Elțin și care se bucurau de o rară perioadă de independență, l-au criticat pentru că pusesse interesele politice mai presus de viața oamenilor. Când mama unui tânăr marinar a încercat să vorbească despre moartea fiului ei la un briefing televizat, un oficial i-a făcut cu forța o injecție, iar femeia și-a pierdut cunoștința. Filmarea incidentului a făcut ocolul lumii; Putin a fost acuzat de intoleranță și represiune.

Dezastrul submarinului *Kursk* a provocat un atac violent asupra mijloacelor de comunicare în masă. Cel mai virulent critic al modului în care Kremlinul gestionase tragedia fusese un canal de televiziune deținut de oligarhul Vladimir Gusinski.⁸¹⁹ Putin știa bine cum prezentarea ostilă a Primului Război Cecen afectase reputația lui Boris Elțin și era hotărât să nu aibă de suferit în același fel. La început, asupra lui Gusinski s-au exercitat presiuni pentru a ceda statului acțiunile deținute în mass media, apoi omul de afaceri a fost arestat și închis până când a semnat ce trebuia. La scurt timp după aceea, Gusinski a emigrat în Israel.

Faptul că Putin era dispus să se răfuiască și cu oligarhii i-a adus din nou o creștere a cotei de popularitate. Magnații care dețineau controlul asupra industriei ruse și despre care se credea că exercită o influență secretă asupra guvernului erau disprețuiți de majoritatea rușilor. Așa încât atunci când Putin a anunțat, evocând în mod deliberat amenințările lui Stalin împotriva culacilor, că „avem de gând să lichidăm clasa oligarhilor“, a fost întâmpinat cu aplauze.⁸²⁰ La început fusese nevoit să acționeze cu prudență: principalii oligarhi ai țării contribuiseră la campania lui electorală, iar Boris Berezovski fusese principalul sponsor al partidului său politic, Edinstvo (Rusia Unită). Berezovski se aștepta să devină eminența cenușie a lui Putin, puterea din spatele tronului, așa cum fusese și pentru Elțin; ceilalți se așteptau la grațitudine și la respect pentru sprijinul acordat în timpul alegerilor. Dar așteptările aveau să le fie înșelate.

În iulie 2000, Putin i-a chemat la Kremlin pe principalii oligarhi ca să le explice regulile jocului la care trebuiau să se conformeze. Le-a spus că nu se va amesteca în afacerile lor și nu va inversa procesul de privatizare care-i îmbogățise pe toți câtă vreme se ținneau departe de politică. N-aveau voie să sponsorizeze partide politice, să urmărească

dobândirea puterii politice pentru ei înșiși și, mai ales, să-l sfideze sau să-l critice pe președinte.

Reacția unora dintre oligarhi a fost vehementă. Berezovski s-a simțit insultat personal de către impertinentul Putin, pe care avea pretenția că-l adusese la putere, și s-a angajat într-o opoziție de durată. În 2001, l-a urmat pe Gusinski în exil și și-a instalat tabăra la Londra, de unde a continuat să vocifereze la adresa stăpânului de la Kremlin. Roman Abramovici a fost de acord cu termenii propuși de Putin, rămânând *persona grata* la Moscova și câștigându-și respectabilitatea în Marea Britanie după ce a cumpărat un club de fotbal de mărime mijlocie. Cel mai mare spin în coasta lui Putin însă, omul care a crezut că poate să-l înfrunte pe președinte și să câștige, a fost Mihail Hodorkovski.

În anii de după achiziționarea companiei petroliere Iukos, în cadrul procesului corupt de privatizare supervizat de Boris Elțin în 1996, Hodorkovski o transformase în cel mai puternic jucător de pe piața țițeiului din Rusia și unul dintre cei mai mari din lume. A finanțat din averea sa fabuloasă mai multe partide din parlamentul rus și a vorbit deschis despre cum voia să se insinueze la Kremlin cu ajutorul lor. L-a supărat pe Putin invitându-i pe americani – considerați acum rivalii, dacă nu chiar inamicii internaționali ai țării – să cumpere acțiuni la Iukos. Și a început să se pregătească pentru candidatura la președinția Rusiei. Într-o răfuială înverșunată în biroul lui Putin, cei doi au făcut schimb de insulte, acuzându-se reciproc de corupție.⁸²¹

Putin știa că dacă-l zdrobea pe Hodorkovski și confisca Iukos ar fi devenit sperietoarea liberalilor și a Occidentului; ar fi ajuns să pară un tiran capricios și să-i sperie pe investitori. Dar știa de asemenea că petrolul era cheia viitorului țării. În octombrie 2003, a trimis trupe înarmate să intercepteze avionul lui Hodorkovski pe pista unui aeroport din Siberia. Cel mai bogat om din Rusia a fost dus înapoi la Moscova cu cătușe la mâini și cu o cagulă pe cap. Kremlinul s-a folosit de acuzații false de evaziune fiscală pentru a falimenta Iukos și a transfera statului activele companiei, iar Hodorkovski a fost condamnat la opt ani într-un lagăr de muncă. Scopul era să fie ținut departe de politică și departe de politicile lui Putin.

Abuzurile sistemului judiciar au provocat numeroase critici în Vest și din partea opoziției liberale ruse. Dar, în termeni pur pragmatici, Putin avea nevoie ca statul să recupereze rezervele de petrol ale Rusiei. Prețurile în creștere vertiginoasă la energie și combustibili au contribuit mult la întărirea autorității lui; economia Rusiei a devenit, dintr-o ruină, o sursă constantă de bani. Moscova putea din nou să se impună pe scena internațională și să-și reia locul la masa celor puternici.

Evenimentele legate de compania Iukos au avut consecințe politice importante. Când venise la putere, Putin moștenise echipa de miniștri și oficiali a lui Elțin. Majoritatea covârșitoare erau reformatori. Primul guvern instalat de Putin, condus de prim-ministrul prooccidental Mihail Kasianov, lucrase în același spirit liberal. Dar curând Putin a început să-și aducă oamenii săi la Kremlin – apropiați de pe vremea când era la Sankt-Petersburg, mulți dintre ei foști KGB-iști. Echipa condusă de consilierii săi Viktor Ivanov și Igor Secin și de noul ministru al apărării Serghei Ivanov a format un colectiv puternic, cunoscut sub denumirea de *siloviki*, „forțoșii”⁸²². În scurt timp, au intrat în conflict cu liberalii de la Kremlin.

Siloviki erau în primul rând „etațiști“, adică socoteau că interesul național direct era principalul – poate chiar singurul – criteriu în formularea politicilor macroeconomice. Considerau că programul de privatizare al lui Elțin fusese un dezastru pentru Rusia și îi urau din suflet pe oligarhii care profitaseră de această „afacere a secolului“. Putin l-a pus pe amicul său Secin să se ocupe de baronii petrolului. Secin a fost numit în consiliul de administrație al companiei petroliere de stat, Rosneft, cu sarcina de a readuce rezervele țării înapoi sub controlul statului.⁸²³

Liberalii de la Kremlin, conduși de Kasianov, au continuat să lupte pentru piața liberă și integrarea economică în Occident, considerând că oamenii de afaceri bogați erau un ingredient firesc al unei economii funcționale. Dar în 2003 oponenții lor ajunseseră mai puternici. Decizia de a-l îndepărta pe Hodorkovski a fost luată de Putin și Secin împreună și a consfințit victoria grupului de *siloviki*. De acum înainte, industriile strategice aveau să fie controlate de guvern și folosite pentru a sfida Occidentul, nu pentru a-i câștiga bunăvoința. Misiunea lui Putin de „a readuce Rusiei măreția“ a dus la o schimbare de ton în relațiile ei internaționale: retorica Moscovei a devenit mai stridentă, iar vecinii Rusiei au fost ținuți în șah prin tăierea furnizării de țiței și gaze naturale.

Publicul a aplaudat arestarea mai-marilor de la Iukos; liberalii rămași la Kremlin, inclusiv Kasianov, și-au dat demisia în semn de protest. În anii care au urmat, Kremlinul a adoptat o atitudine vizibil mai dură în relația sa cu opoziția internă – soarta lui Mihail Hodorkovski i-a făcut pe oamenii de marcă să se teamă să mai intre pe scena politică, iar cetățenii de rând care au încercat să protesteze sau să se organizeze s-au trezit că trebuie să înfrunte bastoanele milițienilor.

Invadarea Ceceniei în 1999 provocase un alt război brutal și îndelungat. Rachetele rusești transformaseră din nou Groznî în ruine și ucisese nenumărați civili. Sute de mii de oameni s-au refugiat în Ingușetia vecină; cei rămași au fost considerați teroriști. Arkadi Babcenko, un soldat rus care a luptat în ambele războaie cecene, mi-a spus în 2007 că Cecenia îi transformase – pe el și pe mulți alți tineri ca el – în niște unelte inumane ale morții; la trei ani după ce plecase din armată, încă nu putea dormi. În jurnalele sale, care, odată publicate, aveau să fie întâmpinate în egală măsură cu entuziasm și cu revoltă, Babcenko descrie spirala criminală pe care unitatea sa a descoperit-o în capitala cecenă:

Luptele continuă neîmblânzite la Groznî. Nimeni nu mai strânge cadavrele. Zac pe asfalt, pe trotuare, între copacii striviți, ca și cum ar face parte din oraș. Transportoarele blindate trec peste ele în viteză, huruind; exploziile le aruncă dintr-o parte într-alta. În jurul vehiculelor carbonizate sunt împrăștiate oase înnegrite. [...] Toată generația noastră a murit în Cecenia, o generație întreagă de ruși. Chiar și cei care au rămas în viață pot oare să mai fie cu adevărat băieții care au fost cândva atunci când au fost trimiși înapoi, băieții care râdeau inocent? Nu, am murit, cu toții am murit în războiul acela.⁸²⁴

Condițiile cumplite ale războiului au alimentat disperarea și corupția. Bețiile și suferința au încurajat cinismul. Torturile, violurile și jafurile erau considerate normale; puțini au fost cei deferiți justiției.⁸²⁵ Atunci când colonelul Iuri Budanov a fost acuzat de violarea și uciderea unei adolescente cecene, Elza Kungaeva, el a pretins că fata fusese o lunetistă. În mod neobișnuit, cazul lui a ajuns în fața completului de judecată, dar reacția indignată a mai mulți foști militari și a politicienilor de dreapta l-a transformat într-o cauză

celebră. Avocatul lui Budanov s-a plâns că „ne trimitem ofițerii în Cecenia să curețe o hazna; după ce o curăță cu mâinile goale, nimeni nu mai are dreptul să le spună că miros urât”⁸²⁶. Budanov a fost eliberat înainte de ispășirea pedepsei.

Răpirele erau monedă curentă de ambele părți; cei răpiți erau vânduți înapoi familiilor sau, dacă nu se obțineau răscumpărări, erau torturați și uciși. Un ofițer rus estima că 20% dintre „dispariții” erau opera gherilelor cecene, 30%, a grupurilor criminale, și 50%, a forțelor ruse.⁸²⁷ Bărbații ceceni luați prizonieri de ruși se întorceau rareori vii.

În ciuda brutalității, opinia publică nu s-a împotrivit, în general, războiului. Puținii jurnaliști care au încercat să relateze despre suferințele provocate de armata rusă au fost reduși la tăcere. Andrei Babițki, care a contrazis afirmațiile Moscovei că numai luptătorii de gherilă erau omorâți la Groznîi, a fost denunțat de Putin ca „trădător al Rusiei” și „fost jurnalist rus”.⁸²⁸ Anna Politkovskaia, care a expus, în faimoasele ei articole din *Novaiia gazeta*, corupția și violența din Cecenia, a fost asasinată în 2006, de ziua lui Putin.⁸²⁹

Drept răspuns la ocupația rusească, extremiștii ceceni au organizat atacuri în orașele Rusiei. În 2002, un grup de 40 de teroriști, printre care și câteva femei, a luat 850 de ostatici la Teatrul Dubrovka din Moscova. După două zile de negocieri sterile, forțele speciale ruse au pompat gaz toxic în clădirea teatrului și au luat-o cu asalt: toți teroriștii au fost uciși, dar și 130 de ostatici au murit otrăviți cu gaz.⁸³⁰

În 2003, Moscova l-a instalat pe Ahmat Kadîrov ca lider-marionetă al republicii și i-a dat mână liberă să impună ordinea. Kadîrov a fost asasinat un an mai târziu, și fiul lui a preluat puterea. Ramzan Kadîrov a devenit cunoscut pentru sălbăticia cu care și-a reprimat opoziții; regimul său s-a folosit de escadroane ale morții, de tortură și de crime. Potrivit lui Movladi Baisarov, unul dintre foștii lui comandanți, Kadîrov acționa „ca un tiran medieval. Poate să facă orice vrea. Poate să ia orice femeie și să-și facă mendrele cu ea după plac. [...] Acționează complet nepedepsit. Știu de mulți oameni care au fost executați la ordinul lui și știu și unde sunt îngropați. [...] Dacă cineva spune adevărul despre el, e ca și cum și-ar semna singur condamnarea la moarte”⁸³¹. În noiembrie 2006, Baisarov a fost omorât la Moscova, la un kilometru de Kremlin.

Kadîrov a continuat să se bucure de susținerea lui Putin. Brutalitatea regimului său era acceptată ca un rău necesar pentru asigurarea securității Rusiei. Kadîrov i-a spus unui jurnalist britanic că sarcina sa era „să protejeze întreaga Rusie, pentru ca locuitorii Moscovei și Sankt-Petersburgului să trăiască în pace”. „Putin e un tip excepțional, a susținut el. Ar trebui să fie făcut președinte pe viață. Avem nevoie de un regim puternic. Democrația e o fantezie americană.”

Dar Kadîrov nu putea proteja Rusia la nesfârșit. În 2004, „văduvele negre”, femei ale căror soți fuseseră uciși de forțele ruse, au detonat bombe în metroul moscovit, într-un tren și în două avioane, omorând câteva sute de oameni. La scurt timp după aceea, gherilele cecene au ocupat o școală la Beslan, un oraș din regiunea Osetia de Nord, din nordul Caucazului. Timp de trei zile, teroriștii au ținut o mie de elevi și profesori în sala de sport a școlii, în timp ce părinții disperăți, unii cu arma în mână, așteptau împreună cu trupele speciale ruse care înconjurau clădirea. În după-amiaza zilei de 3 septembrie, armata rusă a luat școala cu asalt, făcând uz de tancuri, rachete și armament greu. În lupta care a urmat, sala de sport a fost cuprinsă de flăcări. Mai mult de trei sute de ostatici, majoritatea copii,

și-au pierdut viața.

Vladimir Putin a dat vina pentru tragedia de la Beslan pe autoritățile locale și a cerut măsuri suplimentare de securitate. „Ne-am dovedit slabi – a spus el –, și cei slabi sunt înfrânți.”⁸³² A pretins că unii dintre teroriști fuseseră arabi, dovadă, a spus el, a faptului că Rusia purta același război împotriva terorismului internațional ca și Occidentul. Asta i-a permis să nu dea prea mare atenție vocilor occidentale care criticau brutalitatea trupelor rusești din Cecenia. La o conferință de presă din 2006, când George W. Bush a îndemnat Moscova să facă „schimbări instituționale [...] asemenea celor din Irak, unde acum există presă liberă și libertatea religiei“, Putin a răspuns disprețuitor: „Sincer, nu vrem să avem în Rusia democrația din Irak.”⁸³³

Cu toate acestea, Cecenia a rămas cea mai mare provocare pentru Putin. Atacurile asupra ținutelor civile rusești au continuat, inclusiv prin noi atentate în metroul din Moscova. Putin a exclus însă negocierile pe tema independenței republicii. Iar eforturile lui de a convinge Occidentul că toată campania împotriva „teroriștilor“ ceceni era echivalentul moral al intervenției britanico-americane în Afganistan și Irak au fost la fel de lipsite de succes.

Ceea ce Rusia percepea drept amestecul Occidentului în fostele republici și state-satelit sovietice din Europa de Est – „vecinătatea apropiată“ a Rusiei – a sporit nemulțumirea Moscovei. Extinderea NATO în țările baltice în 2004 a fost rapid urmată de triumful candidaților sprijiniți de SUA în alegerile prezidențiale din Ucraina și Georgia. Rusia a învinuit Washingtonul de amestecul în tradiționala ei „sferă de influență“. După o dezbatere aprinsă despre planurile Pentagonului de a trimite în Polonia și Republica Cehă sisteme americane de rachete defensive, Putin a declarat la o conferință internațională pentru securitate de la München:

Statele Unite și-au transgresat granițele naționale în toate modurile posibile. Au impus altor națiuni politici economice, sociale, culturale și educaționale. Cui îi place așa ceva? Cine se simte bine? Este un act extrem de periculos. Asta înseamnă că nimeni nu se poate simți în siguranță. Vreau să subliniez acest lucru – nimeni nu se poate simți în siguranță! Pentru că nimeni nu simte că legislația internațională îl poate proteja. O asemenea politică stimulează cursa înarmărilor.⁸³⁴

După ce se „îmblânzise“ în perioada Elțin, Rusia și-a recăpătat sub Putin siguranța de sine din trecut. Atunci când, în vara anului 2008, guvernul proamerican din Georgia și-a afirmat suveranitatea asupra teritoriilor separatiste din Abhazia și Osetia de Sud, Kremlinul a trimis armata, care a pătruns adânc pe teritoriul georgian și a bombardat capitala Tbilisi. A replicat la „dezertarea“ Ucrainei (apropierea de NATO și de Vest) ridicând prețul la petrol și gaze naturale. Președintele prooccidental al Ucrainei, Viktor Iușcenko, a fost otrăvit în timpul campaniei pentru alegerile din 2004 și a rămas cu sănătatea afectată și cu fața brăzdată de cicatrici. Kremlinul, s-a afirmat insistent, deși fără dovezi, fusese amestecat în această poveste, și zvonurile au întărit credința că Moscova se întorcea la practica sovietică de a-și elimina fizic dușmanii de peste hotare.

În noiembrie 2006, Aleksandr Litvinenko a fost asasinat la Londra. După ce-l acuzase pe Putin că însenase exploziile din apartamentele moscovite din 1999, Litvinenko fugise în Marea Britanie, unde fusese inițial angajat de oligarhul Boris Berezovski. Amândoi au continuat să-l denunțe pe Putin în termenii cei mai virulenți și să transmită chemări la

Ucraina a rămas o țară rusă independentă. O anchetă a poliției britanice a stabilit că Litvinenko fusese ucis prin ingerarea de poloniu lichid, și urme ale acestui element radioactiv au fost găsite în locurile din Londra vizitate de doi foști agenți FSB, Andrei Lugovoi și Dmitri Kovtun. Scotland Yard a emis un mandat de arestare pe numele lui Lugovoi, dar Moscova a refuzat să-l predea. Putin a declarat că Marea Britanie acționa ca o putere colonială. „Ei ne spun că ar trebui să schimbăm Constituția [pentru a permite extrădarea]. Eu socotesc acest lucru o insultă la adresa țării noastre și a poporului nostru. Ei sunt cei care trebuie să-și schimbe modul de gândire, nu să ne spună nouă să ne schimbăm Constituția!”⁸³⁵ La scurt timp după aceea, Lugovoi a fost ales membru al parlamentului Rusiei, poziție care i-a asigurat imunitatea față de o posibilă extrădare.⁸³⁶

Comentatorii de la televiziunea de stat rusă au comparat uciderea lui Litvinenko cu ordinul de eliminare pe care Stalin l-a dat în privința lui Troțki. Remarcile erau menite să-i ponegrească pe opozanții Kremlinului, dar reflectau de asemenea un fapt nou: disponibilitatea erei Putin de a reabilita memoria dictatorului. În decembrie 1999, la scurt timp după ce devenise prim-ministru, Putin își sărbătorise victoria cu un toast în cinstea lui Stalin; în martie 2003 permisesse ca aniversarea a 50 de ani de la moartea fostului lider să fie celebrată în Piața Roșie. Mii de oameni au venit să depună un omagiu. Manualele de istorie din școli nu mai insistau asupra crimelor și suferinței epocii staliniste, preferând să-i sublinieze realizările.⁸³⁷

Îngrijorarea Europei Occidentale față de atitudinea tot mai radicală a Rusiei în problema drepturilor omului a fost temperată de dependența de petrolul și gazele rusești. Germania, Grecia, Finlanda, Italia, Austria și Franța, ca și toate statele est-europene, consumau mari cantități de gaze naturale provenite din Rusia, așa că puține țări au fost dispuse să se arate prea critice. Creșterea prețurilor energiei la nivel mondial și rezervele uriașe ale Rusiei au fost un avantaj în relațiile lui Putin și cu Statele Unite. După prăbușirea economică din anii '90, el a fost arhitectul unui reviriment al țării care a dat din nou Rusiei greutate pe scena internațională. Crahul din 1998 scăzuse dramatic produsul intern brut, dar Putin oprise declinul, astfel încât nivelul de trai crescuse din nou la nivelul din 1990. Salariile crescuseră și ele, iar inflația rămăsese în limite decente. Un impozit fix de 13% încurajase populația să-și plătească taxele în loc să alimenteze economia neagră, și veniturile statului crescuseră.⁸³⁸ Erau însă și probleme care persistau. Deși averea medie sporise, decalajul dintre săraci și bogați a continuat să crească. Economia a rămas constant dependentă de exportul de materii prime, iar în alte sectoare s-au făcut puține eforturi de a diversifica sau îmbunătăți productivitatea. Agricultură, în particular, a continuat să fie cronic ineficientă. În 2008, petrolul și gazele naturale furnizau jumătate din veniturile statului, mai mult decât dublu față de 1999.

Succesul economic a menținut cota impresionantă de popularitate a lui Putin, care oscila în jur de 80%, fără să scadă vreodată mai jos de 65%.⁸³⁹ În alegerile parlamentare din 2007, partidul lui, Rusia Unită, a obținut două treimi din voturi. Au existat indicii clare de nereguli în procesul electoral (inclusiv un procent de 99% în Cecenia), dar Putin era simpatizat în mod autentic. Puțini ar fi fost surprinși de o modificare a Constituției pentru ca-i permite un al treilea mandat. Însă Putin a preferat să-și aleagă un prinț moștenitor, pe cel relativ necunoscutul Dmitri Medvedev. S-a anunțat că, dacă Medvedev avea să câștige

alegerile, Putin avea să devină prim-ministru; un afiș din campania electorală în care cei doi stăteau unul lângă altul proclama: „Împreună vom învinge“. Succesiunea era astfel aranjată cu dibăcie, și n-a fost de mirare că Medvedev a câștigat cu 70% din voturi în alegerile din martie 2008. El a devenit al treilea președinte al Federației Ruse și, la 42 de ani, cel mai tânăr conducător rus după Nicolae II.

Ca și Putin, avocatul Medvedev era din Sankt-Petersburg, și lucrase și el în biroul primarului înainte de a deveni vicepremier în 2005. Era un aliat sigur al lui Putin, și, cu o înălțime de 1,58 metri, era confortabil mai scund decât ocrotitorul său (1,67 metri). Îi lipsea însă din carieră un post în KGB, și asta a părut să influențeze stilul, dacă nu și substanța mandatului său prezidențial. Proaspăt instalat, Medvedev a numit printre obiectivele prioritare ale politicii sale instaurarea „domniei legii“. „Cred că țelurile mele cele mai importante sunt protecția libertăților civile și economice, a anunțat el. Trebuie să luptăm pentru respectarea autentică a legii și să depășim nihilismul legal, care este un obstacol serios în calea unei dezvoltări moderne.“⁸⁴⁰

În aparență, a părut o întoarcere la retorica „societății civile“ a unor epoci mai liberale. „Nihilismul legal“ se referea la tradiția rusească a curtenilor care se supun oricărei dorințe a oficialilor și politicienilor. Kremlinul avusese întotdeauna ultimul cuvânt în cazuri care aveau legătură cu statul sau cu economia națională; practica aceasta era cunoscută în popor sub numele de „justiție prin telefon“, pentru că judecătorii așteptau lângă telefon să afle ce verdict trebuiau să dea. Acum Medvedev părea dispus să cedeze o parte din puterea autocratică a Kremlinului și să ofere mai multă libertate sistemului judiciar.

Un test intens mediatizat al sincerității sale a fost al doilea proces al lui Mihail Hodorkovski, din 2009. Cum în 2012 aveau să aibă loc alegeri prezidențiale, Kremlinul avea prea puțin interes să elibereze din închisoare un potențial oponent politic. Împotriva oligarhului au fost aduse învinuiri noi – că furase milioane de tone de petrol din propria companie –, care îi garantau o pedeapsă mult mai îndelungată. Acuzațiile au fost atât de exagerate, încât până și mass media au părut conștiente de faptul că era un proces politic. Dacă Medvedev ar fi vorbit serios despre libertatea justiției, iar judecătorii ar fi avut voie să ia o decizie nepărtinitoare, fără îndoială că verdictul nu l-ar fi încriminat pe Hodorkovski. Dar învinuirile au fost confirmate. Sentința judecătorului a citat ad litteram din acuzațiile procurorilor, și tribunalul a acordat pedeapsa de 14 ani – în paralel cu cea inițială, de opt ani – cerută de acuzare. Medvedev nu fusese dispus sau, poate, capabil să schimbe vechile obiceiuri.

Corupția oficială nu se limita la sistemul judiciar. În noul sistem „etatist“ de guvernare a Rusiei, membrii grupului de *siloviki* fuseseră desemnați să se ocupe de sectoarele esențiale ale economiei. Igor Secin a rămas în fruntea gigantului petrolier Rosneft după ce acesta preluase activele companiei Iukos a lui Hodorkovski; Serghei Ivanov conducea cea mai mare uzină de armament a țării; Dmitri Patrușev (fiul directorului FSB) era șeful băncii de exporturi a țării; Vladimir Iakunin avea în subordine căile ferate; Medvedev însuși fusese președinte al companiei monopoliste de stat Gazprom. Situația financiară a tuturor acestor întreprinderi a rămas în mod evident opacă, deși ele rulau milioane de dolari pe zi. Prilejurile de îmbogățire personală nu lipseau, și

comentatorii ruși i-au acuzat pe oficialii de la Kremlin că profitaseră de ele. Despre Vladimir Putin, în particular, se credea că-și pusese deoparte bani mai mult decât suficienți pentru atunci când avea să se retragă din viața politică⁸⁴¹.

Relația dintre președintele Medvedev și prim-ministrul Putin a fost subiectul multor speculații. Retorica lui Medvedev sugera că era înclinat spre valorile liberale ale democrației și ale economiei de piață, în timp ce Putin rămânea un etatist înverșunat. Dar asemenea aserțiuni puteau fi cu greu verificate, și sensul general al politicii Kremlinului nu s-a schimbat semnificativ după sosirea lui Medvedev. Poate că „liberalismul” acestuia a fost exagerat de comentatorii politici sau poate că Putin și-a păstrat ultimul cuvânt în materie de decizii fundamentale. Faptul că-l tutuia pe Medvedev, în timp ce acesta îi răspundea politicos cu „dumneavoastră”, spune multe. Nina Hrușciova, nepoata lui Nikita, l-a numit pe Medvedev „prima doamnă [...], pusă acolo doar pentru a păstra aparențele”⁸⁴².

Sloganul adoptat de Medvedev pentru mandatul său prezidențial a fost „modernizare”. S-a plâns de faptul că Rusia se bizaia în continuare atât de mult pe exportul de petrol și gaze naturale și a chemat la o mai mare diversificare economică, mai ales în domeniul industriilor moderne intens tehnologizate. După o vizită în California, s-a întors cu un entuziasm demn de Hrușciiov și a decretat că Rusia trebuie să-și construiască propria Silicon Valley. Din când în când, sugera că modernizarea economică avea să fie însoțită de liberalizare politică și de reforme democratice. „În locul economiei primitive bazate pe materii prime trebuie să creăm o economie nouă, inteligentă, care să genereze cunoștințe originale, produse și tehnologii inedite și utile, spunea el în noiembrie 2009. În locul societății arhaice, în care liderii gândesc și iau hotărâri pentru toată lumea, vom deveni o țară de oameni inteligenți, liberi și responsabili.”⁸⁴³ Această nouă retorică a fost întâmpinată cu simpatie la Washington: președintele Obama a cerut o „regândire” a relațiilor cu Moscova și a renunțat la programul scutului antirachetă, care-i irita atât de mult pe ruși. Dar situația respectării drepturilor omului n-a suferit îmbunătățiri majore în Rusia lui Medvedev, și Kremlinul n-a dat semne de diminuarea a presiunii pe care o exercita asupra oponenților politici. „Nihilismul legal” și-a păstrat influența asupra societății ruse, economia a crescut lent, iar tulburările din nordul Caucazului au continuat să facă victime, inclusiv 35 de ruși și de cetățeni străini care au murit în atacul sinucigaș cu bombă care a avut loc pe principalul aeroport internațional al Moscovei în ianuarie 2011.

Misiunea istoricului nu este să prevadă viitorul. Dar cartea aceasta a trasat câteva linii directoare ale istoriei Rusiei, și cred că ne putem pune în mod legitim întrebarea dacă ele au să se manifeste și pe mai departe.

Rușii au caracterizat de obicei dihotomia specifică identității lor naționale drept o oscilație între atracția Europei și dominația Asiei. Fiecare înglobează o matrice de valori sociale – „Europa” reprezintă guvernarea participativă, societatea civilă caracterizată de libertăți personale și economice, în timp ce „Asia” este conducerea centralizată, autoritară, care știrbește, în consecință, libertatea individului.

De ce s-a dovedit „tirania Asiei” atât de durabilă în Rusia? În Rusia Kieveană a

există un sâmbure de guvernare participativă, o fulgurație surprinzătoare a valorilor civice „europene“. Dar care s-a stins. Kievul a căzut pentru că puterea delegată cnejilor din orașele-state și, prin ei, poporului nu a lăsat în loc nici o autoritate suficient de puternică pentru a asigura unitatea și apărarea națională. Mongolii au adus cu ei o altă idee de stat, care nu recunoștea alte drepturi decât ale statului. Și, atunci când mongolii au plecat, Moscova a prosperat pentru că a adoptat un model similar. Bucuria cu care rușii i-au primit întotdeauna pe conducătorii puternici aici își are obârșia.

Când autocrația a devenit forma de guvernare de la sine înțeleasă în Rusia, absența unei societăți civile dezvoltate a făcut imposibilă inițiativa schimbării „de jos“. Singurul mod în care populația putea aduce schimbarea era prin revoluție. Așa că fiecare tentativă de reformă a venit „de sus“ (de la conducerea țării) și fiecare a fost motivată – convingător – de faptul că autocrația era amenințată.

Atunci când s-a produs cu adevărat, în februarie 1917, revoluția pornită „de jos“ a promis schimbări colosale, transformarea paradigmei istorice a Rusiei într-un sistem parlamentar liberal. Dar și ea a fost confiscată de o altă formă de autocrație, întruchipată de despoții idealști ai socialismului leninist. Lenin și Stalin au renăscut mitul misiunii mesianice a Rusiei; Moscova a Treia Romă a devenit Moscova Internațională a Treia, menită să aducă mântuirea lumii prin intermediul noii religii a comunismului.

Reformele introduse de Gorbaciov i-au fost de fapt impuse. La fel cum schimbările aduse de Petru cel Mare și Ecaterina vizau apărarea autocrației țariste, scopul lui Gorbaciov a fost să mențină și să resusciteze Partidul Comunist. Dar acum ceva se schimbese. Poporul Rusiei nu s-a mai mulțumit să urmeze instrucțiunile venite de sus; învățase să gândească singur. Convingerea dintotdeauna că schimbarea de jos în sus era imposibilă dispăruse și, în august 1991, oamenii au fost cei care au cerut libertate și democrație. A fost o zguduire de mari proporții, care lăsa să se înțeleagă că lucrurile s-ar putea schimba cu adevărat în viitor.

Globalizarea, revoluția informațională și recunoașterea ei în glasnostul lui Gorbaciov au fost cele care au permis schimbarea. Când am lucrat pentru prima oară la Moscova, nu mi s-a permis să aduc un xerox în birou, pentru ca elementele dubioase să nu capete acces la el și să-și tipărească materialele de propagandă antisovietică. Îmi puteam asculta relatările la BBC World Service numai dacă mă aplecam pe fereastra apartamentului meu de la etajul al șaselea cu aparatul de radio în mână – altfel, bruiatul oficial obtura cu totul emisiunile din Occident. Kremlinul a avut grijă ca poporul să nu afle ce se întâmpla în lumea de afară, ca să poată crede în continuare că URSS era un paradis, iar lumea capitalistă, un iad. Dar tehnologia a anulat monopolul partidului asupra informației. Gorbaciov a fost silit să permită folosirea calculatoarelor pentru a împiedica afundarea Rusiei într-o stare de înapoiere economică fără ieșire. Zidurile începeau să se prăbușească. În scurt timp, rușii au avut acces la televiziunea prin satelit și apoi la internet; au început să călătorească în Vest, iar succesul democrației și al piețelor libere n-a mai putut fi ascuns. Au văzut cum fostele state comuniste din Uniunea Europeană privesc către Occident și devin mai prospere. În anii 1990, Rusia însăși părea să pășească pe același drum.

Dar, în locul prosperității și al libertății, țara a intrat în recesiune economică, a căzut

pradă! Rezultatul și tensiunilor interetnice. Se zice că a fost o întoarcere grabnică la metodele care funcționaseră în trecut. Rușii voiau ordine, și nu le-a păsat dacă Putin a suspendat niște drepturi civile și a stopat economia *laissez faire* a lui Elțin pentru a le asigura ordinea. *Silnaia ruka* – pumnul de fier – a recăpătat controlul, și rușii nu i s-au împotrivit.

Sfârșitul experimentului liberal din anii '90 ridică unele întrebări. De această dată, reafirmarea autocrației a avut loc cu aprobarea poporului, nu în ciuda voinței lui. Guvernarea lui Putin și apoi a tandemului Putin–Medvedev a rămas cu adevărat populară. Nimeni nu se grăbea să revină la epoca lui Elțin; opoziția liberală din Rusia nu s-a bucurat de succes. A eșuat, așadar, liberalismul din anii '90 numai pentru că a fost introdus într-un mod inept, pentru că a fost paralizat de tenacitatea vechiului sistem și pentru că Occidentul nu l-a susținut? Sau nereușita aceasta a fost rezultatul unor factori mai profunzi? Oare Rusia, cu tendințele ei centripete, nu poate să fie guvernată decât de un pumn de fier?

Optimiștii occidentali afirmă că, biziundu-se atât de mult pe investițiile și tehnologia americane și europene, Rusia se va molipsi de valorile politice și culturale ale Vestului: dacă vrea banii noștri, va trebui să se conformeze standardelor noastre în ce privește drepturile legale și civile. Este o idee atrăgătoare, dar nesusținută de fapte.

Când Vladimir Putin a ales să pună mâna pe activele companiei Iukos și l-a aruncat pe proprietarul ei în închisoare, Londra, Berlinul și Washingtonul au reacționat critic. Comentatorii au prezis fuga capitalului occidental dintr-o țară unde domnia legii este arbitrară, iar afacerile private sunt confiscate după plac. Chiar și Dmitri Medvedev a părut să recunoască acest argument. Apoi Iukos a fost adusă la faliment, Hodorkovski a fost judecat și închis – nu o dată, ci de două ori. A fost o sfidare deliberată la adresa valorilor occidentale, dar investitorii din Vest au continuat să vină în Rusia în căutarea unor profituri rapide. British Petroleum a semnat un contract de mai multe miliarde de dolari cu Rosneft, compania petrolieră de stat care fusese principala beneficiară a vânzării activelor Iukos. Legăturile comerciale internaționale nu par să fi convins Rusia să acționeze ca o țară europeană, ci după cum o taie capul.

Timp de aproape un mileniu, Rusia a fost un imperiu în expansiune, condus mai întâi de monarhi autocrați, apoi de un partid autocratic. Mărimea și puterea ei au fost o provocare și o amenințare pentru vecini. Conducătorii ei au cerut – și au primit – supunere din partea poporului, care, la rândul său, și-a găsit refugiu în imensitatea teritoriului și în bogăția culturii. Apoi imperiul s-a prăbușit, Rusia a rămas zguduită și micșorată, iar liderii ei s-au dovedit oameni slabi, incapabili să înțeleagă și cu atât mai puțin să controleze cursul istoriei.

Revoluția populară din 1991 nu a adus Rusiei libertate. Boierii moderni ai economiei au furat bogățiile țării și le-au folosit pentru a susține un președinte-bufon. Se întorseseră Vremurile Tulburi, căroră le-a pus capăt un om mic de statură, dar temut. Vladimir Putin nu a oferit țării sale revenirea la statutul de mare putere, ci iluzia acestei reveniri; nu reinstaurarea păcii și a siguranței în țară, ci iluzia acestei siguranțe, spulberată periodic de bombe și de atacurile teroriștilor islamici. Kremlinul s-a dovedit la fel de puternic, de distant și de corupt ca și sub Romanovi, și, fără a cunoaște vreo altă formă de guvernare, în primul deceniu al secolului al XXI-lea rușii i s-au supus de bunăvoie. Ideea căreia

George Bush îi dădea glas în mesajul său de Crăciun din 1991, aceea că Rusia are să fie de acum „ca noi“, a sunat nepotrivit atunci și sună și astăzi la fel.

Note

802. V. Putin, mesaj de Anul Nou transmis la postul național de televiziune, 1 ianuarie 2000.

803. V. Putin, *First Person: An Astonishingly Frank Self-Portrait by Russia's President Vladimir Putin*, with N. Gevorkyan, N. Timakova and A. Kolesnikov, trad. engl. C. Fitzpatrick, Hutchinson, London, 2000, p. 18 [*La persoana întâi: Convorbiri cu Vladimir Putin*, trad. rom. Boris Rangheț, Editura Enciclopedică, București, 2000, p. 21].

804. A. Jack, *Inside Putin's Russia*, Granta, London, 2005, p. 67 [*Rusia lui Putin: Toamna oligarhilor*, trad. rom. Lena Călinoiu, ALL, București, 2006, p. 64] (n.t.).

805. M. Sixsmith, *The Litvinenko File: Politics, Polonium and Russia's War with Itself*, Macmillan, London, 2007, p. 152.

806. Discurs ținut de Winston Churchill pe 4 iunie 1940, despre situația războiului, în fața Camerei Comunelor din Parlamentul Marii Britanii. Cel mai cunoscut este fragmentul din încheiere, din care redăm aici un pasaj relevant: „Vom merge până la sfârșit, vom lupta în Franța, vom lupta pe mări și pe oceane, cu orice preț; vom lupta pe țărmuri, vom lupta pe terenurile de aterizare, vom lupta pe ogoare și pe străzi, vom lupta pe dealuri.“ Vezi Winston Churchill, *Discursuri de război*, Pilot Press Ltd., London, 1945, p. 29 (n.t.).

807. M. Sixsmith, *op. cit.*, p. 152.

808. *Ibidem*, p. 153.

809. *Ibidem*, pp. 153–154 [*La persoana întâi: Convorbiri cu Vladimir Putin*, trad. rom. cit., p. 132 – n.t.].

810. *Ibidem*, p. 155.

811. Jack, *op. cit.*, p. 14 [trad. rom. cit., p. 17].

812. V. Putin, *First Person*, *op. cit.*, p. 214.

813. *Ibid.*

814. Relatare BBC News din 25 aprilie 2005.

815. Jack, *op. cit.*, p. 157 [trad. rom. cit., p. 140 – n.t.].

816. Putin, *First Person*, *op. cit.*, p. 219.

817. Mesajul de Anul Nou al lui Vladimir Putin transmis la postul național de televiziune, 1 ianuarie 2001.

818. *Komsomolskaia pravda*, 22 august 2007.

819. M. Sixsmith, *Putin's Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia*, Continuum, New York, NY, 2010, pp. 46–47 și 106.

820. *Ibidem*, p. 45. Vezi și R. Sakwa, *Putin: Russia's Choice*, Routledge, Oxford, 2008, p. 143.

821. Sixsmith, *Putin's Oil*, *op. cit.*, pp. 59–63.

822. Până în 2002, se estima că foștii agenți KGB și FSB ocupau mai bine de jumătate dintre pozițiile din eșalonul superior al administrației federale (Sixsmith, *Putin's Oil*, *op. cit.*, p. 115).

823. Jack, *op. cit.*, p. 314 [trad. rom. cit., p. 302 – n.t.].

824. A. Babchenko, *One Soldier's War in Chechnya*, trad. engl. N. Allen, Portobello Books, London, 2007, pp. 143, 162.

825. *Ibidem*, p. 305.

826. G. Chazan, „Russian Colonel Hailed as Hero for Killing of Chechen Woman“, în *Daily Telegraph*, 15 aprilie 2001.

827. Jack, *op. cit.*, p. 121 [trad. rom. cit., pp. 109–110 – *n.t.*].

828. V. Putin, *First Person, op. cit.*, p. 172.

829. Soarta jurnaliștilor precum Politkovskaia a devenit înfricoșător de comună. Comitetul pentru Protecția Jurnaliștilor afirmă că 25 de reporteri și corespondenți au fost uciși în Rusia în primul deceniu al secolului al XXI-lea. Jumătate dintre ei se aflau departe de orice zonă de război. Mult mai mulți au fost bătuți sau amenințați (cifrele legate de numărul jurnaliștilor morți sunt disponibile la adresa <http://cpj.org/killed/europe/russia/>).

830. Jack, *op. cit.*, p. 88 [trad. rom. cit., p. 81 – *n.t.*]. Numărul victimelor a fost, în parte, determinat de refuzul soldaților ruși de a le spune medicilor ce fel de gaz folosiseră – era, au susținut ei, secret militar

831. *Independent*, 4 ianuarie 2007; vezi și interviul în limba rusă în ediția rusească a revistei *GQ*, octombrie 2005.

832. J. McAllister, P. Quinn-Judge, „Defenseless Targets“, *Time*, 5 septembrie 2004.

833. Conferință de presă comună SUA–Rusia, 15 iulie 2006, la reuniunea G8 de la Sankt-Petersburg.

834. Cuvântarea lui Putin la Conferința pe teme de politică de securitate, München, 10 februarie 2007.

835. D. Nowak, „Putin Lashes out at Nashi Gathering“, *St Petersburg Times*, 27 iulie 2007.

836. În cursul unei vizite la Kremlin în februarie 2007, l-am întrebat pe Dmitri Peskov, consilierul lui Putin, dacă președintele rus ordonase el însuși uciderea lui Litvinenko. Peskov mi-a râs în față, dar nu mi-a ascuns că șeful său nutrise o ură personală față de fostul agent. „Președintele a fost foarte supărat [de învinuirile lui Litvinenko], mi-a spus. A fost supărat de aceste acuzații făcute personal împotriva lui. Pur și simplu nu putea să creadă că oamenii erau în stare să spună așa ceva despre el ca persoană. [...] N-a încercat niciodată să mascheze sau să ascundă faptul că nu-l agreea deloc pe domnul Litvinenko“ (interviu luat de autor lui Dmitri Peskov, februarie 2007).

837. Organizații precum Memorial, care promovează drepturile omului și încearcă să se asigure că atrocitățile epocii sovietice nu vor fi uitate sau repetate, au fost hărțuite din ce în ce mai des. În 2008, întreaga bază de date a organizației Memorial, care conținea numele tuturor celor ce avuseseră de suferit în timpul epurărilor staliniste, a fost confiscată de Miliție (C. Bass, T. Halpin, „Gulag Files Seized during Police Raid on Rights Group“, *The Times*, 13 decembrie 2008).

838. „Trouble in the Pipeline“, *The Economist*, 8 mai 2008.

839. Cotele de popularitate ale lui Putin sunt disponibile pe site-ul Centrului Levada de Investigare a Opiniei Publice, <http://www.levada.ru/prezident.html>.

840. M. Stott, O. Shchedrov, „Russia’s Medvedev Takes Power and Pledges Freedom“, *Reuters*, 7 mai 2008.

841. Stanislav Belkovski, fost obșnuit al Kremlinului, care s-a despărțit de prietenii săi *siloviki*, pretindea că, în ciuda faptului că primea un salariu modest, contul din bancă al lui Putin număra 40 de miliarde de dolari. „Mă ocup de problema aceasta de doi ani, mi-a spus în ianuarie 2008. Așa că nu e o chestiune nouă pentru mine. Estimez averea controlată efectiv de Vladimir Putin la cel puțin 40 de miliarde de dolari. Asta include 37,5% din compania petrolieră Surgutneftegaz, 4,5% din Gazprom și firma de comerț cializare a petrolului Gunvor, care face comerț extern cu petrol și metale. Era necunoscută acum nouă ani și are legături cu unul dintre

cei mai apropiați prieteni și parteneri de afaceri ai lui Putin, Ghennadi Timcenko. Așa că îmi pot imagina că activele pe care le deține Putin sunt mai mari decât ceea ce știu eu, dar e vorba de cel puțin 40 de miliarde. [...] Sunt sute de oameni din elita Rusiei care pot confirma aceste cifre“ (interviu luat de autor lui Belkovski în ianuarie 2008).

842. A. Osborn, „Dmitry Medvedev’s Russia Still Feels the Cold Hand of Vladimir Putin“, *Sunday Telegraph*, 7 martie 2010.

843. M. Tkachenko, „Medvedev Wants Russia to Go Hi-Tech“, *CNN*, 12 noiembrie 2009.

Cronologia istoriei ruse

862 Rurik devine primul cneaz al Novgorodului din neamul *rusilor*.

882 Oleg cel Înțelept, fiul lui Rurik, cucerește Kievul și îl transformă în capitala vechii Rusii.

911 Oleg încheie primul tratat comercial cu Constantinopolul. Adoptarea alfabetului chirilic (creat în jur de 860 de Chiril și Metodiu).

988 Vladimir convertește Rusia Kieveană la ortodoxie.

1019 Martiriul lui Boris și Gleb, uciși de fratele lor Sviatopolk.

1054 Schisma dintre ortodoxie și catolicism.

cca 1110 Nestor își încheie *Cronica*.

1156 Întemeierea Moscovei.

1185 Cneazul Igor Sviatoslavici se luptă cu cumanii, inspirând *Cântecul despre moartea lui Igor*.

1240 Tătarii conduși de Batu-Han jefuiesc Kievul, instaurând jugul mongol, sub care Rusia va rămâne mai bine de 200 de ani.

1242 Aleksandr Nevski îi învinge pe cavalerii teutoni în Bătălia de pe Lacul Ciudskoe.

1325 Ivan Kalita devine singurul mare cneaz; îl convinge pe mitropolitul Piotr să-și mute reședința la Moscova.

1380 Dmitri Donskoi conduce o alianță de cneji și câștigă Bătălia de pe Câmpia Kulikovo.

1471 Marele cneaz Ivan III supune Novgorodul Moscovei.

1480 Sfârșitul dominației mongole.

1533 Ivan IV (cel Groaznic) devine mare cneaz al Moscovei la vârsta de trei ani.

1547 Ivan IV devine primul „țar al tuturor Rusiilor“.

1555–1561 La Moscova se construiește catedrala Sfântul Vasile, în cinstea înfrângerii hanatelor tătare ale Kazanului și Astrahanului.

1564 Ivan IV creează *opricinina*, prima poliție secretă rusă, pentru a-i neutraliza pe boieri și pe rivalii săi.

1570 Opricinikii jefuiesc Novgorodul.

1571 Tătarii din Crimeea jefuiesc Moscova.

1582 Ermak Timofeevici pornește cucerirea Siberiei.

1584 Moartea lui Ivan IV, ascensiunea la tron a lui Feodor I.

1598 Moartea lui Feodor, apusul dinastiei Rurikovilor; Boris Godunov devine țar.
1601–1603 Foamete; începe epoca Vremurilor Tulburi.
1604 Falsul Dmitri intră victorios în Moscova.
1605 Moartea lui Boris Godunov; falsul Dmitri devine țar.
1606 Moartea falsului Dmitri.
1610 Polonii ocupă Moscova.
1612 Kuzma Minin și Dmitri Pojarski îi alungă pe poloni din Moscova.
1613 Mihail Romanov este ales țar, întemeind dinastia Romanovilor, care va conduce Rusia până în 1917.

anii 1650 Schisma din interiorul Bisericii Ortodoxe Ruse în urma reformelor patriarhului Nikon; credincioșii de rit vechi sunt excomunicați și persecutați.
1654 În urma Consiliului de la Pereiaslavl, Ucraina se unește cu Rusia.
1670 Răscoala lui Stenka Razin.
1682 Avvakum Petrov este ars pe rug.
1696 Petru cel Mare devine unic țar și începe modernizarea Rusiei.
1696–1698 Petru vizitează Olanda și Anglia.
1698 Răscoala streleților este înăbușită.
1703 Întemeierea Sankt-Petersburgului.
1708 Răscoala lui Bulavin.
1712 Sediul guvernului se mută la Sankt-Petersburg.
1721 Petru devine primul împărat al Rusiei.
1722 Crearea Tabelii rangurilor.
1725 Moartea lui Petru cel Mare; la Sankt-Petersburg se înființează Academia de Științe.
1730 Anna devine țarină; tentativă eșuată de a reforma autocrația.
1741 Elisabeta se urcă pe tron.
1754 Întemeierea Universității din Moscova; la Sankt-Petersburg se construiește Palatul de Iarnă, după planurile lui Rastrelli.
1755 Începutul Războiului de Șapte Ani cu Prusia.
1762 Petru III devine țar, pune capăt implicării Rusiei în Războiul de Șapte Ani; Ecaterina II (cea Mare) preia puterea de la soțul ei printr-o lovitură de palat.
1764 Întemeierea Muzeului Ermitaj.
1767 Ecaterina convoacă Comisia Legislativă și emite Nakazul.
1774–1775 Răscoala lui Pugaciov, cea mai mare răscoală țărănească.
1783 Anexarea Crimeii.
1785 Carta nobilimii.
1790 *Călătoria de la Petersburg la Moscova* a lui Radișcev.
1795 Împărțirea Poloniei; la Sankt-Petersburg se construiește Biblioteca Imperială.
1796 Moartea Ecaterinei II; ascensiunea la tron a lui Pavel I.
1801 Asasinarea lui Pavel I; ascensiunea la tron a lui Alexandru I.
anii 1800 Alexandru I refuză să aplice reformele propuse de Speranski.
1807 Tratatul de la Tilsit cu Napoleon.
1812 Napoleon invadează Rusia; Bătălia de la Borodino răstoarnă cursul campaniei;

Napoleon este înfrânt, dar Moscova este incendiată.

1814 Trupele ruse intră în Paris.

1816–1818 Campania lui Ermolov în Caucaz; întemeierea orașului Groznîi.

1816–1826 *Istoria statului rus* de Karamzin.

1825 Moartea lui Alexandru I și ascensiunea la tron a lui Nicolae I; revolta decembriştilor este reprimată, conducătorii ei sunt executați sau surghiuniți.

1826 Înființarea Departamentului al Treilea (poliția secretă).

1831 Poemul lui Pușkin *Evgheii Oneghin* marchează începutul epocii de aur a literaturii ruse.

1836 *Prima scrisoare filozofică* a lui Ceaadaev; *O viață pentru țară*, de Glinka.

1840 *Un erou al timpului nostru*, de Lermontov.

1842 *Suflete moarte*, de Gogol.

1848 *Manifestul comunist*, de Marx și Engels.

1854 Trupele franceze și britanice debarcă în Crimeea.

1855 Moartea lui Nicolae I și ascensiunea la tron a lui Alexandru II.

1856 Tratatul de la Paris pune capăt Războiului Crimeii.

1861 Alexandru II face publică *Proclamația pentru emanciparea țărilor*.

1862 *Părinți și copii*, de Turgheniev.

1863 *Ce-i de făcut?*, de Cernîșevski.

1864–1869 *Război și pace*, de Tolstoi.

1866 *Crimă și pedeapsă*, de Dostoievski.

1867 Alaska este vândută Statelor Unite.

1872 *Demonii*, de Dostoievski.

1881 Organizația *Narodnaia Volia* îl asasinează pe Alexandru II la Sankt-Petersburg; ascensiunea la tron a lui Alexandru III, care face publică *Proclamația privind autocrația de nezdrușcinat*.

1883 *Procesiune religioasă la Kursk*, tablou de Ilia Repin.

1889 Înființarea funcției de șef al zemstvelor.

1891 Începe construirea căii ferate transsiberiene.

1894 Moartea lui Alexandru III și ascensiunea la tron a lui Nicolae II.

1896 Dezastrul de pe câmpul Hodînka.

1898 Se înființează Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din Rusia, care în 1903 se va scinda în facțiunile bolșevică și menșevică.

1904–1905 Războiul cu Japonia.

1905 Duminica Sângeroasă provoacă o adevărată revoluție pe străzile Moscovei și ale Petersburgului; *Proclamația din octombrie* promite o democrație constituțională.

1906 Prima sesiune a Dumei, care este însă curând dizolvată; Stolîpin devine prim-ministru.

1911 Stolîpin este asasinat la Kiev.

1912 Primul număr din *Pravda*.

1914 Izbucnește Primul Război Mondial.

1917 Revoluția din Februarie duce la răsturnarea monarhiei; dinastia Romanovilor renunță la tron după mai bine de 300 de ani; Revoluția din Octombrie răstoarnă guvernul

provizoriu; bolșevicii lui Lenin preiau inițiativa, dizolvă Adunarea Constituantă și acaparează puterea; crearea poliției secrete Ceka.

1918 Tratatul de la Brest-Litovsk pune capăt participării Rusiei la război și consfințește pierderi teritoriale importante; Nicolae II și familia sa sunt asasinați.

1918–1920 Războiul Civil între bolșevici și Albi; Teroarea Roșie; răcoale țărănești.

1919–1920 Războiul Polono–Sovietic.

1921 Revolta de la Kronstadt este reprimată; în interiorul Partidului Comunist sunt interzise facțiunile; Noua Politică Economică (NEP) este anunțată la cel de-al X-lea Congres al partidului.

1922 Este proclamată oficial Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste, condusă de Lenin; Stalin devine secretar general al Comitetului Central al Partidului Comunist (bolșevic).

1924 Moartea lui Lenin; este ratificată Constituția URSS.

1925 Troțki este înlocuit în funcția de comisar al armatei; *Crucișătorul Potemkin*, de Eisenstein.

1928 Sfârșitul NEP; e lansat primul plan cincinal; afacerea Șahțî; începe colectivizarea agriculturii.

1929 Troțki este alungat din Uniunea Sovietică.

1930 Maiakovski se sinucide.

1932 Se sinucide Nadejda Allilueva, soția lui Stalin.

1932–1933 Foamea (*Holodomor*) din Ucraina și sudul Rusiei.

1933 Procesul Metropolitan-Vickers.

1934 Al XVII-lea Congres al partidului („Congresul Învingătorilor“): Kirov este asasinat; Primul Congres al Uniunii Scriitorilor Sovietici adoptă realismul socialist ca doctrină oficială.

1936 Începutul epurărilor; primul dintre procesele demonstrative de la Moscova, în urma căruia Zinoviev și Kamenev sunt condamnați și executați; articolul „Haos în loc de muzică“, apărut în ziarul *Pravda*, îl critică dur pe Șostakovici.

1937 Al doilea proces de la Moscova; *ejovșcina* atinge apogeul.

1938 Procesul celor 21 în urma căruia sunt executați Buharin și Iagoda; Beria îl înlocuiește pe Ejov la conducerea NKVD; limba rusă devine materie obligatorie în toate școlile, inclusiv în republicile nevorbitoare de rusă; *Aleksandr Nevski*, de Eisenstein.

1939 Pactul de neagresiune dintre Germania și Uniunea Sovietică; Armata Roșie invadează jumătatea de est a Poloniei.

1939–1940 Războiul de Iarnă cu Finlanda.

1940 Lituania, Letonia și Estonia sunt silite să intre în URSS; masacrul de la Katyń; Troțki este asasinat.

1941 Hitler lansează Operațiunea Barbarossa; începe Marele Război pentru Apărarea Patriei; începe asediul de 900 de zile al Leningradului.

1941–1942 Bătălia pentru Moscova.

1942–1943 Bătălia de la Stalingrad; ordinul numărul 227, „Nici un pas înapoi!“

1943 Bătălia de la Kursk; Conferința de la Teheran; începe deportarea naționalităților.

1944 Noul imn al Uniunii Sovietice înlocuiește *Internaționala*.

1945 Conferința de la Ialta; trupele sovietice cuceresc Berlinul, punând capăt războiului din Europa; Conferința de la Potsdam, la care țările baltice sunt internațional recunoscute ca republici membre ale URSS; crearea Națiunilor Unite.

1946 Începe *jdanovșcina* (înăbușirea libertății artistice); printre cei excluși din Uniunea Scriitorilor se află și Anna Ahmatova.

1947 Este înființat Cominformul; începe Războiul Rece.

1948 Ruptura cu Iugoslavia lui Tito; Mihoels este asasinat.

1948–1949 Blocada Berlinului.

1949 URSS testează prima sa bombă nucleară; dosarul Leningrad; se proclamă Republica Populară Chineză.

1950 Izbucnește Războiul din Coreea.

1953 Complotul doctorilor-sabotori este denunțat în *Pravda*; moare Stalin; Beria este executat; Hrușciiov devine prim-secretar al partidului.

1955 Ia naștere Pactul de la Varșovia.

1956 „Raportul secret“ al lui Hrușciiov la al XX-lea Congres al partidului; Revoluția din Ungaria este înăbușită.

1957 Se lansează satelitul *Sputnik*; „gruparea antipartinică“ este învinsă; *Doctor Jivago*, de Boris Pasternak.

1959 Hrușciiov devine primul lider sovietic care vizitează SUA; *Viață și destin*, de Grossman.

1960 Este doborât avionul american de spionaj U-2.

1961 Iuri Gagarin devine primul om care călătorește în spațiu; este ridicat Zidul Berlinului.

1962 Criza rachetelor din Cuba; tulburări la Novocerkassk; *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, de Aleksandr Soljenițin.

1964 O lovitură de palat îl înlătură pe Hrușciiov de la putere; Brejnev devine prim-secretar.

1966 Procesul lui Sineavski și Daniel.

1968 „Primăvara de la Praga“ se încheie cu invadarea Cehoslovaciei de către trupele Pactului de la Varșovia.

1972 Acordul SALT I marchează începutul destinderii în relațiile cu SUA; „epoca stagnării“ (ultimii ani ai guvernării lui Brejnev).

1974 Soljenițin este exilat.

1975 Se semnează Acordurile de la Helsinki; Saharov primește Premiul Nobel pentru pace.

1979 URSS invadează Afganistanul.

1982 Brejnev moare; îi urmează Andropov.

1984 Andropov moare; îi urmează Cernenko.

1985 Cernenko moare; îi urmează Gorbaciov.

1986 Catastrofa nucleară de la Cernobîl; începe perioada de glasnost și Perestroika.

1989 Cade Zidul Berlinului; un număr de demonstranți care cer independența Gruziei (Georgiei) sunt uciși de trupele sovietice la Tbilisi; încheierea războiului din Afganistan.

1990 Gorbaciov primește Premiul Nobel pentru pace; trupele sovietice se confruntă

violent cu protestatarii din Azerbaidjan; Lituania își declară independența, urmată de Letonia și Estonia.

1991 Trupele sovietice fac victime printre demonstrații din Letonia și Lituania; Elțin este ales președinte ale Republicii Ruse; puciul conservatorilor comuniști împotriva lui Gorbaciov eșuează; Uniunea Sovietică se destramă.

1992 În Federația Rusă este lansată „terapia economică de șoc“.

1993 Elțin dizolvă Sovietul Suprem; pe străzile Moscovei au loc confruntări violente, căci Elțin ordonă tir de artilerie asupra Casei Albe; este adoptată o nouă constituție.

1994 Trupele ruse invadează Cecenia.

1995 „Împrumuturi pentru acțiuni“; ascensiunea oligarhilor.

1996 Elțin este reales președinte; sfârșitul Primului Război din Cecenia.

1998 „Criza rublei“ – economia intră în colaps, iar Rusia încetează plata datoriilor externe.

1999 Elțin demisionează, Putin devine președinte interimar; mai multe atacuri teroriste declanșează al Doilea Război din Cecenia.

2000 Putin câștigă alegerile prezidențiale; catastrofa submarinului *Kursk*.

2002 Criza ostaticilor de la Teatrul Dubrovka.

2003 Hodorkovski este judecat și condamnat la închisoare.

2004 Putin este reales președinte; criza ostaticilor de la școala din Beslan.

2006 Aleksandr Litvinenko este asasinat la Londra.

2008 Medvedev câștigă alegerile prezidențiale și îl numește pe Putin prim-ministru; Războiul Ruso–Georgian.

2009–2010 Al doilea proces prelungește condamnarea lui Hodorkovski.

2011 Atacul terorist de pe aeroportul Domodedovo se soldează cu 37 de morți.

Bibliografie

Legendă:

Socineniia – Opere

(Polnoe) Sobranie socinenii – Opere (complete)

v X tomah – în X volume

(Izbrannîe) Proizvedeniia – Scrieri (alese)

Afinoghenov, A., *Strah* (Frica) 1930, în *Piesî (Piese de teatru)*, Iskusstvo, Moskva, 1947.

Ailsby, C., *Images of Barbarossa: The German Invasion of Russia, 1941*, Ian Allan Publishing, London, 2001.

Akhmatova, A., *Selected Poems*, trad. engl. D. Thomas, Penguin, London, 1988.

— *Socineniia v dvuh tomah (Opere în 2 volume)*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1986 (Anna Ahmatova, *Poezii*, trad. rom. Madeleine Fortunescu, Editura Tineretului, București, 1968).

Albats, Y., *KGB: State Within a State: The Secret Police and Its Hold on Russia's Past, Present and Future*, trad. engl. C. Fitzpatrick, I.B.Tauris, London, 1995.

Alferova, G., *Borodino, pole russkoi slavî (Borodino, câmpul gloriei ruse)*, Muzeul de Stat din Borodino, 2002.

Allilueva, S., *Dvadțat pisem k drugu (Douăzeci de scrisori către un prieten)*, Hutchinson, London, 1967.

Amalrik, A., *Will the Soviet Union Survive until 1984?*, Penguin, London, 1970.

Andrew, C. și Gordievsky, O., *KGB: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, Sceptre, London, 1991.

Antonov, B., *Russian Tsars: The Rurikids, the Romanovs*, Fedorov, Moskva, 2005.

Aron, L., *Yeltsin: A Revolutionary Life*, HarperCollins, London, 2000.

Axell, A., *Russia's Heroes, 1941–45*, Constable, London, 2001.

Babchenko, A., *One Soldier's War in Chechnya*, trad. engl. N. Allen, Portobello Books, London, 2007.

Babel, I., *Collected Stories*, Penguin, London, 1961 (versiunea românească a unora dintre povestiri în: I. Babel, *Armata de cavalerie; Povestiri din Odessa*, trad. rom. Victor Kernbach, EPL, București, 1967; reeditare Polirom, Iași, 2012).

Bakunin, M., *Selected Writings*, sub red. A. Lehning, Jonathan Cape, London, 1973

- (M. Bakunin, *Dumnezeu și statul*, trad. rom. Alina Manea, Bastion, Timișoara, 2008).
- Balmont, K., *Polnoe sobranie socinenii*, Hudojstvennaia literatura, Moskva, 1976.
- Barna, Y., *Eisenstein*, Little, Brown & Co., Boston, Massachusetts, 1973.
- Baron, S., *Bloody Saturday in the Soviet Union: Novocherkassk, 1962*, Stanford University Press, Stanford, California, 2001.
- Baron von Herberstein, *Rerum Muscovitarum Comentarii (Însemnări despre starea de lucruri în Rusia)*, trad. engl. R.H. Major ca *Notes on Russia*, London, 1851.
- Bastable, J., *Voices from Stalingrad*, David & Charles, London, 2006.
- Beevor, A., *Berlin: The Downfall, 1945*, Viking, London, 2002 (A. Beevor, *Berlin: căderea, 1945*, trad. rom. Diana Elena Pușcașu și Daniela Truția, RAO, București, 2005).
- *Stalingrad*, Penguin, London, 2007 (*Stalingrad*, trad. rom. Delia Răzdolescu, RAO, București, 2005).
- Berenbaum, M., *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Museum*, ed. a 2-a, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 2006.
- Berlin, I., *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1967.
- *The Soviet Mind: Russian Culture under Communism*, red. H. Hardy, Brookings Institution Press, Washington, DC, 2004.
- Bialer, S. și Afferica, J., „The Genesis of Gorbachev's World“, în *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 3/1985.
- Bideleux, R. și Jeffries, I., *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, Routledge, London, 1998.
- Binyon, T., *Pushkin: A Biography*, HarperCollins, London, 2002.
- Bloch, S. și Reddaway, P., *Russia's Political Hospitals: The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union*, Futura Books, London, 1978.
- Blok, A.A., *Izbrannîe proizvedeniia*, Biblioteka klassiki, Moskva, 1988 (A. Blok, *Versuri*, trad. rom. Victor Tulbure, Univers, București, 1973).
- Boobyer, P., *Conscience, Dissent and Reform in Soviet Russia*, Routledge, London, 2005.
- Borovik, A., *The Hidden War: A Russian Journalist's Account of the Soviet War in Afghanistan*, Grove Press, New York, NY, 1990.
- Braithwaite, R., *Moscow 1941: A City and Its People at War*, Profile Books, London, 2006.
- Brakman, R., *Sekretnaia papka Iosifa Stalina (Dosarul secret al lui Stalin)*, Ves Mir, Moscova, 2004.
- Brandenberger, D., *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2002.
- Briggs, A., *Brief Lives: Leo Tolstoy*, Hesperus, London, 2010.
- Brown, A., *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, Oxford, 1997.
- *The Rise and Fall of Communism*, Vintage Books, London, 2010.
- *Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective*, Oxford

University Press, Oxford, 2007.

— red. coord., *The Demise of Marxism-Leninism in Russia*, Palgrave Macmillan, London, 2004.

— red. coord., *The Soviet Union: A Biographical Dictionary*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1990.

Brown, M., *Art Under Stalin*, Phaidon, Oxford, 1991.

Bruce Lockhart, R., *Memoirs of a British Agent: Being an Account of the Author's Early Life and of His Official Mission to Moscow in 1918*, Putnam, London, 1932.

Bulgakov, M., *Flight*, Nick Hern Books, London, 1998 („Fuga“, în M. Bulgakov, *Teatru*, trad. rom. Maria Dinescu, Univers, București, 1986, pp. 225–296).

— *The White Guard*, Flamingo, London, 1973 [*Garda albă*, trad. rom. Alexandru Calais, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969 (reeditat: Minerva, Iași, 1988, Univers, București, 1996 și Polirom, Iași, 2009)].

Bullock, A., *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, HarperCollins, London, 1991.

Burdjalov, E., *Vtoraia russkaia revoliuția: vosstanie v Petrograde (A doua revoluție din Rusia: răscola din Petrograd)*, Nauka, Moskva, 1967.

Byrnes, Robert F., *Pobedonostsev: His Life and Thought*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1968.

Camus, A., *L'Homme révolté*, Gallimard, Paris, 1951 (A. Camus, *Omul revoltat*, trad. rom. Mihaela Simion, RAO, București, 2002).

Carey, J. și Shugart, M., *Executive Decree Authority*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Ceaadaev, P.I., *Polnoe sobranie socinenii*, Nauka, Moskva, 1991 (P.I. Ceaadaev, *Scrisori filozofice către o doamnă. Apologia unui nebun*, trad. rom. Janina Ianoși, Humanitas, București, 1993).

Charlton, M., *Footsteps from the Finland Station: Five Landmarks in the Collapse of Communism*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 1992.

Chernyayev, A., *My Six Years with Gorbachev*, trad. engl. R. English și E. Tucker, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2000.

Cernîșevski, N., *Șto delat?*, Feniks, Moskva, 2002 (N. Cernîșevski, *Ce-i de făcut?*, trad. rom. Petru Comarnescu și A. Ivanovski, Cartea Rusă, București, 1963).

The Chronicle of Novgorod, 1016–1471, trad. engl. R. Mitchell și N. Forbes, Camden Society, London, 1914.

Ciuiikov, V., *Srajenie veka (Bătălia secolului)*, Sovetskaia Rossiia, Moskva, 1975.

Churchill, W., *To the House of Commons, 5 November 1919*, Hansard, Fifth Series Commons, volumul 120.

Coates, T., *The Russian Revolution, 1917*, The Stationery Office, London, 2000.

Cochran, T.B., Norris, R.S. și Bukharin, O.A., *Making the Russian Bomb: From Stalin to Yeltsin*, Westview Press, Oxford, 1985.

Cohen, A., „Europe's Strategic Dependence on Russian Gas“, *Heritage Foundation Bulletin*, 5 noiembrie 2007.

Cohen, S., *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938*, Wildwood House, London, 1974.

Conquest, R., „Comment on Wheatcroft“, în *Europe-Asia Studies*, University of Glasgow, vol. 51, nr. 8/1999.

— *Lenin*, Fontana, London, 1972.

— *The Nation Killers*, Macmillan, London, 1970.

— *Present Danger: Towards a Foreign Policy*, Basil Blackwell, Oxford, 1979.

— *Stalin, Breaker of Nations*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1991.

Copeland, L., Lamm, L. și McKenna, S. (red. coord.), *The World's Great Speeches: 292 Speeches from Pericles to Nelson Mandela*, ed. a 4-a lărgită, Dover Publications, New York, NY, 1999.

Courtois, S. și Panné, J.-L. „The Comintern in Action“, în M. Kramer (red.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999 (S. Courtois et. al., *Cartea neagră a comunismului*, trad. rom. Maria Ivănescu et. al., și Fundația Academia Civică, București, 1998).

Craig, W., *Enemy at the Gates: The Battle for Stalingrad*, Penguin, New York, NY, 1973.

Cruse, M. și Hoogenboom, H. (trad. și red.), *The Memoirs of Catherine the Great*, Modern Library, New York, NY, 2006.

Daniels, R. (red. coord.), *A Documentary History of Communism in Russia: From Lenin to Gorbachev*, University of Vermont, University Press of New England, Hanover, New Hampshire, 1993.

Davies, N., *Europe: A History*, Pimlico, London, 1997.

— *God's Playground: A History of Poland*, 2 vol., Oxford University Press, Oxford, 1981.

— *White Eagle, Red Star: The Polish–Soviet War, 1919–1920*, Orbis Books, London, 1983.

Dawisha, K., *The Kremlin and the Prague Spring*, University of California Press, Berkeley, California, 1984.

Defects in Party Work and Measures for Liquidating Trotskyite and Other Double Dealers, Report to the Plenum of the Central Committee of the RKPb, 3 March 1937 parts 1–3 of 5, broșură, Cooperative Publishing Society of Foreign Workers in the USSR, Moscow, 1937 (versiunea românească: *Despre lipsurile muncii de partid și despre măsurile pentru lichidarea troțchiștilor și a altor fățarnici*, raport și cuvânt de încheiere la plenara CC al PC(b) al URSS din 3–5 martie 1937, broșură, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1952).

de Grunwald, C., *Tsar Nicholas I*, Macmillan, New York, NY, 1955.

de Jonge, A., *Stalin and the Shaping of the Soviet Union*, Collins, London, 1986.

Denikin, General A.I., *The Russian Turmoil: Memoirs: Military, Social and Political*, Hutchinson & Co., London, 1922.

de Plano Carpini, G., *Ystoria Mongalorum*, sub red. E. Hildinger, Branden Books, Boston, Massachusetts, 1996.

de Ségur, Comte, *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*, Arnold Lacrosse, Bruxelles, 1839 (versiunea românească (prelucrată): *Napoleon în Rusia: după amintirile Contelui de Ségur, aghiotant al lui Napoleon*, Tipografia Profesională,

București, 1912).

de Tocqueville, A., *L'Ancien Régime et la révolution*, Adamant, Paris, 2002 (A. de Tocqueville, *Vechiul Regim și revoluția*, trad. rom. Cristian Preda și Constantin Davidescu, Nemira, București, 2000).

Deveatov, S. și Jileae, V., *Blijniia dacea Stalina (Casa de vacanță a lui Stalin)*, Kremlin, Moskva, 2008.

Dixon, S., *Catherine the Great*, Profile Books, London, 2010 (S. Dixon, *Ecaterina cea Mare*, trad. rom. Alina Cârâc și Mihai Stoica, Artemis, București, 2004).

— *The Modernisation of Russia, 1676–1825*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Doran, J. și Bizony, P., *Starman: The Truth behind the Legend of Yuri Gagarin*, Bloomsbury, London, 1998.

Dostoevsky, F., *The Possessed*, trad. engl. C. Garnett, The Heritage Press, New York, NY, 1959 (F.M. Dostoievski, *Demonii*, trad. rom. Marin Preda și Nicolae Gane, Cartea Românească, București, 1970).

— *The Diary of a Writer*, trad. engl. B. Brasol, Scribner, New York, NY, 1954 (F.M. Dostoievski, *Jurnal de scriitor*, trad. rom. Adriana Nicoară, Marina Vraciu, Leonte Ivanov, Emil Iordache, Polirom, Iași, 2008).

Dubnow, S., *History of the Jews in Russia and Poland: From the Earliest Times until the Present Day*, trad. engl. I. Friedlaender, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, Pennsylvania, 1916–1920.

Ebon, M., *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport, Connecticut, 1994.

— *Svetlana: The Story of Stalin's Daughter*, New American Library, New York, NY, 1967.

Ehrenburg, I., *Memoirs, 1921–1941*, World Publishing Company, New York, NY, 1964 (I. Ehrenburg, *Oameni, ani, viață*, 6 vol., trad. rom. Tatiana Nicolescu, Editura pentru Literatură Universală/Univers, București, 1967–1972).

— și Grossman, V. (sub red)., *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders throughout the Temporarily Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland during the War of 1941–1945*, trad. engl. J. Glad și J. Levine, Holocaust Library, New York, NY, 1980 (*Cartea Neagră asupra uciderilor mișelești ale evreilor de către fasciștii germani în timpul Războiului dela 1941–1945, în regiunile ocupate în Uniunea Sovietică și în lagărele de exterminare de pe teritoriul Poloniei*, trad. rom. R. Donici, Editura Institutului Român de Documentare, București, 194-?).

Engel, B. și Rosenthal, C. (sub red)., *Five Sisters: Women Against the Tsar*, Knopf, New York, NY, 1975.

Errera, L., *The Russian Jews: Extermination or Emancipation?*, trad. engl. B. Loewy, D. Nutt, London, 1894.

Esenin, S., *Socineniia (Opere)*, Moscova, Hudojestvennaia literatura, 1988.

Famine in the Soviet Ukraine, 1932–1933: A Memorial Exhibition, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1986.

Feinstein, E., *Anna of All the Russias: The Life of Anna Akhmatova*, Weidenfeld &

Nicolson, London, 2005.

Fennell, J.L.I. (trad. și red.), *The Correspondence between A.M. Kurbski and Ivan IV, 1564–1579*, Cambridge University Press, 1955.

Figes, O., *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, Jonathan Cape, London, 1996.

Fleming, P., *The Fate of Admiral Kolchak*, Birlinn, Edinburgh, 2001.

Fletcher, G., *Of the Russe Commonwealth 1591*, reeditat în facsimil, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1966.

French, F., *Into that Silent Sea: Trailblazers of the Space Era, 1961–1965*, University of Nebraska Press, Lincoln, Nebraska, 2007.

Fuller, W., „The Great Fatherland War and Late Stalinism, 1941–1953“, în G. Freeze (red. coord.), *Russia: A History*, ed. a 2-a, Oxford University Press, Oxford, 2002.

Gammer, M., *The Lone Wolf and the Bear: Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*, C. Hurst and Co., London, 2006.

Garrard, J. și C., *The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vasily Grossman*, The Free Press, New York, NY, 1996.

Gervitch, S., „«New Soviet Man» Inside Machine: Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism“, în *OSIRIS*, University of Chicago Press, vol. 22, nr. 1/2007.

Gerstein, E., *Moscow Memoirs*, trad. engl. J. Crowfoot, Harvill, London, 2004.

Getzler, I., *Kronstadt, 1917–1921: The Fate of a Soviet Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Ghiliarovski, V., *Socineniia v 4-h tomah*, Biblioteka školnika, Moskva, 1999.

Glantz, D. și House, J., *The Battle of Kursk*, Ian Allan Publishing, London, 1999.

— *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler*, University Press of Kansas, Lawrence, Kansas, 1995.

Gogol, N., *Miortvîe duși (Suflete moarte)*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1972 (N.V. Gogol, *Suflete moarte*, trad. rom. Tudor Arghezi et. al., Cartea Rusă, București, 1958).

Goldman, M., *Petrostate: Putin, Power and the New Russia*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

Gorbachev, M., *The August Coup: The Truth and the Lessons*, HarperCollins, London, 1991.

— *Memoirs*, Random House, New York, NY, 1997 (M. Gorbaciov, *Memorii*, trad. rom. Radu Pontbriant, Nemira, București, 1994).

Gordon, A., *The History of Peter the Great, Emperor of Russia*, Aberdeen, 1755.

Gordon, P., *Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries*, Aberdeen, 1859.

Gorkin, J., *L'Assassinat de Trotsky*, Julliard, Paris, 1970.

Gorky, M., *Days with Lenin*, Martin Lawrence Ltd, London, 1952.

— *Lenin the Man*, Neue Rundschau, Berlin, 1924 (M. Gorki, *V.I. Lenin*, trad. rom. Maria Bistrițeanu și Petre Solomon, Univers, București, 1970).

— *Untimely Thoughts: Essays on Revolution, Culture and the Bolsheviks, 1917–*

1918, trad. engl. H. Ermolaev, Paul Eriksson Inc., New York, NY, 1968.

Gottwald, K., *Selected Speeches and Articles, 1929–1953*, Orbis, Praga, 1954.

Gribble, F., *Emperor and Mystic: The Life of Alexander I of Russia*, Kessinger, Whitefish, Montana, 2007.

Grossman V., „An Everyday Stalingrad Story“, în *Krasnaia zvezda*, 20 noiembrie 1942.

— *Everything Flows*, trad. engl. R. și E. Chandler, în *New York Review Books*, New York, NY, 2009 (V. Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. Janina Ianoși, Humanitas, București, 1990/1997; reeditare: Polirom, Iași, 2014).

— *Vasily Grossman with the Red Army, 1941–1945*, red. și trad. A. Beevor și L. Vinogradova, Harvill Press, London, 2005.

— *Jizn i sudba*, Knijnaia Palata, Moskva, 1988 (*Viață și destin*, trad. rom. Laurențiu Checicheș, Univers/Fundația Culturală Română, București, 2000; reeditare: Polirom, Iași, 2010).

Hahlweg, W., „Lenins Reise durch Deutschland im April 1917“ (Călătoria lui Lenin prin Germania în aprilie 1917), în *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, München, 1957.

Halberstam, D., *The Coldest Winter: America and the Korean War*, Hyperion, New York, NY, 2007.

Haugen, B., *Joseph Stalin: Dictator of the Soviet Union*, Compass Point Books, Minneapolis, Minnesota, 2006.

Heller, M., și Nekrich, A., *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, trad. engl. N. Carlos, Summit Books, New York, NY, 1986.

Herzen, A., „The Russian people and Socialism: A Letter to Michelet“, 1851, în *The Memoirs of Alexander Herzen*, vol. IV, Chatto and Windus, London, 1968 (A.I. Herzen, *Amintiri și cugetări*, vol. 4, trad. rom. S. Recenschi, Al. Roiu, V. Munteanu, Cartea Rusă/Editura pentru Literatură Universală, București, 1958–1961).

— *Kto vinovat?*, Hudojestvennaia literatura, Moscova, 1969 (*Cine-i de vină?*, trad. rom T. Gane și Al. Philippide, Cartea Rusă, 1954; reeditare: Editura pentru Literatură Universală, București, 1962).

— *Socineniia v dvuh tomah (Opere în două volume)*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1986.

Holloway, D., *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*, ed. a 2-a, Yale University Press, London, 1996 (D. Holloway, *Stalin și bomba atomică: Uniunea Sovietică și energia atomică, 1939-1956*, trad. rom. Mihaela Andreioviici și Agop Bezerian, Institutul European/Editura Mașina de Scris, Iași, 1998).

Horne, C. (red. coord.), *Source Records of the Great War*, vol. VI, National Alumni, New York, NY, 1923.

Hosking, G., *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2006.

— *Russia: People and Empire, 1552–1917*, Fontana, London, 1997 (*Rusia: popor și imperiu, 1552–1917*, trad. rom. Dana Crăciun, Hortensia Pârlog și Maria Teleagă, Polirom, Iași, 2001).

— *Russia and the Russians: A History*, Penguin, London, 2001.

- Hubbard, L., *The Economics of Soviet Agriculture*, Macmillan, London, 1939.
- Hudson, M., *Intervention in Russia, 1918–1920: A Cautionary Tale*, Leo Cooper, Barnsley, 2004.
- Hyland, P. ed., *The Enlightenment: A Source Book and Reader*, Routledge, London, 2003.
- Ignatieff, M., *Isaiah Berlin: A Life*, Metropolitan Books, New York, NY, 1998.
- Ivan IV, *Socineniia*, Azbuka klassiki, Sankt Petersburg, 2000.
- Jack, A., *Inside Putin's Russia*, ediție revăzută, Granta, London, 2005 (A. Jack, *Rusia lui Putin: toamna oligarhilor*, trad. rom Lena Călinoiu, All, București, 2006).
- Kamceatnov, A.M., *Hrestomatiia po istorii russkogo iazîka: pameatniki X-XIV vekov* (*Crestomație de istorie a limbii ruse: documente din secolele al X-lea – al XIV-lea*), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Moskva, 2009.
- Karamzin, N., *Istoriia gosudarstva rossiiskogo (Istoria statului rus)*, Rostovskoe knijnoe izdatelstvo, Rostov, 1990.
- *Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia*, trad. engl. R. Pipes, Atheneum, New York, NY, 1974.
- Keenan, E., *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha: The Seventeenth Century Genesis of the „Correspondence“ Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971.
- Kelly, C., *Comrade Pavlik: The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, Granta, London, 2005.
- Kennan, G., *The Marquis de Custine and His Russia in 1839*, Princeton University Press, New Jersey, New Jersey, 1971.
- Hodasevici, V., *Stihotvoreniia (Poezii)*, Sovetski Pisatel, Leningrad, 1989.
- Khrushchev, N.S., *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes*, trad. engl. J.L. Schecter și V.V. Luchkov, Little, Brown & Co., Boston, Massachusetts, 1990.
- *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, trad. engl. S. Talbott London: André Deutsch, 1974.
- *Memoirs of Nikita Khrushchev*, 2 vol., sub red. Sergei Khrushchev, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2006.
- Khrushchev, S.N., „The Cold War through the Looking Glass“, în *American Heritage Magazine*, vol. 50, nr. 6/octombrie 1999.
- *Khrushchev on Khrushchev: An Inside Account of the Man and His Era*, Little, Brown & Co., Boston, Massachusetts, 1990.
- *Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower*, Pennsylvania State University, University Park, Pennsylvania, 2001.
- Kiaer, C. și Naiman, E. (sub red.), *Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 2006.
- Kirschenbaum, L., „Scripting Revolution: Regicide in Russia“, în *Left History*, vol. 7, nr. 2/2001.
- Kiseliov, A.F. și Șceaghin, E.M. (sub red.), *Hrestomatiia po otechestvennoy istorii 1914–1945 (Crestomație de istorie națională)*, Vlados, Moskva, 1996.
- Klebnikov, P., *Godfather of the Kremlin: Boris Berezovsky and the Looting of Russia*,

Harcourt, Orlando, Florida, 2000.

Kleveman, L., *The New Great Game: Blood and Oil in Central Asia*, Atlantic Books, London, 2003.

Kliucevski, V., *Kurs russkoi istorii (Curs de istoria Rusiei)*, Mîsl, Moskva, 1995.

Kloss, B.M. (red.), *Novgorodskaiia Pervaia letopis (Prima cronică din Novgorod)*, Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Moskva, 2000.

Koenker, D. și Bachman, R. (sub red.), *Revelations from the Russian Archives*, Library of Congress, Washington, DC, 1997.

Koestler, A., *Darkness at Noon*, trad. engl. D. Hardy, Penguin, London, 1983 (*Întineric la amiază*, trad. rom. Sanda Aronescu, Albatros, București, 1991; reeditare: Humanitas, București, 2001).

Kopelev, L., *The Education of a True Believer*, Harper & Row, New York, NY, 1978.

Kostenko, V., *Na Orle v Ţuşime (La bordul lui „Oriol“ la Tsushima: Memoriile unui participant la Războiul Ruso-Japonez din 1904-1905)*, Sudpromghiz, Leningrad, 1955.

Krasnov, P., *Kartinî bîlogo tihogo Dona (Imagini de pe vechiul Don liniștit)*, Moscova, R. Golike și A. Vilborg, 1909.

Kropotkin, P., *Memoirs of a Revolutionist*, Houghton Mifflin, Boston, Illinois, 1899.

Laqueur, W., *The Long Road to Freedom: Russia and Glasnost*, Collier Books, New York, 1989.

Larina, A., *This I Cannot Forget: The Memoirs of Anna Larina, Nikolai Bukharin's Wife*, Pandora, London, 1994.

Lavrov, P., „Russkoi soșial-revoliucionnoi molodioji“ (*Tineretului rus social-revoluționar*), în *Izbrannîe socineniia*, Izdatelstvo vseobșcestva politkatorjan, Moskva, 1934.

Lekmanov, O., *Osip Mandelștam*, Molodaia Gvardiia, Moskva, 2009.

Lenin, V.I., *Biograficeskaia hronika (Cronică biografică)*, Izdatelstvo politiceskoi literaturî, Moskva, 1973.

— *Collected Works*, ed. a 4-a în limba engleză, Progress Publishers, Moskva, 1997.

Lermontov, M., *A Hero of Our Time*, trad. engl. P. Longworth, Signet, New York, NY, 1962 (*Un erou al timpului nostru*, trad. rom. Al. Philippide, EPLU, București, 1969).

Lewis, J., *Changing Direction: British Military Planning for Post-War Strategic Defence*, ed. a 2-a, Routledge, London, 2008.

Lidov, P., *Gheroi Sovetskogo Soiuzu: Zoia Anatolievna Kosmodemianskaia (Eroii Uniunii Sovietice: Zoia Anatolievna Kosmodemianskaia)*, Moskva, 1942.

Lieven, D., *The Cambridge History of Russia, Volume II: Imperial Russia, 1689-1917*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Ligachev, Y., *Inside Gorbachev's Kremlin: The Memoirs of Yegor Ligachev*, Pantheon Books, New York, NY, 1993.

Lipkine, S., *Le Destin de Vassili Grossman*, L'Âge d'Homme, Paris, 1990.

Litvinenko, A. și Felshinsky, Y., *Blowing Up Russia: Terror from Within*, Gibson Square, London, 2007.

London, A., *On Trial*, trad. engl. A. Hamilton, Macdonald, London, 1968.

Luthi, L., *The Sino-Soviet Split: Cold War in the Communist World*, Princeton

University Press, Princeton, New Jersey, 2008.

Macartney, G., *An Account of Russia MDCCLXVII*, retipărit în facsimil, Elibron Classics, New York, NY, 2005.

McAuley, M., *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917–1922*, Clarendon Press, Oxford, 1991.

McGilchrist, I., *The Master and His Emissary: The Divided Brain and the Making of the Western World*, Yale University Press, New Haven, New Jersey, 2009.

MacLean, F., *Eastern Approaches*, Penguin, London, 1991.

McMahon, J., *The Cold War: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

McNeal, R.H., *Stalin: Man and Ruler*, New York University Press, New York, NY, 1988.

— ed., *Lenin, Stalin, Khrushchev: Voices of Bolshevism*, Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1963.

Mandelstam, N., *Hope Abandoned: A Memoir*, trad. engl. M. Hayward, Penguin, London, 1976 (*Memorii*, vol. 2 *Speranța abandonată*, trad. rom. Nicolae Iliescu, Polirom, Iași, 2005).

— *Hope Against Hope*, Modern Library, New York, NY, 1999 (*Memorii*, vol. 1 *Fără speranță*, trad. rom. Nicolae Iliescu, Polirom, Iași, 2003).

Mandelștam, O., *Stihotvoreniia* (Poezii), Merani, Tbilisi, 1990.

Markish, S., *Le Cas Grossman*, Julliard, Paris, 1983.

Mariamov, G., *Kremliovskii țenzor* (*Cenzorul de la Kremlin*), Kinoțentr, Moskva, 1992.

Maslov, Y., *The Russian Federation*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1960.

Massie, R., Nicholas and Alexandra, Tess Press, New York, NY, 1967.

Maiakovski, V., *Sobranie socinenii v 13 tomah*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1961 (V. Maiakovski, *Poeme alese*, Cartea Rusă, București, 1954).

Mazour, A., *Russia's First Revolution, 1825*, University of California Press, Berkeley, California, 1937.

Medvedev, R. și Medvedev, Z., *Khrushchev: The Years in Power*, trad. engl. A. Durkin, W.W. Norton & Co., New York, NY, 1978.

— *The Unknown Stalin*, trad. engl. E. Dahrendorf, I.B.Tauris, London, 2006.

Medvedev, Z., *The Rise and Fall of T.D. Lysenko*, Columbia University Press, New York, NY, 1969.

Medvedkov, O., *Soviet Urbanization*, Routledge, London, 1990.

Miller, R., *To Save a City: The Berlin Airlift, 1948–1949*, Texas A&M University Press, College Station, Texas, 2000.

Milward, A., *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*, Methuen, London, 1984.

Molotov, V., *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics – Conversations with Felix Chuev*, Ivan R. Dee, Chicago, Illinois, 1993.

Morrison, S., *The People's Artist: Prokofiev's Soviet Years*, Oxford University Press,

Oxford, 1999.

Mosolov, A., *At the Court of the Last Tsar: Being the Memoirs of A.A. Mosolov, the Head of the Court Chancellery, 1900–1916*, Methuen, London, 1935.

Moss, W., *A History of Russia, Volume I: To 1917*, Anthem, London, 2002.

Moynahan, B., *The Russian Century: A History of the Last Hundred Years*, Pimlico, London, 1997.

Muller, J. (red.), *Churchill's "Iron Curtain" Speech Fifty Years Later*, University of Missouri Press, Columbia, Missouri, 1999.

Murray, D., *A Democracy of Despots*, Westview Press, Oxford, 1995.

Musmanno, M., *The Eichmann Kommandos*, Peter Davies, London, 1962.

Nabokov, V.D., „The Memoirs of Vladimir D. Nabokov“, în *V.D. Nabokov and the Provisional Government, 1917*, red. coord. V.D. Medlin și S.L. Parsons, Yale University Press, New Haven, New Jersey, 1976.

Nabokov, V.V., *Speak Memory: An Autobiography Revisited*, Penguin, London, 2000 (*Vorbește, memorie!*, trad. rom. Sanda Aronescu, Polirom, Iași, 2008).

— „A Visit to the Museum“, în *The Stories of Vladimir Nabokov*, Penguin, London, 1995 („O vizită la muzeu“, în *Povestirile lui Vladimir Nabokov*, trad. rom. Adriana Liciu, Polirom, Iași, 2009).

Nakaz Ekaterinî II, textul integral în *Imperatrița Ekaterina II*, „O Velicii Rossii“ (*Împărăteasa Ecaterina a II-a*, „Despre măreția Rusiei“), EKsmo, Moskva, 2003.

Nekrasov, N., *Komu na Rusi jit horoșo*, Detskaia literatura, Moskva, 1966 (*Cui i-e bine-n Rusia*, în *Opere alese*, vol. 3, trad. rom. Miron Radu Paraschivescu, Cartea Rusă, București, 1959).

— *Russkie jenșcinî*, Russkaia klassika, Moskva, 2009 („Femeile ruse“, în *Opere alese*, vol. 2, trad. rom. Miron Radu Paraschivescu, Cartea Rusă, București, 1957, pp. 108–197).

Nekrich, A., *The Punished Peoples: The Deportations and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, trad. engl. G. Saunders, Norton & Company, New York, NY, 1978.

Nestor (atribuit lui), *Skazanie o Borise i Glebe (Povestea lui Boris și Gleb)*, Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Sankt Petersburg, 1997.

Obninski, V., *Poslednii samoderejjet, ocerk jizni Nikolaia II (Ultimul autocrat, povestea vieții lui Nicolae II)*, Respublika, Moskva, 1992.

O'Clery, C., *Melting Snow: An Irishman in Moscow*, Appletree Press, Belfast, 1991.

On Trial: The Soviet State versus „Abram Tertz“ and „Nikolai Arzhak“, trad. engl. M. Hayward, Harper & Row, London, 1966.

Pasternak, B., *Doctor Zhivago*, trad. engl. M. Hayward și M. Harari, Collins Harvill, London, 1988 (*Doctor Jivago*, trad. rom. Emil Iordache, Polirom, Iași, 2013).

Paustovsky, K., *Story of a Life: In That Dawn*, trad. engl. M. Harari și M. Duncan, Harvill Press, London, 1967.

Perekrest, V., *Za cito sidit Mihail Hodorkovski?* (Pentru ce este închis Mihail Hodorkovski?), Izvestiia, Moskva, 2008.

Perrie, M. (red. coord.), *The Cambridge History of Russia, Volume I: From Early Rus*

to 1689, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Perry, J., *The State of Russia under the Present Czar*, London, 1716.

Petrov, A., (red.) *Jitie Protopopova Avvakuma im samim napisannoe (Viața protopopului Avvakum, scrisă de el însuși)*, Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoi literaturî, Moskva, 1960.

Philips Price, M., *My Three Revolutions*, George Allen & Unwin Ltd., London, 1969.

Pipes, R., *Communism: A History of the Intellectual and Political Movement*, Phoenix Press, London, 2001.

— *Russia Under the Old Regime*, Penguin, London, 1995.

— *Russian Conservatism and Its Critics: A Study in Political Culture*, Yale University Press, New Haven, New Jersey, 2005.

Pirozhkova, A., *At His Side: The Last Years of Isaac Babel*, trad. engl. A. Frydman și R. Busch, Steerforth Press, South Royalton, Vermont, 1996.

Pobedonoștev, K.P., *Pisma Pobedonoșeva k Aleksandru III (Scrisorile lui Pobedonoștev către Alexandru al III-lea)*, 2 vol., Novaia Moskva, Moskva, 1925–1926.

— *Reflections of a Russian Statesman by K.P. Pobyedonostseff*, trad. engl. C.R. Long, Grant Richards, London, 1898.

Polian, P., „Le Repatriement des citoyens sovietiques depuis la France et les zones françaises d'occupation en Allemagne et en Autriche“, în *Cahiers du Monde Russe*, Éditions de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, vol. 41, nr. 1/ianuarie-martie 2000.

Politkovskaya, A., *Putin's Russia*, trad. engl. A. Tait, Harvill, London, 2004 (A. Politkovskaia, *Rusia lui Putin*, trad. rom. (din engl.) Viorica Horga, Editura Meditații, București, 2008).

Popov, G., *Summoning the Spirit of General Vlasov*, trad. engl. L. Tretyakov, Vantage Press, New York, NY, 2009.

Porphyrogenetus, Constantine, “Of the coming of the Russians in monoxyla from Russia to Constantinople“, în *De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik, Dumbarton Oaks, Washington, DC, 1966.

Povest o belom klobuke (Legenda culionului alb), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Sankt Petersburg, 1997.

Povest o Razorenii Reazani Batîem (Povestea distrugerii orașului Reazan de Batîi), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Sankt Petersburg, 1997.

Povest vremennîh let (Istoria anilor trecuți), Biblioteka literaturî Drevnei Rusi, Sankt-Petersburg, 1997 (*Cronica lui Nestor*, în *Izvoarele istoriei românilor*, vol. 7, trad. rom. G. Popa-Lisseanu, Tipografia Bucovina, I.E. Torouțiu, București, 1935).

Powers, F.G., *Operation Overflight: The U-2 Spy Pilot Tells his Story for the First Time*, Hodder & Stoughton Ltd, London, 1970.

Pushkareva, N., *Women in Russian History*, trad. engl. E. Levin, Sharpe, New York, NY, 1997.

Pușkin, A., *Kapitanskaia docika i drughie rasskazî*, AsT, Moskva, 2007 (*Fata căpitanului*, trad. rom. Eusebiu Camilar, ESPLA, București, 1959).

— *Mednîi vsadnik*, în *Polnoe sobranie socinenii v 10 tomah*, Izdatelstvo

- hudojestvennoi literaturî, Leningrad, 1949 (Călărețul de aramă, trad. rom. Gerge Lesnea, Cartea Rusă, 1949).
- *Selected Verse*, Penguin, London, 1964.
- *Socineniia v 3-h tomah*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1987.
- Putin, V., *First Person: An Astonishingly Frank Self-Portrait by Russia's President Vladimir Putin*, with N. Gevorkyan, N. Timakova și A. Kolesnikov, trad. engl. C. Fitzpatrick, Hutchinson, London, 2000 (*La persoana întâi: convorbiri cu Vladimir Putin*, trad. rom. Boris Rangheț, Editura Enciclopedică, București, 2000).
- Radzinsky, E., *Alexander II: The Last Great Czar*, trad. engl. A Boius, Freepress, New York, NY, 2006.
- Ramet, S., *The Three Yugoslavias: State Building and Legitimation, 1918–2005*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 2006.
- Rapoport, Ya., *The Doctors' Plot of 1953*, trad. engl. N. Perova și R. Bobrova, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1991.
- Rappaport, H., *Josef Stalin: A Biographical Companion*, ABC-CLIO, London, 2000.
- Rayfield, D. (red.), *The Garnett Book of Russian Verse: A Treasury of Russian Poets from 1730 to 1996*, The Garnett Press, London, 2000.
- Read, A. și D. Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact, 1939–1941*, Michael Joseph, London, 1988.
- Reddaway W.F. (red.), *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
- Reed, J., *Ten Days that Shook the World*, Penguin, London, 1977 (*Zece zile care au zguduit lumea*, Editura Politică, București, 1957).
- Report of the International Commission of Inquiry: Incident in the North Sea, The Dogger Bank Case*, 22 February 1905.
- Riasanovsky, N.V., *A History of Russia*, Oxford University Press, Oxford, 1963 (*O istorie a Rusiei*, trad. rom. Areta Voroniuc, Institutul European, Iași, 2001).
- *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1952.
- Roberts, G., *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale University Press, New Haven, 2006.
- Robinson, J., și Beard, C. (red. coord.), *Readings in Modern European History*, Ginn and Co, Boston, Massachusetts, 1908.
- Romanov, N., *Dnevnikii Nikolaia II, 1913–1918 (Jurnalele lui Nicolae II)*, Zaharov, Moskva, 2007.
- Rozanov, V., *Izbrannoe* (Opere alese), Neimanis, München, 1970.
- Rubenstein, J., „The Night of the Murdered Poets“, în *New Republic*, 25 August 1997.
- și Naumov, V.P. (red. coord.), *Stalin's Secret Pogrom: The Post-War Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee*, trad. engl. L.E. Wolfson, Yale University Press, New Haven, London, 2001.
- Rubenstein, R., *Comrade Valentine: The True Story of Evno Azef the Spy – the Most Dangerous Man in Russia at the Time of the Last Czars*, Harcourt, Brace & Co., New York, NY, 1994.

- Russkie poeți: *antologia v 4 tomah* (Poeți ruși: *antologie în 4 volume*), Detskaia literatura, Moskva, 1968.
- Sakharov, A., *Memoirs*, trad. engl. R. Lourie, Hutchinson, London, 1990.
- Sakwa, R., *Putin: Russia's Choice*, ed. a 2-a, Routledge, Oxford, 2008.
- Sandle, M. și Bacon, E. (red. coord.), *Brezhnev Reconsidered*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2002.
- Sayers, M. și Khan, A., *The Great Conspiracy Against Soviet Russia*, Boni & Gaer, New York, NY, 1946.
- Sebag-Montefiore, S., *Potemkin: Prince of Princes*, Phoenix, London, 2004.
- *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Weidenfeld & Nicolson, London, 2003. (*Stalin: curtea țarului roșu*, trad. rom. Cătălin Drăcsineanu, Polirom, Iași, 2014).
- Service, R., *Comrades: A World History of Communism*, Macmillan, London, 2007.
- *A History of Twentieth-Century Russia*, Penguin, London, 1997.
- *Lenin: A Biography*, Macmillan, London, 2000.
- *Stalin: A Biography*, Macmillan, London, 2004.
- *Trotsky: A Biography*, Macmillan, London, 2009.
- Sharansky, N., *Fear No Evil: A Memoir*, trad. engl. S. Hoffman, Weidenfeld & Nicolson, London, 1988.
- Shentalinsky, V., *The KGB's Literary Archive*, trad. engl. J. Crowfoot, Harvill Press, London, 1995.
- Sheridan, C., *Russian Portraits*, Ian Faulkner Publishing, Cambridge, 1992.
- Shirer, W., *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, Simon & Schuster, New York, NY, 1990.
- Shukman, H., *The Russian Revolution*, Sutton, Stroud, 1998.
- Sillince, J., *Housing Policies in Eastern Europe and the Soviet Union*, Routledge, London, 1990.
- Silverlight, J., *The Victors' Dilemma: Allied Intervention in the Russian Civil War*, Barrie & Jenkins Ltd, London, 1970.
- Simonov, K., *Polnoe sobranie socinenii*, Izdatelstvo Hudojestvennoi Literatury, Moskva, 1987 (*Poezii*, trad. rom. Miha Dragomir, Editura Tineretului, București, 1961).
- Sixsmith, M., *The Litvinenko File: Politics, Polonium and Russia's War with Itself*, Macmillan, London, 2007.
- *Moscow Coup: The Death of the Soviet System*, Simon & Schuster, London, 1991.
- *Putin's Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia*, Continuum, New York, NY, 2010.
- Slovo o polku igoreve*, Narodnaia Biblioteka, Moskva, 1964 (*Cântec despre oastea lui Igor*, trad. rom. Miha Beniuc, Cartea Rusă, București, 1951).
- Smith, H., *The Russians*, Times Books, London, 1976.
- Smith, M., *Property of Communists: The Urban Housing Program from Stalin to Khrushchev*, Northern Illinois University Press, Chicago, Illinois, 2010.
- Soldatov, A. și Borogan, I., *The New Nobility: The Restoration of Russia's Security State and the Enduring Legacy of the KGB*, Perseus, New York, NY, 2010.
- Soloviev, S.M., *Istoria Rossii s drevneișh vremion* (*Istoria Rusiei din cele mai vechi*

timpuri), Golos, Moskva, 1993.

Solzhenitsyn, A., *August 1914*, trad. engl. H. Willetts, Penguin, London, 1990.

— *Gulag Archipelago, 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation, Part I*, trad. engl. T. Whitney, Collins Harvill, London, 1974, și Harper & Row, New York, New York, 1975 (Aleksandr Soljenițin, *Arhipelagul Gulag, 1918-1956: Încercare de investigație literară*, Partea I, trad. rom. Nicolae Iliescu, Univers, București, 1997; reeditare: 2008).

— *Gulag Archipelago, 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation, Part V*, trad. engl. H.T. Willetts, Collins Harvill, London, 1978 (Aleksandr Soljenițin, *Arhipelagul Gulag, 1918-1956: Încercare de investigație literară*, Partea a cincea, trad. rom. Nicolae Iliescu, Univers, București, 1998, reeditare: 2008).

— *Lenin in Zurich*, trad. engl. H.T. Willetts, Farrar, Straus & Giroux, New York, NY, 1976.

— *Letter to Soviet Leaders*, trad. engl. H. Sternberg, Collins Harvill, London, 1974.

Speranski, M.M., *Proektî i zapiski (Proiecte și note)*, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad, 1961.

Stalin, J., *O Velikoi Otecestvennoi Voine Sovetskogo Soiuzu*, Gospolitizdat, Moskva, 1950 (I.V. Stalin, *Despre Marele Război al Uniunii Sovietice pentru Apărarea Patriei*, Editura Partidului Comunist Român, 1945).

— *Problems of Leninism*, Foreign Languages Press, Peking, 1976 (I.V. Stalin, *Problemele leninismului*, ed. a 2-a, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948).

— *Works*, Foreign languages Publishing House, Moscow, 1954 (I.V. Stalin, *Opere*, 13 vol., Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948–1953).

The Stalin–Kaganovich Correspondence, 1931–1936, sub red. R.W. Davies, O.V. Khlevniuk and E.A. Rees, Yale University Press, New Haven & London, 2003.

Stettinius Jr., E., *Roosevelt and the Russians: The Yalta Conference*, Doubleday, New York, NY, 1949.

Suny, G., *The Soviet Experiment: Russia, the USSR and the Successor States*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Suny, G. (red. coord.), *The Cambridge History of Russia, Volume III: The Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Suvorin, A.S. (red.), *Zapiski imperatrițî Ekaterinî II (Însemnările împărătesei Ecaterina II)* Sankt Petersburg, 1907.

Szamuely, T., *The Russian Tradition*, McGraw-Hill, London, 1974.

Taubman, W., *Khrushchev: The Man and His Era*, Free Press, London, 2003.

Taylor, S., *Stalin's Apologist: Walter Duranty, the New York Times' Man in Moscow*, Oxford University Press, Oxford, 1990.

Teplyakov, Yu., „Stalin's war against his own troops: The tragic fate of Soviet prisoners of war in German captivity“, în *The Journal of Historical Review*, vol. 14, nr. 4/ iulie–august 1994.

Thatcher, I., *Trotsky*, Routledge, London, 2002.

Thatcher, M., *The Downing Street Years*, HarperCollins, London, 1993.

Tiutcev, F.I., *Stihotvoreniia (Poezii)*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1972

(versiuni românești: *Versuri*, trad. rom. Teodor Pâca, Univers, București, 1970 și *Versuri*, trad. rom. Igor Crețu, Litera Internațional, București-Chișinău, 2003).

Tkaciov, P., *Zadaci revoluționnoii propagandî v Rossii (Sarcinile propagandei revoluționare în Rusia)*, aprilie 1874.

Tolstoy, L.N., *A Confession*, trad. engl. A. Briggs, Hesperus, London, 2010 (Lev Tolstoi, *Spovedanie*, trad. rom. Janina Ianoși, EuroPress Group, București, 2008).

— *Hadji Murat*, Hudojestvennaia literatura, Moskva, 1969 (*Hagi-Murad*, trad. rom. Ștefana Velisar Teodoreanu și Mihail Calmîcu, Minerva, București, 1971).

„Ne mogu molceat“, în *Sobranie socinenii v 20 tomah*, vol. 14, Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoi literaturî, Moskva, 1960.

War and Peace, trad. engl. R. Edmonds, Penguin, London, 1957 (Lev Tolstoi, *Război și pace*, trad. rom. Ion Frunzetti și N. Parocescu, EPLU, București, 1969).

Tompson, W., *Khrushchev: A Political Life*, St Martin's Press, London, 1997.

Trotsky, L., 1905, trad. engl. A. Bostock, Penguin, London, 1972.

— *My Life: An Attempt at an Autobiography*, Penguin, London, 1979 (Lev Troțki, *Viața mea. O autobiografie*, trad. rom. (din engl.) Eugen Damian, Meteor Press, București, 2015).

Truscott, P., *Putin's Progress: A Biography of Russia's Enigmatic President*, Simon & Schuster, London, 2004.

Tsvetaeva, M., *Selected Poems*, trad. engl. E. Feinstein, Carcanet, London, 1999.

— *Selected Poems*, trad. engl. D. McDuff, Bloodaxe Books, Newcastle, 1987.

— *Stihotvoreniia (Poezii)*, Moskva, Hudojestvennaia literatura, 1989 (versiuni românești: Marina Țvetaeva, *Poezii*, trad. rom. Aurel Covaci și Ion Covaci, Univers, București, 1970; *Cortina sfâșiată*, trad. rom. Leo Butnaru, Tracus Arte, București, 2013).

Tucker, R., *Stalin in Power*, W.W. Norton, New York, NY, 1990.

Vaksberg, A., *Vishinski: Le Procureur de Staline, les grands procès de Moscou*, Albin Michel, Paris, 1991.

Valentinov, N., *Encounters with Lenin*, trad. engl. P. Rosta și B. Pearce, Oxford University Press, London, 1968.

Vernadsky, G., *Kievan Rus*, Yale University Press, New Haven, New Jersey, 1973.

Viola, L., *Peasant Rebels under Stalin*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

Volkogonov, D., *The Rise and Fall of the Soviet Empire: Political Leaders from Lenin to Gorbachev*, trad. engl. H. Shukman, HarperCollins, London, 1998.

— *Stalin: Triumph and Tragedy*, trad. engl. H. Shukman, Weidenfeld & Nicolson, London, 1991.

— *Trotsky: The Eternal Revolutionary*, trad. engl. H. Shukman, HarperCollins, London, 1996 (*Troțki, eternul radical*, trad. rom. (din engl.) Anca Irina Ionescu, Lider, București, 1996).

Volkov, S. (red.), *Testimony: The Memoirs of Dmitri Shostakovich*, trad. engl. A. Bouis, Harper & Row, New York, NY, 1979.

Waliszewski, K., *Peter the Great: His Life and Work*, Forgotten Books, London, 2010.

Walsh, W., *Readings in Russian History*, Syracuse University Press, Syracuse, New

York, 1948.

Wehrmeyer, A., *Rakhmaninov*, Haus Publishing, London, 2004.

Wilton, R., *The Last Days of the Romanovs*, Legion, London, 1920.

Witte, S., *The Memoirs of Count Witte*, trad. engl. A. Yarmolinsky, Doubleday, Page & Co., Garden City, New York, 1921.

Wrangel, A., *General Wrangel, 1878–1929: Russia's White Crusader*, Leo Cooper, London, 1990.

Yeltsin, B., *Against the Grain: An Autobiography*, trad. engl. M. Glenney, Jonathan Cape, London, 1990.

— *Midnight Diaries*, Weidenfeld & Nicolson, London, 2000.

Yevtushenko, Y., *Don't Die Before You're Dead*, trad. engl. A. Bouis, Random House, New York, NY, 1995 (E. Evtuşenko, *Să nu mori înainte de moarte*, trad. rom. Ştefan Dimitriu, CD Press, Bucureşti, 2007).

— „Kazn Stenki Razina“ („Execuţia lui Stenka Razin“), în *Izbrannoe: Stihotvoreniia i poemî*, Vsemirnaia biblioteka poeta, Rostov, 1997.

— *A Precocious Autobiography*, Dutton, New York, NY, 1963.

— „Stanşia zima“ (Halta iarnă), în *Izbrannoe: Stihotvoreniia i poemî*, Vsemirnaia biblioteka poeta, Rostov, 1997.

Yusupov, F., *Lost Splendor: The Amazing Memoirs of the Man Who Killed Rasputin*, trad. engl. A. Green şi N. Katkov, Helen Marx Books, New York, NY, 2003.

Zadoŋcina (Dincolo de Don), Biblioteka literaturî Drevnei Russi, Sankt-Petersburg, 1997.

Zamyatin, Y., *We*, trad. engl. B.G. Guerney, Penguin, London, 1972 (E. Zamiatin, *Noi*, trad. rom. Inna Cristea, Humanitas, Bucureşti, 1991; reeditare Paideia, Bucureşti, 1998).

Zenkovsky, S. (ed. şi trad.), *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales*, Dutton, New York, NY, 1963.

Colițe foto

Colița 1

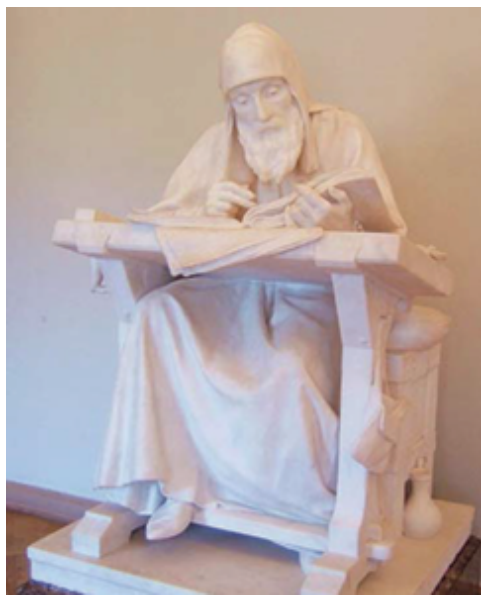
1. Rurik în centrul Monumentului Mileniului din Novgorod.

2. Desene pe scoarță de mesteacăn (Novgorod, sec. XIII).

3. Aleksandr Nevski vorbindu-le oștenilor înainte de bătălia de la Lacul Ciudskoe (cadru din filmul omonim al lui Serghei Eisenstein, 1938).

4. Nestor cronicarul.

5. Mormântul lui Ivan Kalita (Catedrala Sf. Mihail, Kremlin, Moscova).

6. *Ermak Timofeevici cucerește Siberia* (tablou de Vasili Surikov, 1893).

7. Ivan cel Groaznic (tablou de Viktor Vasnețov). 8. Țarul Boris Godunov (scenă din opera lui Mussorgski).

9. Monumentul lui Minin și Pojarski (aflat în fața Catedralei Sf. Vasile din Moscova).

10. *Petru cel Mare* (portret de Paul Delaroche, 1838). 11. *Ecaterina cea Mare* (portret de Albert Albertrandi, cca 1770).

12. *Generalul Mihail Kutuzov în bătălia de la Borodino* (tablou de Anatoli Şepeliuk, 1952).

13. *Revolta decembriștilor din 1825 din Piața Senatului din Sankt-Petersburg* (tablou de Karl Kolman, 1830).

14. *Procesiune religioasă la Kursk* (tablou de Ilia Repin, 1880–1883).

15. Nikolai Rîsakov, membru al organizației „Voința Poporului“, asasinul țarului Alexandru II în 1881 (fotografie din închisoare).

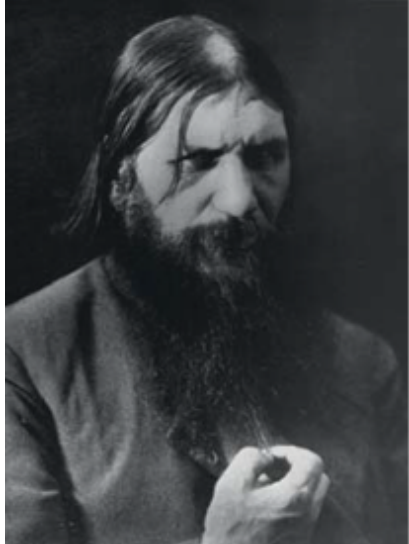
16. Monumentul țarului Alexandru II (aflat la Catedrala Isus Mântuitorul, Moscova).

17. Aleksandr Puşkin, întemeietorul literaturii ruse moderne (portret de Orest Kiprenski, 1827).

18. Dezastrul de la Hodînka din 1886, în care au murit striviţi 1 400 de oameni.

19. Călugărul Grigori Rasputin, tămăduitor și confident al țarinei Alexandra.

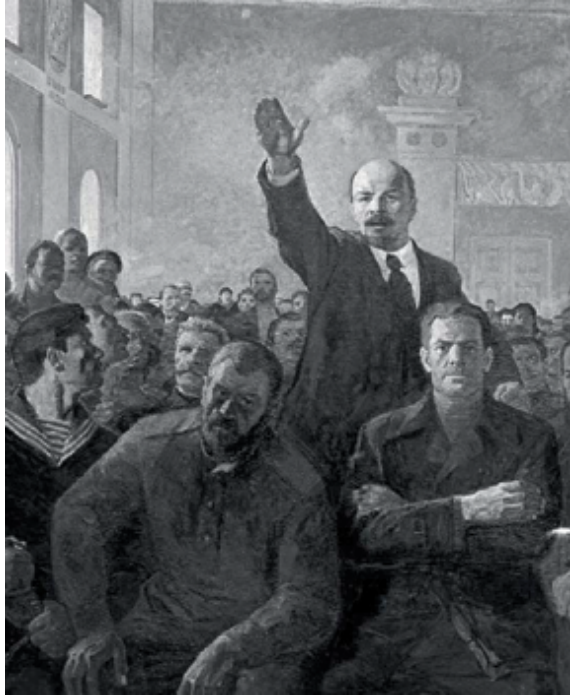
20. Țarul Nicolae II și familia sa (de la stânga la dreapta): prințesa Maria, țarina Alexandra, țareviciul Aleksei, prințesele Olga, Tatiana și Anastasia.

21. Contele Serghei Witte, autorul Proclamației din Octombrie 1905 și întâiul prim-ministru al Rusiei. 22. Piotr Stolîpin, prim-ministru, asasinat la Opera din Kiev în 1911.

23. Memorialul țarului Nicolae II pe locul unde i-au fost dezgropate rămășițele pământești în anii '90.

1. „Există un asemenea partid!“ Lenin îndemnându-i pe bolșevici să ia puterea în iunie 1917.

2. Demonștrânți secerați de gloanțele trupelor guvernamentale la Petrograd în iulie 1917.

3. Lenin adresându-se muncitorilor. 4. Leon Troțki în uniforma de comandant al Armatei Roșii.

5. Asaltul Palatului de Iarnă din 25 octombrie 1917 (tablou de Nikolai Denisov, 1940).

6. Feliks Dzerjinski „Cel de Fier“, întemeietorul poliției secrete Ceka. 7. Fanny Kaplan, femeia care l-a împușcat pe Lenin.

8. Mulțimea adunată în Piața Roșie jelind moartea lui Lenin.

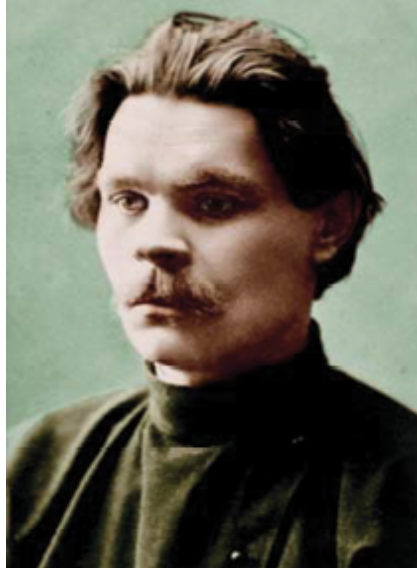

9. Aleksei Stahanov alături de mineri săi care doborau recorduri. 10. Iosif Vissarionovici Stalin, al doilea conducător sovietic.

11. Forțele noastre sunt fără număr.“

12. Figuri ale culturii sovietice de la începutul secolului XX: Boris Pasternak, Vladimir Maiakovski, Dmitri Șostakovici, Osip Mandelștam, Serghei Esenin, Maxim Gorki, Anna Ahmatova, Isaac Babel, Marina Țvetaeva.

13. Trupe sovietice înaintând pe străzile în ruină ale Stalingradului în 1942.

14. Armata Roșie înălțând steagul roșu cu secera și ciocanul pe Reichstagul din Berlin, în mai 1945.

15. Viaceslav Molotov semnând Pactul germano-sovietic pe 23 august 1939, sub privirile lui Stalin.

16. Churchill, Roosevelt și Stalin la Conferința de la Ialta din februarie 1945.

17. Mareșalul Gheorghe Jukov conducând Parada Victoriei din Piața Roșie, 24 iunie 1945.

18. Stalin în fruntea unui grup de lideri sovietici (de la stânga la dreapta): A. Mikoian, N. Hrușciiov, G. Malenkov, L. Beria și V. Molotov.

19. Funeraliile lui Stalin (1953).

Colița 3

1. Pionierii sovietici ai spațiului (de la stânga la dreapta): I. Gagarin, G. Titov, P. Beliaev, V. Komarov.

2. Întâlnirea dintre Nikita Hrușciiov și John F. Kennedy la Viena în 1961.

3. Hrușciiov dând semnalul generalizării culturii de porumb hibrid.

4. Leonid Brejnev la bătrânețe, împovărat de decorații.

5. Raisa și Mihail Gorbaciov primiți de familia Thatcher la reședința din Downing Street 10.

6. Secretarul general al PCUS întrerupând discursul lui Andrei Saharov în fața Congresului Deputaților Poporului, 1989.

7. Președintele sovietic autoproclamat Ghennadi Ianaev (al treilea din stânga) și aliații săi anunțând că au preluat puterea în august 1991.

8. Boris Eltîn sfidându-i pe autorii loviturii de stat în fața Casei Albe din Moscova.

9. Tancuri pe străzile Moscovei în timpul loviturii de stat din august 1991.

10. Prima pagină a Pravdei în timpul și după lovitura de stat eșuată.

11. Capitala cecenă Groznî după bombardamentele ruse din 1995.

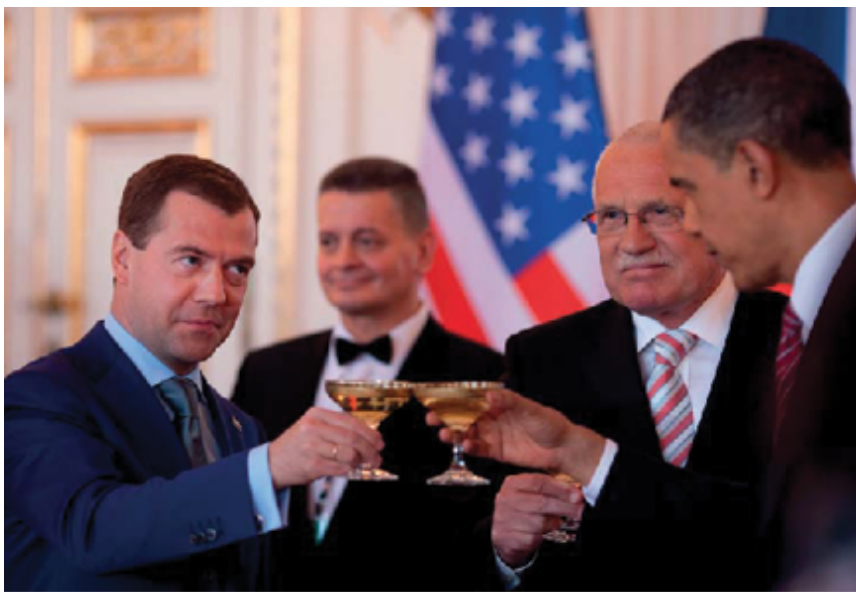
12. Boris Elțin salutând poporul rus și trecându-i puterea lui Vladimir Putin (aflat în dreapta lui), în decembrie 1999. 13. Un om de afaceri etalându-și certificatele cumpărate în 1992.

14. Mihail Hodorkovski (dreapta) ascultând pronunțarea sentinței de 14 ani de închisoare la cel de-al doilea proces al său, în decembrie 2010. 15. Vladimir Putin, al doilea președinte al Rusiei.

16. Fostul agent FSB Aleksandr Litvinenko pe patul de spital după ce a fost otrăvit de foștii colegi.

17. Președinții Dmitri Medvedev și Barack Obama toastând pentru „îmbunătățirea“ relațiilor ruso-americane.

18. În secolul XXI, Rusia rămâne suspendată între moștenirea sa asiatică și cea europeană. Calea pe care o va urma va avea consecințe pentru întreaga lume.

Credite fotografice

Colița 1: 3. MOSFILM/The Kobal Collection; 6. Muzeul Național al Rusiei, Sankt-Petersburg/The Bridgeman Art Library; 7. Galeria Tretiakov, Moscova/The Bridgeman Art Library; 8. Clive Barda/ArenaPAL; 10. Hamburger Kunsthalle, Hamburg/The Bridgeman Art Library; 11. Ermitaj, Sankt-Petersburg/The Bridgeman Art Library; 12. Borodino, Mojaiski, Provincia Moscova/The Bridgeman Art Library; 13. Colecție particulară/Arhivele Charmet/The Bridgeman Art Library; 14. Galeria Tretiakov, Moscova /The Bridgeman Art Library; 15. Galeria Tretiakov, Moscova/The Bridgeman Art Library; 18. Topfoto; 19. Getty Images; 20. Colecție particulară/The Bridgeman Art Library; 21. Topfoto; 22. Topfoto.

Colița 2: 1. RIA Novosti; 2. The Print Collector/Alamy; 3. Mary Evans Picture Library/Alamy; 4. Pictorial Press Ltd/Alamy; 5. The Gallery Collection/Corbis; 6. Mary Evans Picture Library/Alamy; 8. Hulton-Deutsch Collection/Corbis; 9. World History

Archive/Alamy; 10. RIA Novosti/Alamy; 11. RIA Novosti; 12. Photos 12/Alamy; Mary Evans Picture Library/Alamy; Lebrecht Music and Arts Photo Library/Alamy; ITAR-TASS Photo Agency/Alamy; Archive Pics/Alamy; Lebrecht Music and Arts Photo Library/Alamy; INTERFOTO/Alamy; Lebrecht Music and Arts Photo Library/Alamy; ITAR-TASS Photo Agency/Alamy; 13. Getty Images; 14. Gamma-Keystone/Getty Images; 15. Corbis; 16. Bettmann /Corbis; 17. Yevgeny Khaldei /Corbis; 18. Pictorial Press Ltd /Alamy; 19. ITAR-TASS Photo Agency.

Colița 3: 1. Topfoto; 2. Topfoto; 3. RIA Novosti/Alamy; 4. AF archive /Alamy; 5. Tim Graham /Alamy; 6. RIA Novosti; 7. RIA Novosti; 8. ITAR-TASS Photo Agency/Alamy; 9. RIA Novosti; 11. RIA Novosti; 12. RIA Novosti; 13. ITAR-TASS Photo Agency/Alamy; 14. Alexander Zemlianichenko /AP/PA; 15. Getty Images; 16. vario images GmbH & Co.KG /Alamy; 17. P-59 Photos /Alamy.